Universiteit Leiden
The Netherlands

Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk : de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940

Barnard, T.R.

Citation

Barnard, T. R. (2006, May 24). *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk : de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Uitgeverij De Bataafsche Leeuw, Amsterdam. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4407

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4407

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VAN ‘VERSTOTEN KIND’ TOT BELIJDENDE KERK

VAN 'VERSTOTEN KIND' TOT BELIJDENDE KERK

DE REMONSTRANTSE BROEDERSCHAP TUSSEN 1850 EN 1940

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN
DE GRAAD VAN DOCTOR AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. D.D. BREIMER,
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN EN DIE DER GENEESKUNDE,
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VOOR PROMOTIES
TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG 24 MEI 2006
KLOKKE 14.15 UUR

DOOR

TJAARD ROELAND BARNARD

GEBOREN TE NAARDEN
IN 1968

DE BATAAFSCHE LEEUW
Amsterdam 2006

Promotiecommissie:

Promotores:	Prof.dr. Th.M. van Leeuwen Prof.dr. E.H. Cossee (Rijksuniversiteit Groningen)
Referent:	Prof.dr. A.L. Molendijk (Rijksuniversiteit Groningen)
Overige leden:	Prof.dr. W. Janse Prof.dr. E.G.E. van der Wall

De uitgave van dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door de steun van:

Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Gilles Hondius Foundation
Remonstrantse Broederschap
Stichting Fonds Legaat 'Ad pias causas'
Stichting Nicolette Bruining Fonds
Stichting Vera Gottschalk-Frank Fonds

ISBN 90 6707 607 4

Inhoud

Inleiding 9
Dankbetuiging 10
1. Voorwoord 11
Ecclesiologie 11
Bronnen van ecclesiologie 12
Een impliciete remonstrantse ecclesiologie? 12
2. Periodisering 14
1850-1880 14
1880-1905 15
1905-1940 15
Bronnen 16
Eerder kerkgeschiedenis dan dogmengeschiedenis 16

Deel 1: Het verstoten kind.
De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1880 17
1. De Broederschap rond 1850 18
Leden, zielen en gemeenten 18
De organisatie van de Broederschap 19
De kerkdiensten en kerkelijke plechtigheden 20
Leiding in de gemeente 32
Verhouding tot andere kerkgenootschappen 32
De gemeente te Frederikstad 32
De theologische ligging van de Broederschap 23
Remonstrantse ecclesiologie rond 1850 27
Conclusie 30
2. De opkomst van het modernisme 31
Verplaatsing van het Seminarium 36
Groei 44
Opheffing van kleine gemeenten 44
De proeftuin Schoonhoven 41
Ideeën rond nieuwe gemeenten 52
Conclusie 64
Beginselverklaringen van de Remonstrantse Broederschap 65
De Leer der Remonstranten 66
De beginselverklaring van 1861 66
De besluitvorming over de nieuwe beginselverklaring tijdens de Grote Vergadering van 1879 68
Consequenties van het besluit in 1879 76
De Broederschap onder moderne kritiek 78

3. Zelfbeeld: deel van de Hervormde Kerk of zelfstandig? 83
Uitgediend? 84
Geen uitbreiding 84
De verjaardag van een bejaarde moeder 87
Een nieuwe periode? 91
Recht en reden van zelfstandig bestaan verloren 92
De Broederschap als modern genootschap 93
'Een broederschap is onze naam' 93
Remonstrants-Hervormd: zonder belijdenisdwang 94
De vrijheid om geen supranaturalist te zijn 98
Boven de dogmatische strijd 99
Geen menselijk gezag 100
Vrijheid, verdraagzaamheid en broederschap 101
De oorspronkelijke reformatorische kerk 103
4. Slotbeschouwing 105

Deel 2. De gulden middenweg tussen ongeloof en dogmatisch Christendom. De Remonstrantse Broederschap tussen 1880 en 1905 109
1. Inleiding 110
2. Verandering door uitbreiding 112
Ontwikkelingen in verschillende soorten gemeenten 113
Waddinxveen 113
Gemeenten met een oudremonstrantse predikant 120
Gemeenten met een nieuwremonstrantse predikant 120
Nieuwe gemeenten 121
Samenstelling nieuwe gemeenten 122
Predikanten 123
Op zoek naar nieuwe remonstranten: een financieel plaatje 127
Uitbreiding van de Broederschap: de casus Leiden en Dordrecht 131
Leiden 131
Dordrecht 134
Conclusie 139
Verschillen tussen oud en nieuw: een financieel plaatje 139
Nieuwe remonstranten minder gul voor Broederschap 139
Jaarlijkse collecte voor het Nederlands Zendelinggenootschap 142
Conclusie 142
3. De Broederschap tussen de andere geloofsgemeenschappen 144
De verhouding tot de Nederlandse Protestantenbond 144
De verhouding tot de Vrije Gemeente 147
De verhouding tot de Hervormde kerk 151
Roep om een vrijzinnige samenwerking 153
Conclusie 158
4. Grenzen en karakteristieken van een moderne kerk 159
Leden 159
De eenheid onder spanning 166
De kwestie-De Jong 166
De kwestie-Haentjens 178

Problemen met kerkelijke gebruiken 184
Doop en avondmaal 185
Diaconie 190
Conclusie 190
Gemeenschapsgevoel 190
Kerkbouw 193
Het Seminarium der Remonstranten 208
Kerk of niet? 214
Conclusie 217
5. Zelfbeeld 220
De naam van de gemeenten 220
Preken over beginsel en doel der Broederschap 223
Remonstrantse geschiedbeschouwing 227
Ontstaan Uit de Remonstrantsche Broederschap 227
Nieuwe benadering remonstrantisme 228
Vrijzinnig 230
Catechetische literatuur 231
Conclusie 235
6. Slotbeschouwing 236

Deel 3. Van modern genootschap tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1905 en 1940 239
1. Inleiding 240
Nieuwe theologische ontwikkelingen 242
2. Bestuurlijke ontwikkelingen 246
De vrouw in het ambt 246
Verplaatsing van het Seminarium 258
Financiën 266
De oprichting van het Convent van predikanten en de subcommissie voor de geestelijke belangen 274
Conclusie 276
3. De Broederschap tussen de andere geloofsgemeenschappen 277
Stagnatie van de groei 277
Het werk onder de verstrooiden 280
Vlaardingen 281
Zwolle 285
Het werk onder de verstrooiden in het algemeen beschouwd 288
De Haagse kwestie, conflict tussen Sparnaay en Wannée over gemeenteopbouw 291
Remonstranten in het Gooi en in Eindhoven 293
Verhouding tot de Hervormde Kerk 296
Verhouding tot de NPB 303
De vrijzinnige zuil 306
De vrijzinnige jeugdbeweging 307
De Centrale Commissie voor het vrijzinnig protestantisme 308
De Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 310
Conclusie 311

Oecumenische activiteiten 311
Federatie 311
Wereldraad 313
Una Sancta 317
Conclusie 320
4. De Broederschap treedt naar buiten: Het sociale element in de Remonstrantse Broederschap 321
Het sociale element in de godsdienstprediking 325
Gewetensbezwaren tegen militaire dienst en antimilitarisme 336
Maatschappelijke uitspraken 341
Maatschappelijke betrokkenheid in de crisistijd 343
5. De Broederschap treedt naar buiten als vrijzinnige belijdende kerk 345
Kerkbouw 345
Liturgie 352
Opleving van betrokkenheid gemeenteleden 368
Beginselverklaring 372
Het propagandaboekje 383
Naar een meer kerkelijke organisatie 388
Kerkenraad in plaats van bestuur 390
De geloofsbelijdenis van 1940 391
Geloofsbezit en levensrichting 401
Conclusie 403
6. Zelfbeeld 404
Uitspraken over het kerkelijk karakter 404
Discussie over het wezen van de Broederschap: een moderne kerk of niet? 413
De Broederschap bij bijzondere gelegenheden 416
De herdenking van het 300-jarig bestaan van de Broederschap in 1919 416
Het herdenkingsboek 423
De herdenking van het 300-jarig bestaan van het seminarium 426
Referaten ter Algemene Vergadering 428
7. Slotbeschouwing 431

Conclusie 435

Noten 443

Bijlagen 487
Afkortingen 488
Geraadpleegde archieven 489
Literatuur 490
Tijdschriften/reeksen 500
Handschriften 500
Zusammenfassung 501
Register van persoonsnamen 507
Curriculum vitae auteur

Inleiding

Dankbetuiging

Het promotiereglement van de Universiteit Leiden beperkt zeer nadrukkelijk het aantal te bedanken personen in het voorwoord bij een proefschrift. Uitgesloten van dank zijn degenen die bij de beoordeling van het voorliggende werk een aandeel hebben gehad. In elk geval voorkomt dit de problemen waar K.H. Roessingh zich bij zijn promotie voor wist gesteld (zie noot 739 van dit proefschrift). Toch zijn er velen zonder wier hulp en aanmoediging een proefschrift niet gereed komt. Zo zijn er de vele medewerkers van bibliotheken en archieven die een jonge onderzoeker helpen in zijn zoektocht naar de in hun instellingen opgeslagen schatten.

Graag dank ik de oudere collega's die mij in gesprekken nadere achtergronden hebben willen verstrekken over de door mij bestudeerde periode die zij ten dele bewust hebben meegemaakt: G. Bloemendaal †, J.Ph. Feikema, N. van Gelder, H.J. Heering †, G.J. Hoenderdaal †, F.A.G. de Klark †, E.B.A. Poortman †, J.W. Vinke-Herfst † en A.E.A. Went-van der Vring †. Mijn dank geldt ook de dames B. Bicker Caarten-Haentjens, S.H. Hooykaas en A.S. Wiarda-Moltzer, die met plezier mij vertelden over de wederwaardigheden van hun vaders als predikanten binnen de Remonstrantse Broederschap.

Mijn bijzondere dank geldt de heer H.L. van Wingerden voor de vertaling van de Duitse samenvatting bij dit proefschrift. Mijn gewaardeerde collega ds. J.W. Schneider dank ik voor het nazien van het proefschrift op onvolkomenheden. Vanzelfsprekend ben ik verantwoordelijk voor alle ongerechtigheden die zijn blijven staan.Tenslotte past een woord van dank aan de kleinere en grotere kring om mij heen, bestaande uit familie en vrienden enerzijds, en de vele nieuwsgierigen waaronder betrokken remonstranten uit de gemeenten die ik heb mogen dienen en daarbuiten anderzijds, die door telkens te vragen naar de voortgang het proces zeer hebben gestimuleerd.

1. Woord vooraf

De Remonstrantse Broederschap heeft tussen 1850 en 1940, de periode van dit onderzoek, veel ontwikkelingen doorgemaakt. Zij ontwikkelde zich van een gematigd-orthodox kerkgenootschap, dat grote gelijkenis vertoonde met de Hervormde Kerk en zich eigenlijk als een onderdeel van die kerk beschouwde, via een moderne vereniging op godsdienstige grondslag, tot een belijdende, vrijzinnige kerk. Die term 'belijdend' kan misverstand wekken. In navolging van G.J. Heering (1879-1955)[1] maak ik onderscheid tussen een 'belijdende kerk' en een 'belijdeniskerk'.[2] Elke kerk moet, aldus Heering, 'belijdend zijn' wil zij recht van bestaan hebben. Dat betekent niet, dat er altijd, zoals in een 'belijdeniskerk', een vastomschreven belijdenis moet zijn die voor alle leden geldt. In die zin is de Remonstrantse Broederschap een belijdende kerk geworden. Zij spreekt zich aan het einde van de onderzochte periode nadrukkelijk uit over maatschappelijke en geloofsinhoudelijke kwesties en geeft zich daarmee rekenschap van haar belijden, zonder een belijdenis op te leggen aan haar leden.
In dit proefschrift wordt de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap onderzocht. Veel beschrijvingen van de geschiedenis van de Broederschap hebben hun uitgangspunt in de beschrijving van de theologie (met name van haar hoogleraren). Daarmee is er relatief veel, soms eenzijdige, aandacht geweest voor de theologisch-dogmatische kanten. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is aandacht ontstaan voor een geschiedbeschrijving vanuit sociaal-culturele en economische invalshoek. Gedacht kan hierbij worden aan de publicaties van E.H. Cossee en S. Vuyk.
Dit proefschrift kiest weer een andere invalshoek. Hier wordt de vraag gesteld naar de manier waarop de Remonstrantse Broederschap zichzelf verstaat. Wat voor soort kerk of geloofsgemeenschap wil zij zijn? Hoe wil zij tussen de (andere) kerken staan? Deze vragen hangen samen met de ecclesiologie. In zijn *Encyclopaedie der theologie* acht L.J. van Holk (1893-1982) de ecclesiologie het centrum van de theologie.[3] Voor de beschrijving van de geschiedenis van de Broederschap acht ik ecclesiologische vragen even centraal.

Ecclesiologie
Onder ecclesiologie wordt gewoonlijk dat gedeelte van de dogmatiek verstaan dat uitspraken doet over het wezen van de Kerk. Hoe verhoudt de aardse verschijningsvorm van de kerk zich tot het Koninkrijk van God? Is die verschijningsvorm een toevallige of is zij mede opgenomen in het goddelijke plan? Is de Kerk onderwerp van het geloof of niet? Wat is de verhouding tussen de feitelijk bestaande geloofsgemeenschappen en de Kerk? Hoe staan de kerkgenootschappen tegenover elkaar? Hoe verhoudt de kerk zich tot de wereld?
De manier waarop ecclesiologische vragen worden beantwoord, verschilt sterk tussen de bestaande kerkgenootschappen. Er zijn kerken – zoals de die van Rome – die claimen de ware Kerk te zijn. Zij stellen meer of minder expliciet dat er in wezen geen verschil is tussen de ideale Kerk van Christus en de bestaande organisatie. De Romana meent uitbeelding te zijn van Gods Koninkrijk op aarde. Zij is gevestigd op het fundament dat

gelegd is door Christus en zijn apostelen. Haar leider, de bisschop van Rome, is de rechtstreekse opvolger van Petrus en geldt als plaatsvervanger van Christus op aarde. Haar organisatiestructuur is niet een toevallige, maar maakt deel uit van de goddelijke ordening en kan derhalve niet anders zijn. Haar uitspraken zijn vast en bindend, op aarde zowel als in de hemel. Ten diepste is het heil tot haar beperkt: *extra ecclesiam nulla salus*.
De protestantse kerken nemen vaak een minder ferm standpunt in. Hun kerkvorm en kerkorganisatie zijn niet absoluut maar moeten altijd getoetst worden aan de Schrift. Pas wanneer er sprake is van een recht geloof en een waarachtige heiliging van de gemeente is deze Gods Kerk. In Nederland valt hierbij te denken aan de grote kerken van de Reformatie, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Samen met de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden vormen zij thans de Protestantse Kerk in Nederland. In de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) was het exclusivisme soms even groot als in de *Romana*.
Sommige 'laagkerkelijke' congregationalistische en vrije groeperingen nemen helemaal afstand van deze kerkelijke idealen. Daar is de kerkvorm vaak een toevallige. De geloofsgemeenschap met haar ordening is niet een van God gegeven grootheid, maar een nu eenmaal bestaande historische vorm die vooral praktische waarde heeft. Uitgangspunt is hier de individuele relatie tussen God en de mens. Gelovigen verzamelen zich, maar hun verzameling heeft geen theologische noodzaak. Uitgesproken voorbeelden hiervan zijn de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB en de Vrije Gemeente.[4]

Bronnen van ecclesiologie
Hoe 'hoger' de kerkelijkheid is en hoe meer nadruk er gelegd wordt op de ecclesiologie, des te gemakkelijker zijn voor de onderzoeker haar bronnen te vinden. Traditioneel is de ecclesiologie een locus uit de dogmatiek. Verder blijkt zij uit de liturgie. Zo wordt veel duidelijk uit de wijze waarop de bevestiging van ambtsdragers plaatsvindt. Het specifieke kerkrecht van een kerkgenootschap is altijd de neerslag van een ecclesiologisch standpunt. De positie van de geestelijke stand van de Romana met haar priesterlijke bevoegdheden laat een ander kerkbeeld zien dan die van de geestelijkheid in protestantse kerken, waar het priesterschap aller gelovigen centraal staat.
Ook de manier waarop een kerkgenootschap in de wereld staat of zich verhoudt ten opzichte van andere geloofsgroeperingen is een afspiegeling van de visie die het op zichzelf heeft. Wanneer een kerkgenootschap het bijvoorbeeld vanzelfsprekend acht dat de kinderen van zijn leden er ook toe behoren – hierbij valt te denken aan doop- en geboorteleden – zegt dit veel over zijn ecclesiologie. Tegelijkertijd toont soms het nalaten van het werven van proselieten ook veel over een mogelijke laagkerkelijkheid.

Een impliciete remonstrantse ecclesiologie?
De eerste, voorzichtige vraagstelling van dit onderzoek behelsde de vraag of de Remonstrantse Broederschap in de periode 1850-1940 een welomschreven ecclesiologie kende. Al snel werd duidelijk dat er op een klassieke manier niet van een dergelijke leer gesproken kan worden.
Kenmerkend voor de Broederschap in het grootste gedeelte van haar bestaan – en zeker na de zeventiende eeuw – is juist dat zij geen gezaghebbende dogmatieken kende. Uit

die eerste eeuw van het remonstrantisme zijn de dogmatieken van Episcopius en Van Limborch bekend.[5] Daarna zou het tot 1935 duren voordat een remonstrant weer een invloedrijke dogmatiek schreef. Toen publiceerde G.J. Heering zijn *Geloof en Openbaring*. Met het ontbreken van een dergelijke dogmatiek in het grootste gedeelte van de beschreven periode is de eerste vindplaats van een remonstrantse ecclesiologie praktisch vervallen. Ook zijn er in de beschreven periode geen gezaghebbende geloofsbelijdenissen. De belijdenis van Episcopius (1583-1643) van 1621 heeft tot 1861 formeel wel een belangrijke plaats in de Wetten van de Remonstrantse Broederschap, maar in de periode van onderzoek wordt er slechts een enkele keer naar verwezen. Pas in 1940 biedt het Convent van predikanten een nieuwe geloofsbelijdenis aan de Broederschap aan. De Remonstrantse Broederschap kent daarmee voor het grootste gedeelte van haar geschiedenis wel remonstrantse theologen, maar geen specifiek remonstrantse theologie. Er is eerder een eenheid in wijze van theologie bedrijven dan in de inhoud. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat de uitingen over het eigen kerkgenootschap steeds iets voorlopigs of tweeslachtigs hebben. Al vanaf het allereerste begin van de Broederschap is er de dubbelheid van het oprichten van een eigen kerkgenootschap, die kerk of Broederschap mag heten, én de wens terug te keren in de schoot van de moederkerk, de gereformeerde of hervormde kerk.[6] Voor een groot gedeelte van de geschiedenis van de Broederschap resulteert dit enerzijds in de wens tot de instandhouding en versterking van het eigen kerkgenootschap en anderzijds in pogingen tot hereniging.
Dit alles wil nog niet zeggen dat er geen remonstrantse ecclesiologie is, wanneer dit woord in bredere zin wordt gebruikt. Het is opvallend hoe vaak er in de geschiedenis van de Broederschap wordt gesproken over het 'typisch remonstrantse'. Kennelijk voelt men zich zich telkens genoodzaakt rekenschap af te leggen van de noodzaak van het eigen voortbestaan. Hiermee wordt telkens een antwoord gegeven op de vraag wat de Remonstrantse Broederschap is of wil zijn. In die zin kan dit zelfbeeld dus gelden als een veelal impliciete ecclesiologie, zij het een zeer laagkerkelijke.
In dit proefschrift wordt via een indirecte weg gezocht naar remonstrantse ecclesiologie. Deze blijkt uit haar geschiedenis, uit de manier waarop de Broederschap handelt. Zij blijkt ook uit de manier waarop zij over zichzelf spreekt. Uit de analyse van historische ontwikkelingen en het daarin aan te treffen zelfbeeld komt een remonstrantse ecclesiologie naar voren.

Naast deze hoofdlijn zal ook aandacht worden besteed aan historische ontwikkelingen die in eerste instantie niet direct in verband lijken te staan met haar zelfbeeld. Toch kunnen deze in tweede instantie wel degelijk iets zeggen over het remonstrantse zelfbeeld. Een voorbeeld hiervan is de toelating van vrouwen tot de ambten. In de discussies daarover wordt zelden gerefereerd aan een theologische opvatting. Zo wordt niet gesproken over bijbelse uitgangspunten, dogmatische standpunten of een typisch remonstrants gegeven dat de toelating al dan niet zou ondersteunen.
Toch is dit besluit heel kenmerkend. De Broederschap wil zich zo nadrukkelijk aansluiten bij de moderne cultuur, dat zij het niet nodig vindt om theologische overwegingen te releveren. De toelating van vrouwen tot het predikantschap is vanzelfsprekend omdat het een eis is van de moderne tijd. Met deze besluitvorming toont de Broederschap wat zij wil zijn: een moderne kerk die principieel ruimte geeft aan moderne ontwikkelingen.

2. Periodisering

Ik onderscheid in de geschiedenis van de Broederschap tussen 1850 en 1940 drie perioden:
1. die van 1850 tot 1880, waarin de Broederschap kiest voor het modernisme;
2. die van 1880 tot 1905, de bloeitijd van het (oud)modernisme;
3. die van 1905 tot 1940, waarin de Broederschap een vrijzinnige belijdende kerk wordt.

1850-1880
Onder de seminariumhoogleraren A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855) en J. Tideman (1807-1891) vaart de Broederschap tot ongeveer 1860 een rustige koers. De tot 1796 slechts getolereerde kerk is nu maatschappelijk aanvaard. Met financiële en morele steun van de overheid kan zij haar bijdrage leveren aan de burgerlijke samenleving en kerkelijke wereld. Theologisch richt zij haar blik naar Groningen. Haar toonaangevende theologen zijn verbonden met de Groninger godgeleerden. De theologische hoofdrichting is deze gematigde orthodoxie. Afwijkingen ter linker- en ter rechterzijde worden kritisch gedoogd. Haar zelfbeeld kenmerkt zich door een 'verstoten kind'-motief. Zij acht zich in wezen deel van de Hervormde Kerk, waaruit zij eens zo smadelijk is verdreven. Daar deze moederkerk in deze periode tolerant lijkt te zijn geworden en leergeschillen geen voorname rol meer spelen in het kerkelijke debat, is er ook ruimte voor dit standpunt. Men hoopt – en spreekt dat ook duidelijk uit – dat waar de vaderen naar verlangden, de 'reparatie van grieven', de terugkeer van de remonstranten in de vaderlandse kerk, eens mogelijk zal zijn. Belangrijk onderdeel van haar zelfbeeld – en dat kenmerkt haar ecclesiologie – is het standpunt dat verschillen in leer niet tot kerkscheuring behoeven te leiden. Verschillende theologische stromingen moeten samen in één kerk kunnen bestaan. Dit hadden de vroegste remonstranten al betoogd, die de leerverschillen over de predestinatie niet kerkscheidend achtten. Kerkscheidend was toen uiteindelijk niet een verschil in de leer over de predestinatie, maar vooral de ecclesiologie. Hoe scherp zijn de grenzen tussen *necessaria* en *non-necessaria*?
Kenmerkend voor remonstranten toen was dat de predestinatieleer niet onder de noodzakelijkheden viel. Vanaf 1840 verandert er veel binnen het Nederlandse theologische spectrum. In dat jaar houdt J.H. Scholten zijn oratie die als het beginpunt van een nieuwe theologische richting geldt. Het modernisme komt op, vanaf 1850 ook in de Remonstrantse Broederschap. In het begin zijn er nog wel waarschuwende geluiden te horen. Later blijkt een meerderheid van predikanten en afgevaardigden van gemeenten de nieuwe richting toegedaan. Tussen 1870 en 1880 blijkt uit drie besluiten dat de meerderheid het modernisme aanhangt en daarnaar handelt: het Seminarium wordt verplaatst naar het moderne bolwerk Leiden, groepen ontevreden, moderne, hervormden worden toegelaten als remonstrantse gemeenten en in 1879 wordt een moderne beginselverklaring aangenomen, die geen ruimte meer laat voor twijfel over het moderne karakter van de Broederschap. De ommezwaai is daarmee compleet.

1880-1905

De tweede periode is er een van consolidatie. De Broederschap heeft gekozen voor het modernisme en stelt zich nu open voor grote groepen moderne hervormden die overkomen. Om hen te lokken past zij zelfs haar Algemeen Reglement aan. Zij groeit sterk en er ontstaan nieuwe gemeenten. Welke invloed had dit alles op de aard van de Broederschap? Nieuwe gemeenten blijken nog lang een ander karakter te hebben dan de bestaande. Zij brengen nieuw gedachtegoed binnen, bijvoorbeeld over oude kerkelijke gebruiken. Gedurende vele jaren wordt het avondmaal niet bediend in verscheidene nieuwe gemeenten. In Groningen is er zelfs geen doopbediening.

In conflicten worden de grenzen van de Broederschap bepaald. Afwijkingen van het 'mainstream modernisme' worden eigenlijk niet getolereerd, of dat nu in de richting van de orthodoxie dan wel in de richting van de Vrije Gemeente is. In deze periode blijkt hoezeer de Broederschap feitelijk voor het modernisme heeft gekozen en geen andere theologische richting meer lijkt te dulden. Deze nieuwe onverdraagzaamheid ontstaat doordat veel voormalige hervormden bezorgd zijn dat ruimte voor een gematigde orthodoxie binnen de Broederschap leidt tot wat zij zijn ontvlucht: een kerkstrijd.

De Broederschap beschouwt zich in deze periode als de ware vertegenwoordiger van het protestantisme. Met de tweede Reformatie, de doorbraak van het modernisme, heeft zij het oorspronkelijke werk van de reformatoren en de vroege remonstranten voortgezet en versterkt. Dit uitgangspunt verklaart het optimistische zelfbeeld. Enigszins gechargeerd gezegd: de waarlijk protestanten en modernen zouden zich eigenlijk allen moeten aansluiten bij de Remonstrantse Broederschap. Terwijl haar zelfbeeld zeer hooggestemd is, is de remonstrantse ecclesiologie in deze periode zeer laag: zij distantieert zich van kerkelijke vormen en gebruiken. Zij wil geen kerk zijn.

1905-1940

In de derde periode van 1905-1940 neemt men nadrukkelijk afstand van de vorige. Theologisch is het rechtsmodernisme van G.J. Heering en K.H. Roessingh (1886-1925) een ombuiging van de oudmoderne koers. Ook in allerlei praktische zaken sluit het kerkgenootschap zich bij deze nieuwe koers aan. De Broederschap richt zich weer op de oude waarden van het kerkzijn. De liturgie wordt belangrijk. Allerlei elementen die bij het kerkzijn horen krijgen weer hun plaats: doop en avondmaal, maar ook het spreken over 'kerkenraad' in plaats van 'bestuur'.

Vanaf 1920 ontstaat er een dubbele beweging naar buiten. De Broederschap toont zich veel sterker maatschappelijk betrokken en daarnaast voelt zij de behoefte haar geloofsinhoud duidelijker onder woorden te brengen. De belangstelling voor de (rechtsmoderne) dogmatiek is groot. In 1928 stelt de Broederschap een nieuwe, rechtsmoderne beginselverklaring vast. In dat jaar verschijnt ook een propagandaboekje dat ook leerstellig een 'kort begrip' van het remonstrantisme biedt. In 1940 volgt een geloofsbelijdenis die door het Convent van predikanten aan de Broederschap wordt aangeboden. Na de Tweede Wereldoorlog, maar dat valt buiten de periode van dit onderzoek, zal de Broederschap haar nieuwe opvatting, dat zij als zelfstandig kerkgenootschap deel is van de Kerk van Christus, bevestigen door zich aan te sluiten bij de Wereldraad van Kerken. De voorbereidende stappen hiertoe worden al voor de oorlog gezet. In deze periode is er sprake van de meest uitgesproken ecclesiologie.

Bronnen
Voor dit proefschrift is gebruik gemaakt van veel soorten bronnen. Centraal staan de *Handelingen van de groote vergaderingen*, die een raamwerk bieden voor wat er in het geheel van de Broederschap gebeurt. Vanaf 1889 vormt het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap* en daarna zijn opvolger *Levensrichting* een belangrijke bron. Hierin wordt veel geschreven over hoe men de Broederschap ziet. Veel discussies vinden hier plaats. Bijzondere aandacht is er in dit proefschrift voor preken en andere publicaties van predikanten. Wellicht maakt de verscheidenheid van deze geschriften de representativiteit daarvan groter dan de 'officiële' theologie van de grote theologen. Heel bewust is daarnaast ook gezocht naar 'niet-theologische gegevens' die de ogen kunnen openen voor hoe de dingen werkelijk werden beleefd. Te denken valt aan allerlei bestuurlijke kwesties, bijvoorbeeld rond de benoeming van hoogleraren, de financiën van de Broederschap en de faciliteiten die gecreëerd werden voor nieuwe gemeenten. Wat men feitelijk deed, is vaak een betere indicator voor de vigerende opvattingen dan wat men zei.[7] Dit zal concreet blijken bij de vraag in hoeverre men bewust zocht naar uitbreiding van de Broederschap.
Naast de officiële, gepubliceerde bronnen, is er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van archiefmateriaal dat, vaak minder gepolijst dus dichter bij het beleefde gevoel, inzicht kan geven in waar men staat: geschreven kerkenraadsnotulen en correspondentie tussen predikanten en bestuurders van de Remonstrantse Broederschap.
De visie van 'gewone leden' over een en ander was lastig te achterhalen. Uit de aard der zaak hebben die minder bronnen nagelaten, zodat slechts op enkele momenten hun – soms verrassende – standpunten helder worden.

Eerder kerkgeschiedenis dan dogmengeschiedenis
Dit proefschrift legt meer nadruk op de kerkgeschiedenis dan op de dogmengeschiedenis. Een geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap bezien vanuit de dogmatiek, te vergelijken met wat Roessingh biedt in zijn proefschrift over de geschiedenis van het modernisme, beoogt dit onderzoek dus niet. Het beschrijft de geschiedenis van de Broederschap met speciale aandacht voor die gegevens die mogelijk een indicator zijn voor hoe de remonstranten hun geloofsgemeenschap verstonden. Langs deze wat indirecte weg wordt gepoogd de remonstrantse ecclesiologie in haar wisselende gedaanten te beschrijven.
Waar mogelijk worden de remonstrantse standpunten vergeleken met die binnen vergelijkbare (kerkelijke) organisaties. Hier moet worden gemeld dat dit comparatieve element van het onderzoek minder uit de verf komt dan wenselijk is, door het ontbreken van adequate studies van bijvoorbeeld de Nederlandse Protestantenbond, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Vrije Gemeente. Het valt te hopen dat ook bij andere geloofsgemeenschappen dergelijke onderzoeken zullen worden gedaan, zodat uiteindelijk uit de vergelijking van die gegevens de bijzondere posities en standpunten van de afzonderlijke groeperingen naar voren zullen komen.

Deel 1

Het verstoten kind.
De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1880

1. De Broederschap rond 1850

In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van de Remonstrantse Broederschap rond 1850.[8] Aan de hand van een getalsmatig overzicht, maar ook van een korte beschrijving van de bestuurlijke gang van zaken, wordt inzicht geboden in het reilen en zeilen van het kerkgenootschap. Hiervoor is in hoofdzaak gebruikgemaakt van twee beschrijvingen die in opdracht van de Grote Vergadering gemaakt zijn door de predikanten J. Tideman en W. van Oorde.[9] Deze *Overzigten* bevatten tal van bijzonderheden over de toestand van de gemeenten. De beide opstellers hebben vragenlijsten rondgezonden die alle, in meer of minder volledige mate, ingevuld zijn door predikant en/of kerkenraad. De antwoorden bij het eerste overzicht zijn bewaard gebleven in het archief van de Remonstrantse Gemeente te Rotterdam, die van het tweede overzicht ontbreken daar.[10] Het was de bedoeling dat dit onderzoek elke tien jaar herhaald zou worden, maar na 1856 is een dergelijk overzicht niet meer verschenen.

Leden, zielen en gemeenten

In 1844 telt de Broederschap 27 gemeenten, 1 hoogleraar, 24 dienstdoende predikanten, 2 proponenten en 3 emeriti-predikanten. Het ledental is 2653, terwijl 4835 mensen tot haar zielen worden gerekend.[11] Van de 27 gemeenten hebben zes meer dan 100 leden en 13 minder dan vijftig. Tweederde van de leden woont in de zes grootste gemeenten. Een groot aantal kleine gemeenten leidt een zieltogend bestaan. Genoemd worden Amersfoort, Noordwijk, Woerden, Berkel, Bleiswijk, Zegwaart en Zevenhuizen. Daarnaast worden de gemeenten Delft, Nieuwpoort en Moordrecht zwak genoemd. Sommige gemeenten zijn extreem klein. Zo ligt het zielental in Delft, Noordwijk, Woerden, Berkel en Bleiswijk zelfs beneden de 30. De twee laatstgenoemde gemeenten samen worden nog door 1 predikant bediend die de verantwoording heeft voor totaal 22 zielen.

In deze overzichten en in andere stukken van de Broederschap wordt steeds een zielental genoemd. Het is niet echt duidelijk wie er tot de zielen gerekend worden. De indruk wordt gewekt dat het voornamelijk gaat om leden en hun (al dan niet gedoopte) kinderen. Gedoopte kinderen behoren tot, of zijn in elk geval bestemd voor, de gemeente. Het latere standpunt dat de Broederschap bewust geen doopleden kent, is dan onbekend. Doopleden hebben geen plaats in de kerkordelijke bepalingen, maar tot de 'zielen' worden wel de gedoopten gerekend.[12]

Het is niet gemakkelijk om een indruk te krijgen van de maatschappelijke stand van de leden. De beantwoording door de verschillende gemeenten is niet altijd even duidelijk. Tideman concludeert dat een derde tot de gegoede stand behoort, een derde tot de middenstand (vooral kleine zelfstandigen) en een derde tot de mindere stand. Er zijn veel verschillen tussen de gemeenten. Uit een overzicht van de gemeente Utrecht blijkt dat in deze gemeente leden aanwezig zijn uit alle sociale lagen van de bevolking: van fabrikant en rentenier, via scheepstimmerman en dienstmeisje tot bedeelde.[13] Van de kleine dorps-

gemeenten Berkel en Bleiswijk staat vermeld dat de leden tot de burgerstand behoren, maar van de 45 catechisanten te Waddinxveen is bekend dat 19 niet kunnen lezen of schrijven.[14] Een goed totaalbeeld is op dit moment niet te geven. Aan de hand van ledenlijsten zou per gemeente een onderzoek gedaan moeten worden. Van de gemeente Rotterdam is uit omstreeks 1790 een lijst bekend, opgesteld door ds. C. van Rossen, van leden, niet op alfabetische volgorde, maar op beroep. Aan de hand van deze remonstrantse 'Gouden Gids' *avant la lettre* ontstaat een beeld van deze gemeente.[15] Een verdere bestudering van deze vraag gaat dit onderzoek te boven. In elk geval blijkt wel dat het twintigste-eeuwse beeld van een 'bontjassen-kerk' voor deze periode niet correct is.

De organisatie van de Broederschap

Jaarlijks komt de Broederschap bijeen in een Grote (vanaf 1879 Algemene) Vergadering die afwisselend gehouden wordt te Amsterdam en Rotterdam. Deze Vergadering bestaat uit de dienstdoende predikanten, afgevaardigden van kerkenraden (de opzieners), de leden van de Sociëteitscommissie en het College van Professor en Curatoren, de curator voor de vacerende gemeenten, de boekhouder van de Broederschap en de vaste leden. Tot vast lid worden bijna alle predikanten benoemd bij het verkrijgen van hun emeritaat omdat zij de titel van dienstdoend predikant verliezen en anders geen recht meer hebben de vergaderingen bij te wonen. Later zullen ook anderen dan predikanten hiervoor in aanmerking komen. De boekhouding van de Broederschap wordt afwisselend gevoerd door de gemeenten Amsterdam en Rotterdam. De boekhouder heeft zitting in de Grote Vergadering en vaak wordt hij ook benoemd tot lid van de Sociëteitscommissie. De Grote Vergadering beslist over alle zaken die de Broederschap in haar geheel betreffen. Belangrijk zijn vooral de begroting, het beleid op kortere of langere termijn en de wijzigingen van de kerkordelijke bepalingen.[16] Het dagelijks bestuur is opgedragen aan de Sociëteitscommissie of Commissie tot de Zaken der Remonstrantse Broederschap.[17] Deze bestaat in deze periode uit vijf leden, vaak afkomstig uit de grote gemeenten. Ook de hoogleraar van het Seminarium is vaak lid. Het lidmaatschap van de Commissie tot de Zaken is combineerbaar met het lidmaatschap van het College van Professor en Curatoren. De Sociëteitscommissie vergadert vijf keer per jaar. De overige zaken worden per correspondentie afgewikkeld. Over het algemeen veroorlooft deze commissie zich weinig vrijheden tegenover de Grote Vergadering. Slechts met zaken die uitdrukkelijk aan haar zijn opgedragen houdt zij zich bezig. In andere gevallen onthoudt zij zich nadrukkelijk van actie.

De Broederschap is democratisch georganiseerd. Besluiten worden bij meerderheid van stemmen van de aanwezige leden van de vergadering genomen. De grote gemeenten hebben echter de bevoegdheid meerdere afgevaardigden te sturen naar de Grote Vergadering. Daarnaast hebben de gemeenten Amsterdam en Rotterdam in de praktijk een grote invloed. Deze twee bepalen, onder meer door hun financiële mogelijkheden, het beleid van de Broederschap. De invloed van kleine gemeenten is veel minder groot, vooral wanneer een gemeente wordt gesubsidieerd door de Broederschap. Dan dient elk jaar rekening en verantwoording afgelegd te worden en is toestemming nodig voor bijzondere uitgaven. De door de Broederschap verstrekte bijdragen worden vaak als een lening beschouwd. Bij de opheffing van een gemeente worden de opbrengsten van de verkoop van bijvoorbeeld kerk en pastorie daarmee verrekend. Net als in de huidige tijd

wordt er veel gesproken over de autonomie van de plaatselijke gemeenten. Deze blijkt echter niet uit de juridische structuur. De Remonstrantse Broederschap is presbyteriaal-synodaal georganiseerd. De Grote Vergadering is bevoegd bindende besluiten te nemen die de hele Broederschap betreffen. Als met autonomie slechts wordt bedoeld dat de gemeenten theologisch-inhoudelijk grote vrijheid hebben, dan is dit juist.
De opleiding van de predikanten van de Broederschap vindt plaats aan het Seminarium der Remonstranten. Deze in 1634 door Simon Episcopius gestichte kweekschool is gevestigd te Amsterdam en staat in nauwe verbinding met het aldaar gevestigde Athenaeum Illustre. Zo zijn ook andere predikantsopleidingen verbonden met deze opleiding; men volgt ook colleges buiten de eigen kerkelijke opleiding. De remonstrantse opleiding is opgedragen aan de seminariumhoogleraar. Vanaf 1827 is dat Abraham des Amorie van der Hoeven.[18] Na zijn overlijden wordt in 1856 de Rotterdamse predikant J. Tideman benoemd. Na enige jaren studie aan het Seminarium leggen de studenten examens en proefpreken af ten overstaan van het College van Professor en Curatoren. De uiteindelijke toelating tot het ambt geschiedt door een vergadering waarin tevens predikanten en afgevaardigden van kerkenraden zitting hebben. Na het met succes afleggen van het laatste examen, het proponentsexamen, waarbij men ook een proefpreek houdt, krijgt men de titel van proponent.[19] De proponent staat ter beschikking van de Broederschap om als 'uitzendkracht' vacante gemeenten te bedienen. Hij doet dit gedurende enige tijd, tenminste drie maanden, waarna hij als predikant beroepen wordt. Gedurende zijn proponentschap krijgt hij slechts een geringe vergoeding. Het traktement van een predikant is soms wel drie keer hoger. De proponent heeft in de Broederschap een ondergeschikte functie. Zo is hij niet gerechtigd de Grote Vergadering bij te wonen. De diensten van de proponent worden geregeld door de curator voor de vacerende gemeenten. Deze regelt ook de dienstvervulling door anderen dan proponenten. In bijzondere gevallen kan de curator predikanten opdragen om vacature-beurten te vervullen buiten hun eigen gemeente.

De kerkdiensten en kerkelijke plechtigheden

In de meeste gemeenten wordt elke zondag een kerkdienst gehouden. Over het algemeen vinden er ook diensten plaats op de feestdagen: Kerstmis, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaartsdag, Pinksteren, Hervormingsdag en op Oudejaarsdag. Soms vinden er diensten plaats op de tweede dagen van de feesten (Kerstmis, Pasen en Pinksteren). Alleen in Rotterdam wordt twee keer per zondag gepreekt. Kleine gemeenten kennen soms een lagere frequentie, terwijl de diensten ook wel eens in de avond plaatsvinden. Over de opkomst bij de diensten is niet veel bekend. Soms wordt geklaagd over de geringe belangstelling. Op andere plaatsen lijkt de belangstelling erg hoog, ook van niet-leden.[20] Het avondmaal wordt twee tot vier keer per jaar bediend. Vaak wordt in de kleinere gemeenten nog aandacht besteed aan een voorbetrachting en een nabetrachting. Het huisbezoek vindt over het algemeen twee keer per jaar plaats en is gekoppeld aan de avondmaalsbediening. Het avondmaal is relatief open: er wordt ook aan deelgenomen door anderen dan de leden van de gemeente, zoals blijkt uit het verslag van Haarlem:

> 'Onze *godsdienstoefeningen*, door de gemeente zelve over het geheel vlijtig bezocht, worden nogtans voor verre het grootste gedeelte door leden van andere gezindten waargenomen.

Onder deze worden Christenen van allerlei geloofsbelijdenis, zelfs nu en dan enkele Roomsch-Katholijken, opgemerkt. Bij de *Avondmaalsviering* maakt de gemeente zelve naauwelijks een derde der communicanten uit'.[21]

In de meeste gemeenten is de kinderdoop regel. De volwassendoop vindt bij uitzondering plaats. De doop vindt doorgaans plaats in de kerk, hoewel Rotterdam meldt dat bij een buitenechtelijk kind dit geschiedt in de consistorie.[22] De kerkelijke huwelijksviering is nog niet in zwang geraakt. Gemeenten maken hiervan slechts zelden melding.[23] Veel gemeenten organiseren bidstonden voor de uitbreiding van het christendom. Deze bijeenkomsten worden soms samen met andere kerkgenootschappen gehouden. In diensten wordt gezongen uit de psalmen van het dichtgezelschap Laus Deo, salus populo, verder wordt gebruik gemaakt van de bloemlezingen 'grote' en de 'kleine' bundel van de Doopsgezinden en van de *Evangelische Gezangen* van de Gereformeerden.[24] In kleine gemeenten beperkt men zich noodgedwongen bij het zingen, bijvoorbeeld in Moordrecht:

'Men *zingt* alleen de Psalmen. Bij de weinige gave voor zang die in de gemeente is, zou het moeijelijk zijn de gezangen in te voeren, al konden ook de noodige fondsen gevonden worden, daar zelfs maar enkele psalmwijzen gezongen kunnen worden, en het aan de gelegenheid, maar vooral aan personeel ontbreekt, om hierin verbetering te brengen'.[25]

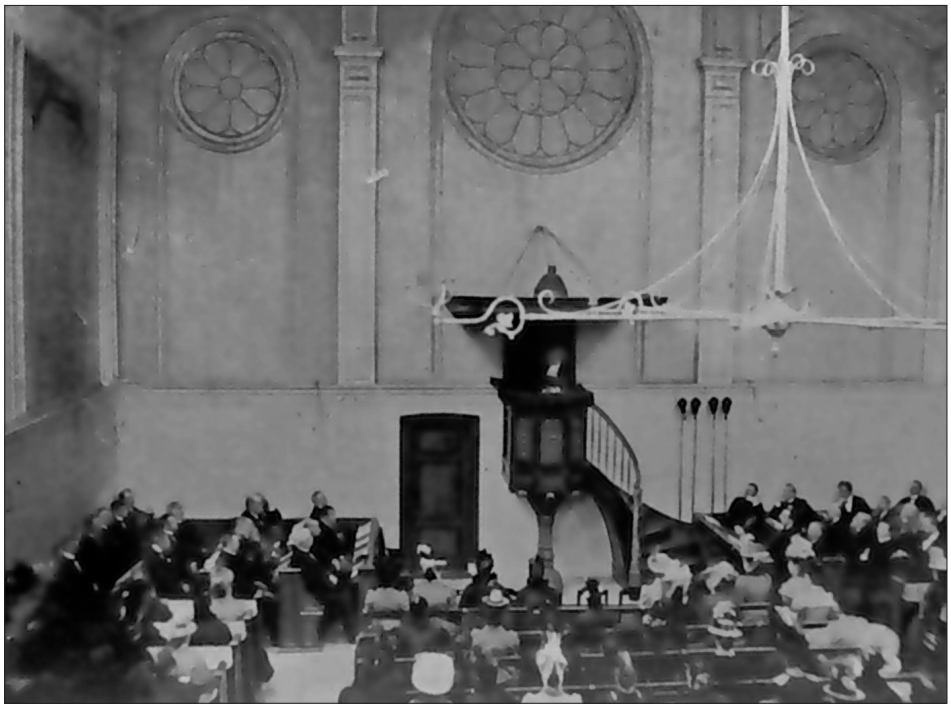

Kerkdienst in Remonstrantse Kerk te Leiden rond 1870. Opvallend is dat mannen en vrouwen gescheiden zitten.

Over de gebruikte liturgie is weinig bekend. Over het algemeen zal die weinig verschild hebben van die in andere protestantse kerken en sober zijn geweest. In de dienst functioneert nog een voorzanger; mannen en vrouwen zitten gescheiden.
Naast de kerkdiensten worden er weinig andere activiteiten georganiseerd. In sommige gemeenten zijn leeskringen. In Rotterdam zijn er meerdere, naar stand georganiseerd.

Leiding in de gemeente
De leiding van de gemeenten is opgedragen aan de kerkenraden. De kerkenraad bestaat altijd uit predikant(en) en opzieners. Soms zijn ook oud-opzieners lid van de kerkenraad. De positie van diakenen verschilt nogal. In sommige gemeenten zijn zij lid van de kerkenraad. Elders worden de zaken van de diaconie door de kerkenraad behartigd, waarbij geen melding wordt gemaakt van de aanwezigheid van diakenen. Bij één gemeente meldt men dat oud-diakenen deel uitmaken van de kerkenraad. Hoewel van geen enkele gemeente staat vermeld dat de opzieners 'ad vitam' gekozen worden, is duidelijk dat de wisselingen in de kerkenraad niet frequent zijn. Gewoonlijk herkiest men dezelfde mensen. Het komt voor dat mensen vijftig jaar lid zijn van een kerkenraad.
In alle gemeenten wordt gezorgd voor armen en behoeftigen. Ook de wezenzorg valt hieronder. De verzorging van wezen, hun onderwijs en dat aan de kinderen van bedeelden wordt meestal uitbesteed of georganiseerd in samenwerking met andere kerkgenootschappen. De bedeling aan de armen wordt afhankelijk gesteld van een correct kerkbezoek van de ouders, en van de kinderen van de catechisatie. Er heerst een grote bezorgdheid over eventueel misbruik. Vanuit Haarlem wordt bericht:

> 'ten opzigte van de verzorging der Armen bestaat hier een bijzondere maatregel, op welken de aandacht verdient gevestigd te worden. Vroeger namelijk geschiedde de winterbedeeling ineens bij den naderenden winter. Dit gaf aanleiding tot velerlei misbruik, terwijl ook de ijver der behoeftigen in de bijwoning van de openbare godsdienst veel te wenschen overliet. Hierom reikte de Kerkeraad in de beide laatste wintersaizoenen, om de 14 dagen aan de bedeelden briefjes uit, welke zij zelve na kerktijd op de Kerkekamer moeten komen afhalen, en op welke zij bij bepaalde leveranciers telkens hunnen wintervoorraad kunnen ontvangen'.[26]

Verhouding tot andere kerkgenootschappen
Op plaatselijk niveau is er een vrij grote bereidheid tot samenwerking. Vacaturebeurten worden soms vervuld door predikanten van andere kerkgenootschappen. Dat remonstrantse predikanten voorgaan bij andere kerkgenootschappen komt minder vaak voor. De remonstrantse diensten worden ook wel bezocht door leden van andere kerken. Verder hangt de mate van samenwerking af van toevallige omstandigheden, waarbij ook de persoonlijkheid van de voorganger meespeelt. Over het algemeen is de samenwerking goed.

De gemeente te Frederikstad
Sinds 1621 kent de Broederschap een buitenlandse gemeente, Frederikstad (Friedrichstadt a/d Eider). Op uitnodiging van hertog Friedrich III van Sleeswijk-Holstein hebben zich in 1621 een paar honderd remonstranten aldaar gevestigd. Zij hebben daar een 'Hollands' stadje gebouwd, waar vanaf zijn oprichting vrijheid van godsdienst heerst.

J.A.M. Mensinga (1809-1891) als jong predikant in Friedrichstadt.

Rond 1850 bestaat deze gemeente nog steeds. Het ledental in 1844 bedraagt 64. Deze kerkelijke gemeenschap is nederlandstalig, hoewel het Duits in deze tijd al oprukt. De gemeente wordt vanuit Nederland bediend, dat wil zeggen dat er Nederlandse, liefst remonstrantse predikanten beroepen worden. Afgezien van de decentrale ligging functioneert deze gemeente net als de Nederlandse gemeenten.

In het begin van de jaren vijftig wordt Frederikstad door de oorlog tussen Denemarken en Pruisen getroffen. In een bombardement door Pruisische troepen wordt in 1850 een groot deel van de stad en ook de oude remonstrantse kerk vernietigd. Onder de bezielende leiding van de predikant, J.A.M. Mensinga (1809-1891), wordt geld ingezameld om een nieuwe kerk te bouwen. Ook vanuit Nederland wordt bijgedragen. J. Tideman schrijft een boekje over deze buitenlandse gemeente waarvan de opbrengst ten goede komt aan de wederopbouw van de kerk.[27] Helaas blijkt van de opbrengst niet meer gekocht te kunnen worden dan een zilveren avondmaalskan.

Mensinga is op verschillende plaatsen tot 1850 predikant binnen de Nederlandse

Hervormde Kerk. Dan wordt hij beroepen in Frederikstad. In 1858 wordt hij remonstrant. Hij is de moderne richting toegedaan. In de nieuwe kerk zijn allerlei elementen te vinden die aansluiten bij de nieuwe theologische richting. Er wordt gekozen voor een neo-classisitische, lichte, maar ook sobere kerk. Het nieuwe kerkgebouw zou de geest van de Broederschap moeten uitstralen: helder, licht, eenvoudig, open, vrij en elk mysticisme afwijzend. Zo wordt er ook over geschreven in de plaatselijke pers wanneer het kerkgebouw in gebruik wordt genomen:

> 'Die Kirche selbst, obgleich von den bekannteren in vielen Hinsichten sehr bedeutend abweichend, auch in ihrem den liberalen, zwinglianisch-protestantischen Geist der Remonstranten darstellende Renaissancestil auffallend, machte auf alle einen ungemein günstigen Eindruck'.[28]

De theologische ligging van de Broederschap

Het is niet eenvoudig om inzicht te krijgen ten aanzien van de theologische plaats van de Remonstrantse Broederschap rond 1850. Werd er in vroegere beschrijvingen uitgegaan van de theologische positiekeuze van de hoogleraar, naar mijn idee is dit eenzijdig. Vanzelfsprekend heeft de seminariumhoogleraar een grote invloed binnen de Broederschap; in zekere zin geldt hij als de geestelijk leidsman van het kerkgenootschap.[29] Mensen als Van der Hoeven, Tideman en later Tiele en Heering hebben zeker als zodanig gefunctioneerd. Toch zijn andere opvattingen nooit afwezig. Tijdens het professoraat van Van der Hoeven klinkt het geluid van de rationalistische periode nog door. Ten tijde van Tideman is er al de opkomst van gedachten van het modernisme, terwijl onder Tiele de evangelisch-orthodoxe richting nog steeds aanwezig blijft in de Broederschap. In het hier volgende geef ik een theologische plaatsbepaling van de Remonstrantse Broederschap zoals ik die ontleen aan een aantal geschriften van remonstrantse predikanten in die tijd. Zij kent een gematigde orthodoxie.[30] Het rationeel-supranaturalisme lijkt plaats te hebben gemaakt voor de theologie van de Groninger Godgeleerden. Sommige remonstranten zijn betrokken bij het gezelschap van deze theologen: Van der Hoeven en Van Teutem (1802-1889) zijn corresponderend lid en C.W. van der Pot (1813-1891), J.H. de Ridder sr (1816-1893). en J. Tideman zijn medewerkers van hun tijdschrift *Waarheid in liefde*. Het is een gematigde orthodoxie waar alle oude theologische begrippen wel klinken, maar anders functioneren. Dit geldt in het bijzonder voor de leer van de satisfactie.

Enkele predikanten, met name M. Cohen Stuart (1824-1878) en De Ridder sr. neigen naar het Réveil.[31] Dit blijkt bijvoorbeeld uit de piëtistische inslag van sommige preken. In een preek van Cohen Stuart valt te lezen:

> 'Ja, Heer, wij weten het, daar is in ons een smet der zonde, die onze zielen bezoedelt en verontreinigt, en geen ijdele ontschuldiging, geen uiterlijk wasschen der handen, geen bloot uitwendige waterdoop van kinderen of bejaarden, geen tranen van spijt of berouw wisschen die smetten der zonde af, wasschen de besmette ziele rein niets dan het bloed van Christus dat reinigt van alle zonden en het badwater der wedergeboorte uit den Heilgen Geest, waardoor de mensch wordt herschapen naar het evenbeeld Gods'.[32]

In 1872, wanneer het modernisme een duidelijke plaats begint te krijgen, spreekt dezelfde Cohen Stuart bij zijn 25-jarig ambtsjubileum uit:

M. Cohen Stuart (1824-1878).

> 'Het Evangelie der Schriften, het eenvoudig, apostolisch kruis-Evangelie van Christus Jezus de Heer, Gods ééngeboren Zoon, onzen eenigen en volkomen Zaligmaker, ons wijsheid, rechtvaardigheid, heiligmaking en verlossing geworden van God, dat Evangelie werd voor mijn overtuiging steeds meer het éene noodige, het alleen voldoende buiten't welk het hart niet waarlijk leven, en Gods heil en vrede niet vinden kan'.[33]

Vanaf ongeveer 1860 breken gedachten door in de Broederschap van het modernisme; moderne predikanten zijn J.W. Bok (1831-1889), J.H. Maronier (1827-1920) en C.P. Tiele (1830-1902).[34] Hieronder volgt een korte beschrijving van twee hoofdrichtingen.

De Groninger richting

In de eerste helft van de negentiende eeuw ontstaan als reactie op het rationalisme verschillende stromingen die te typeren zijn als protestantse opwekkingsbewegingen. Naast Réveil en Afscheiding heeft de Groninger Richting een belangrijke rol. Deze stroming ontstaat rond de Groninger hoogleraar Petrus Hofstede de Groot. Rasker onderscheidt

drie hoofdmotieven binnen de Groninger theologie.[35] Als eerste is er de nadruk op het historisch bewustzijn. De Groninger theologen staan in de traditie van het Nederlandse protestantisme. Zij beperken zich daarbij niet tot de 'orthodoxe' gereformeerde traditie, maar willen bewust ook in de lijn staan van het vroege remonstrantisme en het christelijk humanisme. Voor deze theologen, en dat is het tweede punt, ligt de basis van het geloof in het gemoedsleven. Naast de 'sensus dependentiae' (van afhankelijkheid) zijn ook de 'sensus indigentiae' (van behoefte) en de 'sensus amoris' (van liefde) van belang. Hier lijkt een verwantschap met Schleiermacher herkenbaar, hoewel de Groningers nadrukkelijk afstand nemen van zijn besef van volstrekte afhankelijkheid.[36] Het derde grondbeginsel is de opvoedingsgedachte. Het doel van de godsdienst is een geleidelijke, harmonische ontwikkeling van de mensheid. God is de opvoeder van het menselijk geslacht.
In de dogmatiek resulteren deze motieven in een christocentrisme. Jezus Christus is de opvoeder bij uitstek. Hij heeft Gods weg met de mensen bekendgemaakt. Als godmens, dus als volmaakt mens, kon hij anderen volmaakt maken. Deze christologie is uiteindelijk niet klassiek orthodox. De triniteit, de wezenseenheid met de Vader, wordt afgewezen. Christus heeft een ondergeschikte rol ten opzichte van de Vader. De schriftopvatting is daarnaast enigszins ambigue. De Groningers staan een bijbelgetrouw christendom voor. De bijbel is voor hen geloofwaardig. Zij leren echter geen onfeilbaarheid, maar een feilloosheid. De ideeën van de Tübingers worden bestreden. Niet alleen de Schrift is gezaghebbend, daarnaast moet ook gebruik gemaakt worden van de traditie der kerk. Vooral op dit laatste punt, de schriftkritiek en alles wat daaruit voortvloeit, zal de moderne theologie haar pijlen richten.

Modernisme

Vanaf 1840 komt er in Nederland een nieuwe theologisch stroming op.[37] Voorop staat een moderne, autonome mensbeschouwing. De moderne mens staat volop in de samenleving en in de cultuur. De tegenstelling tussen geloof en wereld wordt terzijde geschoven.
In de tijd van de opkomende natuurwetenschappen met hun antisupranaturalistische wereldbeschouwing (er gebeuren geen dingen die tegen de natuurwetten ingaan, voor een verklaring van de natuur is 'God' als hypothese overbodig geworden) ontstaat er ook een nieuwe kijk op de bijbelse geschriften. Deze kritische bijbelwetenschap wordt voor het eerst in Tübingen beoefend. In een nieuwe wetenschappelijke benadering wordt de bijbel ontdaan van een hemelse oorsprong en vervolgens bestudeerd als een verzameling menselijke geschriften. Zij hebben geen bijzonder gezag meer. Wonderen en bovennatuurlijke ingrepen, zoals in de bijbel beschreven, worden onmogelijk geacht. De theologie wordt van dualistisch (het goddelijke staat tegenover het menselijke) monistisch. Met betrekking tot Jezus beperkt men zich tot zijn menselijke gedaante. Hij is niet meer de goddelijke gezant, maar de bijzondere mens die als ethisch leraar van betekenis kan zijn. In de ontwikkeling van het modernisme komt het uitgangspunt van de uniciteit van het christendom onder spanning te staan. De aandacht wordt verlegd van het christendom als enig ware godsdienst naar het fenomeen godsdienst dat in alle plaatsen en culturen te vinden is. In deze tijd komt de nieuwe wetenschap van de vergelijkende godsdienstwetenschap op. Tiele is in 1877 in Nederland de eerste hoogleraar met een leer-

stoel op dit vakgebied. Nieuwe, vergelijkende methoden worden nu ook op de godsdienst toegepast.
Voor veel moderne theologen speelt een belangrijk apologetisch motief mee. Hun theologiseren is erop gericht het christelijk geloof aanvaardbaar te maken voor de moderne mens. Juist tegenover het opkomende atheïsme verkondigen zij een christendom dat in overeenstemming is met het moderne wereldbeeld en de nieuwste wetenschappelijke inzichten.
Vanuit het rationalisme en antisupranaturalisme is te begrijpen dat het modernisme problemen heeft met allerlei klassieke kerkelijke vormen. In deel 2, hoofdstuk 4 zal besproken worden hoe men afscheid neemt van doop en avondmaal. Deze vormen moeten afvallen, vinden moderne theologen, omdat het historisch onwaarschijnlijk is dat Jezus zelf ze geleerd heeft. Bovendien verwijzen ze naar iets dat met het verstand niet beredeneerd kan worden. Voor een kerk als bovennatuurlijk heilsinstituut is geen plaats meer. De geloofsgemeenschap is geen verzameling van door God geroepen gelovigen, maar een vereniging van geïnteresseerden in de godsdienst. Voor het bestuur van een kerkgenootschap zijn geen geroepen ambtsdragers nodig, maar eerder kundige bestuursleden. We zullen zien dat de moderne theologie grote invloed heeft op het zelfbeeld binnen de Remonstrantse Broederschap.

Richtingen naast elkaar
In deze periode is kenmerkend voor de Remonstrantse Broederschap dat er ruimte is voor enig verschil in theologische richting. De aanhangers van de moderne gedachten worden niet ernstig gehinderd door aanhangers van het Réveil of de mensen van het midden van de Groninger richting. Er is theologisch-inhoudelijk een grote overeenkomst met de hoofdstroming van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het grote verschil is dat er binnen de Remonstrantse Broederschap geen bindende belijdenisgeschriften zijn. In zijn afscheidspreek in zijn laatste hervormde gemeente drukt Mensinga (later remonstrants predikant te Frederikstad) het als volgt uit:

> ‘Ik heb het u, sinds lang, niet onbekend gelaten, dat ik de grondbeginselen der Remonstrantsche Broederschap voor beter houd dan de onze; dat zij, op dat punt, hetwelke tegenwoordig het hoofdpunt, ik moet zeggen, het eenige punt van verschil is – het stuk der formulieren van eenigheid, óf vrijzinniger, óf opregter zijn dan wij. Gij weet, en iedereen weet, want mijn eigen handschrift getuigt het, ik ben niet voor die formulieren; vrijzinnigheid en opregtheid is mijne zinspreuk. (God geve mij dat ik er nimmer van afwijke!)’[38]

Tenslotte valt op dat in de *Overzigten* van de overgang van remonstranten naar de kerken van de Afgescheidenen sprake is. Dit wordt genoemd door Boskoop, Bleiswijk, Hazerswoude, Oude Wetering en Zwammerdam.[39] Gezien de binding aan de drie formulieren van enigheid (waaronder de Artikelen tegen de Remonstranten) in deze kringen, is dit opvallend. In elk geval blijkt hieruit dat sommige dorpsgemeenten orthodoxe leden hebben, zodat een dergelijke overgang niet onmogelijk is.

Remonstrantse ecclesiologie rond 1850
De remonstrantse kerkopvatting in deze periode kan het beste omschreven worden als een ballingschapsecclesiologie. Het ontstaan van de Remonstrantse Broederschap wordt

gezien als een historische vergissing. Eigenlijk zouden remonstranten en contraremonstranten één kerk moeten vormen. Dit zou een Hervormde Kerk moeten zijn waarin ruimte is voor zowel het orthodoxe als het remonstrantse geluid. Er is een bewustzijn van eenheid met de Hervormde Kerk. Remonstranten voelen zich hervormden in ballingschap. Het voortbestaan van het eigen kerkgenootschap is theoretisch niet wenselijk. Men ziet het liefst een terugkeer naar de Hervormde Kerk zodra daar ruimte geschapen wordt voor de – ten onrechte – verstoten remonstranten.
In allerlei uitingen van de Broederschap komt deze gedachte naar voren. Telkens wordt verwezen naar de al door de vroegste remonstranten gewenste 'reparatie van grieven'. Hadden Uytenbogaert en de zijnen niet terecht een 'Broederschap' in plaats van een kerk opgericht? Was het niet altijd al het streven geweest van remonstranten om weer te komen tot één protestantse kerk in het vaderland? In 1796, toen men in een brief aan de andere protestantse kerken voorstelde om de strijdbijl te begraven en de eenheid te zoeken, was het weliswaar op niets uitgelopen, toch was de toekomst gelegen in de eenheid.[40] In deze trant spreekt de hoogleraar Van der Hoeven in de feestrede bij het 200-jarig bestaan van het Seminarium in 1834.

> 'Mij blijft aan het slot mijner rede, slechts de wensch overig, dat geen derde jubeldag voor deze kweekschool aanlichte! Ontstaan ten gevolge eener heilloze scheuring, is hare instandhouding aan de voortduring dier verdeeldheid verbonden, welke noch met onze wenschen noch met onze verwachtingen strookt'. [41]

Hoewel Van der Hoeven duidelijk streeft naar een maatschappelijke erkenning van de Broederschap en nog heeft meegemaakt hoe zijn kerkgenootschap, dat tot 1795 slechts een marginale rol speelde in de Republiek, geaccepteerd raakte tot in de hoogste kringen in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden, blijkt hier nadrukkelijk hoe het uiteindelijke doel wat hem betreft niet gelegen was in een zelfstandig voortbestaan.
Hoe reëel wás dit streven naar eenheid met de Hervormde Kerk? Slechts enkele weken voor deze viering had in Ulrum de Afscheiding plaatsgevonden onder leiding van ds. Hendrik de Cock die liet zien dat niet alles pais en vree was in deze kerk.
Toch is dit eenheidsstreven steeds op de voorgrond aanwezig, al realiseert men zich terdege dat de eenheid niet direct zal aanbreken. Uit allerlei uitingen en beslissingen binnen de Broederschap blijkt dat het niet alleen met de mond wordt beleden, maar dat het ook doorwerking vindt in beleidsmatig handelen. Men spreekt uit dat men behoort tot de Hervormde Kerk, men handelt ernaar en men bezigt een naam voor de remonstrantse gemeenten, remonstrants-*gereformeerd*. Uit dit alles moet geconcludeerd worden dat het 'terugkeer-motief' heel reëel is.
Dit blijkt ook uit een brief van de Commissie tot de Zaken aan de overheid, gedateerd 28 februari 1848, waarin wordt betoogd dat het zelfstandig voortbestaan van de Broederschap nooit haar eigen wens is geweest. Daar er echter nog geen mogelijkheden zijn voor een terugkeer naar de Hervormde Kerk, dient zij haar plaats in de kerk en de samenleving nog met ere te kunnen innemen. Daarom moet het Seminarium gesubsidieerd worden.

> 'Onder die geregelde kerkgangers zijn er niet weinigen die niets meer zouden wenschen, dan hunne namen op de ledematen-boeken onzer Gemeenten te laten overschrijven. Maar de

Broederschap, getrouw aan het beginsel dat haar van den beginne aan bezielde, gaat dit verlangen, zooveel in haar vermogen is, te keer. Zij wil geen bijzondere aanhang onder de Christenheid vormen; zij reikt volgaarne de hand aan allen, die met haar gelooven dat Jezus is de Christus, de Zoon Gods, de Zaligmaker der wereld; en zij zal haren vurigsten wensch vervuld zien, zoodra de omverwerping van den opgerigten Scheidsmuur, hare uitgeworpenen broeders liefderijk in haren schoot kan hereenigen.
Zoolang die heugelijke dag niet is aangelicht, is het voortdurend bestaan der Remonstrantsche Broederschap noodzakelijk, en in het oog van alle verlichten Hervormden-zelve allezins gewenscht, daar zij de mogelijkheid van de vereeniging der jammerlijk verdeelde Christenheid bewijst, ja het voorbeeld en de proef dier verbroedering aan de Christenwereld schenkt. Maar zoolang haar afzonderlijk bestaan noodzakelijk is, moet zij dan ook met eere kunnen bestaan, en moet de Kweekschool, die hare plaats onder de geleerde Instellingen van ons Vaderland nu reeds meer dan twee eeuwen lang waardiglijk heeft bekleed en gehandhaafd, en aan wier hoofd van tijd tot tijd mannen prijkten, wier namen het beschaafd Europa met eerbied en bewondering spelt, niet aan een langzame kwijning en onvermijdelijke sloopingen worden prijsgegeven'.[42]

Deze brief vestigt ook de aandacht op consequenties van de ballingschapsecclesiologie. De Broederschap streeft niet naar het overkomen van hervormden naar haar gelederen. Iedereen dient te blijven op de plaats waar hij gesteld is, omdat uiteindelijk de beide kerken toch één zullen worden. Dit standpunt wordt ook nadrukkelijk ingenomen wanneer C.W. van der Pot in 1856 tijdens de Grote Vergadering de vraag stelt of het wenselijk is om in Alphen aan den Rijn en in Arnhem, waar enige remonstranten zich gevestigd hebben, een nieuwe gemeente te stichten. Een commissie uit de Grote Vergadering, bestaande uit J. Tideman, H. Heemskerk, C.W. van der Pot en M.W. Scheltema formuleert het antwoord. De Broederschap mag niet uit zucht tot zelfbehoud dit soort maatregelen nemen. Alles wat zweemt naar uitbreiding moet afgewezen worden. Wie het afzonderlijk bestaan van de Broederschap wenst, komt in strijd met haar wezen. De ware remonstrant wenst dat de noodzaak van het voortbestaan van de Broederschap wordt opgeheven, namelijk door een milde geest in de Hervormde Kerk die het mogelijk maakt om naar haar terug te keren.

'Als ware Remonstranten moeten wij boven alles wenschen dat de oorzaken worden opgeheven, die aanleiding gaven tot ons afzonderlijk bestaan, en zoodra het blijkt dat ons Genootschap niet meer noodig is, zijn einde wenschen. Werd ons Kerkgenootschap door den dwang des tijds en de onverdraagzaamheid van vroegere dagen in het leven geroepen, zoodra een mildere geest en minder eenzijdige opvatting van het Evangelie in den schoot van het groote Kerkgenootschap onzes Vaderlands [de Nederlandse Hervormde Kerk][43] algemeen heerschende is geworden, is ook de taak onzer roederschap afgeweven, en heeft zij een staat van zaken zien geboren worden, die haar zelfstandig bestaan als van zelve onnoodig maakt'.[44]

De strekking van dit advies aan de vergadering is helder. Het past niet bij de beginselen van de Broederschap om te streven naar uitbreiding. Het enige legitieme streven is dat naar het opgaan in de Hervormde Kerk zodra dat mogelijk is. Zover is het helaas nog niet, volgens de opstellers van dit rapport:

'Hoewel nu geen der Leden uwer Commissie het in stand houden van ons kerkgenootschap, qua Kerkgenootschap verlangde, en wij het allen hierin eens waren, dat, zoodra de moeder

onzer Broederschap, de Gereformeerde Kerk [tot ver in de negentiende eeuw is dit een gebruikelijke aanduiding voor de Nederlandse Hervormde Kerk] (die destijds haar kind wel wat liefdeloos en onmeedoogend ter deure heeft gewezen), tot andere gedachte zal zijn gekomen en tot de overtuiging gebragt, dat haar verstooteling't toch niet zoo geheel en al verkeerd inzag, wij ons dan ook weder in het groote gezin moeten laten opnemen, zoo beseffen wij allen echter dat zij hiertoe nog niet komen zal of kan'.[45]

Het voorstel tot vereniging van 1796 heeft niet tot het gewenste resultaat geleid. Ook nu lijkt het waarschijnlijk dat een antiremonstrantse minderheid in de Hervormde Kerk een hereniging onmogelijk maakt. Het instandhouden van de Broederschap om haar beginsel is gewenst; het streven naar uitbreiding niet.
De conclusie moet dus luiden dat de Broederschap zich in principe deel weet van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het feit dat zij als zelfstandig kerkgenootschap bestaat, berust op een tragisch, historisch misverstand. Alles dient gericht te zijn op het opheffen van de noodzaak van haar bestaan. Dit ligt echter voornamelijk in de handen van de Hervormde Kerk. Tot die tijd zal de Broederschap pal moeten staan voor haar beginselen. Zij moet met ere staan op haar plaats in de Nederlandse kerk. Daar heeft zij haar taak om als christelijke kerk de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid toe te passen en uit te dragen.

Conclusie
Rond 1850 is de Remonstrantse Broederschap een zeer klein kerkgenootschap. Toch blijft zij dapper voortbestaan. Zelfs weinig levensvatbare gemeenten worden ondanks alles instandgehouden. Op plaatsen waar remonstranten van oudsher een gemeente vormen, wil zij blijven bestaan. Zij vindt het niet passend om nieuwe gemeenten op te richten. Ondanks de inspanningen voor het instandhouden van de kleine gemeenten acht zij het zelfstandig voortbestaan van het gehele kerkgenootschap van minder groot belang dan de terugkeer naar de Hervormde Kerk. Haar identiteit is in essentie hervormd. Kenmerkend is dat zij bewust tolerant wil zijn en naast de hoofdrichting van de gematigde Groninger orthodoxie ruimte laat voor andere stromingen als Réveil en modernisme. Verdraagzaamheid is het kernbegrip in deze dagen, niet vrijzinnigheid. De veranderingen in de jaren zeventig van de negentiende eeuw zullen ingrijpend zijn. In verschillende stappen zal de Broederschap steeds meer aansluiting zoeken bij het moderne gedachtegoed. Uiteindelijk zal dit leiden tot een overgang naar het modernisme waardoor de Broederschap haar kenmerkende identiteit van de periode daarvoor verliest.

2. De opkomst van het modernisme

In de periode van 1855 tot 1880 verandert er veel binnen de Remonstrantse Broederschap. Bij het overlijden van Des Amorie van der Hoeven in 1855 is de Broederschap een gematigd orthodox kerkgenootschap waarin ruimte is voor verschillende theologische stromingen. De meeste predikanten hangen de middenstroming van de Groninger richting aan, een enkeling is aanhanger van het Réveil en tenslotte zijn sommige predikanten beïnvloed door het modernisme.
In het begin van de bovengenoemde periode is de positie van het modernisme niet onomstreden. In minder dan 25 jaar tijd zal het de heersende richting worden. De Broederschap zal zich in deze periode geleidelijk ontwikkelen van een vrij traditioneel kerkgenootschap, naar een lossere vorm van kerkzijn die meer in overeenstemming met het modernisme is. Veel traditionele elementen van kerkzijn komen te vervallen. Overigens gaat dit laatste lang niet iedereen ver genoeg. Van buiten, voornamelijk vanuit de in 1870 opgerichte Nederlandse Protestantenbond en vanaf 1877 vanuit de Vrije Gemeente klinkt kritiek op het te traditionele, kerkelijke karakter van de Broederschap.
In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de verschillende ontwikkelingen in deze periode verlopen. Welke besluitvorming leidt tot de definitieve overwinning van het modernisme in 1879? Hoe ontwikkelt de Broederschap zich na het toetreden van de groepen hervormden die nieuwe remonstrantse gemeenten oprichten, terwijl aan de andere kant oude, kleine, dorpsgemeenten opgeheven worden? Wat voor invloed heeft dit op het zelfbeeld van de Broederschap?
In grote lijnen zijn de volgende momenten van beslissende betekenis geweest: in 1872 besluit men het Seminarium van Amsterdam naar Leiden te verplaatsen; in 1878 besluit men groepen hervormden uit Arnhem en Groningen te erkennen als remonstrantse gemeenten en in 1879 wordt een gewijzigd Algemeen Reglement vastgesteld. De gebeurtenissen zullen niet in zuiver chronologische volgorde beschreven worden; ik heb gekozen voor een thematische indeling. De ontwikkeling van de oude dorpsgemeenten die worden opgeheven en de nieuwe gemeenten die worden opgericht, bespreek ik in een aparte paragraaf. Zo wil ik tenslotte, aan de hand van uitspraken van vooraanstaande predikanten de diversiteit van beelden van de Broederschap laten zien.
Rond 1855 is een enkeling binnen het predikantencorps de moderne richting toegedaan. De eerste duidelijk moderne predikanten zijn Bok, Maronier en Tiele.[46] Deze laatste is in 1858 en 1859 verantwoordelijk voor de uitgave van een modern tijdschrift: *De teekenen des tijds*. Dit weekblad verspreidt moderne gedachten en maakt nieuwe theologische inzichten wereldkundig; daarnaast gaat het in op de positie van onderdrukte moderne groepen in Nederland en daarbuiten. Dat de uitgave van dit blad binnen de Broederschap niet onverdeeld positief wordt gewaardeerd blijkt uit het verslag van de Sociëteitscommissie aan de Grote Vergadering van 1859:

> ‘Over het algemeen mag haar toestand bloeijend heeten, en aan geestelijk leven ontbreekt het in den kring onzer Broederschap niet. Moge zich dat geestelijk leven maar niet openbaren met te groote licentie, waartegen onze vaderen in het eerste Hoofdstuk onzer Wet ernstig waarschu-

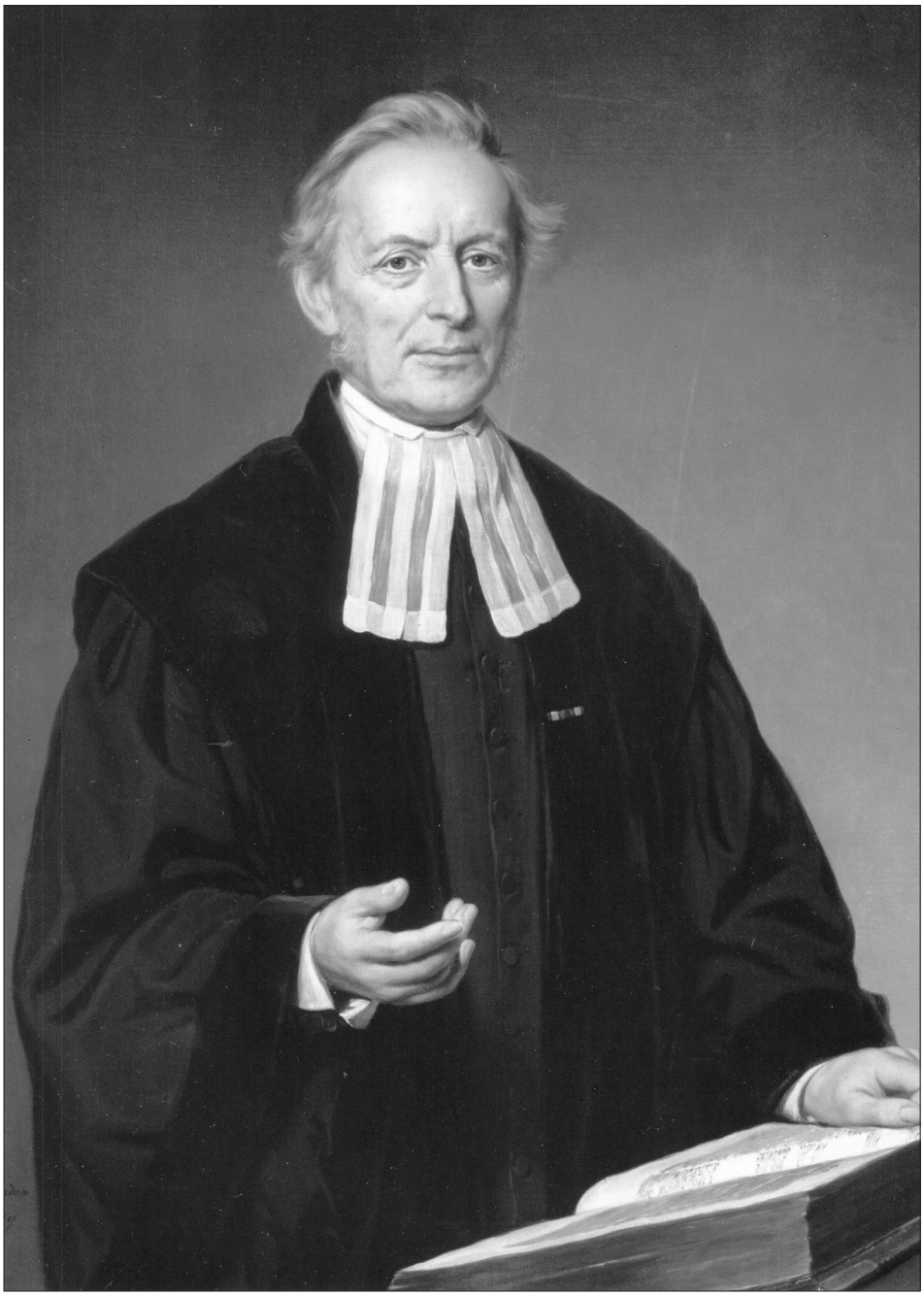

H.N. van Teutem (1802-1889) en C.P. Tiele (1830-1902) waren rond 1860 gelijktijdig predikant in Rotterdam. Deze schilderijen geven het verschil in theologische achtergrond duidelijk aan. Van Teutem is gekleed in ambtsgewaad en preekt uit de geopende Bijbel.

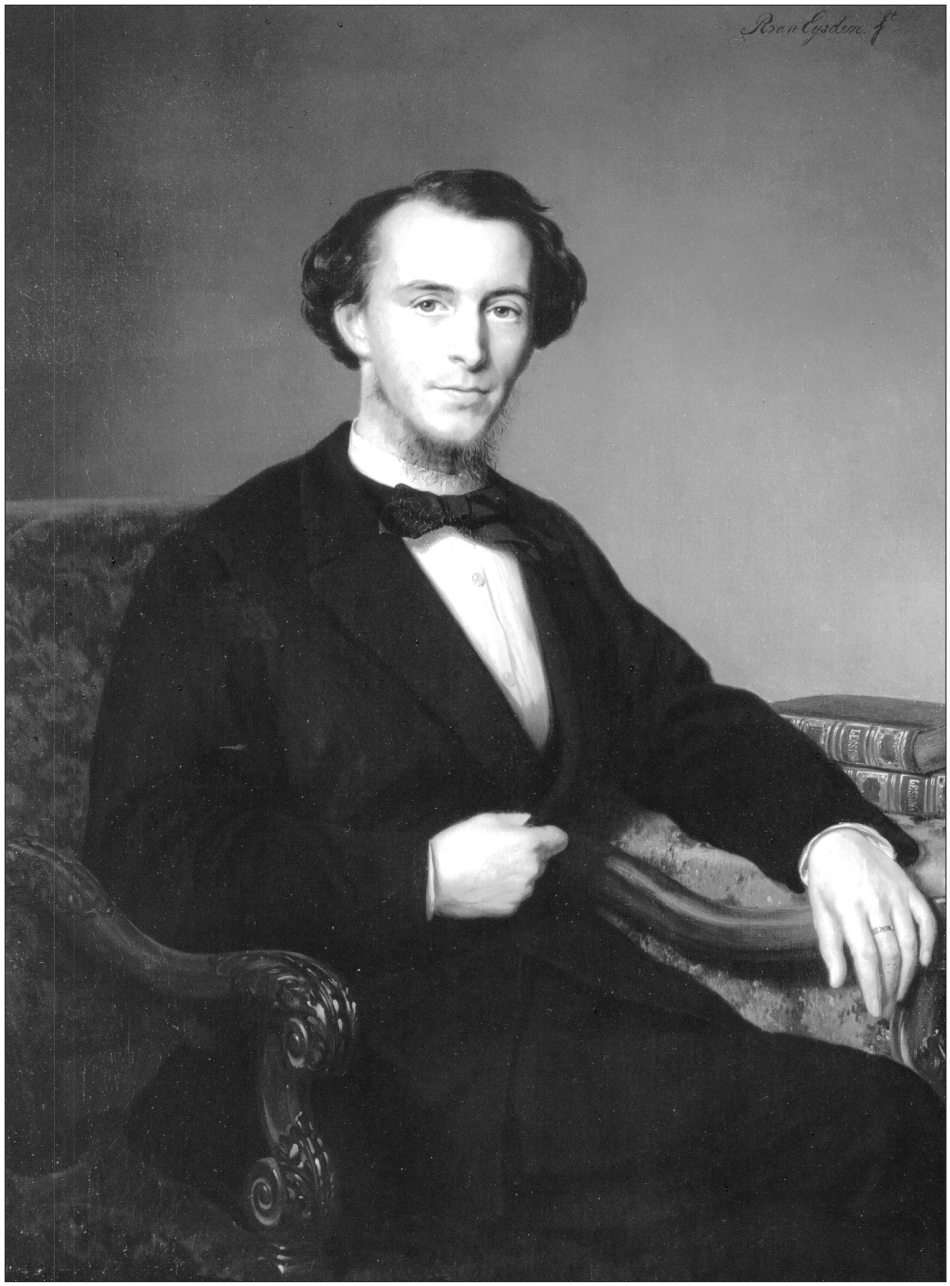

Tiele is afgebeeld als geleerde in de traditie van de Verlichting. Op tafel liggen de werken van G.E. Lessing.

wen, opdat, bij de handhaving van waarheid en vrijheid, de vrede en Godzaligheid geen schade mogen lijden. Uwe Commissie, aan welke (Art. 4) de handhaving ook van dat eerste Hoofdstuk der Wet is aanbevolen, acht zich verpligt daarop de aandacht te vestigen. Door alle tijden, zelfs bij de laatste herziening dier Wet in 1833, heeft onze Broederschap dien geest van bescheidenheid en gematigdheid gehuldigd. Wij achten het van groot gewigt, dat die geest onder ons bewaard blijve, en meenen malkander ernstig te moeten vermanen, om met geene ligtvaardige hand *onder den volke* de onzekere resultaten van menschelijke wetenschap te verspreiden en daardoor roekeloos den grond te ondermijnen, waarop tot hiertoe het Christelijk geloof steunde. Terwijl wij het vrije onderzoek der waarheid, welke ter zaligheid is, krachtig willen blijven handhaven tegen de bekrompenheid van Kerkelijk gezag en menschelijke schriften: mogen wij evenzeer toezien, om daarvoor geen willekeur in de plaats te stellen van inzigten en opvattingen, die telkens veranderen en *ongeleerde en onvaste menschen* aan 't wankelen brengen in hun geloof aan *het woord dat wij prediken, niet als eens menschen woord, maar gelijk het waarlijk is, als Gods Woord*'.[47]

Hoe dit door de vergadering ontvangen werd, is uit de bronnen niet helemaal duidelijk. De *Handelingen* vertellen hier niets over. Twee aanwezigen vertellen jaren later dat de vergadering deze inzet van de Commissie niet kon waarderen. De betrokkene, Tiele, zegt bij zijn veertigjarig ambtsjubileum over deze zaak:

'Wat te doen? Degenen die zich rond voor de nieuwe richting verklaarden, afsnijden? Hun verbieden naar eigen overtuiging te prediken? Ik weet niet of iemand er aan gedacht heeft dit te doen. Maar wel weet ik dat een zachte uiting van ongenoegen van het toenmalig Bestuur der Broederschap over 't geen in zijn oog een laakbare vermetelheid was, aanstonds een krachtig verzet uitlokte. Meer was niet noodig. En daarbij bleef het'.[48]

B. Tideman (1837-1908), de zoon van de hoogleraar en ook remonstrants predikant, schrijft:

'Nog éénmaal, in 1859, meende de Commissie der Broederschap, aan wie toen nog was opgedragen toe te zien, dat de leeraars zich hielden aan het toen geldende Art. 4 der Wet, een woord van waarschuwing te moeten spreken. Het was toen de Rotterdamsche predikant Tiele mede als woordvoerder der nieuwe Richting was opgetreden in de "Teekenen des Tijds." De Wet der Broederschap droeg toen aan de Commissie op te waken tegen "ongebonden licentie, om onbedachtelijk alles den volke voor te dragen." Dit meende men in den bovengenoemden arbeid te bespeuren, maar de Groote Vergadering stemde met dit oordeel niet in'.[49]

Zijn vader, J. Tideman, beschrijft de discussie anders:

'Het was in 1859, toen een der leeraars, te Rotterdam een weekblad redigeerde, dat de destijds eerst door werkende moderne denkwijs, de "Teekenen des tijds" van October 1858 tot October 1859 verschenen. Zij [de Sociëteitscommissie] merkte daaromtrent in haar rapport op wat in de gedrukte Handelingen van dat jaar blz. 9 en 10 gelezen wordt. Zij verlangde geen besluit en hare waarschuwing bracht dan ook slechts korte discussie in de vergadering te weeg'.[50]

De in het archief van de Remonstrantse Broederschap aanwezige kladnotulen van deze vergadering geven antwoord op de vraag wat er vermoedelijk besproken is. Daar staat te lezen:

> ‘De Heer Leemans vraagt of hij wèl verstaan heeft dat in het Rapport der Com^ie^ een afkeurend oordeel over een theologische richting in de Broedp. wordt uitgesproken. In antwoord hierop herhaalt Ds. A.A. Stuart den aanhef van zijn rapport. De Heer Leemans drukt daarop den wensch uit, dat bij de bedoelde passage worde geciteerd Hoofdstuk I art. 4, opdat alle schijn van persoonlijke intentie worde vermeden. Noch de Comm^ie^ noch een der B heeft daartegen eenig bezwaar’.[51]

Opvallend aan deze bewoordingen is dat de vergadering slechts instemt met het verwijderen van de persoonlijke intentie richting Tiele, maar het vermaan op zich volkomen laat staan. Er is dus geen sprake van het ‘krachtig verzet’ tegen de woorden van de Commissie, zoals dat wordt gesuggereerd in de beschouwingen van Tiele en B. Tideman. Geconcludeerd moet worden dat de moderne richting in 1859 nog niet zo geaccepteerd is als Tiele in 1893 en Tideman in 1897 willen weten.[52]
Gedurende lange tijd is de positie van modernen niet aan de orde. Wel is het zo dat men bij vacatures op belangrijke plaatsen (zoals in Amsterdam en Rotterdam) belangrijk vindt wie er beroepen wordt: een beroep op een modern predikant wordt als een overwinning beschouwd door de moderne fractie. Dit blijkt uit brieven geschreven aan Tiele wanneer hij in 1868 beroepen wordt te Amsterdam. Zo schrijft Bok aan Tiele:

> ‘Dat ik er mij echter zeer in verblijd heb en nog verblijd, behoef ik wel niet te zeggen. Niet om de eer voor u. [...] Maar ik verblijd mij over den zegepraal der liberalen’.[53]

Bok zelf blijkt door zijn moderne prediking niet bij iedereen geliefd te zijn. Hij spreekt hierover bij zijn afscheid van Utrecht in 1868. Hij vertelt hoe hij gezocht heeft naar een moderne prediking en hoe hij recht wilde doen aan hen die ‘door wettig nadenken en eerlijken twijfel, door wetenschap en ervaring zich in die [oude] vormen en leeringen niet meer kunnen vinden [...]’[55] Het theologische standpunt van Bok wordt niet door iedereen aanvaard. In de gemeente bestaat weerstand tegen zijn standpunten.

> ‘Ook bleek het al spoedig, dat ik niet ten onrecht had gevreesd. Niet straffeloos kon het, hier vooral, meer en meer openbaar worden, aan welke bron ik mijn godsdienstig denken had gevoed, op welken bodem mijne godsdienstige overtuigingen waren gerijpt. Ook waar deze steeds met de meeste zachtmoedigheid voor andersdenkenden werden voorgedragen, ergerden zij toch velen en moesten velen ergeren. En met de sympathie en goedkeuring van sommigen bleven de afkeuring en tegenwerking van anderen, waarop ik mij gewapend had, niet uit’.[56]

Hij breekt een lans voor een moderne prediking. In zijn slotwoord roept hij de opzieners op om bij zijn opvolging op zoek te gaan naar iemand die het werk dat door hem is opgebouwd, zal voortzetten.

> ‘Welnu kiest, bid ik u, een man die het door mij opgebouwde niet zal willen afbreken en vervangen, maar die daarop moge het zijn met meer talent, met meer ijver en kracht, maar in denzelfden geest zal willen voortbouwen. In denzelfden geest, ja, vasthoudend aan dezelfde beginselen – dât is de behoefte, dât de wensch ook van deze gemeente, misschien een enkele harer leden uitgezonderd, maar van de gemeente in haar geheel genomen, en van velen met haar’.[57]

Verplaatsing van het Seminarium

Vanaf 1870 komt de moderne richting in het middelpunt van de belangstelling te staan als men strijdt over de vestigingsplaats van het Remonstrantse Seminarium.[58] Vanaf 1856 staat het onder leiding van prof. J. Tideman. Hij is de gematigd orthodoxe richting toegedaan. Zijn specialisme is de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. Zijn hoofdwerk betreft de beschrijving van de stichting van de Remonstrantse Broederschap.[59] Hij houdt zich echter niet alleen bezig met de kerkgeschiedenis: uit allerlei publicaties blijkt dat hij ook goed op de hoogte is van de ontwikkelingen binnen de dogmatiek. Al in zijn korte werk over de Remonstrantie gaat hij uitgebreid in op de kritiek van J.H. Scholten.[60] In verschillende artikelen geeft hij weloverwogen zijn visie weer op de nieuwste ontwikkelingen in de theologie.[61] Het tij zit hem echter tegen. Er zijn weinig studenten en in 1870 legt de laatste student zijn proponentsexamen af. Overigens is dit gebrek aan belangstelling voor de theologiestudie een algemeen probleem in die dagen.[62] Het College van Professor en Curatoren is zich bewust van de ernst van de situatie. In het verslag aan de Grote Vergadering in 1870 zegt men toe deze zaken 'in ernstige overweging te zullen nemen'.[63] Een jaar later brengt het curatorium verslag uit van zijn verrichtingen en doet een voorstel, waaraan een uitgebreid rapport van J. Tideman ten grondslag ligt.[64] Hierin beschrijft hij de geschiedenis van het Seminarium. Het instandhouden van het Seminarium betekende telkens een zware last voor de Broederschap. Door grote financiële offers heeft de Broederschap haar intellectuele kracht kunnen handhaven. Tideman beschrijft hoe de kweekschool functioneerde. Wanneer in het verleden een tekort aan predikanten dreigde, werd gemeenten gevraagd geld ter beschikking te stellen voor alumniaten. Hij sluit zijn historische vertoog af met enkele praktische opmerkingen. Aangezien het Seminarium voornamelijk door de overheid wordt bekostigd, is er geen reden om over de opheffing na te denken. De kweekschool heeft nog steeds waarde. Hij beroept zich op de roemrijke geschiedenis, de belangrijke positie die het Seminarium inneemt binnen de Broederschap, de belangrijke band die ontstaat tussen de studenten onderling en tussen de studenten en de Broederschap en het belang van het eigen theologische geluid. Tideman besluit zijn bijdrage met het voorstel door middel van beurzen nieuwe studenten te werven. Rotterdam is bereid geld ter beschikking te stellen. Maar de overwegingen van het College van Professor en Curatoren overtuigen de vergadering niet. Het aantrekken van nieuwe studenten door een beurs kan een negatieve invloed hebben op het gehalte van deze aanstaande predikanten. Zo schrijft Alkmaar:

> 'De kans op eene voor het grootste gedeelte – en voor zooverre het jongelingen uit Amsterdam betreft voor het geheel – kostelooze wetenschappelijke opleiding en de zekerheid van na volbragte studie spoedig eene Predikantsplaats te verkrijgen, zal vermoedelijk eenige jongelieden verlokken aan de uitnoodiging gehoor te geven. Daarmede is de Broederschap echter weinig gebaat. Onze Predikantstractementen bij de kleine gemeenten zijn zóó gering, dat het eigenlijk onmogelijk is daarmede zonder eigen middelen in zijn levensonderhoud te voorzien; de werkkring zóó klein, dat het alleen voor hem die de betrekking met hart en ziel is toegedaan mogelijk is met opgewektheid werkzaam te blijven'.[65]

Sommigen zien de toekomst zo somber in dat zij voorstellen om het Seminarium dan maar op te heffen. Van Teutem ziet daarbij ook de positie van de hele Broederschap in

gevaar komen. Daar het Seminarium de drager is van de remonstrantse geest, zal de Broederschap bij opheffing van de kweekschool haar eigen aard snel verliezen. De vergadering kiest een andere lijn en benoemt een commissie waarin de kerken[66] van Rotterdam, Amsterdam, Alkmaar, Den Haag en Utrecht een lid mogen benoemen. In een uitgebreid verslag legt deze 'Commissie van vijf kerken', die samengesteld is uit drie (moderne) predikanten en twee opzieners, Bok, Maronier, Tiele, H. van Vollenhoven en M. Cohen Stuart[67], een jaar later verantwoording af over haar werkzaamheden.[68] Haar voorstel is tweeledig. Ten eerste stelt zij een ingrijpende hervorming voor van het Seminarium.Ten tweede dient de positie van predikant in de Broederschap aantrekkelijker gemaakt te worden. Dit tweede punt bespreek ik uitgebreid in de paragraaf over de groei van de Broederschap. Wat het eerste betreft, constateert de commissie dat het Seminarium nu in Amsterdam is gevestigd. Deze locatie heeft allerlei nadelen. De student bevindt zich in een weinig inspirerende koopmansstad. De eenhoofdige leiding van het Seminarium, hoe goed die ook zijn kan, blijft eenzijdig. In Amsterdam wordt dit versterkt door de merkwaardige positie die de remonstrantse studenten hebben in het Athenaeum Illustre. Zij tellen daar niet voor vol mee en hebben niet de rechten die de andere studenten hebben. Men vindt het wenselijk de opleiding te verplaatsen naar Leiden, 'de eerste Universiteit des lands, waarbij ook de Theol. Faculteit het rijkst is bezet'.[69] Te verwachten valt dat er bij zo'n verplaatsing een goede samenwerking tot stand komt met de daar aanwezige theologische faculteit. Vanzelfsprekend is een dergelijke verplaatsing aanleiding voor een grondige herinrichting van het onderwijs. Zo zullen de studenten colleges volgen aan de theologische faculteit. Slechts specifiek remonstrantse vragen moeten worden gedoceerd door de seminariumhoogleraar. De commissie doet praktische voorstellen voor de regeling van deze kwestie. De belangrijkste wijziging is de volgende: de examens door de curatorenvergadering moeten afgeschaft worden. De studenten zullen de gebruikelijke academische examens afleggen. Pas na de academische examens volgt een kerkelijk proponentsexamen. Na de vaststelling van dit rapport door de commissie komt het verzoek binnen van de hoogleraar J. Tideman om eervol ontslag uit de dienst der Broederschap. De reden die hij opgeeft is 'toenemend lichamelijk beletsel'. Dat dit de werkelijke reden is, lijkt onwaarschijnlijk.[70] Op 24 mei 1872 reageert Tideman op het voorstel van de commissie.[71] Gedetailleerd beschrijft hij de argumenten die de commissie aanvoert voor de verplaatsing, maar hij betoogt ook dat deze overwegingen lang niet altijd evident zijn. De studenten in Amsterdam verkeren niet in een geïsoleerde positie. Zij werken samen met studenten van andere richtingen, waaronder de doopsgezinden. Zij zijn van harte welkom bij het onderwijs dat vanuit andere kweekscholen gegeven wordt. De commissie let teveel op de wetenschappelijke vorming van de studenten. Voor het opleiden van wetenschappers is Leiden misschien de geëigende plaats, voor predikanten is dat Amsterdam. Tenslotte lijdt het voorstel onder het euvel dat gekozen wordt voor één theologische richting.

> 'En eindelijk en boven alles wordt de voorgestelde zaak [...] door dit onlijdelijk bezwaar gedrukt, dat bij de geprononceerde denkwijs en geestes-richting, die thans zoowel te Leiden als te Utrecht in de theologische faculteiten heerschende is, de broederschap in bepaalden strijd met haar vrijheidsbeginsel zou handelen, als zij op 't oogenblik haar theologisch onderwijs met dat van eene dezer Academien ging vereenigen'.[72]

Deze reactie van Tideman wordt beantwoord door de Amsterdamse predikant Bok, secretaris van de Commissie van vijf kerken.[73] Ten eerste bestrijdt hij het punt van Tideman dat het slechts een subjectieve keus zou zijn en dat nergens aangetoond zou zijn dat de vestiging van het Seminarium in Leiden meer studenten oplevert. De keus van de commissie heeft te maken met een inschatting van wat jonge (kandidaat)studenten willen: studeren in een bekende academiestad. Dat is niet Amsterdam, maar Leiden. De verschillen tussen die twee werelden zijn enorm. In Leiden zal men haast als vanzelf breder gevormd worden. In Amsterdam moet men op zoek gaan naar andere docenten, in Leiden is het curriculum erop ingesteld.

> 'Het is de Akademie, de geheele Akademische omgeving, die wij voor onze seminaristen verlangen tegenover de handelsomgeving te Amsterdam, omdat deze de aanstaande studenten aantrekt en terecht aantrekt; omdat deze op tal van wijzen medewerkt tot het doel dat wij ook voor onze studenten in het oog moeten houden: *hunne zooveel mogelijk veelzijdige theologisch-wetenschappelijke bezieling en ontwikkeling*'.[74]

Bok ziet in de theologische richting van de Leidse faculteit geen enkel bezwaar. Juist de uitgesproken antidogmatische geest die daar heerst is typisch remonstrants te noemen.

> 'Want ik voor mij ben van oordeel, dat de "denkwijze en geestesrichting thans te Leiden heerschende," juist de geprononceerd Remonstrantsche is, nl. de geprononceerd anti-dogmatische, de richting van het waarlijk vrije onderzoek der godsdienstige, ook der Chr. godsdienstige waarheid. Daarom schroom ik ook niet van harte aan te bevelen de studenten onzer Broederschap onder den invloed te brengen van de Leidsche theol. faculteit'.[75]

Ter vergadering komt allereerst de ontslagaanvraag van Tideman aan de orde. Met behoud van traktement en titel wordt hem eervol ontslag verleend.[76] Vervolgens komen de voorstellen van de commissie aan de orde. H. Heemskerk (1814-1889) spreekt met Tideman zijn vrees uit dat een verplaatsing naar Leiden 'de Remonstrantsche vrijheid inderdaad zou vernietigen'. Ds. Cohen Stuart ondersteunt dit:

> 'Eindelijk heeft het voorstel der Commissie de strekking tot aansluiting aan de moderne richting, hetgeen strijdt tegen het vrijheidsbeginsel onzer Broederschap'.

Tiele bestrijdt dit. Leiden is gekozen omdat het de belangrijkste theologische faculteit is. De richting is niet van invloed geweest. Richtingen kunnen veranderen. Tideman acht dat niet relevant. De Broederschap zou nu feitelijk partij kiezen. Hierop stelt Van der Pot voor het Seminarium op te heffen. Dan kunnen de studenten studeren waar zij zelf willen. Dit voorstel wordt ondersteund door ds. Cohen Stuart en De Ridder. Van Teutem spreekt nogmaals uit dat het geheel van de plannen van de commissie een omvorming van de Remonstrantse Broederschap inhoudt.

'Hij meent de Vergadering wel te mogen doen opmerken, dat het voorgestelde […] naar zijne verwachting, leiden zal tot de omvorming onzer Remonstrantsche Broederschap in eene moderne vereeniging'.
Het voorstel wordt uiteindelijk met 37 tegen 18 stemmen aangenomen. Heemskerk,

Tideman en C.W. van der Pot verzoeken aantekening van het feit dat zij tegen verplaatsing naar Leiden hebben gestemd. Een dag later komt het vervolg van de voorstellen van de Commissie van vijf kerken aan de orde.[77] De praktische regelingen voor de nieuwe situatie, de plaats van het Seminarium bij de theologische faculteit en de verplichting voor de studenten om de wetenschappelijke examens af te leggen, kunnen buiten beschouwing blijven. De curator Heemskerk, die tegen de verplaatsing van het Seminarium heeft gestemd, dient dan zijn ontslag als curator in. Slechts na aandringen van de vergadering wil hij in functie blijven. Dan dient Van Teutem een principiële motie in:

> 'de jaarvergadering verklare, dat zij niet wil geacht worden in te stemmen met de strekking van het geadviseerde […] als moest alzoo de Rem. Broederschap, met behoud van haren naam, opgelost worden in eene moderne Vereeniging'.[78]

Deze motie, die de onuitgesproken diepere motieven voor verplaatsing blootlegt, geeft aanleiding tot heftige discussie. Bok protesteert hevig: een dergelijke strekking is met het rapport niet bedoeld. Tiele sluit zich hierbij aan. Heemskerk dient een compromismotie in:

> 'de Groote Vergadering verklaart, dat zij met het aannemen van het voorgestelde door de Commissie der 5 Kerken, niet geacht wil worden de Rem. Broederschap te willen hervormen in eene moderne Vereeniging'.[79]

Ds. Cohen Stuart kan zich vinden in het voorstel van Heemskerk. Toch blijft hij van mening dat de motie-Van Teutem een goede verwoording is van de geest van het rapport van de commissie. Maronier heeft grote problemen met het voorstel van Van Teutem. Bij aanneming vertrekt hij uit de Broederschap. Tiele sluit zich hierbij aan. Bok daarentegen kiest een diplomatieke tussenpositie. Hij verklaart dat het voorstel van Heemskerk onnodig is, maar dat hij wel bereid is vóór te stemmen. Daarna wordt de motie van Van Teutem verworpen, terwijl die van Heemskerk aangenomen wordt. Deze overwinning van de orthodoxe fractie zal een Pyrrusoverwinning blijken te zijn. Door de situatie gedwongen ontkent men dat er sprake is van een omvorming naar een moderne vereniging. Later blijkt, zeker na de besluiten die volgen in de jaren 1878 en 1879, dat Van Teutem het bij het rechte eind heeft gehad.
Een jaar later is Tiele voorzitter van de Grote Vergadering. Hij houdt een verzoenende rede.[80] Hij haalt de beslissingen van het vorige jaar aan en bespreekt ze uitgebreid. Zijn grootste zorg is het bewaren van de eenheid:

> 'Vergeten zullen wij niet, dat wij hier als broeders samenzijn, en dat we bij alle verschil van meening niets anders beoogen dan het welzijn en den bloei onzer christelijke vereeniging. Men heeft de vrees geuit, dat de meerderheid er naar streefde, haar tot een moderne secte te maken. Toonen wij metterdaad, dat die vrees ongegrond is. Indien het modern is, te willen, dat zij blijve op de hoogte en voldoe aan de behoeften des tijds, dat de godsdienstige ontwikkeling gelijken tred houde met de algemeene ontwikkeling, dat ook de theologie als wetenschap niet genoodzaakt worde een andere methode te volgen, dan die overal tot het vinden der waarheid voert, ja! dan zijn wij modern'.

In deze woorden bevestigt Tiele in feite de vooronderstelling die Van Teutem reeds geuit heeft. De hele toespraak verwijst naar een prioriteit van het moderne levensgevoel en de moderne wetenschapsopvatting boven de meer traditionele. Tiele kiest bewust voor de moderne lijn. Maar dan vervolgt hij met te zeggen dat deze lijn niet sectarisch moet worden.

> 'Maar een secte willen wij niet, een secte, die de overtuiging van enkelen of velen aan allen oplegt en daardoor de samenwerking met gelijkgezinden doch andersdenkenden onmogelijk maakt. Voor onze of voor anderer overtuiging willen wij slechts één recht, het recht om haar te belijden en te verdedigen, doch dat recht willen wij noch voor onszelf, noch voor anderen verkort zien. Want vrijheid willen wij, christelijke vrijheid, niet voor onszelven slechts, maar voor ieder, die als wij het Evangelie verkondigen wil in vrijheid en verdraagzaamheid, al is zijn opvatting van dat Evangelie niet dezelfde als de onze. Voor haar is het, dat de eerste Remonstranten pal stonden en vervolging trotseerden'.

Hier probeert Tiele een aansluiting te vinden bij de remonstrantse traditie. Juist het staan in deze traditie noopt tot het inslaan van de moderne weg.

> 'Om harentwil [de vrijheid] getroosten wij ons, een kleine kerkgemeenschap te zijn, waar zij – nergens nog wettig erkend, en, hoewel veeltijds machtiger dan wetten en reglementen, door de groote meerderheid der Christenen nog steeds miskend en verloochend; – waar zij niet in de wet alleen, maar in merg en gebeente is opgenomen. Wij willen geen scheuring, geen afscheiding, geen uitsluiting, geen kerkgenootschap samengesteld uit een enkele partij of vertegenwoordiger eener eenzijdige richting, wij hebben het menigmaal getoond. Met onzen Van der Hoeven zouden wij nog wenschen, dat ons tweede eeuwfeest, het laatste mocht kunnen wezen. Maar zoolang wij nergens die volle vrijheid vinden, die wij hier inademen en die de levenslucht van den godsdienst is, zoo-lang moet die wensch onvervuld blijven. Ook de eenheid kan te duur worden gekocht. Liever gescheiden blijven van velen met wie wij gaarne zouden samenwerken, liever deze smart, dan het dierbaarste prijs te geven! En zoo men ons vraagt, waarom wij, die geen bijzondere leerstellingen bezitten, onze zelfstandigheid nog bewaren, waarom wij weigerden ten vorigen jare de eerste schrede te zetten op den weg, die tot opheffing der Broederschap zou leiden, wij weten daarop niet beter te antwoorden dan met de fiere leus onzer vaderen: "haec libertatis ergo"'.

Tijdens deze vergadering bedankt C.W. van der Pot voor een benoeming als curator van het Seminarium. Dit valt te begrijpen in het licht van zijn weerstand tegen het besluit zoals dat een jaar eerder is genomen.[81] Dat het tussen modernen en niet-modernen niet soepel loopt, blijkt onder meer uit een meningsverschil tussen de Commissie tot de Zaken en de gemeente Rotterdam. Bij het vervullen van de vacature die ontstaan is door de benoeming van Tiele als hoogleraar, zijn fouten gemaakt. Tegen de regels in zijn er twee hervormden op de nominatie geplaatst, terwijl het reglement slechts één niet-remonstrantse kandidaat toelaat. Het is niet onwaarschijnlijk dat de Commissie tot de Zaken hier zo strak aan de letter van de wet vasthoudt omdat het gaat om een beroep van een modern predikant. Ter vergadering echter dient Heemskerk een bemiddelend voorstel in dat aangenomen wordt. Uitgesproken wordt dat de Sociëteitscommissie formeel het gelijk aan haar zijde heeft, maar dat er feitelijk geen ernstige schending is geweest, zodat het beroep toch doorgang kan vinden. Hierop wordt de moderne, hervormde pre-

dikant Is. Hooykaas sr. (1837-1834) beroepen. In deze vergadering neemt ook Cohen Stuart afscheid. Hij legt in 1873 zijn ambt neer. Hij is dan 12 jaar predikant van de Rotterdamse gemeente geweest en heeft de Broederschap 26 jaar gediend. Formeel gaat hij vanwege zijn doofheid met emeritaat, maar het is overduidelijk dat zijn eenzame positie binnen de Broederschap meespeelt.

> 'Hij betuigt zijn leedwezen, afscheid te moeten nemen van den kring, waarin hij jaarlijks tegenwoordig was. Niet alleen door de kwaal, die het Gode behaagd heeft hem op te leggen, maar ook door het veldwinnen eener richting, waartegen hij gemeend heeft zich te moeten verzetten, wordt hem het blijven moeilijk gemaakt'.[82]

Het is opvallend dat Cohen Stuart in zijn laatste levensjaren niet het vast lidmaatschap van de Grote Vergadering aanvraagt. Zijn eenzame positie blijkt uit zijn afscheidspreek te Rotterdam.[83] In de inleiding gaat hij uitgebreid in op zijn positie binnen de gemeente en op de gronden van zijn besluit om te vertrekken. Hij rept in het geheel niet over zijn gezondheid.

> ''t Geldt hier trouwens geen gewone zaak: niet het verlaten van een bekenden en geliefden werkkring om een nieuwe roeping te volgen, of het nêerleggen van de levenstaak om een welverworven rust te genieten. Gedrongen door overwegingen, waaraan ik geen wêerstand mocht bieden, leg ik een betrekking nêer die mij lief en dierbaar was, een werk waarvan ik mij nooit heb kunnen voorstellen hoe iemand het vrijwillig afstaan kon; en ik doe dat op een leeftijd die weinig recht geeft aan een nieuwe toekomst te denken, en toch nog geen recht geeft op rust'.[84]

In de gemeente behoort het grootste gedeelte der leden tot een andere richting dan Cohen Stuart:

> '[M]ijn eigenlijke gemeente bleef mij ten deele vreemd. [...] 't was misschien een geheel natuurlijk gevolg van den toestand, den heerschenden geest dier gemeente, – een wijd geopende deur vond ik niet'.[85]

In de eerder dat jaar gehouden preek bij zijn 25-jarige ambtsbediening spreekt de Haarlemse predikant W. van Oorde op een meer verzoenende manier over de verschillende richtingen binnen de Remonstrantse Broederschap en zijn eigen standpunt daarin.[86] Na allerlei dankbetuigingen en gebruikelijke opmerkingen over eigen tekortkomingen bespreekt hij het geloof waar hij nog steeds voor staat.

> '[I]k wensch op grond mijner ervaring, in de vervlogen 25 jaren verkregen, getuigenis voor u af te leggen van *mijne onverflaauwde ingenomenheid met het werk der bediening*. Die ingenomenheid nu hangt innig zamen met mijne beschouwing van het Evangelie der Schrift, dat ik u predik en dat ik meer en meer leerde kennen en doorgronden in zijne *ontwijfelbare waarheid* en zijne *onmiskenbare blijvende waarde*'.[87]

Van Oorde keert zich tegen de zijns inziens doorgeschoten bijbelkritiek. Voor hem blijft het oude evangelie van kracht. Hij is blijven getuigen van de ontwijfelbare waarheid van het Evangelie van Jezus Christus. Slechts dat geloof kan voldoen aan de blijvende behoefte aan troost en versterking in de moeilijkheden van het leven. Hij spreekt tenslotte uit dat hij de richtingenstrijd niet gezocht heeft, maar slechts getuigen wilde van zijn

geloof. De verschillen in richting moeten overwonnen worden door de gemeenschappelijke gehechtheid aan het Evangelie. Er kan slechts sprake zijn van één richting: 'de rigting namelijk van een naar God gekeerd, en met liefde voor elkander vervuld gemoed'.[88] In 1874 legt de voorzitter van de Grote Vergadering, C.W. van der Pot in zijn rede de nadruk op de orthodoxe kanten van de beginselverklaring van 1861. Hiermee reageert hij op de gebeurtenissen sedert 1872. Tegelijkertijd probeert hij de onderlinge strijd te verminderen en de eendracht, ook tussen de verschillende theologische stromingen, te vergroten.

> 'En zoo zijn wij dan weder bijeen, na een jaar, dat voor die Broederschap niet weinig belangrijks heeft opgeleverd. Nog schijnt zij den raad van God niet te hebben uitgediend. Nog vertegenwoordigt zij in de strijdende kerk een groot beginsel; haar eigen beginsel van ouds. *Nog heeft zij het Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schriften te handhaven tegenover eene bandeloosheid, die alle grondslagen van Christendom en godsdienst ondermijnt* [curs., TB], en de verkondiging van dat Evangelie in vrijheid en verdraagzaamheid te handhaven, tegenover een confessionalisme, dat weêr boeijen van gewetensdwang zou willen aanleggen. Broeders! de strijd der meeningen, die overal de kerk der hervorming beroert, is ook onder ons niet vreemd. Maar laat ons de vrijheid, die wij voor onszelven eischen, ook bij anderen eerbiedigen, en laat de liefde van Christus ons één doen blijven, ook bij verschil van inzigt. 't Is ons allen toch om de bevordering van het Godsrijk te doen, al loopen de wegen, die wij daartoe inslaan, uiteen. Waar die bewustheid ons bezielt, en dat vertrouwen op elkander heerscht, daar is geen nood, dat onze Groote Vergadering ooit in een strijdperk ontaarde; zij zal eene bijeenkomst van Broeders blijven, die hetzelfde doel beoogen, en de waarheid in de liefde willen betrachten'.[89]

In 1873 schrijft Van Teutem een autobiografie.[90] In deze tekst, die slechts in handschrift aanwezig is, gaat hij ook in op de ontwikkelingen binnen de Remonstrantse Broederschap tijdens zijn leven. Hij is teleurgesteld door de overgang naar het modernisme. In het hoofdstuk 'Mijne betrekking tot de Broederschap' gaat hij in op de veranderingen na 1872. Dat jaar bracht het afscheid uit allerlei geledingen. Bij de Grote Vergadering werd het rapport over de verplaatsing van het Seminarium gesproken.

> 'Het rapport der vijf kerken, dat ook over de aangelegenheden der Broederschap in haar geheel ging, greep diep in het bestaande in. Ik stelde daarom op 4 Juny voor, dat de Jaarvergadering verklaren zou, dat zij niet wilde geacht worden in te stemmen met de strekking van het geadviseerde door de Commissie uit de vijf Kerken, bijzonder op bl. 98 en 99 van haar rapport, als moest alzoo de Remonstrantsche Broederschap, met behoud van haren naam, opgelost worden in eene moderne Vereeniging. Iets dergelijk had ik reeds gedaan in onzen kerkeraad zonder gevolg. Dat het voorstel, zooals het daar lag, niet aangenomen werd, kon mij niets verrassen: het was mij ook daarom eigenlijk niet te doen. Ik gevoelde mij in mijn gemoed gedrongen, getuigenis af te leggen, en deed het met warmte. Diep was de indruk. Het gesprokene is bijgelegd bij de Handelingen'.

Opvallend is dat Van Teutem naar eigen zeggen dus wel wist dat de tijd voorbij was waarin zijn standpunt door een meerderheid van de vergadering gedeeld zou worden. Het ging hem om een principiële uitspraak zonder dat hij verwachtte dat de dingen veranderd zouden worden.

> ‘Van 1872 af kwam nu in ons Kerkgenootschap de moderne rigting tot heerschappij. Ik zou haar niet uit de kerk of ons genootschap willen bannen. Zij kan er een zout en zegen worden. Maar zij moet naar mijn oordeel voor ’s hands geene heerschappij voeren. Dat zal het evangelie van Jezus Christus te na koomen en bandelooschheid in plaats van vrijheid aanbrengen. Het bestaan van onze kerkgemeenschap staat daarmee op het spel. Daarom moest ik mij op 4 Juny uitspreken. Het was mijn afscheidswoord: althans zoo noem ik het nu’.

Van Teutem verzet zich niet volledig tegen het modernisme, maar deze stroming mag niet het uitgangspunt worden. Moderne gedachten moeten getolereerd worden, maar vooral ook een uitzondering blijven. De veranderingen lijken echter niet meer tegen te houden. Tegelijkertijd neemt Van Teutem afscheid van allerlei bestuurlijke functies. Ondanks het verschil in inzicht blijft hij betrokken.

> ‘Aan alle vaste commissiën in de Broederschap onttrok ik mij. Keer ik dan aan de Broederschap den rug toe? Geenszins. Ik blijf haar liefhebben. Ook is met geen der broederen van welke rigting en meening ook mijne vriendschappelijke verstandhouding afgebroken. Intusschen ik ben jong geweest en oud geworden, en invloed kan ik voor het tegenwoordige uithoofde van den heerschenden geest op den loop der zaken niet meer uitoefenen. Al mogt ik dit wenschen, het is voorbij. Maar zonder wrevel en dankbaar treed ik af. Wat ik voor het bestaan en den bloei der Broederschap van de toekomst wacht? De modernen spiegelen zich daarvoor iets grootsch voor. Zou zij niet veelmeer welhaast den raad Gods hebben uitgediend? Maar ik acht, dat het bezorgd en nieuwsgierig vragen naar den dag van morgen ons niet toekomt. Elk heeft zijn dag en daarop te doen wat hij kan. De verborgen dingen van morgen en overmorgen zijn voor den Heer. Ook ik was voor een kleinen tijd voor een deel van het werk waaraan ik mijne hand mogt slaan, gesteld om daarin getrouw te zijn en dit is mij genoeg. Wel hem, die zich te zijner tijd en plaatse eenigszins bekwaamt, om eenmaal elders in het plan van den getrouwen Schepper gebruikt te kunnen worden [...]’.

Van Teutem beschrijft zijn positie binnen de Broederschap op een tragisch moment. Na jarenlang betrokken geweest te zijn bij de Broederschap, heeft hij het veld moeten ruimen voor een nieuwe dominerende stroming. De periode van de Evangelische richting onder leiding van Van Teutem en Tideman is definitief voorbij.
Met de verplaatsing van het Seminarium in 1872 is een eerste stap gezet in de richting van de verandering van de Broederschap in een kerkgenootschap waarin het modernisme de boventoon zal voeren. Terwijl de voorstanders van de moderne richting willen doen geloven dat er slechts om praktische redenen en omwille van de kwaliteit van de theologische hoogleraren voor Leiden gekozen is, blijkt dat een theologische voorkeur hier toch heeft meegespeeld. De invulling van de studie in Leiden, de onderverdeling in vakken die gedoceerd worden door de theologische faculteit en vakken die door de hoogleraar van het Seminarium worden gegeven, kan in zekere zin gelden als een voorafschaduwing van de zogeheten ‘duplex ordo’ die vanaf 1876, bij de invoering van de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs, gebruikelijk zal worden aan de rijksuniversiteiten. Al veel eerder had Tiele hiervoor gestreden.[91] Deze benadering van de theologische studie past volledig binnen het modernisme. Het verweer van moderne zijde tegenover de orthodoxe kritiek dat met dit besluit tot verplaatsing geen principiële verandering gekomen is in de positie van de Broederschap is wellicht strikt genomen niet onjuist. Er blijft binnen het kerkgenootschap ruimte voor het orthodoxere geluid. Door de opleiding van de nieu-

we predikanten – zeker voor 1872 was het niet gebruikelijk predikanten te benoemen die vanuit een ander kerkgenootschap afkomstig waren – in een moderne omgeving te plaatsen, blijkt toch waar de prioriteiten liggen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Teutem, Van Oorde, Van der Pot en J. Tideman meenden ernstig te moeten waarschuwen voor de ontwikkelingen.

Groei

In deze paragraaf worden ontwikkelingen besproken die te maken hebben met de (gewenste) omvang van de Broederschap. De blik is vooral gericht op de uitgangspunten van het ontwikkelde beleid en wat minder op de getalsmatige invulling. Welke uitgangspunten blijken uit het beleid van de Broederschap met betrekking tot de opheffing of instandhouding van kleine gemeenten en wat zijn de eventueel theologische achtergronden hiervan? Zijn er theologische redenen geweest die verklaren waarom de Broederschap zich vanaf 1878 heeft opengesteld voor groepen ontevreden hervormden? Ten eerste bespreek ik hoe men omging met de steeds kleiner wordende dorpsgemeenten die tussen 1860 en 1885 zijn opgeheven, vervolgens de 'proeftuin' Schoonhoven, tenslotte het openstellen van de Broederschap voor groepen gelovigen die uit ontevredenheid de Hervormde Kerk verlaten hebben, hetgeen geresulteerd heeft in enkele nieuwe gemeenten en een belangrijke uitbreiding van haar ledental. In de Hervormde Kerk is in deze periode de positie van modernen verslechterd. Met de wijziging van het Algemeen Reglement in 1852 is de mogelijkheid geschapen dat gemeenteleden medezeggenschap krijgen in het benoemen van ouderlingen en in het beroepingswerk. Vanaf 1867 wordt dit geëffectueerd, wat een verschuiving naar de orthodoxie tot gevolg heeft. In gemeenten waar voorheen moderne predikanten beroepen zijn, gebeurt dit niet langer. Daarnaast wordt de positie van de zittende moderne predikanten lastiger. Van hen wordt gevraagd orthodoxere vragen te stellen aan nieuwe lidmaten dan zij wenselijk achten. In Amsterdam leidt dit onder G. van Gorkom tot ernstige conflicten. Later zal Van Gorkom tezamen met een groot aantal leden overkomen naar de remonstrantse gemeente.

Opheffing van kleine gemeenten[93]

Zoals hierboven besproken, kent de Broederschap rond 1850 een aantal zeer kleine gemeenten. Zij kunnen functioneren dankzij subsidies van de Broederschap in haar geheel of bijzondere bijdragen van Rotterdam en Amsterdam. In de periode tussen 1860 en 1885 wordt er gesaneerd. Het is van belang te zien hoe dat precies in zijn werk is gegaan. Wanneer komt een gemeente in aanmerking om opgeheven te worden, hoe wordt een dergelijke opheffing voorbereid en welke zorg erkent de Broederschap nog voor de voormalige leden van een opgeheven gemeente? In deze paragraaf probeer ik een volledig overzicht te geven van de gemeenten aan wier bestaan in deze periode een einde komt.

Over het algemeen komt de vraag naar de noodzaak of wenselijkheid van opheffing pas aan de orde bij een naderende predikantsvacature. Dan kijkt men in hoeverre de gemeente nog levensvatbaar is. Vervolgens wordt bestudeerd of de gemeente gecombineerd kan worden met een andere, nabijgelegen, kleine gemeente zodat deze gemeenten één predikant delen. Indien dit niet mogelijk blijkt, besluit men tot opheffing. Hiertoe doet de Sociëteitscommissie een voorstel aan de Grote Vergadering. Besluit men tot opheffing,

dan voert de Sociëteitscommissie de liquidatie uit. De bezittingen, zoals het kerkgebouw en een eventuele pastorie worden verkocht, doorgaans aan de hoogst biedende. Bijzondere inventaris zoals liedboeken, koperen kronen en avondmaalsstellen worden ter beschikking gesteld of verkocht aan andere gemeenten. Van de opbrengst trekt men eerst de schuld aan de Broederschap af. Deze kan bestaan uit leningen die verstrekt zijn of subsidies. Het overblijvende vloeit terug in de kas van de Broederschap. Bij opheffing stelt de Broederschap zich aansprakelijk voor de ondersteuning aan bedeelde leden. Men beperkt dit tot diegenen die op het moment van opheffing al ondersteuning van de diaconie ontvangen. Over het algemeen wordt een predikant of een oud-opziener aangewezen voor de regeling van deze bedeling. Achteraf declareert deze dan de uitgaven bij de boekhouder van de Broederschap. In de verslagen van de Sociëteitscommissie wordt hierover jaarlijks bericht. Leden die later tot armoede vervallen, worden slechts ondersteund na een besluit van de Grote Vergadering. In specifieke gevallen krijgt een voormalig predikant, koster of organist een wachtgeld voor een bepaalde periode. De leden van een voormalige gemeente kunnen soms lid worden van een naburige remonstrantse gemeente, maar in andere gevallen wordt hun een attestatie overhandigd, zodat zij zich bij een andere kerk kunnen aanmelden. Het opheffen van kleine gemeenten is soms aantrekkelijk. De overheid betaalt in deze tijd een gedeelte van de predikantstraktementen (het rijkstraktement). Bij opheffing van een kleine gemeente kan dat rijkstraktement worden overgeheveld naar een nieuwe gemeente. De onder Koning Willem I vastgestelde regeling voorzag namelijk in een maximum van *f* 20.000 voor alle remonstrantse gemeenten tezamen.

Bleiswijk 1865[94]

De gemeente Bleiswijk is in de onderzochte periode een gemeente voor beginnende predikanten. Er worden alleen proponenten beroepen. Over het algemeen vertrekken zij na twee jaar naar een grotere gemeente. Zoals in andere gevallen vindt er op een gegeven moment een combinatie plaats met een andere kleine gemeente: in 1846 wordt Bleiswijk gecombineerd met Zevenhuizen. Vanaf dat moment delen zij een predikant. Tussen 1859 en 1864 telt de gemeente slechts 10 zielen. Na het vertrek van ds. W.F.K. Hussem stelt zij haar eigen opheffing voor. De gemeente wordt in 1865 opgeheven en alle bezittingen worden verkocht ten bate van de Broederschap. In ruil hiervoor neemt de Broederschap haar verplichtingen over, die bestaan uit diaconale verantwoordelijkheden. Leden van de gemeente die op het moment van opheffing bedeling krijgen, behouden dat. Aangezien er geen melding gemaakt wordt van bijzondere voorzieningen ten behoeve van voormalige leden is het waarschijnlijk dat hun een attestatie is overhandigd om van een andere kerkelijke gemeente lid te kunnen worden. De blinde organist krijgt nog gedurende tien jaar een pensioen ten laste van de algemene middelen van de Broederschap. Vanwege zijn blindheid wordt deze termijn in 1876 met tien jaar verlengd. In 1873 wordt er een verzoek ingediend bij de Algemene Vergadering voor de ondersteuning van een weduwe. Hierin wordt bewilligd. De regeling hiervan wordt opgedragen aan een oud-opziener. Wanneer de weduwe verhuist naar Benthuizen wordt een regeling getroffen met de burgemeester van die plaats.

Berkel 1865
Ook de gemeente te Berkel is erg klein. Worden er in 1843 27 zielen geteld, in 1864 is dat teruggelopen tot 21. Na 1815 is Berkel gecombineerd geweest met Bleiswijk, vanaf 1846 met Zegwaart en Zoetermeer. In 1865 wordt besloten de gemeente op te nemen in die van Delft.

Zegwaart en Zoetermeer 1866
De gemeente Zegwaart wordt vanaf 1846 bediend door J. van Leeuwen. In 1866 legt hij zijn ambt neer om secretaris te worden van het Nederlands Bijbelgenootschap. Van Leeuwen wil het liefst predikant in Zegwaart blijven, maar voor zijn nieuwe functie moet hij verhuizen. Het Algemeen Reglement van de Broederschap staat echter niet toe dat een predikant buiten zijn gemeente woont. In 1865 besluit de Grote Vergadering om de gemeente nog in stand te houden. Er zullen 12 preekbeurten per jaar gehouden worden door Van Leeuwen. Een jaar later bericht de Sociëteitscommissie echter:

> 'Naauwelijks was deze zaak geregeld, toen de Heer I. Molenaar overleed. Daardoor verloor de kleine gemeente een waardige en ijverige Opziener, om wiens wil voornamelijk tot de voorloopige instandhouding besloten werd; hij toch gaf jaren lang doorslaande bewijzen zijner belangstelling in de hem dierbare gemeente, en was werkelijk de eenige daar ter plaatste geschikte man, om hare belangen ter harte te nemen. Nu de man gestorven is, kunnen wij tot bestendiging van de pas geregelden staat van zaken niet adviseren, en wij aarzelen niet u voortestellen, ons te willen machtigen om over te gaan tot opheffing der kerk te Zegwaart [...]'.[95]

Zo wordt, tegen de zin van Van Leeuwen, door de vergadering besloten. Een jaar later blijkt uit het verslag van de Commissie tot de Zaken hoe droevig het gesteld was met deze gemeente. Er waren slechts zeven leden overgebleven: van wie twee vrouwen die respectievelijk waren gehuwd met een rooms-katholieke man en een afgescheidene, één vrouw die ver weg woonde en de laatste bedelares was.[96] Er wordt geen melding gemaakt van het verdere lot van de lidmaten. Waarschijnlijk is ook aan hen een attestatie overhandigd. Dat de beslissingen om gemeenten op te heffen ook de Commissie tot de Zaken niet onberoerd laten, blijkt uit dit bericht:

> 'Ziet daar den afloop. Zoo telt onze kleine Broederschap wederom eene gemeente minder, wier nagelaten zilver nog getuigt van vroegeren welvaart en bloei, en wier stichting plaats had onder bitteren strijd en ten koste van groote opofferingen. Die gedachte stemt tot weemoed. Gelukkig mogen wij de bewustheid hebben, dat het der gemeente van Zegwaart nimmer ontbroken heeft aan hulpe noch dienstverzorging van de Broederschap. En stierf hier allengs het getal harer leden uit, wij mogen het niet voorbijzien, maar dankend moeten wij 't opmerken, dat het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, waarvoor onze Vaderen streden heeft gezegepraald over den bittersten tegenstand, en het Remonstrantisme na 250 jaren de geheele Protestantsche kerk beheerscht, mogt 't zijn, om haar eenmaal te bezielen met den geest van het éénig verheerlijkt Hoofd der kerke, den geest van onzen Heer Jezus Christus'.[97]

Woerden 1874
In 1874 bericht de Commissie tot de Zaken dat de laatste notabele van de gemeente Woerden is verhuisd. Daar er niemand in de gemeente van zeven leden is die hem kan vervangen, wordt het voorstel tot opheffing ingediend. De kerkdiensten werden voor-

heen toch al onregelmatig gehouden in de Lutherse kerk. Nu verkoopt men het gebouw aan de rooms-katholieke parochie.[98] De leden van de gemeente Woerden worden gevoegd bij de gemeente Zwammerdam. Het avondmaalszilver wordt geschonken aan de christelijke gemeente te Swaroe op Java.

Moordrecht 1882
In januari 1882 wordt de predikant van deze gemeente leraar geschiedenis en aardrijkskunde.[99] Hij legt zijn ambt neer. In de gemeente zijn slechts 11 leden overgebleven. Zij krijgen een attestatie zodat zij zich bij een andere protestantse gemeente kunnen aansluiten. Over opheffing wordt niet lang gedebatteerd. Bok stelt dat het voorstel tot opheffing niet is ingegeven door de wenselijkheid om het rijkstraktement aan een grotere gemeente ter beschikking te stellen. Voor Maronier blijkt mee te wegen dat de predikant van de plaatselijke Hervormde gemeente de liberale richting is toegedaan. In dat geval is men van moderne prediking reeds verzekerd en is er geen reden om de gemeente tegen veel kosten in stand te houden. Opvallend bij dit argument is dat de wenselijkheid een gemeente al dan niet in stand te houden voor Maronier mede afhankelijk blijkt te zijn van de theologische richting. Iets dergelijks zal ook blijken mee te wegen wanneer de opheffing van de gemeente Schoonhoven besproken wordt.
Bij de verkoop van de inventaris, inclusief het koperwerk en het avondmaalszilver, blijft er een overschot van *f* 1.375 over. Hiervan wordt *f* 50 per jaar gereserveerd voor diaconale uitgaven. In 1887 spreekt men tijdens de Algemene Vergadering over de mogelijkheid dat de leden van deze voormalige gemeente zich aansluiten bij de gemeente Gouda. Dit voorstel wordt verworpen 'vanwege de broederlijke betrekking tot de Hervormde Gemeente'.

Hazerswoude 1882
Het voorstel tot opheffing van de gemeente komt in 1882 aan de orde. Haar predikant W.J.J. Fries de Vries is beroepen als opvolger van Mensinga in Frederikstad. Na overleg tussen Commissie tot de Zaken, predikant en de enig overgebleven opziener wordt men het snel eens.[100]
Nu de gemeente opgeheven wordt, wendt een groep moderne hervormden zich tot de Commissie tot de Zaken met het verzoek om deze gemeente in stand te houden. De Commissie tot de Zaken kan hier echter niet op ingaan. Nu het besluit eenmaal gevallen is, rest er niets meer dan opheffing. De groep hervormden zou zich als afdeling van de Nederlandse Protestantenbond kunnen organiseren en vervolgens een bod doen op de kerk. In dat geval zouden de Commissieleden zich van harte willen inzetten voor deze afdeling.[101] Leden gaan over naar Boskoop, zij krijgen een gedeelte van het avondmaalszilver mee.

Conclusie
De opheffing van deze kleine gemeenten was in de meeste gevallen onvermijdelijk. Er kan geen twijfel over bestaan dat de levensvatbaarheid gering was. Toch is het opvallend dat juist in deze periode zoveel gemeenten worden opgeheven. In de voorgaande periode waren de gemeenten nauwelijks groter. Vanuit de twee aanwezige richtingen binnen de Broederschap wordt het besluit tot opheffing met verschillende argumenten ondersteund. De 'evangelische' richting spreekt openlijk uit dat deze gemeenten zo klein

geworden zijn doordat de Broederschap haar tijd heeft uitgediend. Het remonstrantse beginsel van een verdraagzaam christendom blijkt ook buiten de Broederschap te bestaan en daardoor is zij steeds kleiner geworden. Dit wordt nadrukkelijk uitgesproken in de afscheidspreek van J. van Leeuwen die ik hieronder zal bespreken. Aanhangers van de moderne richting zijn ook voorstander van het opheffen van kleine gemeenten. Voor hen zal het gegeven hebben meegespeeld dat de subsidies verstrekt aan deze kleine, relatief orthodoxe groepen, wellicht beter gebruikt konden worden voor grote, nieuwe gemeenten. Dat het de orthodoxe richting binnen de Broederschap ernst was met de overweging dat remonstranten een nieuw thuis zouden kunnen vinden in de Hervormde Kerk blijkt uit het feit dat er weinig moeite wordt gedaan om de leden van de opgeheven gemeenten voor de Broederschap te behouden. Wanneer er geen gemeente dichtbij was of de contacten problematisch waren, werd volstaan met het afgeven van een bewijs van lidmaatschap zodat men zich kon laten overschrijven naar een hervormde gemeente.

De proeftuin Schoonhoven

Voor het beantwoorden van de vraag hoe er in de Remonstrantse Broederschap rond 1880 gekeken werd naar zeer kleine gemeenten is de proef die tussen 1875 en 1885 te Schoonhoven werd genomen exemplarisch. Deze gemeente bestaat sinds 1619, zij het dat het zelfstandig bestaan vanaf de Napoleontische tijd onmogelijk was. Toen is zij samengevoegd met Nieuwpoort en sindsdien wordt zij bediend door de predikant van die gemeente. Om praktische redenen is in de jaren zestig van de negentiende eeuw het kerkgebouw in Nieuwpoort buiten gebruik gesteld en vanaf dat moment kerkt men weer in Schoonhoven. In 1875 suggereert de Sociëteitscommissie aan de Grote Vergadering dat het moment gekomen is om een beslissing te nemen over het voortbestaan van de gemeente Schoonhoven. Het aantal leden is zo klein, dat zij vermoedelijk niet zelfstandig kan voortbestaan. Het is raadzaam haar op te heffen. Hoewel er zeker instemming is, acht de meerderheid het nog te vroeg om nu al een definitief besluit te nemen. Eerst wil men voor een korte periode de gemeente ondersteunen om te zien of zij weer levensvatbaar kan worden.

In 1874 wordt het kerkgebouw getroffen door een storm. De Sociëteitscommissie ontvangt het verzoek om de kosten te dragen. Bij nader onderzoek blijken deze aanzienlijk te zijn. Daar de gemeente zeer klein is, vraagt de Commissie zich af of er nog een toekomst is. Gelet op de grootte kan de gemeente ‘zonder eenige schade voor het Godsrijk of voor de zaak der Rem. vrijheid’ opgeheven worden.[102] Aan de Grote Vergadering wordt gevraagd wat zij in deze positie raadzaam acht. Tijdens de vergadering blijkt de zaak iets minder ernstig dan door de Commissie verondersteld is: er zijn meer leden dan gedacht. Daarbij kent het Reglement geen actuele aanleiding om de gemeente op te heffen. Dit kan slechts bij een vacature. ‘Zij kan zich vereenigen met het denkbeeld, dat de gemeente aldaar als zendingspost worde beschouwd’.[103] Als proef laat men de gemeente voortbestaan. Naast de predikant van Moordrecht, J.W.G. van Maanen, zullen anderen uitgenodigd worden om in Schoonhoven voor te gaan. Een jaar later bericht de Commissie tot de Zaken over het verloop van de proef. De preekbeurten zijn geregeld. Meer zitplaatsen in de kerk zijn verhuurd. Zelfs de collecteopbrengsten zijn gestegen. Toch is de Commissie niet tevreden. De proef kan nog lang niet geslaagd worden

genoemd. Tijdens de vergadering stelt Van Vollenhoven, opziener van de Rotterdamse gemeente, voor om de proef voort te zetten. Daarbij stelt hij voor om ook te onderzoeken hoe de beginselen van de Broederschap bredere verspreiding kunnen vinden.[104]
Uit de door predikanten en afgevaardigden gebruikte argumenten over Schoonhoven valt veel te leren over hun vooronderstellingen. Bok wil Schoonhoven opheffen. Tiele is het aanvankelijk daarmee eens, maar verandert van mening. De hervormde predikant van Schoonhoven heeft, aldus Tiele, erop aangedrongen de gemeente niet los te laten. Bij een vacature bij de hervormden, zouden zij zich vermoedelijk bij de remonstranten aansluiten. Een afgevaardigde van Rotterdam, W. van der Hoeven, ageert tegen het standpunt van Tiele. Hij meent:

> '…dat de Broederschap niet de roeping heeft om in die plaats op te treden als strijdende tussen de veldwinnende orthodoxie in den boezem der Hervormde Gemeente, of ook te zijn de wijkplaats voor alle Hervormden, die in hun kerkgenootschap hunne godsdienstige behoeften niet bevredigd zien'.

De predikant van Schoonhoven noemt dan nog enige feiten. Er zijn slechts tien leden, onder wie een paar onverschilligen en hoogbejaarden. Hij heeft niet veel hoop. Ds. Scheltema acht het voortbestaan van de gemeente echter van groot belang. In deze door en door orthodoxe omgeving is de gemeente nodig als bolwerk voor de vrijzinnig-godsdienstige beginselen. Anderen stemmen hiermee in. Hooykaas vooronderstelt iets opmerkelijks.

> 'Hij brengt voorts enkele bewijzen bij, dat de gemeente niet, gelijk beweerd wordt, zoo weinig doordrongen is van het vrijheidsbeginsel der Broederschap, maar dat ook in haar midden de vrijzinnige prediking wordt op prijs gesteld'.

Uit deze verklaring blijkt dat sommigen menen dat het behoud van de gemeente niet relevant is, daar zij niet modern genoeg is. Het ligt voor de hand dat bij de afweging aangaande de wenselijkheid van het voortbestaan ook heeft meegeteld om wat voor gemeente het ging. Steunt men Schoonhoven omdat zij een remonstrantse gemeente is, die als zodanig ondersteund moet worden, of doet men dit slechts wanneer deze gemeente van de gewenste signatuur is?
In 1877 bericht de Commissie dat het experiment goed is verlopen. Onder leiding van Hooykaas is het gelukt de preekbeurten te vervullen. Er zijn meer kerkgangers, er zijn drie mensen overgekomen naar de gemeente en de collecten leveren ook meer op. Overeenkomstig het advies besluit de Grote Vergadering de proef voort te zetten. Een jaar later verloopt alles nog steeds voorspoedig. In 1879 gaat het in Schoonhoven niet slechter dan in de jaren daarvoor. Maar er is evenmin verbetering waar te nemen. Er zijn wel genoeg mensen remonstrantsgezind, maar zij denken er niet aan om over te komen naar de Broederschap. De gemeente telt nog steeds slechts 11 leden. De Commissie tot de Zaken betwijfelt de wenselijkheid van het voortzetten van de proef.

> '... waar met het oog op het behoud en de herleving der gemeente onze vierjarige proef tot geen ander resultaat heeft geleid dan dat, waarop wij U thans kunnen wijzen, en de ijverigste belanghebbenden ook thans weder verklaren, "dat er van verdere overgangen vooreerst niet

veel komen zal," daar is het duidelijk, meenen wij, dat wij voor die gemeente als zoodanig ook van de voortzetting der proef zeer weinig hebben te verwachten, maar alleen de daar eenmaal ingenomen positie kunnen handhaven als zendingspost'.[105]

Hierop stelt de Commissie tot de Zaken voor om de proef nog voor ten hoogste één jaar voort te zetten om daarna te komen tot een goed voorstel tot opheffing, tenzij er in het komende jaar sprake zou zijn van 'afdoende bewijzen van belangstelling te Schoonhoven'.[106] De vergadering daarentegen beslist om in Schoonhoven aanwezig te blijven en de moderne prediking te laten voortgaan.[107]
In 1880 blijkt de Commissie hiertegen duidelijk stelling te nemen. Naar aanleiding van een oproep verklaren ongeveer 30 hervormden zich te willen aansluiten bij de gemeente. Dit is voor de Commissie niet genoeg. Wil men een zo kleine gemeente in stand houden, tegen zo hoge kosten?
In hoeverre legt men zich nu vast? Als de hervormden nu welkom geheten worden, blijft men moreel verplicht de gemeente in stand te houden. De door de nieuwe leden gevraagde regeling is overigens ook niet zonder bezwaren. Zij vragen het predikantswerk op te dragen aan Jorissen van Rotterdam, zodat Van Maanen zich kan terugtrekken. Het is twijfelachtig of hij erin zal slagen om dit werk erbij te doen, naast zijn overige werk. Met spijt in het hart stelt de Commissie voor tot opheffing over te gaan. Tijdens de vergadering is de stemming verdeeld. B. Tideman wil de Commissie volgen en de gemeente opheffen, zeker nu er toch maar te weinig toeloop is. Jorissen wijst op het relatief goede resultaat. In een dergelijke kleine plaats kan men nu eenmaal niet veel meer toeloop verwachten. Uiteindelijk wordt het voorstel van de Commissie tot de Zaken verworpen met een kleine meerderheid (30-26).
In 1881 kan de Commissie belangrijke activiteiten te Schoonhoven berichten. De personen die zich een jaar daarvoor aangemeld hebben voor het lidmaatschap zijn daadwerkelijk toegetreden. De dienst wordt waargenomen door Jorissen terwijl Van Maanen een wachtgeld krijgt uit de kas der Broederschap. Daar de staat van onderhoud van de kerk veel te wensen overlaat, wil men de oude kerk verkopen en een nieuwe bouwen. De fondsen hiervoor kunnen gevonden worden in een lening onder de leden. Het bezitsrecht van het oude kerkgebouw geeft problemen. Het blijkt formeel eigendom te zijn van de Broederschap. Net als de Commissie ziet de Grote Vergadering er geen probleem in om deze kerk te verkopen en de baten te gebruiken voor de bouw van een nieuwe kerk, hetgeen geschiedt. Zodra de nieuwe kerk gebouwd is en de gemeente verder naar behoren functioneert, blijkt men in Schoonhoven echter nog iets te verlangen: een eigen predikant. Zou het niet mogelijk zijn met steun van de Broederschap een eigen predikant te beroepen? Daarbij doet Schoonhoven een beroep op de vrijkomende rijkstraktementen van Hazerswoude en Moordrecht. Die gemeenten staan op het punt opgeheven te worden.
De Commissie daarentegen heeft deze gelden bestemd voor de nieuwe gemeenten Groningen, Meppel, Arnhem en Lochem. Schoonhoven reageert in een circulaire aan alle deelnemers aan de Grote Vergadering. De gemeente vindt het ongepast om allerlei nieuwe gemeenten te steunen terwijl zijzelf, een gemeente sinds de zeventiende eeuw, geen predikantstraktement krijgt. De Commissie tot de Zaken reageert bedroefd. De tijd is nog lang niet aangebroken voor een eigen predikant in Schoonhoven. De Commissie

heeft voldoende gedaan. Op dit moment ontbreekt het geld. De verwijzing naar de geschiedenis klopt niet. De huidige gemeente Schoonhoven is niet dezelfde als die van 1619. In de Napoleontische tijd werd de gemeente opgeheven wegens gebrek aan leden. Zij werd toen afhankelijk van de Broederschap. De vergadering besluit het verzoek van Schoonhoven niet in te willigen. Uit een berekening blijkt dat Schoonhoven geen eigen predikant kan bekostigen. Daarom stelt men voor om de dienst te Schoonhoven op te dragen aan een proponent. De vergadering stemt in.
Een jaar later wordt de situatie opnieuw uitgebreid besproken. Aanleiding is nu de oude schuld die de gemeente Nieuwpoort aan de Broederschap heeft. Zoals hierboven vermeld, was het gebruikelijk dat bijdragen door de Broederschap aan gemeenten verleend, resulteerden in een schuld aan de Broederschap die bij een eventuele opheffing verrekend werd. De gemeente Nieuwpoort, die met Schoonhoven gecombineerd is, heeft een dergelijke oude schuld staan. Deze is bij de combinatie van Schoonhoven met Nieuwpoort op de nieuwe gemeente overgegaan. Deze vordering is preferent boven alle andere vorderingen.

> ‘Het is de niet onnatuurlijke tegenzin der zoo goed als geheel nieuwe en schier geheel uit voormalige leden der Ned. Herv. Kerk bestaande tegenwoordige gemeente Schoonhoven, die in eigen kring een leening van *f* 6000 bijeenbracht tot stichting van het nieuwe eigen kerkgebouw, om dat kerkgebouw en al haar tegenwoordige en toekomstige bezittingen reeds van te voren verbonden te weten, niet door de verplichtingen door haarzelve aangegaan, maar voor een oude schuld der voormalige gemeente te Nieuwpoort, waarmede zij de familieverwantschap wel niet kan loochenen maar zeer weinig gevoelt en waardeert’.[108]

Hiermee komt voor het eerst in de *Handelingen* een verschil naar voren tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ remonstranten. De nieuwe remonstranten zijn vanzelfsprekend kritisch ten opzichte van oude schulden. De Sociëteitscommissie voelt de bezwaren goed aan en stelt de vergadering voor om met betrekking tot de oude schuld van Nieuwpoort haar positie als preferente creditrice op te geven ten gunste van de deelnemers in de lening van *f* 6.000 voor de bouw van de nieuwe kerk in 1881. Dit voorstel wordt door de vergadering overgenomen.
Vanaf het volgende jaar wordt er in de *Handelingen* weinig nieuws meer gemeld over de gemeente Schoonhoven. Zij functioneert als een gewone, kleine remonstrantse gemeente. Pas veel later, in 1914, zal zij voor het eerst weer een vaste predikantsplaats krijgen. R. Miedema (1886-1954), die als proponent met de titel waarnemend predikant aldaar vanaf 1912 werkzaam is, wordt dan beroepen.[109]

Er is een groot verschil tussen alle pogingen die in Schoonhoven worden genomen om de gemeente instand te houden en het gemak waarmee andere gemeenten worden opgeheven. Is het oorspronkelijke idee van opheffing in 1875 nog goed verklaarbaar vanuit de hierboven genoemde motieven, later redeneert men anders. Terwijl de orthodoxe fractie vasthoudt aan het principe dat de gemeente opgeheven moet worden, omdat zij te weinig leden heeft en het werven van hervormden nu eenmaal niet remonstrants is, kan deze gemeente voor de modernen als proeftuin dienen voor een nieuwe benadering. Voor het instandhouden van deze gemeente is het noodzakelijk, en dat wordt ook uitgesproken, dat leden van andere kerkgenootschappen worden overgehaald. Na enkele vruchte-

loze pogingen blijkt het te werken. Zo kan een oude remonstrantse gemeente behouden blijven door de overgang van hervormden. Opvallend is dat deze gemeente daarna ook een 'modern' gezicht krijgt. De 'nieuwe' remonstranten willen geen verantwoordelijkheid meer op zich nemen voor de oude remonstrantse schulden van de gemeente Nieuwpoort. De Algemene Vergadering heeft hiervoor begrip. Het niet laten gelden van oude rechten met betrekking tot deze schuld is een novum. De nieuwe remonstranten blijken invloed te hebben in de Broederschap. Zo laat Schoonhoven zien hoe de ideeën over gemeentevorming duidelijk veranderd zijn en hoe dit uitgewerkt wordt op een manier die modernen trekt. De Broederschap stelt zich vanaf 1878 niet alleen passief open voor malcontente hervormden, zij doet ook metterdaad haar best om hen over te halen remonstrant te worden. De gerevitaliseerde gemeente Schoonhoven kan gelden als het eerste experiment in een rij waarin later de nieuw opgerichte gemeenten zullen volgen. In Schoonhoven gebeurt in het klein, wat later elders op grotere schaal zal plaatsvinden.

Ideeën rond nieuwe gemeenten

Zoals hierboven al vermeld doet C.W. van der Pot in 1856 het voorstel te bestuderen of groepen remonstranten in Alphen en Arnhem zich mogen organiseren tot een gemeente. In 1857 rapporteert een commissie dat dit onremonstrants is. Naast praktische bezwaren werpt men een groot principieel bezwaar op. De Broederschap is nooit gericht geweest op zelfstandig voortbestaan, tenzij gedwongen door de omstandigheden. Het is noodzakelijk om het bestaande remonstrantse erfgoed te behouden, maar het is niet wenselijk om waar geen remonstrantse gemeente gevestigd is, de plaatselijke hervormde gemeente te gaan beconcurreren. In 1867 laait deze discussie weer op. Maronier vraagt de Commissie tot de Zaken te onderzoeken of het wenselijk is de in Arnhem wonende remonstranten te verzamelen. Het rapport van de Commissie gaat een jaar later in op deze vraag.[110] Het antwoord luidt ontkennend. Een dergelijke nieuwe gemeente zou teveel geld kosten en het zou niet in de remonstrantse traditie passen. De argumenten uit 1857 worden herhaald. Het oprichten van nieuwe gemeenten is niet remonstrants.

> 'Zij [de Broederschap] werd nooit gedreven door de zucht naar afscheiding: maar wel naar hereeniging met de Gereformeerde Kerk in ons Vaderland. Door deze uitgeworpen, werd zij in den beginne gedrongen tot de stichting van afzonderlijke Gemeenten, en had zij groote opofferingen veil tot hare instandhouding: maar 't was altijd in de hoop van hereeniging der verbroken banden'.[111]

Zeker nu in de Hervormde Kerk de formulierendwang steeds verder afneemt, kan de Broederschap geen nieuwe gemeente oprichten. Zelfs het feit dat er binnen de Hervormde Kerk een richtingenstrijd op gang komt, kan geen reden zijn. Die verschillende richtingen bestaan ook binnen de Broederschap. Het oprichten van een nieuwe gemeente doet daar niets aan af. Vanzelfsprekend is het voor remonstranten in Arnhem plezierig als daar een nieuwe gemeente wordt opgericht. Echter, het gemis van een remonstrantse gemeente kan ook op een andere wijze gecompenseerd worden. Men kan zich aansluiten bij de Hervormde Kerk of zelfstandig remonstrant blijven. Dat naast de principiële bezwaren ook de zorgen over de materiële en financiële mogelijkheden een belangrijk argument vormen, blijkt uit het slot van het betoog.

> ‘Zietdaar de gronden, waarom ’t ons onmogelijk toeschijnt, gevolg te geven aan het voorstel van Ds. Maronier. Het wenschelijke kan hierbij ter zijde worden gesteld, zoolang het mogelijke niet voldoende bewezen wordt. Wilde men dit beproeven? Men rigte dan eene uitnoodiging aan elken Remonstrant om geldelijke bijdragen en vaste verbindtenissen tot het beoogde doel, – en wachtte de uitkomst af. Maar wij vreezen – op grond van zamenspreking met de besten, – voor jammerlijke teleurstelling van grootsche verwachtingen. En ’t is daarom, dat wij u moeten adviseren, den wensch optegeven en geene vruchteloze pogingen te doen tot verkrijging eener zaak, die in zich zelve den noodigen grond mist, en, naar ons inzien, zelfs in strijd zou wezen met den aard onzer Broederschap’.[112]

De beschouwingen van de Commissie worden niet onverdeeld positief ontvangen. Maronier legt zich neer bij de conclusie, niet bij de overwegingen. Ds. Labberton vindt dat te weinig recht wordt gedaan aan de verdraagzaamheid en hulpvaardigheid van remonstranten. Stuart, de secretaris, weerspreekt dit. De stelligheid waarmee de Commissie nog steeds uitbreiding afwijst, is opvallend. De Broederschap is een genootschap van uitgeworpen hervormden. Het enige legitieme streven is dat naar hereniging met de Hervormde Kerk. De overweging dat remonstranten die in een plaats wonen waar geen remonstrantse gemeente gevestigd is, maar dienen over te gaan tot een ander kerkgenootschap, is opmerkelijk. Het uitspreken van deze harde consequentie geeft aan dat de gevolgen van het beleid goed onder ogen gezien worden.

Bij alle overwegingen in 1872 van de Commissie van vijf kerken over het Seminarium doet zij ook voorstellen voor het aantrekkelijk maken van het predikantschap. Juist deze voorstellen zullen relevant blijken voor de groei van de Broederschap. Men stelt de vraag of de kleine gemeenten nog wel een zinnige werkplek voor predikanten vormen. Zij kunnen onvoldoende traktement betalen. Het minimumtal van leden per gemeente dient verhoogd te worden van 15 naar 30. Hierbij moet ook gelet worden op de feitelijke betrokkenheid van de leden, zeer oude of minder betrokken leden moeten niet meegeteld te worden. Dit geldt ook voor wie slechts omwille van de bedeling aangesloten blijven, maar hun heil verder zoeken bij de ‘dorpsoefenaar of in de kerk der Afgescheidenen’.[113]
Verder dient meer werk gemaakt te worden van het aanmoedigen van mensen om remonstrant te worden. Er heerst een te grote bescheidenheid. Er zijn veel remonstrantsgezinden, maar weinig remonstranten. Dat is gevaarlijk, omdat het gaat om het voortbestaan van de gemeenten en de Broederschap.
Voorts, vindt de commissie, dient onderzocht te worden hoe de traktementen verbeterd kunnen worden. Zij zijn veel te laag. Ook zou men moeten onderzoeken of het mogelijk is nieuwe gemeenten te stichten in grote steden. Hierbij moet men denken aan bestaande remonstrantse groepen in plaatsen waar geen remonstrantse gemeente is, die aangevuld kunnen worden met malcontente hervormden. Tevens is het wenselijk bestaande gemeenten krachtiger te ondersteunen. Tenslotte doet men het voorstel om tot een kanselruil te komen. Ook predikanten van kleinere gemeenten zouden in staat gesteld moeten worden om voor te gaan in de grotere gemeenten.
De ideeën worden niet enthousiast ontvangen. Het voorstel over het ledental wordt door de commissie teruggetrokken wanneer blijkt dat het niet goed valt. Ds. Cohen Stuart bestrijdt de asielfunctie van de Broederschap:

> ‘Ds. Cohen Stuart acht het hier aangegeven beginsel schadelijk, omdat de Broederschap bij toepassing van deze maatregelen alleenlijk zou worden een asyl voor de malcontenten uit andere kerkgenootschappen; en, terwijl zij thans geacht moet worden hare roeping te hebben vervuld, slechts op die wijze haar bestaan zou kunnen voortzetten’.[114]

De vraag over de hoogte van de traktementen wordt doorgegeven aan de Sociëteitscommissie. Zij brengt een jaar later verslag uit en bevestigt dat zij inderdaad zeer te wensen overlaten.[115] Tot echte maatregelen komt het niet. Bij de behandeling van het voorstel om nieuwe leden te werven, neemt Van Teutem het woord. Hij acht het streven naar het opzetten van nieuwe gemeenten in strijd met de traditie van de Broederschap: zij heeft nooit naar uitbreiding gestreefd, maar alleen de handhaving van haar beginsel beoogd. Het laatste voorstel, de kanselruil, wordt ook niet goed ontvangen. Een aparte commissie zal dit probleem bestuderen. Twee jaar later sneuvelt het alsnog. De gemeenten zijn niet bereid op dit punt hun zelfstandigheid in te leveren. Zoals hierboven al aangegeven dient een afgevaardigde van Rotterdam, Van Vollenhoven, tijdens de vergadering van 1876 een bijzonder voorstel in:

> ‘De Vergadering besluite om de Commissie tot de zaken der Broederschap uit te noodigen:
> a. een onderzoek in te stellen naar de wenschelijkheid en uitvoerbaarheid der verspreiding, op ruimer schaal dan tot hiertoe plaats vond, van de beginselen van Christelijke liefde, zooals die door onze Broederschap, in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en gepredikt;
> b. middelerwijl te trachten om de proef, tot behoud van de gemeente Schoonhoven, evenals verleden jaar nog voor dit jaar te doen voortduren; al of niet gewijzigd, zooals de Commissie raadzaam zal oordeelen;
> c. van den uitslag van een en ander in de volgende Groote Vergadering verslag uit te brengen, onder bijvoeging van zoodanige adviezen en voorstellen als de Commissie raadzaam zal oordeelen’.[117]

Van Vollenhoven doet dit voorstel in eerste instantie met het oog op de belangen van de gemeente Schoonhoven, maar het gaat nog een stap verder. Hij opent de discussie over de wenselijkheid de beginselen van de Remonstrantse Broederschap een bredere verspreiding te geven. Men reageert in verband met de kwestie Schoonhoven, maar ook de verbinding met het algemene beleid van de Broederschap wordt gelegd. W. van der Hoeven, lid van de Sociëteitscommissie, is tegen. De Broederschap moet niet optreden tegen de oprukkende orthodoxie binnen de hervormde gemeente. Hij wijst het model van de Broederschap als wijkplaats voor hervormden die zich in hun eigen kerkgenootschap niet meer thuis voelen, af. Desondanks wordt het voorstel bij acclamatie aangenomen. Een jaar later komt de Sociëteitscommissie er uitgebreid op terug.[118] Is slechts het ‘eenvoudig verspreiden, verkondigen derhalve, van onze Remonstrantsche beginselen, op ruimer schaal dan totnogtoe plaats had’ het doel, of is de opzet breder bedoeld? Beoogt de voorsteller wellicht het nemen van maatregelen, om de stichting van nieuwe gemeenten voor te bereiden daar waar geen remonstrantse gemeenten bestaan? In dat geval zal het voorstel aansluiten bij een van de voorstellen van de Commissie van vijf kerken die in 1872 geadviseerd heeft bij de verplaatsing van het Seminarium. Als dit de uitleg is, zijn deze leden vóór. Van Vollenhoven wil een verspreiding van remonstrantse beginselen op ruimere schaal. Natuurlijk is het mogelijk dat dit op termijn leidt tot het ontstaan of het stichten van nieuwe gemeenten, maar dit is niet zijn eerste doel. Het gaat om:

> ‘het verspreiden der Remonstrantsche beginselen, het bestrijden van den anti-remonstrantschen geest, van dien geest, “die op godsdienstig gebied de vrijheid tracht te verdringen en de verdraagzaamheid verdrijft”. Een zuivere, gansch onbaatzuchtige en zelfs, was het noodig, met opoffering gepaard gaande *propaganda* van de godsdienstige denkbeelden en beginselen die wij Remonstranten voor de ware, de echt-Christelijke houden; een inwendige zending tot uitdrijving van den boozen geest van belijdenisdwang en onverdraagzaamheid, die in ons vaderland de protestantsche Christenen doet afdwalen van den weg des waren godsdienstigen levens’.[119]

Er blijkt behoefte te bestaan, aldus Van Vollenhoven, daarom heeft de Broederschap de plicht daarin te voorzien. Die behoefte blijkt duidelijk wanneer men een vergelijking maakt tussen de situatie zo’n twintig jaar daarvoor, toen C.W. van der Pot voorstelde nieuwe gemeenten op te richten als middel tot zelfbehoud, en de tijd waarin Van Vollenhoven zijn voorstel doet. Indertijd achtte men het niet onmogelijk dat remonstranten ooit weer welkom zouden zijn in de vaderlandse kerk. Nu is dit veel minder waarschijnlijk geworden door de macht van een veel orthodoxere richting. Wat in 1857 al gevreesd werd, is nu uitgekomen. De ‘mildere’ opvatting van het Evangelie wordt overal verbannen en er lijkt geen ruimte meer te zijn voor de christelijke vrijheid. Daarom is de Broederschap nu verplicht om wereldkundig te maken waar zij voor staat. Ondanks dit heldere betoog van Van Vollenhoven dient de commissie geen voorstellen in bij de vergadering. Er zijn teveel bezwaren. Ten eerste is het niet alleen de Broederschap die een dergelijk verdraagzaam, vrijheidslievend christendom voorstaat. Er zijn nog altijd moderne predikanten binnen de Hervormde Kerk en er is inmiddels ook een Protestantenbond. Ten tweede: is het eigenlijk wel de taak van de Broederschap? De Commissie vindt van niet omdat de Broederschap haar eigen voortbestaan niet centraal mag stellen.[120] Slechts als er sprake is van een werkelijk kerkelijke bijbedoeling, bijvoorbeeld wanneer men nieuwe gemeenten wil stichten, ligt het voor de hand dit werk te verrichten. Dit past echter niet bij de Broederschap. Ten derde: is het haalbaar? Zullen gelovigen willen overstappen naar de Remonstrantse Broederschap? Altijd zijn er veel remonstrants-gezinden geweest, maar weinig remonstranten. Ten vierde: Kan de Remonstrantse Broederschap zich dergelijke nieuwe activiteiten veroorloven? Deze bezwaren leiden uiteindelijk slechts tot één voorstel. Er moet een nieuw onderzoek komen om te zien of er een gemeente in Arnhem kan worden opgericht voor de vele remonstranten die daar wonen en de hervormden die zich niet met de heersende richting in hun kerk kunnen verenigen.[121] Daarnaast stelt men voor om op enkele speciaal daarvoor uitgezochte plaatsen lezingen te houden waarin bekendgemaakt wordt: ‘dat er inderdaad een echt hervormd kerkgenootschap in ons vaderland bestaat, waarin de liberale en toch kerkelijk gezinde hervormden bevrediging zouden kunnen vinden voor hunne kerkgemeenschappelijke wenschen en behoeften...’.[122] Zou er ergens veel belangstelling bestaan, dan kan daar iets nieuws gestart worden. In het verslag van de Commissie volgt dan een berekening van de kosten van een dergelijke proef. Zij doet geen specifiek voorstel, maar wil alleen in extenso de overweging mededelen opdat de vergadering zelf een weloverwogen besluit kan nemen. De Commissie acht de besluiten die over deze zaak genomen zullen worden wel van grote betekenis voor de Broederschap.

> '... het voorstel was ingegeven door een zeer juist gevoel van het ook in hunne [commissie] schatting onwedersprekelijk feit, dat mede voor onze Broederschap zeer ernstige tijden aanstaande kunnen zijn; een keerpunt misschien, waarop het beslist zal worden, of zij een langzamen en weinig eervollen teringdood zal sterven, na een roemrijk verleden, dan of zij nog opnieuw tot een waarachtigen en grooten zegen zal worden voor de Vaderlandsche Kerk'.[123]

De situatie in de Hervormde Kerk maakt het nodig nu ferme beslissingen te nemen. Of de Broederschap opent haar poorten en maakt zich tot een natuurlijk toevluchtsoord voor verstoten hervormden, of er ontstaat een andere groepering die deze mensen opvangt, maar dan is er geen ruimte meer voor een zelfstandig voortbestaan van de Broederschap. Aan het slot stelt de Commissie de vraag wat de Broederschap zou moeten doen, zo er zich een groep hervormden zou melden met de wens zich bij de Broederschap aan te sluiten. De Commissie legt de volgende vragen aan de vergadering voor:

1. Acht de vergadering het wenselijk dat er in de lijn van het voorstel van Van Vollenhoven activiteiten worden ondernomen voor de verspreiding van het remonstrantse beginsel?
2. Is het wenselijk dit eerste te doen met een minimaal kerkelijke bijbedoeling?
3. Wil zij thans in Arnhem een proef nemen, waar er remonstranten wonen, om daar een nieuwe remonstrantse gemeente te stichten?
4. Welke houding moet er worden aangenomen zo er zich hervormden zouden melden met de vraag of zij als gemeente remonstrant kunnen worden?

Het verslag en de daarin verwoorde voorstellen krijgen een uitgebreide bespreking in de vergadering. C.W. van der Pot acht de situatie van dat moment onvergelijkbaar met die van vroeger. Hij vindt dat de Broederschap zich niet moet mengen in de hervormde kerkelijke strijd. Prof. Tideman spreekt zijn verwondering erover uit dat men uitgaat van het idee dat de moderne richting binnen de Hervormde Kerk overeen zou komen met het beginsel van de Broederschap. In zijn geschriften heeft hij toch laten zien dat de remonstrantse traditie anders is. Maronier bestrijdt dit. Hij is ervan overtuigd dat de remonstrantse beginselen zo waardevol zijn dat ze door meer mensen gedeeld kunnen worden. Het feit dat men zich daarmee op andermans kerkelijk erf begeeft, acht hij geen beletsel. Geschiedde dit niet ook al door Jezus, de apostelen en alle hervormers? H.C. Rogge (1831-1905) sluit zich hierbij aan. De Remonstrantse Broederschap moet de broeders te hulp komen, niet omdat zij modern is, maar omdat zij staat voor de verkondiging van het Evangelie in vrijheid en verdraagzaamheid. Tideman is niet overtuigd. Zijns inziens staat de Broederschap aan het einde van haar weg. Bok spreekt uit dat het zonder bijbedoelingen strijden voor het beginsel van verdraagzaamheid inderdaad prioriteit heeft. Het kenmerk van de Broederschap is juist dat zij haar beginsel als kerkgemeenschap uitdraagt. Juist dat moet aanbevolen worden. Hij stelt dan ook voor de Broederschap uit te breiden op voorwaarde dat het initiatief bij anderen ligt. In zo'n geval dient de Broederschap gereed te zijn. Van der Hoeven wijst een uitbreiding in moderne richting af. Bij dit beleid komt de positie van de niet-modernen in gevaar. Hooykaas stelt dat in de Hervormde Kerk niet alleen de positie van de modernen in het gedrang komt. Verschillende richtingen binnen de Broederschap kunnen baat hebben bij een openstelling. Tenslotte neemt men het volgende voorstel aan:

> ‘De Groote Vergadering spreke uit: dat de Broederschap zich bewust is van hare roeping om ook buiten haren eigen kring, waar het gewenscht wordt, haar beginsel tegen aanranding te handhaven en voor onderdrukking te bewaren. Daarom benoemt zij eene Commissie van vijf Kerken, met wie de Commissie tot de Zaken der Broederschap in zoodanig geval zich terstond in verbinding kan stellen ten einde de noodige maatregelen te beramen en des noodig een Groote Vergadering bijeen te roepen’.[124]

Arnhem[125]

Ongeveer negen maanden later blijken de ontwikkelingen snel te zijn gegaan. Op 19 maart 1878 komt de Broederschap in buitengewone vergadering bijeen te Rotterdam om te beslissen over één hoofdvraag:

> ‘Zal de Broederschap hare medewerking verleenen tot de stichting eener zelfstandige Remonstrantsche gemeente te Arnhem, nu die wordt ingeroepen door een comité van ingezetenen dier stad, dat reeds de grondslagen van zoodanige gemeente gelegd heeft [...]’.[126]

De Commissie tot de Zaken heeft een verzoekschrift ontvangen, waarin het comité de wens uitspreekt tot oprichting van een remonstrantse gemeente. De leden zijn ervan overtuigd dat de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te Arnhem in de huidige toestand van de Hervormde Kerk onmogelijk is. Daarom willen zij zich aansluiten bij een kerkgenootschap waarin wel ruimte is voor hun beginselen. Zij willen geen vrije gemeente stichten, maar zich aansluiten bij een bestaand kerkgenootschap om ‘den historischen band des geestes vast te houden met de Christelijke en Protestantsche voorgeslachten en de edelste overlevering van het Christelijke en Protestantsche verleden’.[127] Er hebben zich tot het moment van de aanvraag ongeveer 120 hervormden aangemeld om over te komen en 30 remonstranten, zodat de gemeente zou beginnen met 150 leden, terwijl er 350 zielen tot haar gerekend kunnen worden. De gemeente kan reeds beschikken over *f* 1.800 jaarlijkse bijdragen, terwijl er ook een eenmalige gift van *f* 2.000 is toegezegd. Een geschikte plaats voor het houden van kerkdiensten is al gevonden. Toch stelt men bij de overkomst naar de Broederschap enige voorwaarden. De huidige predikant, dr. L.H. Slotemaker (1830-1911)[128] moet erkend worden als haar predikant en daarmee als predikant der Broederschap. De Broederschap moet zijn traktement van *f* 3.000 per jaar garanderen. Daarnaast verwacht men dat de Broederschap zal proberen voor de op te richten Arnhemse gemeente een rijkstraktement te verkrijgen. De Commissie tot de Zaken is zeer verheugd met dit verzoek en legt het met een positief advies voor aan de vergadering.

De vergadering wordt voorgezeten door de Alkmaarse predikant B.G. de Vries van Heijst, die deel uitmaakt van de Commissie van vijf kerken. Hij spreekt met reserve zijn ingenomenheid met het voorstel uit. Er dient op een waardige manier over deze zaak gediscussieerd te worden, op grond van de beginselen. Tiele, secretaris van de Sociëteitscommissie, licht de zaak toe. De positie van Slotemaker als hervormd predikant is niet veel langer houdbaar; ook zullen er tegen Pasen catechisanten als lid aangenomen worden. De zaak kan geen uitstel lijden. Bok leest het verslag van de Commissie van vijf kerken.[129] Sinds de vorige algemene vergadering heeft de commissie overleg gehad met de Commissie tot de Zaken. Daaruit is gebleken dat de Sociëteitscommissie in dezen alle initiatief aan de Commissie van vijf kerken laat. Zij heeft afgewacht totdat

van buiten de Broederschap een beroep op haar werd gedaan. Op verzoek van het comité in Arnhem is Bok aanwezig geweest bij een vergadering van de Protestantenbond aldaar. Zoals later vaak zal gebeuren ligt de oorsprong van een nieuwe remonstrantse gemeente in een afdeling van deze bond die zich als remonstrantse gemeente wil organiseren. Daar heeft Bok, op persoonlijke titel en dus niet namens de Broederschap, informatie verstrekt over zijn kerkgenootschap. Kort hierop wordt besloten de Grote Vergadering in bijzondere vergadering bijeen te roepen.
Verder leest Bok een schrijven voor van J.H. de Ridder sr., Tiele, C.E. Viruly, T.P. Viruly, Van Vollenhoven, De Watteville en hemzelf. Zij waren bezorgd dat de vergadering wellicht om financiële redenen geen mogelijkheid zou zien het voorstel van Arnhem aan te nemen en hebben daarom een inzamelingsactie gehouden onder 'bekende meervermogenden onder hunne medeleden'. Er zijn toezeggingen ontvangen van in totaal *f* 13.307. Dit bedrag wordt slechts aan de kas van de Broederschap ter beschikking gesteld, indien de gemeente Arnhem wordt toegelaten.[130] De voorzitter vraagt eerst om een principiële uitspraak over het aannemen van de groep in Arnhem als gemeente. Hij stelt voor daarmee in te stemmen, behoudens eventuele praktische bezwaren. Van Teutem verklaart zich tegen. De beweging in Arnhem is modern. Wanneer de Broederschap de gemeente overneemt, komt zij in conflict met haar eigen beginsel: 'de belijdenis van Jezus Christus, overeenkomstig de Schriften'. Dan wordt de Remonstrantse Broederschap een moderne partijkerk. Als voorbeeld van de daaraan verbonden consequenties wijst hij op de Vrije Gemeente in Amsterdam waar doop, avondmaal en diaconie zijn afgeschaft. Tiele bestrijdt deze kritiek. Door een moderne gemeente op te nemen wordt niet de gehele Broederschap modern. Juist hierdoor toont zij haar verdraagzaamheid. Van Teutem persisteert en leest enige woorden van Slotemaker voor uit het blad van de Vrije Gemeente. Slotemaker sluit zich daarin geheel aan bij het gedachtegoed van deze gemeente.

> 'Erkennend dat het hoogste ideaal lag in de stichting van eene "Vrije Gemeente", maar tevens vast verzekerd dat de Remonstrantsche Broederschap in den tegenwoordigen tijd geen ander ideaal voor oogen heeft en zeer zeker op weg is dit te bereiken [...] In éénen geest "met de Vrije Gemeente" te Amsterdam werkzaam, maar om bijzondere omstandigheden nevens haren eigenen weg gaande gunnen de Arnhemsche modernen de Amsterdamsche broeders vrijheid van beweging, gelijk zij die vragen voor henzelven en wenschen hun toe wasdom en bloei, niet zonder de stille hoop dat te eeniger tijd beider nu reeds elkaar zoo dichte genaderde wegen zullen samenloopen, daar hetzelfde ideaal beiden lokt en bezielt'.[131]

Bok en Tiele betreuren het standpunt van Van Teutem dat modernisme gelijkstelt aan ophouden christelijk te zijn. Bok heeft in Arnhem gezien hoe 'de godsdienst wordt gezocht, maar in den geest van Jezus'. De verdraagzaamheid gebiedt dat deze groep wordt toegelaten. Van der Hoeven bestrijdt dit. Juist door het toelaten van deze groep komt de verdraagzaamheid in gevaar. Door juist modernen toe te laten lijkt het of men als geheel modern wordt. Van Vollenhoven ontkent dit. Ook een orthodoxe groep zou moeten worden toegelaten.
Een gewijzigde motie waarin de voorwaarden weggelaten zijn, wordt met 55 tegen 3 stemmen aangenomen.[132] Na een korte pauze hervat men de vergadering en worden de voorwaarden van de Arnhemse gemeente aan de orde gesteld. Als eerste de wens dat

Slotemaker de eerste predikant wordt. Een afgevaardigde van Den Haag, mr. Modderman, maakt bezwaar. In 1872 heeft de Grote Vergadering tegen de zin van de Haagse gemeente besloten om geen hervormde predikanten meer toe te laten. Nu kan men moeilijk Slotemaker wél toelaten. Van der Hoeven deelt dit bezwaar. Anderen menen dat er een uitweg gevonden kan worden. Amsterdam stelt voor ook Slotemaker de verklaring voor te leggen die men doorgaans aan niet-remonstrantse predikanten ter ondertekening aanbiedt. Tiele blijkt al in het bezit te zijn van een dergelijke, ondertekende verklaring. Bok vindt dat de bestaande regels in deze situatie niet voldoen. Er moet in deze uitzonderingssituatie niet langer dan nodig gewacht worden. Het voorstel van Van der Hoeven om de voorwaarde betreffende Slotemakers traktement af te wijzen en de Sociëteitscommissie een andere oplossing te laten zoeken, wordt met 56 tegen 3 stemmen afgewezen. Vervolgens komt de waarborg van het traktement van Slotemaker aan de orde. Amsterdam en Rotterdam stellen zich garant voor respectievelijk één derde en de helft van het bedrag. Met algemene stemmen wordt de waarborg aanvaard. Op voorstel van Amsterdam wordt een jaarlijkse subsidie voor een periode van 5 jaar verstrekt ten bedrage van *f* 600. Daarna wordt het gehele besluit over Arnhem met algemene stemmen aangenomen.

Wat hieraan voorafging

Uit brieven aan Tiele[133] blijkt dat er veel voorbereidend werk is verricht voordat de Grote Vergadering tot dit besluit kon komen. Het is van belang om dit hier te bespreken daar hiermee wordt aangetoond dat er eerder sprake is van actief dan passief optreden met betrekking tot de overkomst van hervormden naar de Broederschap. Op 1 februari 1878 brengt Bok verslag uit aan Tiele en aan de Commissie van vijf kerken van zijn bezoek aan de vergadering van het Arnhemse comité. Vol enthousiasme bericht hij dat de zaak gewonnen lijkt. Onder de belangstellenden zijn ook 'vele goede en flinke namen daaronder, leden van rechtbank en hof, hoofdingenieur van water, boekhandelaar [...]. Ook een enkele aristokratische naam'. Bok heeft op deze bijeenkomst gesproken over de beginselen van de Broederschap en hoe die de vrijheid niet in de weg staan. Hij dringt bij Tiele aan op snelle beslissingen:

> 'Wat dunkt u? Als nu het ijzer niet gloeiend heet is, wanneer dan? En als men 't nu niet terstond smeedt, dan nooit. Men drong dan ook bij mij aan, nu zooveel mogelijk aan onze zijde de dingen te verhaasten. Kan 't niet alles klaar voor Paschen?, vroeg men. Sl. zou gaarne met Paschen den nieuwe gemeente inwijden met een 20 tal leerlingen als nieuwe leden aan te nemen. Hij heeft een 250 catechisanten, waaronder 180 minstens waarop hij rekent als volgelingen. Men maakt nu te Arnhem de lijst op en zoekt ze nog met velen aan te vullen. Een comité [...] is daartoe benoemd. Slot. blijft er buiten, behalve dat hij alle dagen van 10-12 te spreken is over die zaak. Zoo blijft alles zuiver. Als wij nu maar spoedig commissie en Gr. Verg. konden hebben, want gloeiend kan men niet lang blijven'.[134]

Dat de zaak niet zo eenvoudig ligt, blijkt uit het vervolg van de correspondentie. Op 3 februari 1878 schrijft het lid van de Commissie tot de Zaken Van der Hoeven aan Tiele over zijn bezwaren. Hij spreekt zijn droefheid uit over het feit dat de Commissie van vijf kerken het initiatief heeft en niet meer te corrigeren lijkt door de Commissie tot de Zaken. Naar zijn mening gaan de ontwikkelingen te snel. Hij vreest dat de macht in de Broederschap overgenomen zal worden.

J.W. Bok (1831-1889).

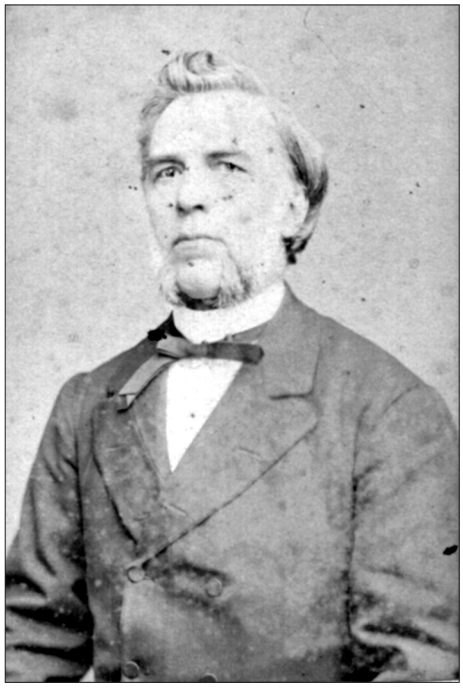

> 'Wij laten ons thans behandelen als onmondigen, en in volkomen ongelieerden zin van wat den inhoud is van het op de laatste Gr. Verg., genomen besluit, en als wij op dien boeg voortgaan zal het gezag en het Bestuur in onze Broederschap spoedig van de Soc. Commissie zijn overgegaan in handen van enkele heethoofdigen drijvers, die eindigen zullen met haar te verdeelen en te sloopen'.[135]

Van der Hoeven schrijft om zijn positie bij de aanstaande vergadering aan te kondigen. Hij is bezorgd.

> 'Het zoude mij leed doen, zoo U in deze beschouwingen iets zoudt meenen te vinden, van persoonlijke, gekwetste eigenliefde. Niets is verder van mijne gedachten. In dit jaar treed ik als lid van de Soc. Comm. af, en men zal mij wel niet weder herkiezen. Het is alleen mijn warme liefde voor onze broederschap en voor de vrijheid, mijn geloof aan God en mijnen wensch om dat geloof in onze broederschap te bewaren, die mijn den gang van zaken met groote bekommering en zorg deed gadeslaan. Het wordt er op toegelegd van ons kerkgenootschap een vereeniging van MODERNEN te maken, en omdat en doordat zij, de Modernen de meerderheid hebben, wil men andersdenkenden uitdrijven. Vergeef mij deze uitweiding. Ik achtte mij verplicht u vooraf kennis te geven van mijn voornemen dewijl anders mijne houding op de voorgenomen gecombineerde bijeenkomst, u zoude hebben kunnen verwonderen'.[136]

Uit een brief van Bok blijkt dat ook de arbeidsvoorwaarden van Slotemaker aanleiding tot discussie geven. Het probleem is dat Slotemaker teveel vrijbeurten wil hebben. Hij kiest voor 25 vrije zondagen, wat in die tijd zeer ongebruikelijk is. Bok is bezorgd omdat dit discussie kan opleveren bij de algemene vergadering. Hij stelt voor een begroting op

te stellen waaruit dit gevoelige punt niet meteen blijkt. In een volgende brief schrijft hij over de inzamelingsactie die goed loopt. Wel maakt hij zich zorgen over het te grote enthousiasme van Slotemaker:

> 'Slotemaker brandt van verlangen om de bruid waarmede hij het 12½ jaar probeerde, aan een ander over te doen. Ik zette hem neer en vermaande hem niets verder te doen wat openbaarheid zou verkrijgen, daar hij de schijn vermijden moet, alsof hij onze vaderen wilde plaatsen voor een fait accompli'.[137]

Dan stelt Bok voor om een concept-motie rond te sturen aan bevriende leden van de Grote Vergadering zodat de zaak van tevoren geregeld kan worden. Alle mensen van wie hij zeker weet dat zij vóór zijn passeren de revue. '... op die manier zouden wij ons misschien van 40 tegen 25 of 28 stemmen kunnen verzekeren'.[138] In zijn volgende brief bericht Bok over de kerkenraadvergadering in Amsterdam naar aanleiding van de aanstaande vergadering. Vooral J. Tideman heeft heftig geageerd tegen de gang van zaken. Er komen formele kwesties aan de orde. Niet Amsterdam en Rotterdam hadden de vergadering moeten samenroepen, maar de Commissie van vijf kerken. Verder is het voorstel onvoldoende toegelicht. Juist dit punt steekt Bok. Hij is zelf aanwezig en kan alle informatie geven die gewenst is. Nadat alle formele zaken aan de orde zijn geweest, besluit men, met slechts twee stemmen tegen, in te stemmen met het voorstel.[139] Uit de volgende brief van Bok blijkt dat Tiele in de tussentijd aan Bok heeft ontraden om verder te werven met zijn motie. In de Rotterdamse kerkenraad heeft Van der Hoeven heftig geageerd tegen de te nemen besluiten. Hij zou tegen het samenroepen van de buitengewone vergadering zijn, terwijl hij in de gecombineerde vergadering van de Commissie van vijf kerken en de sociëteitscommissie wel voorgestemd had. Bok blijft het contact met Tiele zoeken over de kwestie-Arnhem. Op 28 februari bericht hij dat hij een manier gevonden heeft om de Amsterdamse boekhouder (die ook boekhouder van de Broederschap is) te overtuigen: Rotterdam en Amsterdam zouden een gedeelte van de garantie kunnen overnemen, zodat de kas van de Broederschap minder gevaar loopt.[140] Iets meer dan een week later kan Bok berichten dat de Amsterdamse kerkenraad akkoord gaat met de voorstellen, zij het niet met algemene stemmen. Ook bericht hij over het inzamelingsproject dat uitstekend loopt. Hij heeft al *f* 4200 toegezegd gekregen.[141] Hiermee eindigt de correspondentie over deze zaak. Ter vergadering zal deze lijn worden gevolgd. Eerst wordt in een besluit de wens vastgelegd dat de gemeente toegelaten wordt, terwijl pas daarna de details worden geregeld. Uit deze correspondentie blijkt hoezeer de toelating van de nieuwe gemeente voorbereid is en actief beleid is geweest. Tegelijkertijd blijkt uit de woorden van Van der Hoeven hoezeer sommigen bezorgd zijn dat de Broederschap overgenomen wordt door de modernen. De bevestiging van de nieuwe gemeente als gemeente van de Broederschap vindt plaats tijdens een plechtige dienst die wordt gehouden op zondag 7 april 1878.

Groningen[142]

Terwijl de procedure voor het erkennen van Arnhem loopt, blijkt een dergelijk initiatief in Groningen in gang te zijn gezet door ds. B.C.J. Mosselmans (1830-1911). De situatie is vergelijkbaar. Ook in Groningen is de ruimte voor een modern predikant beperkt ge-

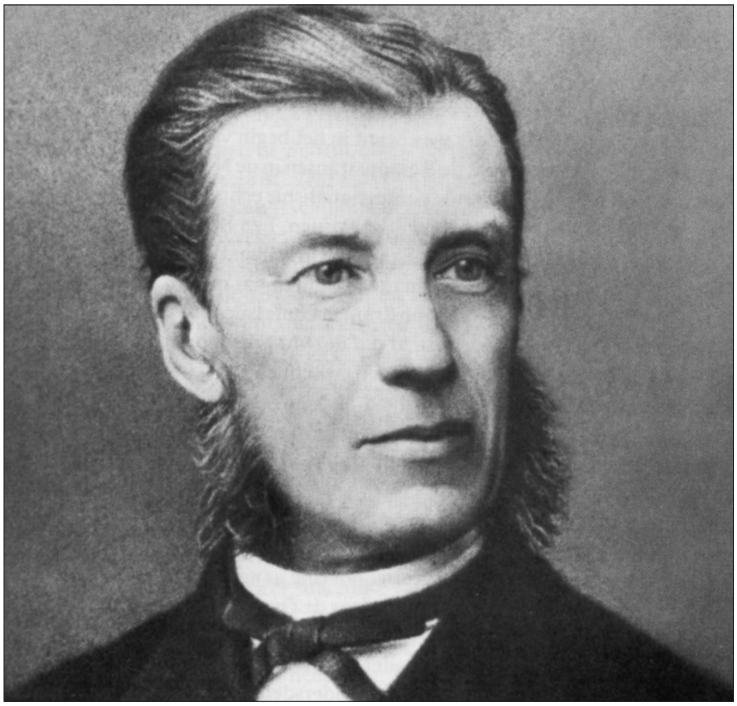

B.C.J. Mosselmans (1830-1911).

worden. Op 11 april 1878 schrijft Mosselmans een brief aan Tiele, als secretaris van de Commissie tot de Zaken.[143] Hij bericht hierin over de tot nu toe gevolgde stappen, vraagt nader advies en dient een officiële aanvraag tot erkenning in. Op 6 april is er een vergadering van manslidmaten geweest. Daar is de mogelijkheid besproken om zich af te scheiden van de Hervormde Kerk. Op de avond van de 11de april zal er opnieuw over vergaderd worden. Nu al staat vast dat een belangrijk gedeelte (in intellectueel, maatschappelijk en financieel opzicht) van de gemeente over zal gaan. Formeel legt Mosselmans Tiele drie vragen voor. Op welke hulp kan Groningen rekenen? Wil de Broederschap hem als predikant erkennen? Zijn er voorwaarden waaraan de Groningse groep moet voldoen? Uit het vervolg, namelijk de erkenning van de gemeente tijdens de gewone Grote Vergadering in juni, blijkt het nu eenvoudiger te liggen, dan bij de erkenning van de gemeente Arnhem.[144] Ter vergadering wordt vooral gesproken over de termijn waarbinnen de gemeente ondersteund kan worden. Omdat de gemeente Groningen geen rijkstraktement zal krijgen, lijkt het sommigen redelijk om langer te subsidiëren dan de vijf jaar van de Arnhemse gemeente. Tideman is tegen, omdat dan de subsidie aan kleine gemeenten in het gedrang komt. Men besluit de subsidie voorlopig toe te kennen. Daarna wordt het besluit om de gemeente Groningen aan te nemen met algemene stemmen aangenomen. Deze vergadering bespreekt nog twee andere zaken die hier van belang zijn.

1. Om helderheid te geven over de theologische positie van de Broederschap, onder meer in reactie op de opvattingen van de Arnhemse predikant H.V. Hogerzeil, wil men instemmen met de brochure van Bok, *Is "De Remonstrantsche Broederschap op vijf*

Arminiaansche stellingen gegrond?", waarin een uiteenzetting en verdediging van de beginselen van de Broederschap wordt gegeven. De inhoud van deze brochure wordt in de paragraaf 'de Broederschap als modern genootschap' besproken. Men wil zich hiermee verweren tegen het verwijt dat de Broederschap een te kerkelijke organisatie is, waarin de vrijheid niet groot genoeg is. De schrijver zelf is tegen: de brochure bevat zijn persoonlijke mening en het past de Broederschap niet om deze tekst als een soort belijdenis vast te stellen. Als het voorstel niet wordt ingetrokken, zal hij moeten voorstellen het niet aan te nemen.[145] Ook anderen zijn verbaasd over het voorstel. Zo schrijft H.W. Kalff::

> '[D]e zaak heeft niets geen nut en voldoet slechts aan de pressie van buiten af, zoodat ik het een gevaarlijke proef geloof, die de Soc. Comm. wil nemen, […] zelfs Bok stemt niet in met de gevraagde instemming met zijne brochure...'.[146]

De Commissie tot de Zaken trekt het voorstel in.

2. De Commissie van vijf kerken brengt de vraag naar voren wat te doen als zich opnieuw een groep hervormden meldt. De casus Arnhem en Groningen hebben laten zien dat het soms niet wenselijk is een beslissing uit te stellen tot een Grote Vergadering. Voor Arnhem moest een buitengewone vergadering samengeroepen worden, terwijl het Groningen maar net lukte om op tijd te zijn voor de gewone vergadering. Om dit in de toekomst te voorkomen, stelt de commissie voor de bevoegdheid, behoudens goedkeuring achteraf, te delegeren aan de Commissie tot de Zaken.

> 'Men zal dan bij voorkomende gevallen gerustelijk op Arnhem en Groningen kunnen wijzen, als de welsprekende bewijzen van de stellige gezindheid der Broederschap om – waar vrijzinnige, met onze beginselen instemmende fracties van Herv. gemeenten zich met hare leeraars bij de Broederschap wenschen aan te sluiten en den ernst van haar streven ondubbelzinnig toonen op gelijksoortige wijze als men dit te Arnhem en te Groningen deed – haar tot vervulling harer wenschen en godsdienstige behoeften zooveel mogelijk tegemoet te komen, en naar vermogen, ook geldelijke ondersteuning'.[147]

Na enige twijfel of dit voorstel niet te veel verwachtingen wekt, besluit de vergadering op voorstel van Slotemaker de Sociëteitscommissie bevoegd te verklaren groepen van tenminste 200 protestanten als gemeente te erkennen en hun predikant toe te laten. De financiële kant van de zaak wordt aan de Grote Vergadering overgelaten. Nu de Broederschap besloten heeft om nieuwe gemeenten te erkennen, komen er meer en meer aanvragen binnen. In korte tijd ontvangt men verzoeken uit Doesburg, Hoogeveen, Lochem en Meppel.

Overige gemeenten[148]

Op enkele andere plaatsen verzamelen zich remonstranten en modernen. Al dan niet uit een bestaande afdeling van de Protestantenbond ontstaat dan een remonstrantse vereniging die onder bepaalde voorwaarden erkend kan worden als remonstrantse gemeente. In de kerkdienst wordt voorzien door predikanten uit omliggende gemeenten of het (tijdelijk) zenden van een proponent door de Broederschap. Pas als er voldoende middelen

zijn, kan er een eigen predikant worden beroepen. In de korte weergave van de oprichtingsgeschiedenissen van de gemeenten hieronder komen verschillende data voor met betrekking tot de 'start' van de gemeente. Dat heeft te maken met het moment dat als 'startpunt' wordt gekozen: eerste prediking, erkenning als vereniging, als gemeente of het beroep van de eerste predikant.

Meppel 1879[149]
In 1879 neemt de moderne predikant A.J. Oort afscheid als hervormd predikant. Hij wordt opgevolgd door een niet-moderne collega. Op 29 september besluit de plaatselijke afdeling van de Protestantenbond kerkdiensten te gaan organiseren. De erkenning als remonstrantse gemeente geschiedt hier snel. Al in december 1879 kan men zich aanmelden voor het lidmaatschap van de gemeente; de erkenning door de Sociëteitscommissie volgt ook in die maand. Twee jaar later kan het nieuwe kerkgebouw worden ingewijd door B. Tideman van Haarlem, terwijl in 1883 de eerste predikant beroepen wordt: P. Heering (1838-1921).

Lochem 1879[150]
Over de oprichting van deze gemeente is niet veel bekend. In het begin van 1879 breken enige leden van de Hervormde Kerk met hun eigen gemeente. Op 15 juni 1879 wordt de gemeente met een toespraak door Tiele bevestigd, terwijl al in november van datzelfde jaar door Bok een kerk wordt ingewijd. In 1882 wordt A.K.E. Horst (1852-1931) als eerste predikant beroepen.

Doesburg 1884[151]
De voorbereidingen voor de nieuwe gemeente in Doesburg nemen een aanvang wanneer daar onder leiding van de rector van het gymnasium, dr. A. Romeyn, vanaf 1877 een drie-wekelijkse prediking wordt georganiseerd. Op 18 november 1877 houdt Maronier een toespraak voor de remonstrantse vereniging te Doesburg om uitleg te geven over de remonstrantse beginselen.[152] De inhoud van deze lezing wordt hieronder besproken. In 1884 wordt de gemeente officieel erkend. De eerste jaren leidt de Arnhemse predikant Slotemaker eenmaal per maand een kerkdienst. Daarna worden er telkens voor een korte periode proponenten gestuurd.

Hoogeveen 1889[153]
De gemeente te Hoogeveen ontstaat doordat de hervormde gemeente ter plaatse haar aantrekkelijkheid voor modernen verliest. In 1876 wordt daar een rechtzinnige predikant beroepen, terwijl er voorheen een modern predikant stond. Als reactie daarop wordt, vanuit de kiesvereniging 'Licht en vrijheid' in datzelfde jaar een afdeling van de NPB opgericht. Wanneer in 1879 de vrijzinnige predikant Van Konijnenburg naar elders vertrekt, besluiten de leden van de NPB uit de kerk te treden. In 1886 wordt deze afdeling een vrijzinnige vereniging, terwijl zij in 1889 als remonstrantse gemeente wordt erkend.

Conclusie
In de periode van 1868 tot 1878 doen zich ingrijpende wijzigingen voor in het denken over de wenselijkheid van uitbreiding van het kerkgenootschap. In 1868 wordt nog

nadrukkelijk gesteld dat het niet remonstrants is om nieuwe gemeenten op te richten. In de daaropvolgende tien jaar wordt de roep om de Broederschap open te stellen steeds sterker. De Commissie van vijf kerken heeft in haar voorstellen van 1872 duidelijk de weg geëffend voor de veranderingen. In haar rapport is het nieuwe denken over gemeentevorming al nadrukkelijk aanwezig. Bok en Maronier brengen hun standpunten uitgebreid naar voren: het is goed om oude, kleine gemeenten op te heffen en ruimte te maken voor de instroom van nieuwe remonstranten. Weinig levensvatbare gemeenten worden opgeheven, en er komt geld voor de nieuwe en grotere gemeenten, die ontstaan waar groepen ontevreden hervormden overkomen. Deze ommezwaai is door de moderne fractie zorgvuldig voorbereid, zo blijkt uit de brieven van Bok aan Tiele. Ook de inzamelingsactie om de nieuwe Arnhemse gemeente financieel mogelijk te maken, moet in dit licht gezien worden. Vanaf 1872 treedt duidelijk een nieuwe generatie predikanten aan. De moderne groep rond Tiele, Bok en Maronier krijgt de overhand. De overkomst van 'nieuwe' remonstranten betekent tegelijkertijd ook een verandering in remonstrantisme. Terwijl de oude groep Tideman-Van Teutem het modernisme slechts wilde tolereren, gaan nu de moderne gedachten de boventoon voeren. Uit de manier waarop men spreekt over de wenselijkheid van het instandhouden van de kleine dorpsgemeenten en hoe daar de vraag naar de theologische ligging meespeelt, blijkt ook de richtingenstrijd binnen de Remonstrantse Broederschap in deze periode. Weliswaar wordt er gediscussieerd over ogenschijnlijk uiterlijke zaken zoals het toelaten van nieuwe gemeenten, maar de strijd is er niet minder om.
De nieuwe gemeenten die vanaf 1878 toegelaten worden, versnellen het moderniseringsproces. Zij zijn in de eerste plaats modern en pas daarna remonstrants. Dit blijkt het duidelijkste uit de woorden van Mosselmans bij het 25-jarige jubileum van de gemeente, die in het vervolg besproken zullen worden, maar het zal ook blijken uit de ijver waarmee de Arnhemse gemeente in 1879 strijdt voor een verandering van het Algemeen Reglement in een moderne zin.

Beginselverklaringen van de Remonstrantse Broederschap
In de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap zijn er slechts twee officiële geloofsbelijdenissen geschreven. In 1621 verscheen de eerste van de hand van S. Episcopius. Hoewel er formeel een zekere binding was aan deze belijdenis hebben remonstranten altijd grote schroom gehad om haar daadwerkelijk bindend te verklaren. De predikanten waren nooit gehouden haar te onderschrijven, omdat zij immers een menselijk geschrift was. Boven alles stond in de beginperiode van de Remonstrantse Broederschap de Schrift centraal. De tweede belijdenis, waarin vooral de hand van de toenmalige seminariumhoogleraar G.J. Heering is te herkennen, werd in 1940 door het Convent van Predikanten aan de Algemene Vergadering aangeboden.
Terwijl de onderschrijving van de eerste belijdenis uit 1621 al nadrukkelijk niet afgedwongen wordt, geldt dit nog sterker voor de tweede. Het gebruik is slechts zeer bescheiden. Bij bijzondere kerkdiensten kan de belijdenis gelezen worden[154] en daarnaast wordt zij – tot op de dag van vandaag – vooral in de catechese gebruikt. De Remonstrantse Broederschap is dus duidelijk geen belijdeniskerk. De belijdenissen hebben niet die functie die zij in andere kerken hebben. Men spreekt op een andere manier erin uit wat voor haar wezenlijke gedachten zijn zonder bindende uitspraken te willen doen.[155]

In de Wetten van de Remonstrantse Broederschap, die sinds 1700 dit kerkgenootschap als een soort kerkorde geregeerd hebben en pas in 1861 vervangen zijn door een Algemeen Reglement, is het eerste hoofdstuk gewijd aan de Leer van de remonstranten. Inhoudelijk sluit men zich aan bij de belijdenis van 1621. In 1861 acht men deze 'Leer' niet meer accuraat. Het hoofdstuk sneuvelt en de inhoud krijgt een plaats in de inleiding tot het Algemeen Reglement. Als eerste artikel van dat reglement stelt men een grondleggend artikel vast dat aan alle andere bepalingen voorafgaat.[156] In deze eerste beginselverklaring wordt enige afstand genomen van de strakke binding aan de Schrift die kenmerkend was voor het eerste hoofdstuk van de Wetten. In 1879 echter wordt de formulering uit 1861 beschouwd als te biblicistisch en teveel verwijzend naar een voorbije theologische periode. Men stelt een nieuwe beginselverklaring vast in de lijn van de moderne richting. In 1928 tenslotte zal een nieuwe beginselverklaring vastgesteld worden om ook recht te doen aan het opgekomen rechtsmodernisme. Daarin is juist weer ruimte voor een kerkelijke, christocentrische theologie. Deze laatste ontwikkeling bespreek ik in het derde deel van dit proefschrift. In de ontwikkelingen van 1850 tot 1879 is nadrukkelijk een beweging te zien van evangelisch-orthodox naar modern. De vaststelling in 1879 van een moderne beginselverklaring moet gezien worden als de definitieve overwinning van de moderne richting op de andere theologische richtingen.

De Leer der Remonstranten

Tot 1861 wordt de Remonstrantse Broederschap geregeerd door haar Sociëteitswetten. Deze zijn een bewerking uit 1700 van de kerkorde van Uytenbogaert die vermoedelijk uit 1634 dateert. Het eerste hoofdstuk van deze wetten is getiteld: 'Van de Leer der Remonstranten en hunne onderlinge verdraagzaamheid'. In dit hoofdstuk wordt uiteengezet wat de theologische positie van de Remonstrantse Broederschap is. Die kan in drie punten worden samengevat.

1. De Broederschap acht zich gebonden aan de Schrift. Het Reformatorische *sola Scriptura* geldt onverkort.[157]
2. Zij spreekt haar verbondenheid uit met de belijdenis van Episcopius uit 1621.[158] Daarbij stelt zij dat deze geen absolute geloofsregel is, maar slechts menselijke formulering. De belijdenis dient als richtsnoer, opgesteld uit apologetische overwegin gen in de tijd van de vervolging.[159]
3. Zij roept op tot verdraagzaamheid door te stellen dat zij eenieder die de Schrift aan neemt, als medechristen erkent, tenzij die ander andere gelovigen zijn mening wil opdringen of wil vervolgen.

De beginselverklaring van 1861

Bij de voorbereidingen voor de vaststelling van het nieuwe Algemeen Reglement blijkt dat dit eerste hoofdstuk van de Wetten niet meer op een bevredigende wijze gehandhaafd kan worden. De formuleringen zijn niet meer actueel, omdat de situatie veranderd is. In kladaantekeningen van J. Tideman in de correspondentie aan zijn medeleden van de Commissie is zijn standpunt terug te vinden. De oude woorden moeten als historisch monument behouden blijven. Ook moet de christelijke grondslag van de Broederschap in het reglement uitgesproken blijven. Het nieuwe reglement zou volgens Tideman met de volgende twee artikelen moeten openen:

> ‘§ 1
> De Broederschap der Remonstranten wil zijn eene Christelijke Kerkgemeenschap, in welke het Evangelie van Jezus Christus naar de Schriften in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd.
> [In potlood volgt een tweede lezing]
> De Broederschap der Remonstranten is een Christelijk Kerkgenootschap, in welke het Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schriften beleden en verkondigd wordt in vrijheid en verdraagzaamheid.
> § 2
> Zoo blijft de Broederschap het Christelijk standpunt houden, hetwelk zij van den aanvang innam, en toen in de volgende artikelen aanwees. Maar omdat in deze de wijze van uitdrukking en de aangevoerde gronden voor een deel ontleend zijn aan eene vroegere theologische beschouwing, welke naar den geest van het Remonstrantsime niet verbindend zijn kan, volgen de artikelen hier alleen als historisch getuigenis. [Laatste zin is in origineel met potlood doorgehaald, TB]’.

Op deze manier blijft de nadruk liggen op het christelijke karakter van de Broederschap (wellicht als tegenhanger voor het opkomende modernisme?). Tideman stelt daarnaast voor de oude artikelen op te nemen als een verwijzing naar het verleden. Dit voorstel wordt dan ook aan de Grote Vergadering gedaan, zonder de doorgehaalde zin. De Vergadering zelf besteedt volgens de *Handelingen* niet veel tijd aan de vaststelling van de beginselverklaring. Men discussieert slechts over twee amendementen. Het eerste betreft een voorstel van de gemeente Delft:

> ‘De Broederschap der Remonstranten is een Kerkgenootschap waarin Jezus Christus in vrijheid en verdraagzaamheid wordt verkondigd en beleden’.

In dit voorstel is opvallend genoeg geen verwijzing naar de Schrift opgenomen. De Delftse predikant Rogge is de moderne richting toegedaan. Dat achter het amendement een modern initiatief steekt, zal later blijken, wanneer men in 1879 een moderne beginselverklaring opstelt. Onder meer Bok spreekt dan uit dat nu wel gelukt is wat daarvoor niet lukte. Eerder al vermeldt hij deze discussie in zijn geschrift over de vijf arminiaanse artikelen:

> ‘[...] het Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schrift? [...] Ik kan [...] veilig daarbij toegeven, dat die woorden minder gelukkig gekozen, dat zij ietwat dubbelzinnig zijn. Ik heb het reeds voor 18 jaar geleden gezegd’.[160]

Ds. H. Heemskerk stelt voor:

> ‘De Broederschap der Remonstranten wil zijn (is) eene Christelijke Kerkgemeenschap, in welke het Evangelie van Jezus Christus naar de Schriften in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd’.

Uiteindelijk wordt als beginselverklaring vastgesteld:

De Remonstrantsche Broederschap is eene Christelijke kerkgemeenschap, in welke het

Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schriften in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd.

De vergadering besluit de artikelen van het oorspronkelijke eerste hoofdstuk niet op te nemen in de tekst, maar daar in de inleiding naar te verwijzen. Dit is een principiële stap. Men laat de directe binding aan de Schrift los en geeft daarmee veel meer ruimte (die in de praktijk al genomen was) aan een lossere interpretatie van de traditie. Toch is deze beginselverklaring geen lang leven beschoren. In 1879, bij de vaststelling van ingrijpende wijzigingen in het Algemeen Reglement, komt men tot een nieuwe verwoording.

De besluitvorming over de nieuwe beginselverklaring tijdens de Grote Vergadering van 1879

In 1879 neemt de Grote Vergadering het besluit de beginselverklaring in moderne zin te wijzigen. Dit is de voorlopige afsluiting van een periode waarin het modernisme steeds belangrijker is geworden. Het voorstel van de Commissie komt dan ook niet als een verrassing. Zo schrijft Mensinga, de predikant van Frederikstad, aan Tiele:

> 'Dat zal een belangrijke groote vergadering worden!! Haast zou ik zeggen: sedert de stichting der Broederschap niet zoo belangrijk. Ik had niet gedacht de Commissie, met ééns, zoo er zou gekomen zijn. Wel zal het warme discussie geven, maar ik geloof toch dat, behoudens kleine veranderingen, het geheel er wel zal doorgaan; het aantal onzer conservatieven is al te gering geworden. 't Is overigens niets anders als een "formele" verklaring, van hetgeen feitelijk reeds lang daar is, eenvoudig: eene opening van het inzicht. Eigenlijk [...] had dat reeds lang moeten geschied zijn'.[161]

Het voorstel van de Sociëteitscommissie luidt:

> 'De Remonstrantsche Broederschap stelt zich ten doel, bovenal door verkondiging van het Evangelie in vrijheid en verdraagzaamheid, het godsdienstig leven in den geest van Jezus Christus te bevorderen'.[162]

In de memorie van toelichting gaat de Commissie in op de belangrijkste wijzigingen. Zo neemt zij direct afstand van de beschrijving van de 'Leer der Remonstranten' zoals te vinden in het eerste hoofdstuk van de Wetten en later als historische herinnering opgenomen in de inleiding. Terwijl Tideman in 1861 nog met een warm gevoel terugblikt op de oude formuleringen, wordt de 'Leer der remonstranten' nu bijgezet in het archief. Men komt met een nieuwe formulering voor de beginselverklaring:

> 'In Hoofdstuk I hebben wij getracht, de driedubbele leuze der Broederschap: "Godsdienst-Christendom-Vrijheid en verdraagzaamheid!" zoo duidelijk mogelijk uit te spreken, met zorgvuldige vermijding van alle, ook schijnbaar, dogmatische bepaling. Toch is dit eerste artikel nagenoeg het éénige, waaromtrent de Commissie zelve niet tot volledige eenstemmigheid is gekomen. Een krachtige stem ging in haar midden op, om daarin "het Godsrijk" te lezen, in plaats van de aangenomen woorden: "het godsdienstig leven". Een andere stem pleitte met eenigen aandrang voor de verandering der woorden: "bovenal door verkondiging van het Evangelie," in deze andere: "door godsdienst-prediking en onderwijs," of: "door Evangelie prediking en godsdienstonderwijs". Wij maken met opzet hier van deze, overigens niet zoo

> buitengewoon belangrijke verschillen melding, omdat dit misschien kan strekken tot vermindering der op dit punt te verwachten Amendementen'.[163]

Voorafgaand aan de vergadering zijn er al stukken rondgezonden onder meer met betrekking tot de nieuw vast te stellen beginselverklaring. Allereerst een rondschrijven van J. Tideman aan alle leden van de vergadering. Tideman acht de voorgestelde wijzigingen zeer ernstig. Zijn bezwaren zijn drieledig. Ten eerste: de grondhouding die met de nieuwe beginselverklaring naar voren komt. Hij verzet zich tegen de bewuste doelstelling. Als deel van de christelijke kerk kan de Remonstrantse Broederschap zichzelf geen doel stellen. Haar doel is gegeven met haar kerkelijke karakter. Het tweede bezwaar van Tideman betreft al hetgeen weggelaten is in de nieuwe beginselverklaring in vergelijking met de vorige. De nieuwe verklaring komt er niet openlijk voor uit dat de Broederschap een christelijke kerkgemeenschap is. Juist dit kerkelijke karakter, haar geworteld zijn in de kerkelijke traditie, behoort tot haar wezen.

> 'Schier niets wierpen de vaderen in de dagen van hunnen strijd met meer ernst en verontwaardiging van zich, dan het verwijt, dat zij zich afzonderden van de algemeene, van de Hervormde kerk. Dan heette het; niet wij scheiden ons van haar, maar zij scheidt ons van zich. Dan stelden zij zich gaarne als de echte, oorspronkelijke Gereformeerden voor. Dan gaven zij zich [...] den naam van Remonstrantsch-Gereformeerden, en betuigden ook na de vestiging der Broederschap nog lange, dat zij niets liever wenschten dan uit hunne gedwongene afzondering zich weêr te kunnen vereenigen met de kerk die hen had uitgestooten'.[164]

Het belangrijkste dat verdwenen is in de nieuwe formulering is de verwijzing naar de Schriften. Die weglating is volgens Tideman onremonstrants:

> 'Geheel onze geschiedenis, met haar eerwaardige getuigen, de Remonstrantie, de Belijdenis, de Kerkenorde [...], en de verklaringen onzer Groote Vergadering in den rationalistischen tijd, stellen als het eerste hoofdkenmerk van het Remonstrantisme op den voorgrond: dat men voor het Christelijk geloof en leven in de plaats van aan kerkelijke formulieren zich aan het Evangelie der Schriften houdt'.[165]

Het derde bezwaar van Tideman geldt het voorgestelde doel: 'de bevordering van het godsdienstig leven'. Hij vindt dat te beperkt. Waarom hier niet voluit de doelstelling van de christelijke kerk in het algemeen gevolgd? Het evangelie betreft immers niet alleen het godsdienstig leven, maar het leven in al zijn facetten. De beperking tot het godsdienstig leven is typisch modern en eenzijdig. Dat past niet bij de Broederschap.

> 'Dit moet eenvoudig het wezen of wil men het kenmerk der Remonstrantsche Broederschap aanwijzen en hiertoe 1o. de Broederschap voorstellen als eene Christelijke kerkgemeenschap, die dus van zelf het algemeen erkende doel der kerk voor het hare erkent, en 2o. noemen wat haar als Remonstrantsche kerkgemeenschap onderscheidt, dat is: de vrije en verdraagzame belijdenis van het Evangelie van Jezus Christus naar de Schriften'.[166]

Hiernaast ageert Tideman nog tegen een enkel ander artikel, met name dat over de kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal. Hij leest in het voorstel voor art. 27 het loslaten van de doop als plechtigheid bij de toelating tot de gemeente van Christus. Daar

J. Tideman (1807-1891).

geen enkel ander kerkgenootschap de doop rekent tot de dingen die afgeschaft kunnen worden, is dit een uittreden uit de gemeenschap der kerken, wat niet remonstrants is. Daarom stelt Tideman voor de gemeenten te verplichten de doop te bedienen.
Met dit alles keert Tideman zich tegen de moderne tendens van het nieuwe voorstel. Hij wil dat de Broederschap nadrukkelijk christelijk blijft, de Schriften in hun waarde laat en niet eenzijdig kiest voor het modernisme. De Broederschap is volgens Tideman onlosmakelijk verbonden met de Algemene Kerk van Christus. Hij staaft zijn standpunt door te wijzen op hetgeen eerder door de 'vaderen' overwogen is. De Remonstrantse Broederschap heeft geen ander doel dan voluit kerk te zijn, op zoek naar hereniging met de Hervormde Kerk waar zij uit voortkomt. Net als andere kerken is de Broederschap voluit kerk. Haar bijzondere karakter wordt bepaald door de vrijheid en de verdraagzaamheid. Wanneer deze ook in andere kerken aanwezig zijn, dient een vereniging – dan wel hereniging – plaats te vinden.
De opvolger van Tideman, Tiele, die lid is van de Sociëteitscommissie maar op persoonlijke titel schrijft, geeft in een rondschrijven aan de leden van de vergadering antwoord aan Tideman. Hij vindt dat Tideman ten onrechte alle veranderingen uitlegt als een eenzijdige moderne uitspraak. Niemand ontkent dat de Remonstrantse Broederschap zich deel weet van de kerk van Christus, maar zij heeft dit nooit zo willen uitspreken. In de keus voor de naam 'Broederschap' toont zij haar bescheidenheid. Zij wil spreken van een Broederschap van remonstranten en niet van een Remonstrantse kerk.

> ‘Spreekt men van de kerk in idealen zin, van hetgeen de dogmatiek de onzichtbare kerk noemt, wie van ons zou willen loochenen dat onze kleine gemeenschap daarvan deel uitmaakt? Maar zij toone het liever, dan het van zichzelf te betuigen’.[167]

Tiele bestrijdt dat het weglaten van een verwijzing naar de bijbel onremonstrants zou zijn. Zoals de vroege remonstranten streden tegen het toekennen van goddelijk gezag aan menselijke geschriften maar de Schrift goddelijk gezag toekenden, zo moet nu, daar de schriftbeschouwing anders is[168], ook de formulering van de band met de Schriften anders worden. Omdat het vrijheidsbeginsel een gebondenheid aan belijdenisgeschriften verwerpt, dient nu ook de strakke binding aan de Schrift, omwille van ditzelfde vrijheidsbeginsel, genuanceerd te worden. Dat is het waarlijk remonstrantse.

> ‘Maar wij moeten ook hier meer letten op het beginsel dan op den vorm. Zeker, dat zij zich onttrokken aan het bindend gezag der kerkelijke belijdenisschriften was een groote schrede vooruit, maar dat zij verklaarden zich alleen gebonden te achten door de Schriften was een schrede achteruit, waardoor zij de openbaring en de werking van den heiligen Geest binnen te enge grenzen beperkten en een godsdienstige waarheid miskenden, die, zij ‘t ook in gebrekkigen vorm, in de Roomsche zoo wel als in de Hervormde Kerk werd gehandhaafd. Wat hen daartoe bracht was aan de eene zijde de schriftbeschouwing van hun tijd, aan de andere hun beginsel: geen menschelijk, maar goddelijk gezag. Dat goddelijk gezag, die eens voor al gegeven openbaring meenden zij in de Bijbelschriften te bezitten. Op hun standpunten hadden zij dus recht, zich daaraan te houden. Wij staan op een ander standpunt en kunnen daarom hun beginsel niet op dezelfde wijs toepassen als zij. [...] Wilden wij, die in het leerstuk van de bovennatuurlijke ingeving der Schrift niet meer kunnen gelooven, toch voor haar een uitzondering blijven maken, wij zouden, om met onze vaderen eenstemmig te zijn in de leer, ontrouw worden aan hun geest en het beginsel dat zij handhaafden verzaken’.[169]

Tiele kan het bezwaar van Tideman tegen het zich ‘ten doel stellen’ niet begrijpen. Wellicht moet er nauwkeuriger geformuleerd worden: ‘De Broederschap heeft ten doel’. Dan wordt uitgedrukt dat dit geen nieuwe doelstelling betreft, maar een verwoording van wat altijd al zo geweest is. Over de woorden: ‘de bevordering van het godsdienstig leven’ heerst bij Tiele enige verwarring. Hij kan begrijpen wat Tideman daartegen heeft:

> ‘Meent hij, dat de vrome zin, de reine godsvrucht door Jezus’geest in de harten gewekt, het geheele menschenleven met al zijn betrekking in de wereld tot het leven der kinderen Gods maakt, wijd en zalig, dan zijn wij het eens...’.[170]

Maar als Tideman iets anders zou bedoelen, kan Tiele het niet begrijpen:

> ‘Bedoelt hij daarentegen, dat de Broederschap niet vergenoegen mag met haar arbeid op godsdienstig gebied, maar het geheele menschenleven naar geest en lichaam, op zichzelf en in al zijn betrekkingen tot de wereld [moet] omvatten, en dus ook met gezondheidsleer, wetenschap en wijsbegeerte, staatkunde en maatschappelijke vragen zich moet inlaten?.... Maar zoo iets onzinnigs kan hij niet bedoelen!’[171]

Tideman en Tiele zijn het erover eens dat de woorden ‘door de verkondiging van het Evangelie’ breed uitgelegd moeten worden; dit beperkt zich niet alleen tot de directe prediking. In een naschrift spreekt Tiele positief over een ingediend amendement van Amsterdam. Dat luidt als volgt:

> ‘De Remonstrantsche Broederschap blijft, met getrouwheid aan hare beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid, het Christelijk-godsdienstig leven als haar doel, het Evangelie van Jezus Christus als haar grondslag erkennen’.[172]

De kerkenraad van Utrecht dient ook een amendement in waarin de binding aan het begrip kerk centraal staat:

> ‘De Broederschap der Remonstranten is een Kerkgenootschap, waarin het Evangelie van Jezus Christus in vrijheid en verdraagzaamheid wordt verkondigd en beleden’.[173]

Ter Algemene Vergadering spreekt voorzitter Maronier in zijn openingswoord enkele nuancerende woorden. De Broederschap verandert niet als haar reglement wordt gewijzigd. Uit het verslag van de Commissie blijkt dat zij door de ingediende amendementen en de brief van Tideman niet overtuigd is. Omwille van de klassiek remonstrantse zorg voor de praktijk van het gelovig leven (de *praxis pietatis*) handhaaft men het voorstel aangaande het ‘godsdienstig leven’. Het voorstel van Tiele: ‘heeft ten doel’ in plaats van het door Tideman afgekeurde ‘stelt zich ten doel’ wordt overgenomen. Naar aanleiding van het voorstel van Amsterdam en de kritiek geuit door Tideman, ziet de Commissie af van het noemen van de middelen waarmee het doel bereikt kan worden. Als definitief voorstel legt de Sociëteitscommissie de formulering neer:

> ‘De Broederschap der Remonstranten heeft ten doel, getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus het godsdienstig leven te bevorderen’.[174]

Bij de bespreking neemt de opziener J. van der Breggen uit Waddinxveen het voortouw. Hij stelt dat de wijzigingen wellicht onschuldig lijken, maar dat het concept toch een geheel nieuwe richting bedoelt te geven aan de Broederschap.

> ‘Velerlei duidt aan, dat er is een strekking om tegemoet te komen aan hen die willen toetreden, maar wegens het reglement bezwaar maken. Geven wij daaraan toe, zoo zullen er over eenigen tijd vermoedelijk nieuwe bezwaren tegen deze Wet rijzen. Laat ons toezien, dat wij ons Christelijk standpunt niet verlaten. Zoo wij het duidelijk verklaren: in vrijheid wordt onder ons het Evangelie verkondigd, wat behoeven wij dan nog verder te gaan en ons Reglement te veranderen?’.[175]

Verder vraagt Van der Breggen zich af wat er precies gebeurt bij een wijziging. Is de Vergadering bevoegd de wet te wijzigen en wat voor consequenties heeft dat voor de leden? Op dit moment kennen alleen de kerkenraden de concepten. Zouden niet ook de leden gehoord moeten worden? Van Vollenhoven antwoordt met erop te wijzen dat alles conform de regels geschiedt. Zo er iets wordt gewijzigd, dan is dat een rechtsgeldig besluit. Bok beaamt dat er consequenties zijn: namelijk voor wie zich niet meer thuis voelt in het geval van een nieuw vast te stellen beginselverklaring. Zo iemand kan zelf besluiten te vertrekken. G. van der Pot Cwz. (1842-1906) van Waddinxveen betwist het recht van de vergadering om over te gaan tot wijziging van de grondbepalingen van de Remonstrantse Broederschap. Want wat legaal is, is nog niet direct zedelijk recht.[176]

Hierna komen de verschillende voorstellen aan de orde. Ten eerste dat van Tideman om de oude tekst te handhaven. Het wordt ondersteund door een adhesie-betuiging van 74 leden van de Rotterdamse gemeente die overigens bij de Rotterdamse kerkenraad onbekend is. Ds. W. van Oorde spreekt over de historische uiteenzetting in de voorrede van het Algemeen Reglement uit 1861 waaruit het christelijke karakter van de Broederschap blijkt:

> 'Hij wijst aan, dat de Broederschap er steeds hoogen prijs op gesteld heeft tot de christelijke kerk te behooren, en als haar grondbeginsel te behouden het vrije schriftonderzoek, gelijk het o.a. bij de viering van het jubilé van het Seminarium in 1834 werd uitgesproken, en uitkwam in het randschrift van den toen geslagen gedenkpenning. Hem komt het voor, dat er werkelijk iets nieuw in het thans geconcipieerde Art. 1 is ingebracht'.

Tideman gaat in op de inhoud van de circulaire van Tiele. Hij bestrijdt dat de vroege remonstranten geen kerk hebben willen oprichten en daarom voor de naam 'broederschap' hebben gekozen. De oorsprong van deze naam ligt in het feit dat het aanvankelijk om een vereniging van predikanten ging. Pas toen ook de afgevaardigden van gemeenten in 1650 tot de vergadering toegelaten werden, kon men anders spreken. Toen heeft men echter de naam behouden. Hij acht het onremonstrants om het kerkbegrip los te laten. Naar aanleiding van de formule 'naar de Schriften' merkt hij op dat een evangelieprediking los van de Schriften geen evangelieprediking meer genoemd kan worden. Deze formule kan dus niet weggelaten worden. Wanneer een dag later de vergadering voortgezet wordt, spreekt ook C.W. van der Pot over de noodzaak van het noemen van de binding aan de Schriften. Als men dit loslaat, zal de buitenwereld weten dat de Broederschap dit alleen doet om nieuwe leden te werven.

> '[..] de Remonstrantsche Broederschap gaat op proselietenjacht uit en verandert daarom hare statuten.[177]

Wie in de remonstrantse traditie wil staan, aldus Van der Pot, kan de Schriften niet loslaten. Als dat gebeurt, verlaat de Broederschap haar wezen en wordt zij een genootschap dat slechts openstaat voor modernen.

> 'Onze vaderen hebben gestaan op den grondslag der Schriften; zullen wij dezen verlaten en toch mogen beweren de ware Remonstranten te zijn? Dan zullen wij de vaan der verdraagzaamheid moeten strijken. Dan is het onmogelijk, dat iemand zich bij ons aansluite, die het Evangelie naar de Schriften belijdt. De Broederschap wordt eene moderne secte. wij zetten met dit artikel den voet op een hellend vlak. De eene wijziging lokt de andere uit. En al beweert men ook, het niet te willen, men wordt toch noodwendig ten slotte exclusief'.[178]

Na deze principiële discussie komt een reeks amendementen aan de orde. Opvallend daarin is de nadruk op 'het Godsrijk bevorderen' (Den Haag) en het behoud van de term 'kerkgenootschap' (Utrecht en Alkmaar). I. Hooykaas en B. Tideman dienen amendementen in die beogen de continuïteit met de geschiedenis te benadrukken. In deze formuleringen claimt de Broederschap (de meest rechtmatige) voortzetting van de Hervorming te zijn.[179]

Bij de inhoudelijke bespreking zegt De Ridder tegenover Van der Pot dat de deur van de Broederschap ook al open heeft gestaan, toen er nog geen gewijzigd Algemeen Reglement was.Van der Pot stelt nogmaals de vraag welke ruimte er is voor die leden die niet meegaan met de moderne richting. Zijns inziens is 'overeenkomstig de Schriften' de klassiek-remonstrantse formulering. Voor de minderheid in de Broederschap, zo meent hij, is het behoud van die woorden een levenskwestie. Wat zou een lid, wat een kerk moeten doen bij aanneming van het voorstel? Bok wijst op de positie waarin hij en zijn moderne collega's de afgelopen achttien jaar verkeerd hebben. Zoals zij in 1861 te horen kregen dat de toenmalige formulering niet bedoeld was om mensen met een andere mening aan knellende banden te leggen, zo geldt dat nu voor de orthodoxen. Maronier wijst op de onduidelijkheid van de uitdrukking 'overeenkomstig de Schriften'. Welke Schriften zijn precies bedoeld en in welke uitleg? Hooykaas voert aan dat de betekenis die thans aan de Schrift gegeven wordt, anders is dan vroeger. Daarom kunnen deze woorden niet voor onschuldig gehouden worden en dus ook niet gehandhaafd. G. van der Pot wijst op het principiële karakter van de tegenstelling. 'Wij hebben hier te doen met tweeërlei wereldbeschouwing, tweeërlei geloofsovertuiging'.[180] Hij wil op zoek naar een modus vivendi die ook ruimte laat voor orthodoxen. Daarna wordt het amendement van Tideman met 51 tegen 7 stemmen verworpen.[181]
Uiteindelijk neemt de vergadering het gewijzigde voorstel van de Sociëteitscommissie aan. De nieuwe beginselverklaring van 1879 luidt dus:

'*De Broederschap der Remonstranten heeft ten doel, getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus het godsdienstig leven te bevorderen*'.

Hierna wordt ook gesproken over andere wijzigingen in het reglement. Van belang is de door J. Tideman gewraakte passage over doop en avondmaal. Uit de voorstellen en amendementen van sommige gemeenten valt hun moderne opvatting af te leiden. De discussie gaat over de vraag of gemeenten verplicht moeten worden (eventueel op wens van de leden) doop en avondmaal te bedienen. Modernen willen hiervan af. In elk geval zal de doop geen voorwaarde meer zijn voor het lidmaatschap. Dit is typisch modern.
Enige leden van de vergadering maken bezwaar tegen het verplicht stellen van de gelegenheid tot de doopbediening. Anderen verzetten zich tegen een amendement dat het mogelijk moet maken om lid te worden, zonder dat men gedoopt is. De amendementen worden verworpen en de voorgestelde bepaling van de Commissie wordt aangenomen. Arnhem stelt voor om het besluit over het vieren van doop en avondmaal over te laten aan 'het bestuur der gemeente'. Slotemaker licht toe: er zijn in Arnhem veel leden die bezwaar hebben tegen de vorm van het avondmaal. De deelname is gering. Het amendement wordt verworpen. Arnhem heeft nog een voorstel ingediend, namelijk om overal waar het reglement spreekt van 'kerkenraad' en 'opzieners' dit te eranderen in 'bestuur' en 'bestuursleden'. Slotemaker vindt de traditionele termen niet meer van toepassing 'nu het gisteren is uitgemaakt, dat de Broederschap van den naam van Kerkgemeenschap afziet'.[182] Van Gorkom ondersteunt dit voorstel omdat daarmee uitgesproken wordt dat de Broederschap het oude begrip van kerk niet meer huldigt. Men neemt het voorstel aan.

Tenslotte stelt Arnhem voor om aan gemeenten niet meer voor te schrijven dat zij een armenzorg, diaconie, hebben. Slotemaker acht de armenzorg niet meer behorend tot de taak van een godsdienstige vereniging. Bok voert hiertegen aan dat de Broederschap de diaconie altijd belangrijk heeft gevonden. Wat Slotemaker uitspreekt is, betoogt hij, slechts voor enkelen geldig. Hooykaas volgt Slotemaker: gemeenten moeten vrijgelaten worden. Het amendement wordt verworpen. Op een vraag van Mosselmans of er nu ook in Groningen een diaconie moet worden opgericht, terwijl er in die gemeente geen armen zijn, wordt uitgesproken dat dit, gelet op de mogelijkheid dat er wel armen zullen komen, inderdaad moet gebeuren. Hierna wordt de vergadering voor twee weken verdaagd.
Bij hervatting van de vergadering blijkt hoe ontevreden sommigen zijn met de genomen besluiten. Zo komt er een bericht van verhindering binnen van W. van Oorde uit Haarlem waarin staat:

> ‘dat hem de opgewektheid ontbreekt om belangstellend deel te nemen aan de verdere behandeling van het Concept-Reglement, tegen welks eenzijdige hoofdstrekking hij met bescheidenheid zijn reeds uitgesproken protest blijft handhaven’.[183]

Een van de belangrijke discussiepunten in de voortgezette vergadering is de vraag of predikanten uit andere kerkgenootschappen ook beroepen mogen worden. Ter discussie staan verder de artikelen over het minimum getal van leden van een gemeente. Bij een ledental onder het minimum is de Commissie gehouden een onderzoek te doen naar de wenselijkheid van het voortzetten van de gemeente. De Commissie stelt voor het aantal van 15 op te trekken naar 20. De gemeente Waddinxveen is tegen de aanscherping van de norm; een amendement van Utrecht om het getal nog te verhogen tot 50 wordt aangenomen.
De reeds bestaande richtlijnen voor schulden van gemeenten aan de Broederschap worden verder aangescherpt. Men dient de schulden terug te betalen, ook wanneer gemeenten zouden willen uittreden uit de Broederschap. Hierop rijst de vraag of het mogelijk moet zijn dat gemeenten uit de Broederschap treden. B. Tideman acht het niet-remonstrants om gemeenten te dwingen binnen het kerkverband te blijven. Wel moeten de financiële consequenties daarvan niet nadelig zijn voor de Broederschap. Tiele acht het onwenselijk dat gemeenten de Broederschap kunnen verlaten:

> ‘Leden eener gemeente, zelfs in grooten getale, kunnen de Broederschap verlaten, de kleine minderheid, die daartoe niet genegen mocht zijn, zou dan altijd de Remonstrantsche gemeente blijven en als zoodanig recht hebben op kerk en [rijks] tractement. De Broederschap zou dan altijd kunnen beslissen of de gemeente moest worden opgeheven of in stand gehouden. Van uittreden eener gemeente uit de Broederschap mag dus, ja kan eigenlijk in de Wet geen sprake zijn, en indien eenige gemeente den band met de Broederschap geheel verbrak, zou dit met haar opheffing gelijk staan en het haar toebehoorende aan de kas der Broederschap vervallen’.[184]

De afgevaardigde van Waddinxveen meldt dat hieraan is gedacht.

> ‘Opz. van der Breggen deelt mede, dat werkelijk de vraag der uittreding in den Kerkeraad te

> Waddingsveen is ter sprake gekomen. Hij is overtuigd, dat in elk geval de schuld aan de Broederschap zou worden afgedaan. Maar hij kan de verzekering geven, dat er thans aan uittreding niet wordt gedacht'.[185]

Aan het slot van de bespreking verzoeken de predikanten C.W. van der Pot en G. van der Pot alsmede de gemeente Waddinxveen 'aanteekening van protest tegen de algemeene strekking van het reglement'.[186]

Consequenties van het besluit in 1879

Na de besluiten van de Grote Vergadering bestaat er in de pers onduidelijkheid over wat er precies besloten is. Slotemaker schrijft een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* waarin hij met blijdschap melding maakt van de beslissingen. Zijn weergave van de feiten is echter niet helemaal correct. Hij stelt de zaken wat 'moderner' voor dan ze zijn. Dit roept dan ook felle reacties op. Hij schrijft onder meer:

> 'In art. 1 wordt het doel en beginsel van de Broederschap der Remonstranten aldus omschreven: De Broederschap heeft ten doel om, getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, op den grondslag van Jezus' Evangelie, het godsdienstig leven te bevorderen'.[188]

Verder stelt hij dat doop en avondmaal slechts bediend hoeven te worden wanneer de gemeente daarom vraagt. In een ingezonden brief die een dag later geplaatst wordt, corrigeert C.W. van der Pot hem. De beginselverklaring spreekt niet van 'Jezus' Evangelie' maar van 'Evangelie van Jezus Christus'. Verder valt hij over de weergave van het besluit over doop en avondmaal. Nadat Tiele in een stuk in dezelfde krant het gelijk van Van der Pot bevestigd heeft, schrijft Bok hem een brief over deze zaak.

> 'Wat droevig polemiek in de Couranten over onze Vergadering! Slotemaker is een echt enfant terrible. Waarom nu zoo de scherpste doornen voor de tegenpartij vooruitgestoken! Intusschen heeft hij met zijn J. Evangelie, in plaats van E. v. J. Ch. ongelijk, het recht is aan zijne zijde, wat art. 27 betreft. [...] Maar waarom gij zo vinnig tegen Slotemaker en als gij Potje geheel gelijk moest geven? Dat was, dunkt me, ook weer wat bar! – Och, ik geloof, dat we beter doen met zoo'n artikel dood te zwijgen, dan [...] om den strijd algemeen te maken. [...] Als 't even kan, help dan de openbare Courantendiscussie op dit punt smoren. Die doet geen goed, maar veel kwaad. v.d. Pot had zijn laatsten diensttijd beter kunnen gebruiken en karakteriseren, dan door nu, uit nijdigheid de Bp. op de straat te brengen. Wat of de zachtste menschen toch zuur kunnen worden'.[189]

De nieuwe beginselverklaring uit 1879 is onmiskenbaar modern. Zoals uit de beschrijving van de Grote Vergadering blijkt, is het belangrijk dat de rechtstreekse band met de bijbel verdwenen is. Binnen het modernisme geldt deze niet meer als onbetwijfelbare bron voor de godsdienst. Zoals uit de besprekingen blijkt, is ook het weglaten van het woord kerkgemeenschap niet zonder betekenis. Binnen het modernisme huivert men voor al het 'kerkelijke'. Dit zal ook blijken in het hoofdstuk over het zelfbeeld van de Broederschap. Binnen het modernisme is er geen kerk meer, liever spreekt men over een genootschap dat zich richt op de godsdienst. Binnen dit genootschap wil men niet gebonden zijn aan verouderde vormen als doop en avondmaal. In zekere zin plaatst men zich hiermee wel buiten de kerk, zoals de critici van de moderne richting betogen.

Nadat de Grote Vergadering in 1879 het nieuwe Algemeen Reglement met zijn moderne beginselverklaring vastgesteld heeft, kent de Remonstrantse Broederschap een opleving in ledental. Groepen hervormden komen naar haar over. Tegelijkertijd betekent het welkom aan malcontente hervormden ook het 'afscheid' van een groep evangelische remonstranten. Dit begint met het afscheid van Cohen Stuart, die in 1873 Rotterdam verlaat. Hoewel hij tot zijn dood remonstrant blijft, is van enige activiteit zijnerzijds binnen de Remonstrantse Broederschap niet veel terug te vinden. In 1880 bedankt C.W. van der Pot voor het vast lidmaatschap van de Algemene Vergadering

> 'Terwijl de Gr. Vergadering ten vorigen jare een standpunt heeft ingenomen, waartegen ik toen gemeend heb te moeten protesteeren, en ik, naar mijne overtuiging althans, haar niet kan volgen op den ingeslagen weg, zoodat ik mij belemmerd zou vinden, om in haren geest, aan hare beraadslagingen deel te nemen, gevoel ik mij gedrongen voor het voortdurend lidmaatschap beleefdelijk te bedanken'.[190]

De emeriti Van Teutem en J. Tideman nemen ook afscheid. Tideman spreekt het minder helder uit dan Van Teutem, maar hun beider afwezigheid bij de Algemene Vergaderingen, zij het steeds 'om gezondheidsredenen', maakt het door de lange periode die zij nog te leven hadden, respectievelijk tot 1889 en 1891, waarschijnlijk dat, méér dan een zwakke gezondheid, de koers van de Broederschap een beletsel vormt. De Haagse predikant J. Herman de Ridder neemt een minder kritisch standpunt in. In 1881 preekt hij bij zijn veertigjarige ambtsjubileum.[191] Daarbij gaat hij ook in op de wijziging van de beginselverklaring. Deze had zijn instemming niet. Het was indertijd zijn wens dat de oude formulering 'overeenkomstig de Schriften' behouden bleef; daarnaast had hij een voorstel ingediend om de zinsnede 'het godsdienstig leven te bevorderen' te vervangen door 'het Godsrijk te bevorderen'. In de preek onder de titel 'Heb de Broederschap lief', komt hij hier nog een keer op terug.

> 'Het vroegere toevoegsel: "overeenkomstig de Schriften" had ik, als onschadelijk, om des vredes wil liever behouden gezien. Doch over zijn schrappen heb ik mij niet zo warm gemaakt als mijn geestverwanten. Dat "overeenkomstig de Schriften" beteekent niet veel bij een de uitlegkunde overheerschende inlegkunde, en bij het vermetel hanteeren van een critisch snoei- en ontleedmes. Bovendien de uitdrukkelijke schriftvermelding is overtollig, want hoe ter wereld men het Evangelie van Jezus Christus zonder Evangeliën-gebruik zou leeren kennen, is mij ten eenenmale onbegrijpelijk'.[192]

Over de tweede door hem bestreden formulering binnen de beginselverklaring zegt hij:

> '[H]et hoofdartikel van ons Reglement dringt aan op "bevordering van godsdienstig leven". Bij den onder ons inheemschen afkeer van menschelijke bepalingen, verbloem ik geenszins mijn weinige ingenomenheid met een dus luidend voorschrift. Hoe heb ik met twee uwer vertegenwoordigers in '79 geijverd voor deze verandering: "om het Godsrijk te bevorderen". Wij meenden, dat dit strookte met het Evangelie, door Jezus zelven Evangelie des Koninkrijks genoemd. Onze voorgestelde benaming was, boven de aangenomene, in den geest van den Heer en Heiland, bij Wien de stichting van het Koninkrijk der Hemelen als het hoofddoel Zijner komst mocht gelden [...]'.[193]

Ds. Gerrit van der Pot gaat verder. In 1880 stuurt hij een brief waarin hij meldt niet aanwezig te kunnen zijn bij de vergadering 'omdat hij den grondslag niet aanvaarden kan, waarop zij zich constitueert'. Dit zal hij later preciseren:

> 'De éénige beweegreden is hierin gelegen, dat het mij onmogelijk is om aan eene kerkelijke Vergadering deel te nemen, die niet rust op den grondslag der Algemeene Christelijke Kerk: het geloof in Jezus Christus als den ééngeboren Zoon Gods, gestorven voor onze zonden naar de Schriften en opgewekt tot onze rechtvaardigmaking naar de Schriften'.[194]

Ondanks protesten zal hij tot zijn dood een constante afwezige blijven. Wel stuurt hij elk jaar een bericht waarin hij laat weten om de bekende reden niet te komen. Met zijn overlijden in 1906 sterft de evangelische richting uit onder de predikanten van de Broederschap.[195]

De Broederschap onder moderne kritiek

Vanaf 1875 overwegen moderne hervormden steeds vaker de overstap naar een ander kerkgenootschap. Het gaat dan vaak om de Remonstrantse Broederschap, maar soms wordt ook gedacht aan doopsgezinde of lutherse gemeenten.[196] Dit geldt voor de leden van de kerk, maar soms ook voor predikanten. Zo vertrekt de hervormde predikant te Amsterdam G. van Gorkom na grote moeilijkheden met zijn kerkenraad naar de remonstrantse gemeente in dezelfde plaats.

Begin 1878 leggen de broers Ph.R. en P.H. Hugenholtz hun ambt als predikant van de Hervormde Gemeente te Amsterdam neer.[197] Zij richten een 'Vrije Gemeente' op waarvan P.H. Hugenholtz de eerste voorganger wordt. Deze nieuwe gemeente kenmerkt zich door haar uiterst consequent doorgevoerde moderne opvattingen. Diverse kerkelijke ideeën laat zij als verouderd achter zich. Bij de godsdienstige samenkomsten wordt niet verplicht uit de bijbel gelezen; doop, avondmaal, diaconie en plechtige bevestiging bij het lidmaatschap komen te vervallen. De gemeente wil bij de overheid zelfs niet bekend staan als kerkgenootschap, maar kiest de rechtspersoon van een vereniging.[198] De ontevreden hervormde gelovigen in onder meer Arnhem en Groningen hangen theologisch dezelfde richting aan als de Amsterdamse Vrije Gemeente. Vanuit deze gemeente wordt kritiek uitgeoefend op de andere modernen die hun beginselen verloochenen door zich aan te sluiten bij de Remonstrantse Broederschap. In het openingsartikel van de *Stemmen uit de Vrije Gemeente* verdedigt de redacteur P.H. Hugenholtz de oprichting van de Vrije Gemeente en verklaart waarom men niet toetreedt tot de Remonstrantse Broederschap. Een probleem vormt de beginselverklaring (van 1861):

> '"De Remonstrantsche Broederschap is eene christelijke kerkgemeenschap waarin het Evangelie van Jezus Christus, overeenkomstig de Schriften, in vrijheid en verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd", die omschrijving komt ons voor bloot te staan aan bedenkelijk misverstand. Daargelaten nog dat de woorden "evangelie van Jezus Christus" kunnen geacht worden deels te eng, deels wederom dubbelzinnig te zijn, wat beteekent de term "overeenkomstig de Schriften"? Wordt daarmee naar de bedoeling der ontwerpers alleen te kennen gegeven de onloochenbare waarheid dat die schriften (welke schriften, blijft in 't onzekere) de kenbron van dat evangelie zijn, met even veel recht kan men er toch uit afleiden dat die schriften de vorm moeten zijn der evangelieprediking en de regel des geloofs. Doch er is meer. De

> Ned. Herv. Kerk verlatende, streven wij naar een vorm van gemeenteleven, die geheel beantwoordt aan de eischen van dezen tijd en dus met het supranaturalistisch karakter der oude kerkgenootschappen te eenenmale heeft gebroken'.[199]

Wanneer Slotemaker in 1878 overgaat tot de Remonstrantse Broederschap wordt hem dit verweten. In het blad van de Nederlandsche Protestantenbond schrijft de redacteur F.W.N. Hugenholtz over de toespraken gehouden door Tiele en Slotemaker bij de inwijding van de Arnhemse gemeente.[200] Terwijl Hugenholtz zich verheugt over de vrijheid die er kennelijk binnen dit kerkgenootschap heerst, kan hij zich niet voorstellen hoe waarlijk modernen zich er thuis kunnen voelen. Zo wijst hij ook op de andere geluiden die er binnen de Remonstrantse Broederschap klinken en citeert woorden van Cohen Stuart uit een betoog dat het modernisme niet binnen de Broederschap past.[201]

> 'Het is alleraangenaamst voor onze Remonstrantsche broeders, dat zij zich om die woorden en formulen niet behoeven te bekommeren, maar wie de Ned. Herv. Kerk ontvlucht, omdat de reactie daar de eertijds even doode letters wakker maakt, hij is met reden wat huiverig voor doode letters, al is er ook veel meer kans dat zij begraven, dan dat ze in het leven teruggeroepen zullen worden'.

Hugenholtz vraagt zich af, indachtig de woorden over het ideaal van een vrije gemeente, zoals die eerder door Slotemaker in *Stemmen uit de Vrije Gemeente* zijn geschreven, waarom Slotemaker zich niet verdedigt omdat hij geen vrije gemeente heeft opgericht. Door zich te verbinden aan de oude Remonstrantse Broederschap wordt de kans verkleind op een nieuwe, volstrekt vrijzinnige organisatie.

> 'De moderne gemeente behoeft niet geënt te worden op den reeds eeuwen ouden stam der Remonstrantsche broederschap, om te kunnen blijven leven. Zelve kan en moet zij wortelen en zich vertoonen in haar eigen karakter, als een kind dezer eeuw'.

In een ingezonden brief reageert Slotemaker op deze verwijten. Hij betoogt dat de Arnhemse gemeente in het verband van de Broederschap even vrij kan zijn als de gemeente die zich de vrije noemt. Hugenholtz heeft vermoedelijk niet genoeg aandacht besteed aan alle brochures die verschenen zijn. Bok, Maronier, maar ook Tiele en hijzelf, in hun woorden bij de inwijding van de gemeente, hebben toch aangetoond hoe modern de Broederschap is en hoeveel ruimte er is voor moderne denkbeelden binnen de Broederschap.[202] De orthodoxe stemmen die nog klinken, zijn een uitzondering. Over de aangehaalde woorden van Cohen Stuart zegt hij:

> 'Of Dr. C.S. die sints jaren in een kerkgenootschap blijft, dat zijn instemming niet langer bezit en waaraan hij het recht van bestaan moet ontzeggen, hier wel het recht heeft ons te verwijten dat wij den kring verlaten, waarin we ons niet langer thuis gevoelen – mogen wij betwijfelen'.[203]

Juist van een geestverwant als Hugenholtz had Slotemaker meer kennis van zaken verwacht.

> ‘Weet gij dan niet, dat met luttel uitzondering al hare predikanten en de groote meerderheid harer gemeenteleden tot de onzen behooren, sinds jaren met ons in dezelfde gelederen geschaard staan, en dat er onder onze beste strijders zijn die haren naam dragen [...]’.

Ook de oprichting van de Groningse gemeente is in de *Stemmen* besproken. Enerzijds is Hugenholtz verheugd, anderzijds betreurt hij het dat opnieuw geen vrije gemeente is opgericht.

> ‘Een nieuw lichtpunt aan den kerkelijk horizon vertoont zich in het Noorden. Ook te Groningen begint men de banden van de Ned. Herv. Kerk af te schudden. De Heer B.C.J. Mosselmans, de eenige vertegenwoordiger van de moderne richting in de Ned. Herv. Gemeente aldaar, die jaren lang met taaie volharding zijn beginselen handhaafde tegenover het monsterverbond van confessioneelen en middelmannen, heeft het initiatief genomen tot uittreding uit de kerk. [...] Van harte verheugen wij ons over den kloeken stap door onze Groningsche geestverwanten in zoo grooten getale [...] gedaan, hoewel wij ‘t betreuren dat men er niet toe heeft kunnen besluiten den radicalen weg van de stichting eener Vrije Gemeente in te slaan. Het thans genomen besluit is en blijft in ons oog een halve maatregel. Dit belet ons evenwel niet de ontwikkeling der Groningsche gemeente met belangstelling te volgen, daar zij, evenals haar Arnhemsche zuster, met ons, zij ‘t ook onder een anderen naam en langs een omweg, ten slotte ‘t zelfde beoogt’.[204]

In een afsluitende reactie op de ingezonden brief van Slotemaker, licht de redacteur van *De Hervorming* nog eenmaal zijn standpunt toe.[205] Hij twijfelt geenszins aan de oprechtheid van Slotemaker, maar is het opgaan in de Remonstrantse Broederschap niet een teken van zwakte? Is het niet beter zelfstandig iets op te zetten, in plaats van lid te worden van een kerkgenootschap waar de strijd, net als in de Hervormde Kerk, nog niet gestreden is?

> ‘De overtuiging dat de natuurlijke en consequente ontwikkeling der verschillende richtingen haar uiteengaan noodzakelijk maakt, diezelfde overtuiging maakt het wenschelijk, waar zich thans onder ons nieuwe vereenigingen vormen, dat deze mogen zijn geschoeid op zoo zuiver mogelijk modernen leest. Aan verschil van gevoelen, aan de onmisbare wrijving van gedachten zal het ook daar niet ontbreken, maar het schijnt ons niet raadzaam bij het ontvluchten van ons slagveld een ander arbeidsveld te betrekken, waar ook al weer genoeg kruit voorhanden en slechts een enkele vonk nodig is, om ook dien akker in een slagveld te doen verkeeren. Het schijnt ons toe, dat de wereld nog ruim genoeg is om er ons een eigen terreintje te ontginnen, waar wij geheel en al ons zelf kunnen zijn, zonder dat wij het iemand lastig behoeven te maken’.

Een jaar later wordt in de moderne bladen uitgebreid ingegaan op de besluiten van de Grote Vergadering, onder meer over de beginselverklaring. Ph. R. Hugenholtz bespreekt het nieuwe reglement met veel waardering in het blad van de Vrije Gemeente in een artikel getiteld ‘Aan de Spits?’.[206] De invloed van de moderne richting en vooral ook van de nieuwe moderne gemeenten in Arnhem en Groningen is onmiskenbaar. De Broederschap doet haar best zich open te stellen voor modernen. Toch is ook het nieuwe reglement nog teveel doortrokken van een verouderde kerkelijke denktrant. Dit kerkelijke definieert Hugenholtz als volgt:

> '... dat men zich een godsdienstkweekende vereeniging voorstelt en inrichten wil, als was zij van een geheel andere natuur dan alle overige associatiën; als had zij een eens voor al gegeven waarheid te verkondigen en in te prenten, als had zij specifiek goddelijke instellingen te onderhouden ter mededeeling van goddelijke genadegaven, als had zij krachtens een exceptioneele bekwaming te midden der ongewijde wereld een kring van godgewijde zielen samen te brengen en zuiver te houden'.[207]

Resten hiervan zijn nog nadrukkelijk aanwezig in de Remonstrantse Broederschap. Alleen al de naam remonstrants-gereformeerd toont dat men te zeer aan het verleden gebonden is. In plaats van iets nieuws te beginnen, blijft de Broederschap in een kerkelijke traditie staan door haar band met de protestantse kerk. De binding aan het Evangelie van Jezus *Christus* is al opvallend. De aanduidingen 'evangeliedienaars' en 'seminarium' passen evenmin bij een 'werkelijk ontkerkelijkte vereeniging'. Het feit dat de registratie van zielen plaatsvindt – dit zijn gedoopte kinderen van leden, die bestemd zijn voor de Broederschap – toont aan dat de Broederschap zich als iets meer beschouwt dan een gewone vereniging waarvan men op volwassen leeftijd lid kan worden. De kritiek op het bestaan van een diaconie wordt herhaald. Hiermee wordt opnieuw bewezen dat de vereniging die zich dan wel geen 'kerkgemeenschap' meer noemt, maar haar eigenlijke kerkelijkheid niet geheel kan verbergen. Zo is de Remonstrantse Broederschap met haar nieuwe reglement wel een stuk moderner geworden, maar het bestaan van de Vrije Gemeente is niet zonder reden. Wie echt voluit modern wil zijn, is alleen daar op zijn plaats.
De Amsterdamse predikant Bok reageert in een ingezonden brief.[208] Veel van de kritiek van Hugenholtz acht hij scherpslijperij. Zo heeft de regeling rond de registratie van 'zielen' een praktische oorsprong. Krijgen niet ook de kinderen van leden van de Vrije Gemeente godsdienstonderwijs? Dat er een Seminarium bestaat is vanouds gegeven. Waarom zou dat opgeheven moeten worden? Moet de opleiding van remonstrantse predikanten, maar ook van voorgangers voor de Vrije Gemeente, dan maar worden overgelaten aan hervormde kerkelijke hoogleraren? Terwijl Hugenholtz poneert dat een diaconie niet past bij een moderne vereniging, stelt Bok dat het een van de eerste en meest natuurlijke uitingen van het godsdienstig leven is. Wellicht speelt voor de Vrije Gemeente de samenstelling van de gemeente een rol, maar zo rijk zijn de remonstranten niet. Bok spreekt tenslotte op zijn beurt zijn teleurstelling uit over het feit dat de Vrije Gemeente niet met de remonstranten is samengegaan. Verenigd kunnen beide partijen immers meer bereiken. Al enige jaren eerder had Bok in enkele brieven aan Tiele zijn ongenoegen geuit over de oprichting van een Vrije Gemeente.

> 'Van de beweging der beide Hugenholtzen zal, vrees ik, voor ons niet veel groeien. Ik vrees dat degenen die zich bij hen aansluiten voor 't meerendeel zich aan de kerk zullen onttrekken om nu eens nog zoo wat met hen voort te sappelen in aparte conferences, om tenslotte of een apart genootschapje op te richten of als geheel [...?] geworden zich weer te verstrooien. Van oprechte aansluiting bij ons geloof ik niet dat veel komen zal. 't Is jammer. Op die wijze wordt niemand gemaakt, maar enkel schade toegebracht'.[209]

In een andere brief klaagt hij verder zijn nood. Hugenholtz jr. heeft uitgebreid gesproken over de Broederschap en zijn hoorders op het hart gebonden vooral niet te denken dat de

zij alleen modern is. Ook mensen als de Heemskerks, de Stuarts, de Tidemans en de Van der Potten behoren er toe. Daarom heeft het geen zin om de Hervormde Kerk te verlaten en remonstrant te worden.

> ''t Was jammer, maar zou de afscheiding doeltreffen, dan was aansluiten bij ons wel niet mogelijk. Dat gaf veel te weinig. Dan kon men eigenlijk wel blijven waar men was!'[210]

Vervolgens bespreekt Bok de bekende verwijten: de Broederschap zou (onder de beginselverklaring 1861) nog teveel gebonden zijn aan belijdenis, doop, avondmaal en armenzorg. Bok citeert hoe er in kringen rond de Vrije Gemeente gedacht wordt: 'Al die andere sukkelaars zijn nog gebonden'. Hierop geeft Bok het commentaar:

> 'Zij zijn vrij van alles – van doop, van Avondmaal, van Armenzorg, van Bijbel, van al die santenkraam, en zal nog niemand zeggen: "ook van God?". Ze zeggen het niet, maar het feit!?'

Bok steekt zijn ergernis niet onder de stoelen of banken. De Broederschap, in zijn ogen allang een genootschap waarin alle ruimte voor modernen is, wordt ten onrechte als zeer kerkelijk afgeschilderd:

> 'En onze Remonstrantsche Broederschap, die 270 jaar voor de vrijheid gestreden heeft en haar garantstelde, wordt eenvoudig geignoreerd, neen, als een kleine nuance bij de oud Geref. kerk gepasseerd! Is 't niet om nagelbijter te worden?'

Tussen de moderne fractie van de Remonstrantse Broederschap en modernen, zich organiserend in de nieuwe Vrije Gemeente, bestaat enige wrevel. De 'Vrije-gemeente-mannen' verwijten de remonstranten, en daaronder vooral de nieuwe, dat zij te weinig consequent zijn. Hoewel de Broederschap veel ruimte biedt aan het moderne gedachtegoed, is zij nog altijd te kerkelijk. Een organisatie waarin én ruimte is voor modernen én voor supranaturalisten is niet aantrekkelijk voor de aanhangers van de Vrije Gemeente. De remonstranten voelen zich miskend, vooral Bok en Slotemaker. De Broederschap is bij uitstek geschikt om het voortouw te nemen in de strijd voor het moderne ideaal.
Uit deze discussie blijkt duidelijk waar de verschillen liggen. Terwijl de Vrije Gemeente radicaal modern is en alle resten kerkelijkheid wil verwijderen, blijft daarvoor binnen de Broederschap wel ruimte. De Broederschap wil in haar traditie blijven staan. Opvallend is dat er voor Slotemaker als nieuwe remonstrant geen enkel verschil meer lijkt te zijn met de Vrije Gemeente. Zo bezien is de vrees zoals Van Teutem die ter Vergadering in 1872 uitsprak, alsnog bewaarheid.

3. Zelfbeeld: deel van de Hervormde Kerk of zelfstandig?

In de besproken periode verandert het zelfbeeld van de Remonstrantse Broederschap ingrijpend. Is er in 1857 nog sprake van een identiteit als die van een 'verstoten kind', de Broederschap zal in de periode tot omstreeks 1880 veel zelfbewuster worden en zich nadrukkelijk uitspreken vóór haar eigen behoud. Het zelfbeeld van het verstoten kind brengt met zich dat men een zelfstandig voortbestaan van de Broederschap eigenlijk niet wenst, ja zelfs dat men moet streven naar haar opheffing. De Broederschap weet zich nadrukkelijk deel van de Nederlandse Hervormde Kerk, waaruit zij helaas verdreven en verbannen is. Dientengevolge past het niet nieuwe gemeenten te stichten. Het is wenselijk om te zorgen dat de bestaande gemeenten als vrijplaats voor de remonstrantsgezinde hervormden blijven bestaan, maar nieuwe gemeenten moeten niet opgericht worden. Het doel is niet een concurrerend kerkgenootschap te worden, maar te blijven streven naar hereniging met de Hervormde Kerk.

Vanaf het moment dat Des Amorie van der Hoeven de wens uitspreekt dat er geen derde eeuwfeest van het Seminarium nodig zal zijn, vermoedt men meer en meer dat de Broederschap haar taak, van Godswege verstrekt, vervuld heeft. Binnen de Hervormde Kerk is allengs meer ruimte gekomen voor de remonstrantse beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid en het moment dat deze beginselen in de volledige breedte van de vaderlandse kerk doorbreken kan niet ver meer zijn. Dan kan de Broederschap worden opgeheven en zullen remonstranten hun rechtmatige plaats weer innemen in de grote kerk. In de periode 1850-1870 is dit de gebruikelijke manier om over de Remonstrantse Broederschap te spreken. Zolang zij nog enig bestaansrecht heeft in termen van ledenaantal, moet zij haar plaats met ere innemen, maar komt deze basis te vervallen, dan dient zij zichzelf op te heffen. Dit beeld zou drastisch veranderen met de opkomst van het modernisme binnen de Remonstrantse Broederschap. Waar aanvankelijk een stemming heerst van berusting, soms met somberheid gepaard, omdat de taak van de Broederschap erop zit, komt vanaf 1870 het gevoel op dat de Broederschap alsnog een belangrijke taak heeft, daar vanaf 1867 de positie van het modernisme binnen de Hervormde Kerk precair is geworden.

Naarmate de modernen binnen de Hervormde Kerk meer onder vuur komen te liggen, verandert het voortbestaan van de Broederschap van een middel om remonstrantse beginselen te bewaren, in een zelfstandig doel. De theologische ommezwaai rechtvaardigt uiteindelijk haar voortbestaan. De nieuwe koers van de Broederschap betekent niet alleen het afscheid van het remonstrantse ideaal van een breed genootschap met ruimte voor verschillende theologische standpunten, maar ook het op grotere afstand geraken van een generatie remonstrantse predikanten. Hoe tragisch dit ook is, praktisch moet wel geconstateerd worden dat deze overgang van de Broederschap haar redding is geweest. Door de toestroom van grote groepen hervormden kent de Broederschap een opleving die haar voortbestaan verzekert. De vraag of het opgeven van het ecclesiolo-

gisch ideaal van het verstoten kind gelijkstaat aan het opgeven van de eigen identiteit wordt behandeld in de slotbeschouwing van dit deel. Eerst zal aan de hand van een aantal uitingen van predikanten van verschillende richtingen binnen het kerkgenootschap de ontwikkeling in de zelfbeschouwing getoond worden. De verschillende visies zijn karakteristiek voor belangrijke delen van de Broederschap.

Uitgediend?

Zoals hierboven aangetoond, is een belangrijk motief binnen het remonstrantse zelfbeeld tot 1872 het gevoelen dat de Remonstrantse Broederschap ten diepste onderdeel is van de Hervormde Kerk. Deze overweging is in verschillende uitingen terug te vinden. Aangezien de Hervormde Kerk in deze jaren gematigd orthodox is en er in elk geval geen leertucht plaatsvindt, komt de gedachte op dat de Broederschap 'de raad Gods heeft uitgediend'. Zij is niet meer nodig op het moment dat de verdraagzaamheid ook in de moederkerk aanwezig is. Dit motief speelt duidelijk in de afscheidspreek van J. van Leeuwen in 1865, bij de opheffing van de gemeente Berkel. Na twintig jaar predikantschap legt hij zijn ambt neer om secretaris van het bijbelgenootschap te worden.Van Leeuwen bespreekt het psalmwoord 'Hoe liefelijk zijn Uwe woningen, o Heer der heirscharen' (Psalm 84: 2). Met weemoed beziet hij het einde van de gemeente. Hij beschrijft hoe het kerkgebouw bijzonder is voor hem en zijn hoorders. Hier hebben zij de belangrijke feiten van het leven meegemaakt, hier hebben ze naar inspiratie gezocht. De vaderen hebben de gemeente 215 jaar geleden gesticht, terwijl zij zich afkeerden van de calvinistische voorbeschikkingsleer. Maar de dagen van de strijd zijn voorbij. Zij streden voor een belangrijke zaak, maar dat hoeft nu niet meer.

> '... de Remonstrantsche Broederschap [heeft], naar mijne overtuiging, hare bestemming [...] vervuld en [behoort] reeds in zekeren zin tot de Geschiedenis […]. Zij heeft een glansrijk voorleden om op te bogen, maar geen toekomst meer om natestreven. Zij heeft haar strijd volstreden, haar taak volbragt; de waarheden, waarvoor zij kampte, hebben haren weg gevonden tot de conscientiën der menschen en zijn gemeenschappelijk eigendom geworden; en thans is zij niet langer de draagster eener bepaalde opvatting, de vertegenwoordigster van een beginsel. Daarom neigt zij ten ondergang, en daarom ontvallen haar hare Gemeenten'.[211]

Van Leeuwen vindt dat de remonstrantse beginselen zover zijn doorgedrongen buiten de Remonstrantse Broederschap en dat tegelijkertijd binnen de Hervormde Kerk de contraremonstrantse gevoelens zo verzwakt zijn, dat het fundament onder de Remonstrantse Broederschap is weggevallen. Daardoor is te verwachten dat de Broederschap kleiner wordt en uiteindelijk wordt opgeheven. Hij is met deze overtuiging een duidelijke vertegenwoordiger van de groep die het einde van de Broederschap ziet aankomen. Dit wordt even duidelijk uitgesproken door de Rotterdamse emeritus-predikant Van Teutem bij het feest bij het 250-jarig bestaan van de Remonstrantse Broederschap in 1869.

Geen uitbreiding

Zoals hierboven reeds behandeld, bespreekt de seminariumhoogleraar Tideman in 1868, naar aanleiding van een vraag van Maronier die nieuwe gemeenten wil oprichten, de noodzaak of wenselijkheid van het voortbestaan van de Broederschap. Tideman adviseert de Sociëteitscommissie. Hij gaat in op de positie van de Remonstrantse

Broederschap en bespreekt de vraag of het niet tijd geworden is om de Broederschap op te heffen.[212] Hij gaat eerst in op de getalsmatige kant van de zaak. Het ledental is niet gedaald, hoewel het aantal gemeenten steeds verder is afgenomen. Hij geeft een overzicht van noodlijdende en van reeds opgegeven gemeenten. In de beginjaren van de Remonstrantse Broederschap waren er veel remonstrantsgezinden, maar niet veel remonstranten. Juist hierom besloot men om veel gemeenten in stand te houden. Zo zou hun zaak uiteindelijk kunnen zegevieren.[213] Daarom werden er (te) grote kerken gebouwd en kleine gemeenten gesteund. Hoewel er voor 1815 veel gemeenten opgeheven zijn, is de toestand na 1815 niet slecht te noemen. Het aantal leden neemt geleidelijk toe. Daaraan is dus geen argument te ontlenen om de Broederschap op te heffen. Hierna geeft Tideman een overzicht van het aantal studenten en afgestudeerden van het Seminarium. Ook hierin blijkt de huidige tijd niet echt af te wijken van vroeger. Het is wederom geen aanleiding om tot opheffing over te gaan. Na de eerste twee argumenten waarin Tideman geen reden tot opheffing ziet, bespreekt hij de 'geest des tijds'. Nu de vervolging van remonstranten volstrekt voorbij is en het karakter van de Hervormde Kerk milder is geworden, is het bestaansrecht van de Remonstrantse Broederschap problematischer geworden.

> 'Maar sedert, eerst met 1830 en daarna vooral met 1848, brak de vrijheidsgeest zóó in alles door, dat hij thans hier en daar tot in alles oplossende uitersten zich doet gelden. Zij het ook dat daartegen voor een tijd nog eens eene reactie ontsta, machtig door het willekeurige en door de alles opheffende strekking, waarvan de moderne denkwijs de gedurige blijken geeft, toch is dit wel zeker, dat het vrijheids- en verdraagzaamheidsbeginsel in een groot deel der Gereformeerde, even als der Luthersche kerk, voor goed is gevestigd. Daarmede is ook de alleen nog wezenlijke reden van het afzonderlijk bestaan van het Remonstrantsche deel der Gereformeerde kerk voor goed vervallen'.[214]

Principieel stelt Tideman: als de vrijheid en verdraagzaamheid ook elders gevonden kunnen worden, houdt daarmee het bestaansrecht van de Broederschap op. Hierbij komen ook pragmatische vragen. De tijdgeest is antikerkelijk. Minder mensen worden predikant. Voor vacatures zal men een beroep moeten doen op predikanten uit andere kerken. Daarmee geeft men in wezen het zelfstandig voortbestaan al op. Tideman vraagt zich verder af of het nog wel verantwoord is om de overheid rijkstraktementen te vragen voor een zo kleine gemeenschap. Maar is dit voldoende reden voor opheffing? Neen, zegt Tideman, want het kleine aantal seminaristen is geen bezwaar; soms is dat zelfs een voordeel. Ook het ledental van de Broederschap is geen bezwaar; de overheid subsidieert ook andere, even kleine genootschappen. Waarom zou de Broederschap zichzelf opheffen en al het werk dat is gedaan opgeven? Tot dat droevige lot zal de Broederschap zichzelf niet veroordelen. Is dan een vereniging met een ander kerkgenootschap een oplossing? Maar de meest gerede partij, de Hervormde Kerk, kent grote bezwaren. Tenslotte beschrijft hij de mogelijkheid om zich te verenigen met de moderne en de liberaal-evangelische fractie binnen de Hervormde kerk. Maar door die stap te zetten wordt de Broederschap een modern genootschap, in plaats van een kerkgemeenschap gefundeerd op het Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de schriften. Tideman wijst deze ideeën af. Het is aantrekkelijker om een klein zelfstandig kerkgenootschap te blijven. Juist in het kleine kan kracht gevonden worden. Hij concludeert:

GEDENKSCHRIFT

VAN DE VIERING

VAN HET

250-JARIG BESTAAN

DER

Remonstrantsche Broederschap,

TE ROTTERDAM

OP 1 EN 2 JUNIJ 1869.

Stoomsnelpers-Drukkerij van M. WYT & ZN. Rotterdam.

> ‘Ik zie dus niet, dat of de staat van zaken bij ons of de staat van zaken rondom ons reden geeft, om aan ontbinding van de Broederschap, of hereeniging met de Gereformeerde kerk, en allerminst om aan eene vernieuwde poging tot vereeniging van alle Protestanten te denken’.[215]

Principieel ziet Tideman weinig reden voor een voortbestaan van de Broederschap, maar praktisch acht hij opheffing niet gewenst.

De verjaardag van een bejaarde moeder

Deze toon wordt een jaar later ook gevonden bij het 250-jarig bestaan van de Remonstrantse Broederschap. Dit wordt gevierd tijdens een Grote Vergadering op 1 en 2 juni 1869 te Rotterdam. In het gedenkschrift van deze viering bespreekt de voorzitter, Van Teutem, het voorgevallene, terwijl de lezing van de feestredenaar, J. Tideman, in extenso is opgenomen. Het meest sprekende voor de opvatting over de Remonstrantse Broederschap in die dagen is de aanduiding die Van Teutem kiest voor deze viering: ‘de verjaardag van een bejaarde moeder’. Hieruit blijkt hoe hij de geschiedenis en de ontwikkeling van de Broederschap ziet. Dit kerkgenootschap heeft een rijk verleden, maar geen grote toekomst meer. Nu moet men waardig de uitvaart vieren.

> ‘De Rotterdamse kerk nam de ontvangst der feestvierende broederen op zich. Wèl laat op haar dag en als bij den avond brak dan voor de Remonstrantsche Broederschap haar eerste feestgetijde aan’.[217]

In zijn openingsrede beschrijft Van Teutem de Broederschap en haar plaats als genootschap. De huidige tijd is geen tijd van een krachtig geloofsleven, maar meer van twijfelend vragen. Het kleine getal der remonstranten schept een onzekere toekomst, maar is voor hem geen reden tot twijfel of er nu gevierd kan worden.

> ‘Immers de Broederschap, die niet voor dogmen, maar voor beginselen streed, was er van den beginne af niet op aangelegd, om zich ver naar buiten uit te breiden. [...] Zeker, aan het groot getal harer leden kon zij het regt van gedachtenis te vieren, indien het daarin gelegen was, niet ontleenen. En, wat aangaat hare onzekere, misschien slechts korte toekomst, het was op dit feest niet te doen, om in een schitterend toekomend te roemen. Wij willen haar merkwaardig verleden gedenken, gelijk kinderen den jaardag eener bejaarde moeder vieren, wier eerwaardig leven, waarop zij dankbaar terugzien, achter haar ligt’.[218]

De identiteit van de vroege remonstranten lag in het zoeken naar vrijheid voor gelovige mensen, om zich niet in hun geloof te laten binden door iets anders dan het goddelijke woord en het eigen geweten. Dat beginsel is de huidige viering waard. De gedachtenis aan de vaderen is waardevol. In de avond houdt Tideman zijn feestrede. Hij bespreekt de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap, een gedegen studie die met noten is uitgegeven.[219] Tideman geeft een samenvatting van de historisch gegroeide kern van het vroege remonstrantisme. Zo omschrijft hij het beginsel van de Broederschap in drie punten. Ten eerste dat men ondanks alle verscheidenheid in overwegingen, toch één is, wanneer men het over de *necessaria* maar eens is. Dit heeft men oorspronkelijk in de Gereformeerde Kerk gezocht en later in het eigen kerkgenootschap. Door een treurige noodzaak was men gedwongen zich in een afzonderlijke kerkgemeenschap te verenigen.

Daar richtte men zich naar de Schrift, in verdraagzaamheid. Ten tweede dat het christendom als een 'schriftelijke godsdienstleer' beschouwd moet worden, wat betekent dat de hoofdzaken van het geloof in de Schrift gevonden kunnen en moeten worden. Ten derde dat de noodzakelijke dingen niet tegen de vrijheid en de verdraagzaamheid uitgespeeld kunnen worden. In een noot gaat Tideman uitgebreid in op de strijd tegen de 'ongebonden licentie'. Altijd heeft men in de Broederschap, hoezeer men de vrijheid ook hoogschatte, gestreden tegen een te grote vrijheid. In de beginselverklaring van 1861 is naar de mening van Tideman dan ook trefzeker uitgedrukt wat de kern is.

> 'En dit nu, dat wij naar onze betere opvatting van het Christendom dus uitdrukten: "het Evangelie van Jezus Christus, overeenkomstig de Schriften in vrijheid en verdraagzaamheid beleden en verkondigd", dit is, uit den aard der zaak en naar de getuigenis van historie en ervaring, gelijk het eenig ware, zoo ook het eenig mogelijke beginsel van wezenlijke kerkgemeenschap. Om christelijk godsdienstige gemeenschap te wezen, moet elk harer leden zich onbeweeglijk houden aan 't geen haar alleen christelijk godsdienstige gemeenschap wezen doet, het belijden en beleven van het Evangelie van Jezus Christus naar de Schriften'.[220]

Dit beginsel maakte dat de Broederschap tweehonderdvijftig jaar heeft kunnen bestaan, ondanks haar eigen onvrede met haar bestaan, want zij zocht altijd naar 'reparatie van grieven'. In de laatste drie pagina's van zijn lezing gaat Tideman in op het heden en de toekomst van de Broederschap. Hoewel het haar de laatste tijd goed gaat, zeker in financieel opzicht, is Tideman niet optimistisch. Men zal rekening moeten houden met een verminderend ledental. Dit ontstaat bijvoorbeeld doordat mensen verhuizen uit een plaats waar een remonstrantse gemeente gevestigd is, naar een plaats waar er geen is. Bovendien ligt het niet in de lijn van de Remonstrantse Broederschap om leden te werven uit andere protestantse kerkgenootschappen. Haar plaats is in de Hervormde Kerk en derhalve kan zij niet met diezelfde kerk concurreren. Hoewel Tideman graag in de voetsporen van zijn voorganger Des Amorie van der Hoeven zou treden door terwille van de vereniging van alle protestanten de opheffing van het Seminarium en de Broederschap voor te stellen, doet hij dat niet. Haar taak is nog tweeledig: het verspreiden van het christendom in eigen kring en het bevorderen van het ontstaan van een vrije, evangelische kerk.[221]

Tideman vindt het wezen van de Broederschap het beste verwoord in haar dubbele binding aan de Schrift en aan de vrijheid en de verdraagzaamheid. Hierin is de Broederschap een kind van de Reformatie en onderdeel van de Hervormde Kerk. Zij dient te zoeken naar hereniging, maar zolang die nog niet bereikt is, is het in elk geval noodzakelijk dat zij haar plaats in de kerk met ere bekleedt en dat zij werkelijk kerkelijk en christelijk is.

Tijdens de afsluiting voert Van Teutem nogmaals het woord. Hij vertelt hoe de Broederschap in de tijd van oprichting nodig was. Sinds die tijd is de Hervormde Kerk veranderd.

> 'Wat meer is, dezelfde kerk, die het Remonstrantisme had uitgeworpen, sloot welhaast hare poorten niet meer voor het indringen eener zelfde matiging van het dogmatisme en van belijdenisdwang, welke zij ons zoo beslist betwistte'.

Het zou dus geen schande zijn als de Broederschap ophield te bestaan. Haar beginsel is in de Hervormde Kerk doorgedrongen. Zij kan dus zeggen 'ik bezweek en overwon'. Toch blijft Van Teutem zijn hoorders oproepen het echte remonstrantisme te behouden. Terwijl de tijd van vervolging door de orthodoxie voorbij is, is het goed om te constateren dat er binnen de Broederschap daarvan nooit sprake is geweest. 'Zij weet slechts van liefderijke teregtwijzing van den tijdelijk afgedwaalde van de waarheid'.[223] Dat het motief van het einde van de Broederschap sterk aanwezig is blijkt uit het vervolg van deze vermaning. 'Dat blijve alzoo tot den einde toe'. Indien de gedachte aan het einde van de Broederschap niet sterk zou leven, zou het niet steeds in deze woorden gethematiseerd zijn. De Broederschap nadert haar einde. Dat blijkt uit haar verhouding tot de Hervormde Kerk.

> 'En omtrent de Hervormde kerk, waarvan zij werd afgescheiden, voelde zij altijd door, als eene heimweekranke, het verlangen naar hereeniging. Broeders, die hereeniging moge vooralsnog in geene statuten beschreven staan, in den geest is zij alree gesloten. Het heftig geschil der XVIIe eeuw is vergeten: de oude vete bestaat niet meer. Niemand onder ons, die niet over de Hervormde kerk denkt als over eene kerkgemeenschap van broeders'.[224]

's Avonds vindt een feestmaal plaats. Sprekers zijn Tideman en dr. F.J.J.A. Junius, voorzitter van de hervormde synode. Opvallend in hun woorden is het streven naar eenheid. Tideman toost als eerste. Het feit dat de voorzitter en vicevoorzitter van de hervormde synode aanwezig zijn, zou voor de voorvaderen een 'reparatie van grieven' zijn geweest.

> '… gij kunt u naauwlijks voorstellen, hoe dat het harte der Remonstranten goed doet. Onze Vaderen beschouwden zich als de echte Gereformeerden, en daarom viel het hun zoo zwaar, dat zij werden uitgezet uit hunne kerk. In haar hadden zij gehoopt hun beginsel te doen zegevieren en daarom viel het hun zoo zwaar, dat dit met hen werd uitgesloten uit de kerk, die zij liefhadden. Te allen tijden behielden dan ook de Remonstranten op die kerk eene naauwe betrekking. Remonstrantsch-Gereformeerden noemden zij zich reeds in 1620 [...] En thans met u aan het feestmaal der Broederschap mogen onze oogen ten volle zien, wat onze vaderen zoo vurig wenschten, maar niet aanschouwen mogten. Ja, ten volle zien want wat zij oorspronkelijk en altijd het meest verlangden, daarvan getuigt gij in ons midden, dat in de Gereformeerde kerk het vrijheidsbeginsel, hetwelk zij voorstonden, thans krachtig wordt gehandhaafd'.[225]

De woorden van Tideman worden even hartelijk beantwoord door de voorzitter van de synode. Hij vindt ook dat de plaats van de remonstranten is binnen de Hervormde Kerk. Zolang de Broederschap nog bestaat wenst hij haar het beste:

> 'Men vraagt heden ten dage, of de Remonstrantsche Broederschap als *kerkgenootschap* nog een *raison d'être* heeft, of het niet beter ware, dat zij in de Hervormde kerk werd opgelost? Heden op den dood der Broederschap te drinken, zou niet passen, maar wel op *hare gezondheid zoo lang zij leeft*. Wat de vereeniging met de Hervormde kerk betreft, gaf broeder Tideman ons zoo even de broederhand, ook wij zijn bereid die aan u allen toe te reiken, u in het oude vaderhuis te ontvangen. Wij houden ons verzekerd, dat gij daarin eene waardige plaats zult bekleeden. Maar wij vergeten niet, dat in het Godsrijk de band des geestes de beste is. Die band bestaat. De beginselen van het Remonstrantisme zijn de beginselen geworden van den adel der Hervormden. Daarom stel ik een toast in op de *gezondheid der Broederschap zoo*

lang zij leeft en op hare geestelijke vereeniging met de Hervormden [cursivering in origineel]'.[226]

Van Teutem beschouwt deze wederzijdse heilwensen, die in essentie neerkomen op de wens van eenwording van de beide kerken, als het hoogtepunt van de viering. Als deze viering geen andere indruk zou achterlaten dan deze wens, zou zij toch onvergetelijk blijven. Door dit te benadrukken, bevestigt hij het zelfstandig voortbestaan van de Broederschap niet te wensen. In zijn slotbeschouwing spreekt hij over deze uitvaart van de Broederschap. 'Velen meenen, dit eerste plegtig feestgetij der Remonstrantsche Broederschap zal tevens wel haar laatste wezen, en beweren, dat wij hare uitvaart gevierd hebben'.[227] Wanneer zal het onvermijdelijke einde van de Broederschap komen?

> ' […] elk gevoelt, dat indien de Broederschap niet vóor twee en een halve eeuw gesticht ware, niemand aan hare stichting denken zou. Want de geschillen, waaruit zij haar oorsprong nam, zijn voorbij gegaan. Als bij den bejaarde, die vermoedt den raad Gods te hebben uitgediend en geen lang leven meer wacht, doet zich dan bij ons al ligt de vraag op: "hoe lang nog?" Weder was den feestredenaar de wensch op de lippen, dat de naauwe vereeniging met alle Protestantsche kerkgenootschappen ons afzonderlijk bestaan overbodig make'.[228]

Maar voor opheffing is het te vroeg. Hoezeer ook geneigd tot vereniging, de Broederschap zal zichzelf niet opheffen.

> 'Het spreekt van zelf, dat zij zich zelve tot dit treurig lot nooit vrijwillig veroordeelt; allerminst thans, nu zij, gedurende eene halve eeuw, zich beter dan vroeger staande hield, ja herstelde. Doch, dan geen opheffing, maar vereeniging'.[229]

Maar aan vereniging met doopsgezinden valt niet te denken, ook de lutheranen zijn te verschillend. En de hervormden hebben teveel te kampen met problemen in eigen huis. Het is nu ongeraden om zo iets te doen. De kerken moeten afzonderlijk blijven totdat de Heer der kerk ingrijpt.

> 'Beiden mogen dan voor 's hands blijven wat zij zijn, en toezien, hare plaats in de kerk niet onnut te beslaan, totdat Hij, die zijnen tijd kent, het teeken geeft tot het inslaan van een' nieuwen weg. Die dag breke naar Gods welbehagen vroeger of later aan, het is ons genoeg, dat der Remonstrantsche Broederschap gegeven werd, een feestgetij te vieren als te dezen jare'.[230]

Deze toevoeging aan alle geluiden over vereniging en opheffing van de Broederschap stelt de vraag naar de coherentie van de beide standpunten. Wie het eerste serieus neemt, de lijn van de vereniging, kan niet tegelijkertijd zonder veel nadere toelichting het als een vanzelfsprekendheid beschouwen dat de beide kerken los van elkaar blijven bestaan. Het gemak waarmee afstand wordt genomen van de consequenties van de wens tot hereniging toont aan dat deze wens gerelativeerd moet worden. In hoeverre hebben remonstranten echte eenheid willen zoeken? De uitspraak dat men niet streeft naar het zelfstandig voortbestaan van de Remonstrantse Broederschap moet welhaast een rudiment zijn van een vroege remonstrantse kerkopvatting die voor het praktische handelen geen belang meer heeft. Dit blijkt ook uit de laatste zinnen:

‘Deze [de voornoemde Hervormde afvaardiging] waren in ons midden en verheugden zich met ons. Dat was meer dan de verdraagzaamheid, die onze vaderen vroegen. Het was de verzoening met hen, die vroeger tegen ons waren. Zoo is tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant in God de vrede bezegeld. Dat de naam nog blijft, beschaamt ons, maar versterkt de verbroedering. Wie merkt het op zonder heilige ontroering, wie zonder aanbidding van Gods raad! Wij bederven onzen weg, maar Hij maakt alle dingen regt. Hem zij in de Gemeente de heerlijkheid in Christus Jezus alle geslachten door tot in eeuwigheid’.[231]

Een nieuwe periode?

In zijn afscheidspreek in 1873 spreekt Cohen Stuart over de nieuwe periode in de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap die aangebroken is.[232] Hij geeft een periodisering van haar geschiedenis en uit dit overzicht blijkt wat voor hem tot het wezen behoort en wat een minder wenselijke ontwikkeling is.

‘Wat in de Remonstrantsche Broederschap onlangs plaats had[233], ofschoon ten deele allen bekend, zegt in mijn oog veel meer dan de meesten zich bewust zijn. Door de besluiten die zijn genomen, vooral door de beweegredenen die daartoe geleid hebben, door de onafwijsbare gevolgen die, krachtens de beginselen daarbij werkzaam, uit dit alles moeten voortkomen, is – daarvan ben ik overtuigd – een laatste en geheel nieuwe periode in de geschiedenis van het Remonstrantisme geopend’.[234]

Cohen Stuart onderscheidt vier perioden. De eerste is die van het begin van de Broederschap, waarin de vaderen zich verzetten tegen het calvinisme. In de daaropvolgende periode begint het rationalisme te heersen. Hij beschrijft deze periode met de woorden 'toenemend verval' en 'verbastering tot rationalisme en ongeloof'. Hoewel hij het niet expliciteert, zal het gaan over de periode van het rationalisme en de Verlichting tot aan het begin van de negentiende eeuw. De derde periode is die van de opbloei onder Des Amorie van der Hoeven: een periode van bloei, vrede en verdraagzaamheid. Men bevindt zich thans in de vierde periode, waarin het modernisme oprukt.

> 'En nu eindelijk, waar ook die prediking haar tijd gehad had en haar werking gedaan, wordt het iets anders, iets nieuws! Een ten deele onbewust, min of meer zelfs ongewild, doch niettemin toenemend partij kiezen voor zekere bepaalde richting in de kerk, een niet opzettelijk, maar door den onwêerstaanbaren drang der omstandigheden, onvermijdbaar vereenzelvigd worden meer en meer, hoewel in den naam nog altijd van vrijheid en verdraagzaamheid, met het heerschend modernisme'.

Cohen Stuart voelt zich niet meer thuis binnen de Broederschap nu zij deze keuze gemaakt heeft. Hij is een remonstrant van de eerste en van de derde periode. Hij acht zichzelf rechtzinnig in de geest van de Hervormde Kerk, maar dan zonder de eenzijdigheid die daar heerst. De ideeën van de vroege remonstranten hebben thans in de Hervormde Kerk weerklank gevonden. Hier sluit hij aan bij een motief dat al eerder door Van Leeuwen en Tideman aan de orde is gesteld.

> '[...] ik dank God dat de groote beginselen door de oudvaders van dit kerkgenootschap voorgestaan, als een zuurdeesem hebben doorgewerkt in de Nederlandsch Hervormde Kerk, en de Heer het dâarin tot een onmiskenbaren zegen heeft gesteld'.

Van de tweede en vierde periode heeft hij geen remonstrant willen zijn.

> 'Ik heb steeds gewenscht, naar het uitgedrukt beginsel van onze Broederschap, "het Evangelie naar de Schriften, in volle vrijheid en verdraagzaamheid" te zien verkondigd, maar – "het Evangelie naar de Schriften" dan toch'.

Cohen Stuart staat dus voor een Remonstrantse Broederschap die sterk moet lijken op de Hervormde Kerk. Zij moet een voluit protestantse kerkgemeenschap zijn waarin met vrede en verdraagzaamheid het evangelie wordt verkondigd. Door de ontwikkelingen binnen de Broederschap is hij 'buiten' zijn eigen kerkgenootschap komen te staan. Hij lijkt de rechtmatigheid van de beslissingen niet te bestrijden, maar de gevolgen wel te betreuren. Hij heeft zich verzoend met de verwijdering tussen hem en zijn kerkgenootschap. Overigens zal hij tot zijn overlijden lid blijven.

Recht en reden van zelfstandig bestaan verloren

In 1878 schrijft Cohen Stuart een artikel in het blad *De Zaaier* over de mogelijke overkomst van malcontente hervormden naar de Remonstrantse Broederschap.[235] Hier constateert hij hoe de Broederschap tot een modern genootschap verworden is.

> ‘Nu de “vrije gemeente” zich voorloopig tot een enkele in de hoofdstad schijnt te bepalen, zoeken malcontenten elders een anderen uitweg, door aansluiting aan de Remonstranten. [...] Dat is veiliger en gemakkelijker dan een stoutmoedig breken met alles [...] Voor dezulken is er zeker plaats in de “Societeit.” Het kan nu kwalijk langer ontkend worden wat voor zes jaren door enkelen werd ingezien en voorzegd, doch destijds ten sterkste werd geloochend, dat het Remonstrantsch kerkgenootschap feitelijk een vereeniging van modernen is geworden. De verzekeringen van het tegendeel, hoe welgemeend en ter goeder trouw gegeven, hadden geen waarde voor wie iets dieper en verder zag, omdat het duidelijk was hoe men, krachtens beginselen en neigingen, onwillekeurig en ondanks alle voornemens, zou voortgedrongen worden langs een afhellenden weg’.

Met deze overgang naar het modernisme komt, volgens Cohen Stuart, boven wat in de wortels van het remonstrantisme wellicht reeds aanwezig was. Het goede van het remonstrantisme is overgenomen in de Hervormde Kerk. Nu rest de keus tussen opheffing of verandering. Door deze verandering is de Remonstrantse Broederschap een partijkerk geworden.

> ‘Eens hadden de Remonstranten, in de eerste periode van hun ontstaan, zeker goed recht, toen zij tegenover de strakke leer van een hard en doodend ultra-Calvinisme, ook de anthropologische zijde der Christelijke waarheid nevens de uitsluitend theologische in het licht stelden, en de rechten en de verantwoordelijkheid van het menschelijk geweten handhaafden, [...] Edoch in die eerste beginselen lagen toch de kiemen, die zich later ontwikkelen zouden, van rationalisme en neologie reeds besloten. Wat er goeds en waars was in de denkbeelden der vroegere Remonstranten werd van lieverleê opgenomen in de begrippen en voorstellingen van de groote meerderheid van de geloovige Hervormden in Nederland, en waar de Remonstranten daardoor hun recht en reden van zelfstandig zijn hadden verloren, bleef hun geen andere keus dan òf met eere te verdwijnen òf door een zwenken naar de moderne richting tot een partijkerkje te worden, en zich te laten meêvoeren op dien zijweg naar een nieuwe periode, die de laatste en – niet langdurige wezen zal’.

Cohen Stuart stelt dat de aanstaande overkomst van de hervormden nog eens extra duidelijk maakt hoe het besluit tot de verplaatsing van het Seminarium beslissend is geweest. De Broederschap heeft met het modernisme gekozen voor een geheel nieuwe identiteit.

De Broederschap als modern genootschap

Tegenover de weemoed van de oude garde laten moderne remonstranten een ander geluid horen. Zij wijzen op het belang van de vrijheid in de remonstrantse traditie. Zij trachten aan te tonen dat het ware remonstrantisme in feite in die vrijheid bestaat. De keuze voor het modernisme is in wezen het meest remonstrants. Sterker nog: als de vroege remonstranten nu geleefd zouden hebben, zouden zij zonder twijfel modern zijn geweest. Bij dit moderne geluid past ook een andere visie op kerkelijkheid. De moderne remonstrantse theologen willen een middenweg bewandelen tussen de volstrekte onkerkelijkheid van Vrije Gemeente en NPB en de klassieke kerkelijke vormen.

‘Een broederschap is onze naam’

Op 18 november 1877 spreekt de Utrechtse predikant Maronier voor de remonstrantse vereniging in Doesburg.[236] Doel van de lezing is inzicht te geven in geschiedenis en

wezen van hun kerkgenootschap en aan anderen te vertellen waar de Remonstrantse Broederschap voor staat zodat zij lid kunnen worden. Aan de hand van het bijbelwoord 'Een is uw Voorganger en gij zijt allen broeders' (Mat. 23: 8) spreekt Maronier over het wezen van de Broederschap. Doordat de Reformatie in Nederland veelvormig was, was er ruimte voor allerlei stromingen. Later kreeg het calvinisme de overhand, en daarmee de noodzaak van een geloofsbelijdenis waarmee iedereen moest instemmen. In wezen was dit een terugkeer tot een onreformatorische onvrijheid. Niemand heeft het recht heerschappij over het geloof van de ander uit te oefenen. Bij deze opkomende intolerantie was geen plaats voor de vroege remonstranten. Zij werden buiten de kerk gezet en konden niet anders dan hun eigen broederschap oprichten. Haar beginsel was altijd de vrijheid.

> 'Waardoor onderscheidt zij zich van andere godsdienstige vereenigingen? Door het beginsel der vrijheid, doordat zij geen belijdenis oplegt aan hare leden. Dat is de grondslag van het remonstrantisme. De mannen der 17de eeuw hebben dat duidelijk uitgesproken van den beginne af aan. Ook zij hebben een belijdenis opgesteld, waarin zij hunne denkbeelden blootlegden, om zich tegen alle onjuiste oordeelvellingen en onrechtbaardige beschuldigingen te verdedigen. Maar in de voorrede tot die belijdenis staat geschreven, dat zij voor niemand verbindend is, dat zij aan niemand wordt opgelegd. Elk moest voor zich verantwoorden, wat hij in het godsdienstige voor waarheid hield. Het geweten was de rechter van ieders bijzondere overtuiging. Bij verschil van meening wilden zij elkander verdragen'.[237]

Maronier geeft in een notendop een remonstrantse ecclesiologie.

> 'Geen kerk, maar een broederschap is onze naam. Een kerk is ons te eng, te vormelijk, te afgesloten. Wij denken daarbij aan ijzeren deuren en hooge muren. Wij denken daarbij aan het oude gebouw dat Rome in de christenwereld heeft opgericht. [...] Als broeders en zusters willen wij samenwonen en leven en werken, allen gelijk, de een niet boven den ander verheven, de een niet heerschende over het geloof van den ander, maar allen eerbiedigende elkanders overtuiging, allen leerende van elkaar, elkaar steunende en helpende op den weg ten leven. Zoo meenen wij in het bestaan het ideaal van Jezus, het Godsrijk op aarde, te beantwoorden'.[238]

Terwijl er in andere kerken hevige strijd is, waarin onderlinge verkettering de boventoon voert, is het de roeping van de remonstranten om werkelijk broeders te zijn: zonder vaste belijdenis, zonder formulieren van enigheid, ware christenen, kinderen van God en burgers van het Godsrijk te zijn. Voor het remonstrantse zelfbeeld zijn twee punten van belang. Het meest eigene van de Remonstrantse Broederschap is te vatten in het woord vrijheid. Zij wil een vereniging zijn van vrije mensen, die ongebonden door de woorden en meningen van anderen, in verdraagzaamheid hun geloof mogen verwoorden en belijden. Ten tweede stelt hij dat de Broederschap geen kerk is. Aan het begrip kerk koppelt hij noties als beperktheid, vormelijkheid en afgeslotenheid. Juist door haar liefde voor de vrijheid is de Broederschap de beste verwezenlijking van waar de Reformatie voor stond.

Remonstrants-Hervormd: zonder belijdenisdwang

In 1877 schrijft Bok in een hierboven reeds aangehaald pamflet waar de Broederschap voor staat. Zijn doelgroep wordt gevormd door moderne hervormden die overwegen

IS "DE REMONSTRANTSCHE BROEDERSCHAP OP VIJF ARMINIAANSCHE ARTIKELEN GEGROND?"

DOOR

Dr. J. W. BOK,

REM.-HERV. PRED. TE AMSTERDAM.

TOESPRAAK

GEHOUDEN IN DE VEREENIGING

"ZELFSTANDIG GODSDIENSTIG LEVEN."

OP 20 NOVEMBER 1877.

AMSTERDAM,

Y. ROGGE.

1877.

over te komen naar de Broederschap. Het is de periode rond de oprichting van de Vrije Gemeente. In deze tijd wordt er door groepen malcontenten veel gesproken over wat het wezen van de Broederschap is. Deze beschrijving is in de ogen van sommige remonstrantse predikanten niet altijd accuraat. Boks geschrift is een reactie op de zijns inziens lasterlijke beschrijving van de Broederschap.[239] Hij spreekt zich nadrukkelijk uit over de vraag wat voor genootschap de Broederschap is en weerlegt de moderne kritiek. Hij twijfelt of hij wel schrijven moet. Het zou erop lijken dat hij op zoek is naar hervormden die over zouden willen komen naar de Broederschap. Het zou ongepast zijn om zich op deze manier te mengen in de interne zaken van een kerk in crisis. Dat zou niet passen bij de Broederschap.

> 'De altijd bescheidene, maar niet minder fiere maagd mocht zich niet aanstellen als een veile deern of als een neringzieke koopvrouw'.[240]

De Remonstrantse Broederschap stond zich erop voor een uit nood gestichte gemeenschap voor uitgeworpen hervormden te zijn. Zij zou niets liever wensen dan terug te keren in de Hervormde kerk. Zo sprak men in 1796, zo sprak Des Amorie van der Hoeven in 1834, zo is gesproken tijdens de festiviteiten in 1869. Om dezelfde redenen schroomde men ook om mensen uit andere kerkgenootschappen als leden aan te nemen. Bok zelf neemt hierin een ander standpunt in:

> 'Dit laatste voorbeeld volg ik niet. Ik acht het niet navolgenswaard. De tijden zijn veranderd en hunne ware teekenen van den toestand der geesten zijn, van achter de bedriegelijke teekenen van weleer, duidelijk te voorschijn getreden. Ik heb de innige overtuiging, dat onze Broederschap nog altijd, en in onzen tijd wêer bij vernieuwing, als de banierdraagster der vrijheid die in Christus is, een heilige roeping heeft te vervullen in onze [sic!, TB] Nederlandsch-Hervormde Kerk, en dat zij daarom ernstig waken moet tegen innerlijke machteloosheid door uitwendige verzwakking'.[241]

Zonder openlijk op zoek te gaan naar nieuwe leden, moet zij toch haar poorten openstellen voor wie zich tot haar aangetrokken voelen. Voor Bok heeft de vervulling van het oude herenigingsideaal inmiddels eschatologische kanten gekregen:

> 'Haar "eeuwig leven" zal zij hebben gegrepen, haar waarachtige eerekroon zal zij hebben verworven, haar schoonsten feestdag zal zij beleven op den dag, waarop zij zelve kan worden begraven, omdat de geheele Nederlandsch-Hervormde Kerk het beginsel der Christelijke vrijheid in oprechtheid heeft aanvaard en de noodige waarborgen geeft van getrouwheid. Ach, waarom schijnt het aanbreken van dien dag weêr zóó verre!'[242]

De kritiek waartegen Bok zich richt, is dat de Remonstrantse Broederschap geen schuilplaats zou kunnen zijn voor modernen omdat ook zij gegrond zou zijn op belijdenisgeschriften, in haar geval de Remonstrantie uit 1610:

> 'Ook de Remonstrantsche Broederschap of gemeente is een broeikas als de andere die wij ontvluchten willen, een broeikas, nog heden ten dage op de vijf Arminiaansche artikelen gegrond. Daarom [...] niet naar de Remonstrantsche Broederschap, die met hare vijf artikelen geen plaats heeft voor de moderne begrippen. Onze weg ligt vooruit! Naar die kerk der toekomst,

> waar geen dogma heerscht, waar plaats is voor allen, en waar niet gevraagd wordt: in hoeveel letters spelt gij het heil uwer ziel?' [243]

Aan de hand van het Algemeen Reglement toont Bok aan dat deze kritiek geen hout snijdt. Hij vindt in het reglement slechts de beginselverklaring uit 1861. Die kan toch niet gelden als een dergelijk dogma.

> 'Is dat ons dogma, ons geloofsformulier, onze keur- en toetssteen der broederen, onze aannemings- of bevestigingsvraag? [...] Het is de banier van den godsdienst, met de kleuren van Christus, en de leuze der vrijheid'.[244]

Hier zijn geen dogma's bedoeld. Het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid sluit elke ketterjagerij uit. Vervolgens laat Bok aan de hand van de geschiedenis zien dat er nooit leergeschillen zijn geweest binnen de Broederschap. Zelfs in de Wetten die tot 1861 golden, komen dergelijke procedures niet voor. Hij laat zien dat die wetten sindsdien niet meer van belang zijn om te bepalen waar de Remonstrantse Broederschap heden ten dage voor staat. Woorden zijn nooit de grondslag van het kerkgenootschap geweest. Wel werd het goddelijke Woord als zodanig gezien, in tegenstelling tot kerkelijke formulieren.

> 'Geen vaststaand dogma dus; geenerlei formulierenband of formulierendwang, hoe ook genaamd. Alleen de leer der H. Schrift, bijzonder des Nieuwen Testaments, voorgedragen en verklaard naar ieders beste wetenschap, omdat men daarin onvoorwaardelijk het Woord, de Waarheid Gods meende te bezitten. Dat was, naar het licht dier tijden, een ongehoord en volkomen zich losmaken van alle menschelijk gezag in zaken van godsdienst en geloof'.[245]

Onder invloed van de nieuwe richting in de bijbelwetenschap heeft dit standpunt zich doorgezet en zo is ook deze strakke binding aan de Schrift verdwenen uit haar nieuwe reglement van 1861. Bok vergelijkt daarop de korte beginselverklaring in de Broederschap met het geheel aan belijdenissen en formulieren in de Hervormde Kerk. Zou er nog iemand uit de Hervormde Kerk vertrekken indien die kerk het remonstrantse standpunt overnam?

> 'Welnu, M.H.! [mijne hoorders] zóó is het toch feitelijk in de Broederschap der Remonstranten. Zóó is het in beginsel, maar in bijzonderheden gewijzigd naar het licht der tijden, altijd in de Christelijke kerkgemeenschap der Remonstrantsch-Gereformeerden geweest'.[246]

Bok toont zich in deze lezing dus een voorstander van openstelling van de Broederschap voor ontevreden hervormden, hoewel hij een tegenstander is van actief leden werven. Tegenover zijn critici stelt hij dat de Remonstrantse Broederschap niet gebonden is aan allerlei formulieren die het modernen zouden verhinderen om toe te treden. Met betrekking tot de binding van de Broederschap aan de Schrift sluit Bok zich aan bij uitingen van Tiele. Het is goed om bij de nieuwe bijbelopvatting, ook de binding aan de Schrift los te laten. Met de nieuwe visie op de bijbel zou dat toch gelijk staan aan het toekennen van gezag aan menselijke geschriften.

De vrijheid om geen supranaturalist te zijn

Bij de inwijding van de nieuwe remonstrantse gemeente in Arnhem op 7 april 1878 voeren Tiele en Slotemaker het woord.[247] Dit is een gelegenheid bij uitstek om in te gaan op de positie en de plaatsbepaling van de Remonstrantse Broederschap. Tiele spreekt namens de Commissie tot de Zaken. Hij weerspreekt kritiek van de confessionele predikant H.V. Hogerzeil. Deze orthodoxe Arnhemse predikant had in een rede de moderne hervormden verweten slechts een halve stap genomen te hebben bij hun overgang naar de Remonstrantse Broederschap.[248] Voor wie werkelijk modern is, kan de Broederschap geen optie zijn, daar dat kerkgenootschap door zijn reglement nog met handen en voeten gebonden is aan het door modernen verfoeide supranaturalistische gedachtegoed. Dit blijkt uit haar beginselverklaring en uit de verplichting tot het bedienen van de doop en het avondmaal. Men preekt zelfs nog uit de bijbel. Wie werkelijk modern is, moet een vrije gemeente oprichten. Deze kritiek verbaast Tiele. Natuurlijk, er zijn binnen de Broederschap supranaturalisten. Zij hebben hun eigen plek en niemand legt ze een strobreed in de weg. De meerderheid van de Remonstrantse Broederschap, echter, is de moderne richting toegedaan. Er is voluit plaats voor modernen.

> ‘Zeker, er zijn supranaturalisten onder haar leeraars en haar leden. Zij hebben er volle recht. Niemand die wenscht hen uit te wijzen of ‘t hun zelfs moeilijk te maken. Maar zij vormen de kleine minderheid. Verreweg de meeste harer voorgangers, en daaronder degenen aan wie de zorg voor haar aanzienlijkste gemeenten vertrouwd is, behooren tot hen die men nu eenmaal gewoon is de Modernen te noemen; en zij genieten er volle vrijheid; zij prediken hun overtuiging voor de gemeente, zij zetten haar uiteen voor hun leerlingen, zonder dat iemand er aan denkt, hen, als verzakers van de beginselen der Broederschap tot de orde te roepen. Is de man, dien zij aan ‘t hoofd harer kweekschool geplaatst heeft, die met de opleiding harer toekomstige leeraars belast is, de man die thans tot u spreekt, een supranaturalist? Zijn de Hervormde broeders, die zij korten tijd geleden onder haar predikanten opnam, supranaturalisten?’[249]

Daarbij heeft de Broederschap bij de toelating van de Arnhemse gemeente ook niet in de veronderstelling verkeerd dat het om supranaturalisten ging. Tiele geeft toe dat wie alleen in gezelschap wil zijn van modernen, antisupranaturalisten, niet thuis is binnen de Broederschap. Er is ruimte voor verschillende stromingen. In de ogen van de extreemmodernen zou zelfs de modernist, die Tiele zichzelf acht, geen genade kunnen vinden.

> ‘Gij zoudt met niet weinigen hunner geen vrede kunnen hebben; in de eerste plaats met mij niet, die het Avondmaal nog liefheb en in den Faust van Goethe nog geen tekst hoef te zoeken. Gij zoudt niet t’huis zijn in een gemeenschap die naast de vrijheid de erdraagzaamheid wil, geen vaste leer gedoogt, geen inquisitie, antiek of modern kan dulden’.[250]

Het kenmerkende van de Broederschap is dat zij ruimte wil maken voor én de moderne én de andere richtingen.

> ‘Wat is, wat wil zij dan, deze onze Remonstrantsche Broederschap? Hoe gaarne zou ik hier met u haar geschiedbladen opslaan; u doen zien, hoe zij zich haar beginsel steeds helderder bewust werd; hoe zij steeds trouw is gebleven aan haar oude leus: godsvrucht zonder omzien naar menschelijk gezag, en het gezag der Schrift slechts zoolang algemeen heeft erkend, als zij daarin, met alle Christenen van voorheen, iets bovenmenschelijks zag’.[251]

De Broederschap wil een geloofsgemeenschap zijn waarin voor alle richtingen ruimte is, behalve dan voor die richtingen die naar de alleenheerschappij verlangen. Aan het eind van zijn rede spreekt Tiele de wens uit dat dit ook hetgeen is dat de Arnhemse modernen gezocht hebben. Vanzelfsprekend zal het toch niet hun bedoeling geweest zijn om nu eerst lid te worden van de Broederschap en daarna haar te veranderen in de richting die zij zouden willen.

> 'Men wil van u niet onderstellen, dat gij u bij ons hebt aangesloten in de hoop, dat het u vroeg of laat wel gelukken zou, uit onze statuten te verwijderen wat u ergert. Dat zou niet loyaal zijn, zegt men. [...] Maar wel zijt gij tot ons gekomen in 't vertrouwen, dat hetgeen verouderd blijkt en belemmerend voor de vrije uiting van het vroom gemoed, bij ons niet blijvend zijn kan en van zelf wordt prijsgegeven. Daarin hebt gij niet gedwaald'.[252]

Naar de mening van Tiele moet er binnen de Remonstrantse Broederschap ruimte zijn voor verschillende richtingen. Dit geldt ook voor aanhangers van een supranaturalistisch geloof. Wie niet met hen lid wil zijn van een geloofsgemeenschap, moet niet lid worden van de Remonstrantse Broederschap. Tiele spreekt dus openlijk uit dat er plaats moet blijven voor de orthodoxe fractie. De hoofdstroming daarentegen is, en daar richt de Broederschap haar beleid op, wel degelijk modern.

Boven de dogmatische strijd

Slotemaker gaat in zijn toespraak in op de redenen waarom men tot de Remonstrantse Broederschap is toegetreden. Naar zijn opvatting is de kern van het remonstrantisme dat het boven allerlei dogmatische strijd staat en zo ruimte laat voor eenieder.

> 'Geen geloofsleer, geen wereldbeschouwing, maar een 'allesbeheerschend beginsel, en dat beginsel heeft zij niet beter weten uit te spreken dan in de verwijzing naar een ideaal. Slechts één ding vraagt zij, maar dat zij aan elkeen vragen moet, die tot haar komen wil: wilt gij, wat wij de eeuwen door altijd gewild hebben, het Evangelie van Jezus brengen in de menschenwereld, het prediken, het belijden; het belijden met uw hart, het prediken met woord en daad, het brengen in hart en huis en maatschappij'.[253]

Op zich zou er binnen de Hervormde Kerk nog ruimte kunnen zijn voor deze zoektocht, maar teveel is daar sprake van een godsdienststrijd, waarin slechts één weg gevolgd kan worden. Juist de vele mogelijkheden binnen de Remonstrantse Broederschap maken dat het daar goed toeven is.

> 'Daar staat nu de Remonstrantsche broederschap; zij zegt niet: daar is maar één weg, neen, daar zijn vele wegen in rijke verscheidenheid. Daar zijn velerlei koorden, waarmede de Vader trekt. Zooals daar velerlei harten zijn, die voor den geest Gods zich ontsluiten, zoo zijn er ook velerlei paden, die leiden naar het Koninkrijk Gods. Ga dus den weg dien gij verkiest, den weg dien uw verstand u wijst, waarnaar uw hart u dringt, die strookt met den weg uwer wetenschap, met uwe wereldbeschouwing, uwe wijsbegeerte, kortom uwen, uwen eigenen weg; kies uw eigen richting. Als zij maar heenwijst naar het Koninkrijk der hemelen, dan is in ons midden voor u plaats, dan zijt gij ons van harte welkom'.[254]

De zorg van Hogerzeil dat hij nu gebonden is aan oude vormen zoals doop en avond-

maal en de Schriften deelt Slotemaker niet. Zolang hij deze zaken op zijn eigen manier mag uitleggen, is dat geen probleem.

> 'Ik kan dat doen, behoudens mijn overtuiging, waar ik in die beide plechtigheden een zin mag leggen, die naar mijne schatting in den geest van Christus is. Ik kan daarin voorgaan en zal dat doen, totdat de tijd komt, waarin gij tot mij zegt: Wij willen met ons gansche hart dien Groote en Goede gedenken, maar wij kunnen dat niet meer bij beker en schotel'.[255]

Ook voor Slotemaker is de bijbel nog steeds het geschrift bij uitstek en de basis voor zijn prediking. Hij heeft geen behoefte aan andere heilige schriften.

> 'Nog roept men ons toe: daar zult gij altijd uit het bijbelboek moeten voorgaan in het woord!! dat kan ik mijn leven lang, want in dat rijke boek hebben de besten onzer veelmalen de edelste en diepste gedachten nedergelegd. Die bijbel, die een zoo groot tijdperk eener zoo belangrijke geschiedenis omvat, mag wel het uitgangspunt van ons woord blijven, want hoe ook alles verandere en verkeere, het vindt weerklank in dat boek. Ook hier echter vrijheid. Aan geen woord, aan geen gedachtenvorm zijn wij gebonden, de wieken van onzen geest kunnen zich vrij ontplooien'.[256]

Geen menselijk gezag

Op zondag 28 juli 1878 vindt de inwijding plaats van de nieuwe gemeente in Groningen.[257] Net als in Arnhem worden er toespraken gehouden door de hoogleraar Tiele en de predikant van de nieuwe gemeente. Tiele gaat in op de merkwaardige gang in de geschiedenis. Terwijl veertig jaar geleden iedereen gedacht zou hebben dat de remonstranten zouden opgaan in de Hervormde Kerk, gaat nu een deel van een hervormde gemeente op in de Remonstrantse Broederschap.

> 'Die destijds tot 1618 en 1619 terugkeeren wilde, moest buiten die kerk zijn troost en bevrediging van zijn verlangens zoeken. Indien slechts – en men achtte dat zoo onmogelijk niet – de laatste slagboom werd opgeheven, indien voorgeschreven leerstukken en verplichte formulieren, voor velen toch reeds een doode letter geworden, slechts werden afgeschaft, dan belette niets meer de eenmaal uitgedreven Remonstranten het oude huis weder binnen te treden, en verhinderde niets meer de Protestantsche Moederkerk zich weder te verzoenen met de kinderen, die zij eens zoo stiefmoederlijk de deur wees'.[258]

Maar de tijdgeest is nu geheel anders. Nu is er voor hen die de ruimte zoeken geen plaats meer in de Hervormde Kerk. Nu richten hervormden een vrije gemeente op of worden remonstrant. Als remonstrant van de oude stempel vindt Tiele dit teleurstellend; hij sluit zich nog altijd aan bij de klassieke ecclesiologie van de hereniging: 'Wat wij veel liever gezien hadden? Dit, Broeders, dat wij tot u hadden kunnen komen'. Tiele beschrijft de Broederschap. Hij geeft eerst aan wat ze niet is. Daarbij spreekt hij uit dat het schrijven van een confessie in 1621 een onremonstrantse stap was. Het is te begrijpen dat deze stap gezet is, maar hij is toch te betreuren:

> 'Zelfs toen men meende, tot weerlegging van lasteringen en leugenachtige voorstellen, een Confessie te moeten uitgeven – en nog betreur ik, dat onze vaderen zich tot deze zwakheid lieten verleiden, een zwakheid verklaarbaar en vergeeflijk, maar een zwakheid niettemin – toen

zelfs verklaarde men plechtig, dat niemand aan die Belijdenis gebonden was en dat zij nimmer gelden mocht als regel des geloofs'.[260]

Toch kon ook toen al iedereen remonstrant worden, ook als hij het contra-remonstrantse standpunt aanhing. Uiteindelijk was de kern van het remonstrantse beginsel dat er geen menselijk gezag kon gelden in geloofszaken. Maar juist daarom, bij het veranderde inzicht in de Schrift, is er nu ruimte voor het moderne beginsel. Dat wil niet zeggen dat alle remonstranten de moderne richting aanhangen.

'"Geen menschelijk gezag in zaken van godsdienst!" dat is van den aanvang af het beginsel der Remonstranten geweest, gelijk het een echt Protestantsch beginsel is. Wilden wij, die in het leerstuk van de bovennatuurlijke ingeving der Schrift niet meer kunnen gelooven, toch voor haar een uitzondering blijven maken, wij zouden, om met onze vaderen eenstemmig te zijn in de leer, ontrouw worden aan hun geest en het beginsel dat zij handhaafden verzaken. Men kan Arminiaan en Supranaturalist en toch goed Remonstrant zijn, maar om een goed Remonstrant te zijn behoeft men noch het een noch het ander te wezen'.[261]

Tiele benadrukt dat de Broederschap dus geen kerkgenootschap van alleen maar modernen is. Iedereen krijgt de vrijheid om zelf zijn geloof in te vullen. Er is ruimte voor modernen én evangelischen.

'Geen secte dus is deze onze Broederschap, maar ook geen Kerk. Broederschap noemt zij zich, en terecht. Er zijn wel Remonstrantsche kerken, er is geen Remonstrantsche Kerk. Als in den eersten tijd der Hervorming, des Christendoms, is zij een broederbond van zelfstandige gemeenten, die, wat haar inrichting en bestuur aangaat, een groote mate van vrijheid genieten, en alleen om den wil der orde, zonder welke geen ware vrijheid bestaan kan, en tot waarborging van ieders recht, omtrent sommige punten zijn overeengekomen, die het belang van allen betreffen'.[262]

Zo probeert de Broederschap recht te doen aan het vrijheidsideaal van de Reformatie. Om dit ideaal is de Groningse gemeente tot haar toegetreden. Wellicht kan de Broederschap nu een schuilplaats voor anderen zijn. Het is opvallend dat Tiele hier nadrukkelijk weer melding maakt van het herenigingsideaal. Dat hij zo duidelijk erop in gaat, wijst erop dat het breed verspreid moet zijn geweest. In deze tijd, aldus Tiele, is het niet meer mogelijk om te streven naar hereniging. Door de strijd in de Hervormde Kerk is die hoop vervlogen. Tiele bevestigt hoe de nieuwe schriftbeschouwing maakt dat de Broederschap het gezag van de Schrift niet meer kan erkennen zoals vroeger. Tenslotte gaat hij nog in op de gedachte dat de Broederschap geen kerk is, maar een bond van zelfstandige gemeenten, die in vrijheid willen samenkomen.

Vrijheid, verdraagzaamheid en broederschap

Hierna preekt de predikant van de nieuwe gemeente, Mosselmans, over de tekst: 'De Geest maakt levend' (Joh. 6: 63). In de Remonstrantse Broederschap gaat het hem om vrijheid, verdraagzaamheid en broederschap. Terwijl in de Hervormde Kerk de letter doodt, is er ruimte voor eigen ontwikkeling in de Remonstrantse Broederschap:

'Vrij willen we zijn in ons denken, ons onderzoeken, ons belijden; we willen niet aan anders, ons opgelegd, geloof gelooven; we willen ons zelf zijn, we willen de vleugelen onzes geestes

niet laten kortwieken en vastbinden; we willen naar eigen overtuiging, godsdienstig zijn en anderen eveneens die vrijheid laten'.[263]

Deze vrijheid is geen onverschilligheid. De overgang is niet vrijblijvend, maar een uitnodiging, een opdracht om iets te gaan doen met die vrijheid. Zoals de vroege remonstranten hun Remonstrantie indienden bij de Staten van Holland en zo bezwaar maakten tegen wat hun te knellend was, zo moet nu ieder in geweten bij zichzelf te rade gaan en bij zichzelf een Remonstrantie indienen:

'Wij moeten voortgaan onze Remonstrantie in te leveren, iederen dag; wij leveren die in bij ons zelven, bij de zonde, die in ons is; wij willen het iederen dag uitspreken, niet alleen met ons woord, maar door ons geheele leven, dat wij vele grieven hebben tegen al wat kwaad is; we willen zeggen iederen dag: ik heb tegen u, ik wil van u niet weten; ik heb tegen u: onwaarheid! en tegen u: onreinheid! en tegen u: onmatigheid! en tegen ... u allen, vijanden van mijn zieleleven, die mij wilt kwellen en pijnigen en ketenen en als gij kunt zoudt willen vermoorden, maar ik wil leven, ik wil leven, gaat weg van mij! laat dat de Remonstrantie zijn der Remonstranten van de 19e eeuw!'[264]

Mosselmans sluit af met de wens dat de nieuwe gemeente, die deel is van de Remonstrantse Broederschap, intern waarlijk een broederschap kan zijn, 'wier leden door een band verbonden zijn, die niet knelt, maar steunt: den band der liefde'.[265]
Mosselmans gaat niet uitgebreid in op de geschiedenis van het remonstrantisme, Hij typeert de Broederschap slechts met haar vrijheid, die maakt dat iedereen welkom is. Het is veelzeggend dat hij niet ingaat op andere remonstrantse beginselen. Zijn remonstrantisme is anders. Hij zal dat vijfentwintig jaar later bevestigen:

'De Gemeente heeft getoond te willen voldoen aan den eisch der Rem. Broederschap om "in vrijheid en verdraagzaamheid het zedelijk-godsdienstig leven aan te kweeken". Dit zijn echt moderne beginselen, die ook velen in alle andere kerkgenootschappen huldigen, maar wij sloten ons bij die Broederschap aan, omdat zij dáár meer tot hun volle recht kunnen komen. Want de Rem. Gemeenten, vooral de jongere, zijn eigenlijk niets anders dan moderne Gemeenten, waarin niets meer wordt aangetroffen van wat in vroeger tijd als specifiek, d.i. bijzonder Remonstrantsch werd beschouwd. Wij sloten ons aan bij de Rem. Br. niet zoo zeer omdat zij eene Remonstrantsche, maar omdat zij eene moderne Broederschap was, want waarlijk, de meesten van hen, die deze Gemeente hebben gevormd, wisten bitter weinig van het "Remonstrantisme" af. Gedurende haar bestaan heeft onze Gemeente die moderne beginselen gehuldigd en liefgehad en daarom ook heeft zij – en ziedaar wederom een teeken van haar vooruitstrevenden geest – de oude en verouderde vormen, Doop en Avondmaal, die niet passen – al tracht men elders er toch een mouw aan te passen – bij onze moderne opvattingen omtrent godsdienst, christendom en kerk, ter zijde gesteld en het verwondert mij, dat dit voorbeeld niet door andere, vooral nieuw gestichte Gemeenten is gevolgd, waar men in plaats van nu met het verouderde en overgeleverde flink te breken, een "oude lap op het nieuwe kleed" heeft gezet'.[266]

In deze beide redevoeringen legt Mosselmans de nadruk op het nieuwe. De nieuwe gemeente in Groningen staat in zoverre in de remonstrantse traditie dat zij voor zichzelf vrijheid heeft gezocht. Voor het overige verschilt zij sterk van bestaande remonstrantse gemeenten.

De oorspronkelijke reformatorische kerk

De Haagse predikant J. Herman de Ridder sr. vindt in zijn preek bij zijn veertigjarig ambtsjubileum in zekere zin een nieuwe eenheid tussen het oude remonstrantse kerkideaal en de nieuwe inzichten, verworven in moderne kringen.[267] Zelf staat hij duidelijk aan de evangelisch-orthodoxe zijde van de Broederschap, met enige sympathieën in de richting van het Réveil. Hij deelt niet het pessimisme over het einde van de Broederschap zoals dat in de orthodoxere remonstrantse kringen gemeengoed lijkt.

> 'Tachtig jaren geleden verklaarde een Remonstrantsch leeraar: "men zegge wat men wil, de Remonstrantsche Broederschap heeft den raad Gods uitgediend". Het is begrijpelijk, dat men zich aldus heeft durven uitlaten. In omvang halen wij het niet bij de kleinste der Vaderlandsche kerkvereenigingen. Bij de tel verliezen wij het, doch in getallen ligt evenmin onze kracht, als in het isolement. Gelijk de Broederschap, waarvoor Petrus liefde aanprees die, volgens hem, "in de wereld was", staat ook onze Broederschap in de wereld en is klein naar de wereld. Doch het Koninkrijk van Jezus Christus was ook eenmaal een kleine kudde, die niet voor ondergang behoefde te vreezen'.[268]

In de discussie in hoeverre de Broederschap zich moet openstellen voor hervormden neemt De Ridder een middenstandpunt in. Hij vindt dat de Broederschap voor hen open moet staan, maar gaat niet op jacht naar bekeerlingen.[269]

> 'Of het beeld der Broederschap in de gelijkenis van het mostaardzaad te vinden zij, valt te betwijfelen; zij zoeke haar kracht en haar waarde in die van het zuurdeeg. Dan zal zij zich gedrongen en opgewekt voelen, om met het ongeschonden Evangelie, haar voet uit te zetten, waar de Heer haar roept, en met een open oog voor veel zondigs, haar hand te leenen tot aankweeking van al wat goed is, liefelijk en welluidend. Zij beware zich voor de dwaasheid, om die tot haar komt, in tegenspraak met Jezus Christus, uittewerpen, doch vergete nimmer, dat proselieten-jacht voor haar gesloten is. [...]Nog is er voor haar in de Christelijke kerk plaats. Zij neme die in, om haar eervol te beslaan en late zich niet verdringen. De Broederschap is van top tot teen, door en door, Protestantsch. Zij behoeft geen Protestanten-bond, om tegen geloofs- en gewetensdwang, tegen zonde en leugengeest te protesteeren. Remonstrantsch-gereformeerd is een naam, waarop velen gesteld zijn, en ongetwijfeld bezit onze Broederschap door haar monstreeren en remonstreeren een formeerend en reformeerend vermogen. Vernieuwende en hervormende, is haar levenskracht tegen vermindering gewaarborgd. Als goede uitdeelster van menigerlei genade Gods, levert zij om niet, gelijk zij het ontvangen heeft, voor de kerk heil- en leermiddelen, voor de maatschappij genees- en redmiddelen. In haren schoot lagen, Hoort! Hoort! de beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde kerk. Zij bewaarde en ontwikkelde die, zonder zich, gelijk vele anderen, te laten overheerschen door van buiten af opgedrongen en uit den vreemde ingedrongen overmacht. In het eeuwig Evangelie, met niets daarnaast, veel min daarboven, bezit zij een levenwekkend, levenrichtend, levenvolmakend grondbeginsel.
> Zoo werkt de Broederschap op haar evenmin afgesloten, als afgebakend terrein, en het is ondenkbaar, dat ik ooit als lijkbezorger bij hare begrafenis geroepen word. Het leven, dat de Heer in zich zelven had, wordt door Zijnen geest in haar overgebracht, waardoor zij voor roemloozen dood bewaard wordt. De Broederschap, bij een terugblik dankbaar voor een schoon verleden, doorleeft met een in liefde werkzaam geloof haar heden en staart hoopvol op een nog schoone toekomst. O! hebt haar lief, om haar onveranderde en onverminderde levenskracht!'[270]

Terwijl de collega's van dezelfde richting over het algemeen de mening toegedaan zijn dat het einde voor de Broederschap gekomen is, kijkt De Ridder met vertrouwen naar de toekomst. Zolang niet al te nadrukkelijk aan het werven van nieuwe mensen wordt gedacht – hij spreekt van proselietenjacht – kan de Broederschap met ere op haar plaats staan. Net als aan andere kerken zijn haar de goddelijke genademiddelen gegeven, heil- en leermiddelen voor de kerk, genees- en redmiddelen voor de maatschappij. Haar beginselen zijn die van de oorspronkelijke Hervormde Kerk. De Ridder bedoelt ongetwijfeld dat die het beste in haar bewaard zijn gebleven. Haar oorsprong als kerkgenootschap ligt in het Evangelie als levengevend grondbeginsel. Hoewel De Ridder niet de woorden van de dogmatiek gebruikt, benadrukken deze uitspraken de kerkelijkheid van de Broederschap. Waar over het algemeen gesproken wordt in termen van uitgezette remonstranten die zich noodgedwongen georganiseerd hebben door de onmogelijkheid terug te keren in de vaderlandse kerk, heeft de Broederschap hier een zelfstandig recht op voortbestaan. Dit recht wordt ontleend aan het Evangelie. De Broederschap is geroepen kerk te zijn, en daarbij heeft zij uit Gods genade de middelen gekregen. Aangezien andere remonstrantse theologen in deze tijd niet een dergelijke bovennatuurlijke fundering van het remonstrantse kerkzijn aanhangen valt het hier op hoe De Ridder een voor remonstranten hoge kerkopvatting huldigt.

4. Slotbeschouwing

Tussen 1850 en 1880 verandert er veel binnen de Remonstrantse Broederschap. Terwijl in 1850 de gematigd orthodoxe evangelische richting de dominerende is, waarbij aanhangers van de moderne richting worden getolereerd, zijn de rollen in 1880 volstrekt omgedraaid. Dan is het modernisme de hoofdstroming geworden terwijl er ruimte blijft voor hen die een evangelisch christendom aanhangen. In de laatste jaren van de beschreven periode blijken er ook orthodoxere predikanten te zijn die door de veranderingen te weinig ruimte voor hun overtuiging zien. Ook al blijven zij lid, feitelijk komen zij aan de zijlijn van de Broederschap te staan. Ook in het denken over de Broederschap vindt er een grote verschuiving plaats. In het begin van deze periode is het gebruikelijk om de positie van de Broederschap te omschrijven in termen van 'ballingschap', maar dit verandert. Het ideaal van hereniging met de Hervormde Kerk wordt steeds minder belangrijk. Aan het einde van de onderzochte periode wordt het meer met de tong beleden dan dat er werkelijk naar hereniging wordt gestreefd. Het is duidelijk dat men veel meer op zoek is naar hervormden die naar de Broederschap willen overkomen, omdat zij ontevreden zijn met de positie van de modernen binnen de Hervormde Kerk. In dit kader moeten de nieuw opgerichte gemeenten en het experiment te Schoonhoven worden gezien. De Remonstrantse Broederschap neemt dan in de praktijk afscheid van het herenigingsmodel en is een erkgenootschap geworden dat zich aanbiedt op de markt van de malcontenten uit de Hervormde Kerk. Hierdoor is ook de beweging in de richting van het modernisme versterkt. Men doet steeds meer pogingen om als kerkgenootschap aantrekkelijk te zijn voor modernen, en door de toestroom van nieuwe – moderne – leden en predikanten is de getalsmatige invloed van modernen ook groter.

Deze opkomst van de moderne richting mist zijn uitwerking niet in de manier waarop het kerkzijn van de Broederschap wordt beleefd. J. Herman de Ridder is een uitzondering. De moderne predikanten Tiele, Bok en Maronier beschrijven de Broederschap niet langer als een kerkgenootschap. Het woord kerk is besmet. Onder invloed van het moderne gedachtegoed wordt de Broederschap tot een genootschap voor de bevordering van godsdienstig leven. Niet alleen de nieuwe beginselverklaring in 1879 laat dit zien; het blijkt ook nadrukkelijk uit de manier waarop er over doop, avondmaal, lidmaatschap van de Broederschap en de diaconie gesproken wordt. Vanuit de nieuwe gemeenten Arnhem en Groningen wordt al snel pressie uitgeoefend om 'verouderde kerkelijke gebruiken' af te schaffen. Arnhem stelt voor om de termen 'kerkenraad' en 'opziener' af te schaffen, gemotiveerd door de nieuwe beginselverkaring waarin het woord kerkgemeenschap niet meer voorkomt. Dat men deze argumentatie volgt, toont aan dat het minder kerkelijke standpunt in 1879 door de meerderheid wordt gedeeld. In 1903 zal Mosselmans uitspreken dat de overeenkomsten tussen de Groningse en andere moderne gemeenten binnen de Broederschap en de traditioneel remonstrantse gemeenten niet talrijk zijn.

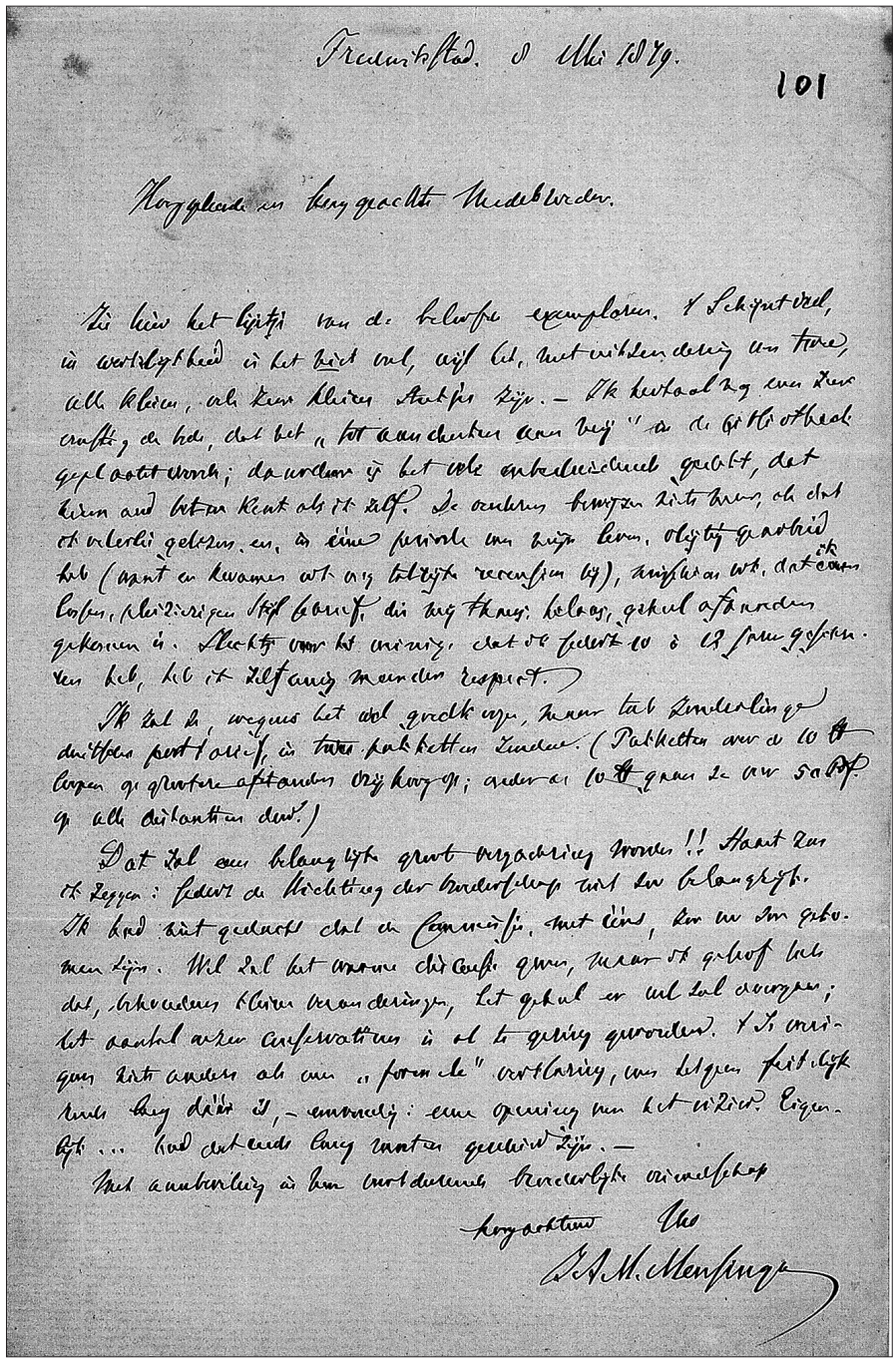

Frederikstad. 8 Mei 1879.

101

Hooggeleerde en Zeergeachte Medebroeder.

Zie hier het lijstje van de beloofde exemplaren. Ik schijnt veel, in verhouding in het geheel niet, uit te delen van deze, alle kleine, als zeer kleine stukjes zijn. – Ik herinnerde mij een zeer eenvoudig, en het, dat het „tot aanbeveling van bij" in de Bibliotheek geplaatst werd; daarvoor is het zelfs onbeschrijfelijk geschikt, dat beiden aan het van Kent als ik zelf. De anderen hebben zich hier, als dat ook verlangd geldzen, en, in eene periode van zeer hoog, objectief geschrift heb (want en kwamen wij nog telkens recensies bij), aangeboden wij, dat een hoogst, kleinzinnig stuk geschrift, die mij thans belaas, geheel afstandig gekomen is. Slechts voor het uiterlijk, dat ik helaas 10 à 12 jaar gesteunen heb, heb ik zelf aan mijnen respect.)

Ik zal U, wegens het veel geschikte, maar tot zonderlinge duitsche portkosten, in twee pakketten zenden. (Pakketten van 10 ℔ kosten gemiddeld afstanden 20 kreuzers; verder van 10 ℔ gaan ze van 50 Rpf. op alle distanties door.)

Dat zal een belangrijke geest vergadering worden!! Haast zou ik zeggen: tegen de richting der Broederschap tot een belangrijke. Ik hoop zeer gelukkig dat er Commissie, met eene, zou er van gebouwen zijn. Wil zal het onzere christ. gaan, maar ik geloof toch dat, behoudens kleine veranderingen, het geheel er uit zal overgaan; het aantal aan conservatieven is al te gering geworden. Ik zie uwen zeer anders als een „formele" verklaring, uw tegen feitelijk niets bezwaar dat is, – eenvoudig: eene opening van het uiterlijk eigenlijk ... hoe dat onder hoog mantel geschied zijn. –

Met aanbeveling in Uw voortdurend broederlijk vriendschap

hoogachtend Uw

J.A.M. Mensinga

Brief van J.A.M. Mensinga aan C.P. Tiele, universiteitsbibliotheek Leiden (BPL 2709 C III).

J.A.M. Mensinga (1809-1891) op oudere leeftijd.

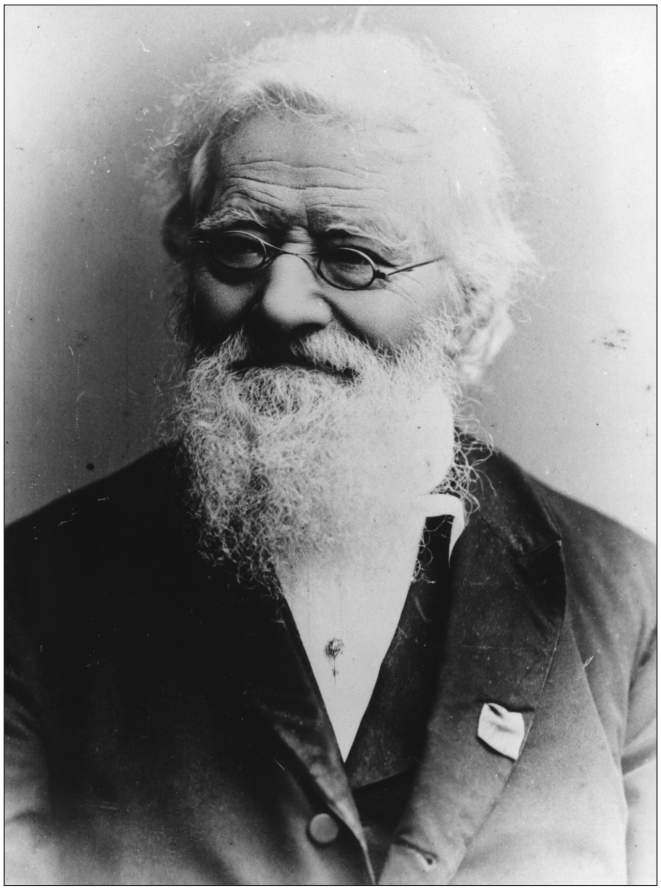

De vraag moet worden gesteld of deze veranderingen zo groot zijn als tegenstanders van het modernisme willen doen voorkomen. Van Teutem, Tideman en vader en zoon Van der Pot noemen de opkomst van het modernisme de teloorgang van het christendom in de Broederschap. Door te kiezen voor het modernisme en de diverse kerkelijke gebruiken achter zich te laten, verwijdert zij zich in hun ogen van de christelijke kerk en wordt ontrouw aan haar wortels. Aan de andere kant beklemtonen woordvoerders van de moderne richting de continuïteit. Bok en Maronier, maar ook Tiele laten zien dat de nieuwe ontwikkelingen volledig te plaatsen zijn in de lijn van de zeventiende-eeuwse uitgangspunten van de vroege remonstranten. Het afwijzen van het gezag van menselijke geschriften dient zich uit te strekken tot de Schrift, daar ook die van menselijke oorsprong is. Juist wanneer men deze keuze niet maakt, komt men buiten de remonstrantse traditie te staan. Tussen deze standpunten in beweegt beweegt zich Mensinga. Tot 1850 predikant in een Hervormde gemeente, wordt hij (nog hervormd) uitgezonden naar de remonstrantse gemeente te Frederikstad, waar hij later ook remonstrant wordt. In een schrijven aan Tiele stelt hij ondubbelzinnig dat het besluit van 1879 het belangrijkste besluit is in de hele geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. Daarnaast con-

stateert hij dat dit besluit niet uit de lucht is komen vallen, maar al gedurende enige decennia is voorbereid.
En wellicht is dit de juiste beschouwing van deze kwestie. Het valt niet te ontkennen dat het openlijk vastleggen van het modernisme in 1879 een breuk is in de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. Het gedachtegoed uit die jaren lijkt voor de latere ontwikkeling van de Broederschap veel belangrijker te zijn geworden dan de standpunten uit de beginperiode. Dit zal in de volgende delen blijken. Deze verandering was al voorbereid. Dit blijkt uit de ontwikkelingen in de schriftopvatting en uit de manier waarop men spreekt over een eventuele uitbreiding van de Broederschap.
Tideman en Van Teutem maken zich hard voor de expliciete vermelding van binding aan de Schrift in de beginselverklaring van de Broederschap, maar het is duidelijk dat hun eigen schriftopvatting, net als die van de Groninger richting, in zekere zin naïef te noemen is. De boodschap van de Schrift is betrouwbaar, maar niet onfeilbaar: de Schrift heeft geen absoluut gezag. Dit maakt de volgende stap, die van het loslaten van het gezag van de Schrift, evenwel niet erg groot. Al in 1861 laat Tideman zien dat de oude formuleringen uit de Wetten niet meer voldoen. Op theologische gronden vindt hij dat zij vervangen moeten worden. De verwijzing naar de oude leer van de remonstranten in het voorwoord blijft toch iets nostalgisch houden. In zekere zin is de situatie met betrekking tot de oprichting van nieuwe gemeenten vergelijkbaar. Vanzelfsprekend wordt door de oude garde elke keer volmondig uitgesproken dat het oprichten van nieuwe gemeenten niet wenselijk is omdat men daarmee in strijd komt met het remonstrantse herenigingsideaal. Toch krijgt men in de uitspraken over nieuwe gemeenten, zowel in 1857 als in 1868, de indruk dat enige twijfel over de haalbaarheid ook heeft meegespeeld. Nergens zijn sporen te vinden van een daadwerkelijk streven naar hereniging. Tideman spreekt in 1868 uit, en Van Teutem neemt dat een jaar later over, dat men van de Broederschap niet kan verwachten dat zij zichzelf opheft. Ook in 1869 spreekt men vooral van een 'geestelijke' hereniging. Bij de gemeentevorming voert de moderne richting binnen de Broederschap waarschijnlijk uit wat de oudere generatie niet heeft aangedurfd. Door het bewust verwerpen van het herenigingsmodel verwijdert men zich van wat de oude garde steeds met de mond heeft beleden, doch nooit in praktijk gebracht.Deze nuanceringen laten zien dat er ook continuïteit was in het beleid van de Broederschap, hoewel het feit blijft dat de Broederschap na 1879, en zeker na het uitsterven van de evangelische richting wanneer G. van der Pot te Waddinxveen overlijdt, eenzijdiger is geworden.
In ecclesiologisch opzicht toont deze periode de verandering van een afgeleide, hervormde, kerkelijke identiteit, naar een vorm van geloofsgemeenschap zijn, die bewust niet kerkelijk genoemd wil worden. De ecclesiologie is zeer laag te noemen, maar reflectie erover is wel degelijk aanwezig. Welbewust wordt voor dit 'lage' standpunt gekozen, omdat andere ecclesiologie verouderd zou zijn. In de hieropvolgende periode wordt dit verder uitgewerkt.

Deel 2

De gulden middenweg tussen ongeloof en dogmatisch christendom. De Remonstrantse Broederschap tussen 1880 en 1905

1. Inleiding

In het vorige deel is beschreven hoe de Remonstrantse Broederschap van een gematigd orthodox kerkgenootschap tot een kerkgenootschap is geworden dat vooral modern en vrijzinnig wil zijn. Wat zijn de consequenties geweest van deze overgang en hoe heeft de Broederschap als modern kerkgenootschap gefunctioneerd? Een van de opvallendste verschijnselen in deze periode is de enorme groei van de Remonstrantse Broederschap. Rond 1850 bedraagt het aantal leden 3000. In 1900 zijn dat er 12.000. Hoe heeft de Broederschap deze toestroom van nieuwe mensen kunnen verwerken zonder dat dit haar identiteit zou veranderen? In veel beschrijvingen van het kerkgenootschap over deze periode komt deze vraag niet aan de orde. C.E. Hooykaas (1878-1933) stelt de vraag in de herdenkingsbundel bij het driehonderdjarig bestaan van de Broederschap in 1919.[271] Is de Broederschap een modern kerkgenootschap geworden? Hooykaas meent van niet; het feit dat de Broederschap een toevluchtsoord voor modernen is geworden, betekent juist een aansluiting bij haar oude karakter:

> 'Dus besluiten wij dat het oude karakter der Broederschap in de schokkende gebeurtenissen na 1860 onverzwakt gehandhaafd bleef. Zij behield haar plaats: een vreedzame toevlucht te zijn voor die vrijzinnige Gereformeerden, die zich om leerstellige verschillen niet meer in de kerk der vaderen tehuis wisten. En 't is geheel verklaarbaar dat dezen, ofschoon de Broederschap nooit lokte, soms zelfs een weinig-tegemoetkomende houding aannam, zich allereerst tot aansluiting bij de Remonstranten aangetrokken hebben gevoeld'.[272]

Is deze conclusie terecht? Immers, bij een verandering van theologische richting, een uitsterven van andere theologische richtingen, een toestroom van nieuwe leden die het aantal aanwezige remonstranten verre overstijgt, een grote toestroom van niet-remonstrantse predikanten, is een continuïteit onwaarschijnlijk. In dit deel zal de vraag centraal staan in hoeverre de Remonstrantse Broederschap bij haar overgang naar het modernisme en de daarmee gepaard gaande toestroom van nieuwe leden, is veranderd.
Hoe groot is de Broederschap geworden en hoe is de toename verdeeld? Bepaalde gemeenten groeien sterk terwijl andere achterblijven. Niet alleen vindt er een grote toestroom van gemeenteleden plaats, ook het predikantencorps verandert sterk. Op een gegeven moment is meer dan de helft van de dienstdoende predikanten van niet-remonstrantse opleiding. Welke gevolgen heeft dit?
Voorts toont dit deel aan dat het kerkgenootschap bewust naar uitbreiding heeft gestreefd, hoewel telkens wordt gesteld dat het niet naar nieuwe leden zoekt. De bestuurlijke praktijk lijkt in een andere richting te wijzen. Twee voorbeelden laten zien hoe de uitbreiding met nieuwe gemeenten plaatsvindt. De nieuwe gemeenten verschillen van de reeds bestaande, maar dat is niet verwonderlijk. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de nieuwe gemeenten financieel veel minder bijdragen dan de oude. Ook wordt aangegeven wat de invloed van de getalsmatige ontwikkelingen is voor de beschouwing van de Broederschap in deze periode. Hierna wordt beschreven hoe de Broederschap zich in de

onderzochte periode naar buiten toe opstelt. Haar positie blijkt uit haar verhouding tot enerzijds Nederlandse Protestantenbond en Vrije Gemeente en anderzijds de Hervormde Kerk. Vervolgens worden interne kwesties worden behandeld. Wie zijn er lid van de Broederschap? Hoe gaat men om met nieuwe leden die al lid zijn van een andere kerk? Dient de Broederschap mensen voor haar kerkgenootschap te behouden die verhuizen naar een plaats waar geen remonstrantse gemeente bestaat?
Verder komen twee zaken aan de orde die de gemoederen hebben bewogen. De kwesties rond de predikant van Oude Wetering L.N. de Jong (1865-1937) en later zijn Haarlemse collega dr. A.H. Haentjens (1876-1968) geven aan hoe remonstranten hun eigen organisatie beschouwen. Hier blijkt vooral wat de grenzen van de Broederschap zijn. Wat is 'remonstrants', wat niet (meer)?
Naast deze bestuurlijke kwesties zijn er ook specifiek kerkelijke zaken als liturgie, doop, avondmaal, diaconie en gemeenschapsleven. Hoe ontwikkelen zij zich en wat zijn hier de verschillen tussen oude en nieuwe remonstrantse gemeenten? Dan volgt een bespreking van kerkbouwactiviteiten. De grote toestroom van leden maakt de bestaande kerken te klein. Hoe wordt gesproken over de nieuwe kerkgebouwen en over de gemeenten die daarin samenkomen? De predikantsopleiding, het Seminarium der Remonstranten, verandert. Wat zegt dat over de ontwikkeling van de Broederschap in haar geheel en van welk ideaalbeeld van het kerkgenootschap gaat zij uit?
Het laatste hoofdstuk stelt het remonstrantse zelfbeeld centraal. Hoe spreken remonstranten over de Broederschap? De naam van haar gemeenten staat centraal, terwijl ook het nieuwe blad *Uit de Remonstrantsche Broederschap* aan de orde komt. In preken bij jubilea en afscheidsdiensten gaan predikanten in op taak en roeping van de Remonstrantse Broederschap. De remonstrantse geschiedbeschouwing wordt besproken zoals die naar voren komt uit allerlei publicaties. De manier waarop men schrijft over het verleden vertelt veel over de opvattingen over het heden.

2. Verandering door uitbreiding

De ontwikkeling in het ledental in de periode 1880-1905 spreekt boekdelen.[273] De groei van de Broederschap als geheel is enorm. Toch zijn er grote verschillen tussen de gemeenten. Terwijl de ene gemeente uitgroeit tot een veelvoud van haar oorspronkelijke aantal leden zijn er andere gemeenten die een veel stabieler beeld laten zien en van ongeveer dezelfde grootte blijven. In negatieve zin vallen Frederikstad, Nieuwkoop, Oude Wetering, Waddinxveen, Zevenhuizen en Zwammerdam op. Daar is het ledental stabiel, terwijl er landelijk een gemiddelde stijging van 130% te zien valt. Verschillende elementen kunnen hier een rol spelen. In de eerste plaats is er een migratietekort. Het is niet waarschijnlijk dat zich veel remonstranten vanuit een andere gemeente in deze kleine gemeenten hebben gevestigd. In Nieuwkoop en Zwammerdam kan van belang zijn dat de respectieve predikanten niet tot de meest geliefde van de Broederschap behoren. Het feit dat zij in hun predikantscarrière lange tijd een enkele gemeente hebben gediend, zou hiervoor een aanwijzing kunnen zijn.[274] In Waddinxveen staat de eerder genoemde G. van der Pot van 1865 tot zijn dood in 1906. Daar zal de relatieve orthodoxie (die hieronder besproken wordt) naast het migratietekort meegespeeld hebben. Na zijn dood kent de gemeente tijdelijk een kleine uitbreiding. Zevenhuizen is de laatste van de kleine dorpsgemeenten. Haar voortbestaan wordt mogelijk gemaakt door een klein kapitaal, hoewel niet voldoende om een predikant aan te stellen. Dat hier geen uitbreiding heeft plaatsgevonden, behoeft derhalve geen verbazing te wekken. De ontwikkelingen in de enige Duitse gemeente van de Broederschap hebben een andere achtergrond. Het feit dat er geen remonstranten uit andere gemeenten bijkomen terwijl er toch mensen wegtrekken leidt tot ledenverlies. De ontwikkelingen in de Hervormde Kerk, die in Nederland juist tot een grote toestroom van moderne leden hebben geleid, hebben hier vanzelfsprekend geen invloed.

De gemeenten Amersfoort, Amsterdam, Delft, ‘s-Gravenhage, Leiden, Meppel en Utrecht kennen een grote groei, nl. van meer dan 150 %. In al deze plaatsen is men erin geslaagd om ontevreden hervormden te binden aan de remonstrantse gemeente.

Interessant is de ontwikkeling in het ledental van nieuwe gemeenten. In 1905 is 23% van het totale aantal leden lid van een na 1878 opgerichte gemeente, terwijl dat in 1880 nog 27% is. Over het algemeen geldt dat de nieuwe gemeenten slechts in de eerste paar jaar van hun bestaan sterk groeien, daarna halen zij (met uitzondering van Groningen en Meppel) niet meer het groeipercentage van de Broederschap als geheel. Wanneer een nieuwe gemeente is gevestigd, trekt zij mensen uit de aanwezige doelgroep. In de jaren daarna valt weinig uitbreiding meer te verwachten. Over de sociale samenstelling van de Broederschap in deze jaren is niet veel bekend. Men kan vermoeden dat de Broederschap over het algemeen de hogere sociale klassen aantrekt. Een aanwijzing hiervoor is dat men in nieuwe remonstrantse gemeenten doorgaans geen diaconie sticht, waarbij naast de principiële overwegingen – die ook bekend zijn bij de Vrije Gemeente en elders in dit proefschrift besproken worden – ook het praktische punt zal hebben meegespeeld dat het

niet nodig werd geacht. De positie van de leden van de Groningse gemeente zal hieronder worden besproken, over de gemeente Meppel wordt een enkele opmerking gemaakt.

Ontwikkelingen in verschillende soorten gemeenten

In de onderzochte periode kunnen de gemeenten in verschillende categorieën worden verdeeld die ieder hun eigen soort ontwikkeling hebben doorgemaakt. De volgende categorieën worden hier onderscheiden:

1. Waddinxveen blijft trouw aan haar relatief orthodoxe theologie. Haar predikant is de evangelische richting toegedaan. Zij distantieert zich van de moderne ontwikkelingen in de Broederschap.
2. Gemeenten die onder een oudremonstrantse predikant zich ontwikkelen tot een vrijzinnige gemeente. In verschillende van deze gemeenten vindt er een grote toestroom van leden plaats. Andere gemeenten blijven echter klein. Tot deze groep behoren: Amersfoort, Boskoop, Frederikstad[275], Haarlem, Nieuwkoop en Zwammerdam.
3. Gemeenten, die op een bepaald moment een van oorsprong hervormde predikant beroepen. Al dan niet onder invloed van dit beroep vindt er een toestroom van nieuwe remonstranten plaats. Deze groep bestaat uit Alkmaar, Amsterdam, Delft, Dokkum[276], Gouda, Hoorn, Leiden, Oude Wetering, Rotterdam en Utrecht.
4. Nieuwe remonstrantse gemeenten, die ontstaan uit groepen moderne hervormden die overkomen naar de Broederschap. Zij beroepen een remonstrants of hervormd predikant, die niet direct als dienstdoend predikant van deze groep betrokken is bij het ontstaan van de nieuwe gemeente. Dit betreft de gemeenten: Doesburg, Dordrecht, Lochem, Hoogeveen en Meppel. Binnen deze categorie vallen ook de hervormde predikanten die met een deel van hun gemeente overkomen en waarbij het geheel, predikant en gelovigen, als nieuwe remonstrantse gemeente wordt erkend. Dit geldt Arnhem en Groningen.

Waddinxveen

De gemeente te Waddinxveen is in het laatste kwart van de negentiende en de eerste jaren van de twintigste eeuw uniek binnen de Broederschap. Terwijl alle andere gemeenten in meer of mindere mate zijn overgegaan tot het modernisme, handhaaft deze gemeente haar theologisch behoudende richting en blijft zich bewegen in de lijn van de evangelische-orthodoxie. G. van der Pot is al in beeld gekomen in het eerste deel. Hij gaat niet akkoord met de overgang van de Broederschap zoals die in de jaren zeventig plaatsgevonden had. Na de wijziging van het Algemeen Reglement in 1879 en in het bijzonder het eerste artikel met de nu moderne beginselverklaring distantieert hij zich van de landelijke Broederschap. Vanaf 1880 tot aan zijn dood zal hij jaarlijks aan de Algemene Vergadering blijven berichten dat hij om principiële redenen niet aanwezig kan zijn. In het begin leidt deze houding tot conflicten met de Algemene Vergadering en de Commissie tot de Zaken. Later ontstaat er een vreedzame coëxistentie zodat Waddinxveen, binnen zekere marges, de ruimte wordt gelaten voor haar eigen standpunt. Zij kan haar betrokkenheid (zij het op een laag pitje) bij de Broederschap blijven voortzetten. Tijdens de Algemene Vergadering van 1880 blijkt voor het eerst de principiële afwezigheid van Van der Pot. Hij heeft geschreven de vergadering niet te zullen bijwonen ‘omdat hij den grondslag niet aanvaarden kan, waarop zij zich constitueert’.[277] Terwijl de voorzitter, dr. I. Hooykaas, met instemming van Heemskerk, wenst dat deze

vrijheid van Van der Pot wordt geëerbiedigd, willen andere leden van de vergadering hun ongenoegen uitspreken. J. Tideman wil het laten bij de constatering dat de vergadering niet onverschillig staat tegenover deze absentie. Op voorstel van Tiele wordt uitgesproken dat de vergadering deze reden van afwezigheid niet accepteert. Een jaar later blijken de standpunten zich te verharden.[278] Terwijl hij tijdens de vergadering van 1879 om een *modus vivendi* heeft gevraagd voor hen die de oude bijbelse grondslag van de Broederschap gehandhaafd wilden zien, is aan zijn verzoek niet voldaan. Daarom kan hij niet anders handelen dan hij nu doet. Predikant te Waddinxveen moet hij blijven, omdat hij anders als recht zou erkennen, wat onrecht is. Hij vertrouwt erop dat de vergadering begrip zal kunnen opbrengen voor zijn standpunt en dat men hem niet zal dwingen iets te doen, wat niet uit zijn geloof is. De vergadering stemt hiermee niet in omdat de verplichting toch bestaat dat ieder lid tegenwoordig is. Er wordt een commissie van preadvies benoemd.[279] Zij stelt voor een 'mannelijk woord' te richten tot Van der Pot waaruit ook blijkt dat de vergadering niet wil dwingen. De vergadering zou moeten uitspreken:

> 'Zij is aan zich zelve verplicht Uwe houding af te keuren. Niet slechts wijl door U gehandeld wordt in strijd met de wettig vastgestelde bepalingen eener Broederschap waaraan gij U vrijwillig hebt aangesloten; maar ook omdat, bovendien, Uwe motieven [...] beleedigend zijn voor de Broederschap. Deze toch zou kortweg haar geheel karakter moeten prijsgeven, indien ze zich wilde constitueeren op een grondslag zoo exclusief, als de door u gewenschte: haar beginsel, dat "in vrijheid en verdraagzaamheid, plaats gunt in haar midden aan allen die van goeden wille zijn, opofferend voor een ander, dat reeds de vaderen der zeventiende eeuw zouden hebben afgekeurd"'.

Daar de commissie enerzijds inziet dat de vergadering de wettigheid van het bezwaar van Van der Pot nooit zal kunnen erkennen, maar anderzijds beseft dat deze gewetenskwestie geen zucht tot verzet is, maar een onjuiste opvatting van de geest van de Broederschap, wil zij het hierbij laten. Een afgevaardigde stelt voor de zaak zo te laten en Van der Pot dispensatie te verlenen voor het bijwonen van de vergadering. Anderen willen verder gaan. Bok en Maronier willen dat er met kracht geprotesteerd wordt. Tiele sluit zich aan bij Bok, die geërgerd is over de aanwezigheid van 'eenen, die zich aankant tegen den geest en de beginselen der Broederschap'. Toch maakt hij zich geen zorgen. Niemand zal volgen. De vergadering moet zich duidelijk uitspreken tegen zijn daad, maar geen dwangmaatregelen nemen. De Ridder en Heemskerk dienen een zwaarder amendement in. Zij spreken uit dat wie zich 'met den geest en de grondwet onzer Broederschap niet kan vereenigen en daarom aan hare wetten niet wil gehoorzamen, zichzelven buiten haar sluit'. Dit amendement wordt afgewezen, terwijl het voorstel van de commissie wordt aangenomen. In 1882 blijkt dat Van der Pot nog steeds niet overtuigd is. Hij blijft bij zijn standpunt en gezien de toonzetting van het jaarverslag van de Sociëteitscommissie wil hij niet reageren op de brief van het vorige jaar.[280] Uit dit verslag blijkt dat er een conflict is tussen de gemeente Waddinxveen en de Sociëteitscommissie. Bestreden wordt het reglement van de gemeente, waarin onder meer de aanneming van nieuwe leden afhankelijk wordt gesteld van een onderzoek naar de godsdienstige overtuiging van betrokkenen. Het verzoek van de Sociëteitscommissie om dit onderzoek uit het reglement te verwijderen, als strijdig met de bepalingen van het *Algemeen Reglement* (= *AR*), werd door het bestuur als volgt afgewezen:

G. van der Pot Cw.zn. (1842-1906).

> 'Het Bestuur [...] gehoord hebbende de bezwaren daartegen ingebracht door den predikant; constateerende, dat het conflict uitsluitend het gevolg is van de wetsverandering in 1879, waartoe genoemd Bestuur niet heeft medegewerkt, waartegen het zelfs geprotesteerd heeft en waarvan de zedelijke rechtmatigheid door den predikant ontkend wordt; acht zich niet geroepen om in zulk een teedere kwestie een beslissend votum uit te brengen'.

In 1882 maken de notulen van de Commissie tot de Zaken melding van dit geschil met Van der Pot. Op andere plaatsen in deze verslagen zijn geen verwijzingen meer te vinden. De houding ten opzichte van deze dissidente predikant is alleen om pragmatische redenen verdraagzaam:

> 'De vergadering overweegt, dat het uit alles blijkt, dat ds. v.d. Pot met den ijver der dweepzucht zich tegen het Nieuw Alg. Reglt, dat niet in overeenstemming is met zijn bijzonder godsdienstige, weinige Remonstrantsche gevoelens, wil aankanten, en de commissie, de Alg. Verg. wil dringen hem tot *martelaar* te maken'.[281]

Hierom probeert men Waddinxveen ervan te overtuigen de meerderheid te volgen, zodat de predikant alleen komt staan. De Sociëteitscommissie wil de leden van de gemeente

Waddinxveen geen grotere vrijheid opdringen dan zij zelf wensen. Zij legt de kwestie voor aan de Algemene Vergadering en vraagt of die zich kan verenigen met deze opvatting en 'tegenover den dwalenden maar uit gemoedelijke overtuiging handelenden broeder alleen de macht der verdragende en langmoedige liefde zal willen beproeven'. De vergadering besluit echter, op voorstel van Rotterdam, het reglement te vernietigen. Het onderzoek naar de godsdienstige overtuiging mag plaatsvinden, niet het al dan niet voldoende verklaren daarvan door predikant en bestuurslid. In 1883 bericht Van der Pot aan de vergadering dat niemand uit Waddinxveen aanwezig zal zijn, gezien de houding van de vergadering in het vorige jaar tegenover zijn gemeente.[282] In de tussentijd heeft het bestuur bericht dat men een afwachtende houding zou aannemen tegenover de Algemene Vergadering. Dit standpunt van het bestuur is in een brief van G. van der Pot toegelicht, die conform het Algemeen Reglement in zijn afwezigheid niet gelezen mag worden.[283] Dan komt de vraag aan de orde of de situatie zo kan blijven. Bok vindt dat ten opzichte van het bestuur een andere houding ingenomen moet worden dan tegenover Van der Pot, omdat hij de laatste houdt voor 'een dwalende uit innige godsdienstige overtuiging'. Zijns inziens moet het tot ontbinding van de Broederschap leiden, wanneer de Algemene Vergadering geen maatregelen neemt. Daar tuchtmaatregelen uit het reglement verdwenen zijn, dient hij een motie in die de Sociëteitscommissie opdraagt om de zaak te onderzoeken en te trachten de predikant en het bestuur van hun dwaling terug te brengen en voorstellen te doen tot verandering van het Algemeen Reglement voor dergelijke gevallen. Hooykaas stelt voor af te zien van het maken van juridische regels, waar de zedelijke verplichting en het afkeurende oordeel van de vergadering genoeg zouden moeten zijn. Het voorstel van Bok wordt aangenomen. Een jaar later blijkt het besluit om de brief uit Waddinxveen niet te lezen tot misverstanden aanleiding heeft gegeven.[284] Hierin stond reeds dat het bestuur akkoord ging met de wijziging van het reglement, zodat deze artikelen geheel in overeenstemming waren met het reglement van de Rotterdamse gemeente. De afwezigheid van een afgevaardigde van Waddinxveen was te verklaren uit het feit dat de bestuursleden geen behoefte hadden een vergadering bij te wonen 'wier niet-welwillende stemming ten opzichte van dat Bestuur of die gemeente als bekend werd geacht'. Met Van der Pot kan geen overeenstemming worden bereikt. Hij blijft vasthouden aan zijn bezwaar, en daar zijn aanwezigheid slechts zal kunnen leiden tot een telkens hernieuwd protest, stelt de Sociëteitscommissie nu voor om zijn bericht van verhindering eenvoudig voor kennisgeving aan te nemen.

In de brief van beschrijving doet de Commissie enige voorstellen tot wijziging van het Algemeen Reglement naar aanleiding van de kwestie Waddinxveen. Een voorstel is het lidmaatschap van de vergadering te ontnemen, wanneer er sprake is van herhaald verzuim. In een tweede voorstel wordt de reeds bestaande bepaling aangescherpt dat het huishoudelijk reglement van een gemeente niets mag bevatten dat in strijd is met het Algemeen Reglement. Het eerste voorstel wordt verworpen. Na enige discussie ziet de vergadering in het geheel af van nadere strafbepalingen.
Na al deze perikelen volgt een periode waarin Broederschap en gemeente vreedzaam naast elkaar bestaan zonder dat men wederzijds elkaar probeert te beïnvloeden. Het bestuur te Waddinxveen vaardigt jaarlijks iemand af om de Algemene Vergadering bij te wonen. De onvrede met de nieuwe koers van de Broederschap blijft, maar over het alge-

meen stelt Waddinxveen zich solidair op. De gemeente draagt op bijzondere momenten bij aan specifieke doelen. Zo wordt er in 1897 een inzameling gehouden voor een geschenk dat namens de Broederschap aan Tiele aangeboden wordt bij zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar van het Seminarium. Het betreft hier het geschilderde portret door P. de Josselin de Jong, bedoeld voor de kerkenraadskamer van de Amsterdamse gemeente.[285] Na enige discussie besluit het bestuur bij te dragen. Men geeft *f* 20,–, terwijl Van der Pot zelf *f* 5,– bijdraagt. Dat het verschil van mening niet vergeten is, blijkt uit de notulen door de predikant opgesteld:

> 'Wel bestaat er bij sommige Broeders bezwaar, van wege de theologische richting en beginselen van den Hoogleeraar, maar daartegenover staat, dat de persoonlijkheid, de talenten en de velerlei verplichting, die de Broederschap aan den Hoogleeraar heeft, hem aanspraak geven op de algemeene waardeering en erkentelijkheid, ook waar men, anderen gevoelens dan de zijne is toegedaan'.[286]

Al eerder blijkt dat Van der Pot niet conservatiever is dan zijn gemeente. Het bestuur van Den Haag en later ook dat van Oude Wetering heeft, bij de invoering van de bundel-NPB, de vorige liedbundels aangeboden aan andere gemeenten. Toch lukt het niet om nu de vervolgbundel van de *Evangelische Gezangen* in te voeren. In de gemeente blijkt een groep te zijn, die bij invoering van een nieuwe bundel dreigt over te stappen naar de hervormde gemeente, waar alleen maar psalmen gezongen worden.[287] Enige jaren later blijkt de aantrekkingskracht van de kerkelijke gemeenten ter rechterzijde nog steeds groot te zijn. Zo schrijft Van der Pot in zijn jaarverslag over 1905:

> 'Merkwaardige bijzonderheden vallen er niet mede te deelen. De gemeente heeft sterk te kampen met de ongunst der tijden. – onverschilligheid voor godsdienst en gemeenteleven aan de ééne zijde, – sterke zuiging van de Nederlandsch-Hervormde gemeente aan den anderen kant, met haar hooghouden van den Gereformeerden naam en haar drijven van uitsluitend psalmgezang'.

Terwijl in andere remonstrantse gemeenten in deze tijd het antisupranaturalisme hoogtij viert, zijn de toonzetting en de vroomheid te Waddinxveen van een andere richting. Zo dankt men God voor de redding van de pastorie bij een grote brand en wordt op verschillende momenten bij plannen voor de toekomst de afkorting D.v. toegevoegd.[288] Toch is niet de gehele gemeente orthodox. Wanneer in 1898 de Algemene Vergadering oproept om via een circulaire geld in te zamelen voor het subsidiefonds van de Broederschap, wil Waddinxveen zich hieraan niet onttrekken:

> 'De Voorzitter stelt voor, om, met het oog op de financieele betrekkingen tusschen de Broederschap en onze gemeente, allen schijn van onwil te mijden, 16 of 17 stuks van de circulaire aan te vragen en die aan de welgestelde leden der gemeente toe te zenden, in het bijzonder aan die leden, die verondersteld kunnen worden met de heerschende richting in de Broederschap in te stemmen, en zonder eenige de minste pressie bij hen, die de evangeliepredikiing in onze kerk volgen en diaconie en kerk ten onzent helpen steunen'.[289]

Een jaar later doet een van de broeders verslag van zijn aanwezigheid ter Algemene Vergadering. De beslissing die daar genomen is om door de N.P.B. geëxamineerde godsdienstonderwijzeressen toe te laten tot de kansel kan geen goedkeuring wegdragen:[290]

> ‘De Voorzitter merkt aan, dat deze beslissing meer van amerikaanschen, dan van paulinischen geest getuigt. – Br. M. Hoogendoorn spreekt zijne verontwaardiging uit en verklaart, dat hij alleen ter wille van den predikant nog in het kerkgenootschap blijft. – Br. Veerman verklaart ook beter dan ooit de houding, door Ds. van der Pot tegenover de Algemeene Vergadering aangenomen, te begrijpen’.[291]

In 1906 viert Van der Pot zijn veertigjarig ambtsjubileum. De voorzitter van de Algemene Vergadering is het niet vergeten.

> ‘Met u wil ik een oogenblik gedenken het 40-jarig feest van onzen Van der Pot. Al wendt hij zich eenigszins van ons af, wij van onzen kant laten den Broeder niet los, en wenschen hem toe, dat hij nog lang met opgewektheid in zijn gemeente moge arbeiden’.[292]

Ook het verslag van de Commissie tot de Zaken maakt melding van deze bijzondere dag voor een bijzonder predikant. Het zal geen toeval zijn dat de gelukwens besloten wordt met woorden ontleend aan de beginselverklaring van 1879, die juist de aanleiding was voor Van der Pot om zich te verwijderen van de Broederschap.

> ‘Tien dagen later beleefde de Heer G. van der Pot C.W. Zn., predikant te Waddingsveen, een gewichtigen, gelukkigen dag. Het was toen 40 jaar geleden, dat hij als proponent in genoemde Gemeente beroepen, zijn dienstwerk aanvaardde. Doet het ons leed, dat wij hem nu reeds vele jaren, om bekende redenen op onze Algemeene Vergaderingen missen, wij hebben ons niettemin van harte verblijd in het voorrecht dat hem ten deel viel. Aan velen onzer is hij vreemd, doch wie ooit met hem in aanraking kwamen, dragen hem om zijn nobel karakter en zijn vroom gemoed hooge achting toe. Moge het hem gegeven worden, zich naar den wensch zijns harten, nog eenigen tijd te kunnen wijden aan de Gemeente, die hem liefheeft, en die door hare gehechtheid aan zijn persoon op zijnen feestdag zijn ernstig pogen toonde te waarderen om in haren kleinen kring *het godsdienstig leven te bevorderen* [curv. van mij, TB] !’[293]

In de persoonlijke sfeer worden er bij bijzondere gelegenheden vriendschappelijke brieven gestuurd. Zo schrijft Van der Pot bij de gelegenheid van een jubileum van Tiele:

> ‘Innig doet het mij leed, dat ik door een diepgaand verschil van geloofsovertuiging van u gescheiden ben, en dat mij daardoor de gelegenheid benomen is om meer van uw leerzamen, opwekkenden, aangenamen omgang te genieten. Toch is uwe waardeering mij zoet en kostbaar tegelijk, en mag ik u ook mijnerzijds van de hoogste achting voor uwe rijke gaven van geest en hart, voor uwe zeldzame geleerdheid, uwe genialiteit en uwe buitengewoon sympathieke persoonlijkheid verzekeren’.[294]

Op 23 december 1906 overlijdt Van der Pot na een korte ziekte. Dat zijn krachten daarvoor al enigszins waren verminderd, mag blijken uit het feit dat hij in het gehele jaar geen notulen bijgehouden heeft. De mondelinge overlevering wil dat hij zijn gemeenteleden heeft aangeraden om na zijn dood over te gaan naar de Hervormde Kerk. In *URB* doet C.E. Hooykaas verslag van zijn begrafenis. Hoewel een formele afvaardiging van de Broederschap bij een dergelijke plechtigheid niet gebruikelijk was, had deze afwezigheid hem nu onaangenaam getroffen. Het was alsof de remonstranten van buiten Waddinxveen vreemden waren.

> ‘Bij het opkomen van het kerkhof verdrong de menigte zich haastig om de stoet, en zoo stonden wij, Remonstrantsche vrienden van buiten af, zóóver van de groeve dat wij de sprekers die het woord voerden nauwelijks konden zien. [...] Daar heb ik sterk het gemis aan officieele vertegenwoordiging der Broederschap bij begrafenissen gevoeld. De Remonstranten en de andere burgers van Waddingsveen moeten denzelfden indruk als wij hebben ontvangen. Dit hangt nu wel samen met de eigenaardige plaats die van der Pot in de Broederschap innam, maar bij de begrafenis had juist dezerzijds kunnen getoond worden, dat zijne vereenzaming niet in de bedoeling der Broederschap lag’.[295]

Op 2 januari 1907 komt het bestuur, nu onder voorzitterschap van de consulent C.E. Hooykaas, bijeen om de nieuwe situatie te bespreken. Tijdens de vergadering van 10 januari wordt een verzoekschrift opgesteld aan de Commissie tot de Zaken om, in strijd met het Algemeen Reglement, toestemming te verkrijgen om eventueel een niet-remonstrantse predikant te beroepen. Het Bestuur acht het wenselijk een predikant te beroepen van dezelfde theologische richting als Van der Pot. Een dergelijke kandidaat is binnen het eigen kerkgenootschap niet meer te vinden. De consulent kan het verzoek begrijpen, maar betreurt het toch, ‘ter wille van de eenheid en het Remonstrantsch karakter der gemeente’.[296] Deze motivering is opvallend. Voor het behoud van het remonstrantse karakter van de gemeente acht Hooykaas het wenselijk om een remonstrants predikant te beroepen. Bedoelt hij dat remonstrants modern is? Zoals hierboven bleek, werd het lange tijd niet problematisch geacht moderne, hervormde predikanten te beroepen. Het lijkt erop dat Hooykaas met twee maten meet. Terwijl moderne remonstrantse gemeenten vanaf 1872 een ruime mogelijkheid kregen buiten de Broederschap te beroepen en zo een modern predikant te krijgen, mag Waddinxveen geen predikant van eigen theologische richting beroepen.
In 1907 wordt de proponent J.C. Wannée (1879-1946) beroepen. Later zal blijken dat hij zeer modern is. Na een geschil in de Haagse gemeente verlaat hij de Broederschap om een eigen Vrije Gemeente op te richten. Zijn positie in Waddinxveen blijkt lastig. In de eerste jaarverslagen aan de Sociëteitscommissie bericht de nieuwe predikant over zijn ervaringen. Slechts drie leden blijken het lidmaatschap opgezegd te hebben, waaronder de huishoudster van Van der Pot omwille van een interessante reden: ‘als protest tegen het niet opheffen der gemeente na ’t heengaan van haren vroegeren voorganger, den laatsten Remonstrantschen Predikant (!)’.[297] Tegenover het verlies van deze leden staat echter ook de aansluiting van leden uit andere kerkgenootschappen (‘waar de rechtzinnigheid feller, aanmatigender en onverdraagzamer dan waar ook optreedt, heeft de Remonstrantsche gemeente een schoone toekomst en taak’).[298] In 1909 bericht hij dat de vrees voor afscheiding ongegrond is gebleken.[299] Dat dit geluid iets te optimistisch was en dat in de gemeente met een grote orthodoxe groep rekening gehouden moet worden, blijkt een jaar later wanneer hij bericht dat de oude kern nog verlangt naar een ‘orthodoxe prediking’.[300] Hoe wankel het evenwicht in de gemeente is en hoe beperkt de ruimte voor het vrijzinnige geluid, blijkt uit een vertrouwelijke noot bij de brief, waarin Wannée verklaart dat de gemeente 99 stemgerechtigde leden kent waarvan een gedeelte elders woont en dus eigenlijk als algemeen lid van de gemeente geen stemrecht zou hebben. Hij wil deze onwettige toestand zo houden, omdat bij de vorige bestuursverkiezing gebleken is: ‘hoe noodig het is over eene vrijzinnige meerderheid te kunnen beschikken’.[301]

Gedurende tenminste veertig jaar neemt de Waddinxveense gemeente een bijzondere positie in binnen het kerkgenootschap. Onder invloed van haar predikant, maar niet door hem alleen, daar de gemeente soms conservatiever is, houdt zij vast aan een niet-moderne lijn. Terwijl in het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw deze houding bestreden wordt, stelt de Broederschap zich later verdraagzamer op en laat de gemeente haar eigen positie behouden. Bij het overlijden van Van der Pot is het onmogelijk een opvolger van dezelfde richting te vinden. De gehele Broederschap, althans haar predikantencorps, hangt een modern standpunt aan, hoewel het rechtsmodernisme, dat in het volgende deel besproken zal worden, in opkomst is. Uit de manier waarop gesproken wordt over deze gemeente en uit de handelwijze van Sociëteitscommissie en consulent, blijkt dat men de Broederschap beschouwt als een modern kerkgenootschap, waarin geen ruimte is voor een niet-modern (orthodoxer) standpunt. Wat dat betreft, blijkt de waarschuwing van de oud-predikant van Waddinxveen, Van Teutem[302], tijdens de Algemene Vergadering van 1872, dat het besluit tot verplaatsing van het Seminarium de eerste stap zou zijn van een overgang van de Broederschap naar de moderne richting niet ongerechtvaardigd.

Gemeenten met een oudremonstrantse predikant

Deze gemeenten hebben een predikant die zijn opleiding heeft gevolgd aan het seminarium. In de onderzochte periode zijn alle dienstdoende remonstrantse predikanten, behalve G. van der Pot en J.H. de Ridder sr., in meer of mindere mate de moderne richting toegedaan. De relatieve orthodoxie van de evangelische richting wordt niet meer gevonden. Toch is er grote verscheidenheid in de ontwikkelingen van deze gemeenten. De gemeenten Haarlem en Amersfoort groeien sterk, andere kennen slechts een lichte groei of gaan zelfs in aantal achteruit. De gemeenten die groeien bevinden zich in groeiende, stedelijke gemeenschappen waar veel hervormden bereid zijn over te stappen naar een remonstrantse gemeente. In kleine dorpsgemeenschappen blijkt deze mobiliteit minder groot. Dit wordt enerzijds bepaald door de relatieve orthodoxie van de plaatselijke bevolking en wellicht anderzijds door een grotere sociale binding met het bestaande kerkgenootschap. Een eenduidige verklaring voor het feit dat juist deze gemeenten niet een nieuwremonstrantse predikant beroepen, is niet te geven. Opvallende overeenkomst tussen deze gemeenten is dat er in Haarlem, Nieuwkoop en Zwammerdam weinig predikantswisselingen zijn geweest in deze periode. De gemeenten Boskoop, Amersfoort en Frederikstad zijn erg klein en vormen geen uitdaging voor een hervormde predikant.

Gemeenten met een nieuwremonstrantse predikant

In deze periode behoort het grootste aantal van de gemeenten tot deze categorie. In bijna alle gemeenten met predikantswisselingen wordt een van oorsprong hervormde predikant beroepen. Dit heeft te maken met het tekort aan remonstrantse predikanten en kandidaten, maar ook met een nadrukkelijke keuze voor een theologische richting. Rotterdam beroept in 1873 in de vacatures Tiele en Cohen Stuart twee moderne hervormde predikanten, dr. I. Hooykaas en A.P.G. Jorissen. Amsterdam beroept in 1875 ds. G. van Gorkom, met wie een groot aantal hervormden overkomt. Later zullen W.M. de Vries en A.M.A. Reijnders (1861-1936) volgen. Na het afscheid van J. Herman de Ridder sr. uit Den Haag in 1886 beroept men de moderne predikant P. Heering. Hij is de

eerste predikant van de nieuwe gemeente Meppel en is overgekomen uit de Hervormde kerk. Daarvoor heeft men overwogen de enige predikant van vergelijkbare theologische richting van de vorige predikant, dus G. van der Pot of anders J.H. de Ridder jr. (1898-1902) te beroepen.[303] Met Heering groeit de Haagse gemeente enorm. Schommelde het ledental in de laatste jaren van De Ridder tussen de 360 en 440, met de komst van de nieuwe moderne predikant zou het groeien tot 1370 leden in 1905. Dat dit vooral een kwestie van theologische richting is en minder van persoonlijke kwaliteiten van de predikant mag blijken uit het feit dat ook De Ridder sr. een geliefd prediker was. De Goudse gemeente groeit sterk onder de predikanten H.P. Schim van der Loeff (1837-1906) en L.R. Oldeman (1849-1918) die beiden beroepen worden vanuit een hervormde gemeente. Onder de volgende predikant, H. van Assendelft, blijkt een groot gedeelte van de toename niet te bestaan. Terwijl als ledenaantal in 1903 530 opgegeven wordt, wordt dit de twee daaropvolgende jaren gecorrigeerd naar 430 en 343.[304] In 1880 waren het er nog maar 280 leden. Het grote verschil tussen 1903 en 1905 kan aan niets anders geweten worden dan aan jarenlange overschatting van de omvang van de gemeente.

Nieuwe gemeenten

Vanaf 1878 ontstaan er nieuwe gemeenten binnen de Broederschap. In 1900 zijn zeven van de 26 gemeenten nieuw. Op de gemeenten na die in de volgende paragraaf besproken worden, zijn deze gemeenten het resultaat van de arbeid van moderne leden van de Hervormde Kerk, die ontevreden zijn in hun eigen gemeente waar geen mogelijkheden zijn voor een predikant van eigen theologische richting. Zij stellen zich in verbinding met de Broederschap en worden geholpen om over te komen. Meestal biedt een remonstrants predikant de helpende hand door uit te leggen hoe de Broederschap in elkaar zit en hoe de procedures verlopen. Gedurende de eerste jaren kan een gemeente financieel worden gesteund. Een legaat (dat later in dit proefschrift wordt beschreven) en later het plan van Jorissen bieden daar mogelijkheden voor. In de meeste nieuwe gemeenten moet men geld bij elkaar sprokkelen voor de bouw van een kerkgebouw en voor het financieren van een predikantsplaats. Terwijl behoudens uitzondering het beroepen van een remonstrants predikant verplicht is, mogen nieuwe gemeenten als eerste predikant ook een ander beroepen. Dit gebeurt in Meppel en Lochem. De andere nieuwe gemeenten van deze categorie hebben de eerste tijd geen financiële middelen voor een eigen predikant. De meeste nieuwe gemeenten kennen de eerste jaren van hun bestaan een grote groei, daarna vlakt de groei-curve af. De gemeenten Arnhem, Doesburg en Hoogeveen groeien na hun stichting niet spectaculair, de andere gemeenten nemen wel snel toe in omvang.

In het vorige deel is beschreven hoe groepen hervormden in Arnhem en Groningen in 1878, met hun hervormde predikant, als remonstrantse gemeente zijn erkend. Deze twee gemeenten blijken de duidelijkste representanten te zijn van de nieuwe theologische lijn. Bij Algemene Vergaderingen en anderszins verdedigen zij het strikt moderne geluid. De Arnhemse gemeente, met haar predikant Slotemaker, strijdt voor een modern reglement in 1879; Mosselmans schaft in Groningen de kerkelijke plechtigheden van doop en avondmaal af. Beide gemeenten nemen het voortouw in de discussie rond de noodzaak van diaconiën. Het bronnenmateriaal staat niet toe om goed gedocumenteerde uitspraken te doen over de lengte van de periode waarin deze gemeenten nog een afwijkende iden-

titeit kennen. In het vorige deel is een citaat van Mosselmans opgenomen die bij het 25-jarig jubileum uitspreekt dat de Groningse gemeente veeleer een moderne, dan een remonstrantse is.

Samenstelling nieuwe gemeenten

Over de sociale samenstelling van de nieuwe gemeenten en de groepen hervormden die overgaan naar bestaande gemeenten, bestaat in de literatuur geen eenduidigheid. De vooronderstelling is dat de nieuwe remonstranten van een hoge sociale klasse zijn. Het is de elite die besluit over te stappen, terwijl het 'gewone volk' achterblijft in een orthodoxer wordende Hervormde Kerk. Deze gedachte wordt bevestigd door de kwestie van de diaconieën zoals die bij de overgang van gemeenten een rol speelt. Deze kwestie wordt elders besproken. De sociale situatie van de Groningse gemeente is uitgebreid onderzocht in een doctoraalscriptie.[305] Boerema beschrijft de samenstelling van de groep die met Mosselmans aan de wieg staat van de gemeente. Daarnaast gaat zij in op de sociale positie van de eerste leden. Zij doet dit aan de hand van een beroepenindex en vult dit aan met belastinggegevens. Haar conclusie is dat de algemene vooronderstelling dat de meeste nieuwe remonstranten in Groningen tot de betere kringen behoorden juist is. De beeldbepalende personen behoren tot de intellectuelen en aanzienlijken. Toch heeft de gemeente ook een grote aanhang onder de kleine luiden. Zo'n 57% van de eerste remonstranten in Groningen heeft een jaarinkomen van minder dan *f* 1.000 en behoort daarmee niet tot de betere klasse. Een gedeelte behoort tot de klasse die bedeling zou kunnen ontvangen.

De groei van deze gemeente wordt belemmerd juist door de afwezigheid van sociale voorzieningen als een diaconie. In de specifiek plaatselijke situatie in Groningen beheert de hervormde diaconie een aantal gasthuizen (hofjes) voor bejaarden. Deze gasthuizen functioneren als de latere bejaardentehuizen. Slechts leden van de hervormde gemeente hebben recht op een plaats in een dergelijk huis. Dit belet mensen om over te gaan naar een andere kerk.[306] S' Jacob bericht over een 53-jarige weduwe die met haar 28-jarige dochter over wil gaan, maar naar aanleiding van de financiële gevolgen van deze stap toch op haar schreden terugkeert.[307] Een eigen remonstrantse diaconie zou pas in 1908 worden opgericht. De eerste diaconale maatregel dateert van oktober 1878 wanneer de kerkenraad besluit om voor minvermogenden gelegenheid tot huwelijksinzegening te geven na afloop van de gewone zondagse dienst. S' Jacob komt dan ook tot de conclusie dat de 'armlastigen bepaald niet de eerste en grootste zorg van de jonge gemeente waren'.[308] Pas wanneer de nieuwe gemeente in 1886 een eigen gasthuis opricht, is de positie van mindervermogenden zeker gesteld en kan men overkomen. De biografische naamlijst meldt dat dit gebeurt naar aanleiding van het terugtreden van 400 leden.[309] Dit bericht wordt echter gerectificeerd in *URB*, waar verwezen wordt naar een artikel in de eerste jaargang van dit blad, waarin verteld wordt hoe het gasthuisfonds opgericht is.[310] Opvallend blijft wel de ontwikkeling van het getal van leden en catechisanten in deze jaren:

Gron.	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Leden	1057	966	920	920	962	1003
Cat.	375	371	378	397	433	402

Het blijft waarschijnlijk dat het initiatief tot het oprichten van het gasthuisfonds genomen is nadat er een significante daling van het ledental heeft plaatsgevonden. Voorts is het opvallend dat het grote aantal catechisanten niet leidt tot een toename van het ledental. In principe zou men verwachten dat bij een vierjarige cursus[311] een kwart van de catechisanten jaarlijks toetreedt. Dat dit niet zo is kan twee redenen hebben. Of er worden weinig mensen na catechisatie lid. Dit is mogelijk daar naar het moderne beginsel de catechisatie niet zozeer opleidt tot het lidmaatschap, maar meer een algemene ontwikkeling op het gebied van de kennis van de religie beoogt. Of de redelijke toename van het aantal leden vanuit de catechisanten maskeert een relatief grote afname van het ledental. Dit dient nader onderzocht te worden.
Ook naar de samenstelling van de nieuwe gemeente in Doesburg is onderzoek verricht.[312] Uit de gegevens van de belastingen blijkt dat hier 52% van de remonstranten tot de (meer) gegoede burgerij behoort, terwijl dat voor de gehele bevolking slechts 23% is. De andere remonstranten behoren tot de kleine burgerij. In de laagste sociale klassen, die hier 59% van de bevolking uitmaken, zijn geen remonstranten. In de nieuwe remonstrantse gemeente te Meppel is niemand afhankelijk van diaconale steun. Hiertegenover staat echter de samenstelling van de nieuwe gemeente te Lochem. De gemeente wordt daar gesticht door twee aanzienlijken waarna een ieder die van hen afhankelijk is, toetreedt tot de gemeente.

Predikanten

In het laatste kwart van de negentiende eeuw worden niet alleen leden gerekruteerd onder ontevreden vrijzinnige hervormden.[313] Ook binnen het predikantencorps is er een grote instroom van hervormden. Tussen 1872 en 1898 worden 17 hervormde predikanten beroepen in een remonstrantse gemeente.[314] Ook wanneer men de predikanten die met een groep gemeenteleden overkomen weglaat (Horst, Mosselmans en Slotemaker) overtreft dat aantal dat van de predikanten die na het remonstrantse proponentsexamen beroepen worden. Tussen 1872 en 1898 worden slechts tien seminaristen remonstrants predikant. Pas rond het einde van het professoraat van Tiele bloeit de predikantsopleiding. Tussen 1899 en 1904 worden 11 predikanten afgeleverd. Voor het karakter van de Broederschap en zeker van afzonderlijke gemeenten, moet een dergelijke toestroom van niet-remonstrantse predikanten grote betekenis hebben gehad. Hoe groot die invloed moet zijn geweest, blijkt uit enige eenvoudige getallen. Tijdens de Algemene Vergadering van 1880 zijn van de 20 aanwezige dienstdoende predikanten 8 van niet-remonstrantse achtergrond. In 1890 is dat 10 van de 21 en in 1900 12 van de 22. In 1880 zijn voorzitter (I. Hooykaas) en vice-voorzitter (Slotemaker) niet van remonstrantse op-

I. Hooykaas (1837-1894).

leiding. Hooykaas toont zijn vreugde met een hartelijk welkom aan hervormden in zijn openingsrede:

> 'Die ingenomenheid wordt verhoogd, wanneer ik den blik sla op den man aan mijne rechterzijde, bijstander en plaatsvervanger des voorzitters, en door die combinatie van Slotemaker en mij, onwillekeurig den indruk ontvang, dat uwe keus bijna het karakter kreeg eener openlijke betuiging van broederzin jegens ons allen, de later aangekomenen, eene verzekering van uwentwege, dat gij geen onderscheid hoegenaamd maakt tusschen de oorspronkelijke en de nieuwe broeders, en de laatsten reeds voorlang en volkomen als zonen van hetzelfde huis door u zijn beschouwd'.[315]

Dat de verschillen toch blijven meespelen, blijkt uit correspondentie van Bok en Tiele over een vacature in een nieuwe gemeente. In 1883 zoekt de nieuwe gemeente Meppel haar eerste predikant. Als eerste wordt beroepen J.A. Beijerman[316] (1848-1932) van Leiden. Deze twijfelt echter of hij wel wil komen. Bok wijdt er uitgebreide beschouwingen aan in zijn correspondentie met Tiele.

> '*Ik hoop vurig* dat hij het beroep naar Meppel moge aannemen. [...] de gemeente van Meppel, een belangrijke gemeente in onze Broederschap, op dit oogenblik op den weg om eene goede, echte Remonstrantsche gemeente te worden, deze gemeente wil hem absoluut en algemeen. [...]
> [V]oor de Broederschap acht ik het van 't hoogste belang, dat B. daarheen ga. Het nauwkeurig procesverbaal van het beroepingswerk evenals de stellige verzekering op dit punt van Strüben[317] tonen 't mij duidelijk, en geven mij de stellige overtuiging: als B. 't niet aanneemt, krijgt geen van de overigen uit het 6 tal het beroep. Dan gaat men buiten de Bp. beroepen en dit zou ik thans en in dit geval een ramp achten. Toch zullen wij het niet kunnen tegenhouden. En dan wordt Meppel nooit een Rem. gemeente'.[318]

Als Beijerman niet voor Meppel zal kiezen, zullen er aldus grote problemen ontstaan.

‘Dan wordt het beroep van de Ridder ad calendas Graecas verschoven. Dan zal een nieuwe en groote malaise in de Bp. ontstaan. Neemt daarentegen B. het aan, Leiden moet uit de Bp. beroepen en kan dit met groot succes. Ritter *wil dolgaarne* naar Leiden. Ik geloof dat Tideman ook nog wil. De Ridder kan er even goed het werk doen als Beyerman. De Vries van Dockum niet minder. Enz. enz. In ieder geval *Leiden* is een geconsolideerde Rem. gemeente en heeft het werk van een gewild oud-Rem. pred. niet zóó nodig als Meppel. – Ziedaar een en ander waarom ik dolgaarne B. het beroep zag aannemen. Ik heb hem dit ook gezegd en gewezen op de plicht om ook de belangen der Brp. in ‘t oog te houden. Hij gevoelt daar ook wel voor. Waarom nu schrijf ik *U* dit? Wel, om deze reden. Beyerman is pedant. Hij verbeeldt zich (maar dit onder ons) dat alle professoren der Theol. Fac hem te Leiden willen houden en hem Meppel sterk afraden. “Meppel; dat doet gij ... niet!” zou o.a. Kuenen hem gezegd hebben. Hij verbeeldt zich ook, dat gij, al hebt gij ‘t hem niet zoo nadrukkelijk gezegd, er zoo over denkt. Hiervoor wilde ik U waarschuwen. Wat U nu te doen staat, weet ge zelf beter dan ik. Maar – un homme avertu en vaut deux’.

Hier blijkt dat binnen de Sociëteitscommissie de zorg leeft dat de nieuwe gemeenten niet werkelijk remonstrants kunnen worden zonder predikant vanuit de eigen traditie. Men ziet zeer nadrukkelijk het onderscheid tussen verschillende soorten gemeenten en wil dat verminderen. In het openbare debat stelt men de kwestie niet aan de orde, maar verder is men er wel mee bezig. Een paar jaar later, nadat W.M. de Vries enige jaren predikant van de gemeente is geweest, wil Meppel opnieuw Beijerman beroepen. Er gaan geruchten dat men, wanneer dat niet lukt en men niet buiten de Broederschap mag beroepen, denkt over uittreding uit de Broederschap. Over deze kwestie schrijft een invloedrijk

J.A. Beijerman (1848-1932).

bestuurslid uit Meppel, B. Struben, aan Tiele.[319] Hij is niet blij met de beslissing dat er niet buiten de Broederschap beroepen mag worden, maar toch zal de gemeente niet uittreden.

> 'De verzekering geef ik u dat zulks nooit gebeuren zal, zoolang het tegenwoordige bestuur onzer gemeente in functie is. Dat Meppel zich welligt iets revolutionair zoude toonen door niet onmiddellijk een predikant te beroepen, dat kan wel zijn; maar, is de meerderheid van de vergadering van 1888 ook niet wat erg clericaal te werk gegaan door de zoo zeer bindende bepaling omtrent art. 84 aan te nemen? wordt daardoor feitelijk niet het belang van de Gemeente opgeofferd aan dat der Predikanten?'[320]

In Meppel heeft men niet een jong predikant, maar een ervaren man nodig.

> 'Deze eisch verklaart nu den wensch om thans Dr. Beijerman of Schim van der Loeff te willen en niet een jong predikant. De Meppelsche gemeente is een stichting van de thans levende leden zelven, zij beschouwen haar als hun werk en u zult hen kunnen vergeven dat de leden niet die solidariteit met de Broederschap gevoelen die u en met u velen terecht wenschen, gevoelens die het bestuur en zeer zeker schrijver dezes gevoelt, maar welke gevoelens mogelijk opgedrongen kunnen worden'.

Als het lukt om Meppel een door haar gewenste predikant te bezorgen, kan het een belangrijke remonstrantse gemeente worden.

> 'De Remonstrantsche beginselen moeten wortel schieten bij het jongen geslacht en dan zal Meppel zeker een zoo goede Remonstrantsche gemeente worden als maar eene gemeente zijn kan'.

Tot zover Struben. Enige tijd later blijkt dit toch niet gelukt te zijn. In plaats van Beijerman of Van der Loeff wordt J.H. de Ridder jr. beroepen. Zowel Struben als De Ridder dringen aan op een bevestiging in deze gemeente door Tiele.[321] Dat zou een goed gebaar zijn om te laten zien dat de oude remonstranten deze gemeente serieus nemen. De Ridder zelf heeft er alle vertrouwen in: 'Die lui worden werkelijk Remonstrant'.
Ook het beroepingswerk in Groningen geeft problemen. Na het vervroegde emeritaat van Mosselmans in 1891 beroept men daar Beijerman. Als hij het beroep niet aanneemt, vreest het bestuurslid H.J. Steghgers voor de toekomst.

> 'De heeren Groenewegen of de Ridder, hoe verdienstelijk ook, zijn geene predikanten voor ons. En 't zou waarlijk jammer zijn, dat de Gemeente van Groningen, met haar jeugdig, frisch en opgewekt leven, voor de Broederschap verloren ging. Ik vrees dat helaas, wanneer Beijerman niet komt'.[322]

Deze brief van Steghgers toont aan dat de band van Groningen met de Broederschap niet vanzelfsprekend is. Wanneer men niet een predikant van eigen keus krijgt, zal men haar verlaten. De nieuwe gemeenten veroorloven zich dus een grote vrijheid ten opzichte van het kerkgenootschap. De positie van de predikant van de nieuwe Arnhemse gemeente is ook niet onomstreden. Kort na het bekend worden van een kwestie in Den Haag met

betrekking tot een samenwerking met doopsgezinden[323], blijkt de Arnhemse predikant Slotemaker, die al eerder twijfels had over het grote aantal preekbeurten dat hij moest verrichten, andere plannen te hebben. Bok schrijft over deze kwestie aan Tiele. Naast het grote aantal vrije zondagen organiseert Slotemaker nu ook andere bijeenkomsten op de tijd van de gewone kerkdiensten. Het is niet duidelijk wat er precies wordt bedoeld. Wel blijkt dat Bok niet blij is met Slotemaker. Het binnenhalen van een hervormd predikant in de Remonstrantse Broederschap is niet alleen maar een succes. Zo schrijft hij aan Tiele:

> 'Ach, we hebben in Sr. het paard van Troje ingehaald! Intusschen ik zou op dit oogenblik althans, evenmin als gij, een nieuw conflict willen, als wij 't maar even kunnen vermijden, ofschoon ik zeer gaarne zou zien dat hem dit plan – voor de gewone uren van godsdienstoefening althans – uit 't hoofd kon worden gepraat, – maar – officieus, niet officieel'.[324]

Ook uit andere brieven aan Tiele blijkt dat de niet-remonstrantse predikanten problemen oproepen. Al eerder heeft Van Teutem geschreven over de vacature-C.W.van der Pot.[325] Hij hoopt op een opvolger van evangelische richting. Daarvoor zou men echter wel buiten de Broederschap moeten gaan.[326] Wanneer er toch een modern predikant beroepen zal worden, hetgeen waarschijnlijk is, opteert hij voor een remonstrant, want anderen 'blijven vreemdelingen voor de gemeente, vooral voor de mindere klasse'. In 1888 schrijft Maronier aan Tiele over de wenselijkheid van een regeling van de inperking van de mogelijkheid om niet-remonstrantse predikanten te beroepen. Als lid van de Sociëteitscommissie wil hij zich van dit initiatief afzijdig houden. Toch geeft hij zijn standpunt door te verwijzen naar de situatie van enige jaren daarvoor:

> 'Ik kan die wensch best begrijpen; men wil de herhaling voorkomen van de treurtoneelen, die wij vóór eenige jaren in onze Broederschap beleefden, toen Gomarus [sic] met vlag en wimpel werd ingehaald en de kweekelingen van ons Seminarium werden uitgefloten'.[327]

Naast de duidelijke overwegingen over het al dan niet beroepen van een remonstrants of voormalig hervormd predikant in gemeenten, zijn ook getalsmatige aspecten van belang bij de vraag hoe de integratie van nieuwe remonstranten en het behoud van remonstrantse waarden gecombineerd kunnen worden. Zo wordt de Delftse gemeente van 1873 tot 1906 bediend door A.P.G. Jorissen en G. Buisman (1840-1916), die beiden uit de Hervormde kerk afkomstig zijn. In de periode 1874 (er zijn geen getallen van 1873) tot 1906 groeit de gemeente enorm. Tegenover 90 leden in 1874 staan er 127 in 1880 en 449 bij het vertrek van Buisman in 1906.[328] Aangezien deze geweldige toename van het ledenaantal niet verklaard kan worden uit binnengekomen leden vanuit andere remonstrantse gemeenten en ook niet uit nageslacht van aanwezige remonstranten, moet hier de toestroom van moderne hervormden enorm zijn geweest. De oudremonstranten zijn in deze gemeente, door de explosieve groei, tot een kleine minderheid teruggebracht. Dit moet invloed hebben gehad op het 'remonstrantse' gehalte van de gemeente.

Op zoek naar nieuwe remonstranten: een financieel plaatje

Dat het stichten van nieuwe remonstrantse gemeenten prioriteit krijgt in het laatste kwart van de negentiende eeuw blijkt uit de financiële regelingen die getroffen worden. In

1885 laat de Amsterdamse remonstrant H.W. Bloem *f* 20.000 aan de Broederschap na voor de volgende doelen.[329] Vanuit de rente over het kapitaal en ook 2% van het kapitaal zelf kan gedurende een periode van vijf jaar financiële steun geboden worden aan nieuwe gemeenten. Indien deze gemeenten er niet zijn, mag de rente vervallen aan de kas van de Broederschap of aan het kapitaal worden toegevoegd. Als Amsterdam een tweede kerk bouwt, zal het gehele bedrag daaraan worden besteed. Uit dit legaat krijgen twee nieuwe gemeenten, Hoogeveen en Dordrecht, gedurende een periode van vijf jaar een bijdrage. In andere jaren vervalt de rente aan de algemene kas van de Broederschap. Hoewel er discussie over is, wordt het geld niet gebruikt voor de versterking van het legaat.

Het plan-Jorissen

In 1887 dient de Rotterdamse predikant Jorissen een plan in om financiële middelen te zoeken voor 'vlottende' gemeenten. Zo kunnen kleine of nieuwe gemeenten in de gelegenheid worden gesteld een eigen predikant te benoemen. De Sociëteitscommissie ziet hier weinig in. Een subcommissie onderzoekt de zaak. Volgens haar is het weinig realistisch. Voor een werkelijke bijdrage zou veel geld noodzakelijk zijn.

> 'Ja, uw sub-Commissie zou zelfs, met U allen, gelijk in onze jongste Vergadering is gebleken, wel gaarne de Broederschap in staat gesteld zien tot het doen van nog veel grootere dingen. Te weten: tot het kunnen aanbieden aan nog tal van andere, tegenwoordig als in de lucht zwevende Vereenigingen van de Protestantenbond enz., behalve van een rustig en vrij gemeenteleven, ook van een voldoend tractement voor een eigen predikant, zonder daarbij, gelijk door Prof. Tiele en Dr. Tideman zóó terecht werd geëischt, aan de rechten van andere gemeenten in ons midden te kort te doen'.[330]

De Algemene Vergadering van dat jaar betreurt het gebrek aan durf van de Commissie. De vergadering ziet wel mogelijkheden en benoemt een commissie om dit vraagstuk nader te onderzoeken. Vooral voor moderne gemeenten is het van belang,

> '[v]ooral in dezen tijd, in nieuw gestichten, anti-confessioneele, liberale, moderne gemeenten, wegens het onder die omstandigheden zoo licht twijfelend en wankelend en zeker telkens "meer licht" vragend godsdienstig geloof'.[331]

Het gaat er dus om dat er geld wordt ingezameld voor nieuwe gemeenten die bij kunnen dragen aan de verspreiding van de moderne, nieuwremonstrantse, ideeën. In 1889 dient de commissie een plan in dat neerkomt op het inzamelen van giften en het verkrijgen van renteloze leningen. Uit de rente van het kapitaal zou na terugbetaling (op termijn) van de renteloze leningen genoeg geld over moeten blijven voor de bevordering van het doel. Het belang, de mogelijkheid voor nieuwe gemeenten om een predikant te beroepen, is groot. De afgevaardigde Roest van Limburg (lid van de commissie) verklaart:

> 'dat de leden der Broederschap erkentelijk voor de groote voorrechten, die zij door de zorg der vaderen genieten, het hun plicht moeten achten om te zorgen voor die gemeenten en plaatsen waar behoefte bestaat en gevoeld wordt aan de beginselen der Broederschap'.[332]

De afgevaardigde Van Leeuwen vindt het belangrijk dat de Broederschap nog steeds een 'asyl' kan zijn 'voor diegenen die de vrijheid in het godsdienstigen op prijs stellen'.[333] Het belang van het nieuwe fonds wordt nog eens onderstreept in de toelichting bij het voorstel:

> 'Wie op een godsdienstig leven, van alle leerstelligen band vrij, prijs stellen, zullen steeds behoefte gevoelen om zich te vereenigen en zoo samen uitdrukking te geven aan het godsdienstig leven, dat hun de ziel vervult. De Broederschap heeft de schoone roeping, zoowel om die behoefte, zooveel in haar vermogen is, te vervullen, als om, te midden van zooveel leervergoding, wereldzin en ongerechtigheid, te getuigen van den innigen band tusschen het Evangelie van Jezus Christus en de vrijheid des geestes en een godsdienstig leven te openbaren door ware verdraagzaamheid geadeld. Dat zij dus hare grenzen uitzette; dat zij hare deuren opene, gelijk de vaderen het deden voor de elders vervolgden; dat zij het inwonen in hare huizinge vriendelijk en aantrekkelijk make; dat zij veel geve, waar zij veel ontvangt!'.[334]

Het behoort tot de kerntaken van de Broederschap anderen financieel in staat te stellen over te komen. In een artikel in *URB* dat voorafgaat aan een circulaire aan de leden en begunstigers van de Broederschap, gaat Jorissen uitgebreid in op de plannen en achtergronden van het in de Handelingen vaak naar hem genoemde fonds.[335]

> 'Er zijn in onze Broederschap op dit oogenblik twee gemeenten, die geen eigen predikant hebben: Schoonhoven en Doesburg. Bovendien bestaat er te Hoogeveen een krachtige en bloeiende Remonstrantsche vereeniging, die te eeniger tijd wel als zelfstandige gemeente zal erkend worden. Voorts is het niet zoo onwaarschijnlijk, dat uit afdeelingen van den Ned. Prot. Bond te avond of te morgen nieuwe gemeenten der Broederschap groeien'.

Deze gemeenten hebben geen predikant en kunnen eigenlijk niet zonder. Het is de taak van de Broederschap ze in de gelegenheid te stellen een predikant te benoemen.

> 'Alle deze gemeenten zijn posten midden in het vijandelijk land, d.w.z. zij hebben zich te handhaven tegenover orthodoxie in allerlei nuancen. [...] Gaan die gemeenten onder, dan wordt de akker prijs gegeven aan eene richting, die onder den domper van leerstellig gezag de frissche godsdienstige ontwikkeling belemmert en den vrijzinnigen, die op godsdienstig-prediking en onderwijs prijs stellen, wordt het onmisbare voedsel voor hun waarachtig leven onthouden. Daarom moeten, naar mijn bescheiden meening, deze gemeenten in stand blijven niet alleen, maar zij moeten geholpen worden, opdat zij krachtiger zich ontwikkelen en, meer dan tot heden doenlijk was, onze beginselen van ware vrijheid en krachtvolle verdraagzaamheid verspreiden'.

Dit is te meer van belang, daar de toestand in de Hervormde Kerk het waarschijnlijk maakt dat er meer gemeenten zullen overkomen.

> 'Zou de broederschap niet de roeping hebben, om te antwoorden, als van daar het: "Kom over en help ons," haar wordt toegeroepen? Zou het hare taak niet zijn om, waar ook, een richting te bestrijden, die de geesten bindt, de hoofden verhit en het hart koud maakt? ... Waarom? Omdat zij de Broederschap is, d.w.z. de wettige dochter van de oud Nederlandsche Reformatie. Zij mag ook in onze dagen geen vrede sluiten noch met het Katholicisme, noch met het Calvinisme, dien Fransch-Zwitserschen indringer van vroeger jaren. Tegen dezen den

strijd aan te binden is zij verplicht aan zich zelve, aan haar beginsel, aan de heilige zaak van het Protestantisme, aan volk en vaderland. Zij blijve haar vaandel getrouw!'

Voor Jorissen, die zelf van hervormde afkomst is, is het duidelijk. De ware remonstrant heeft net als de vaderen uit de zeventiende eeuw veel over voor zijn kerkgenootschap en zijn beginselen. In de Broederschap heeft zich de ene gemeente vaak begaan getoond met de andere. Nu wordt men opgeroepen om zich solidair te verklaren met anderen, niet-remonstranten, die voor het eigen beginsel gevonden zouden kunnen worden. Sommigen verwijten de vrijzinnigheid dat zij niet bereid zou zijn te offeren voor haar beginselen.

'Wij willen niet hooren wat Allard Pierson heeft durven schrijven: "de moderne godsdienst is een goedkoope godsdienst." Dat is een spot, dat is een beleediging; dat is der ware vrijzinnigheid een slag in het aangezicht gegeven, een smet aangewreven, die wij niet dulden mogen. Wij kennen geen dwang, wij weten dat wij met onze gaven geen hemelsche gelukzaligheid kunnen koopen, maar wij weten wel, dat wij met onze offers ons een plaats veroveren in de harten van anderen en het Godsrijk uitbreiden en bevestigen kunnen; daarvoor heeft de vrijzinnige van het echte ras veel over!'

In een circulaire richt de Commissie zich tot leden en begunstigers van de Broederschap. Waar vroeger nog gedacht kon worden aan hereniging met de Hervormde kerk, moet deze droom nu losgelaten worden. Een geest van uitsluiting heerst in die kerk.

'Van daar dat velen, die op een godsdienst, van allen leerdwang vrij, prijs stellen, die volkskerk hebben verlaten en gedreven door den wensch om den band met de voorgeslachten te bewaren, aan onze Broederschap zich hebben aangesloten. Daardoor zijn oude gemeenten tot nieuwen bloei geraakt en zijn er verscheidene nieuwe, kleinere en grootere, ontstaan, die met lofwaardige krachtsinspanning en offervaardigheid zich te midden eener zeer rechtzinnige omgeving hebben gevestigd en aanvankelijk goed weten te handhaven'.

De voormalige hervormden hebben veel moeten opgeven. De voordelen van hun diaconie hebben zij niet meer. Zij moeten zelf de gelden voor predikantstraktementen en kerkgebouwen bij elkaar leggen. Het is de Broederschap gelukt enige groepen financieel te steunen, maar de middelen zijn niet voldoende. Tegelijkertijd zijn ook sommige bestaande gemeenten niet in staat hun predikanten een passend traktement te verschaffen.

'Die overtuiging drijft ons, wanneer wij ons wenden tot U, onze medeleden, tot U, onze geestverwanten. De beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid zijn ons dierbaar. Immers ook U? Wij gelooven dat een frissche, gezonde ontwikkeling des godsdienstigen levens alleen kan bestaan onder de machtige werking van den geest van JEZUS. Immers ook gij? Laat ons dan de handen ineen slaan. Zouden wij tot voldoende hulp niet in staat zijn? Rome bouwt zijn kerkpaleizen en allerlei gestichten in grooten getale, als met onbeperkte middelen; de Christelijk Gereformeerden brengen tonnen gouds bijeen tot oprichting en onderhoud van kerken, pastorieën, tractementen; de Doleerenden doen in den jongsten tijd voor hen niet onder. Zullen wij tegenover dezen van onze onmacht doen blijken?'

De jonge gemeenten hebben al veel gegeven. Zij hebben, in tegenstelling tot de bestaan-

de gemeenten, geen oude fondsen waar zij uit kunnen putten. Er zijn anderen die nog niet tot de Broederschap toegetreden zijn. Voor hen moet het ook mogelijk worden gemaakt. Terwijl de oorspronkelijke berekening van de Commissie tot de Zaken aantoonde dat er een *f* 100.000 blijkt er in 1894 slechts *f* 19.000 aan giften en *f* 4.900 aan renteloze leningen binnengekomen te zijn. Tideman en Jorissen wijten het resultaat aan de geringe bereidwilligheid van de gemeenten.[336] Een jaar later wordt besloten dat de renten uit dit fonds gebruikt zullen worden om nieuwe gemeenten een toelage te geven voor het predikantstraktement. Deze toelage mag ten hoogste *f* 600,— per jaar bedragen en wordt slechts verstrekt gedurende een periode van vijf jaar op voorwaarde dat er uitzicht is op een zelfstandige betaling van het traktement door die nieuwe gemeente. In de praktijk doet zich dit in de periode tot 1905 niet voor. De rente vervalt aan de algemene middelen en wordt gebruikt voor de verhoging van traktementen in kleine, bestaande gemeenten met een laag traktement. Toch toont het hele plan aan, samen met het reeds bestaande Legaat-Bloem, dat de Broederschap bewust op zoek gaat naar mogelijkheden voor uitbreiding. Terwijl men openlijk verklaart niet op proselietenjacht te zijn, probeert men toch telkens het aantrekkelijk te maken voor hervormden om over te komen en een nieuwe gemeente op te richten. Het beleid is daarmee nadrukkelijk op overkomst van hervormde groepen gericht. Met de mond wordt het respect voor bestaande geloofsgenootschappen beleden. In de praktijk is de Broederschap – samen met andere concurrenten – op jacht naar nieuwe leden en gemeenten.

Uitbreiding van de Broederschap: de casus Leiden en Dordrecht

Het voortbestaan van de Broederschap wordt in de tweede helft van de negentiende gewaarborgd door het grote aantal overgangen vanuit de Hervormde Kerk. In deze paragraaf behandel ik twee voorbeelden waar een poging gedaan is om groepen hervormden binnen te halen.[337]

Leiden[338]

Zoals op meer plaatsen staan vrijzinnige hervormden in Leiden aan het eind van de negentiende eeuw voor een dilemma. Door de veranderingen in de verkiezingsprocedure is de kerkenraad orthodox geworden. De laatste moderne predikant, H.G. Hagen, bereikt de leeftijd waarop hij zijn emeritaat kan vragen. Er is geen uitzicht op opvolging door een predikant van gelijke richting. Er zal een orthodoxe predikant beroepen worden. Dan is er geen vrijzinnige voorganger in Leiden binnen de hervormde gemeente. Verschillende leidslieden van de vrijzinnigen bereiden zich voor op de situatie die zal aanbreken. De vrijzinnige hoogleraren aan de theologische faculteit, W.C. van Manen en H. Oort, dringen er in een adres dat door velen medeondertekend is, bij de kerkenraad op aan, om in de vacature-Hagen een predikant van moderne richting te benoemen. Zo wordt vermeden dat moderne hervormden hun kerk verlaten.

> ‘Daarom willen ondergeteekenden het nog eenmaal duidelijk uitspreken voor u, en door u voor de machthebbende meerderheid, hoe groot de verantwoordelijkheid is die zij op zich laadt door haar hardnekkig vasthouden aan de sedert jaren gevolgde gedragslijn van uitsluitend zorgen voor de eigen belangen, met volkomen miskenning van die der minderheid, vertegenwoordigd door hen. Aan haar de schuld, indien straks bij vernieuwing een aanzienlijk aantal personen, en onder hen niet weinigen die behooren tot de meest ontwikkelde en gegoede leden der

gemeente, zich genoopt ziet haar te verlaten, zoodat zij meer en meer, stoffelijk en geestelijk, een kommerlijk bestaan tegemoet gaat'.[339]

De kerkenraad wil op dit verzoek beslist niet ingaan. Hij acht zich geroepen de rechte leer te verdedigen en een ferm standpunt in te nemen tegenover het modernisme; hij wijst het verzoek resoluut van de hand en roept de afvalligen op tot bekering. De vermaning aan het slot van het antwoord spreekt boekdelen:

> 'De Kerkeraad mag dit antwoord niet besluiten zonder U, leden der gemeente, met allen ernst te vermanen, om die meeningen, welke alleen op eigen inzicht berusten, te verlaten en ter harte te nemen hetgeen de Schrift getuigt. Gaat niet voort, indien de zaligheid uwer zielen U lief is, in de miskenning van het groote geschenk, hetwelk God door Zich te openbaren in Zijn Woord, ons geschonken heeft; want tevergeefs leert de Schrift niet, dat verwerping van Gods Woord gepaard gaat met tijdelijke en eeuwige straf. [...] Mocht gij echter, hetwelk wij niet wenschen, toch volharden in uwe meeningen en U genoopt zien de gemeente te verlaten, wijl de Kerkeraad uw verzoek niet mag inwilligen, de Kerkeraad zal uw heengaan hebben te betreuren, wegens uwe volharding in eenen heilloozen weg, maar niet omdat hij vreest, dat met uw heengaan de gemeente stoffelijk en geestelijk een kommervol bestaan zou tegemoet gaan'.[340]

Nu raken de vrijzinnigen in twee kampen verdeeld. Het ene, onder leiding van Oort en Van Manen[341] is voor behoud van de hervormde identiteit. Men wil de Hervormde Kerk niet verlaten, maar zoekt naar een noodoplossing. Het andere, onder leiding van Hagen, heeft geen hoop meer voor de toekomst. Nu er zo weinig ruimte blijkt te zijn voor het vrijzinnige geluid is het beter om over te gaan naar de remonstrantse gemeente. De eerste groep stelt voor om te wachten met het verlaten van de Hervormde Kerk. Op synodaal niveau wordt gesproken over een bijzondere regeling voor minderheden. Wellicht zal men het recht krijgen zelf een predikant te verkiezen. Er is geen enkele reden om voor die tijd het lidmaatschap van de gemeente op te zeggen.[342] Enige tijd later echter stemt de synode het voorstel af. De vrijzinnigen staan voor de vraag: Wat nu? In een brochure schetst Van Manen een antwoord.[343] Hij wijst de mogelijkheid om naar een ander kerkgenootschap over te gaan resoluut af. Hoewel dit voor de individuele leden het gemakkelijkste zou zijn, zou men dan ontrouw zijn aan degenen die een materieel belang hebben bij hun lidmaatschap. Wie moeten leven van de ondersteuning vanwege de diaconie moeten niet aan hun lot worden overgelaten. Voorts zou men op deze manier tonen geen hart te hebben voor de oude gemeenschap die de kerk toch is. Wanneer men haar achterlaat voor de orthodoxen, wordt de positie van vrijzinnigen elders moeilijker. Daarom wil Van Manen een kring van 'Vrijzinnig Hervormden' oprichten die niet breken met de kerk, maar hun rechten blijven handhaven. In die kring zou een commissie benoemd moeten worden voor het huisbezoek, terwijl ook een regeling getroffen moet worden voor het godsdienstonderwijs. Voor de openbare godsdienstoefeningen wil Van Manen samenwerken met de remonstranten. In een brief aan het bestuur van de remonstrantse gemeente is hij specifieker. De remonstranten zouden moeten zorgen voor een kerkgebouw dat groot genoeg is voor kerkgangers van beide richtingen. Een nadere regeling zou gemaakt moeten worden voor het gebruik van het kerkgebouw voor andere bijeenkomsten dan de dienst op zondagmorgen, terwijl ook gesproken moet worden

over collecten en dergelijke. Vooralsnog worden de diensten van de vrijzinnigen door zo'n 500 mensen bezocht, terwijl 82 een vaste zitplaats in de Remonstrantse gemeente verlangen. Van Manen bestrijdt het verwijt dat dit voorstel een samensmelting met 'Arminius' beoogt.

> 'De Hervormden zijn toch geen kinderen. Zij weten wat zij doen, zoo goed als hun naamgenooten, die sedert jaren de Remonstrantsche kerk bezoeken en toch niet zijn "overgegaan"'.[344]

Aan remonstrantse zijde wordt de kwestie goed in de gaten gehouden. In 1897 bericht de kerkenraad aan de Commissie tot de Zaken dat het kerkgebouw te klein is geworden.[345] Tegenover 443 leden en 216 catechisanten staan slechts 425 stoelen die verhuurd kunnen worden. Alleen bij bijzondere diensten doen er zich echter problemen voor. Toch overweegt men uitbreiding van de kerk of nieuwbouw. Voordat men beslissingen neemt, wacht men af wat er gebeurt in de hervormde gemeente. Een jaar later blijkt er slechts een geringe toename aan leden te zijn, 61, waarvan 20 overgekomen uit de Hervormde kerk.[346] Hagen heeft weliswaar na zijn emeritaat zijn voormalige gemeenteleden geadviseerd om over te gaan naar de remonstrantse gemeente, maar op advies van Oort, Van Manen en Kosters is dat niet gebeurd. Men bericht over de plannen tot samenwerking. De belangstelling van hervormde kant is te gering om tot kerkbouw te kunnen beslissen. Er zijn slechts 82 zitplaatsen verhuurd aan hervormden. Dit geldt temeer nu er voor remonstranten zelf nog geen tekort aan zitplaatsen is. Het plan voor samenwerking wordt dan ook beleefd van de hand gewezen. In het verslag van 1899 blijkt dat nog 33 hervormden zijn overgekomen. Voor de bouw van een grotere kerk op een andere locatie is dit aantal te klein. Nu wordt besloten om de oude kerk op dezelfde plaats uit te breiden. In volgende jaren wordt niet meer gesproken over de vrijzinnige hervormden. Die lijken hun gemeenschap geconsolideerd te hebben en zijn in elk geval niet meer in beeld bij de remonstranten. De remonstranten zijn tevreden met het nieuwe kerkgebouw dat in 1900 wordt ingewijd. De oprichting van de kring van vrijzinnige hervormden wordt door Hagen betreurd.[347] In een brochure verwoordt hij zijn bezwaren. Hij is van mening dat er in de Hervormde Kerk definitief geen ruimte is voor vrijzinnigen.

> 'De slotsom, daaruit opgemaakt, zou geweest zijn, dat wij de hoop op behoud van het protestantsch karakter van onze Ned. Hervormde Kerk, zoo niet in haar geheel, dan toch in vele gemeenten, meer bepaald in onze Leidsche gemeente, voor de kinderen van dit geslacht, misschien voor vele geslachten en hoogstwaarschijnlijk "voorgoed" zouden moeten prijsgeven. [...] Men spreke [...] niet van een vrijwillig heengaan; wij worden eenvoudig niet meer erkend als rechthebbenden, wij worden uitgebannen. Zich daartegen te verzetten is ijdel spel'.[348]

Hagen herkent in de situatie van de vrijzinnigen in zijn tijd de behandeling die remonstranten in de zeventiende eeuw hebben moeten ondergaan. Die zijn door een meerderheid van de synode uitgeworpen. In de praktijk gaat het nu met de vrijzinnigen op dezelfde wijze.

> 'Hoe warm ons hart ook moge gloeien voor onze kerk, wij worden in vele gemeenten, groote en kleine, als ongeloovigen en kerkverwoesters aan den dijk gezet'.[349]

Hagen heeft voorgesteld om in groepen over te gaan naar de remonstranten, zodat die niet in een keer 'overvallen' zouden worden en er de gelegenheid zou zijn om diaconale fondsen te scheppen die ook de overgang van minder gegoeden mogelijk zouden maken. De afwijzing van de poging tot samenwerking met de remonstranten, gesuggereerd door Van Manen en Oort, heeft hem niet verbaasd. De eisen van de hervormden waren onbescheiden en buitensporig. Dat de overgang niet is doorgegaan betreurt hij.

> 'O, zoo gaarne had ik het, ter wille van waarheid en vroomheid, anders gewenscht. Ik had mij voorgesteld een exodus met mijne geestverwanten uit het land der verdrukking en der slavernij en een aansluiting aan de Remonstrantsche gemeente, waarin wij, vrij van alle kerkelijk gehaspel, ons hart zouden kunnen geven aan den godsdienst van geest en waarheid, aan de verheffing en veredeling van ons inwendig leven, aan het heerlijke evangelie der liefde, dat aller hart moet doen gloeien voor God en den medemensch. Welk een uitnemende gemeente had dit kunnen zijn en meer en meer worden; en hoe velen, die hun lidmaatschap van de Hervormde kerk hebben opgezegd en nu zonder kerkverband zijn gebleven, zouden zich geestdriftvol aan haar hebben aangesloten'.[350]

Hagen zelf heeft zich uiteindelijk laten overschrijven naar de Waalse gemeente.

Dordrecht[351]

Terwijl in Leiden de overgang van een groot aantal hervormden naar de remonstrantse gemeente mislukt, wordt in Dordrecht onder vergelijkbare omstandigheden een nieuwe gemeente opgericht. Ook daar gaat de laatste moderne predikant met emeritaat en is er geen uitzicht op een nieuwe vrijzinnige predikant. Terwijl in Leiden de theologische hoogleraren voorvechters zijn voor het blijven in de hervormde gemeente, krijgen de voorvechters van een nieuwe gemeente hier weinig tegenspel. Slechts in de kerkelijke bladen wordt door B.D. Eerdmans (1868-1948) gestreden tegen de oprichting van de nieuwe gemeente. H.Y. Groenewegen (1862-1930), predikant in Rotterdam maakt propaganda voor de Broederschap.

De geschiedenis van de Dordtse gemeente begint rond 1894.[352] Het idee ontstaat binnen de plaatselijke afdeling van de Protestantenbond. Dan al voelt een groepje rond de arts dr. F. Delhez aankomen dat de positie van vrijzinnigen in die stad benard zal gaan worden. Hij stelt zich in verbinding met de Leidse predikant H.P. Schim van der Loeff die op dat moment secretaris van de Commissie tot de Zaken is. In een korte briefwisseling worden scenario's voor een mogelijke overgang besproken.[353] Daar de moderne predikanten P. Steen en P. Keller van Hoorn vermoedelijk niet als Slotemaker en Mosselmans over willen komen naar de Broederschap, zal gewacht moeten worden totdat 'die Heeren van het tooneel zullen zijn afgetreden'. Dan zullen de plannen wel worden gesteund door degenen die nu afkerig zijn. Het feit dat Van der Loeff zoekt naar strategische mogelijkheden toont aan dat predikanten van de Broederschap zich niet passief opstellen bij potentiële uitbreiding van de Broederschap. Na het advies om even af te wachten is het een tijdje rustig aan het Dordtse front, totdat het vertrek van Steen voor de deur staat. Dan richt mr. H.W. Fangman een verzoekschrift tot de kerkenraad van de hervormde gemeente, dat mede ondertekend is door zo'n vijfhonderd anderen. Hij verzoekt in deze vacature een geestverwant van de moderne predikant te benoemen. Hij maakt ook melding van de consequentie van het niet voldoen aan de vraag. Velen zullen zich afschei-

den van de gemeente.[354] Op deze brief komt geen positief antwoord, zodat de voorbereidingen voor de oprichting van een nieuwe remonstrantse gemeente voortgaan. Keller van Hoorn toont begrip voor de te nemen stappen, maar maakt zich ook zorgen voor de lagere sociale klassen, die niet in staat zouden zijn om de overstap mee te maken. Zo schrijft hij:

> ‘ [...] wel beklemt mij nog immer de vrees, dat de groote menigte (het volk zg.) zich niet van de kerk hunner moeder zal willen scheiden, zoodat de Remonstrantsche Gemeente eene gemeente van de hoogere standen zal worden, en het volk z.g., onder hetwelk zoo zeer velen onze geestverwanten zijn, herderloos zal blijven doolen’.[355]

In september 1897 wordt daadwerkelijk een remonstrantse vereniging opgericht. Zolang de gemeente nog niet is geconstitueerd, zullen de leden ingeschreven worden als algemene leden van de Leidse gemeente omdat Schim van der Loeff al vanaf het eerste begin betrokken was bij deze nieuwe gemeente. In een brief van 29 september maakt men bekend dat de nieuwe vereniging bestaat en roept men belangstellenden op om naar een eerste bijeenkomst te komen.

H.Y. Groenewegen (1862-1930) als jong predikant.

> ‘In de Nederduitsche Hervormde Kerk van ons Vaderland is de orthodoxie oppermachtig. De jongste poging om de rechten in de Kerk erkend te krijgen,[356] is dan ook niet geslaagd. Onder de gegeven omstandigheden zijn de ondergeteekenden overtuigd, dat het in het belang van het godsdienstig leven van alle vrijzinnigen en van de godsdienstig ontwikkeling van hunne kinderen dringend noodig is, eene Remonstrantsche gemeente te stichten. De Broederschap der Remonstranten, nauw verwant aan de Hervormde Kerk, is van den aanvang af opgetreden met de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid. Hare geschiedenis, haar tegenwoordige arbeid, haar karakter en beginselen waarborgen de vrije ontwikkeling van het Christelijk godsdienstig leven in haren kring. Op tal van plaatsen in ons Vaderland hebben dan ook leden der Hervormde Kerk, die in deze Kerk hunne hoogste behoeften niet bevredigd en hunne dierbaarste belangen niet behartigd zagen, zich vereenigd, en Remonstrantsche gemeenten gesticht. En waar zulke gemeenten reeds bestonden is hun ledental zeer sterk toegenomen’.[357]

De reden voor oprichting van deze gemeente is duidelijk. Er is weinig hoop op een plaats voor vrijzinnigen binnen hun eigen Hervormde Kerk en daarom kunnen zij zich het beste aansluiten bij een kerkgenootschap dat veel lijkt op die kerk, namelijk de Remonstrantse Broederschap. Deze stap is al door velen gezet. Op de aangekondigde bijeenkomst spreekt Groenewegen over de beginselen van de Broederschap.[358] Allereerst verwerpt hij het verwijt dat zij bezig is met zieltjeswinnerij. Zij wil slechts helpen waar anderen tot haar komen. Nu in Dordrecht maar ook daarbuiten de orthodoxie zo machtig is, zijn vele vrijzinnigen overgegaan naar de Remonstrantse Broederschap.

> ‘De overgroote meerderheid der vrijzinnige leden der Hervormde Kerk, die hun belangen in die kerk verwaarloosd zagen, die in die kerk òf werden genegeerd òf werden uitgedrongen en die zich toen hebben vereenigd om op andere wijze in hunne godsdienstige belangen te voorzien; die overgroote meerderheid heeft zich aangesloten bij de van oudsher bestaande Remonstrantsche Broederschap. Spr. wijst op Groningen; eene gemeente, die onder bijna dezelfde omstandigheden als die zich hier voordoen is tot stand gekomen en reeds bij den aanvang duizend leden sterk was; Arnhem, Lochem, Hoogeveen, Delft, Amersfoort, Schoonhoven en Doesburg’.[359]

Groenewegen geeft twee redenen voor de overgang van zo velen. De Remonstrantse Broederschap is het meest verwant aan de vrijzinnigheid van de Hervormde Kerk. Zij is nooit iets anders geweest dan een kring van uitgestoten vrijzinnige en verdraagzame leden van die kerk. Haar beginselen zijn de beginselen van de vrijzinnigheid. Aan de hand van de geschiedenis beschrijft Groenewegen de Broederschap. Nooit heeft in dit kerkgenootschap dwang bestaan. Vrijheid en verdraagzaamheid zijn leidende begrippen. Terwijl de moderne inzichten niet geheel zonder strijd binnen de Broederschap in zwang zijn gekomen, bleef men elkaar toch altijd eerbiedigen. Zo is er nog steeds ruimte voor eenieder. Bij alle verschillen van denkwijzen verbindt de prediking van Jezus. Volgens Groenewegen heeft de Broederschap een bloeitijd voor de boeg. Bij de slechte dagen in de grote kerk kan de Broederschap een ‘wijkplaats’of een ‘vaste burcht’ worden. Zij zal met de dag meer nodig worden. Tenslotte roept hij een ieder die vertrouwt in de Broederschap op zich bij haar aan te sluiten.
De woorden van Groenewegen worden bestreden in een open brief van het bestuur van de Evangelische Unie in *De Hervorming*.[360] Deze Unie, door B.D. Eerdmans opgericht, beoogt de handhaving van de persoonlijke, christelijke belijdenis in de Hervormde Kerk

en is daarmee 'hervormder' dan de Nederlandse Protestantenbond.[361] De Unie verdedigt de vrijzinnigheid binnen de Hervormde Kerk en is niet tevreden met een plaats buiten die kerk. In deze brief wordt betoogd dat de oprichting van een remonstrantse gemeente niet de juiste weg is voor vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk. Terwijl de oprichting in Amsterdam van de Vrije Gemeente een principiële keuze was, lijkt er in Dordrecht alleen maar aandacht te zijn voor de praktische kanten. Zo wordt het belang van de vrijzinnigheid binnen de Hervormde Kerk geschaad.

> 'Het zijn niet alleen uw belangen, die in deze zaak zijn betrokken, ook die van duizenden anderen in en buiten Dordt zijn met uw besluit gemoeid. Gij zijt niet te vergelijken bij lieden die een ongerieflijk huis verlaten, maar gij zijt als krijgers die uit een kamp willen trekken om zich haardsteden te zoeken. Waar moet het heen met ons zoo zij, die de steunpilaren konden zijn eener wakkere en georganiseerde minderheid, zich onttrekken'.[362]

Het vertrek van vrijzinnigen uit de Hervormde Kerk zou rampzalig zijn voor de achterblijvers. Wie vertrekt, laat de kerk over aan de orthodoxen. Vrijzinnigen moeten niet het strijdperk verlaten, maar zich aaneensluiten. De kwestie speelt niet alleen in Dordrecht, maar ook in Leiden. In Utrecht en Den Haag bestaat een vrijzinnige kring naast de remonstrantse gemeente. Het optreden van Eerdmans wordt in remonstrantse kring niet gewaardeerd. Groenewegen spreekt over 'tamelijk onaangenaam'.[363] Hij bestrijdt Eerdmans die slechts reageert op een krantenverslag.[364] Doordat hij niet aanwezig was bij de lezing heeft hij dingen verkeerd begrepen. Groenewegen heeft zijn hoorders niet opgeroepen om direct allemaal over te gaan naar de Broederschap. Hij heeft gezegd:

> '... het valt gemakkelijk te zeggen: Kom aan, wij zullen maar overgaan. Maar het komt aan op ernst, op liefde, op offervaardigheid, moed en geloof. Slechts wie die bezit zal ons als lid onzer Broederschap van harte welkom zijn'.

Ten onrechte suggereert Eerdmans dat de hogere sociale klassen de lagere, bij het verlaten van de Hervormde Kerk, achter zouden laten. Onder de aanwezigen waren ook 'werklieden, sommigen met hun werkpak nog aan'. Een verwijt dat de positie van modernen in de Hervormde Kerk verslechtert door de overgang van deze groep deert hem niet. Het gaat Groenewegen om het belang van het vrijzinnig christendom, niet om het belang van een kerkgenootschap. Nu de Hervormde Kerk de rechten van vrijzinnigen, net als in de zeventiende eeuw, opnieuw krenkt, is het te verwachten dat men zich wendt tot de Remonstrantse Broederschap. Zeker omdat er in Dordt geen enkel vooruitzicht is op een wending in de situatie van modernen is hun overgang gerechtvaardigd. Het verwijt dat de Broederschap juist door haar zelfstandige bestaan is gaan kwijnen, wijst Groenewegen van de hand. De Broederschap was klein in de achttiende eeuw, toen het erop leek dat ook de Hervormde Kerk verdraagzaam zou zijn. De recente geschiedenis heeft echter laten zien dat de Hervormde Kerk niet wezenlijk is veranderd en dat de dogmatische dwang is blijven bestaan.

> '... al te spoedig bleek dat, evenals een vos van haren wel maar van aard niet verandert, een dogmatische kerk wel haar onverdraagzame manieren maar niet haar dogmatische exclusivisme afleggen kan'.

De historische ontwikkelingen zijn zo dat er voor modernen geen ruimte meer was in de Hervormde Kerk en dat het moderne gedachtengoed in de Broederschap tot bloei kon komen.

> 'Waarvoor zou men zonder hoop op succes hier en elders lid blijven eener kerk, die dwars tegenover ons zich heeft gesteld, ons negeert behalve in de belasting, onze belangen verwaarloost en geen enkele behoefte bevredigt? Wie zoo dachten traden uit. Maar het feitelijke resultaat der historische bewegingen was: dat de vrijzinnige beginselen in de Broederschap tot bloei kwamen en in de Herv. Kerk zijn vertrapt en in tal van gemeenten ondergegaan, en dat, terwijl haar rustige, stille maar krachtige arbeid gewijd wordt aan ons vrijzinnig godsdienstig leven, hier in de ettelijke kringen de afkeer van de kerk en de onverschilligheid voor den godsdienst toeneemt door al die wanhopige pogingen om in een kerk te blijven die van ons niet weten wil'.

Groenewegen is duidelijk. Modernen kunnen niet in de Hervormde Kerk blijven daar die kerk geen ruimte voor hen maakt. De vrijzinnige beginselen kunnen slechts tot bloei komen in de kerk die van oudsher, vanaf de zeventiende eeuw, ruimte laat voor de ontwikkeling van het vrije godsdienstige leven: de Remonstrantse Broederschap. Dat de modernen het hun geloofsgenoten moeilijker maken door te vertrekken kan hun niet kwalijk worden genomen. Als zij zelf geen rechten hebben in hun eigen gemeente is niet in te zien hoe zij anderen zouden kunnen steunen. Het belang van de ontwikkeling van het godsdienstig leven staat voorop, daarna komen pas kerkelijke belangen. Juist het blijven in de Hervormde Kerk, die geen ruimte maakt voor modernen, schaadt het godsdienstig leven, daar vele modernen zich dan van de godsdienst zullen afwenden. De Broederschap is dus de logische plek voor vrijzinnige protestanten. Door tot haar over te gaan kunnen mensen behouden worden voor het christendom.
De kritiek vanuit de Evangelische Unie kan niet verhinderen dat op 30 oktober 1897 de eerste dienst van de Remonstrantse vereniging gehouden zal worden onder leiding van Groenewegen. Terwijl Keller van Hoorn laat weten om principiële redenen niet aanwezig te zijn[365], neemt zijn collega Steen de uitnodiging gaarne aan. Met gemengde gevoelens beziet hij de situatie.

> 'Terwijl ik dit schrijf, vervullen mij gemengde gewaarwoordingen. Het oprichten der Remonstrantsche Vereeniging heeft, gij zult dit begrijpen van iemand die 40 jaren in de Ned. Herv. kerk gediend heeft, eene pijnlijk weemoedige zijde. [...] Maar een nog grooter belang, dan dat der kerk, staat hier, naar mijne innige overtuiging op het spel – namelijk de godsdienstige ontwikkeling. Te groot is de lauwheid van vele liberalen, dan dat ik mij niet van harte verheugen zou in het ontwaakt bewustzijn van godsdienstige behoefte, waarvan het oprichten en aanvankelijke welslagen der Remonstrantsche Vereeniging getuigenis geeft'.[366]

Vanaf de eerste kerkdienst onder leiding van Groenewegen gaat het goed met de gemeente-in-oprichting. De Algemene Vergadering van juni 1898 erkent haar als remonstrantse gemeente. Er zijn dan 222 leden. Dit aantal zal in enige jaren geleidelijk groeien. Terwijl in andere nieuwremonstrantse gemeenten een afkeer bestaat van specifiek kerkelijke zaken, is daar in Dordrecht niets van te vinden. Al in een brief van november 1897 van Schim van der Loeff blijkt dat de vereniging plannen heeft voor huwelijkswijdingen, doop- en avondmaalbediening.[367] Wanneer voor Pasen 1898 het avondmaal

wordt gehouden, gaan enkele bestuursleden naar Rotterdam om daar een avondmaalstel te lenen. Dit wordt bereidwillig aan de gemeente uitgeleend, tot zij zelf een stel zal hebben.[368] Al in juni 1898 wordt melding gemaakt van de schenking door een onbekende van een zilveren avondmaalstel.

Conclusie

Op ongeveer hetzelfde moment ontstaat er onvrede bij twee verschillende groepen hervormden. In beide gevallen spant de Broederschap zich in voor hun overkomst. Terwijl in openbare uitingen wordt benadrukt dat de Broederschap niet uit is op het maken van proselieten, zet men er zich toch voor in. De gang van zaken in Dordrecht laat zien dat remonstrantse predikanten strategisch meedenken en ook al bereid zijn actie te ondernemen voordat er daadwerkelijk een groep is gevormd. In Leiden is te zien dat men er op rekent dat vrijzinnigen overkomen. Uitgangspunt blijft dat vrijzinnigen thuis horen in de Remonstrantse Broederschap.

Uit de toonzetting van de verslagen uit Leiden en elders klinkt een verongelijktheid door die niet te rijmen is met de openbaar betuigde afkeer van proselitisme. Tegelijkertijd gaan modernen in de Hervormde Kerk zich beter wapenen. In Leiden zijn het de theologische hoogleraren die een massale overgang verijdelen en in Dordrecht probeert de Evangelische Unie hetzelfde resultaat te bereiken. Na de aansluiting van de Dordtse groep, zal de toestroom van hele groepen – behoudens in 1907 te Vlaardingen – ook worden gestuit. De oprichting in 1907 van een centraal comité van vrijzinnige hervormden is daar een belangrijke oorzaak van. Hieruit zou in 1913 de Vereniging van Vrijzinnige hervormden in Nederland ontstaan.

Verschillen tussen oud en nieuw: een financieel plaatje

Voor de vraag of er in de praktijk verschillen zijn tussen oude en nieuwe gemeenten kan een indicatie zijn de mate van betrokkenheid bij de landelijke Remonstrantse Broederschap zoals die blijkt uit financiële bijdragen. Wanneer, zoals hieronder zal blijken, nieuwe remonstrantse gemeenten significant minder bijdragen, kan daaruit blijken dat zij minder betrokken zijn op het gehele kerkgenootschap en wellicht ook een ander kerkbeeld erop nahouden.

Nieuwe remonstranten minder gul voor Broederschap

De algemene middelen van de landelijke Broederschap, bestemd voor alle onkosten die niet ten laste van een plaatselijke gemeente komen, worden onder meer gevoed door jaarlijks verplichte collecten te houden in alle gemeenten van de Broederschap.[369] Er zijn collecten voor de kas en voor een fonds van de Broederschap. Bij de vraag naar verschillen in betrokkenheid bij de landelijke Broederschap kan als graadmeter gelden de bijdragen per gemeente (gerelateerd per lid) voor dergelijke collecten. Vanzelfsprekend spelen ook andere factoren mee. Nieuwe gemeenten zullen vaak meer en andere kosten hebben dan bestaande gemeenten. In de oudremonstrantse gemeenten is vaak oud geld aanwezig en bestaan de kerkgebouwen reeds. De nieuwe gemeenten zullen deze reserves eerst moeten opbouwen. In die zin is het soms verklaarbaar dat de collecteopbrengsten lager zijn. Wanneer er voor veel verschillende doelen geld ingezameld wordt, zal de spoeling dun worden. Aan de andere kant zijn de nieuwe gemeenten vaak van een hogere sociale

samenstelling. De veelal hogere sociale klasse, die vanuit de Hervormde kerk overkomt naar de Broederschap, kan gemiddeld meer bijdragen dan de oudremonstranten kunnen. Daarbij hebben reeds lang bestaande gemeenten, door hun grote uitbreidingen, grote kosten bij herbouw of verbouwing van kerken.
Terwijl de meeste oudremonstrantse gemeenten jaarlijks collecteren voor de beide doelen, de kas van de Broederschap en het subsidiefonds, zijn er drie nieuwe gemeenten (Hoogeveen, Lochem en Meppel) die kiezen voor een van beide. In de eerste 13 jaar collecteert de gemeente Arnhem voor beide doelen, terwijl men zich in 1892 beperkt tot een collecte voor de algemene kas. Met uitzondering van de gemeente Lochem[370] zijn de collecteopbrengsten significant laag. In de volgende tabel is een overzicht gemaakt van het percentage van de totale opbrengst van de collecte voor de Broederschap in nieuwe gemeenten afgezet tegen het percentage van het totale aantal leden van de Broederschap.[371]

Tabel 1

Algemene kas	1884[372]	1889[373]	1894[374]	1900[375]
% collecte opbrengst	12,2	13,2	16,1	17,0
% van totale ledenaantal van Broederschap	26,9	22,5	24,3	23,0

Het volgende overzicht van de opbrengsten voor het subsidiefonds geeft een nog duidelijker beeld.

Tabel 2

Subsidiefonds	1881[376]	1887[377]	1892[378]	1899[379]
% collecte opbrengst	6,6	3,6	1,6	2,1
% van totale ledenaantal	23,2	26,5	21,2	20,1

Terwijl deze tabellen een indicatie vormen vor de gemiddelde (financiële) betrokkenheid van nieuwe gemeenten bij de Broederschap, moet worden geconstateerd dat er grote verschillen zijn. De gemeente Lochem lijkt naar draagkracht bij te dragen. De bijdrage vanuit de Groningse gemeente is erg laag, zoals blijkt uit de volgende tabel. Daarbij valt op dat de bedragen vaak zijn afgerond. Dit suggereert dat er geen daadwerkelijke inzameling heeft plaatsgevonden, maar dat er uit de algemene middelen een bedrag wordt afgestaan aan de Broederschap.

Tabel 3

Groningen	1880	1885	1890	1895	1900
% collecte opbrengst Broederschap	2,9	2,7	2,6	3,5	2,6
% collecte opbrengst subsidiefonds	1,3	0,5	0,6	0,6	0,7
% van totale ledenaantal	13,8	13,4	12,0	12,0	10,6

Het is opvallend dat bij een stijgend ledental van de gehele Broederschap de opbrengst van de collecten niet evenredig toeneemt. Het lijkt erop dat de nieuwe remonstranten (gemiddeld) niet veel belang hechten aan de landelijke organisatie.

Tabel 4

Opbrengst	1880	1885	1890	1895	1900
Broederschap	695,79	570,46½	708,28½	545,21½	680,93
Broederschap 1880=100	100	82	102	78	98
Subsidiefonds	4124	4934,43	4451,17½	3856,63	5174,77
Subsidiefonds 1880=100	100	120	108	94	125
Leden	6068	7218	8750	10458	12398
Leden 1880=100	100	119	144	172	204

Het plan-Jorissen dat moest leiden tot het inzamelen van gelden voor traktementen voor nieuwe predikantsplaatsen en tot verbetering van traktementen in bestaande gemeenten, krijgt ook geen grote steun uit nieuwe gemeenten. Terwijl totaal *f* 17.308,90 ingezameld wordt aan giften, zijn er bijdragen van *f* 25 uit Lochem, *f* 287,10 uit Doesburg en *f* 200 uit Oosterbeek. Van de *f* 4.900 aan renteloze leningen is er niets afkomstig uit de nieuwe gemeenten. Opvallende afwezigen zijn hier de gemeenten Arnhem, Groningen en Meppel, die groot zijn, reeds een eigen predikant bezitten, maar toch niet bijdragen aan het fonds.

De bestudering van de bijdragen vanuit nieuwe remonstrantse gemeenten leidt tot de conclusie dat deze gemeenten een relatief kleine betrokkenheid tonen bij het werk van de Broederschap. In het bijzonder valt de geringe financiële inzet van Groningen op. Terwijl te Groningen meer dan een tiende van de Remonstranten woont, blijkt de geldelijke bijdrage verwaarloosbaar.[380] Binnen elke gemeente zullen er ook nieuwe remonstranten zijn gevonden die royaal steunden. Ook binnen bestaande gemeenten kan het daar verzamelde geld gedeeltelijk afkomstig zijn van nieuwe remonstranten. Toch is de conclusie evident. De nieuwe remonstranten hebben gemiddeld beduidend minder voor hun kerkgenootschap over dan de oude remonstranten. Op het financiële vlak is er in deze periode een duidelijk verschil tussen oude en nieuwe remonstranten.

Jaarlijkse collecte voor het Nederlands Zendelinggenootschap[381]

Naast de verplichte, jaarlijkse collecte voor het Subsidiefonds en voor de Remonstrantse Broederschap maken de *Handelingen* ook melding van inzamelingen voor het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG), meestal met Pinksteren, maar ook op andere momenten. Vanaf de oprichting van het NZG zijn remonstrantse predikanten hierbij betrokken geweest. Hun activiteiten verrichten zij op persoonlijke titel. In de periode van het onderzoek spelen vooral de evangelisch-orthodoxe J. Tideman, Van Teutem, C.W. van der Pot, G. van der Pot en Cohen Stuart, maar ook de moderne Tiele een rol.
Rond de tweede helft van de negentiende eeuw breekt de kerkelijke strijd ook door in het NZG. Orthodoxen staan tegenover Groninger theologen en modernen. Dit leidt tot een scheuring. Er ontstaan concurrerende organisaties. Tegelijkertijd wordt in een poging om orthodoxen binnen de organisatie te houden de positie van modernen lastiger. In de periode 1880-1905 maken de Handelingen steeds melding van collecten voor het NZG. Opvallend is dat de nieuwe gemeenten over het algemeen niet inzamelen voor dit doel. Af en toe collecteren de gemeenten Lochem en Meppel, terwijl Arnhem slechts één keer geld inzamelt. Ook bij de oude gemeenten vermindert de belangstelling. Zending is in nieuwe remonstrantse gemeenten minder populair dan in de bestaande. Op zich is dit niet verrassend, daar de positie van modernen bij deze organisatie omstreden is. Toch blijven moderne predikanten als Maronier aandringen op een bijzondere gift voor het genootschap in 1897, bij het jubileum. Oude remonstrantse gemeenten, die overgegaan zijn naar het modernisme blijven bijdragen. Ook hierin blijkt een verschil tussen oude en nieuwe gemeenten.[382]

Conclusie

In deze paragraaf staat de groei van de Broederschap centraal. Beschreven is hoe enorm de toename van nieuwe remonstranten is geweest. In bijna alle bestaande gemeenten is sprake van een grote toename van het aantal leden. Tegelijkertijd is er een toestroom van nieuwe remonstranten in verschillende nieuwe gemeenten. Zij maken uiteindelijk ongeveer een kwart van de Broederschap uit. Ook vindt er een grote instroom plaats van predikanten vanuit de Hervormde Kerk. Op een gegeven moment is meer dan de helft van de dienstdoende predikanten van niet-remonstrantse opleiding. De invloed van al deze nieuwe remonstranten kan moeilijk worden overschat. In nieuwe gemeenten heerst een volstrekt modern denkklimaat, terwijl ook in de bestaande gemeenten het moderne gedachtengoed grote invloed krijgt.

De instroom van nieuwe remonstranten blijkt niet toevallig te zijn. Het beleid van de Broederschap is welbewust gericht op werving onder vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk. De Broederschap doet duidelijk moeite om zich te presenteren als het 'redelijk alternatief', wanneer de plaatselijke hervormde gemeente geen ruimte laat aan vrijzinnigen. In precaire situaties in hervormde gemeenten zijn remonstrantse predikanten actief door het remonstrantisme daar bekendheid te geven. Op financieel vlak schept de landelijke Broederschap de voorwaarden die een overkomst van nieuwe groepen mogelijk maken. Het Legaat-Bloem en het Plan-Jorissen creëren mogelijkheden.
De grote toestroom van nieuwe remonstranten schept ook problemen. Op centraal niveau maakt men zich zorgen over de integratie. De correspondentie tussen Bok en Tiele over de wenselijkheid om nieuwe gemeenten te laten leiden door oudremonstrantse predikanten verraadt een grote bezorgdheid. Waar Mosselmans stelt dat de nieuwe Groningse gemeente nooit echt remonstrants, maar vooral modern heeft willen zijn, kan veilig aangenomen worden dat deze gedachten en zorgen in bredere kring hebben geheerst. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat deze tweedeling van de Broederschap verder niet gemakkelijk hard gemaakt kan worden. Dit heeft twee oorzaken. Ten eerste is de tegenstelling ingewikkelder dan die tussen oudremonstranten, evangelisch orthodoxe remonstranten (zoals voornamelijk in Waddinxveen aanwezig) en nieuwremonstrantse vrijzinnigen (zoals het meest uitdrukkelijk aanwezig in Groningen). Daartussenin bestaan legio variaties. In oudremonstrantse gemeenten dringt het moderne gedachtegoed uitgebreid binnen. Ook daar bestaan gemeenten voor grote gedeelten uit nieuwe remonstranten. Daardoor zijn de verschillen tussen bestaande gemeenten en nieuw opgerichte minder nadrukkelijk. Ten tweede moet worden verwacht dat het spreken over verschillen als niet wenselijk werd beschouwd. Als de Broederschap – zoals aangetoond – streeft naar uitbreiding, zou het wijzen op de bestaande verschillen de overgangen bemoeilijken. Met zorg streeft men ernaar om de Broederschap zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor nieuwe leden. Het benadrukken van problemen zou die tactiek teniet doen. Dat er toch grote verschillen bestaan in betrokkenheid bij het landelijke kerkgenootschap wordt ontegenzeggelijk aangetoond door de inzamelingen voor het landelijke werk. Slechts voor een gedeelte kunnen die worden verklaard door de grote kosten van nieuwe gemeenten in een aanloopfase. De periode van onderzoek is hiervoor te groot en de verschillen zijn te significant. Zeer waarschijnlijk is het dat het verschil een afspiegeling vormt van de verschillende mate van betrokkenheid. Nieuwe remonstrantse gemeenten zijn vooral bundelingen van hervormde modernen die een plek zoeken voor hun geloofsbeleving. Het is begrijpelijk dat een vervulling van die behoeften niet automatisch resulteert in een grote betrokkenheid bij het kerkgenootschap. De collecteopbrengsten in Groningen zijn het duidelijkste voorbeeld van de verschillen. Deze gemeente draagt slechts een fractie bij van de algemene middelen van de Broederschap, terwijl het een van de grootste gemeenten is. De woorden van Mosselmans over de (geestelijke) distantie tussen modernen en remonstranten vinden een bewijs in de geringe financiële betrokkenheid. Nieuwe remonstranten in nieuwe gemeenten blijken in deze zin minder remonstrants dan remonstranten in oude gemeenten.

3. De Broederschap tussen de andere geloofs-gemeenschappen

In deze periode probeert de Broederschap zich een nieuwe positie te verwerven binnen het kerkelijk spectrum in Nederland. Door de overgang naar het modernisme is haar plaats veranderd. Terwijl zij zich eerst beschouwde als een onderdeel van de Hervormde Kerk, bevindt zij zich nu in een concurrentiepositie. Zij positioneert zich tussen de Hervormde Kerk, die zich ter rechter (orthodoxere) zijde van haar bevindt, en ter linker zijde de Vrije Gemeente te Amsterdam en in mindere mate de Nederlandse Protestantenbond, die geen kerk meer willen zijn en zich daarmee moderner profileren dan de Broederschap. Met deze groeperingen voelt zij zich verwant, maar zij maakt ook steeds duidelijk waar de verschillen liggen. Nauwgezet wordt bijgehouden welke ontwikkelingen zich in de nabijgelegen genootschappen voordoen. Ontwikkelingen in de Hervormde kerk, voor zover ze betrekking hebben op de positie van modernen, worden uitgebreid beschreven in het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap*. Ten opzichte van de Vrije Gemeente wordt de polemiek zo af en toe voortgezet. Groenewegen schrijft uitgebreid over het verschil tussen Broederschap en Vrije Gemeente en later spreekt P. Eldering (1868-1954) met enige spot over de Vrije Gemeente. Regelmatig wordt de vraag gesteld of het niet wenselijk zou zijn te komen tot een vrijzinnige samenwerking tussen moderne hervormden, lutheranen, doopsgezinden en remonstranten. Veelal wordt die samenwerking al gevonden in de Nederlandse Protestantenbond die de belangen van modernen verdedigt. Deze samenwerking is echter problematisch wanneer ook het voortbestaan van het eigen genootschap in het geding is.

De verhouding tot de Nederlandse Protestantenbond[383]

Als reactie op de oprichting van de Confessionele Vereniging en de besluiten uit 1867 rond de veranderingen in de verkiezingen van ambtsdragers in de Hervormde Kerk wordt in 1870 het[384] Nederlandsche Protestantenbond opgericht.[385] Deze bond wordt opgericht als een anticonfessioneel front. Reeds vanaf het begin is er discussie over het doel. Sommigen betogen dat de NPB alle modernen zou moeten verzamelen als een algemene vrijzinnige (volks)kerk van de toekomst. Dit standpunt wordt gedeeld door de eerste voorzitter, C.W. Opzoomer. Anderen zien meer ruimte voor de NPB als belangenorganisatie voor vrijzinnigen binnen de verschillende kerken. De discussie krijgt een voorlopig einde wanneer in 1872 het eerste artikel van het algemeen reglement wordt vastgesteld:

> ‘De Nederlandsche Protestantenbond is eene vereeniging van allen, die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen, zoo binnen den kring der kerkgenootschappen als op ieder ander gebied’.[386]

De bond organiseert zich in plaatselijke afdelingen met een grote zelfstandigheid. Zijn doel wil hij bereiken door het organiseren van lezingen, het verstrekken van godsdienstonderwijs en het houden van (moderne) kerkdiensten. Voorts worden er landelijke 'Protestantendagen' georganiseerd waar allerhande onderwerpen worden besproken. Vanaf 1882 geeft de NPB liederenbundels uit, die worden gebruikt in eigen kring, maar ook binnen doopsgezinde en remonstrantse gemeenten. Later zal de bundel ook gebruikt worden in vrijzinnig lutherse kringen. De verhouding van de NPB tot de kerken zal de gemoederen lang blijven bezighouden. Er zijn kerkhoudende afdelingen die functioneren als een kerkelijke gemeente, naast andere kerkgenootschappen.
Sommigen willen de NPB blijven zien als een vereniging die de belangen van moderne leden van de verschillende kerkgenootschappen behartigt. In 1903 dient C.J. Niemeyer het voorstel in om in een soort onderafdeling van de NPB alle hervormden samen te voegen zodat deze organisatie de belangen van de moderne hervormden in hun eigen kerk kan behartigen. Dit voorstel wordt verworpen en enige jaren later wordt de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland opgericht die wel de belangen van deze groep binnen de Hervormde kerk zal behartigen. Achtergrond van het voorstel van Niemeyer is de onvrede over de vele hervormden die hun kerk verlaten om ergens anders hun heil te zoeken. Hij wil in de Hervormde Kerk de ruimte behouden voor moderne gedachten en deze mogelijkheid zou zeer verslechteren wanneer veel geestverwanten uit de kerk stappen.
Bij de oprichting in 1870 blijken er al 1400 begunstigers, dit zal groeien tot ongeveer 20.000 in 1908. De aanhang wordt gevonden in leden van bestaande kerken: hervormden, remonstranten, doopsgezinden en lutheranen, maar ook bij buitenkerkelijken. Bij de Protestantendagen zijn remonstranten betrokken. Zij zijn ook actief bij andere activiteiten, zoals de samenstelling van het liederenbundel. Wellicht het belangrijkste succes van de NPB is de zogenaamde Leidsche Vertaling van de bijbel die in 1901 (Oude Testament) en 1912 (Nieuwe Testament) wordt aangeboden. Aan dit project is meegewerkt door dr. I. Hooykaas en de hoogleraren M. Kosters, A. Kuenen en H. Oort. Het is een nieuwe vertaling van de bijbel waarbij gebruik is gemaakt van de nieuwste inzichten van de bijbelwetenschap. De inleiding getuigt nadrukkelijk van de moderne theologische opvattingen. Deze vertaling zal veel worden gebruikt binnen de Remonstrantse Broederschap.
In de beginperiode van de NPB zet deze zich af tegen allerlei kerkelijke praktijken. Net als de Vrije Gemeente ziet men bewust af van kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal die verbonden worden geacht met een verouderde kerkvisie. Het lidmaatschap wordt dan ook eenvoudig verkregen door schriftelijke aanmelding zonder verdere plechtigheden. Toch worden er wel gebouwen gebouwd en kerkdiensten gehouden. Voor de doop zal later ruimte zijn via samenwerking met erkende kerkgenootschappen. Zo zal de doop veelal worden verricht door hervormde, lutherse en remonstrantse predikanten, onder verantwoording van hun eigen kerkenraad en onder bijschrijving in het doopboek van de betreffende gemeente.
In het tijdschrift dat binnen de bond aanwezig is, maar niet onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur uitgegeven wordt, *De Hervorming*, worden veel discussies gevoerd die van belang zijn voor de vrijzinnige groeperingen in Nederland. De eerste redacteuren F.W.N. Hugenholtz en J. van Loenen Martinet becommentariëren allerlei ontwikkelingen.

Remonstrantse betrokkenheid bij de NPB

Bij lezing van officiële verslagen van de bond valt op dat het aantal actieve remonstranten binnen de NPB relatief gering is.[387] Zo zijn de volgende remonstrantse predikanten betrokken bij het bestuurlijk werk of leveren zij bijdragen aan de protestantendagen: P. Heering, Hooykaas, Maronier, Mosselmans en Tiele. Ook de predikanten van enkele kleinere gemeenten zijn als bestuurslid van bij een kleine afdeling betrokken. Het betreft hier onder andere de predikanten van Oude Wetering en Boskoop. Al met al lijkt de bijdrage over het algemeen niet groot te zijn. In de officiële uitgaven van de Broederschap als *URB* en *Handelingen* wordt relatief weinig over de Protestantenbond geschreven. Terwijl men zich duidelijk afzet tegen Vrije Gemeente of Hervormde Kerk lijkt de Bond niet in beeld te komen. In de *Handelingen* wordt over de NPB gesproken bij de opheffing van de gemeente Hazerswoude in 1886. Dan zijn er moderne hervormden die het betreuren dat de gemeente opgeheven wordt en zij richten het verzoek aan de Sociëteitscommissie om van opheffing af te zien. De commissie adviseert deze hervormden vervolgens een zelfstandige afdeling van de NPB op te richten en zelf het remonstrantse kerkgebouw te kopen. Dit gebeurt uiteindelijk niet. Voorts wordt gesproken over nieuwe gemeenten die ontstaan uit afdelingen van de Protestantenbond. Tenslotte maakt de gemeente Waddinxveen in 1890 melding van de activiteiten van een predikant uit een naburige gemeente om in Waddinxveen een afdeling van de NPB op te richten.[388] Het bestuur van Waddinxveen acht dit oncollegiaal. Vanuit NPB-bronnen wordt over deze zaak anders gesproken. Daar betreurt men de tegenwerking die de nieuw opgerichte afdeling, ook van remonstrantse zijde, ondervindt. G. van der Pot verhindert de verhuur van het kerkgebouw aan deze afdeling.[389] Een jaar later bouwt men een eigen kerkgebouw.

> ‘Waddingsveen, de verjaagde uit alle beschikbare localen, heeft zich een eigen huis gebouwd, dat den 16den Maart werd ingewijd door de heer Schim van der Loeff uit Gouda, die, na het vertrek van dr. Herman de Ridder uit Boskoop naar Meppel, als voorzitter van het bestuur is opgetreden. De godsdienstoefeningen worden nu geregeld gehouden en door ±80 belangstellenden bijgewoond. Wij wenschen de afdeeling van harte geluk en hoopen, dat zij niet te vergeefs zal rekenen op den steun van de leden van den Bond om de schuld van *f* 1129 die nog op het gebouw ligt te kunnen aflossen. Werkelijk deze afdeling verdient gesteund te worden – schrijft Schim van der Loeff – zoowel de Herv. predikant als de Remonstrantsche behooren tot de orthodoxe richting en het toenemend aantal hoorders, zoowel als de flinke collecte (±*f* 11) bewijzen voldoende, dat de zaak levensvatbaarheid heeft’.[390]

Opvallend is dat twee moderne remonstrantse predikanten een organisatie steunen die concurrent is van de remonstrantse gemeente. Enige jaren later zal het optimisme niet bewaarheid blijken. De verslagen van 1903/1904 en 1904/1905 berichten dat de activiteiten helemaal stil liggen en er slechts enkele voordrachten gehouden worden.

In *URB* wordt weinig aandacht besteed aan de NPB. Er wordt melding gemaakt van remonstrantse gemeenten die de NPB-bundel gaan gebruiken en van discussies tijdens de protestantendagen. De enige inhoudelijke bespreking is gewijd aan een herdenkingsgeschrift bij het 25-jarig jubileum.[391]

De redactie gaat in op de betekenis van de Protestantenbond en zijn verhouding tot de Broederschap. Hoewel bij vele remonstranten de houding heerst ‘wij Remonstranten

hebben dien Bond niet noodig', is er wel een grote overeenkomst tussen beginsel en doel van de beide organisaties. De Broederschap heeft inderdaad de NPB niet nodig, maar voor eenieder die verder kijkt dan het eigen genootschap is het duidelijk dat de NPB goed werk doet op ongeveer hetzelfde gebied.

> 'Genoeg om te rechtvaardigen waarom wij, die goede Remonstranten willen zijn, den Nederlandsche Protestantenbond veel sympathie toedragen; want zijn bloei getuigt van den toenemenden vooruitgang van het beginsel, waarvoor onze Broederschap nu reeds meer dan twee en een halve eeuw heeft pal gestaan'.[392]

Veel aandacht heeft dit artikel voor het werk van de NPB voor de verspreiding van zijn beginselen: het godsdienstonderwijs, de prediking en de liederenbundel. Tenslotte wordt melding gemaakt van het dilemma waar de bond voor staat. Moet zij zich meer richten op het maatschappelijk werk of blijft het het belangrijkste om anticonfessioneel te strijden? Welke keus ook gemaakt wordt, de Bond zal blijven strijden voor meer godsdienst, diepe levensernst in vrijzinnige zin, binnen en buiten de kring van de kerkgenootschappen.
Daar de verhouding tussen NPB en Remonstrantse Broederschap weinig problemen oplevert, is het verklaarbaar dat daar weinig over te vinden is. De beide organisaties hebben een ongeveer gelijk doel, terwijl dubbellidmaatschappen niet alleen mogelijk zijn, maar ook worden aangemoedigd. Vanaf 1903 heeft de NPB te lijden onder de zelfstandige organisatie van vrijzinnige hervormden in verschillende vormen. Een dergelijke discussie heeft in de onderzochte periode niet gespeeld tussen Remonstranten en NPB.

De verhouding tot de Vrije Gemeente
In de periode rond de oprichting van de Vrije Gemeente is er een pennenstrijd tussen Hugenholtz en Bok (zie deel 1, hoofdstuk 2). Rond 1890 schrijft de Rotterdamse predikant Groenewegen over de Vrije Gemeente en bespreekt hij het verwijt dat de Remonstrantse Broederschap te kerkelijk zou zijn. Later wordt er weinig over de Vrije Gemeente vernomen in remonstrantse bronnen. Juist omdat de Vrije Gemeente een fenomeen is dat slechts beperkt blijft tot Amsterdam en zich richt op een andere doelgroep, zit men elkaar niet in de weg.
In het artikel 'Remonstrantsche Broederschap of vrije gemeenten' in *URB* gaat Groenewegen in op de vraag in welke van beide organisaties moderne godsdienstigen het beste thuis zouden zijn.[393] Hij stelt de vraag naar aanleiding van de vele overgangen vanuit de Hervormde kerk naar andere geloofsgemeenschappen. Groenewegen wil de (nieuwremonstrantse) lezer laten zien dat de keuze voor de Remonstrantse Broederschap geen onverantwoorde is. Aan de hand van een artikel van Hugenholtz in het blad *Stemmen uit de Vrije Gemeente*[394] onderzoekt hij of de Vrije Gemeente meer naar het moderne beginsel is ingericht dan zijn eigen kerkgenootschap. Groenewegen gaat op veel punten in, maar de centrale vraag en bijbehorende conclusie blijven enigszins onbeargumenteerd. Hij laat duidelijk zien wat de verschillen zijn tussen de organisaties. De vanzelfsprekende gelijkstelling van het remonstrantse met het moderne, vrijzinnige beginsel is relevant. Groenewegen schrijft over de verschillende formuleringen van het doel van de beide organisaties. De Vrije Gemeente stelt zich ten doel: de aankweking van

godsdienstig-zedelijk leven, door middel van godsdienstonderwijs en godsdienstige samenkomsten. De Remonstrantse Broederschap wil – naar haar beginselverklaring van 1879 – het godsdienstig leven, op de grondslag van het Evangelie van Jezus Christus, bevorderen. Het verschil is hier duidelijk. Waar de Vrije Gemeente ruimte laat voor een algemeen religieus besef, sluit de Broederschap aan bij de christelijke traditie. De Broederschap wil uitspreken dat er geen diepere godsdienst is dan die waarvan Jezus de brenger is.

> 'Onze Broederschap spreekt het luide uit in haar program: van den Christusgeest, van den geest des Evangelies, zooals die door onze wetenschap voor ieder in zijn hoofdlijnen geteekend is, moet ook nog heden het heil uitgaan voor mensch en menschdom beide, – en heden wellicht meer dan ooit'.[395]

Terwijl de Vrije Gemeente alle kerkelijkheid verre van zich werpt en ook niet als een kerkgenootschap gezien wil worden, heeft ook de Remonstrantse Broederschap veel van haar kerkelijke veren afgeschud. Toch wil zij zich niet schamen voor het woord kerk. In tegenstelling tot de Vrije Gemeente, die zich op één lijn stelt met verenigingen als de Maatschappij tot nut van 't algemeen of de Maatschappij tot bevordering der toonkunst, wil de Broederschap een vereniging zijn waarin men zijn religie gezamenlijk uitdrukt. Bij een dergelijke vereniging zijn plechtigheden die de overgang bij het lid worden markeren zeer wel mogelijk. De Vrije Gemeente ziet hier volstrekt vanaf. De plechtigheden zijn binnen de Broederschap niet verplicht, maar proberen een verbeelding te zijn van een innerlijke verandering. Ditzelfde geldt ook voor doop en avondmaal die in de Vrije Gemeente niet plaatsvinden. Zij zijn naar remonstrants besef niet in strijd met haar moderne beginsel. De doop is geen voorwaarde voor lidmaatschap, maar wordt ook niet opgegeven. Het is de uitdrukking van het heilig ideaal van de ouders. Geloofsbelijdenissen kennen beide organisaties niet. De Vrije Gemeente stelt zelfs de vraag niet of iemand gelooft. Remonstranten trekken de grens die door het begrip godsdienst zelf aangewezen wordt.

> 'En die levende godsdienst, waarvan Jezus getuigde toen hij sprak van liefde voor God bovenal, mag niet in algemeenheden en vaagheden opgelost, noch kan in zweevend idealisme gegrepen worden, maar dient scherp en helder ons voor den geest te staan of liever nog als een levende kracht in de ziel ervaren te worden'.[396]

Beide organisaties verzorgen godsdienstonderwijs. De Vrije Gemeente gaat het om verspreiding van kennis van de godsdienst, de remonstrantse catechisatie wil het godsdienstig en zedelijk leven wekken. Groenewegen komt tot de conclusie dat de Broederschap niet minder dan de Vrije Gemeente ruimte laat voor het vrijzinnig beginsel.

> 'Maken wij onze slotsom op, dan meen ik te mogen vaststellen, dat op geen enkel punt een vrije gemeente door de wijze waarop zij zich haar doel stelt, haar karakter bepaalt of haren arbeid inricht, hare organisatie meer overeenkomstig ons vrijzinnig beginsel mag achten dan de onze. Zij geniet geen wezenlijke vrijheid meer, dan iedere onzer gemeenten'.[397]

Dit artikel roept een reactie op van Hugenholtz, die de Vrije Gemeente boven de Remonstrantse Broederschap stelt.[398] Hij verwijt de remonstranten teveel vast te houden aan een kerkelijke traditie.[399] Ondanks alle vrijzinnigheid is zij toch een kerkelijke vereniging gebleven met alles wat daarbij hoort. Zij vraagt van haar leden de belijdenis 'Jezus is de Christus' door haar beginselverklaring. Ook wanneer hiermee een algemeen religieus besef uitgedrukt wordt, is de verwoording toch zo traditioneel, dat de Vrije Gemeente die niet voor haar rekening zou willen nemen. De Vrije Gemeente weet zich niet beperkt tot de christelijke traditie, maar wil andere bronnen ook laten spreken, omdat het religieuze leven van deze tijd dieper is dan de beperking tot een enkele, voor allen bindende, dogmatische formule. Resten van kerkelijkheid zijn te vinden in doop en avondmaal. Juist waar kinderen voordat zij zelf kunnen kiezen al tot de Broederschap worden gerekend (onder de zielen), blijkt het kerkelijk denken nog aanwezig te zijn. Zo is het ook met het werk van de diaconie. Het verschil in het godsdienstonderwijs is door Groenewegen goed geschetst. Voor de Vrije Gemeente is het onderwijs niet een voorbereiding voor de aanneming, maar heeft het zelfstandige waarde. Hugenholtz besluit met te wijzen op de verschillen tussen een kerkelijker Remonstrantse Broederschap en een in de vorm modernere Vrije Gemeente, die goed naast elkaar kunnen staan.

> 'In 't huis des Vaders zijn vele woningen; elk neme zijn intrek in die woning, die 't best voldoet aan zijne behoeften en richte die in naar zijnen smaak. De een houde zich daarbij meer, de ander minder aan de traditie vast. Nochtans blijve het één huis en verbinde alle vrijzinnige godsdienstvrienden hetzelfde ernstige streven om de zaak der vrije vroomheid te dienen met al hunne macht'.[400]

In een artikel getiteld 'Onze "kerkelijkheid"' reageert Groenewegen.[401] Het verwijt van kerkelijkheid' heeft hem getroffen en hij wil het bestrijden.

> 'Zij raakt toch de consequente toepassing onzer hoofdbeginselen en daarmede ons karakter, onze beteekenis en onze toekomst. Het is dus voor ons een inderdaad belangrijke kwestie, of ons nog een restje confessioneele kerkelijkheid aankleeft, of niet'.[402]

Groenewegen stelt dat het al dan niet vasthouden aan traditie een kwestie van smaak is, maar dat het verwijt van vasthouden aan kerkelijkheid het wezen van de Broederschap raakt. Hij definieert een kerk als een organisatie, 'die optreedt als bovennatuurlijke heilsinrichting met voor dit heil onmisbare kerkleer en kerkgebruiken'. Een modern genootschap echter is een 'zuiver menschelijke instelling ter aankweeking van godsdienstig leven'. Naar het oordeel van Groenewegen is Hugenholtz' verwijt onterecht daar ook de Broederschap geen kerk is in deze zin. De formulering in de beginselverklaring over het Evangelie van Jezus Christus is geen confessionalisme. De Broederschap werkt, net als de Vrije Gemeente, vanuit het uitgangspunt dat de beginselen van het christendom het beste overeenkomen met de behoeften van het hart. Ook de Vrije Gemeente richt zich primair op het moderne christendom, zonder vaste leer of vormen.

> 'Neen, inderdaad wil de Vrije Gemeente niets anders bevorderen dan wij: ontwikkeling van den godsdienst op den grondslag van het Christendom, zonder eenigen band van leer of vorm. […] dat is: de lijn van het Christendom voortzetten'.[403]

Op dit principiële vlak zijn er volgens Groenewegen dus geen verschillen, de andere gronden waarop Hugenholtz' verwijt van kerkelijkheid rust zijn veel minder relevant. De plechtigheid bij de toetreding tot de Remonstrantse Broederschap is anders dan die bij een gewone vereniging, daar het doel van deze geloofsgemeenschap hoger is. Slechts wanneer de plechtigheid verplicht zou zijn, kan gesproken worden van kerkelijk formalisme. Zo is het ook met het vrijlaten van doop en avondmaal.

> 'Maar als reine zinnebeelden van schoone gedachten mag men ze eeren en liefhebben zonder eenig recht te geven op het verwijt van verkleefdheid aan verouderde traditie, mits men, wat wij doen, ieder die de schoonheid dezer symboliek niet voelt of haar voor zich zelf niet begeert, volkomen vrijheid late'.[404]

De registratie van de zielen is een verplichting, de Broederschap opgelegd door de overheid, en dus niet een principieel standpunt waar haar kerkelijkheid aan af te meten is. Het werk van de diaconie heeft niets te maken met het denkbeeld dat de kerk 'een zaligheidsinstituut' of de gemeente 'het lichaam der heiligen' zou zijn. Ook de Vrije Gemeente heeft een groep gevormd die praktische armenzorg als doel heeft. Ook daarin is dus geen verschil in kerkelijkheid te vinden. Groenewegen concludeert dat de stelling van Hugenholtz moet worden bestreden. De Broederschap is principieel niet kerkelijk en haar organisatie is naar haar beginselen georganiseerd.
Eldering schrijft in 1901 in een artikel 'Door God tot Christus, met Christus in den Vader' over hoe het Christusideaal centraal moet staan en er niet te veel aandacht op andere inspiratiebronnen gericht kan worden. Hij spreekt nogal raillerend over de Vrije Gemeente en de verering van haar geestelijke vaderen.

> 'We moeten ons niet blind staren in de zon, maar er ons ook voor hoeden, al te veel aandacht te wijden aan die andere bollen in de sferen van den godsdienst, Boeddha en Professor Loman, Marcus Aurelius en Hugenholtz en wie er nog verder in de gekleurde vensters der Vrije Gemeente staan of zullen staan. Voor ons, in de Christelijke sfeer geboren, moet, tot ons eigen zieleheil, het parool alleen luiden: "Door God tot Christus"'.[405]

Hugenholtz protesteert tegen de 'onvriendelijk-ironische wijze' van Eldering.[406] Juist als de verschillen niet zo groot zijn, zou het plezierig zijn als men, bij verschil van mening, elkaar toch zou kunnen blijven waarderen. Eldering geeft toe ironisch gesproken te hebben over deze 'venstertjes'. Maar juist die versieringen zijn aanleiding tot grappen van velen. Eldering heeft nog bijna niemand anders dan ironisch daarover horen spreken, zelfs mensen die wellicht volgens Hugenholtz een plaats in deze vensters verdiend zouden hebben. Toch heeft hij een grote waardering voor de Vrije Gemeente.

> 'Theoretisch komt ze het ideaal, dat ik me van een moderne gemeente voorstel, zeer nabij, en al beantwoordt ze in de practijk daaraan niet [...], zoo weet ik genoeg van de onvolmaaktheid der menschelijke dingen, om daarover niet te vallen. Werkelijk, ik heb er niet aan gedacht, me over de Vrije Gemeente onvriendelijk uit te laten'.[407]

Uit de besproken artikelen blijkt duidelijk dat de beschreven verschillen tussen de Vrije Gemeente en de Remonstrantse Broederschap niet een hoog principieel gehalte hebben.

Binnen de Vrije Gemeente heeft men bewust afscheid genomen van kerkelijke vormen en acht men dit het meest moderne standpunt. De Broederschap acht zich ook volstrekt modern, maar vindt het gebruik van vormen uit een kerkelijke traditie niet verwerpelijk, zolang zij maar niet verplicht worden gesteld. Groenewegen definieert het begrip kerk zo traditioneel, dat de Broederschap daar inderdaad niet in past. Het is echter de vraag of deze definitie in de discussie met Hugenholtz adequaat is. Hugenholtz heeft de Broederschap niet verweten zo kerkelijk te zijn als de traditionele kerken van Rome en Reformatie. Onmiskenbaar blijft de Broederschap gehecht aan een kerkelijke traditie. In die zin is de Vrije Gemeente moderner.

De verhouding tot de Hervormde kerk

De verhouding tussen de Remonstrantse Broederschap en de Nederlandse Hervormde Kerk is altijd enigszins ambivalent. Aan de ene kant wordt, zoals hierboven al is aangetoond, telkens gewezen op het feit dat de Broederschap dicht bij de hervormden staat en wordt ook met belangstelling gelet op de ontwikkelingen in de moederkerk. Aan de andere kant lijkt men bewust op zoek naar mogelijkheden om (groepen) modernen binnen de Broederschap te brengen. De verschillende voorzitters van de Algemene Vergadering gaan in op de moeilijke positie van de moderne hervormden in hun eigen kerk en de mogelijkheden die daardoor ontstaan voor de Broederschap. Hoewel de Broederschap niet uit is op proselieten, ziet Slotemaker in 1881 weinig andere mogelijkheden voor moderne hervormden.

> ‘Ja, dat wij op den bloei onzer Broederschap vertrouwen mogen, dat blijkt ieder jaar te meer. Al heeft zich dit jaar geen nieuwe gemeente bij ons aangesloten, het uitzicht op soortgelijke uitbreiding is geenszins gesloten. De afstemming der kerspelvorming, de toenemende verwarring in de Gereformeerde Kerk doet verwachten dat te eeniger tijd velen onzer geestverwanten daarginder ‘t moede worden en begrijpen zullen dat in dien eindeloozen kerktwist de beste krachten worden verbruikt’.[408]

B. Tideman spreekt in 1883 over de bakens die verzet zijn voor de verdere tocht, waardoor ook anderen de Broederschap zouden kunnen komen versterken.

> ‘Daarom, in de teekenen der tijden de stem Gods eerbiedigend, hebben wij in den stroom van ons hedendaagsch volksleven de bakens uitgezet voor den verderen tocht, liever dan dat wij op de oude reede voor anker bleeven liggen, in loome dobbering afwachtende tot de bemanning van ons scheepje zou zijn uitgestorven. Wij lieten door den nood der tijden onze oude liefde roepen tot frissche krachtsinspanning’.[409]

Ook in *Uit de Remonstrantsche Broederschap* wordt enige malen aandacht besteed aan de positie van moderne hervormden. Onder de titel ‘Een belangrijk besluit’ schrijft J.A. Beijerman over een voorstel tot regeling van richtingenkwesties zodat een minderheid in een gemeente, die van een ander gevoelen is dan de meerderheid, zelfstandig het gemeenteleven kan organiseren.[410] Met vreugde vermeldt Beijerman dat dit voorstel, dat in eerste lezing door de synode is vastgesteld, ook gesteund wordt door orthodoxen. Wel betreurt hij het dat dit idee, dat modernen en orthodoxen tot hetzelfde kerkverband kunnen behoren, niet eerder postgevat heeft, bijvoorbeeld al tijdens de synode van

Dordrecht. Toch ziet Beijerman in deze stap niet een echte oplossing voor die groepen die al op de een of andere manier naast de Hervormde Kerk functioneren, zoals afdelingen van de Protestantenbond. Het is begrijpelijk dat men deze leden wil behouden, 'onder hen vindt ge vele intellectueel ontwikkelden, velen ook met fortuin gezegend', maar het is de vraag of zij nog terug willen naar deze kerk.

> 'Zij die in zulk eene vereeniging zijn opgegroeid, de vrijheid van beweging, die daar te genieten is, hebben gesmaakt, kunnen kwalijk verlangen in die kerkelijke banden te worden opgenomen. Hoevelen zijn er onder hen die zelven den doop niet hebben ondergaan, nooit het avondmaal hebben medegevierd, derhalve niets gevoelen voor deze plechtigheden en die van de Herv. kerk slechts weten dat hare leden het hunne ouders onmogelijk maakten met hen te vergaderen'.[411]

Het besluit is te waarderen, maar komt ten minste 25 jaar te laat. Een jaar later blijkt het voorstel verworpen te worden door classicale en provinciale besturen. Beijerman acht dit een 'droef besluit'.[412] Hij plaatst de beslissing in een rij van mislukte pogingen om hetzelfde te regelen. Hij voorziet dat de Hervormde Kerk steeds meer leden zal verliezen omdat het voor velen onmogelijk is gemaakt om tot haar te blijven behoren. Stelde hij in het vorige artikel dat het besluit van de synode 25 jaar te laat was genomen, nu verzucht hij dat het wellicht 25 jaar te vroeg was, als de Hervormde Kerk ooit al tot een dergelijke regeling zal komen en niet voor altijd haar 'wettige kinderen' van zich zal vervreemden. Opvallend is dat hij hier niet spreekt over mogelijkheden voor de Remonstrantse Broederschap. Wel is er grote overeenkomst tussen de manier van beschrijven van de moderne hervormden en de door hem gebruikte terminologie voor remonstranten. Daarmee laat hij zien dat een overkomst naar de Remonstrantse Broederschap, juist omdat de modernen zo weinig ruimte krijgen in hun eigen kerk, verstandig zou zijn. Onder de titel 'Een nieuwe poging' beschrijft Beijerman een volgend streven de richtingenkwestie in de Hervormde Kerk op te lossen.[413] Er ligt nu een voorstel om in plaatsen met meerdere predikanten minderheden het recht te geven bij een vacature een predikant van eigen richting te beroepen. Toch is het waarschijnlijk dat dit voorstel niet aangenomen wordt, als de orthodoxen er geen ruimte voor willen geven. 'Ik zou het voor mijn God niet kunnen verantwoorden de dwalingen der modernen op die wijze in onze kerk te wettigen', citeert hij een orthodoxe uiting. Remonstranten hopen op aanvaarding van het voorstel omdat zij zichzelf herkennen in de moderne minderheid die nu geen rechten heeft:

> 'Als het voorstel der Synode er doorgaat, dan zullen wij, Remonstranten, juichen; dan toch zal in de kerk, die wij eens hebben moeten verlaten, waaruit men ons eens smadelijk verjoeg, omdat onze vaderen meenden vrijheid te mogen eischen, hunne gevoelens te prediken, een hervorming in het leven worden geroepen, vrucht van echte verdraagzaamheid'.[414]

Ook nu weer blijkt dit 'eene vergeefsche poging' te zijn.[415] De synode verwerpt het voorstel. Er wordt weer een voorstel ingediend door het provinciale kerkbestuur van Noord-Holland, maar ook daar valt niet veel van te hopen. In de tussentijd wordt de positie van modernen steeds nijpender. Beijerman ziet voor hen geen plaats meer in de Hervormde Kerk.

> ‘Al wenschen wij de liberalen in de Ned. Herv. kerk veel volhardingsvermogen toe, het schijnt ons toe dat er nog vele jaren zullen moeten verloopen voor dat de kerk, zich uitsprekende in de classicale en provinciale vergaderingen, haar zegel zal hechten aan voorstellen tot verbetering van den toestand der minderheden en het komt ons wel eens voor dat ook die liberale elementen zullen ervaren wat de “Trompeter von Säckingen” zegt: ‘Und was das arme Herz auch sehnt und dichtet, Zum Schlusse kommt das Voneinandergeh’n’.[416]

Ook na deze mislukking blijft Beijerman met belangstelling de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk volgen. Zo schrijft hij over een ‘merkwaardig synodaal antwoord’.[417] De classis Hoorn had een schrijven gericht aan de synode met de vraag wat er onder de ‘leer’ verstaan wordt, die in art. 11 van het Algemeen Reglement van de Hervormde kerk wordt aangeduid. Hierop wordt geen eenduidig antwoord gegeven. De leer als zodanig is niet te benoemen, maar deze verwijzing ernaar kan ook niet worden afgeschaft.[418] Voor Beijerman is dit antwoord een dwaasheid.
De verhouding tot de Hervormde Kerk is in deze tijd ambivalent. Groenewegen beroept zich steeds op de overeenkomst tussen haar vrijzinnige vleugel en de Remonstrantse Broederschap. Telkens schenkt men aandacht aan nieuwe ontwikkelingen in deze kerk: in *Uit de Remonstrantsche Broederschap* en in woorden van voorzitters bij de Algemene Vergadering. Telkens opnieuw leert de praktijk dat er voor modernen binnen haar geen ruimte is. Voor vrijzinnigen die voor hun beginselen staan is de overgang naar de Remonstrantse Broederschap vaak de enige mogelijkheid om hun gedachtegoed trouw te blijven. Terwijl in een voorgaande periode de belangen van de Hervormde Kerk werden herkend als belangen van het eigen kerkgenootschap is dit gevoel nu volstrekt verdwenen. Daar er geen enkele hoop is op tolerantie in dit kerkgenootschap is het de taak van de Broederschap om als schuilplaats te functioneren voor vrijzinnige hervormden. In dezen bevindt men zich welbewust op een concurrentiemarkt van kerken, waarbij men er niet voor schroomt de strijd aan te gaan voor de winst van groepen hervormden. Het is vooral omwille van strategische overwegingen, dat men de ontwikkelingen nauwgezet volgt.

Roep om een vrijzinnige samenwerking
Binnen de Broederschap is er een strijd tussen twee standpunten. Aan de ene kant zoekt men vrijzinnige samenwerking overal waar mogelijk. Waar de vrijzinnige prediking reeds bestaat, hoeft geen remonstrantse gemeente opgericht te worden. Aan de andere kant vindt men het belangrijk om het voortbestaan van de Broederschap zeker te stellen. Soms frustreert men samenwerking opdat een plaatselijke afdeling van de Protestantenbond niet zelfstandig zal voortbestaan, maar gemeente van de Broederschap wordt. In *URB* worden door niet-predikanten verschillende artikelen over dit onderwerp geschreven. Ook van buiten de Broederschap klinkt weleens het verwijt dat men teveel het eigen (kerkelijk) belang zoekt en te weinig openstaat voor vrijzinnige samenwerking. Vrij kort na het verschijnen van het eerste nummer van *URB* richt een lid van de Rotterdamse gemeente, A.E.U., zich tot de redactie.[419] Met alle waardering voor de Broederschap en voor het nieuwe blad, maakt hij zich zorgen of de Broederschap niet teveel op zichzelf blijft staan. Is dit tijdschrift niet een teken dat zij ‘zich in eigen kleinen kring wil begraven’.[420] Hij zou liever zien dat de vrijzinnige groeperingen zich aaneensluiten en tezamen staan voor de moderne zaak. De Protestantenbond kan hier het

voortouw niet nemen, misschien wel de remonstranten, die toch niet aan die naam hoeven vast te houden.

> 'Ik ben nu zoo bang dat wij ons in onze verschillende genootschappen begraven, waar ieder voor zich wat gaat coquetteeren met zijn historie en den eisch vergeet, dien het heden stelt. De liberale elementen moeten zich overal schouder aan schouder plaatsen om daardoor te toonen welk een macht zij gezamenlijk vertegenwoordigen'.[421]

De redactie stemt hiermee in. Ook remonstranten zoeken naar eenheid. Het loslaten van wat goed is in de Broederschap, zoals haar Seminarium, haar organisatie, kan echter niet zomaar. Het zou wenselijk zijn, als de kleine Broederschap in een grote organisatie zou voortleven en er verbroedering zou zijn van 'allen in 't Vaderland, die de waarachtige vroomheid boven de vormen stellen en daarom de vrijheid liefhebben'. De sektegeest mag niet centraal staan in de Broederschap, maar het denkbeeld van een vereniging van gelijkgezinden. Tot die tijd is het goed dat de Broederschap modernen aan zich bindt en dat het getal van leden en catechisanten sterk groeit. In een volgend nummer reageert de schrijver.[422] Het lijkt hem onwaarschijnlijk dat de Protestantenbond deze rol op zich kan nemen. Deze wil geen alternatief zijn voor bestaande gemeenten. De NPB verzamelt vrijzinnigen en biedt lezingen en kerkdiensten aan. Het gaat de bond niet om gemeenteleven. De schrijver zou graag zien dat er een nieuwe bond wordt opgericht waarvan vrijzinnigen van verschillende geloofsgemeenschappen, onder opzegging van hun oude banden, lid worden. De Broederschap zou tot de bond van deze gemeenten moeten gaan horen en haar Seminarium openstellen voor een gemeenschappelijke predikantsopleiding, samen met doopsgezinden. Een zekere Van der Meulen reageert hierop.[423] Hij is vrijzinnig hervormd. Volgens hem zijn de moderne hervormden helemaal niet bereid hun kerk te verlaten voor een nieuw op te richten bond. Zij blijven streven naar de versterking van het vrijzinnige element in hun eigen kerk en niet altijd zonder resultaat. Een nog groter probleem voor het oprichten van een Bond van vrijzinnige protestanten is de onkerkelijkheid van zovele vrijzinnigen. Men is onverschillig tegenover deze zaken. Degenen die niet onverschillig zijn, zullen vaak blijven waar ze zijn. Van der Meulen ziet de waarde van de door A.E.U. geëntameerde discussie vooral in het feit dat de ogen nu geopend moeten worden voor een gemeenschappelijke vrijzinnige toekomst. Hij dicht de Broederschap een belangrijke taak toe:

> 'De Remonstrantsche Broederschap – en deze is door haar verleden en geheele inrichting daartoe zeker wel het meest van alle kleinere kerkgenootschappen geschikt – trachte meer en meer te worden tot een godsdienstige vereeniging, die in de toekomst de Broederschap van alle vrijzinnige Protestanten worden kan'.[424]

De Protestantenbond daarnaast dient de vrijzinnigheid voor verval te bewaren door tijdelijk te voorzien in godsdienstprediking en -onderwijs. De Broederschap zal zich nu alvast moeten aanpassen aan haar nieuwe rol. Nu moet de overgang vanuit andere kerkgenootschappen gemakkelijker worden gemaakt. Allereerst zal dit moeten gelden voor predikanten. De Bond zou het gemeenteleven moeten stimuleren. Tot die tijd moet het idee van concurrentie verdwijnen.

> ‘Immers het woord “concurrentie”, dat men nu nog wel eens hoort, als een Bondsafdeeling preeken en catechiseeren laat op een plaats, waar een Remonstrantsche gemeente gevestigd is, zou niet meer worden vernomen. Waardeering en samenwerking zouden overal tusschen de Bondsafdeelingen en de leden der Broederschap gevonden worden. En zonder zich langer te verdiepen in de vraag: wie het in de toekomst winnen zal, zou het allen uitsluitend om den bloei van het gemeenteleven in vrijzinnig-godsdienstigen geest te doen zijn’.[425]

Samenwerking in de praktijk

Terwijl aandacht wordt gevraagd voor samenwerking met andere vrijzinnige geloofsgroeperingen en de Broederschap bewust niet wil concurreren met andere kerken of hun leden wil werven, blijkt de praktijk toch anders te zijn. Het voortbestaan van het eigen kerkgenootschap en zo mogelijk het werven van nieuwe leden is belangrijker. De activiteiten voor het werven van nieuwe leden (in Dordrecht) en de teleurstelling bij mislukkingen (Haarlem en Leiden) spreken boekdelen. In sommige plaatsen zijn er andere groeperingen die naar een zekere samenwerking met een remonstrantse gemeente streven. In de reacties daarop blijkt hoe er een tegenstelling blijft bestaan tussen het ideaal en de werkelijkheid. In 1882 ontstaat er een conflict tussen de Haagse kerkenraad en de Commissie tot de Zaken.[426] Inzet is een samenwerkingsovereenkomst tussen de remonstrantse gemeente en de doopsgezinde gemeente in oprichting. In Den Haag bestaat geen zelfstandige doopsgezinde gemeente. In 1766 was haar zelfstandig bestaan ten einde gekomen. De Haagse doopsgezinden vonden een plek in de remonstrantse gemeente. Vanaf 1879 zijn er pogingen binnen de doopsgezinde groep om tot zelfstandige gemeentevorming over te gaan. Eerst huurt men voor een enkele zondag het kerkgebouw, zodat de doop- en avondmaalsbedieningen onder eigen verantwoordelijkheid kunnen plaatsvinden. Ook gebruikt men een catechisatiekamer voor eigen godsdienstonderwijs. Dan verzoekt de doopsgezinde groep de kerk regelmatiger te mogen gebruiken. Zij wil de helft van de kerkdiensten voor haar rekening nemen en onder verantwoordelijkheid van een doopsgezinde kerkenraad in de remonstrantse kerk houden. Zij nodigen dan de predikanten uit en beschikken over de opbrengst van collecten. Voor de vermindering aan inkomsten vergoeden zij *f* 800 per jaar. Dit voorstel wordt afgewezen. Het remonstrantse bestuur waardeert de samenwerking en de doopsgezinde initiatieven zeer. Omwille van de gemeente kan het echter niet instemmen met de voorstellen. Dit wordt anders wanneer de oude predikant, J.H. de Ridder sr., te kampen krijgt met gezondheidsproblemen. Zijn artsen dringen aan op een vermindering van preekbeurten. De Ridder nodigt de doopsgezinden uit om het verzoek nog eens in te dienen en dan wordt het gehonoreerd. Er wordt een overeenkomst opgesteld zodat gedurende vijf jaar de doopsgezinden over 26 diensten per jaar kunnen beschikken. Een brief van doopsgezinden noemt dit een bewijs van de openheid van de Broederschap:

> ‘een vernieuwd bewijs […] dat in de Remonstrantsche kerk nu, gelijk vroeger, plaats is voor allen, die, onder welke naam ook in oprechtheid des harten en reinheid van wandel God wenschen te dienen en de komst van zijn Koningrijk in nederigheid wenschen te bevorderen’.[427]

De plannen komen pas in een laat stadium ter kennis van de Sociëteitscommissie. Zij is verontwaardigd en keurt het idee volstrekt af. Zo schrijft zij:

> ‘Toch zijn reeds de gegeven inlichtingen van zóódanigen aard, dat wij niet kunnen en, om getrouw te blijven aan ons mandaat, niet mogen nalaten, terstond onze oprechte verbazing en droefheid, ja onze diepe verontwaardiging voor U uit te spreken over hetgeen ons daaruit is gebleken. Want wij zijn innig overtuigd, dat in deze door UEerw. niet is gehandeld in het waar belang der Remonstrantsche Broederschap in het algemeen en der Remonstrantsche Gemeente te ‘s Gravenhage in het bijzonder, maar integendeel met beider waardigheid en belangen in lijnrechten strijd; zóózeer, dat wij, inzonderheid van die gemeente, van de door U gesloten overeenkomst de meest ernstige gevaren duchten, die wel eens op haar langzamen verkwijnen en geheelen of gedeeltelijken ondergang konden uitloopen’.[428]

De Commissie kan niet direct een artikel in het Algemeen Reglement noemen waarmee de overeenkomst strijdt, maar acht het onwenselijk en ondenkbaar dat op deze wijze het recht van de gemeente op remonstrantse prediking geschonden wordt. Zij verzoekt het bestuur de overeenkomst zo snel mogelijk te ontbinden en biedt hulp aan om de preekbeurten te vervullen, die door de ziekte van De Ridder niet door hem kunnen worden vervuld. In een antwoord vertelt het Haagse bestuur over de bijzondere achtergronden en over de positie van doopsgezinden binnen de gemeente. Het bestuur heeft wel degelijk het belang van de gemeente in de overwegingen betrokken, maar acht het ook een plicht om de ontwikkeling van een zustergemeente niet in de weg te staan.

> ‘[...] werd door den schikking ons beginsel van verdraagzaamheid gehandhaafd, wij verloren er door omstandigheden gevorderde bedachtzaamheid niet uit het oog, en waardeeren het voorrecht, dat onze Leeraar, na de mate zijner krachten, voor de Broederschap, die hij liefheeft, in ons midden kan blijven werken. Wij voeden de hoop, dat der Doopsgezinden kerkgenootschappelijke ijver en onze ernstige beraade, en na zorgvuldig overleg gevolgde handelwijs bevorderlijk zal zijn aan het godsdienstig leven van twee zuster gemeenten, die, als huisgenooten des geloofs, willen samenwerken tot de bloei van het Koningrijk der Hemelen’.

Dit overtuigt de Sociëteitscommissie niet. Zij stelt de zaak aan de orde bij de Algemene Vergadering opdat de Haagse gemeente, hoewel niet wettelijk gedrongen, toch van haar kwade wegen zal terugkeren. Verder dient zij een wijzigingsvoorstel in zodat voor het geregeld gebruik van een remonstrantse kerk op de uren van de kerkdienst speciale toestemming nodig is van gemeente en Sociëteitscommissie. Ter vergadering blijkt er weinig steun voor de Haagse handelwijze. Alleen Mosselmans en Slotemaker betogen dat deze gemeente zo mocht handelen.[429] Dat De Ridder verklaart dat er geen negatieve geluiden in de gemeente geweest zijn, maar dat men er vooral een daad van verdraagzaamheid in zag, maakt geen indruk. Tiele noemt het een verkeerde vorm van verdraagzaamheid:

> ‘Het Bestuur te ‘s Gravenhage heeft vroeger steeds de verdraagzaamheid betracht; maar het medewerken met de onverdraagzaamheid der Doopsgezinde Broeders, die de banden wenschen te verbreken, wordt afgekeurd’.[430]

In de beraadslagingen blijkt dat men het niet vanzelfsprekend acht dat de Haagse gemeente zou meewerken aan de wensen tot verzelfstandiging van het doopsgezinde deel van de gemeente. Dit streven naar een eigen gemeente wordt onverdraagzaam geacht. Door de helft van de diensten over te geven aan doopsgezinde verantwoordelijkheid, wordt de eigen gemeente schade aangedaan.

Uiteindelijk wordt met overgrote meerderheid ingestemd met het voorstel van de Commissie om voor de toekomst deze regelingen te verbieden. In de jaren hierna speelt deze kwestie ook op andere plaatsen. In 1889 bericht de Sociëteitscommissie over de gemeente Utrecht, waar de kerk voor vijf diensten is uitgeleend aan de Waalse gemeente.[431] Zij betreurt dat het pas achteraf is gemeld, maar constateert ook dat voor dit incidentele geval toestemming zou worden verleend. In 1905 weigert de Amersfoortse gemeente haar kerk voor vijf diensten aan de doopsgezinde kring af te staan.[432] Een jaar later ziet de Dordtse gemeente af van het gezamenlijk met de doopsgezinden laten verrichten van preekbeurten in de maand augustus.

> 'Het Bestuur heeft evenwel gemeend op dat voorstel niet te moeten ingaan, en getrouw blijvende aan zijn reglement, wenschte het elken Zondagmorgen de gemeenteleden in de gelegenheid te stellen in eigen kerkgebouw aan de behoefte huns harten te voldoen'.[433]

In 1908 bespreekt men een samenwerking met doopsgezinden in Delft.[434] Met de doopsgezinde kring is afgesproken dat op de derde zondag van de maand de preekbeurt vervuld zal worden door een doopsgezind predikant en dat op Goede Vrijdag de kerk ter beschikking van doopsgezinden staat voor een doopdienst. Met uitzondering van het laatste jaar volgen de kinderen catechisatie bij de remonstrantse Oldeman. Door P. Heering wordt het kwalijke van deze regeling aan de orde gesteld. Hij betoogt dat er tegen het *Algemeen Reglement* wordt gehandeld en wenst dat uitgesproken wordt dat er elke week een eigen remonstrantse dienst wordt gehouden. Oldeman betoogt dat er geen overtreding van het reglement is. De dienst valt volstrekt onder verantwoordelijkheid van het bestuur. Iedereen is welkom en de collecte-opbrengsten zijn voor de remonstrantse gemeente. Op voorstel van de voorzitter, A.K.E. Horst, spreekt de vergadering uit dat zij de situatie te Delft betreurt. Alleen Hooykaas kan instemmen met de handelwijze: op deze manier is wellicht voorkomen dat er een eigen, zelfstandige doopsgezinde gemeente is ontstaan.
Het is interessant deze gevallen van al dan niet gefnuikte samenwerking, waarbij wordt gevraagd om het kerkgebouw ter beschikking te stellen aan een ander kerkgenootschap, te vergelijken met de situatie van de gemeente Doesburg in 1881. Zonder enig negatief commentaar bericht de Commissie over deze gemeente in oprichting:

> 'Ten gevolge van allerlei omstandigheden, maar zeker niet van vooruitgang en bloei, en met het oog op de persoonlijke plannen van den Lutherschen predikant aldaar, stelde deze aan zijn kerkenraad voor, den predikdienst tot éénmaal in de 14 dagen te beperken en voor de andere Zondagen het kerkgebouw in huur aan te bieden aan onze Vereeniging [te Doesburg]. Dit werd aangenomen en het aanbod gedaan, tot zoo billijke voorwaarden, dat de uitgaven voor het gebruik van die kerk minder zouden bedragen dan de tot dusver betaalde en door de begeerigheid van den kastelein al hooger wordende huur der als kerklokaal dienstdoende koffiehuiszaal'.[435]

Remonstranten meten met twee maten bij de samenwerking met (concurrerende) kerkgenootschappen. In het eigen belang is samenwerking mogelijk. Indien de samenwerking risico's oplevert voor de Broederschap, wil men het niet. De Broederschap stelt haar kerken niet beschikbaar voor potentieel concurrerende kerkdiensten. Het eigen

belang staat hoger dan de vrijzinnige samenwerking. De samenwerking wordt wel met de mond beleden, maar krijgt geen gestalte wanneer het kerkgenootschappelijke belang aan de orde is.

Conclusie

Wat betreft de verhouding tot andere geloofsgroeperingen kunnen drie conclusies worden getrokken. Ten eerste wat betreft de plaatsbepaling van de Broederschap. Zij beschouwt zich als een *via media* tussen de (relatieve) onkerkelijkheid van Vrije Gemeente en NPB enerzijds en dogmatisme en belijdenisdwang van de Hervormde Kerk anderzijds. Tegen de Vrije Gemeente ageert zij fel. Brandpunt van deze discussie is de vraag in hoeverre de Broederschap door het vasthouden aan oude vormen als doop en avondmaal, maar ook in de verdere organisatie van het kerkgenootschap, afstand doet van een principieel modern standpunt. Tegenover de Hervormde Kerk blijft zij staande houden dat deze, in weerwil van de ervaring van enige decennia daarvoor, in de tijd van Van der Hoeven en J. Tideman, door haar aard en wezen gedwongen dogmatisch blijft en niet tolerant kan zijn ten opzichte van vrijzinnigen. De Broederschap beschouwt zich als het redelijke, vrijzinnige alternatief. Zij voelt zich de ware kerk der hervorming, in die zin dat alleen zij tegelijkertijd in een kerkelijke traditie wil blijven staan, maar ook ruimte laat aan haar leden om in volstrekte vrijheid hun geloof te beleven, zonder gebonden te zijn aan vaste leerstellige formuleringen.

De tweede conclusie betreft het motief van de polemiek met andere genootschappen. De achtergrond hiervan is vooral apologetisch. Men is gericht op de rechtvaardiging van de eigen positie. Tegenover de Vrije Gemeente wordt volgehouden dat de Broederschap, met haar kerkelijke vormen, modern kan zijn, tegenover de Hervormde Kerk dat de Broederschap staat in een volstrekt hervormde, christelijke traditie. Zoals bij de meeste apologetiek is deze in wezen niet gericht op de buitenwacht, maar wil men de eigen leden overtuigen dat zij terecht bij dit genootschap aangesloten zijn. Dit geldt natuurlijk in het bijzonder voor de nieuwe remonstranten.

Ten derde moet gesteld dat in de contacten met andere groeperingen telkens het eigen belang van de Broederschap voorop staat. Men kiest welbewust tegen samenwerking met andere vrijzinnige groepen, wanneer daarmee de eigen positie kan worden geschaad. In dezen is er een grote tegenstelling tussen de praktijk van het kerkelijk handelen en de verbaal ingenomen standpunten.

4. Grenzen en karakteristieken van een moderne kerk

Terwijl hiervoor de verhouding van de Broederschap tot andere geloofsgemeenschappen is beschreven, wordt nu de blik naar binnen gericht. Zo zal eerst aandacht worden besteed aan de grenzen van de Broederschap. Wie behoren tot haar? Duidelijk zal worden dat de belangstelling voor uitbreiding van de Broederschap die hierboven is beschreven, ook gevolgen heeft voor de opvatting omtrent wie er lid is. Zo zal men meer ruimte creëren voor leden die niet actief betrokken kunnen zijn bij het werk van een plaatselijke gemeente. Terwijl eerst slechts als algemeen lid erkend kunnen worden wie tot lid aangenomen zijn in een plaatselijke gemeente, kunnen later ook leden van een andere kerk, waar zij ook wonen, als zodanig ingeschreven worden. In deze zin stelt de Broederschap haar grenzen open. De grenzen van de Broederschap zijn ook aan de orde wanneer enige kwesties worden besproken. Die rond L.N. de Jong in Oude Wetering en dr. A.H. Haentjens in Haarlem gaan in feite over de vraag wat nog wel en wat niet meer past binnen de Remonstrantse Broederschap. De Jong zal uiteindelijk het toneel verlaten. Zijn 'Vrije Gemeente-achtige' overwegingen worden niet gewaardeerd. Om zijn vertrek wordt geen traan gelaten. Wanneer Haentjens de verdenking op zich laadt geen modern theoloog meer te zijn, gaan er stemmen op die om zijn verwijdering vragen. Nu blijkt dat sommige remonstranten zonder problemen de gelijkstelling remonstrant = modern maken. Deze kwestie verraadt nadrukkelijk een ommezwaai in het denken over de Remonstrantse Broederschap. In dit hoofdstuk wordt ook ingegaan op alle kerkbouw in de onderzochte periode. Uit toespraken bij deze gelegenheden zal duidelijk blijken hoe men de Broederschap beschouwt, wat men tot haar taken en mogelijkheden rekent, wat haar positie kan zijn in kerkelijk en maatschappelijk Nederland. Tenslotte wordt een enkele bestuurlijke ontwikkeling belicht. Bij de ontwikkelingen van het Seminarium zal het weer gaan om de grenzen van de Broederschap. Hier is de centrale vraag wie er tot het predikantschap wordt toegelaten. Terwijl sommigen de toelating tot het remonstrantse predikantschap in principe willen beperken tot seminaristen willen anderen graag de mogelijkheid openlaten om ook predikanten uit andere kerken toe te laten. Eenzelfde kwestie speelt met betrekking tot de toelating tot de kansel.

Leden

De visie op het lidmaatschap verandert. Men kan betrokken blijven bij een gemeente, ook wanneer men verhuist. Nog in 1868 adviseert Tideman mensen die ergens wonen waar geen remonstrantse gemeente is, zich aan te sluiten bij een andere kerkelijke gemeente. Nu zal dit standpunt veranderen. Men zal proberen mensen die eenmaal lid zijn geworden, vast te houden. Op een gegeven moment wordt er zelfs een 'Commissie voor de remonstranten in de verstrooiing' opgericht die bezoekwerk verricht en ook probeert tot gemeentevorming te komen. Tegelijkertijd is er ook een verzakelijking van het lidmaatschap. Bepaalde gemeenten willen een minimum vrijwillige bijdrage verplicht stellen. Terwijl er bewust geen dogmatische eisen worden gesteld aan het lidmaatschap

zijn er zo dus wel financiële voorwaarden. Deze ontwikkeling is te verklaren uit het uitgesproken moderne (Vrije Gemeente-achtige) karakter van deze gemeenten. De kerk is geen bijzonder instituut, maar een belangenvereniging van gelijkgezinden waarbinnen formele bepalingen rond lidmaatschap onvermijdelijk zijn. In de Algemene Vergadering van 1886 blijkt de Groningse gemeente een minimum bijdrage verplicht te stellen voor het lidmaatschap.[436] Men vraagt zich af of het Algemeen Reglement hiervoor ruimte laat. Arnhem stelt geen eisen voor het lidmaatschap, maar geeft slechts stemrecht bij een minimumbijdrage. De Sociëteitscommissie komt een jaar later met een voorstel om een dergelijke bepaling te verbieden.[437] Het lidmaatschap mag niet afhankelijk zijn van een verplichte bijdrage want dat zou in strijd zijn met:

> 'den geest eener christelijk-godsdienstige vereeniging [...]; daar immers het doel van zoodanige vereniging vóór alles bestaat in het bevorderen van godsdienstig leven in christelijken geest, en zulk een vereeniging dus de armen naar de wereld eer te gemoet komen dan door voor hen niet te vervullen eischen afstooten moet'.[438]

De Amsterdamse afgevaardigde Foest stelt een aanscherping voor. Het lidmaatschap mag in geen geval afhankelijk worden gesteld van een bijdrage. Voor de meeste leden van de vergadering is dit een principiële kwestie. Mosselmans licht de Groningse praktijk nader toe. Nog nooit is iemand als lid geweigerd of uitgeschreven om deze reden. Maar de bijzondere situatie van deze gemeente in opbouw maakt het nodig een dergelijke maatregel te nemen. Zo kunnen mensen afgehouden worden die geen andere beweegreden voor hun aansluiting hebben dan de kans op ondersteuning.[439]
Het voorstel Foest wordt aangenomen. Een jaar later spreekt de vergadering over algemene leden. Dit zijn leden van een gemeente die na verhuizing naar een plaats waar geen remonstrantse gemeente is, toch hun band met de Broederschap willen vasthouden. Zij blijven – indien zij dit aangeven – als algemeen lid verbonden met de gemeente die zij verlaten hebben. Nu blijkt dat sommigen veronderstellen dat leden die vertrekken zonder het algemeen lidmaatschap aan te vragen het lidmaatschap verliezen. De Vries van Heijst protesteert. Niemand die eens remonstrant geweest is, kan het lidmaatschap ontnomen worden. Een jaar later wordt verslag uitgebracht van een gesprek tussen afgevaardigden van diaconieën. De vraag is hoe de verplichtingen tegenover bedeelden verdeeld moeten worden. Vanaf welk moment is de nieuwe gemeente tot steun verplicht? Kleinere gemeenten willen óf een vaste termijn af spreken (tot twee jaar na de verhuizing is de oude gemeente verantwoordelijk) óf strak vasthouden aan het woonplaatsbeginsel (direct vanaf de verhuizing is de nieuwe gemeente verantwoordelijk). Het lukt niet om tot overeenstemming te komen. De grotere gemeenten willen geen nieuwe verplichtingen op zich laden, de kleine gemeenten hebben geen middelen om langdurig te ondersteunen. Tegelijkertijd blijkt deze bijstand hoe dan ook niet de hoogste prioriteit te hebben:

> 'Wij hebben in het voorstel van Rotterdam gezien, hoe zwaar de last, dien zij op zich hebben genomen, reeds drukt, tot groote schade van andere, werkelijk hooger en algemeener belangen'.[440]

In 1893 dient Utrecht een nieuw voorstel in.[441] Onder meer uit de volkstelling is gebleken dat er veel meer remonstranten in het land zijn, dan er ingeschreven zijn bij de ver-

schillende gemeenten. Om te weten over wie het gaat, wil men naast de gewone en de algemene leden ook een categorie maken voor 'Leden der Remonstrantsche broederschap, die den kring der gemeente hebben verlaten'. Dit zijn leden die een gemeente verlaten zonder zich aan te melden als algemeen lid. Zij zouden vervallen verklaard moeten worden van de voorrechten behorend bij het lidmaatschap van een gemeente. Het voorstel krijgt geen grote steun tijdens de vergadering. De discrepantie tussen de aantallen van de Broederschap en de volkstelling wijst op een groot aantal remonstranten die geen belangstelling stellen in het gemeenteleven. Daarnaast is het bijna onmogelijk om de administratie van algemene leden goed bij te houden, daar lang niet altijd adreswijzigingen worden bijgehouden. Tenslotte maken de voorgestelde bepalingen inbreuk op de autonomie van de gemeenten. Wel is er enige waardering voor een voorstel om de kennisgeving van de verhuizing naar de nieuwe gemeente door het bestuur van de oude gemeente verplicht te stellen. Toch wordt het voorstel zoals het er ligt afgewezen.
In 1896 dienen Leiden en Utrecht voorstellen in om het mogelijk te maken diaconale bijstand aan leden van de Broederschap te verstrekken die niet in een bepaalde gemeente ingeschreven staan. Voor Leiden gaat het om algemene leden, Utrecht beperkt het tot leden van opgeheven gemeenten.[442] Het Leidse voorstel wordt overgenomen door de Sociëteitscommissie, het Utrechtse afgewezen. Aangezien de praktijk deze zaken al regelt, is er geen reden om het wettelijk vast te leggen. Verder kan het toch niet zo zijn dat een bedeelde recht zou hebben op een uitkering:

> '[wordt] in de toelichting niet te zeer […] voorbij gezien, dat er in deze zaak toch eigenlijk van aanspraak geen gewag gemaakt mag worden. Aanspraak toch onderstelt eenig recht; en dat een arme recht zou hebben Diaconale bedeeling te eischen, zal ook door de voorstellers zelven niet worden beweerd'.[443]

Het Leidse voorstel, over de algemene leden, wordt door de vergadering aangenomen. De commissie zal de kwestie onderzoeken. Het Utrechtse voorstel wordt ingetrokken.
De Groningse gemeente wil in grote steden, waar nog geen remonstrantse gemeente bestaat onderzoeken, of daar voldoende remonstranten wonen om een gemeente te stichten. 'Zwevende' remonstranten moeten bij elkaar worden gebracht. Tiele vindt dat niet passen bij de Broederschap. Het is niet aan haar om nieuwe gemeenten op te richten, tenzij het initiatief bij een groep ligt die zelf hulp vraagt aan de Broederschap. Dan verandert Groningen het voorstel en wil alleen onderzoeken waar de remonstranten wonen. Omdat dan niet duidelijk is waartoe het onderzoek moet dienen, vindt deze verandering weinig instemming. Volgens De Ridder vindt er slechts gemeentevorming plaats wanneer groepen zichzelf melden. Schim van der Loeff bevestigt dit en wijst op voorbeelden uit Dordrecht, Middelburg[444] en Vlaardingen. Het voorstel wordt uiteindelijk met 45 tegen 30 stemmen verworpen. Een jaar later keren de verschillende voorstellen weer terug op de agenda. Groningen doet nu formeel het voorstel de Sociëteitscommissie de middelen te laten onderzoeken die mogelijk zijn 'om den band tusschen de in verstrooiing levende Remonstranten en de Broederschap levendig te houden'. Na enige discussie, waarin door Maronier nog eens bepleit wordt om af te zien van niet-remonstrantse acties, zoals het te nadrukkelijk werven, wordt het voorstel aangenomen. De Commissie zal nader onderzoeken welke mogelijkheden er zijn.

Een voorstel van Leiden om tot een diaconaal fonds te komen voor verstrooide remonstranten wordt door de Sociëteitscommissie ontraden. Zij ziet geen mogelijkheden om landelijk financiële middelen te verzamelen. Er zijn andere, grote uitgaven en een landelijk fonds zou maar mensen oproepen om ervan gebruik te maken.[445]
Nu zijn de gemeenten autonoom met betrekking tot hun verplichtingen. De diaconieën kunnen voorzover mogelijk helpen. In bijzondere gevallen wordt een beroep gedaan op andere gemeenten en zo zijn de zaken altijd goed geregeld. De Utrechtse gemeente, na de verzekering ontvangen te hebben dat de commissie ook de situatie van later tot armoede vervallen leden van voormalige gemeenten zal onderzoeken, berust verder in deze zaak.
Om de onduidelijkheid over de algemene leden te verminderen doet de Sociëteitscommissie in 1898 een voorstel.[446] Naast de algemene leden die na hun vertrek uit het ressort van een gemeente aan die gemeente verbonden willen blijven, wordt er ook een nieuwe categorie algemene leden ingesteld, namelijk die buiten het ressort van een gemeente wonen en aangegeven hebben lid van de Remonstrantse Broederschap te willen worden. Na enige discussie wordt dit voorstel aangenomen. De Sociëteitscommissie reageert ook op suggesties gedaan door Groningen. Zij wijst de meeste zaken af als niet praktisch, financieel niet haalbaar of niet in overeenstemming met de beginselen van de Broederschap. Zo lijkt het haar geen goed plan om al dan niet tegen gereduceerd tarief verstrooiden een abonnement op *URB* aan te bieden, daar dat geen officieel orgaan van de Broederschap is. Net zomin vindt zij het aantrekkelijk om autonome gemeenten te verplichten zich te ontfermen over verstrooid wonende remonstranten in de omgeving van een gemeente. Als gemeenten dit uit zichzelf willen doen, wordt het gewaardeerd. Voorts heeft de Groningse gemeente voorgesteld om, nadat zij zijn opgespoord, verstrooide remonstranten met elkaar in contact te brengen. Uit die kringen zouden kleine gemeenten kunnen ontstaan. Dit voorstel wekt principiële weerstand bij de Commissie:

> ‘Maar ons hoofdbezwaar er tegen is, dat het in strijd is met het karakter onzer Broederschap. Onze Broederschap is niet een op dogmatischen grondslag gebouwde vereeniging, geen alleenzaligmakende kerk, geen confessioneel genootschap, en het ligt dus niet op haar weg om zoodanige kringen te stichten en degenen die blijkbaar geen behoefte hebben aan haar gemeenschap, als waren ‘t verloren schapen, bijeen te gaderen. Voor allen die begeeren zich bij haar aan te sluiten opent zij wijd de poort, en gaarne wil zij degenen die met haar de gemeenschap willen onderhouden te gemoet komen, maar ook de zachtmoedigste en onschuldigste propaganda moet haar vreemd blijven’.[447]

Wel zou de commissie graag zien dat de besturen vertrekkende leden opsporen en aan de gemeente van hun nieuwe woonplaats bericht zenden van hun overkomst. In 1900 bericht de Rotterdamse gemeente over de daar gebruikelijke procedure bij verhuizende leden.[448] Van de burgerlijke stand ontvangt men de adressen van nieuw gevestigde remonstranten. Zij krijgen een brief met de vraag zich aan te sluiten bij de remonstrantse gemeente. Vertrekkende leden wordt een attestatie meegegeven en de verhuizing wordt bericht aan de remonstrantse gemeente waar het lid gaat wonen. De Sociëteitscommissie maakt hierbij de opmerking dat dit voorbeeld dienstig kan zijn voor andere gemeenten, al weet zij dat niet iedereen het standpunt toegedaan is dat er zo gehandeld moet worden.

> ‘Het is aan Uwe Vergadering meer dan eens gebleken, dat ten aanzien van deze zaak tweeërlei opvatting onder ons heerscht. Sommigen meenen, dat lieden, die niet eens de geringe moeite willen nemen om de hun meêgegeven attestatie bij het bestuur der gemeente in hun nieuwe woonplaats in te dienen, hierdoor eene onverschilligheid aan den dag leggen zóó verbazend groot, dat men nu ook gerechtigd is hen aan hun lot over te laten’.[449]

Terwijl de Commissie eerder verklaarde niet te willen onderzoeken hoe het is gesteld met remonstranten in de verstrooiing, geschiedt dit in 1901 – op verzoek van de Haagse gemeente – toch. Naar aanleiding van de volkstelling van 1899 heeft men gegevens verzameld van remonstranten die niet bekend zijn bij de gemeenten. De gemeenten wordt verzocht zich over de leden te ontfermen die in hun ressort wonen. De Sociëteitscommissie stelt de Algemene Vergadering nu de vraag wat te doen met hen die buiten het bereik van de verschillende gemeenten wonen. Deze vraag wordt, na enige discussie, door de vergadering teruggespeeld naar de commissie, die het volgend jaar verslag zal uitbrengen van de mogelijkheden. Opvallend is dat nu niet meer gesproken wordt over principiële wenselijkheid of onwenselijkheid van deze actie. Het jaarverslag van 1902 maakt uitgebreid melding van resultaten van een vergelijkend onderzoek van de ledenadministraties van verschillende gemeenten en de resultaten van de volkstelling van 1899.[450] Veelal bleken bij de burgerlijke stand meer remonstranten ingeschreven dan in de ledenregisters. Vaak was dit een gevolg van onzorgvuldige opgaven. Slechts zelden bleek het te gaan om personen die vergeten waren bij een verhuizing hun attestatie in te leveren. Tegelijkertijd toonde onderzoek in Rotterdam aan dat onder de als remonstranten aangeduiden in de volkstelling ook veel mensen zijn, die zich in een kring rondom de gemeenten bevinden. Zij behoren niet tot de Broederschap, maar voelen zich, zonder ooit lid te zijn geweest, betrokken.

> ‘De zaak is deze. Ten gevolge van de tijdsomstandigheden op kerkelijk gebied heeft zich langzamerhand een aanhang gevormd om onze Gemeente, eene Gemeente, om het zoo te noemen, buiten de Gemeente, die niet openlijk tot haar toetreedt, maar van de godsdienstoefeningen gebruik maakt, en vooral de kinderen bij ons laat doopen of inschrijven en ze door ons laat onderwijzen. Deze aanhang bestaat dan ook niet uit van elders gekomenen, doch heeft zich gevormd op de plaats zelve, en voor zoover het vreemden zijn, zijn dezen afkomstig uit streken, waar de Broederschap niet is vertegenwoordigd. Bovendien zijn er mannen, die zich Remonstranten noemen, omdat hunne vrouwen bij ons zijn ingeschreven, en vrouwen, die hetzelfde doen, omdat hare mannen leden zijn; en dat strekt zich zelfs uit tot broeders en zusters. En dan nog zijn er, die zich Remonstranten noemen om geen andere reden dan dat zij zich niet rechtzinnig noemen’.[451]

Bij de zich remonstrant-noemenden die in de ressorten van gemeenten wonen, wil de Sociëteitscommissie het aan de gemeenten over laten hoe te handelen. Voor verstrooide remonstranten ligt dat anders. De commissie heeft een onderzoek gedaan naar een aantal als remonstrant aangemelde personen. Over het algemeen blijken velen zich aangesloten te hebben bij een andere protestantse gemeente. Anderen zijn vervreemd van het kerkelijk leven. Naar het oordeel van de Commissie is er geen kans van slagen voor het verzamelen van deze verstrooiden in (nieuwe) gemeenten. Het verslag wordt op dit punt met genoegen ontvangen. De Haagse afgevaardigde stelt voor dat alle gemeenten deze kwestie ter harte zullen nemen en zullen voortgaan met elkaar melding te maken van

verhuizingen; voorts worden de gemeenten opgeroepen de Sociëteitscommissie te berichten over hun werkzaamheden in dezen. Door het beperkte aantal antwoorden en de zeer verschillende benadering van de vraagstelling, kan de Sociëteitscommissie het volgende jaar geen goede conclusies trekken. Wel maakt zij melding van het geringe effect van het melding maken aan de nieuwe gemeente van het opvragen van een attestatie. Over het algemeen zijn degenen die hun attestatie opvragen ook genegen die in te leveren bij de nieuwe gemeente. In 1904 stelt Den Haag voor de verzending van een attestatie te laten verrichten door de gemeente waaruit men vertrekt.[452] Slechts wanneer men dat niet wenst, zal het niet geschieden, maar dan vervalt ook het lidmaatschap van de Broederschap. Wanneer men verhuist naar een plaats waar geen remonstrantse gemeente is gevestigd, kan men algemeen lid worden van de gemeente waaruit men vertrekt of een willekeurig andere. Als men dit ook niet wil, vervalt het lidmaatschap. De Commissie wijst de voorstellen af. Zij vindt dat het bij het lidmaatschap hoort om er actief iets voor te doen. Verder suggereert het bij verhuizing directe diaconale verplichtingen. Na enige discussie stemt men toch in met de verzending van de attestatie door de vertrekkende gemeente. In 1906 dient Arnhem een voorstel in om te komen tot enige activiteit om de verstrooiden meer bij de Broederschap te betrekken.[453]

> ‘Er wordt eene Commissie benoemd, die een onderzoek zal instellen:
> 1o. naar de plaatsen, waar het aantal verspreide leden der Broederschap tot een cijfer van eenige beteekenis is geklommen;
> 2o. naar de wijze, waarop in hun omgeving hunne godsdienstige behoeften kunnen voldaan worden;
> 3o naar de wenschelijkheid en mogelijkheid, om aldaar de Remonstranten onderling tot nauwer aaneensluiting te brengen, en door het vormen van kringen, vereenigingen, filiaalgemeenten of zelfstandige gemeenten deze leden en hunne nakomelingen voor de Broederschap te bewaren, en de Broederschap in staat te stellen ten hunnen aanzien haren plicht te volbrengen’.

Ter ondersteuning wijst Arnhem op de grote aantallen remonstranten in Apeldoorn en Nijmegen. Dat rechtvaardigt een grotere activiteit. De Sociëteitscommissie verwacht in meerderheid weinig van het plan, maar meent het niet te kunnen ontraden nu Arnhem zulke goede verwachtingen heeft. De commissie wordt benoemd en brengt een jaar later verslag uit van haar werkzaamheden.[454] Zij heeft een inventarisatie gemaakt van die plaatsen (zonder remonstrantse gemeente) in Nederland waar meer dan 50 remonstranten wonen. Veelal blijkt er weinig overeenstemming tussen de gegevens van de algemene leden en de gegevens van de burgerlijke stand. Van alle verstrooide remonstranten is een adressenbestand gemaakt, dat gebruikt kan worden om remonstranten op verschillende plaatsen met elkaar in contact te brengen. De commissie noemt als mogelijkheid om aan remonstranten in een plaats waar geen gemeente is, de gelegenheid te bieden dat een remonstrants predikant godsdienstonderwijs geeft, kinderen doopt en huwelijksplechtigheden leidt. Vooralsnog is het te vroeg om te zeggen of er nieuwe (filiaal)gemeenten gesticht kunnen worden. Ter voortzetting van het werk verzoekt de commissie een permanente commissie voor remonstranten in de verstrooiing op te richten. Dit alles roept in de vergadering verschillende reacties op. Sommigen verzetten zich. Het past niet op deze manier propaganda te bedrijven. Verder wordt het belang van de

hele moderne beweging geschaad wanneer men zo enkel het belang van de Broederschap zoekt. Anderen wijzen er op dat bijvoorbeeld een afdeling van de Protestantenbond geen alternatief is voor een nieuw op te richten gemeente, daar een dergelijke afdeling een gemeenteband ontbeert. Groenewegen betoogt dat het niet juist is het streven naar versterking van de Broederschap gelijk te stellen aan het tegenwerken van samenwerking met geestverwanten. Terwijl doopsgezinden en hervormden de onderlinge banden aanhalen, bestaat er nog steeds mogelijkheid tot samenwerking. Verder zou hij, als hij woonde in een plaats zonder remonstrantse gemeente, het voor zijn kinderen toch wensen dat zij in de beginselen van het remonstrantisme ingeleid zouden worden. De Broederschap moet haar leden niet alleen om steun vragen, maar ook steun aanbieden. Juist de historische verworteling in een bestaande organisatie geeft kracht. In afdelingen van de NPB ontbreekt dat.

> 'En Spr. [Groenewegen] meent dat ook die Remonstrantsche gemeenten de beste waarborgen voor de toekomst hebben, waar men het Remonstrantisme kent, liefheeft en wil handhaven als een kostbaar pand ons toevertrouwd. Dit sluit noch iets vijandigs noch iets afgunstigs in tegenover geestverwanten van anderen naam. Veeleer maakt het, waar het noodig is, hartelijke samenwerking zeer goed mogelijk. Men kan wel samenwerken voor een gemeenschappelijk doel, al blijft men wonen in zijn eigen huis. Zoolang de Broederschap zich bewust is, met een eigen historie een eigen karakter en een eigen bestaansdoel te bezitten, mogen wij waken dat de liefde daarvoor niet verflauwe en geen der onzen voor ons verloren ga'.[455]

Op voorstel van Haarlem zal de Sociëteitscommissie wijzigingen in het Algemeen Reglement voorbereiden zodat de commissie voor de remonstranten in de verstrooiing een permanent karakter krijgt. In 1908 wordt vervolgens een dergelijke commissie benoemd die belast wordt met het bijhouden van een register van remonstranten in de verstrooiing en het bedienen van deze remonstranten. In het volgende deel zal blijken hoe deze commissie proactief gemeentevorming stimuleert en remonstranten probeert te behouden voor de Broederschap.

Tussen 1880 tot 1908 groeit het gevoel dat de Broederschap een verplichting heeft tegenover haar leden die niet wonen in het ressort van een gemeente. Steeds meer pogingen worden ondernomen om hen voor de Broederschap te behouden. Besturen moeten elkaar attestaties sturen bij verhuizingen. De Commissie voor de remonstranten in de verstrooiing wordt opgericht om het contact met deze groep te onderhouden en te onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om tot nieuwe gemeentevorming te komen. Tegen deze ontwikkelingen worden in hoofdzaak twee bezwaren geuit. Ten eerste past het niet in de remonstrantse traditie om propaganda te bedrijven. Het kerkgenootschappelijk belang mag niet de boventoon voeren. Ten tweede klinkt het verwijt dat de vrijzinnige samenwerking onder druk komt te staan. Door de samenbundeling van remonstranten in de verstrooiing, die wellicht al betrokken zijn bij andere vrijzinnige geloofsgemeenschappen, worden deze groeperingen geschaad. In de loop der jaren worden deze bezwaren steeds meer overstemd door het belang van het eigen kerkgenootschap. De oprichting van de Commissie voor de remonstranten in de verstrooiing is het beginpunt van een nieuwe periode waarin de Broederschap actief op zoek gaat naar haar leden op plaatsen waar zij tot nog toe niet werden bereikt. Er spelen nog twee andere discussies rond het

lidmaatschap. De roep om een betere organisatie van de diaconale bijstand van verstrooiden komt op. De meerderheid van de Broederschap verwerpt deze ideeën echter. Ook verworpen wordt de wens van sommige moderne gemeenten om een minimumcontributie verplicht te stellen; een 'modern' trekje, van groepen die zich eerder beschouwen als een gewone vereniging, dan een kerk met een onderlinge band tussen armen en rijken.

De eenheid onder spanning

Tegen het einde van de negentiende eeuw ontstaat er binnen de Remonstrantse Broederschap kritiek op de theologische koers. Twee predikanten in het bijzonder stellen vragen naar de grenzen van het christendom en suggereren dat het remonstrantse modernisme gevaar loopt daar buiten te geraken. P. Eldering stelt de principiële vraag of de modernen die alle normativiteit aan de christelijke traditie en Jezus in het bijzonder ontzeggen, zich wel christen kunnen blijven noemen. Zijn collega van Oude Wetering, L.N. de Jong (1869-1937), gaat nog een stap verder. Hij twijfelt aan de waarde van de Remonstrantse Broederschap. Hij acht haar te behoudend en te eenzijdig en is bang dat de aankweking van ware zedelijkheid door de grenzen die zij stelt, in het gedrang komt. Aan de kwestie rond De Jong wordt in dit proefschrift relatief veel aandacht besteed. Dit geldt ook voor een kwestie rond Haentjens. Reden hiervoor is dat het een voorbeeld is van de al dan niet in de praktijk gebrachte verdraagzaamheid, een beginsel dat telkens als eerste wordt genoemd als het gaat om het typisch remonstrantse.

De kwestie-De Jong

Over het leven van Leonard Nicolaas de Jong is weinig bekend.[456] Geboren te Utrecht op 30 maart 1869 gaat hij in 1889 studeren in Leiden, aan de theologische faculteit en aan het Remonstrantse Seminarium. Op 11 juli 1894 legt hij het proponentsexamen af. Na afloop van zijn examen rijzen er bij de curatorenvergadering twijfels over de vraag of hij tot proponent bevestigd moet worden. Sommigen suggereren een verlenging van de studie met een jaar, zonder daar echt grote verwachtingen van te hebben. De hoogleraar springt voor zijn student in de bres.

> 'Daarop verklaarde Prof. Tiele dat het examen zeer slecht was geweest in allen deele, maar dat het geen juist beeld gaf van de persoonlijkheid des heeren de Jong. De Hoogleeraar verklaarde dat hij geen enkel examen goed had afgelegd, al was ook de kennis zeer voldoende. Wat er in zijn geest woont komt er zeer moeielijk uit. In zijn preek vond hij veel goeds en zag hij beloften voor de toekomst. Bij zijn studie heeft hij met zijn middelmatige gaven gedaan wat hij kon. Zijn leven was onberispelijk, zijn vlijt en ernst lofwaardig. Een later examen zou ons voor dezelfde gebreken stellen. Maar van de leerschool der practijk verwachtte de Hoogleeraar veel. En om deze redenen adviseerde hij tot toelating'.[457]

Uit dit examen en de manier waarop Tiele zijn leerling beschermt, valt wellicht zijn latere, felle, mening te verklaren. Op 21 oktober 1894 doet De Jong intrede te Oude Wetering, waar hij op 1 april 1900 het lidmaatschap van de Broederschap en daarmee ook het predikantschap neerlegt. In 1902 promoveert hij te Leiden.[458] Van 1906 tot 1920 is hij voorganger van de afdeling Utrecht van de NPB. In 1921 wordt hij na een *colloquium doctum* toegelaten tot het predikantschap in de Hervormde Kerk en doet hij intrede in de hervormde gemeente te Ruinen. Tijdens zijn predikantschap in Ruinen voert hij,

L.N. de Jong (1869-1937).

ter vervanging van de grote, gezamenlijke avondmaalbekers, kleine aluminium bekertjes in.[459] Bij een vacature in de remonstrantse gemeente te Meppel springt hij in door catechisatie te geven. Merkwaardigerwijs wordt hierbij geen melding gemaakt van zijn achtergrond als remonstrants predikant. Hij overlijdt op 13 november 1937. Het is opvallend dat De Jong in remonstrantse bronnen na zijn vertrek uit Oude Wetering volstrekt genegeerd wordt.

In februari 1897 schrijft Eldering, dan predikant in Friedrichstadt, een artikel 'Wie is een christen en wat is christelijk?' in *Uit de Remonstrantsche Broederschap*.[460] Hierin bestrijdt de schrijver het al te algemene gebruik van het woord christen. Niet iedere westerling, niet iedereen die naastenliefde bezigt en niet iedereen die in een God gelooft en Hem Vader noemt kan christelijk worden genoemd. Hij wil de naam christen bewaren voor die mensen die zich wezenlijk, bij uitstek, verbonden voelen met een historisch-ideële christusfiguur.[461] In het artikel 'Zijt gij een Christen?' scherpt De Jong de vraag van Eldering aan.[462] Hij betoogt dat de werkelijk moderne zich niet meer tevreden kan stellen met de naam van christen, maar een stap verder moet gaan. De door modernen veronderstelde 'godsdienst van Jezus' is een product van de menselijke fantasie. Het is een gereconstrueerde godsdienst die past bij het moderne verstaan. Op zich is deze godsdienst wel de moeite waard, maar niet christelijk.

> 'Wilt gij een voorbeeld? Slaat dan het eerste artikel van ons algemeen reglement op, leest dat onze Broederschap is een vereeniging, die op den grondslag van het evangelie van Jezus Christus, die natuurlijk slechts de orthodoxe betekenis heeft, een: in den geest van Jezus, dat niets zegt dan wat men er belieft in te leggen'.[463]

Eldering distantieert zich van De Jong.[464] Diens afscheid van het christendom gaat te ver. Zelf zoekt hij vooral een christendom waarin ruimte is voor een Christus-ideaal. Hij constateert dat er christenen zijn die met de stichter in historisch-ideale zin niet verbonden zijn. Voor hem horen het volgen van een Christus-ideaal en het je een christen noemen bij elkaar. Pas wanneer het loslaten van die verbinding algemeen zou zijn binnen de Broederschap, zou het eerste artikel gewijzigd kunnen worden. De Jong houdt te weinig over wanneer hij het christelijke verwerpt. Braafheid is niet genoeg.

> 'Wil de Jong werkelijk dien kant uit? Zullen we Art. 1 onzer Broederschap aldus moeten wijzigen: "de Broederschap der Remonstranten is eene vereeniging van brave menschen, die er naar streven de Braafheid te bevorderen bij zichzelven en anderen?'[465]

Eldering wil vasthouden aan het christendom. Is Christus de beheersende en leidende kracht van het persoonlijk godsdienstig leven of is hij voor ons een bijzonder mens net als anderen? Het antwoord hierop bepaalt of men christen is of niet.[466] Een predikant moet durven getuigen van zijn geloof, van zijn Christus-ideaal. Eldering hoopt dat velen in ernst naar deze vragen zullen kijken en dat ze een serieuze bespreking in het blad zullen ontvangen.[467] De pennenvruchten van De Jong roepen felle emoties op. J.H. de Ridder jr. en Van Gorkom wijden elk een artikel aan een beantwoording van zijn vraag.[468] Zij zijn geschokt door het optreden van De Jong. Zij voelen zich persoonlijk aangevallen en schuwen een tegenaanval niet. Zij verwijten hem een grote hoogmoed, waarmee hij geleerden aanvalt, zonder zelf veel voor te stellen. Verder schrijft hij slecht Nederlands en is hij niet consequent. Hij heeft niet genoeg kennis van zaken om de dingen te beweren die hij beweert en als hij de zaken werkelijk zo meent als hij schrijft, kan hij geen remonstrants predikant meer zijn.

> 'Te verkeeren in een periode van twijfelend vragen, van rusteloos zoeken, waarde ambtgenoot, dat pleit voor u. Slechts die ernstig is, kent zoo'n strijd. Maar onbekookt uw vragen in den vorm van ontkenningen gieten, maar ruw afbreken, zonder dat gij den afbraak tot een nieuwen bouw gebruikt, heeft uw ernst daar ook vrede mee?'[469]

Op de vraag zelf gaat De Ridder niet in. Zijn overtuiging dat ook de modernen recht hebben op de naam van christen is niet aan het wankelen gebracht. Ook Van Gorkom kiest harde bewoordingen. Aan de hand van auteurs als Huet, Goethe, Schiller en Lessing laat hij zien dat het christendom breder is dan alleen maar de orthodoxie. Hij verwijt De Jong geen kennis te hebben genomen van het debat onder modernen over het goed recht om ook christen te heten.

> 'Heeft nu De Jong getoond dat hij, zij 't maar eenigszins, op de hoogte der literatuur van zijn onderwerp was? Heeft hij met name eenige notitie genomen van 't geen door modernen over hun recht op den christennaam werd geschreven? Noch van 't een, noch van 't ander bleek mij iets'.[470]

In de eerste alinea's van zijn artikel 'Ben ik een Christen?' trekt De Jong het boetekleed aan.[471] Zijn eerdere artikel bevatte veel onhelderheid en terecht zijn er daarover, maar ook over de vorm en de oppervlakkigheid, opmerkingen gemaakt. Toch geeft hij zich niet

gewonnen. Tegenover De Ridder die stelt dat hij ver buiten de waarheid staat wanneer hij Jezus ook andere dingen dan de grootste menslievendheid toedicht, zegt hij dat woorden van Jezus als 'valse profeten', 'geveinsden' en adderengebroed' niet spreken van een waardering en hoogachting van de tegenstander. Op Van Gorkom reageert hij met het verwijt dat Paulus wel degelijk oproept tot navolging van Jezus maar dat modernen die woorden niet serieus genoeg nemen. Is het modernen ernst, wanneer zij de hele dogmatiek van Paulus verwerpen?

> 'Die "dogmatiek, die de onze niet zijn kan", brengt dus juist eene groote verandering te weeg, en geeft mij het recht te blijven spreken van eene godslastering in de ooren van een Paulus, wanneer de modernen Jezus willen navolgen door te willen doen in den tegenwoordigen tijd, wat hij heeft gedaan voor zijn tijd'.[472]

De vraag uit het vorige artikel 'Zijt gij een Christen?' wordt vervangen door de vraag 'Ben ik een christen?'. Voor de beantwoording geeft De Jong verschillende mogelijke definities van 'christen'. Als eerste is er de historische. Hier wordt de christelijke godsdienst tegenover de heidense geplaatst. In moderne kring is later, nadat eerst is gepoogd de eerste betekenis te zuiveren door historisch onderzoek, gekozen voor een tweede betekenis. Daarin *is* men niet zozeer een christen, maar *streeft* men er naar om het te worden. Dit christen-zijn wordt gelijk gesteld met 'zedelijk-volmaakt' te zijn. Op die manier echter kan er geen onderscheid meer zijn tussen christenen in engere zin en volgelingen van andere godsdiensten. De derde betekenis van christen is de meest algemene. Iedereen die in de westerse, christelijke cultuur staat, heet dan christen. Terwijl Eldering zoekt naar een christendom dat loskomt van alle vrijblijvendheid en De Ridder en Van Gorkom een dynamische definitie hanteren, wil De Jong loskomen van het particularisme dat achter de definitiekwestie steekt. Hij spreekt over inspiratie die ook buiten de christelijke traditie te vinden is. Hij zoekt naar een geloof dat niet beperkt is tot het christendom.

> 'Laten wij gelooven dat God te groot is om Zijne waarheid neder te leggen in het Evangelie van Jezus Christus, hoe ook opgevat, alleen; dat Hij altijd voortgaat nieuwe waarheid te openbaren, die niet altijd is neder te leggen in het oude Evangelie van Jezus Christus'.[473]

Hierom wil De Jong geen christen zijn op die bekrompen manier. Het kan hem niet algemeen genoeg zijn. Op die universele betekenis van het geloof zou de Broederschap zich moeten richten:

> 'Wat ik wensch? Niet dat overhaast een besluit worde genomen door onze Algemeene Vergadering. Maar dat elk lid onzer Broederschap, vooral de vaste leden der Vergadering, zichzelf eens afvragen of de term: het evangelie van Jezus Christus staat op de hoogte van onzen tijd en geschikt is om uitdrukking te geven aan hetgeen leeft in onze harten. En dat dan het resultaat van deze overdenkingen moge wezen een verandering van den term: het evangelie van Jezus Christus zóó, dat wij een grondslag verkrijgen waarop het godsdienstig leven kan worden bevorderd zonder dat aan eenig particularisme wordt toegegeven'.[474]

Na het wapengekletter rond De Jong disputeren Eldering en anderen weer verder. Daar dit vooral een dogmatische discussie betreft en minder betrekking heeft op het beeld van de Broederschap kan hier verder aan worden voorbijgegaan.[475]
De Jong zelf schrijft een universalistische preek over de openbaring van God in de natuur[476], zonder verder in te gaan op de discussie over het christen zijn. Later zal blijken dat naar aanleiding van deze discussie de Amsterdamse gemeente een afspraak met De Jong voor een preekbeurt afzegt. Het bestuur aldaar kan zich niet vinden in zijn meningen.[477] Terwijl de discussie bij De Jong uitmondt in een onverkwikkelijk afscheid van de Remonstrantse Broederschap, blijft Eldering een gewaardeerd predikant. In enkele vervolgartikelen komt hij tot een nadere standpuntbepaling in deze kwestie. Deze bijdragen in *URB* roepen verder geen discussie op, zodat een uitgebreide bespreking niet nodig is. In 1901 schrijft hij een laatste uitgebreid (dubbel)artikel onder de titel 'Door God tot Christus, met Christus in den Vader'.[478] Hierin komt hij tot een antwoord op de vraag die hij in zijn eerste artikel stelde: 'Wat is een Christen?'.

> 'Een Christen is, zoo zou ik thans zeggen, degene, die den godsdienst belijdt, waarin God als Vader in Geest en waarheid door liefde wordt vereerd en waarvan Jezus Christus het middelpunt is. Dit is het inwendig teeken. Het uitwendig is daarin te zoeken, of zoo iemand werken doet, gelijk Jezus gedaan heeft en meerdere dan deze. Laat nu ieder voor zich uitmaken, wie recht heeft op den Christennaam. Ik voor mij durf er, in eerbiedige bewondering voor dien titel, geen aanspraak op te maken'.[479]

Korte tijd later blijkt hoe hoog De Jong deze kwestie opneemt. Voor het bestuur van Oude Wetering volstrekt onverwacht maakt hij op 2 maart 1900 bekend dat hij ontslag zal nemen als predikant van die gemeente en per 1 april zijn lidmaatschap van de Broederschap zal neerleggen. Op die dag wil hij zijn afscheid preken. Op 16 maart maakt De Jong zijn voornemen bekend aan de Sociëteitscommissie. In het kort geeft hij zijn gevoelens weer:

> 'Alleen dit kan worden gezegd, dat het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, door de Remonstrantsche Broederschap als haar beginsel aangenomen, in mijn oog een hinderpaal verdient te heeten voor de aankweeking van werkelijk hoog-zedelijk leven, aan den eenen kant, omdat het de gedachten bepaalt bij de leer en niet bij het leven, aan de anderen kant omdat daardoor vormen gehandhaafd worden, die geen redelijke eerdienst genoemd mogen worden. Indien ondergeteekende had kunnen gelooven, dat aan deze bezwaren tegemoet kon worden gekomen, zonder dat de Remonstrantsche Broederschap met haar verleden en hare tradities behoefde te breken, hij zou zeker tot dezen stap niet zijn overgegaan. [...] Doch nu zijne bezwaren nooit uit de weg geruimd konden worden, of het was ten koste van het bestaan der Broederschap, nu aarzelt hij ook niet, met haar te breken'.[480]

Uit een rondschrijven van de Sociëteitscommissie blijkt dat de leden zich goed kunnen verenigen met het ontslag van De Jong. Hoewel het Algemeen Reglement een opzegtermijn van drie maanden voorschrijft, wil men hem niet zolang vasthouden. Na een formele brief van Schim van der Loeff waarin hij De Jong wijst op de bestaande opzegtermijn, reageert deze per kerende post door de volgorde van de zaken om te draaien.[481] Daar hij per 1 april zijn lidmaatschap van de Broederschap zal neerleggen, vervalt auto-

matisch zijn predikantschap en is hij niet gebonden aan de genoemde opzegtermijn. Het opzeggen van zijn lidmaatschap zal op 1 april ingaan zodat hij nog de gelegenheid zal hebben om een laatste woord tot de gemeente te spreken. In een volgende brief probeert De Jong zijn standpunt nog duidelijker toe te lichten. Hij wijst erop dat Amsterdam hem de toegang tot de kansel ontzegde naar aanleiding van zijn briefwisseling in *URB*. Hij acht zich niet vrij om van de kansel af te zeggen, wat hij nodig acht. Tiele en de leden van de Sociëteitscommissie hebben geen poging ondernomen om met hem in gesprek te raken. Het onremonstrantse – namelijk weinig verdraagzame – besluit van het Amsterdamse bestuur heeft hem de ogen geopend.

> 'Ziet ge, het heeft mij veel pijn gedaan om tot de erkenning van die waarheid te komen, maar nu ben ik er: het werkelijk zedelijk leven wil ik bovenaan en een vereniging waar op dergelijke wijze door de autoriteiten met hooge beginselen en zedelijke waarheden wordt omgesprongen, kan voor mij niet meer een voorwerp van liefde wezen. Het is voor mij een bewijs, dat daar een verrotte toestand is ingetreden, en dat een ieder, die daar bij behoort, zich zelf bezoedelt onnoodig'.[482]

In een brief aan zijn vriend, de Boskoopse predikant, C.D. Sax (1866-1929), die door het bestuur van Oude Wetering als consulent is aangesteld, geeft hij nadere bijzonderheden en laat hij weten dat hij niet zonder pijn in het hart verdwijnt:

> 'Ja, ik ben niet in een aangename stemming tegenover de Broederschap maar als men verschillende autoriteiten heeft geraadpleegd twee jaar lang, men is met z'n bezwaar reeds een jaar geleden bij Prof. Tiele gekomen, die het niet noodig oordeelde er veel woorden over vuil te maken en ten slotte, als hij onmachtig blijkt, een nijdige brief schrijft, dan is er reden. [...] In mijn oog staan de hedendaagsche kerkgenootschappen, waaronder de Rem. Broederschap altijd in mijn oog de hoogste plaats inneemt, niet op een hoog zedelijk standpunt, ook vind ik den beginselen der Broederschap niet geschikt om dat aan te kweeken. Ge zult begrijpen, wat het mij heeft gekost om tot dat besluit te komen, hoe het mij is afgeperst, omdat degenen die geroepen zijn om de beginselen der Broederschap hoog te houden, niet bij machte waren die beginselen tegenover mij te verdedigen. Ik heb gehoopt, altijd gehoopt, dat zij het zonder kermen doen, maar nu is het te laat; ik weet zeker, dat ik heb nieuwen wijn, en dien doet men niet in oude zakken'.[483]

Nu Sax consulent is, zal hij enigszins tegenover De Jong komen te staan. De Jong hoopt dat ze – ondanks de verschillen van mening – vrienden kunnen blijven. Toch zal dat moeilijk worden, daar De Jong weinig ruimte laat aan Sax voor het vervullen van zijn opdracht.

> 'Vrij kunnen de inzichten verschillen, maar daarom kunnen wij toch zeer goed vriendschappelijk zijn, zooals wij tot nu toe waren. [...] Doe mij het genoegen, als ge je daartoe geroepen acht, om mijn bestuur te helpen, anders loopt de boel in de war. En als ge hier komt, zoolang ik hier ben, zult ge hartelijk welkom zijn, gelijk ik het altijd heerlijk zal vinden, als ge ten mijnent eens een ogenblik je tent wilt opslaan. Of hebt ge, zooals Prof. Tiele, de Broederschap meer lief dan mij?'.[484]

Op 1 april 1900 preekt De Jong ten afscheid. Hij schetst zijn beweegredenen voor het neerleggen van het lidmaatschap van de Broederschap.[485] Tegenover het velerlei zoeken naar manieren om geluk te vinden en de talloze wijzen om het volk op te voeden en meer voorspoed te geven, verkondigt De Jong het ene nodige. Dit ene is uit God. Sommigen zeggen dat wat God spreekt in de kerkgenootschappen gevonden wordt. Dat is niet waar.

> 'Daar is geen enkel kerkgenootschap, katholiek of protestant, dat het eene noodige zóó op den voorgrond plaats dat het werkelijk het eene is, waarop die gansche gemeenschap steunt. En daarom is er ook geen enkel kerkgenootschap, dat met volle aandacht en de gansche ziel luistert naar wat God spreekt'.[486]

De kerkgenootschappen staan tussen de mens en God in, terwijl er geen ruimte is voor het ene nodige. In geen enkel kerkgenootschap staat het aankweken van een hoog zedelijk peil centraal. Zij staan dit juist in de weg. Men houdt vast aan oude ideeën en laat geen ruimte voor het nieuwe.

> 'Versteende vormen en begrippen, diamanten, die nooit brooden worden, omdat zij niet voortkomen uit ons verstandelijk en zedelijk denken, zij worden als heilige inzettingen vereerd en als noodzakelijk voor het geloofsleven aangeprezen. Toch zijn het vormen, die vroeger, toen werkelijk hoog-zedelijk leven was onder de christenen, de van-zelf-sprekende, natuurlijke uitingen waren van de behoeften, welke leefden in de harten, maar nu nietszeggend zijn. Ziet, dat is een ernstige grief tegen alle kerkgenootschappen, dat altijd nog wordt verondersteld, als zou het lidmaatschap van een kerk een mensch beter maken, als zou het zijn een vereeniging van menschen, die zedelijk-hooger staan, dan die niet ter kerke gaan, als zou van deze menschen getuigd kunnen worden, dat zij zijn het zout der aarde'.[487]

Dit verwijt geldt ook de Remonstrantsche Broederschap. Zij geeft ruimte, zodat niemand een leer opgedrongen krijgt, maar verzandt in vrijblijvendheid. Zij geeft ruimte aan de Amsterdamse gemeente die een predikant van de kansel afhoudt, zonder dat zij maatregelen tegen hem neemt of Amsterdam wijst op de verantwoordelijkheden van vrijheid en verdraagzaamheid. Hoewel velen hun krachten ten dienste stellen van een kerkgenootschap kan daar niets uitkomen. Hun vrijheid wordt belemmerd, doordat het kerkgenootschap op een verkeerde grondslag staat die het nieuwe leven buitensluit. Ook moderne geloofsgemeenschappen lijden aan dit euvel. Men beroept zich op het overgeleverde, de heilige schat van Gods openbaring in het verleden, zonder dat er aandacht is voor de voortdurende openbaring.

> 'Verouderd zijn hare instellingen, verouderd de grondslag, waarop zij staan, niet op de hoogte van den tegenwoordige zedeleer, welke daar verkondigd wordt, en elke poging om te getuigen van nieuw leven, dat machtig bruist door de aderen der maatschappij, en van nieuwe geboden, die verzoenend en verlossend klinken in het hart, wordt verijdeld door de doodsche banden, waarin het kerkelijk leven de menschen houdt gekneld'.[488]

Voor Sax wordt het moeilijk vriendschappelijk te blijven wanneer De Jong besluit om toch nog predikantswerk te blijven doen. Hij wil voorgaan in de dienst van 8 april, zolang er geen andere predikant gevonden is. Ook zal hij catechisaties geven. Het avondmaal zal hij niet bedienen.

Tussen de consulent en de Sociëteitscommissie is intensief contact. Sax weet niet hoe hij precies moet omgaan met de situatie, maar de Sociëteitscommissie wil dat er flink opgetreden wordt tegen De Jong. Men vindt het zeer onwenselijk dat De Jong, geen lid meer van de Broederschap, propaganda maakt tegen haar, toch nog op een remonstrantse kansel staat en catechisatie geeft. Sax brengt telkens van zijn bezoeken aan Oude Wetering verslag uit aan Schim van der Loeff, die deze berichten rondzendt aan de leden van de Sociëteitscommissie. Op 2 april legt Sax zijn eerste bezoek af als consulent van Oude Wetering. Daar het niet mogelijk blijkt een voltallige bestuursvergadering bijeen te roepen bezoekt hij verschillende leden en gaat ook langs bij De Jong. Allereerst wil hij verhinderen dat De Jong op 8 april zal voorgaan. Hij probeert de bestuursleden te overtuigen. Dat lukt op één persoon na. De Jong zelf is niet te overtuigen van het merkwaardige van zijn standpunt. Hij blijft vasthouden aan zijn toezegging te zullen preken, daar hij uitgenodigd is door het bestuur. Slechts wanneer alle bestuursleden eenstemmig zouden verklaren hem van deze toezegging te ontslaan, zou hij ervan af willen afzien.

> ‘We rookten een sigaar en dronken een glas port, maar hoe ik ook praatte en argumenteerde hij bleef koppig staan op de vervulling van de beurt op 8 April. [...] Bij DeJ. heb ik nog een uur zitten theologiseeren maar zijn ideeën zijn zoo verward en excentriek dat het mij verwonderde iemand met een academische opleiding zoo te hooren spreken. Zijn tante [die bij hem inwoont] is ’t geheel met hem eens. “Men doet geen nieuwe wijn in oude zakken” voegde zij mij toe. Neen gewis, als tenminste die nieuwe wijn maar geen drabbig slootwater blijkt te zijn dacht ik maar hield het gelukkig maar binnen’.[489]

Sax wil De Jong deze keer laten begaan omdat het bijna onmogelijk zal zijn een vervanger te vinden. Schim van der Loeff en Tiele sluiten hierbij aan, zij het niet van harte. Tiele schrijft:

> ‘Ik begrijp ook, dat er aan 8 April niets meer te doen is. Sax houdt zich kloek, maar de Jong gedraagt zich volkomen onwaardig. Zich nog op te dringen als prediker nadat hij met minachting zijn ontslag niet slechts als predikant maar ook als lid der Bp. heeft genomen. Zijn wij toch eigenlijk niet laks uit vrees voor schandaal? Naar men zegt wil dej. in Amsterdam een tweede vrije gemeente oprichten. Zulk een genie behoort ook niet te O.wetering maar in de hoofdstad’.[490]

De andere leden van de Sociëteitscommissie willen wel dat er hard ingegrepen wordt. Ook wanneer het niet zal lukken om De Jong te overtuigen, dient er streng gehandeld te worden. Tiele en Schim van der Loeff bevinden zich in een lastig pakket als dit rondschrijven pas op zaterdag 7 april weer in Leiden bij Schim van der Loeff aankomt. Het zal niet lukken om op de korte termijn van één dag alle bestuursleden te bereiken. Men beslist de dienst maar te laten doorgaan en stuurt Sax, die op maandag 9 april de bestuursvergadering zal leiden, het volgende telegram:

> ‘Commissie moest morgen optreden dejong verbieden, doch wil schandaal voorkomen. Is echter vast besloten dezen vijand der broederschap van al haar kansels te weren. Zeg dit morgen aan bestuur. U dankbaar voor flink optreden Tiele’.[491]

In een volgende brief doet Sax verslag van zijn bezoek aan Oude Wetering op 9 april. Na enige discussie besluit men De Jong niet meer op de kansel toe te laten. Ook moet hij de pastorie verlaten. De catechisaties worden door Sax overgenomen. Met bestuurs-leden bezoekt hij De Jong om de besluiten aan te zeggen. Na het zakelijke gedeelte blijft hij nog met hem achter. Dit gesprek leidt tot een iets groter begrip van het standpunt van De Jong.

> 'Bij De Jong bleef ik koffiedrinken en nog wat praten en ben reeds iets verder gevorderd in 't begrijpen van zijn motieven. Zijn tante verklaarde, toen hij even de kamer verliet, dat haar neef een diepe en innig religieuze natuur had en dat wij predikanten die in de bestaande kerkgenootschappen bleven dienen ons aan knoeierij en oneerlijkheid schuldig maakten. Theorie en practijk waren bij ons twee. Wat De Jong maar niet begrijpen kan of wil is dat men onbillijk oordeelt door uit den bestaanden toestand te besluiten tot een toestand zooals die behoort te zijn. Indien er geen kerkgenootschappen meer geduld mochten worden voor er een gemeente gevormd was zonder vlek of rimpel dan kunnen we nog lang wachten en zien inmiddels het goede voorbij dat de bestaande kerken, hoe gebrekkig ook, om zich heen verspreiden. DeJ. werpt de schuld van al het gebeurde op Prof. Tiele. [...] Nog tot het laatste wachtte hij op Tiele's antwoord en toen dit uitbleef hakte hij de knoop door. Bij alles (al zeg ik het zelf) ben ik kalm gebleven, maar toen hij op Tiele begon te schelden verloor ik een oogenblik mijn beheersching. Ik verontschuldigde mij over mijn drift, in tegenwoordigheid van een dame en daarna zijn we vriendschappelijk, hartelijk zelfs, gescheiden. Alles bijeengenomen geloof ik dat de arme kerel meer onze erbarming verdient dan onze toorn'.[493]

In andere remonstrantse gemeenten, in elk geval in Hoogeveen en Haarlem, wordt De Jong nog wel uitgenodigd. Hij vertrekt naar Haarlem. Daar zal hij nog van zich laten horen. De Haarlemse predikant Tideman heeft sympathie voor De Jong, hoewel hij hem een 'warhoofdige dromer' noemt die 'prulpreeken' houdt. De manier waarop de Commissie tot de Zaken met hem omgaat, verbaast hem.

> 'Een lang en ernstig onderhoud heb ik gehad met hem, die nu te Haarlem woont. Ware ik vroeger op de hoogte geweest, wellicht ware veel te voorkomen geweest. Maar de Jong heeft mij buiten de zaak gehouden. Tiele heeft het ook niet al te ernstig opgenomen. Dat het hem in zijn geest niet alles duidelijk is bewijst ook zijn brief. Maar dat hij meent reden te hebben zich over de officieele houding der Broederschap te beklagen, verdient de aandacht. Is het waar dat de Commissie het Bestuur te O.W. heeft gelast [...] de Jong niet meer te laten optreden? Ik kan het haast niet gelooven'.[494]

Verder heeft hij gehoord dat Tiele al veel eerder gewaarschuwd was over deze zaak en geen maatregelen heeft genomen. Hij begrijpt dat over deze dingen niet gesproken kan worden tijdens de Algemene Vergadering, maar het baart hem wel zorgen. Deze interventie van Tideman wordt door de Sociëteitscommissie niet op prijs gesteld. Tiele spreekt zijn ongenoegen uit en laat daarnaast zien dat er wat hem betreft toch al enige onaangename gevoelens ten opzichte van Haarlem waren.[495]

> 'En Tideman heeft geen bezwaar hem te laten optreden te Haarlem ofschoon hij hem een warhoofdige droomer noemt, die prulpreeken uitgeeft. Maar ik vraag: moeten wij dat toelaten? [...] Ik zal mij er met alle kracht tegen verzetten. Iemand die de Brp. haat, ofschoon hij alles aan haar te danken heeft, behoort niet op een harer kansels; hij komt slechts onrust zaaien en verwarring stichten. Dat er te Haarlem weer iets broeit tegen 't Seminarie is natuurlijk. Men

zal mij daarmee kwellen tot mijn laatsten ademtocht. Maar 't begint mij mooi te vervelen'.[496]

Na 8 april zoekt Sax vervangers voor de preekbeurten en later neemt de secretaris van de Sociëteitscommissie deze taak over, omdat die bevoegd is predikanten te verplichten preekbeurten in Oude Wetering te verrichten. Wel blijven er problemen bij de catechisatie. Vier leerlingen weigeren de catechisaties van Sax bij te wonen. Het gaat om kinderen van een van de bestuursleden. Veel collega-predikanten zijn bereid diensten te vervullen in Oude Wetering. Onder hen is ook C.L. de Jong (1838-1906), predikant te Nieuwkoop en oom van L.N. de Jong. Hij heeft hem als predikant bevestigd in Oude Wetering. In een brief aan Schim van der Loeff geeft hij zijn visie op de zaak.

> 'Maar om de waarheid te zeggen, komt zijne eigene handelwijze mij voor veel van een paskwil te hebben. Ik meen reden te hebben, om als hoofdmotief zijner daad te beschouwen: teleurgestelde eerzucht bij verband met zelfoverschatting, en het voor waarschijnlijk te houden, dat men van dat onoverkomelijke bezwaar tegen het standpunt der Broederschap niet zou gehoord hebben, als bv. Alkmaar of Meppel hem [...] hadden beroepen. [...] Of wel, neemt men aan, dat hij geheel oprecht was en te goeder trouw, dan vraagt men van zelf; maar was hij wel geheel normaal? Beeldde hij zich in te kunnen en te moeten op treden als nieuwe godsdienststichter of Messias [...]? [...] Maar hoe men het ook beschouwe, het blijft een nare, ellendige zaak, die zeker ook wel op Prof. Tiele een hoogst onaangename indruk zal gemaakt hebben'.[497]

Naar aanleiding van het jaarverslag van de Sociëteitscommissie over Oude Wetering ontstaat een uitgebreide correspondentie tussen De Jong enerzijds en Schim van der Loeff en Sax anderzijds. De Jong verzet zich tegen de formulering:

> 'Op 1 April hield hij zijne afscheidsrede, maar ook op den 8sten April trad hij nog eenmaal voor de gemeente te Oude Wetering op. Hij was hierop gesteld, en elke poging, om hem van dit plan af te brengen, mislukte; hij scheen het vreemde van zulk een handeling niet in te zien'.[498]

De Jong dreigt de vriendschap met Sax op te zeggen wanneer hij niet bij de vergadering zal protesteren tegen de formulering. Bij Schim van der Loeff spreekt hij zijn teleurstelling uit:

> ''k Weet niet, wat U er toe heeft gebracht zulk een averechtse voorstelling der feiten te geven en vooral te doen, alsof het Bestuur terstond het inzicht der Commissie duldde. Maar ik wil wel zeggen, dat zulk een verdraaien der waarheid nu juist niet geschikt is om mij met eerbied tot de Broederschap te doen opzien en dat ik van harte hoop, dat U de fouten, door U begaan, zoo spoedig mogelijk zult herstellen'.[499]

Tiele reageert nuchter over deze kwestie in het rondschrijven van de Sociëteitscommissie:

> 'Is men eenmaal een Profeet dan moet men beroering maken in Israël. Het verwondert mij niet, dat de Jong geen rust heeft. Begrip van betamelijkheid heeft hij geheel verloren, en zijn schrijven aan den Secretaris is impertinent. Ik weet niet of ik raden moet hem te antwoorden. Wij krijgen dan toch weer een schrijven terug en 't is beneden de waardigheid der Commissie met iemand die ons aldus verlaten heeft in discussie te treden'.[500]

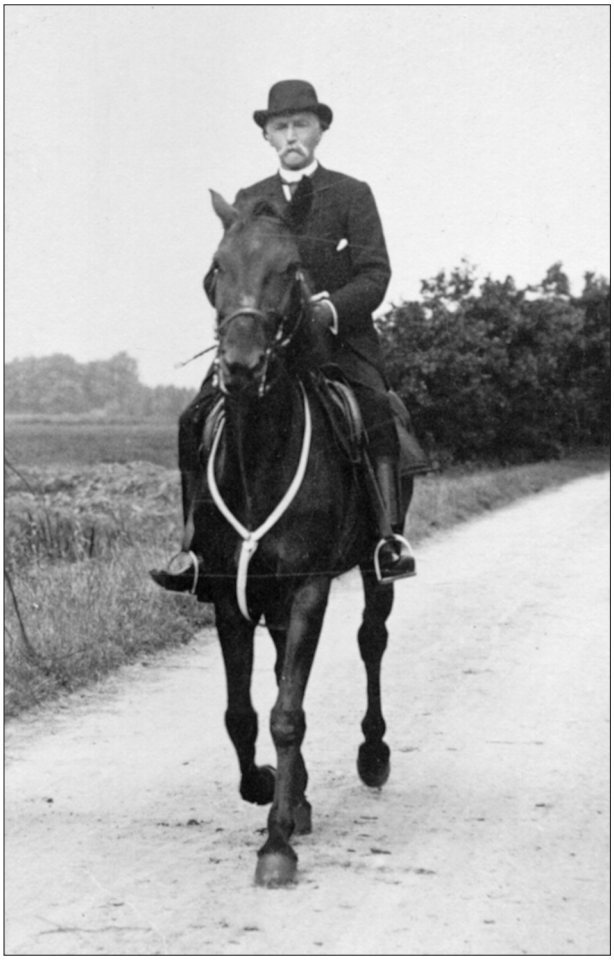

C.P. Tiele (1830-1902).

In *URB* geeft Tideman een bespreking van de afscheidspreek van De Jong.[501] Hij heeft enig begrip voor De Jong. De scherpe beoordeling van zijn artikelen in het blad betreurt hij. Hij begrijpt niet hoe hij kan doordraven op het punt dat een kerkgenootschap per definitie schadelijk is. Verder ziet hij niet hoe De Jong de Broederschap kan verwijten niets gedaan te hebben tegen zijn optreden. Daarin is geen zwakheid omtrent de leer te zien, maar de uitdrukking van een hoog beginsel. Natuurlijk zal het niet iedereen die lid is van de Broederschap lukken om naar het hoge zedelijke beginsel te leven, maar het uitspreken van banvloeken draagt daar ook niet aan bij. Tideman besluit met goede wensen voor De Jong en spreekt uit dat de verschillen niet onoverbrugbaar hoeven te zijn:

> ‘De Jong blijft een medestrijder voor godsdienstig leven, als zoodanig druk ik hem de hand. Zal het hem nooit berouwen den kring zijner werkzaamheid, die hem zoo zeer waardeerde, te hebben verlaten? Hij vinde eene andere, waarin het maatschappelijke welzijn bevorderd wordt, niet door uitwendige veraangenaming des zinnelijken aanzijns, maar door eene herleving van het oude christelijk beginsel: wij zijn kinderen Gods!’.[502]

De kwestie-De Jong bezien vanuit de Vrije Gemeente

Hugenholtz, redacteur van de *Stemmen uit de Vrije Gemeente* waardeert zeer wat De Jong in eerste instantie schrijft. De kritiek van De Jong op de Remonstrantse Broederschap is in wezen de zijne:

> 'In eenigszins opzienbarenden vorm verkondigt hier de J. wat in onze Stemmen reeds meermalen is erkend en uitgesproken. De voornaamste reden waarom de stichters van de Vrije Gemeente zich niet wilden aansluiten bij de Remonstrantsche Broederschap was juist deze dat zij de formule "op den grondslag van het evangelie van J. Chr." dubbelzinnig en onwaar vinden. 't Is uit mijn hart gesproken als de Jong zegt: "Volkomen thuis zijn de modernen eerst in een vereeniging zonder christelijk cachet". Juist daarom verklaart de Vrije Gemeente niets anders te zijn dan een vereeniging tot aankweeking van godsdienstig-zedelijk leven'.[503]

Tegelijkertijd begrijpt Hugenholtz dat de positie van De Jong binnen de Broederschap wankel is. Waarom treedt De Jong niet uit de Broederschap? Wanneer hij later in 1900 inderdaad zijn lidmaatschap opzegt, waardeert Hugenholtz zijn theologische inzet. Het standpunt van De Jong, dat men voor het waarderen van een voortschrijdende openbaring buiten de bestaande kerken moet zijn, deelt hij niet.

> 'Ik zie dan ook niet in waarom de heer de Jong zijne prediking niet had kunnen voortzetten als Remonstrantsch predikant, al besloot ook het Bestuur der Remonstrantsche Gemeente alhier, met droeve bekrompenheid, om de uitnoodiging tot hem gericht om voor die gemeente op te treden, in te trekken. Thans hoop ik dat de Jong de gelegenheid zal vinden om op andere wijze, in eene afdeeling van den Protestantenbond of waar ook, zijn prediking voort te zetten'.[504]

Later krijgt De Jong ruimte om in *Stemmen uit de Vrije Gemeente* zijn standpunten te verwoorden.[505] Wanneer hij een nieuw geschrift uitgeeft en daarin nogmaals zijn ongenoegen over kerkelijke organisaties uitspreekt, vindt dit weerklank bij Hugenholtz.[506] Zo stelt De Jong dat de kerk meer geeft om het eigen voortbestaan dan om de waarheid. Men hecht aan vergankelijke vormen, zonder de blik om hoog te richten. Vooral heerst er een verkeerde verdraagzaamheid, doordat mensen die niets zoeken worden getolereerd en er geen ruimte is voor ernstige zoekers.

> 'Daar is een verdraagzaamheid, die ook den platvloersche en den benepene van hart, die verleerd heeft met bewondering op te zien naar omhoog, als medestrijder begroet en de hand reikt aan de duisternis en die haar dienen. Neen, in deze kringen, waar den volke steenen worden voorgezet in stede van voedzaam levensbrood, daar is geen plaats voor den nieuwen geest, die nieuw leven machtig doet stroomen door de aderen: het zijn oude vaten, die den jongen, gistenden wijn niet kunnen verdragen!'.[507]

Merkwaardig is dat Hugenholtz blijft menen dat De Jong in de Broederschap zou kunnen blijven functioneren.

> 'Alleenlijk is 't mij volkomen duister wat er is in al deze onschuldige gedachten dat den schrijver drong zijn ambt neer te leggen als predikant bij de Remonstrantsche Broederschap, waar hij dit alles volkomen vrij kon verkondigen. Ik acht het te betreuren dat hij zichzelf alzoo de gelegenheid heeft afgesneden om zijn ware, godsdienstige overtuigingen den volke te verkon-

digen en ik wensch hem van harte toe dat hij die elders weer vinden moge'.[508]

Zoals hierboven reeds vermeld, is de felheid van de discussie opvallend. Wanneer andere zaken aan de orde zijn, bijvoorbeeld de kwestie rond de naam van plaatselijke gemeenten, kenmerken de bijdragen zich door een beleefde debatteerstijl. In deze discussie worden persoonlijke argumenten niet geschuwd. Een oudere generatie predikanten beleert de jongere collega's en verwijt hun een te grote zelfingenomenheid. Deze felheid heeft te maken met de problematiek die behandeld wordt. De kritiek van De Jong raakt de kern van het voortbestaan van de Broederschap. Ook de vragen van Eldering kunnen als een poging tot ontmaskering van de moderne theologie worden beschouwd. De kritiek van De Jong is het scherpst. Hij wil de Remonstrantse Broederschap veranderen in een vrij godsdienstig genootschap dat zich bezighoudt met algemene religie. Daarmee zou hij bij de Vrije Gemeente van Hugenholtz uitkomen. Eldering geeft orthodoxe tegenstanders wapens in handen. Terwijl vanuit de rechterhoek van de kerk altijd al wordt beweerd dat het modernisme teveel afwijkt van de christelijke leer, zodat modernen niet binnen de kerk thuis zouden horen, bevestigen zijn vragen en antwoorden die gedachten. Daarom is de reactie zo fel. De artikelen geven aan dat men die gevaren ook ziet, maar toch een ander standpunt inneemt. De kwestie Oude Wetering gaat nog veel verder. De Jong bedankt voor de Broederschap omdat hij vindt dat zij niet bijdraagt aan de vorming van een hoog zedelijk leven. Hij wil wel blijven doorgaan met preken en verkondigt zo zijn standpunt van de kansel. Daarnaast geeft hij ook na zijn afscheid nog catechisaties en zal later blijken dat de gedachten die hij gezaaid heeft, wortel geschoten hebben zodat het ook in de daaropvolgende jaren moeilijk is om de catechisanten te overtuigen lid te worden van de Broederschap. De reactie van de Sociëteitscommissie is fel. Via de consulent treedt men streng op en probeert zoveel mogelijk De Jong te beletten voort te gaan met de propaganda van zijn ideeën vanaf remonstrantse kansels. Een inhoudelijke discussie wordt uit de weg gegaan. Hoewel het persisterende van De Jong uit de bronnen nadrukkelijk blijkt, is het ook niet verwonderlijk dat hij op een gegeven moment een 'ongeleid projectiel' is geworden. De reacties op de artikelen in *URB* kenmerkten zich door ergernis en machtswoorden. Er is te weinig geprobeerd De Jong tot andere gedachten te brengen en het valt zeer op dat Tiele, hoewel De Jong blijkens het verslag van zijn examen duidelijk zijn protégé was, zijn handen van hem afgetrokken en, terwijl hij gewaarschuwd was, geen stappen ondernomen heeft om De Jong voor de Broederschap te behouden. Deze kwestie, net als de hierna te bespreken kwestie-Haentjens, laat zien dat de verdraagzaamheid van de Remonstrantse Broederschap grenzen kende en dat bij het overschrijden van die grenzen hard opgetreden werd.

De kwestie-Haentjens[509]

In 1901 beroept de Haarlemse gemeente de jonge predikant Antonie Hendrik Haentjens die dan predikant is in zijn eerste gemeente Meppel.[510] Terwijl het bestuur in 1901 niet geheel tevreden is met de keus van de gemeente, lijkt hij in 1903 toch een plaats in de harten veroverd te hebben.[511] In 1905 komt het echter tot een ernstig conflict met het bestuur. Naar aanleiding van de preken die hij eerder heeft gehouden, beginnend bij de kerst en oudejaarsavond van 1904, begint het bestuur te vermoeden dat Haentjens het

moderne standpunt heeft verlaten en is overgegaan tot een orthodox standpunt.[512] Na de dienst op paasmorgen, waarin Haentjens de paasboodschap verwoordt met de woorden: 'de Heer is waarlijk opgestaan' barst de bom. Na afloop spreekt de voorzitter van het bestuur, in aanwezigheid van de bestuursleden hem toe met de volgende woorden:

> 'Mijnheer Haentjens, het is ons nu duidelijk geworden, dat gij van richting zijt veranderd en, het is thans niet de tijd en hier ook niet de plaats, – maar het zal noodzakelijk zijn, dat wij over deze uwe veranderde zienswijze, waarover gij ons aller teleurstelling hebt vernomen, eens ernstig samenspreken. Want gij vertoont thans eene andere vlag dan die, waaronder gij hier geroepen zijt en dit feit kan niet stilzwijgend worden voorbijgegaan'.

Hierna overlegt het bestuur met vooraanstaande remonstranten. Schim van der Loeff, secretaris van de Sociëteitscommissie is wegens ziekte niet bereikbaar. Overleg met de seminarium-hoogleraar Groenewegen[513] en de Amsterdamse predikant Beijerman leert dat beiden het de enige en zuivere oplossing vinden wanneer de predikant zijn mandaat ter beschikking van de gemeente zou stellen. Tijdens de vergadering van 3 mei van het bestuur ontkent Haentjens niet tot andere inzichten te gekomen te zijn. Toch denkt hij er niet aan zijn ontslag te nemen. Aangezien hij gebleven is binnen de grenzen van artikel 1 van het Algemeen Reglement (de beginselverklaring uit 1879) kan niemand hem dwingen. Na deze vergadering is de verhouding tussen predikant en bestuur verstoord. Haentjens weigert op zijn standpunt dat hij niet hoeft op te stappen, terug te komen en verschijnt niet meer op bestuursvergaderingen. Op 29 mei legt het bestuur de kwestie voor aan de ledenvergadering van de gemeente. Deze roept, via een motie ingediend door mr. P. Tideman (zoon van de voormalige predikant B. Tideman) het bestuur op om de zaak door hogere colleges binnen de Broederschap te laten oplossen. Haentjens is zeer ontevreden met deze uitkomst en biedt in een brief van 8 juni zijn ontslag aan:

> 'Aan de uitspraak dier vergadering kan de beteekenis worden gehecht dat de Gemeente hare goedkeuring schenkt aan het door het Bestuur op 3 Mei l.l. tot mij gericht verzoek, om af te treden en feitelijk heeft de Gemeente, bewust of onbewust, in hare uitspraak hare goedkeuring aan die bestuursdaad geschonken. Dit reeds zou voor mij een motief kunnen zijn, om af te treden. Maar er is meer. Aan den slotzin der aangenomen motie, waarbij Uw Bestuur wordt uitgenoodigd, het hiervoren bedoelde verschil overeenkomstig het Algemeen Reglement der Broederschap zoo mogelijk tot in hoogste instantie door de daartoe aangewezen colleges te doen beslissen, kan in deze zaak geen waarde worden toegekend, aangezien bedoeld Reglement en terecht geen enkel college aanwijst hetwelk bevoegd is, uitspraak te doen in zaken aangaande de vrijheid van geweten. Het is hier alleen de vraag: Wenscht de Gemeente den Predikant te handhaven, al dan niet? En deze vraag heeft een verdere strekking en een diepere beteekenis, namelijk deze. Wil de Gemeente belijden een Christendom dat slechts een eenzijdig-vrijzinnige partijrichting is, of een Christendom dat boven alle partijzucht is verheven'.[514]

Terecht merkt Haentjens op dat er binnen de Broederschap geen procedure is voorgeschreven voor deze kwestie. Het lijdt geen twijfel dat hij gebleven is binnen de grenzen van het Algemeen Reglement, terwijl men er nooit aan gedacht zal hebben een reglement aan te nemen dat de gelegenheid zou bieden een predikant af te zetten, omdat hij een bepaalde theologische richting aanhangt. Verder constateert Haentjens dat de gemeente,

zo men zijn ontslag zou willen doorzetten, slechts een kerk van één richting wil zijn, van eenzijdig vrijzinnigen en geen ruimte laat voor een boven partijen staand christendom. Vanaf het ontslag van Haentjens in mei heerst er grote onrust in de gemeente. Dit rumoer heeft ook grote invloed naar buiten toe. In plaatselijke kranten, kerkelijke blaadjes, maar ook geheel buiten de vrijzinnigheid wordt geschreven over de kwestie. Daarbuiten zijn er spottende opmerkingen. Zo schrijft de gereformeerde *De Standaard*:

> '*Vrijzinnige gewetensvrijheid*.
> Wij lezen in Onze Courant: 't volgende schier ongelooflijke staaltje van wat de vrijzinnigen verstaan onder de vrijheid, die ze in den mond en op de lippen hebben, nemen we over uit de Hervorming. [...] Dr. Haentjens, als modern predikant beroepen, begon den laatsten tijd uitdrukkingen te gebruiken, die door zijn hoorders niet anders dan in orthodoxen zin konden verstaan worden. Op het laatste Paaschfeest hoorde men in wat hij verkondigde de handhaving van de lichamelijke opstanding. Het bestuur was van oordeel dat hij, van overtuiging veranderd zijnde, zijn ambt moest nederleggen. Het zeide hem toen, hem daarna op het zestal te zullen plaatsen, zoodat aan de gemeente de gelegenheid zou worden gegeven hem te beroepen. Toen Dr. H. daartoe aanvankelijk niet genegen bleek, gaf een vergadering van leden der gemeente aan het bestuur een motie van vertrouwen. Daarop heeft Dr. H. zijn ontslag gevraagd.Wat dunkt u? Deze menschen worden woest, als men er aan durft twijfelen, of ze wel Christenen zijn. En een dienaar des Heeren stooten ze uit zijn ambt, omdat hij prediken durft, dat *Christus is opgestaan*!
> "Vrijzinnige vrijheid!"'

Een interessante brief ontvangt het bestuur ook van de gewezen predikant De Jong. Hij neemt de vrijheid het bestuur uit te leggen dat hun manier van handelen, het willen ontslaan van een predikant omwille van zijn veranderde overtuiging, niet past binnen de Remonstrantse Broederschap. Hoewel hij niet hoort tot de kring van de Remonstranten te Haarlem richt hij toch het woord tot het bestuur:

> '... omdat ik eens de Remonstrantsche Broederschap van harte heb liefgehad en gediend, en het beginsel van vrijzinnigheid, dat zij het eerst als leuze heeft aanvaard, ook als hoogste levensbeginsel erken. Doch daarom juist bedroeft het mij zeer, dat dit beginsel door Uwe Broederschap zoo weinig wordt begrepen en in het onderhavige geval ook door Uw Bestuur niet wordt toegepast. Vrijzinnig toch zijn wij niet, als wij een moderne wereld- en levensbeschouwing huldigen. Onze vrijzinnigheid toonen wij, als wij in elken vorm, in elken leer het vrome hart zoeken [...]. De waarlijk vrijzinnige vraagt niet, of iemand orthodox of modern is in de eerste plaats, zelfs niet of hij met zijne beschouwingen onder atheïsten thuis behoort. [...] Het past mij niet te beoordeelen, in hoeverre Uw predikant het beginsel der vrijzinnigheid omhoogt houdt [...]. Maar dit ene weet ik zeker – de preek die ik hedenochtend van hem hoorde, mij daarvoor borg!, – dat ook hij evenals gij en ik het vrijzinnig beginsel wil hooghouden en met vollen ernst toepassen; wat ook zijne leer moge wezen, het is hem evenals U om de toepassing te doen. [...] Van harte hoop ik, dat Uw Bestuur zich vrijzinnig zal toonen en dat beginsel der Remonstrantsche Broederschap, dat ik U in herinnering heb willen brengen, niet zal vergeten toe te passen, nu daarvoor zulk eene schone gelegenheid bestaat'.[516]

In de gemeente ontstaat verzet tegen het bestuur. Onder leiding van toonaangevende remonstranten als Rogge, Zeeman, Carrer, Kersbergen en hun woordvoerder mr. Tideman wordt oppositie gevoerd tegen het bestuur om het ontslag van Haentjens onge-

daan te maken en in elk geval zijn hernieuwd beroep mogelijk te maken. Men organiseert een handtekeningenactie om Haentjens te bewegen zijn ontslagaanvraag in te trekken. Haentjens verklaart bereid te zijn dit te doen, als dit juridisch mogelijk is. Hoewel uit overleg met W.H. Stenfert Kroese (1850-1920) (waarn. secr. Sociëteitscommissie) en B. van Stolk (bestuurslid te Rotterdam) blijkt dat dit mogelijk is, besluit het bestuur de procedure te vervolgen zoals begonnen was. Van het rijk en de Sociëteitscommissie was immers de formele toestemming voor het mogelijk maken van een beroep al ontvangen. Verder is het comité, met de ijverige woordvoerder Tideman, zeer actief in de plaatselijke pers en in het oprichten van een nieuw gemeenteblad, waarin uitgebreid over de kwestie wordt geschreven.[517] Hierin biedt Tideman niet alleen ruimte aan leden van het comité om hun standpunt naar voren te brengen, maar ook worden remonstrantse predikanten uitgenodigd hun visie op de zaak te geven. Als eerste komt de emeritus-predikant van Haarlem B. Tideman aan het woord. Hij schrijft over het wezen van de Broederschap, dat ruimte laat voor verschillende uitleggingen van het evangelie:

> 'Die Broederschap sluit geen enkele meening uit, die zich beweegt in den kring van Jezus' evangelie, de blijde tijding van het leven Gods in ons, en toch iedere gemeente is vrij in de keuze van haar voorganger. Maar – met dit beginsel zou in strijd zijn een gekozen voorganger heen te zenden, omdat hij het evangelie van Jezus op eene manier verstaat, die aan velen niet behaagt, vooral als men eenstemmig is in waardeering van den diepen levensernst, die aan deze prediking ten grondslag ligt. Als, volgens art. 3 van ons Alg. Reglement der Broederschap niemand van het lidmaatschap der Broederschap mag worden geweerd *in zake van geweten in godsdienstleer of leven*, dan geldt dit in de eerste plaats van den voorganger, die geniet de oude vrijheid van ieder lid om zich te ontwikkelen. [...]
> Het bleek mij uit de mij toegezonden uittreksels, dat uw voorganger beslist is tegen alle nadere bepalingen in geloofsformules, en daarom nogmaals, bedenkt u wel, reikt elkander de hand, en handhaaft den man, wiens gemoed gij kent, die het zeker zelf betreurt, dat hij aanleiding kon geven tot zulk misverstand, en die het recht heeft zich in vrijheid te ontwikkelen bij de waardeering van Jezus' godsdienst: laat hem vrij wederkeeren, ook met den steun van het tegenwoordig bestuur, en besluite hij, om na de beslissing, duidelijk voor zijne evangelieprediking uit te komen'.[518]

De brieven met de antwoorden van andere predikanten komen zo laat binnen, dat zij niet voor de verkiezing geplaatst kunnen worden. Over het algemeen weigeren zij zich te mengen in de interne Haarlemse kwestie. Zij willen niet van te voren een negatief oordeel uitspreken over een collega, wanneer hij eventueel een beroep zou aannemen.[519] Toch geven de brieven wel inzicht hoe er in die tijd over pluriformiteit binnen de Broederschap gedacht werd.
Ds. C.L. de Jong van Nieuwkoop staat in de lijn van Tideman:

> '"In de Remonstrantsche Broederschap hebben supranaturalisten en modernen beiden evenzeer recht van bestaan; alleen het Confessionalisme (orthodox of modern) als zijnde strijdig met hun geest en beginsel, behoort niet bij haar te huis." Uitgaande van deze stelling, meen ik dat het Bestuur, ook zelfs dan als Dr. H. een moderne supranaturalist was geworden, (wat trouwens niet waarschijnlijk is, om dat hij zelf het ontkent) niet het recht had hem te sommeeren, zijn ontslag te vragen. Alleen dan zou het dat recht hebben gehad, als Dr. H., met miskenning van het echt Remonstrantsch beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, confessioneele nei

C.L. de Jong (1838-1906).

ging vertoond, b.v. geweigerd had den moderne de broederhand te geven. Doch hiervan is niets gebleken'.[520]

Ds. H. van Assendelft volgt het bestuur. Hij prijst het terugtreden van Haentjens, net zo als hij het principieel correct vindt, wanneer een lid van de Staten-Generaal, bij een herziene mening, zijn mandaat terug geeft aan de kiezer. Boeiend is ook de reactie van Van der Pot van Waddinxveen. Hoewel hij zichzelf buiten de discussie acht omdat het gaat om de interpretatie van een artikel uit het Algemeen Reglement dat hij sinds 1879 verworpen heeft, kan hij het standpunt van het bestuur niet volgen:

> 'Wel wil ik erkennen, dat ik niet vermag in te zien, met welk formeel recht men, bij het vigeerend Reglement der Broederschap, een predikant, die zijne instemming met die grondartikelen betuigt en tot de Broederschap wenscht te blijven behooren, ooit, van wege zijne godsdienstige overtuiging, of zijne godsdienstprediking, van zijne plaats verdringen kan'.[521]

Het bestuur onderneemt in de tussentijd niet veel. Wel ontvangt men veel brieven om Haentjens niet op het zestal te plaatsen. Veel niet-remonstrantse belangstellenden of remonstranten met een modern-hervormde achtergrond blijken bang te zijn dat op die manier alles wat men in deze gemeente opgebouwd heeft, vernietigd wordt. Wanneer

Haentjens, of een andere niet-moderne predikant, beroepen zou worden, zou de gemeente grote schade lijden.[522]

> 'De Remonstrantsche Gereformeerde Gemeente toch is krachtens hare historie en haar tegenwoordig standpunt eene vrijzinnige gemeente, die als zoodanig een vrijzinnig predikant tot voorganger behoeft. [...] Het ligt toch voor de hand, dat ds. Haentjens opnieuw tot voorganger geroepen, voor de vrijbeurten alleen die predikanten zal uitkiezen, wier godsdienstige denkwijze met de zijne zooveel mogelijk overeenkomt, zoodat vrijzinnigen niet meer in de gemeente zullen vinden, wat zij er zochten en tot dusverre vonden. Juist daarom mag de remonstrantsche Gemeente zich verheugen in zulk een groot getal leden, begunstigers en belangstellenden, omdat zij meer dan andere godsdienstige gemeenten het vrijzinnig beginsel huldigt'.

Een ander schrijft:

> 'Hartelijk hoop ik in het belang en voor 't voortbestaan der Rem. gem. in de goede richting, d.i. vrijzinnig, dat het Bestuur den moed heeft Dr. Haentjens *niet* op het zestal te plaatsen, immers zou het geen daad van lafheid zijn, tegenover de vele vrijzinnige leden uwer gemeente, die Dr. H. niet wenschen te behouden, zoo het Bestuur zwichtte voor den drang der commissie van de 300 leden, waarvan misschien vele leden onder pressie van den "advocaat" [mr. P. Tideman] een circulaire mede hebben ondertekend'.

De herinneringen aan de strijd voor de vrijzinnigheid in de Hervormde Kerk zijn nog levendig:

> 'Jarenlang heb ik gestreden met en voor de vrijzinnigen in de Herv. Kerk en op grond van de ervaringen daarbij opgedaan zij het mij vergund u te wijzen op de ontzettende verantwoordelijk die op u rust om te voorkomen dat de rechtzinnige leer, die op het punt staat hare intrede te doen in Uwe gemeente meesteres zal worden'.

Wanneer de stemmen voor het zestal worden geteld, blijkt dat G.J. Heering (predikant te Oude Wetering) en Haentjens de meeste stemmen hebben gekregen, respectievelijk 135 en 123. Uit dit tweetal wordt korte tijd later Haentjens (189 tegen 119) gekozen. Het bestuur brengt het beroep uit en Haentjens verbindt zich in een bijzondere dienst weer aan de gemeente. Het bestuur treedt daarop af en uit het comité rond Tideman worden nieuwe bestuursleden gekozen. Tot zijn emeritaat in 1939 zal Haentjens predikant in Haarlem blijven. Van belang is de manier waarop er in *URB* wordt geschreven over de oplossing van het Haarlemse geschil.[523] De anonieme schrijver 'X' laat een beeld van de Broederschap zien dat een niet-modern predikant uitsluit. Hij bericht over het 'zonderling tooneel' en toont zich teleurgesteld over het feit dat Haentjens niet openlijk heeft laten zien waar hij staat. Het verslag van de tweede intredepreek van Haentjens heeft echter vragen beantwoord.

> 'Voor zoover dat verslag juist is, geeft het stof tot vreugd. Dr. H. is Remonstrant gebleven; van confessionalisme wil hij niet weten; orthodox is hij dus niet, al rieken sommige uitdrukkingen wat veel naar de oude Gereformeerde gezangen. [...] Vreemd is het ons te lezen, dat "God hem geroepen heeft," als wij daarbij denken aan het min edel gedoe, dat van verkiezingen onaf-

scheidelijk is. Behoorden wij tot zijne gemeente, dan zouden wij den prediker toeroepen: "Geef ons natuur en waarheid weer.".

'X' is van mening dat orthodoxie en confessionalisme voor remonstranten onmogelijke kwaliteiten zijn. Het gebruik van 'gereformeerde gezangen', of van terminologie daaraan ontleend en het spreken over roeping is hem onremonstrants. Hij ziet een tegenstelling tussen deze uitspraken en 'natuur en waarheid'. Voor 'X' is dus geen ander remonstrantisme dan een modern remonstrantisme denkbaar.

Hoewel de kwestie-Haentjens een hoog 'storm-in-een-glas-water'-gehalte heeft, is de zaak toch van groter belang. De kwestie toont aan hoe de Broederschap in korte tijd is ontwikkeld tot een volstrekt vrijzinnig kerkgenootschap, waarin geen ruimte is voor andere standpunten. In 1905 wordt het vanzelfsprekend geacht dat een remonstrants predikant vrijzinnig is en de (oud) moderne richting is toegedaan. In dit beeld is het dan ook onmogelijk dat een remonstrants predikant een zekere orthodoxie zou aanhangen. Het is waarschijnlijk dat de afkeer tegen een vermeend orthodox predikant te verklaren is uit de vele moderne hervormden, die het gezicht van de Haarlemse remonstrantse gemeente bepaalden. Wellicht konden de 'nieuwe' remonstranten, die in hun eigen kerk zo gestreden hadden voor de moderne zaak, de stap die De Jong beschrijft, namelijk het volstrekt afzien van de vraag of iemand orthodox, vrijzinnig of atheïst is, als hij het 'vrome hart' maar zoekt, niet meer meemaken. Voor hem is vrijzinnigheid geen theologische richting, maar een attitude ten opzichte van andersdenkenden. Voor de moderne hervormden die met ijver hun nieuwe remonstrantse gemeente verdedigen, is het niet te verkroppen, dat zij een orthodox predikant zouden hebben. De kwestie-Haentjens toont aan dat in elk geval in Haarlem de gedachte heeft postgevat dat een remonstrantse gemeente niet anders kan zijn dan modern/vrijzinnig. Hier wordt het remonstrantisme volstrekt gelijkgesteld aan modernisme. Dat dit meer is dan een eigenaardigheid van de Haarlemse gemeente, mag blijken uit de reacties van toonaangevende remonstranten zoals Groenewegen (hoogleraar van het Seminarium) en Beijerman (predikant te Amsterdam). Zij achten het wenselijk dat een predikant die van richting verandert zijn ontslag aanbiedt. Daarmee bevestigen zij het beeld van een remonstrantisme dat niet anders dan modern kan zijn. Dit beeld wordt versterkt door de berichtgeving in *URB*.

Problemen met kerkelijke gebruiken

Karakteristiek voor het modernisme is de afkeer van al te kerkelijke elementen. Oudkerkelijke praktijken dienen net als oudkerkelijk gedachtegoed aan een kritisch onderzoek onderworpen te worden. Wanneer het gezag van de Schrift valt door het modern bijbelonderzoek, is de ruimte ook beperkter voor een kerkelijke praktijk die op verouderde inzichten is gestoeld. In de onderzochte periode zijn drie punten aan te wijzen waar het modernisme in botsing komt met de bestaande kerkelijke praktijk. Allereerst zijn er doop en avondmaal. Naar aanleiding van de doop wordt betoogd dat deze niet meer past bij moderne mensen die niet meer trinitarisch denken en het ook een kerkelijke praktijk betreft die niet teruggaat op de historische Jezus. Ditzelfde wordt ook gezegd over het avondmaal. De moderne theologie verzet zich tegen de gangbare avondmaalsvisies. Een tweede punt betreft de positie van de diaconie in de gemeente. Terwijl

voorheen diaconale activiteiten, in deze periode vooral de klassieke bedeling, tot een belangrijke taak van de christelijke kerk werden gerekend, sluit het modernisme zich aan bij liberale politieke stromingen die het een taak van de publieke overheid vinden. Ten derde biedt het zelfbegrip van moderne godsdienstige groeperingen weinig ruimte voor een besef van gemeenschap. Men richt zich eerder op het vormingswerk in de gemeente – nadruk ligt dan op preken en godsdienstonderwijs – dan op pastoraat of gemeenschapsbeleving.

Doop en avondmaal

Bij de inwijding van de nieuwe remonstrantse gemeente in Arnhem in 1878 bestrijdt Tiele de mening dat de Broederschap een genootschap is van alleen maar moderne antisupranaturalisten. Hij staaft dit met het voorbeeld dat er nog remonstranten worden gevonden die waarde hechten aan het avondmaal. Wanneer men met hen niet in een kerkgenootschap wil functioneren, kan men geen remonstrant worden. Al een jaar later, tijdens de Algemene Vergadering van 1879, worden, onder meer door de gemeente Arnhem wijzigingsvoorstellen op het Algemeen Reglement ingediend die beogen meer ruimte aan gemeenten te geven die kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal willen afschaffen. Het is waarschijnlijk dat de Arnhemse gemeente pas in 1908 begint met het avondmaal, terwijl dat tussen 1915-1930 weer wordt afgeschaft.[524]

De Groningse predikant Mosselmans verdedigt in 1891 zijn moderne standpunt.[525] De Groningse gemeente is in deze zaak de meest moderne. Hier zijn doop en avondmaal sinds 1884 afgeschaft.[526] Mosselmans bestrijdt deze vormen. De oorspronkelijke betekenis van de doop, de overgang van een andere naar de christelijke godsdienst, kan niet meer bestaan.

> ‘Inderdaad, ik kan geen voldoend en afdoend argument bedenken tegen de afschaffing van den doop. De predikanten, die hem nog toedienen, behandelen hem dan ook zóó, dat er heel iets anders van geworden is [...], maar ze hebben daardoor teweeggebracht, dat de aard van den oorspronkelijken doop geheel ontaard is; en ik heb niet bespeurd, dat nu die vorm zooveel schooner, verheffender en doeltreffender geworden is, dat hij nu geheel in harmonie is met onze beginselen; ’t is zoowat wringen en eenigszins vervormen van het oude; zoo heb ik wel eens hooren verhalen, dat sommigen doopen in den naam “der gemeente”, ja zelfs in naam van of met het oog op “het ideaal!” Hoe komt men er bij? heel duidelijk maakt men de zaak er niet door. Waarom niet liever flink doorgetast en dien versleten vorm opgeruimd, dan door allerlei kunstgrepen hem zijn teringachtig leven te doen voortsleepen’.[527]

In een volgend artikel bestrijdt Mosselmans het avondmaal. Terwijl het aantal deelnemers steeds terugloopt, ziet hij ook andere problemen. Het avondmaal is niet ingesteld door Jezus. Dat zou ook niet gekund hebben, daar hij niet wist van het ontstaan van gemeenten. Als gedachtenismaal is het slechts van betekenis geweest voor hen die het laatste avondmaal hebben bijgewoond. Verder is voor de gedachtenis aan Jezus’ dood deze vorm niet nodig.

> ‘Het wezenlijke, waarop het aankomt, het in gedachtenis houden van Jezus’ dood, blijft; moet er nu iets onwezenlijks toch maar aan vastgeknoopt worden? Ik begrijp niet, dat iemand die werkelijk de moderne beginselen in zich heeft opgenomen dit verlangt. [...] Maar voor ons is

J.H. de Ridder jr. 1858-1902.

immers al dat geheimzinnige verdwenen? voor ons is alles klaar en helder wat we over de beteekenis en waarde van Jezus' lijden hebben te denken'.[528]

Voor Mosselmans is het niet te begrijpen hoe iemand verouderde vormen wil vasthouden.

'Reinigen, hervormen! nooit, zelfs in den zuiversten vorm, een gebrek of smet te verbloemen, dàt is godsdienstig. Dit is godsdienst, om met goeden moed te scheiden van dien of dien vorm, al deed het pijn, al schrikten wij bij het zien, dat ook dit vervallen moet'.[529]

De Rotterdamse predikant De Ridder bestrijdt Mosselmans. Hij vindt dat Mosselmans teveel door het realisme is beïnvloed. Juist bij een historische godsdienst als het christendom moet men vasthouden aan oude vormen omdat symbolen en symbolische handelingen een groot deel van ons leven vormen. Zij behouden hun waarde, al wordt de betekenis soms gewijzigd. Het afschaffen van vormen is te gemakkelijk, het is zaak ze aan te passen aan de moderne tijd en daarin te behouden wat de moeite waard is. De Ridder acht het opnieuw gebruiken van oude vormen op een moderne manier in overeenstemming met de lijn van Jezus. 'Niet ontbinden wilde hij, maar vervullen'.[530] Onder het motto 'men doet geen nieuwen wijn in oude zakken' reageert Mosselmans op de opmerkingen van De Ridder. Het doet hem goed dat zijn lezer hem zo uitgesproken nuchter

acht. Het gaat echter niet om 'nuchter', maar om wat waar is. De Ridder probeert vormen die niet meer te redden zijn te behouden en die poging is tot mislukken gedoemd:

> 'Ik wil ook vormen, en daarom geef ik zelf ook hand en kus en neem mijn hoed af, maar ik wil *goede beteekenisvolle* vormen; afschaffen wil ik alle *onnoodige*, alle *doode, ledige, versletene* vormen; verwijderen wil ik elken vorm, *die niets meer is dan vorm*, waar geen *ziel*, geen *pit* in zit, die niet de uitdrukking is van en niet innig en noodzakelijk samenhangt met het wezen, met datgene, waarvan het de vorm wil zijn: verdwijnen moet iedere vorm die *ontaard* en *verminkt* en *aangelapt* en *opgeplakt* is; en daarom ben ik vóór het afschaffen van Doop en Avondmaal'.[531]

In een laatste korte reactie bestrijdt De Ridder het standpunt dat het moderne beginsel noodzakelijk tot afschaffing moet leiden. Ook op andere plaatsen schrijven remonstranten over doop en avondmaal. In zijn handleiding bij het godsdienstonderwijs gaat Maronier uitgebreid in op de moderne betekenis van deze plechtigheden.[532] Hij verwerpt de historiciteit van het dopen door Jezus of de instelling van dit gebruik door hem. De oorspronkelijke betekenis is zijns inziens gelegen in een symbolisering van innerlijke reiniging.

> 'Voor ons is hij een teeken van toewijding aan al wat rein is. Wanneer de jonge kinderen gedoopt worden, geldt die plechtigheid alleen de ouders, die daarbij beloven, hun kind tot een waardig lid der christelijke gemeente op te voeden en de verzekering ontvangen, dat hun kind bestemd is om een kind van God, een burger van het Godsrijk te worden'.[533]

Hiermee verwerpt Maronier gedachten als zou de doop een middel tot vergeving van zonden zijn en daarmee een heilsmiddel. Ook de instelling van het avondmaal door Jezus acht Maronier problematisch. Dit zou vooronderstellen dat Jezus al wist dat zijn einde zou komen. Pas na zijn dood hebben zijn leerlingen het verband gelegd en gesproken over een zoenoffer tot vergeving van de zonden van gelovigen. Deze woorden werden Jezus in de mond gelegd. De uitleg van deze maaltijd heeft veel kerkelijke strijd opgeleverd. Voor Maronier zijn het vooral latere toevoegingen. De eenvoudige betekenis van de maaltijd, door Jezus bediend, is de volgende:

> 'Het blijft, wat Jezus er mee bedoelde, een zinnebeeld van zijn lijden en dood, en daardoor eene levendige herinnering aan zijne deugden, die juist in zijne laatste uren zoo heerlijk aan het licht zijn gekomen; een zinnebeeld van de gemeente, die door den geest van Jezus vereenigd moet blijven en dit openlijk belijdt, wanneer allen van hetzelfde brood eten en van denzelfden wijn drinken'.[534]

Zo kan Maronier ook concluderen tot een laagkerkelijke uitleg van het avondmaal. Het is geen heilsmiddel met magische kracht, maar een verkondiging die oproept tot wijding en deugd.

> 'Voor ons is het Avondmaal een der middelen om het godsdienstig leven op te wekken te heiligen. Daar het slechts enkele malen in het jaar plaats heeft, is het reeds daardoor geschikt om een bijzonderen indruk te maken. Het is een dier rustpunten in het leven, die ons gelegenheid geven om in te keeren tot onszelven en over den toestand van ons hart en onzen wandel na te

denken. Daartoe stemt het woord, dat er aan voorafgaat. De Avondmaalsviering zelve is daarenboven eene zichtbare prediking van de gelijkheid en eenheid aller menschen, welke het Christendom tracht te bevorderen (1 Kor. X: 17). Door de gedachtenis van Jezus, die wij dan vieren (1 Kor. XI: 24b), wordt onze ijver opgewekt om hem na te volgen, het offer van ons hart en leven aan God te wijden en die deugden bij ons aan te kweeken, waarvan wij bij hem de heerlijke vruchten aanschouwen'.[535]

De Amsterdamse predikant Bok betreurt in zijn leerboek de tegenzin tegen het avondmaal. Hij verwerpt de opvatting als zou het avondmaal een plechtigheid zijn waarin op een soort bovennatuurlijke wijze genoegdoening voor God zou plaatsvinden. Dat is ook nooit zo door Jezus bedoeld. Voor hem is het avondmaal de plechtigheid waarbij de gelovige zich opnieuw verbindt aan God en de mensen.

'Ziet, bij die opvatting wordt de avondmaalsviering eene daad van zedelijk-godsdienstige zelfhervatting en vernieuwing, een nieuwe aanloop als het ware op de ons ter verovering voorgestelde veste des waren, eeuwigen levens! Wie, die de menschelijke en zijne eigene zwakheid kent, zal beweren, dat hij aan zulk eene zedelijke hervatting nimmer behoefte heeft, dat zij voor hem geene schoone vruchten des levens zou kunnen dragen?'[536]

In *URB* vindt in 1902 nog een kleine discussie plaats rond de doop. 'Een bejaard lid der gemeente' hekelt het gebruik van de doopformule. Hij kan niet begrijpen hoe moderne predikanten, die toch geen enkel triniteitsdogma aanhangen, deze woorden kunnen blijven gebruiken.

'Ik verbaas mij telkens als zij bij den doop gebezigd wordt; al wil ik gaarne erkennen dat in de eerste eeuwen van het Christendom, toen dat denkbeeld van een drieëenig God ontstond, de geleerden daarin hebben uitgesproken diepzinnig wijsgeerige gedachten. Men moest, naar mijne meening, de ouders en de gemeente, die daarvoer niets meer voelt niet kwetsen door hare handhaving. Die drieëenheidsformule, voor ons kinderen der 19de eeuw en 20ste eeuw onbegrijpelijk en ongenietbaar, moest nu, mijns inziens, geborgen worden in een museum van merkwaardige oude godsdienstige stukken'.[537]

Voor de doop heeft deze formule geen enkele zin meer. Uit het vervolg blijkt de zeer moderne visie van de auteur op de doop.

'De doop, aan het kleine kind toegediend, is eene vriendelijke handeling der gemeente; laat men dit plechtig uur voor ouders en gemeente niet bederven door zulke door geen der gemeenteleden begrepen klanken. Een ernstig woord, als eene zegenbede over het hoofd der kleinen uitgesproken, waarbij de besprenkeling met water, als symbool der reinheid wordt gebezigd, is, mij dunkt, beter geschikt aan die handeling een blijvenden indruk te verbinden'.[538]

Hierop reageert enige tijd later de hervormde predikant van De Rijp A. Jentink (1835-1911).[539] Voor hem betekent het gebruik van de traditionele doopformule niet direct instemming met de traditionele dogmatiek. Hij verdedigt een modern gebruik. Onder het terzijde schuiven van klassieke trinitarische uitleggingen van de drie namen probeert hij tot een herduiding te komen. Zo zegt hij ondermeer:

> ‘Voor hem [Jezus] was God – Vader, geestelijke of hemelsche Vader der menschen, van elken mensch dus – ook van ieder kind, dat ten Doop wordt aangeboden. Zult ge nu niet met mij het aangrijpend, treffend voor ’t gemoed, vinden, dat bij den aanvang van des kinds leven over zijn hoofd wordt gesproken: “ik doop of wijd u, opdat gij belijdt, dat gij een God als de Ware Vader erkent, bron en oorsprong van ’t wonderbare en geheimzinnige leven van uw ware mensch zijn – van uw meer dan stoffelijken aanleg en krachten? […] *Den Zoon*! ja, de mensch is Gods kind! Reeds Israël en Juda met al hun, eigen aardig ook geestelijk, particularisme voelden dit en de Griek stemde daarmee in door in zijne taal- en denkvormen te beweren: “de mensch is van ‘t geslacht der Goden!”. Waar echter is die verhevene en verheffende waarheid beter en duidelijker getoond, begrepen en gewaardeerd dan door Jezus? […] Den Heilgen Geest, niet den geest der stof, der zelfzucht en der zinnelijkheid, zijt gij bestemd, ómdat gij “mensch’ d.i. redelijk – zedelijk, u zelf bewust wezen zijt!’[540]

Evenmin als de steile, moderne Mosselmans overtuigd is door de woorden van De Ridder, is het ‘bejaard lid der gemeente’ dit door Jentink.

> ‘Met het geheele betoog brengt hij koorn op mijn molen en door zijne geheele redeneering toont de schrijver dat hij er veel van weet te maken maar dat de formule uit den tijd is. Al het goede dat hij zegt staat met de drie-éénheidsformule in geen betrekking. Zou de Heer Jentink wezenlijk durven volhouden dat die “Zoon” uit de formule Jezus van Nazareth is en dat de “Heilige geest”, dien zij met Vader en Zoon in een eenheid samenvat, voor de dogmatici van den eersten tijd hetzelfde is wat hij onder heiligen geest verstaat? Ik acht hem daartoe te verstandig’.[541]

De avondmaalskwestie heeft breder gespeeld dan alleen in Arnhem en Groningen. Op welke schaal er sprake is geweest van het afschaffen van de avondmaalsbediening is moeilijk te zeggen. Dit moet van gemeente tot gemeente worden onderzocht, terwijl er weinig aandacht in jaarverslagen besteed wordt aan de vraag of het avondmaal is bediend. In de *Handelingen* wordt slechts sporadisch over het avondmaal gesproken. Slecht het volgende wordt gemeld. Rotterdam schaft het tweede avondmaal, in het najaar af. In 1901 besluit Amsterdam het avondmaal te verplaatsen van Goede Vrijdag naar Witte Donderdag. In datzelfde jaar komt men in Gouda avondmaalmijders tegemoet door op Goede Vrijdag twee diensten te houden, een met en een zonder avondmaalsbediening. Tegelijkertijd schaft men in Amersfoort het avondmaal af, daar slechts één bestuurslid en de predikant aangaan. Twee jaar later bericht Friedrichstadt de avondmaalsbediening tot eenmaal per jaar te beperken. Voor een kleine gemeente, met een geringe belangstelling van gemeenteleden wordt dit voldoende geacht. Vanaf 1906 zullen er zich rond het avondmaal nieuwe ontwikkelingen voordoen. Die worden beschreven in het volgende deel.
In 1892 en 1893 wordt er geschreven over de vorm van de kerkdiensten.[542] Een Arnhems gemeentelid ‘X’ stelt de vraag of de kerkdiensten niet aantrekkelijker gemaakt moeten worden voor de jeugd door nieuwe liturgische elementen toe te voegen. Deze oplossing wordt in kleine artikelen van Houwink (bestuurslid te Meppel) en De Ridder direct terzijde geschoven. De kerkdiensten, waarin vooral de nadruk ligt op de preek, voldoen uitstekend. Het is slechts zaak ze op kwalitatief hoog niveau te houden:

> ‘[L]aat ons het niet zoeken in kunstmiddeltjes, niet in een kunstmatige opwinding, niet in een met alle geweld veranderen van de godsdienstoefeningen die immers ons wel voldoen, om daardoor anderen te winnen, die ver buiten staan’.[543]

Diaconie

Modernen verwerpen de diaconie vaak als iets typisch kerkelijks. Zij beschouwen de bedeling als een taak van de overheid en niet van hun eigen kerkgenootschap. De Vrije Gemeente kent vanaf haar oprichting geen diaconie, wel is er een groep die liefdadig werk doet. In 1879 stelt Slotemaker bij alle wijzigingen van het Algemeen Reglement voor om gemeenten niet verplicht te stellen – zoals voorheen – om een diaconie te hebben. Dit voorstel wordt afgewezen. Naast deze principiële overwegingen blijkt ook dat verschillende nieuwe remonstrantse gemeenten geen diaconie nodig hebben. Bij de overgang naar de Broederschap zijn er geen bedeelden meegekomen. Zo bericht Meppel in 1890 dat zij een andere bestemming zoekt voor het geld dat zij verzameld heeft voor diaconale doeleinden.

> ‘Omdat tot onze gemeente uit den aard der zaak [cursv. TB] weinig armen behooren, gevoelen de gemeenteleden, die vroeger tot de Ned. Herv. kerk behoorden, de verplichting toch het hunne te doen voor niet-Remonstrantsche armen’.[544]

Conclusie

Onder invloed van het doorbreken van moderne gedachten komen veel vanouds kerkelijke zaken onder druk te staan. Veel gemeenten schaffen het avondmaal af, andere verminderen de frequentie. De belangstelling van gemeenteleden blijkt soms tot een minimum gedaald. De nieuwe gemeente in Groningen is de meest radicale. Daar worden de kerkelijke plechtigheden volstrekt afgeschaft. Hierin lijkt er een verschil te zijn tussen oude en nieuwe remonstrantse gemeenten. De nieuwe kenmerken zich door een grotere afkeer en een eerder afschaffen van de plechtigheden, hoewel er natuurlijk ook uitzonderingen zijn. Groningen en Arnhem bedienen de plechtigheden heel weinig; de nieuwe gemeente in Dordrecht conformeert zich aan de bestaande kerkelijke praktijk.

Gemeenschapsgevoel

Naast alle bloei van nieuwe gemeenten en opleving van bestaande gemeenten door de toestroom van nieuwe leden is er ook onvrede met de bestaande toestand. Op veel plaatsen is er van een levende gemeente met een gemeenschapsgevoel geen sprake. Veelal is het gemeentelid slechts een consument die interessante kerkdiensten afneemt en kinderen naar godsdienstonderwijs stuurt zonder dat men een wezenlijke band met de gemeente heeft. In zijn afscheidsrede te Rotterdam klaagt Maronier openlijk over deze situatie:

> ‘Mocht wellicht iemand meenen, dat daartoe [de beslissing om het predikantschap neer te leggen, TB] ook de toestand onzer gemeente heeft medegewerkt, ik zal dat niet ontkennen. Zij is de grootste onzer Broederschap. Zij breidt zich uit van jaar tot jaar. [...] En tegenover dien uiterlijken bloei staat in den boezem onzer gemeente een lauwheid en onaandoenlijkheid bij velen, die mij altoos pijnlijk heeft aangedaan. Nu en dan, bij enkele buitengewone gelegenheden, vlamt het vuur wel op, maar het dooft spoedig weer uit. De polsslag van ons gemeenteleven, niemand kan het ontkennen, klopt uiterst flauw, meer dan in de meeste gemeenten onzer Broederschap’.[545]

J.H. Maronier (1827-1920) (foto: gemeentearchief Rotterdam).

Interessant is dat Maronier al bij zijn beroep naar Rotterdam in 1880 zorgen heeft over deze gemeente. Eerder, bij de vacature-Tiele, was hij geërgerd dat hij door Rotterdam niet als een serieuze kandidaat gezien werd.[546] In een brief aan Tiele, die tot 1873 predikant te Rotterdam was, vraagt hij hem naar zijn mening.

> 'Maar al zijn mij [...] allerlei treurige berichten omtrent den toestand der R.sche gemeente ter ooren gekomen. Zij is verloopen, zegt men, er heerscht de meeste lauwheid en onverschilligheid, een volslagen gebrek aan belangstelling. In den kring van het Bestuur verdeeldheid, zoodat ieder blij is, wanneer hij met fatsoen kan uittreden, en geschikte plaatsvervangers moeilijk te vinden zijn. Hebt ge het te U. [Utrecht] goed, roept men mij toe, dan zou ik niet naar R. gaan, enz enz'.[547]

In een brief aan Tiele vertelt Maronier twee jaar voor zijn afscheid al hoe onaangenaam hij het heeft te Rotterdam.

> 'Maar reeds meer dan twee jaren lang vervolgt mij het publiek met de vraag, of het waar is, dat ik mijn ontslag neem, alsof men zeggen wil: vriend, het wordt tijd. Ik schijn dus den indruk te maken van bijzonder afgeleefd en versleten. Het is, alsof men verlangt, dat ik heenga. Dat alles te zamen heeft bij mij de overtuiging gevestigd, dat ik de gemeente een dienst doe met mijne plaats voor een ander te ruimen. Misschien gelukt het dan wel iemand te vinden, die in

> de doode beenderen leven brengt. Mij mocht het, ondanks mijne beste pogingen, niet gelukken. Er is "something rotten" in den geheelen toestand. Men lapt, nu hier dan daar, maar tot radikale hervormingen komt het niet. Het gebouw, door ijzeren stutten voor instorten bewaard, is een trouw en treffend beeld der gemeente'.[548]

De feestelijkheden bij zijn veertigjarig predikantsjubileum stemmen Maronier wat vrolijker. In november 1891 schrijft hij Tiele:

> 'Uw woord heeft er het zijne toegedaan. Maar ook dit, dat het mij in de week van 9 Nov. openbaar is geworden, dat er, Goddank! meer leven in uwe vroegere gemeente schuilt dan ik dacht, tevens meer waardeering van mijn persoon en werk dan ik vermoeden kon'.[549]

Nog voor zijn afscheid beschrijft hij hoe de gemeente georganiseerd zou moeten worden.[550] Hier schetst hij hoe de meeste leden niet betrokken zijn bij de gemeente.

> 'De meeste leden doen niets voor haren bloei. Er zijn iederen zondag godsdienstoefeningen. Men woont ze bij, als de predikant in den smaak valt; anders blijft men thuis of gaat elders voedsel voor zijn godsdienstig leven zoeken. Men zendt de kinderen, die men heeft, ter catechisatie; maar dat is dan ook alles. Er bestaat geen band, die alle leden samenbindt. Het kerkgebouw is voor velen niet meer dan een vergaderzaal, waar men een bekwamen redenaar gaat hooren. Men gevoelt zich niet verplicht daarheen te gaan, alleen omdat men lid der gemeente is'.[551]

Wanneer de leden beter bij het werk van de gemeente werden betrokken, zou de belangstelling vanzelf toenemen. Daarom moet er een verandering komen in de wijze waarop het bestuur gekozen wordt. Wanneer coöptatie vervangen wordt door verkiezing is er al veel meer betrokkenheid. De angst dat een dergelijk stelsel tot dezelfde problemen kan leiden als in de Hervormde Kerk, namelijk dat de kerk van richting verandert, acht Maronier niet gegrond. En ook wanneer zou blijken, dat er in verschillende gemeenten een behoudende meerderheid zou zijn, mag dat blijken opdat er dan met die richting rekening kan worden gehouden.[552] Verder moet de opbouw van de gemeente worden verstevigd. Een gedeelte van het huisbezoek moet gedaan worden door de leden. Ook op andere terreinen dienen de eigen leden ingezet te worden. De predikant moet een eigen wijk bedienen. Zo moet de gemeente meer één worden. Zijn collega De Ridder stemt hiermee in.[553] Hij ziet nadrukkelijk verschil tussen nieuwe en oude gemeenten. Doordat men in nieuwe gemeenten gezamenlijk iets moet opbouwen, is men daar meer op elkaar betrokken.

> 'Want het is waar, over het algemeen is de gemeente te lijdelijk; men heeft zelfs bijna geen recht meer om van gemeente te spreken, omdat het gemeenschapsbewustzijn, het gevoel van één zijn, op veel plaatsen bijkans geheel verloren is gegaan. In nieuwe gemeenten als die waar ik het voorrecht heb te werken, is dat gemis niet zoo groot; daar is veel meer gemeenteleven, daar is een hechter band dan op plaatsen waar de gemeente reeds langer bestaat'.[554]

De afscheidsrede van Maronier heeft de aandacht getrokken van M.C. Tideman. In *URB* schrijft hij onder de titel 'Op bevredigenden weg?' over de noodzaak het gemeenschapsleven te bevorderen.[555] Zelf geeft hij geen praktische aanwijzingen. Wel benadrukt hij dat

een gemeente die geen gemeenschapsleven kent, gedoemd is te verdwijnen. Zelfwerkzaamheid en betrokkenheid van de leden moet tot een goed functioneren van een kerkelijke gemeente leiden.

> 'Stellen wij prijs op een religieuse levensbetrachting, laten wij dan nevens ons ambt en evenzeer ter wille van dat te huis, het gemeenteleven in den kring waartoe wij behooren als een vereischte achten ook voor zoover ons de gaaf en de tijd en de kracht daarvoor gegeven is, niet meer, maar ook niet minder, het gemeenteleven dat evenzeer bespiegelend mag zijn ter verheldering van inzicht en versterking van wil, als het practisch, arbeidzaam moet wezen ter wille van ons zelven, van elkander en van de maatschappij'.[556]

In het artikel 'Gemeenschapsgevoel' beantwoordt Beijerman de vraag waarom het voor gelovige mensen noodzakelijk is om lid te worden van een kerkelijke gemeente.[557] Hij toont aan dat de kerk geen sacramentele betekenis heeft; zij is niet noodzakelijk voor het heil. Wel is zij bevorderlijk voor het godsdienstig leven. In een kring van gelijkgezinden vindt men gemakkelijker inspiratie.

> 'Wat zal in die samenkomsten nu beter geschieden dan dat men elkander moed inspreekt, op gevaren wijst, elkanders gevoel en liefde voor het Godegewijd leven tracht optewekken om zoo, door elkander gewijd, het leven weer integaan? Een der broeders, door zijne opleiding daartoe het meest geschikt en die den naam "voorganger" draagt, vat in woorden samen wat er leeft in het hart der broeders en zusters opdat schuldbelijdenis en hartelijk verlangen zich straks des te sterker kunnen lucht geven in het gemeenschappelijk lied, in de verootmoediging voor, de dankzegging aan, het loflied tot God. Zoo wordt zulk eene vergadering als een verkwikking te midden van 's leven moeielijke ervaring en strijd, een bron van troost en levenskracht. Wie kan dat ontberen?'.[558]

Voor het overige komt het gemeenschapsgevoel in de bronnen maar beperkt aan de orde. De praktijk toont aan dat veel gemeenteleden in deze tijd de gemeente slechts zien als een plaats waar interessante prediking en verantwoord godsdienstonderwijs aangeboden worden. De gemeenten zijn geen kernen van inspirerende vroomheid. Wel klinken er stemmen om de gemeenten in deze richting te veranderen. De nieuwe gemeenten zijn nauwer op elkaar betrokken. Daar heeft men met veel moeite iets nieuws moeten opbouwen. In de andere gemeenten beschouwt men het bestaan als vanzelfsprekend. Daar hoeft geen gezamenlijke inspanning meer geleverd te worden.

Kerkbouw

Gedurende het laatste kwart van de negentiende en de eerste jaren van de twintigste eeuw bloeit de Remonstrantse Broederschap. Haar getalsmatige ontwikkeling, resulterend in een grotere vraag naar zitplaatsen, maakt de bouw of verbouw van haar kerken noodzakelijk. Juist in deze periode vindt er bijzonder veel kerkbouw plaats.[559] *Het Nieuws van den Dag* bericht op 23 juli 1896:

> 'Langzamerhand zal de Remonstrantsche Broederschap geen andere dan nieuwe kerkgebouwen bezitten. [...] De Remonstrantsche Broederschap, die in ons vaderland eene wel kleine maar altijd hoogst eervolle plaats heeft ingenomen, verloochent aldus ook in hare nieuwe kerkgebouwen en bij de vernieuwing der oude hare schoone traditiën niet. En terwijl van alle kan-

ten klachten worden vernomen over de godsdienstloosheid onzer dagen en over de geringe offervaardigheid der leeken, mag toch ook wel eens op de reeks van nieuwe Remonstrantsche kerken gewezen worden, als op een bewijs, dat er voor godsdienst en kerk toch ook nog wel liefde en bereidwilligheid tot offer worden aangetroffen, ook bij de kinderen van dezen tijd'.[560]

In 1895 en 1896 spreken Horst en Groenewegen als voorzitters van de Algemene Vergadering over de kerkbouw. Die is een teken van de grote bloei. De nieuwe kerken getuigen van een nieuw remonstrants zelfbewustzijn.

'Als wij nu onze oude kerken, meestal bedeesd verscholen achter de huizen en half verborgen in dompige straatjes, vervangen zien door nieuwe gebouwen, die vrijmoedig en met rustige beslistheid zich vertoonen, en de ergernis van den rechtzinnigen ijveraar zoomin als de onverschilligheid van den godsdienstlooze vreezen, dan mogen wij daar zeker verblijdende teekenen in zien. Hier spreekt een zooveel zekerder zelfgevoel, hier de moed om zich in de wereld te laten gelden, hier frisch begeeren om meer te zijn dan wij waren, meer te doen dan wij deden. De weemoed van het offer van veel schilderachtige plekjes, typische herinneringen aan een gelukkig lang voorbijgegaan verleden, wordt rijkelijk vergoed door het vreugdevol bewustzijn van meer levenskracht en grooter levensdrang'.[561]

Met vertrouwen kijkt men naar de toekomst. De Broederschap zal zich uitbreiden, ook als zij niet zoekt naar bekeerlingen, want dat past haar niet.

'Wij maken geen proselieten, anders konden wij in een jaar tijd wellicht ons ledental verdubbelen. Wij wachten op personen en gemeenten die uit eigen aandrift van sympathie voor onze beginselen en onze historie tot ons komen. Ik meen te mogen hopen dat in de naaste toekomst het voorbeeld van Groningen, dat nu nog dankbaar is voor zijn keuze, en van zooveel andere jongere gemeenten, gevolgd zal worden en dat nog velen in ónzen kring, onder de hoede van ónze beginselen hun hoogste belangen zullen zoeken te beveiligen.[562]

Hier wordt een overzicht gegeven van deze activiteiten. Wat betreft de beschrijving van de architectonische bijzonderheden verwijs ik naar artikelen van Cossee.[563] De nadruk wordt gelegd op de manier waarop men over deze nieuwe gebouwen en bijbehorende gemeenten spreekt bij de officiële ingebruikname van het gebouw. Daarin klinkt door hoe deze plaatselijke geloofsgemeenschappen hun positie waarderen.

Amersfoort[564]

In de tweede helft van de negentiende eeuw maakt de Amersfoortse gemeente een bloei door. Terwijl het ledental tot 1864 vrij stabiel is en schommelt rond de twintig, groeit het daarna. Zo zijn er in 1875 45, in 1889 70 en in 1937 421 leden. Wanneer er echter in 1882 besloten wordt een nieuwe kerk te bouwen, ter vervanging van het oude gebouw uit de zeventiende eeuw, dat bestond uit een kerkzaal gebouwd in verschillende aaneengesloten huisjes, is niet het ledental de aanleiding. In 1898 wordt nog gezegd dat de nieuwe kerk 'op den groei' is gebouwd.[565]

Arnhem[566]

De in 1878 onder leiding van Slotemaker opgerichte gemeente houdt in haar beginperiode kerkdiensten in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen aan de

Weerdjesstraat. Pas twintig jaar later gaat men op zoek naar bouwgrond voor een nieuwe kerk. In 1903 wordt een plan vastgesteld en wordt een vrij grote kerk met 530 zitplaatsen (ook op de galerij) gebouwd aan de Boulevard Heuvelink. Bij de inwijding op 1 november 1903 spreekt Slotemaker, dan emeritus-predikant van Arnhem. Hij vertelt over de noodzaak om een eigen kerk te bouwen in plaats van de zaal van het Nut. In deze tijd van onkerkelijkheid wil men met het bouwen van deze kerk laten zien dat men door 'hooger geest aangeblazen' is.

Delft[567]

Lang heeft de Remonstrantse gemeente in Delft een kwijnend bestaan geleid. Zij kerkt in een schuilkerk aan de Oude Delft. In de eerste helft van de negentiende eeuw wordt zij bediend door predikanten uit Den Haag en Rotterdam. In 1853 wordt P.A. de Génestet haar predikant. Vanaf dat moment gaat het, zoals hierboven reeds is beschreven, beter met de gemeente. Er worden verbouwingen verricht om het toenemend aantal hoorders plaats te bieden. In 1856 zijn er 40 leden, bij het aantreden van A.P.G. Jorissen in 1873 is dit aantal gestegen tot 65 en onder G. Buisman jr. stijgt het exponentieel tot 369 in 1900.

In 1895 besluit de gemeente op de plek van de oude kerk een nieuwe kerk te bouwen. Op 14 juli van dat jaar wordt de laatste dienst gehouden in de oude kerk, terwijl de eerste dienst in de nieuwe plaatsvindt op 15 maart 1896. In de laatste preek in de oude schuilkerk, die in 1639 is gebouwd, spreekt Buisman naar aanleiding van woorden van de Prediker: 'Er is een tijd om af te breken en een tijd om op te bouwen' (Pred. 3: 3b). Hij schetst de noodzaak van voortgang. Men kan niet blijven steken in het verleden. Oude vormen zijn gedoemd te verdwijnen, zodat het licht kan doorbreken.

> 'Is niet onze Remonstrantsche Broederschap een levende getuige van dien geest van vrijheid en onderzoek, van den moed om te protesteeren en te remonstreeren, maar ook om te strijden tegen alles wat de vrijheid van geweten in den weg staat, en de hooge, liefdevolle verdraagzaamheid ondermijnt?'[568]

Het afbreken is levensvoorwaarde om verder te komen.

> 'Als Socrates, als Boeddha, als Jezus, als Luther, als Arminius, als de helden van lateren tijd, als de hervormers ook onzer eeuw niet getwijfeld hadden aan het goed recht der gezagsmannen, zij zouden nooit de hand hebben geslagen aan den ploeg der hervorming, nooit voor het nieuwe, zelfveroverde geloof hebben gestreden ten doode toe'.[569]

In zijn tijd, zegt Buisman, is dit zoeken naar waarheid en nieuwe inzichten soms een doodlopende weg ingeslagen door oppervlakkigheid. Men is losgeraakt van de kern. Die kern van het leven is de kerk. Wanneer de kerken zich hervormen naar de eisen van de ontwikkeling, dan is daar het doel van het leven te vinden. Met dit doel wordt de oude kerk gesloopt en een nieuwe gebouwd.

> 'Het [bestuur] koesterde daarbij den wensch en de verwachting, dat door de verbetering van den uitwendigen vorm, het innerlijk leven bevorderd mocht worden; en dat bovendien ook veel innerlijke afbraak door dit opbouwen mocht worden hersteld, hervormd met nieuw leven

bezield. [...] Het besef dringt door, dat het leven zonder godsdienstig idealisme, zonder geloof, zonder piëteit onze maatschappij zoo dor, zoo koud, zoo zelfzuchtig maakt; [...] en wellicht is de tijd niet ver, die velen hunner weer in ons midden voert om met ons zich te buigen voor de heilige en eeuwige Almacht, om met ons weer de gemeenschap te zoeken met de hoogste, volmaakte Liefde, om met ons den bergtocht weer te aanvaarden: vooruit èn omhoog!'[570]

Buisman betreurt dat het niet mogelijk is gebleken een kerk te bouwen die vanaf de straat zichtbaar zou zijn. Het grondplan staat alleen de bouw van een nieuwe schuilkerk toe. Maar ook hier zal de gemeente haar roeping kunnen vervullen. Ook bij het leggen van de eerste steen spreekt Buisman. Deze steen is het symbool voor het fundament dat de godsdienst in het leven is. Bij de verminderde belangstelling voor de godsdienst gaat het goed met de Remonstrantse Broederschap. Het oude kerkgebouw heeft 265 jaar gestaan, het is te wensen dat het volgende dat niet haalt omdat de gemeente te groot wordt, doordat alle vrijzinnigen zich bij haar aansluiten. Hij hoopt dat alle vrijzinnigen die breken met de oude kerkleer zich bij deze gemeente zullen aansluiten. Voor Buisman is het vrijzinnige remonstrantisme namelijk de zuiverste vorm van christendom.

'Het Christendom is een hooge, vrijzinnige godsdienst. Jezus was een vrijzinnig profeet; voor de vrijheid in den godsdienst is hij gestorven. En wat willen wij, Remonstranten, nu anders dan goede volgelingen van Jezus te zijn?'[571]

Tijdens de inwijding gaat hij nog verder in op de bijzondere positie van de Broederschap. Met het tekstwoord 'de mensch zal bij brood alleen niet leven' laat hij zien dat het religieuze leven, naast alle moderne wetenschap, onontbeerlijk is. Dit leven wordt op allerlei plaatsen gesterkt, in het gezin en in het onderwijs, maar toch het beste in de kerk. Daartoe bestaat een grote behoefte die de Broederschap kan vervullen.

'Is het niet alsof onze Remonstrantsche Broederschap die ontwaakte behoefte verstaat, nu er in haar midden zoovele nieuwe tempels voor den godsdienst verrijzen? Voor den godsdienst, maar in hoogeren en tevens meer eenvoudigen zin opgevat, dan de kerken der eeuwen het hebben vermocht. Zo is dan ook de vernieuwing van dit bedehuis een vervulde wensch, niet het minst door de eigenaardige positie, die onze gemeente hier ter stede inneemt. Dat zij voldoet aan een diep gevoelde behoefte, bewijst de groote vermeerdering van het aantal leden en leerlingen, bewijst ook uwe krachtige medewerking tot dezen bouw'.[572]

Hier zoekt men het geloof dat de grootste innerlijke overtuiging geeft. Het is een bron van zelfvertrouwen. Hier heerst het geloof in de liefde als de hoogste en reinste kracht op aarde. Maar deze boodschap kan niet vruchtdragen zonder de vrijheid. Die vrijheid is het wezen van de remonstranten.

'Haar willen we uitroepen in den lande, haar in dit bedehuis kweeken, maar bovenal willen we haar beschermen, als een hemelsche schat, tegen elke ruwe hand, tegen elk onbeschaafd hart, die haar bezoedelen en vernederen. Wij willen haar behoeden, zooals een moeder haar lieveling behoedt onder de vleugelen harer liefde. Zoo zij dan dit bedehuis een beschermer der vrijheid; dan blijven wij getrouw aan de leuze der Remonstranten; dan is er waarheid en oprechtheid in ons midden, en wij verstaan het woord van onzen Arminius: "een goed geweten is een paradijs"'.[573]

Doesburg[574]
In 1884 wordt een groep remonstranten, die al vanaf 1877 waren georganiseerd en werden ondersteund door predikanten van de Remonstrantse Broederschap, erkend als remonstrantse gemeente. In 1886 mislukken plannen voor de bouw van een eigen kerk. Men blijft kerkdiensten houden in de Lutherse kerk. Deze situatie zal voortduren tot 1965, wanneer de gemeente het Fraterhuis aankoopt.

Dordrecht[575]
De nieuwe Dordtse gemeente houdt haar kerkdiensten vanaf 1897 in het gebouw "Rust Roest" aan de Wijnbrug. Al vrij snel wordt besloten een kerk te bouwen. De eerste steenlegging vindt op 9 oktober 1900 plaats door Groenewegen, predikant te Rotterdam, die aan de wieg van deze gemeente heeft gestaan en de eerste kerkdienst geleid heeft. Hij schetst in zijn 'kort en eenvoudig woord' eerst haar ontstaansgeschiedenis. Zij is een geloofsgemeenschap opgericht door hervormden, voor wie geen plaats meer was in hun eigen kerkgebouw. Met hen heeft hij meegeleefd toen er voor de ontwikkeling van het geloofsleven geen plaats meer was in eigen kerk. De eigen kerk liet haar 'kinderen verhongeren, omdat zij naar beter voedsel smachtten dan een verouderde kerkleer en een onverdraagzaam dogmatisme'.[576] In die strijd heeft men zich aangesloten bij de Remonstrantse Broederschap om niet in sektegeest te vervallen. Men heeft zich aange-

Interieur Remonstrantse Kerk te Dordrecht.

sloten bij een broederschap die het dichtst bij de Hervormde Kerk staat. De volkomen vrijheid van geloofsformulier en geloofsdwang was aantrekkelijk. Terwijl veel protestantse kerken geen eigen karakter dragen door onverschilligheid, zal dit gebouw anders zijn. Natuurlijk is het gebouw niet het belangrijkste; de voorvaderen zijn samengekomen in schuren en in het open veld. Nu is dat gelukkig niet meer nodig.

> '[...] een bedehuis begeeren wij, dat uiterlijk en innerlijk het karakter draagt van een uiting van godsdienstzin en een opwekking tevens. Een gebouw dus, dat sober en stil, streng desnoods, maar toch ook lieflijk en waardig, oog en hart weldadig aandoet, dat stemt tot aanbidding, tot eerbied, tot ernst en lofverheffing, en ons in den waren zin des woords wijdt door ons te omringen met de zichtbare en voelbare harmonie van het religieuze.[577]

Dit huis wordt gebouwd voor de toekomst. Het wordt gesticht omdat men gelooft dat de boodschap van liefde voor God als levend zaad zal uitgroeien. Op dat fundament wordt deze kerk gebouwd, trouw aan haar beginselen, liefde voor de godsdienst en vertrouwen in de toekomst. Ook in zijn woorden bij de inwijding van de kerk op 28 april 1901 gaat Groenewegen in op de achtergrond van de gemeente. Velen hebben met verdriet de Hervormde Kerk moeten verlaten, maar in dit nieuwe kerkgebouw is men verzameld omwille van de hoogste belangen. De nieuwe gemeente zoekt haar eigen plaats naast de andere kerken. Terwijl de gereformeerde kerken opkomen, zoekt deze gemeente de beginselen van de Broederschap en verwacht de bloei van het vrijzinnig-godsdienstig leven. Deze nieuwe kerk is een teken van het geloof van vrome mensen. Elke kerk zoekt de dingen die de wereld te boven gaan. Elke kerk verdient eerbied, ook als er in de wereld andere begrippen en praktijken heersen. Deze kerk zal een schuilplaats zijn voor mensen die vertroosting zoeken. Het zal een plaats zijn voor dankbaarheid en hernieuwde zedelijke inspiratie. Groenewegen sluit af met een aanval op de tijdgeest van een onverschilligheid ten opzichte van het godsdienstige. De bouw van deze kerk is een daad van geloof en een opdracht.

's Gravenhage[578]

De enorme toestroom van kerkgangers en de onmogelijkheid om aan een ieder die dat wenst de mogelijkheid te geven een zitplaats te huren, heeft ook in de Haagse gemeente de ogen geopend voor de wenselijkheid van nieuwbouw in plaats van de oude schuilkerk uit de zeventiende eeuw die nog door Uytenbogaert in gebruik genomen was. Onder de relatief orthodoxe predikant De Ridder sr. is het kerkbezoek al belangrijk gegroeid. In 1854-1855 vinden er dan ook enige verbouwingswerkzaamheden plaats om het aantal zitplaatsen te vergroten. Bij de voltooiing daarvan heeft de kerk 760 zitplaatsen. In 1886 gaat De Ridder met emeritaat en wordt hij opgevolgd door de moderne predikant P. Heering die tot dat moment in Meppel staat. Ook Heering is een begenadigd spreker die volle kerken trekt zodat de plannen voor uitbreiding weer relevant worden. Er zijn geen vaste plaatsen meer te huur en regelmatig worden kerkgangers naar huis gestuurd omdat de kerk vol is. In het najaar van 1893 blijkt er voldoende geld ingezameld om de inschrijving te openen. Nadat de laatste kerkdienst op paasmorgen in 1895 in het oude kerkgebouw wordt gehouden, vindt de sloop plaats. In deze laatste dienst toont Heering hoe modern de gemeente is.[579] Hij vergelijkt het paasverhaal met andere verhalen van

opstanding en nieuw leven. De historiciteit van het paasevangelie wordt op een vanzelfsprekende manier terzijde geschoven.

> 'Vroeger was bijna ieder, en ook nu nog zijn duizenden menschen van meening, dat dit werkelijke geschiedenis is. Zij vinden vreugde en troost in de voorstelling, dat Jezus lichamelijk tot de zijnen terugkeerde. Voor ons behoort dat tot het verledene. En we gevoelen ons daardoor niet armer maar rijker, omdat het juk van de letter ook hier ondragelijk was geworden'.[580]

Modernen blijven het paasverhaal lezen als een antwoord bij de vragen van de vergankelijkheid. Zoals het goede van Jezus bij zijn dood niet verloren gaat, zo gaat het goede van dit oude kerkgebouw bij de overgang naar het nieuwe niet verloren. De huidige tijd, zegt Heering, heeft de godsdienst nodig, maar dan wel een godsdienst die past bij de tijd. De geest van Jezus blijft vormen, maar niet in de letterlijke vorm waarin ze zijn overgeleverd.

> 'Zijn Geest! Niet de letters en vormen, waarin zijn leer en leven tot ons zijn gekomen, of waarin ze door onze vaderen zijn ingekleed. [...] Zoodat ieder geheel vrij blijft in de uitdrukking, die hij er aan wil geven, als het best met zijn gevoelen en denken strookende; zoodat er eene ruime verdraagzaamheid heerscht ten aanzien van afwijkende opvattingen en inzichten; en door ons allen gehuldigd wordt het blijde, liefderijke geloof, dat het rijke leven van Christus in verschillende gedaante der menschheid tot zegen kan zijn. [...] Welk een gelukkig verschijnsel, dat ons kerkgebouw ons te klein is geworden, en er een grooter moet verrijzen, om de zich uitbreidende gemeente te bevatten. Het nieuwe kerkgebouw zal hier staan als een opgericht teeken, aan den tijdgenoot verkondigende, hoe in vrijzinnige kringen het godsdienstig leven in eere is, en de reine, breede geest van Christus wordt gehuldigd'.[581]

Heering vertelt de geschiedenis van de stichting van de gemeente. De vaderen die de Broederschap en dit kerkgebouw gesticht hebben, hebben gestreden voor de godsdienst als een zaak van eigen geweten en persoonlijke overtuiging. Die geest heeft steeds geheerst in deze remonstrantse kerk.

> 'Toen voor bijna een halve eeuw mijn voorganger, Ds. De Ridder hier optrad en zoovelen boeide door het eigenaardige van zijn persoon en talent, was er eene andere richting aan het woord dan die wij voorstaan. Toch was de geest geen andere. Want ook hij was bezield met de remonstrantsche gedachte. Hij waardeerde het goede in onze opvatting, en ettelijke malen nam hij deel aan onze godsdienstoefeningen'.[582]

Diezelfde remonstrantse geest moet meegenomen worden naar het nieuwe gebouw. Op 9 juli 1895 legt Heering de eerste steen.[583] Reden voor het bouwen van deze nieuwe kerk is dat het leven het fundament van de godsdienst nodig heeft. Heering spreekt de verwachting uit dat dit kerkgebouw een 'kerk der toekomst' zal zijn. De behoefte aan godsdienst zal niet voorbijgaan. Dit gebouw moet meewerken aan 'den opbouw van den heerlijken geestelijken tempel, die steeds meer onder de menschen moet verrijzen'.[584] Op 22 maart 1896 wordt de nieuwe kerk plechtig in gebruik genomen. Heering spreekt dan over het tekstwoord 'Keert tot Mij weêr, spreekt de Heer der heirscharen, en Ik zal tot u wederkeeren' (Zach. 1:3).[585] Tijdens de laatste dienst in de oude kerk sprak Heering over het meenemen van het beste, dat is de innige behoefte tot aanbidden. Dat zal hier weer

Interieur nieuwe Remonstrantse Kerk aan de Laan te Den Haag.

gebeuren. In de geest van de oude remonstrantse vaderen, Arminius, Episcopius en Uytenbogaert, wier portretten zijn afgebeeld aan de buitenkant van het gebouw, wil men voortgaan, met het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid. Maar juist dit beginsel, dat het kenmerk van het protestantisme is, wil dat belemmerende banden, kerkelijke leringen en voorschriften, terzijde geschoven worden. Ook Jezus deed dit al.

> 'Jezus was ontgroeid aan de geloofsvoorstellingen en vormen van zijn tijd. Maar de menschen waren klein, ze werden bang en zeiden: Hij is een verachter des Heeren, hij is een omverwerper van den voorvaderlijken godsdienst. [...] Alleen, hij was nog dieper er van vervuld dan de vaderen. En daarom was het oude kleed te eng voor zijn nieuw, groot geloof; eischte zijn dieper besef van God en Diens heilig welbehagen een nieuw gewaad, eene nieuwe gedaante. Toen de Remonstrantsche Broederschap ontstond, was ook zij in zekeren zin nieuw. Als vereeniging, als kerkgenootschap nieuw. Maar in de diepte, naar haar beginsel was ze terugkeer tot het oude, dat lang te voren de vaderen gezocht hadden'.[586]

Bij alle onvrijheid in het geloof, zoekt het hart de ruimte. Het moet onbelemmerd kunnen opstijgen, zodat de mens kind van God kan worden. Dit wordt onmogelijk gemaakt in een wereld met zoveel onverdraagzaamheid. Daarom moet God worden gedankt voor deze kerk en haar vrijheid.

> ‘Doch juist deswege moet hier de lofzang, het danklied klinken, nu dit bedehuis is gesticht, om er de banier te ontrollen van de vrijheid, waarin alleen dat diepste leven groeien en tieren, gezond en krachtig zijn kan. Hoe rijk zijn we door dit voorrecht, hoe dankbaar voor dezen schat. Terwijl het ons dienen zal tot gemeenschappelijke vereering van God, wijden we dit gebouw, onder den lofzang onzer harten, toe aan de handhaving van dat kostelijk goed, ons zonen en dochters van Nederland zoo onuitsprekelijk dierbaar: aan godsdienstige verdraagzaamheid en gewetensvrijheid!’[587]

Deze vrijheid mag geen vrijblijvendheid worden. Wanneer het godsdienstige wegvalt, is het fundament van het bestaan verdwenen. Daarom zal men moeten weerkeren tot de godsdienst. Het gevaar is hier dat men terugkeert tot een ‘kerkgeloof, ten eenenmale in strijd met hetgeen waarheid is voor hun diepste besef’. Dat is een godsdienst die zich bekleedt met vormen en leringen, die niet meer van deze tijd zijn, die nooit zullen terugkeren. Het terugkeren naar de werkelijke godsdienst in vrijheid die het verstand niet buitenspel zet, dat is de roeping in deze nieuwe kerk.

> ‘En dit huis, gesticht op het einde van de eeuw, die later wellicht in de geschiedenis zal genoemd worden de eeuw des ongeloofs, dit huis zal hier staan als een gedenkteeken, een sprekend zinnebeeld van ‘s menschen altoosdurend dorsten naar God. O nieuw bedehuis, ons nieuw bedehuis, van wat zegen zult gij toch tot ons spreken, van wat zegen zult gij spreken tot ons en tot onze kinderen!’[588]

Groningen[589]
De in 1878 opgerichte Groningse gemeente krijgt in oktober 1883 de beschikking over een eigen kerkgebouw. Dit kerkgebouw met 680 zitplaatsen (terwijl er op dat moment meer dan 1200 leden waren) wordt op 11 november door Mosselmans ingewijd.

Haarlem[590]
In de jaren tachtig ontstaan er problemen met de oude schuilkerk van de Haarlemse gemeente. Herstelwerkzaamheden zijn zo duur dat besloten wordt een nieuwe kerk te bouwen ter vervanging van de schuilkerk uit 1640. Bij dit besluit speelt ook mee dat de Haarlemse gemeente belangrijk is gegroeid. Terwijl er in 1866 135 leden waren, zou dat na de nieuwbouw groeien tot 263. Bij het afscheid van Tideman in 1901 is de gemeente gegroeid tot 423 leden. De nieuwe kerk aan de Wilhelminastraat wordt in neo-renaissance stijl opgebouwd. In het kerkgebouw worden versieringen aangebracht die passen bij het moderne karakter van de gemeente. Zo worden spreuken op de muur aangebracht. Boven het spreekgestoelte komt de spreuk te staan: ‘Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde’. Twee bijbelcitaten passen ook in deze lijn: ‘God is geest en die Hem aanbidden moeten Hem aanbidden in Geest en Waarheid’ (Joh. 4: 24) en ‘De Vrede van Christus heersche in Uwe harten’ (Col. 3: 15). Een bijzondere plaats wordt ingeruimd voor een gipsmodel van het Christusbeeld van Thorwaldsen. In 1887 wordt het gebouw ingewijd door de predikant Tideman. Ter gelegenheid hiervan geeft de predikant een boekje uit waarin hij de geschiedenis van de gemeente, haar kerkgebouwen, de bouw van de nieuwe kerk en de eerste dienst in de nieuwe kerk beschrijft.[591] In het hoofdstuk ‘Herleving der gemeente’ beschrijft Tideman hoe de gemeente is gegroeid. Deze aanwas is vooral een gevolg van de uitbreiding van de stad. Toch heeft de theolo-

gische positie hier ook invloed op, al valt het te betreuren dat zo weinigen de overstap gemaakt hebben.

> 'Die aanwas is een natuurlijk gevolg van de toeneming der bevolking van Haarlem, dat bijna als voorstad van Amsterdam beschouwd, om de goede regeling van het onderwijs door velen gezocht wordt. Ook hier, als op vele andere plaatsen, werd door menigeen onze gemeente, waar geen kerkelijke twisten zijn kunnen, waar het evangelie van Jezus in vrijheid en verdraagzaamheid beleden wordt, gezocht. Waren er sommigen in de meening, dat de 600 leden der Ned. Herv. Gemeente te Haarlem, die in 1884 te vergeefs aan die gemeente een voorganger vroegen in vrijzinnigen geest, zich bij de Remonstranten zouden aansluiten, dan was dit niet het geval. Wel zochten en vonden velen godsdienstonderwijs voor hunne kinderen bij onze gemeente, maar vele bleven in hope op de eindelijke zegepraal, of althans op de waardeering van de vrijzinnige beginselen in de Ned. Herv. Kerk, die oude gemeenschap getrouw'.[592]

In zijn preek bij de inwijding van de nieuwe kerk op Pinkstermorgen 1887 gaat Tideman in op de positie van de Remonstrantse Broederschap. Hij sluit aan bij de traditionele visie dat de Broederschap bestaat uit verstoten hervormden, maar nu een nieuwe roeping te vervullen heeft.

> 'Oudtijds wilden onze vaderen zijn in de Ned. Herv. kerk der 17de eeuw vertegenwoordigers van het echt protestantsch beginsel eener gestadige herziening van de uitingen des godsdienstigen levens, voorstanders eener voortdurende hervorming. [...] Helaas! de Ned. Herv. Kerk der 17de eeuw duldde die getuigenis des geestes niet. Onze vaderen waren tegen hun zin gedwongen zich te vereenigen naast de Ned. Herv. Kerk, wier kinderen zij zich bleven gevoelen. En thans? O, M. H! [O, Mijne Hoorders] is er wel eens sprake geweest, of het ook beter ware, dat de Remonstranten hun eigen bestaan opgaven, thans gevoelen zij het met weemoed, dat eene heilge roeping hun gegeven is. De Remonstrantsche Broederschap wil het godsdienstige leven bevorderen, in vrijheid en verdraagzaamheid, op grond van Jezus' evangelie'.[593]

De bouw van de kerk op grond die van de burgerlijke gemeente is gekocht, de openheid van een kerk die niet meer verborgen hoeft te zijn voor de buitenwacht, zoals de vroegere schuilkerk, dat is de 'reparatie van grieven' die de voorvaderen gezocht hebben. In dit nieuwe kerkgebouw, dat geen huis Gods is en ook door geen priester gewijd wordt, wordt gestreefd naar het koninkrijk Gods. Tideman zegt het in de typische woorden van het modernisme, uit een geliefd gezang:

> 'Een vriendelijke wijk- en rustplaats, een gehoorzaal der profetische getuigenis des geestes van Jezus, een vriendelijke tempel der aandacht, die invloed wil oefenen door het leven des harten te dienen, dat moge dit gebouw zijn!'[594]

In het kort zegt Tideman nog wat de taak van de gemeente in het nieuwe kerkgebouw zal zijn:

> 'Gemeente, mijne gemeente, zoo moest ik in korte trekken getuigen, voor allen die hier zijn, van dat wat voor ons nog meer levenswaarheid worden moet. Deze ure toch is als de ure der rekenschap door ons af te leggen voor de wereld, die ons vraagt, wat wilt gij toch in onzen tijd met uw kerkbouw? Wij willen het leven der innige vrije vroomheid bevorderen. Want hij is eerst vrij, die zich gebonden voelt aan God als de alom tegenwoordige liefdekracht. [...] Wij willen van hier uit eenige bezieling en verheffing geven aan het leven. Hier willen wij de

zonde bestrijden, doordat wij de broederschap der liefde uitdrukken, die ons struikelaars in velen aan elkander bindt. Hier willen wij van die vrije vroomheid getuigen, welke de drie christelijke gratiëen, geloof, hoop en liefde, eene gestalte geeft in onzen tijd. In dit nieuwe gebouw willen wij voortgaan te profeteeren van een nieuwen levensdag'.[595]

Hoogeveen[596]
Kerkdiensten worden eerst gehouden in het Hotel Ogterop. Nadat de gemeente Hoogeveen in 1890 zelfstandigheid verkrijgt, wordt gesproken over kerkbouw. De kosten voor kerkbouw worden gedekt door grote schenkingen en een uitgeschreven lening. Op 14 januari 1894 vindt de inwijding plaats door J.H. de Ridder jr., predikant te Meppel.

Leiden[597]
Zoals hierboven reeds uitgebreid beschreven is, kent ook de Leidse gemeente een grote groei. Bij bijzondere diensten is het kerkgebouw te klein en zijn er niet voldoende zitplaatsen voor alle belangstellenden. Lang niet alle leden zijn in de gelegenheid om een zitplaats te huren. Zo is de gemeente gegroeid van 144 leden in 1864, 275 in 1890 tot 646 in 1900. Tot 1870 heeft men gebruik gemaakt van de oude zeventiende-eeuwse schuilkerk. Deze was bouwvallig geworden en is in 1870 verbouwd en plechtig opnieuw in gebruik genomen door de predikant Rogge. Als de onderhandelingen met vrijzinnige hervormden over de bouw van een nieuwe kerk op een andere plaats, de Garenmarkt, afketsen in 1895, wordt besloten een nieuwe kerk te bouwen op de oude locatie aan de Middelweg. Op 2 juli 1899 leidt de predikant, H.P. Schim van der Loeff, de laatste dienst in de kerk met als tekstwoord: 'De plaats, waarop gij staat, is heilig' (Joz. 5:15). Op 25 februari 1900 vindt de eerste dienst in het nieuwe kerkgebouw plaats. Schim van der Loeff spreekt over het 'goede pand, dat u toebetrouwd is'. (2 Tim. 1: 14 en 1 Tim. 6: 20) Hij vertelt onder meer dat men in deze nieuwe kerk de godsdienstprediking van de vaderen mee wil nemen, al zijn er grote verschillen met vroeger. Men is aan het beginsel van de Broederschap trouw gebleven.

'En al zouden mannen der zeventiende eeuw vreemd opzien, als ze in onze dagen nog eens weer te dezer plaatse eene predikatie aanhoorden, toch zouden ze als uit één mond ons kloek en moedig toeroepen: "Gaat voort op dien weg! Blijft het gerustelijk, als wij, met de geloofs- en gewetensvrijheid wagen! Alleen, ziet toe, dat gij het pand der godsdienstprediking bewaart!"'[598]

Lochem[599]
Op 15 juni 1879 wordt een groep modernen onder aanvoering van mr. C.J. Sickesz als remonstrantse gemeente bevestigd in een kerkdienst die wordt gehouden in de vergaderzaal van het Nut. In datzelfde jaar wordt een kleine kerk gebouwd, die op 3 december 1905 door brand verwoest wordt. Op diezelfde plek wordt een nieuwe kerk gebouwd, die op 14 oktober 1906 in gebruik genomen wordt.

Meppel[600]
De gemeente te Meppel ontstaat kort na het vertrek van de laatste moderne predikant van de hervormde gemeente, A.J. Oort. Zoals elders is de kerkenraad van de hervormde

gemeente niet bereid een predikant van dezelfde theologische richting te benoemen. Terwijl de eerste kerkdiensten in de Grote Sociëteit gehouden worden, begint men snel met het inzamelen van geld voor de bouw van een eigen kerkgebouw. De nieuwe kerk wordt op 27 maart 1880 ingewijd door de Haarlemse predikant B. Tideman. Dit kerkgebouw wordt vernietigd door een Engelse bom op zondag 28 januari 1945.

Oosterbeek[601]
In 1894 wordt in Oosterbeek door prof. J. Lebret de basis gelegd voor een 'Fonds ter bevordering eener liberale protestantsche godsdienstprediking in Oosterbeek' dat zich ten doel stelt de moderne prediking, zonder zich van tevoren vast te leggen op een kerkelijke achtergrond, te bevorderen. Vanaf de oprichting van de remonstrantse gemeente te Arnhem in 1878 bedient haar predikant ook remonstranten in Oosterbeek, die formeel onder Arnhem vallen. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat beide groepen een eigen weg gaan. Vanaf 1889 komen de diensten te Oosterbeek los van Arnhem te staan. In 1907 sticht het fonds een kerkgebouw, dat gebouwd wordt door de architect J. van Burk. Deze kerk wordt op 5 mei 1907 ingewijd door K.F. Sparnaay (1875-1947), predikant in Arnhem. Pas in 1916 wordt de afdeling Oosterbeek losgemaakt van Arnhem en ontstaat er een eigen kring Oosterbeek, die in 1934 als zelfstandige gemeente wordt erkend.

Rotterdam[602]
De oude schuilkerk aan de Vissersdijk heeft in het laatste kwart van de negentiende eeuw veel te lijden onder overstromingen. Twee redenen maken dat het bestuur nieuwbouw overweegt: de vele noodzakelijke reparaties en de overlast vanuit belendende percelen. Wanneer de burgerlijke gemeente, om de mogelijkheid te hebben de bestaande beurs uit te breiden op de grond waar de remonstrantse kerk staat, een stuk grond bij de Westersingel aanbiedt, wordt besloten tot nieuwbouw op deze locatie. De architecten Evers en Stok bouwen een indrukwekkende kerk. Voor verdere informatie over deze kerk en haar bouwgeschiedenis verwijs ik naar het werk van De Bijll Nachenius-Sterkenburg. Het kerkgebouw wordt op 23 mei 1897 ingewijd. Ter gelegenheid van de verhuizing geven de dienstdoende predikanten een gedenkboek uit. De Ridder beschrijft de oude kerk en gaat in op de geschiedenis, van Groenewegen wordt de preek afgedrukt die hij houdt tijdens de laatste kerkdienst in de oude kerk. De gedenkbundel besluit met de toespraak ter inwijding van de nieuwe kerk door Jorissen gehouden op 23 mei 1897. De overgang naar het nieuwe gebouw is van grote betekenis. Het duidt de veranderde positie van de Broederschap aan. Er is geen schuilkerk meer nodig; de nieuwe kerk mag een voorname plaats innemen.

> 'Het is als een beeld van den gansch veranderden toestand der Remonstrantsche Broederschap. Voorbij is de tijd, dat zij slechts werd geduld, meer niet. Zij beleeft dagen van grooten bloei, omdat haar beginselen, die in den aanvang slechts door enkelen werden gehuldigd, door steeds meerderen worden erkend in hun waarde. De vrijheid en verdraagzaamheid, die haar grondzuilen zijn, zij worden nu niet meer door eenige weinigen hooggehouden. Haar beteekenis, voorheen door de openbare meening niet erkend, wordt nu door velen gevoeld. En in dit opzicht is de groote tegenstelling tusschen het oude en het nieuwe kerkgebouw, als een beeld van den vooruitgang der beginselen, door onze Remonstrantsche vaderen met kloeken moed en groote volharding voorgestaan, in dagen, dat er moed toe noodig was om er voor uit te komen'.[603]

Groenewegen spreekt in zijn afscheidsrede bij het verlaten van de oude kerk over de ontroering bij het vertrek. Thema is de dankbaarheid; hij leest Psalm 103. Hij brengt de hoorder de vele heilige uren die in dit gebouw zijn doorgebracht in herinnering. Hij spreekt over de catechisatiekamers, waar men goede uren heeft beleefd, het moment waarop men als lid toegetreden is en het uur waarop jong-getrouwden hun beloften voor God en de mensen hebben uitgesproken. In herinnering brengt hij ook hoe de voorvaderen met veel moeite dit kerkgebouw gesticht hebben en hoe zij – onder verdrukking – hier samenkwamen. Ook voor de geschiedenis van de Broederschap is deze plek van groot belang. Hier heeft veel plaatsgevonden.

> 'Bekrompen vasthoudendheid aan oude inzichten en gebruiken, deze kerk heeft ze binnen haar muren geborgen. De nuchtere geest, die den godsdienst als een koud ledig gewoonteding in de menschenwereld handhaaft, deze wereld kan er van getuigen. Benepen vrees voor wat nieuwe gedachten, wat meer verheffing en warmte, wat meer wijding van kunst in onze religie, ze heeft op deze plek geheerscht. Kortzichtige waan, dat wij hadden uitgediend en geen eigen taak meer hadden in de Protestantsche Christenheid, is hier vernomen. Niet met geestdriftige sympathie alleen, maar ook met weerzin en met schuwen angst is de vernieuwing van het Protestantsche Christendom, de tweede Hervorming [nl. het doorbreken van het modernisme] op deze plek begroet. En voor het besef, dat daardoor onze Broederschap een nieuwe taak, een nog veel grooter roeping ontving, was in veler hart al even weinig plaats als voor het bewustzijn, dat een door de wetenschap vrijgemaakt en in milden ruimen geest herboren Christendom in zijn wezen één was met wat de vaderen hadden beoogd en voor een niet gering deel vrucht van hun arbeid en hunnen strijd'.[604]

Dit kerkgebouw, het huis waar dit allemaal is gebeurd, is vergankelijk. Tot grote dingen zijn wij geroepen, ook in de nieuwe kerk. Maar het belangrijkste is de lof van God. 'Vergeet Zijne weldaden niet!' (Ps. 103: 2b). Een week later preekt Jorissen naar aanleiding van het thema 'Gods gebouw'. Hij acht de bouw van de nieuwe kerk een daad van geloof. Terwijl de toestand van de oude schuilkerk nieuwbouw noodzakelijk maakte, is de bouw ook uitdrukking van vertrouwen in de beginselen van het remonstrantisme. In tegenstelling tot de vroegere, verborgen schuilkerk, staat de kerk er nu als een voor iedereen zichtbaar symbool. Moge ook dit nieuwe gebouw een plek van God zijn. Het ware Godsgebouw echter is de gemeente. Het beeld van de gemeente wordt op een moderne wijze geschetst. Vanuit de autonome gelovige ziel moet het komen.

> 'Wat u, gemeente, tot een Godsgebouw kan maken, wij trachtten u dit als voor de oogen te teekenen, en het zal u telkens als wij hier optreden worden herinnerd. Toch wij staan hier niet als priesteren voor u, als uitdeelers van Gods verborgenheên. Neen, wij kúnnen u niets geven, gij kunt hier niets ontvangen, indien gij niet veel meebrengt. Een open hart, een heilige begeerte om beter te worden dan gij zijt, een diep gevoeld verlangen naar steun en hulpe en troost en geloof, iets van hetgeen den psalmdichter doordrong, toen hij dat heerlijke classieke lied aanhief: "Mijn hart dorst naar God, gelijk het hert dorst naar de waterbeken! Indien dat op den bodem uws harten leeft, dan zult gij uw plaats hier niet ledig laten en, God geve het, ook niet ledig naar huis keeren. Zoo ga er een vriendelijke zegen uit van dit vriendelijke huis! Wone Gods geest in ons midden, dale Zijn Geest op ons neer!'.[605]

Enige jaren later komt Groenewegen in zijn beschrijving van de Rotterdamse remon-

Remonstrantse Kerk Rotterdam.

strantse gemeente terug op de verschillen tussen het oude en het nieuwe kerkgebouw en schetst hij wat naar zijn idee het blijvende is.

> 'Al is haar bedehuis schooner en meer in het oog vallend dan de eenvoudige, verscholen oude kerk, waar het voorgeslacht reeds dankbaar voor was, de gemeente timmert niet aan den weg, nu zoo min als te voren. Zij arbeidt stil voort in den geest der vaderen, naar de inzichten en behoeften van onzen tijd; haar eenheid zoekende in wat de stichter des Christendom het ééne noodige noemde; in al het onzekere van menschelijk weten en denken, vrijheid biedende voor onderzoek, geloof en belijdenis; en te midden van al den strijd om de hoogere levensbeginselen rustig verkondigend en verbreidend het eene, eeuwige Evangelie der liefde'.[606]

Schoonhoven[607]

In 1881 wordt in de opnieuw tot leven gewekte gemeente een nieuwe kerk gebouwd. Deze wordt ingewijd tijdens een dienst op 7 augustus van dat jaar onder leiding van Jorissen, predikant te Rotterdam.

Utrecht[608]

Ook de Utrechtse gemeente kent in de tweede helft van de negentiende eeuw een enorme uitbreiding. Zijn er in 1845 40 leden, dit aantal zal groeien tot 160 in 1875, 320 in 1884 en 950 in 1904. De eerste Utrechtse kerk is een schuilkerk aan de Lange Rietsteeg. Deze functioneert totdat het gebouw door koning Lodewijk Napoleon wordt gevorderd om als hofkapel deel uit te maken van zijn paleis. In ruil hiervoor krijgen de remonstranten in 1809 hun kerk aan de Kromme Nieuwegracht. Bij de uitbreiding van de gemeente wordt in 1886 een grotere ruimte noodzakelijk. Dit wordt bereikt wanneer in 1886 de kerk wordt verbouwd.

Conclusie

De grote uitbreiding die het kerkgenootschap kent, maakt het mogelijk en noodzakelijk dat er veel kerken worden gebouwd. In meer dan de helft van de gemeenten wordt gebouwd. Alleen dit al toont aan dat het een bloeiperiode van de Broederschap betreft. Dit blijkt ook uit de bijzondere preken die worden gehouden bij sluiting of ingebruikname van een kerkgebouw. Terwijl de toestand van de Broederschap enige decennia erder zeer zorgwekkend is, ziet zij een grote toekomst voor zich liggen. In het zelfvertrouwen klinken verschillende elementen mee die van belang zijn voor de bepaling van haar zelfbeeld.

Als eerste moet een apologetisch motief worden genoemd. In al deze uitingen verstaat de Broederschap zich als de organisatie waarin gezocht kan worden naar christelijke waarden en waarheden op een manier die voor de moderne tijd verstaanbaar is. Zij wil in de maatschappij die steeds oppervlakkiger en ongodsdienstiger wordt toch een baken zijn. Door alle ruimte te geven aan nieuwe wetenschappelijke inzichten, door het geloof in overeenstemming te brengen met het verstand, wil zij de redding van het christendom zijn. Zij wil geloven en tegelijkertijd volledig in de moderne tijd staan. Zij is de gulden middenweg tussen de oppervlakkigheid van het ongeloof en de starheid van het dogmatisme.

De Broederschap kan dit zijn, en dit is het tweede motief, doordat zij vanuit haar traditie vasthoudt aan het echte reformatorische principe waarbij er niemand kan staan tussen

God en de mens. Zij wil geen autoriteitsgeloof, legt niemand iets op, maar wil ruimte maken voor een geloof dat niet strijdt met de rede. In tegenstelling tot andere kerken – met name de Hervormde – houdt zij niet vast aan een verouderde kerkleer of onverdraagzaam dogmatisme. Ten diepste beschouwt de Broederschap zich als de meest ware representant van de Reformatie.
In al deze preken klinkt een derde motief door, namelijk een groot optimisme. Haar zoeken naar geloof en levensbeschouwing, haar verdraagzaamheid en haar ruimte voor moderne wetenschap maken de Broederschap het redelijk alternatief voor modernen. In wezen verwacht men dat elke weldenkende en beschaafde christen, die staat in de moderne tijd en zich dus niet overgeeft aan dogmatisme, tot haar zou overkomen. De Broederschap wil het kerkgenootschap zijn van al deze denkende mensen. Zij vermoedt dat er velen te vinden zijn, zeker waar men in andere kerken erg lijdt onder confessiedwang. De Broederschap rekent op een enorme bloei wanneer zij allen breken met de oude kerken en zich bij haar aansluiten.

Het Seminarium der Remonstranten

In deze periode verandert er een aantal zaken binnen de Broederschap, die niet direct van groot theologisch belang zijn, maar toch opvallend genoeg om hier te memoreren. Het zijn ontwikkelingen die uiteindelijk van belang zijn voor het begrijpen van de ontwikkelingen binnen de Broederschap en ook betekenis hebben voor haar zelfverstaan. De discussies rond het Seminarium, over de plaats van vestiging, over de wenselijkheid van de verplichting van gemeenten om zijn afgestudeerden te beroepen en over de positie van de vrouw vormen wezenlijke discussiepunten. In deze periode wordt een begin gemaakt met de ontwikkeling van emancipatoire gedachten over haar rol binnen de Remonstrantse Broederschap. Enkele gemeenten bieden vrouwen de mogelijkheid lid te worden van het bestuur, terwijl er ook stemmen opgaan om vrouwen voor te laten gaan in kerkdiensten en wellicht ook predikant te laten worden. Dit laatste zal pas in 1915 mogelijk worden. De ontwikkelingen die voorafgaan aan de bespreking van deze kwestie en de uiteindelijke besluitvorming, zullen in het volgende deel worden beschreven.
De verhuizing van de kweekschool in 1873 is een breuk in haar geschiedenis. Het is uitdrukking van de wens om de predikantenopleiding op moderne leest te schoeien. In 1866 had Tiele al gepleit voor een theologische opleiding die de vorm zou aannemen van wat vanaf 1876 de 'duplex ordo' is gaan heten.[609] Deze ordening van de theologie kenmerkt zich door het onderscheiden van een wetenschappelijke, theologische onderbouw die op een neutrale wijze door een staatsfaculteit gedoceerd moet worden, waarbij dogmatische standpunten geen invloed mogen hebben, en een specifiek kerkelijke bovenbouw waarin door een eigen kerkelijke opleiding voorzien wordt. In de nieuwe opzet van de opleiding in Leiden wordt van de studenten verlangd dat zij een academische graad behalen bij de theologische faculteit (daarbij is er geen eenstemmigheid over de vraag of dat de graad van candidaat, doctorandus of doctor theologiae moet zijn) en daarna kerkelijke examens afleggen. De academische examens komen in de plaats van vroegere kerkelijke examens die afgenomen werden door het College van Professor en Curatoren. Wanneer Tiele in 1877 tot eerste hoogleraar in de vergelijkende godsdienstwetenschap wordt benoemd, bekleedt hij dus functies aan beide kanten van de theologie. Zijn voor-

liefde ligt duidelijk bij deze laatste leeropdracht. Terwijl zijn (bestuurlijke) activiteiten van groot belang blijven voor de Broederschap, ziet hij vanaf 1877 af van preekverplichtingen. Dat hij in het onderwijs prioriteit geeft aan zijn staatsaanstelling en wellicht zijn kerkelijk hoogleraarschap minder aandacht geeft dan gewenst zou zijn, betoogt zijn leerling G.J. Heering. Hierbij past ook een nuancering. Het predikantsbeeld van de oudmoderne theoloog Tiele was anders dan dat van de rechtsmoderne Heering. Opvallend is natuurlijk wel dat de inaugurele rede van Tiele als seminariumhoogleraar al op het vakgebied van de godsdienstwetenschap lag.[610]

> 'De Broederschap was trotsch op dezen academischen voorganger, doch heeft zich te weinig afgevraagd, of de samenvoeging van staats-hoogleeraarschap en kerkelijk professoraat aan deze laatste professie wel ten goede kwam. Voor ons, zijn studenten, was het niet twijfelachtig, waar het accent lag. Wij eerden zijn kunde en fijnen geest, maar zagen in hem niet meer den predikant, die ons in het ambt en zijn verantwoordelijk werk kon inwijden'.[611]

Gedurende het hele professoraat van Tiele zijn er discussies over de wenselijkheid om gemeenten de gelegenheid te geven predikanten van buiten de Broederschap te beroepen. Reeds in het tweede hoofdstuk van dit deel is besproken hoe vele gemeenten, bij de enorme groei van de Broederschap en een tekort aan predikanten binnen haar gelederen, predikanten van buiten hebben beroepen. De regel is dat slechts predikanten van buiten beroepen mogen worden wanneer het aantal dienstdoende predikanten en proponenten lager is dan het aantal predikantsplaatsen. Deze discussie wordt later, als de noodzaak niet meer aanwezig is opnieuw, maar nu op principiële gronden gevoerd. Mag de Broederschap de toegang tot het predikantswerk beperken tot haar eigen proponenten en predikanten, of komt zij daarmee met haar wezen in strijd? Zou het belang van het Seminarium en de predikanten niet geschonden worden, wanneer de uitzondering regel werd en er altijd buiten de Broederschap beroepen zou mogen worden? In Haarlem en in Waddinxveen (zoals zal blijken bij de dood van Van der Pot) maakt men zich zorgen over de situatie dat de proponenten van een andere theologische richting kunnen zijn dan de gemeente en dat men dan toch verplicht is binnen de Broederschap te beroepen.
In 1884 behandelt de Algemene Vergadering een voorstel van de Sociëteitscommissie om nieuwe groepen bij hun overkomst naar de Broederschap en erkenning als remonstrantse gemeente de vrijheid te gunnen een predikant te beroepen die bij deze oprichting betrokken is geweest, zoals Slotemaker in Arnhem en Mosselmans in Groningen. Een afgevaardigde van Groningen stelt voor het hele artikel met bepalingen over onder welke voorwaarden niet-remonstrantse kandidaten beroepen mogen worden, te laten vervallen. Alle gemeenten moeten dezelfde bevoegdheden krijgen als een nieuwe gemeente, dat wil zeggen het recht om een predikant van eigen keuze te benoemen. Dit voorstel wordt niet aangenomen. Wel behouden de nieuw-erkende gemeenten het recht om iemand van buiten te kiezen. In 1888 stellen Maronier, Beijerman en De Ridder een aanscherping van de regels voor.[612] Slechts wanneer er geen candidaten *noch studenten* aan het Seminarium zijn, mag er buiten de Broederschap beroepen worden. Het gaat om een afweging tussen de belangen van het Seminarium en de gemeenten. Hooykaas kan zich in het voorstel niet vinden. Hij vindt de voorgestelde regeling bekrompen kerkelijk. Terwijl Beijerman en Rogge de student een zeker recht toekennen op een plaats in de

Broederschap, vindt ook Van Gorkom dat er sprake is van kerkelijke bekrompenheid. Nadat Van Gorkom het College van Professor en Curatoren heeft gewaarschuwd voorzichtig te zijn bij de toelating van nieuwe studenten die met het besluit een duidelijk beroepsperspectief krijgen, wordt het voorstel aangenomen. In dezelfde vergadering wordt een voorstel van B. Tideman, om het verplichte doctoraal af te schaffen, aangenomen. In 1891 stelt Haarlem, waar B. Tideman predikant is, voor om 'de studenten' te laten vervallen, zodat alleen de predikanten, proponenten en candidaten nog mogen rekenen op een zekere bescherming tegen het beroepen buiten de Broederschap.[613] De Sociëteitscommissie ontraadt dit voorstel omdat het de belangen van het Seminarium schaadt. Doordat het voorstel de arbeidskansen van jonge proponenten vermindert, is het te verwachten dat minder studenten zich zullen aanmelden. Ook de belangen van de huidige studenten komen in het gedrang. Tenslotte maakt het voorstel het voor jonge predikanten in kleinere gemeenten moeilijk om door te stromen. Een meerderheid van het College van Professor en Curatoren is tegen:

> 'In een paar regels, zonder considerans, zonder de minste toelichting of rechtvaardiging, wordt u aanbevolen een toestand in 't leven te roepen, noodlottig voor het seminarium dat daardoor met langzame wegkwijning bedreigd wordt, noodlottig voor de Broederschap, die er door wordt verdeeld [...] Wij zijn overtuigd dat ons Seminarium, waar zulke bepalingen, als men nu maken wil, van kracht zijn, niet bloeien kan, maar gedoemd is van uitputting te sterven, en wij zijn evenzeer overtuigd, dat zoo het Seminarium te gronde gaat, ook onze Broederschap zoo geheel van karakter verandert, dat zij als zoodanig eigenlijk niet meer bestaat'.[614]

Tiele reageert fel. Later zal hij in de kwestie-De Jong op dit optreden van Tideman terugkeren. Schim van der Loeff bemoedigt Tiele nadat hij een verontwaardigde brief van hem over deze kwestie ontvangen heeft.[615] Dat de kwestie Tiele hoog zit, blijkt uit een schrijven van J.W.G. van Maanen, vast lid van de Groote Vergadering, die predikant is geweest, maar wegens gebrek aan carrièremogelijkheden na een predikantschap in de zeer kleine gemeenten Moordrecht, Nieuwpoort en Schoonhoven in 1882 gekozen heeft voor het leraarschap. Tiele heeft hem verzocht aanwezig te zijn bij de stemming over het seminarium. Van Maanen kan door verschillende verplichtingen niet komen, terwijl ook de lange reis uit Sneek hem financieel niet uitkomt.

> 'En bij dit alles, wat ik reeds schreef, het helpt toch niet, of ik kom; wordt het nu afgewezen, dan komen de nihilisten later terug met hun plan. [...] Zelf ben ik er dupe van geweest met verscheidene anderen'.[616]

De toelichting van Haarlem benadrukt het belang van het voorstel. Gemeenten moeten niet gedwongen worden iemand te beroepen. Nu moet de maatregel worden genomen, want als het voorstel gedaan zou worden onder een minder geliefde of minder bekwame hoogleraar dan de alom gewaardeerde Tiele, zou het als een motie van wantrouwen worden uitgelegd, alsof studenten van buiten het Seminarium beter opgeleid zouden zijn. Haarlem kan zich vinden in een amendement van de Amsterdamse gemeente dat weer spreekt van candidaten en de twee huidige studenten nog laat meetellen. Op voorstel van Hooykaas wordt het besluit over deze belangrijke kwestie verdaagd naar het volgende jaar. De discussie van de Algemene Vergadering wordt voortgezet in *URB*. In september

1891 schrijft Groenewegen een vurig pleidooi voor het behoud van het seminarium.[617] Hierin vertelt hij over de geschiedenis van de predikantsopleiding en hoe deze van het grootste belang voor de Broederschap is. Zo het slecht zou gaan met het seminarium, dan zou de Broederschap direct volgen. De belangen van gemeenten, Seminarium en studenten zijn dus niet tegenstrijdig. Het gaat erom het belangrijkste voorop te zetten: het belang van de Broederschap. Daaruit volgt dat een goed Seminarium nodig is en dat kan alleen worden gerealiseerd wanneer de studenten voldoende beroepsperspectief krijgen en zo getrokken blijven worden. Het tijdelijke belang van een gemeente is in dit kader van ondergeschikte betekenis. De gemeenten die liever buiten de Broederschap beroepen en niet willen wachten op seminaristen die nog bezig zijn met hun studie plaatsen hun eigen belang boven het gemeenschappelijke. Namens Haarlem reageert Del Court van Krimpen.[618] Zijn grootste bezwaar tegen de regeling is het zuivere protectionisme. Bij een goede kwaliteit van het Seminarium is er voor verval geen vrees. Ook andere opleidingen zonder zekerheid voor een baan blijven voldoende studenten trekken. Wanneer de theologische richting in de Broederschap zou veranderen, wil Haarlem niet verplicht zijn een student van het Seminarium te beroepen.

> ‘Al moge nu op dit oogenblik in alle Remonstrantsche gemeenten, op een enkele uitzondering na, de godsdienstige richting niet ver uiteen loopen en algemeen vrijzinnig zijn, is de voorspelling toch niet al te gewaagd, dat te eeniger tijd in meerdere gemeenten de richting zal divergeeren. Is het nu werkelijk vrijzinnig en verdraagzaam, dat de algemeene regel “geen predikant of een aan ons Seminarium gekweekt,” behoudens slechts zoo weinige uitzonderingen, blijve voortbestaan? Immers neen. Wat, behalve een holle klank, blijft er over van het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, wanneer een orthodoxe gemeente verplicht is een modernen predikant te beroepen, of omgekeerd’.[619]

Juist voordat de gewraakte ontwikkelingen zich voordoen, moeten de bakens worden verzet. Groenewegen reageert met een artikel ‘Men verzette geen bakens voor het getij verloopt!’, waarin hij vooral op het laatste argument van Del Court ingaat.[620] Het tij is nog niet gekeerd en is er derhalve nog geen reden de zaken te veranderen. Voorts bestrijdt hij het idee dat het Seminarium slechts predikanten van één richting zou kunnen afleveren. Wat nog belangrijker is, op dit moment is er geen spoor van een verandering van het tij zichtbaar. Behoudens één uitzondering zijn alle predikanten en gemeenten dezelfde richting toegedaan.

> ‘Onder de leden mag hier en daar iemand van wat conservatieve neigingen schuilen, die door de traditie of opvoeding gehecht blijft aan onzes inziens verouderde begrippen, zonder eenige poging te wagen om de Broederschap in de armen der orthodoxie terug te voeren, nemen dezen plaats in onze gelederen, – een bewijs dat het met onze verdraagzaamheid ernst is’.[621]

De Broederschap is een geloofsgemeenschap waarin divergente meningen mogelijk zijn, maar in verdraagzaamheid reikt men elkaar toch de broederhand. Wanneer Haarlem zo bezorgd is, dient elke verplichting om binnen de Broederschap te beroepen afgewezen te worden.

> ‘Ergo: verloopt het getij, verzet dan geen bakens of doe het goed! Verloopt het nog niet, maar

kan het gebeuren, wacht dan uw tijd af en bederf de vaart heden niet uit vrees voor kentering van getij op morgen. Maar komt het getij pas op en staan uw bakens goed, dan, ter wille van een veilige vaart, laat ze ongemoeid!'[622]

Verder bestrijdt Groenewegen het verwijt van protectionisme. Het betreft slechts een gerechtvaardigde en normale manier om een kerkgenootschap te organiseren. De vergelijking met andere beroepen treft geen doel, daar studenten aan de opleiding slechts voor één werkkring worden opgeleid: het predikantschap in de Broederschap. De Algemene Vergadering van 1892 beslist.[623] Er komen geen nieuwe argumenten ter tafel. Utrecht en Rotterdam sluiten zich aan bij het Amsterdamse amendement. Daarna wordt het geamendeerde voorstel met 44 tegen 23 stemmen aangenomen. Dat de vastgestelde regeling geen wet van Meden en Perzen is, blijkt uit het verzoek van de gemeente Gouda in 1892 om toch buiten de Broederschap te mogen beroepen. Vier remonstranten hebben voor een beroep bedankt. Twee gemeenten die later dan Gouda vacant zijn geworden, mogen wel buiten de Broederschap beroepen. Daarom kan de Sociëteitscommissie instemmen met dit verzoek. Het voorstel wordt zonder inhoudelijke discussie met bijna algemene stemmen aangenomen.

De vestigingsplaats van het Seminarium

Vanaf 1873 is het Seminarium gevestigd in Leiden. De verplaatsing in 1872 leverde veel strijd op en was een teken van de veranderde opvattingen. Toch blijkt het in de bestudeerde periode niet vanzelfsprekend dat het Seminarium daar zal blijven. Op verschillende momenten wordt overwogen na het vertrek van Tiele het weer te terug te brengen naar Amsterdam. Het is merkwaardig dat in 1895 Tiele zelf deze zaak ter sprake brengt binnen de Commissie tot de Zaken. Hijzelf immers was een van de leden van de Commissie van vijf kerken die in 1872 de verplaatsing voorstelde. Terug naar Amsterdam zou door de mogelijkheid van een dubbelbenoeming de opleiding minder begrotelijk maken.

'Eene verplaatsing van het Seminarium naar Amsterdam zou Prof. Tiele ook uit dit oogpunt wenschelijk voorkomen. Waarschijnlijk zou de te benoemen hoogleeraar aldaar opgenomen worden in de faculteit. Dan zou men onzerzijds met *f* 3000,– volstaan. Spreker is altijd tegen de verplaatsing van het Seminarium naar Leiden geweest, het behoort in Amsterdam gevestigd te zijn. Toen ter tijd werd de overbrenging naar Leiden noodig geoordeeld, omdat Am. geene Universiteit bezat. Thans is dit argument vervallen. Hij heeft geen voorstel ter tafel te brengen, maar wenscht de aandacht der Com. nu reeds te vestigen op deze belangrijke aangelegenheid'.[624]

In 1902, na de dood van Tiele, komt de verplaatsing naar Amsterdam weer aan de orde. Tijdens een gecombineerde vergadering van Curatoren en Commissie tot de Zaken verdedigt curator Beijerman de ideeën van curatoren van de Amsterdamse gemeenteuniversiteit die het Seminarium gaarne in Amsterdam zagen. Door een verbinding te leggen met de predikantenopleiding van andere dissenterse kerkgenootschappen, kan een sterke faculteit worden gesmeed. Amsterdam is bereid de nieuwe hoogleraar te benoemen, zodat in één persoon, net als bij Tiele, beide kanten van de duplex ordo verenigd zijn. Tegelijkertijd biedt de beschouwing van Beijerman een nieuw inzicht in de besluitvorming van 1872.

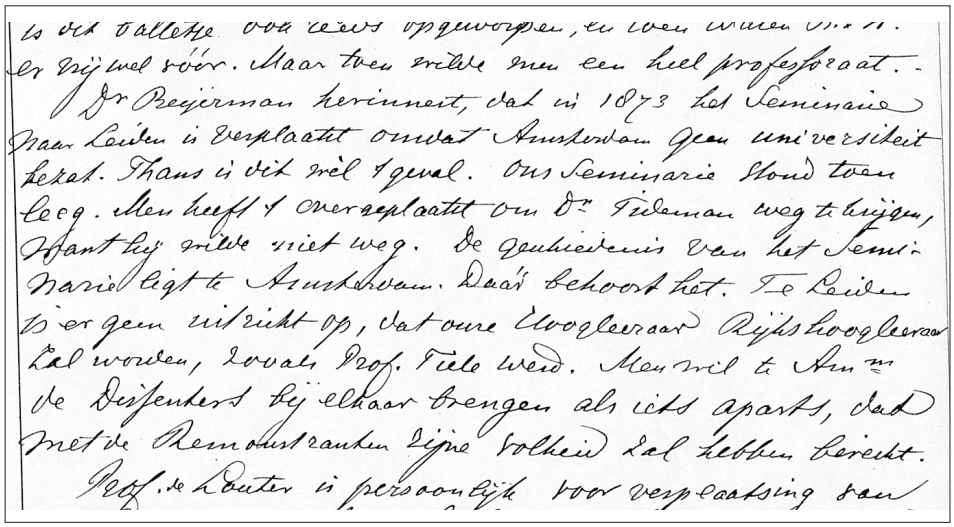
is dit Vallette voor eens opgeworpen, en toen waren [illegible]
er zijn wel vóór. Maar toen zouden men een heel professoraat.-
Dr Beijerman herinnert, dat in 1873 het Seminarie
naar Leiden is verplaatst omdat Amsterdam geen universiteit
bezat. Thans is dit wel 't geval. Ons Seminarie stond toen
leeg. Men heeft 't overgeplaatst om Dr. Tideman weg te krijgen,
want hij wilde niet weg. De geschiedenis van het Semi-
narie ligt te Amsterdam. Daar behoort het. Te Leiden
is er geen uitzicht op, dat onze Hoogleeraar Rijkshoogleeraar
zal worden, zooals Prof. Tiele werd. Men wil te Amm.
de Dissenters bij elkaar brengen als iets aparts, dat
met de Remonstranten zijne volheid zal hebben bereikt.
Prof. de Louter is persoonlijk voor verplaatsing van

Notulen Commissie tot de Zaken, 16 november 1895.

> 'Dr. Beijerman herinnert, dat in 1873 het Seminarie naar Leiden is verplaatst omdat Amsterdam geen universiteit bezat. Thans is dat wel 't geval. Ons Seminarie stond toen leeg. Men heeft 't overgeplaatst om Dr. Tideman weg te krijgen, want hij wilde niet weg. De geschiedenis van het Seminarie ligt te Amsterdam. Daar behoort het. Te Leiden is er geen uitzicht op, dat onze Hoogleeraar rijkshoogleeraar zal worden, zooals Prof. Tiele werd. Men wil te Amm. de dissenters bij elkaar brengen als iets aparts, dat met de Remonstranten zijne volheid zal hebben bereikt'.[625]

Naast deze pragmatische reden zijn er verder geen andere argumenten om het Seminarium te verplaatsen. De Leidse faculteit is bijna geheel in handen van vrijzinnigen en pas als daar wijziging in zou komen, zou verplaatsing overwogen moeten worden.

> 'Een andere reden tot verplaatsing bestaat er z.i. [H.P. Schim van der Loeff] niet, want de faculteit te Leiden is – daargelaten het standpunt van Prof de la Saussaye – in handen van vrijzinnnigen. Dit kan verkeeren, maar eerst dan, als dit gebeurde, zou de Brp. gegronde reden hebben om het Seminarie te verplaatsen'.[626]

Curatoren stellen voor om eerst iemand te benoemen en dan af te wachten welk initiatief in Amsterdam genomen wordt. Op 18 februari komt de Algemene Vergadering in bijzondere zitting bijeen. Het doel is een nieuwe hoogleraar te benoemen. Prof. J. de Louter, curator, stelt voor de nieuw te benoemen hoogleraar te verzoeken zijn ambt pas officieel te aanvaarden, wanneer overwogen is of het Seminarium niet beter naar Amsterdam verplaatst kan worden. Opvallend is dat hier niet gesproken wordt over financiële argumenten voor dit voorstel, maar slechts melding wordt gemaakt van de historische plaats van de opleiding. Na enige discussie wordt het voorstel met grote

meerderheid verworpen. Het voorstel tot verplaatsing komt tijdens de gewone vergadering in juni weer aan de orde. Dan brengt de Commissie vertrouwelijk verslag uit over deze zaak. Het is waarschijnlijk dat deze toelichting, die niet in de *Handelingen* is opgenomen, betrekking heeft op het hierboven genoemde voorstel van curatoren van de Amsterdamse universiteit. Uit de afwijzing van een voorstel van Amsterdam voor versoepeling van de procedure bij een verplaatsing van het seminarium, mag worden afgeleid dat de onderhandelingen met de gemeente Amsterdam mislukt zijn.

Positie nieuwremonstrantse predikanten

In de discussies rondom het Seminarium komen verschillen boven tussen oude en nieuwe remonstranten. De vraag of gemeenten de mogelijkheid moeten krijgen om predikanten van buiten te benoemen wordt verschillend beantwoord. Afgezien van de Haarlemse predikant B. Tideman pleiten alleen predikanten met een niet-remonstrantse achtergrond voor een grotere openheid.[627] Van Gorkom, Mosselmans en Slotemaker – uitgesproken moderne predikanten – zijn degenen geweest die de mogelijkheden voor niet-remonstrantse predikanten bepleiten. Wanneer het gaat om de toelating tot de kansel voor 'leken' (losse preekbeurten) zijn het weer twee van oorsprong niet-remonstrantse predikanten die zich in het gesprek mengen: Van Gorkom en W.H. Stenfert Kroese. Het is opvallend dat in deze discussie, waarin voorstanders van de nauwere binding aan het Seminarium steeds wijzen op de belangen van de Broederschap en haar seminarium; deze moderne predikanten kiezen voor het belang van de (autonome) gemeente. In wezen verraadt deze positie een lossere binding met de Broederschap. In de gebruikte argumenten blijkt hoe men de Remonstrantse Broederschap ziet. Groot is de zorg bij sommigen dat op een gegeven moment het Seminarium geen vrijzinnige predikanten meer zou afleveren. Ondenkbaar acht men het niet en in dat geval wil men niet verplicht zijn een beroep op hen uit te brengen. Hieruit blijkt dat deze moderne remonstrantse gemeenten hun remonstrant zijn direct koppelen aan een vrijzinnige theologie en niet met een andere theologische positie kunnen leven. Dit standpunt is ook gebleken in de kwestie-Haentjens.De discussie over de locatie van het Seminarium verraadt verschillende zaken. Onthullend is de opmerking van Beijerman in 1902 over de verplaatsing van het Seminarium van Amsterdam naar Leiden. Deze kan niet worden los gezien van de wens om van de hoogleraar J. Tideman af te komen. De eerdere opmerkingen van C.P. Tiele, die in 1872 deel uitmaakt van de Commissie van vijf kerken die de verhuizing voorbereidt, werpen een nieuw licht op de ontwikkelingen in 1872 en bevestigen de opmerking van Beijerman. Met de keus voor de verplaatsing van het Seminarium naar Leiden, een keus voor het modernisme, heeft men bewust afscheid willen nemen van Tideman. De latere voorstellen voor een verplaatsing terug naar Amsterdam getuigen van pragmatisme, hoewel het standpunt van Schim van der Loeff dat slechts gedacht kan worden aan vertrek uit Leiden, wanneer de faculteit aldaar niet meer de moderne richting aan zou hangen, weer aantoont dat hij de Broederschap principieel tot de moderne richting rekent.

Kerk of niet?

In 1867 schrijft de moderne, hervormde theoloog L.W.R. Rauwenhoff (1828-1889) een van de weinige specifieke studies over het kerkbegrip onder de modernen.[628] Hij schrijft

in reactie op Richard Rothe die op principiële gronden het einde van de kerk ziet komen omdat de staat alle belangrijke elementen zal overnemen. Rauwenhoff schetst hoe het kerkbegrip in de kerkgeschiedenis heeft gefunctioneerd. In de *Romana* is typerend het transcendente uitgangspunt. Haar wezen is een goddelijk gegeven. Het protestantisme heeft dit losgelaten door een doctrinair kerkbegrip te hanteren. Het gaat daarin om de rechte verkondiging, de rechte doctrina, daarbij horen ook de rechte uitoefening van sacramenten en tucht. De moderne theologie moet afscheid nemen van deze beide absolute uitspraken daar zij van beide de bovennatuurlijke oorsprong niet erkennen kan. Rauwenhoff erkent geen noodzaak van een kerk, zoals orthodox protestanten en katholieken die kennen. Hij constateert dat menig modern christen zijn vorming lang niet alleen te danken heeft aan de kerk. De algemene cultuur speelt daarin een veel grotere rol. Dat is niet toevallig. De rol van de kerk in klassieke zin is uitgespeeld. Hij vraagt zich af of modernen nog iets kunnen met de kerk. Is de ontbinding van de kerk niet wenselijk om een meer individualistische vorm van godsdienstige gemeenschap voor te bereiden? In de oude betekenis heeft de kerk voor de moderne geen bestaansrecht meer. Zij kan alleen maar blijven functioneren indien zij haar geschiktheid toont voor de bevordering van een zedelijk, maatschappelijk doel. Kerken worden daarmee tot een Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of een Maatschappij tot bevordering der Toonkunst.[629] Modernen kunnen zich slechts verenigen in plaatselijke vrije gemeenten die verzamelingen van gelijkgezinden zijn. Er ontstaan problemen als men bovenplaatselijke kerken zoekt. Modernen zullen afscheid moeten nemen van de oude kerkvorm, juist omdat die vorm geen toevallige is, maar verbonden is met een supranaturalistische opvatting van het christendom. In de bestaande kerkvormen zullen modernen altijd problemen krijgen met de daar aanwezige orthodoxere groepen die – geheel terecht vanuit hun eigen standpunt – zullen blijven streven naar een (dogmatische) eenheid en inhoud. Dit streven naar eenheid door een gezamenlijk inhoud is onwaar en onhoudbaar. De bestaande genootschappen kennen reeds alle hun richtingen die in wezen niet één kunnen zijn.

> 'Het is als een ongelukkig huwelijk, waarin juist de gedwongen betrekking tusschen personen die geestelijk niet bij elkander behooren, beider gemoedsleven bederft'.[630]

Het behoud van oude kerkvormen is problematisch omdat de verandering daarvan in moderne richting niet vanzelfsprekend is. Oude vormen, zoals de doop, zijn niet gemakkelijk te veranderen of af te schaffen. Ook loopt men het gevaar de theologische inhoud wel te veranderen, maar toch nog niet los te komen van de oude begrippen. Zo zal het niet helpen een vrijzinnige dogmatiek te maken als die dezelfde doctrinaire plaats krijgt als de orthodoxe dogmatiek nu. Bij het waarlijk vernieuwende van de moderne beweging past het niet om de oude vormen te blijven handhaven. Slechts een nieuw op te richten vrije gemeente, die alleen plaatselijk is georganiseerd en geen landelijke verbanden – die een dogmatische eenheid zouden moeten kennen – heeft, kan het moderne gedachtegoed dragen.

> 'Bij het wegvallen van alle supranaturalisme en dus ook van allen grond voor een kerk, in den wezenlijken zin van het woord, is de natuurlijke vorm voor godsdienstige gemeenschap deze, dat de gelijkgezinden op eenige plaats zich aan elkander aansluiten en door geheel vrije keus iemand benoemen tot hun prediker en leidsman in den godsdienst. Zulk een vrije congregatie

zou aan alle behoeften kunnen voldoen zonder de bezwaren, die ons thans drukken of bedriegen, op te leveren'.[631]

Een voordeel van losse gemeenten tegenover grotere kerkelijke verbanden is dat de enkele gemeente nooit een gevaar zal zijn voor de staat, dat wil zeggen inmenging op het terrein van de overheid. Rauwenhoff betoogt niet dat de modernen nu uit de kerk zouden moeten stappen. Het is alleen te verwachten dat een ontwikkeling in deze richting zich zal voordoen. Vanuit modern standpunt is dat alleen alleen maar toe te juichen.

In 1896 en 1898 krijgt Tiele de vererende vraag of hij aan de universiteit van Edinburgh de Gifford-Lectures wil houden.[632] In twee reeksen openbare colleges geeft hij een inleiding in de godsdienstwetenschap en schetst hij hoe dit nieuwe vak in ontwikkeling is. Hij besteedt aandacht aan het vak, aan de natuurgodsdiensten, aan latere ontwikkeling van godsdienst. In de tweede reeks gaat hij in op meer concrete vragen. Hij beschrijft ontwikkelingen in godsvoorstellingen, de verhouding hiervan tot de wijsbegeerte en de overeenkomst tussen verschillende godsdiensten. Ook gaat hij in op de meer sociologische vragen. Hoe doet godsdienst zich voor? In één college spreekt hij ook over de positie van de kerk en hij neemt – zij het met enige voorzichtigheid omdat hij wil spreken als godsdienstwetenschapper en niet als dogmaticus – stelling in het debat van modernen over de vraag in hoeverre de kerk als zodanig gehandhaafd moet worden. Hij neemt afstand van het hierboven besproken standpunt van Rauwenhoff. Over allerlei inhoudelijke kanten van ecclesiologie spreekt Tiele niet. Als wetenschapper kan hij geen uitspraak doen over de wijze van kerkinrichting of –beschouwing. Hij betoogt slechts dat een kerkelijke organisatie (bovenplaatselijk) altijd al bestaan heeft en vermoedelijk zal blijven bestaan. 'Kerk' – en Tiele wil geen afstand doen van dat woord, hij gebruikt het als *terminus technicus* – is de sociale organisatievorm van godsdienstige organisaties die een aantal gelijkgezinde gemeenten omvatten. In de discussie over de noodzaak van dergelijke organisatie houdt hij zich verre van de twee uitersten: enerzijds dat de godsdienst een voorbijgaande fase in de ontwikkeling van de wereld is (en dat de kerk dus zal verdwijnen) en anderzijds het standpunt van kerken die zichzelf als de enige ware beschouwen. Binnen een wetenschappelijk betoog is voor deze claim geen plaats. Dat is ook niet nodig want bij deze stelligheid is geen nader bewijs nodig. Tegenover dit beeld van de Romana poneert Tiele een ander kerkbeeld, waarbij hij zich niet laat bepalen door kerkmuren of zelfs maar de muren van een godsdienst (als het christendom):

'Wij ook, wij kennen zulk een kerk en gelooven in haar, de groote, echt-katholieke, geestelijke gemeenschap van allen, die, niet tot een enkel volk, een enkelen staat of een enkele kerkgemeenschap beperkt, werken en strijden voor hetgeen waar en goed, schoon en edel is, voor vrijheid en recht, voor de onafhankelijkheid van den denkenden geest en de zelfstandige overtuiging voor de onbelemmerde ontwikkeling van wetenschap en godsdienst beide, voor vrede en verzoening tusschen volken en standen en rassen, met één woord voor de hoogste, de eeuwige belangen der menschheid, en die zich daarom, wat taal zij spreken, in hoedanigen vorm zij ook hun geloof belijden en tot welke kerk zij ook behooren, waarachtige geestverwanten gevoelen'. [633]

De ware, onzichtbare, kerk is de (geestelijke) gemeenschap van alle oprecht zoekenden die bij elkaar horen, hoe verschillend de toevallige organisatie waarbij ze aangesloten zijn, ook mogen zijn. Ondermeer tegenover Rauwenhoff neemt Tiele stelling door erop te wijzen dat zeker niet alleen de plaatselijke geloofsgemeenschap toekomst heeft. De vooronderstelling van de moderne kritiek op het kerkbegrip is in tegenspraak met alles wat de geschiedenis leert. De vooronderstelling dat bij het wegvallen van supranaturalistische claims van een kerkorganisatie ook het bestaansrecht van een 'kerk' vervalt, ontkent hij door te wijzen op boeddhistische organisatie die ook zonder dergelijke claims kunnen bestaan. Altijd en in verscheidene culturen en godsdiensten zijn er bovenplaatselijke kerkelijke organisaties geweest. Zij waren niet ideaal, maar vormden wel een afbeelding van het hoge ideaal. De mens die geestelijk geraakt is, zal geestverwanten zoeken. Groepen geestverwanten zullen weer aansluiting zoeken bij grotere groepen. Dat is niet alleen om praktische redenen zo, maar vooral ook omdat men een geestelijke band heeft. Hoe deze groepen ook heten mogen, zij zijn kerk.

> 'Misschien zullen zij hun vereeniging van plaatselijke gemeenten geen kerk willen noemen, maar een Broederschap, of een Verbond, of anders, maar een kerk zal het zijn niettemin, al verschilt zij in bestuur en inrichting en grondbeginselen geheel van 'tgeen tot nog toe dien naam droeg. Een kerk zal het zijn, dat wil zeggen een nieuwe, laat ons hopen voortreffelijker, belichaming van het ideaal waarnaar ook de anderen streefden, zonder het geheel te kunnen verwerkelijken'.[634]

Voor Tiele is de kerk een belangrijk geestelijk lichaam. In alle culturen wordt zij gevonden, overal is zij nodig. Zij is autonoom ten opzichte van de staat. De ware eenheid van godsdienst gaat boven de grenzen van de verschillende religies uit. Overal waar mensen in waarheid zich laten leiden door hun religieuze gevoelens mag men zich verbonden weten. Kerken zijn als organisaties een gegeven en ook nodig. Zo bezien heeft het ook geen zin te strijden tegen deze organisatievorm. Dat kerken niet altijd leven naar hun ideaal doet niets af aan hun wezen.

Conclusie

In dit hoofdstuk zijn vragen gesteld over de grenzen van de Remonstrantse Broederschap. Wie behoren tot de Broederschap en wat behoort tot haar wezen? Welk standpunt kan nog als remonstrants gelden en wanneer bevindt men zich buiten het remonstrantse gedachtegoed? Wat in deze periode remonstrants heet, was dat ten dele in eerdere perioden geweest. Onder invloed van de grote toestroom van nieuwe leden en predikanten vindt er een herdefiniëring plaats. Er zijn verschillen te ontdekken tussen oude en nieuwe remonstranten. Voor nieuwe remonstranten staat de vrijzinnigheid of het modernisme centraal. Hun beeld van de Broederschap staat of valt hiermee. De Broederschap is een volstrekt vrijzinnig kerkgenootschap. Voor andere elementen, andere dogmatische keuzen is geen plaats meer.

Aangaande het lidmaatschap zijn de ontwikkelingen duidelijk. Waar vroeger grote terughoudendheid heerste bij de vraag of de Broederschap gericht mocht zijn op haar uitbreiding, zoekt zij nu bewust naar nieuwe leden en doet zij veel voor het behoud van oude leden die dreigen af te vloeien naar andere kerkgenootschappen. De oprichting van de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing moet tegen die achtergrond wor-

den gezien. Terwijl vroeger werd verwezen naar 'concurrerende' kerkgenootschappen, probeert de Broederschap nu iedereen te behouden. Ook wordt het mogelijk om lid te zijn van de Broederschap zonder dat er sprake is van een actieve band met één van de plaatselijke gemeenten. Wie eenmaal lid is geworden van de Broederschap wordt zo lang mogelijk vastgehouden. De aanmelding bij een nieuwe gemeente, die eerst afhankelijk was van het opvragen en inleveren van de attestatie verandert in een administratieve aangelegenheid van de beide besturen. Uit alles blijkt dat het voortbestaan en de uitbreiding van het eigen kerkgenootschap zeer belangrijk wordt geacht. Zelfbewust kiest men voor het eigen kerkgenootschappelijk belang. De Broederschap beschouwt zich hiermee als een bolwerk tegen de orthodoxie.
In de pijnlijke conflicten rond De Jong en Haentjens, maar eerder ook rond G. van der Pot, komen op scherpe wijze grenzen van de tolerantie in de Broederschap in beeld. Wanneer De Jong twijfelt aan de wenselijkheid van de beginselverklaring en eigenlijk afstand wil nemen van het primair christelijke karakter van de Broederschap door (formeel) ruimte te zoeken voor andere inspiratiebronnen, valt de hele Broederschap hem af. Juist het feit dat de zwakke kanten van het moderne gedachtegoed worden getoond, veroorzaakt de heftige reacties. In de kern bestrijdt De Jong de bestaansgrond van de Broederschap en laat hij zien dat er goede redenen zijn om haar wezen te veranderen. Het is daarmee begrijpelijk dat zijn vertrek uit de Broederschap niet wordt betreurd en dat hij later volledig wordt doodgezwegen. De zaak Haentjens toont dat de Broederschap is veranderd in een volstrekt modern kerkgenootschap. Nu blijkt voor het eerst hoe het remonstrantisme dan niet anders gedacht kan worden dan als volstrekt modern. Waar vroeger juist de verdraagzaamheid, ook tussen verschillende theologische stromingen, centraal stond, wil men nu geen Broederschap meer met ruimte voor orthodoxie. De Broederschap is een partijkerk geworden van de moderne richting. Slechts wie dit theologisch standpunt aanhangt, kan geduld worden.
Ook in allerlei liturgische kwesties breekt het moderne gedachtegoed door. Doop en avondmaal worden veel minder belangrijk. De frequentie neemt af. Nieuwe remonstrantse gemeenten nemen hier het initiatief, terwijl andere gemeenten volgen. In deze periode maakt men zich zorgen over het feit dat de gemeenten geen gemeenschapsgevoel kennen. De gemeenten worden vooral gevormd door individuen die 'diensten' afnemen: kerkdiensten met een grote nadruk op een goede preek, intellectueel hoogstaande lezingen en godsdienstonderwijs. Op maatschappelijk gebied gebeurt er niet veel. Rond de diaconie zijn er enige discussies, daar sommige modernen dit niet tot de taak van het kerkgenootschap rekenen.
De nieuwe koers van de Remonstrantse Broederschap, haar keus voor het modernisme, maakt haar tot een bloeiend kerkgenootschap. De enorme toename van leden maakt de bouw en verbouw van veel kerken noodzakelijk. In meer dan de helft van de gemeenten vinden bouwactiviteiten plaats. De nieuw gebouwde kerken zijn toonbeelden van zelfverzekerdheid. De Broederschap beschouwt zich als vertegenwoordiger van het ware protestantisme. Haar beginsel maakt haar voor alle weldenkende mensen het redelijke alternatief. De Broederschap is de *via media* tussen de verouderde orthodoxie en belijdenisdwang van de Hervormde Kerk en het atheïsme van de moderne tijd. Zij verenigt het godsdienstige gevoel met de moderne wetenschap en is zo een baken in een tijd van nihilisme.

De bestuurlijke ontwikkelingen rond de predikantsopleiding tonen ook de nieuwe ontwikkelingen. Er blijken verschillen van opvatting te zijn tussen oude en nieuwe remonstranten over de toelating tot het predikantschap. Oude remonstranten leggen veel meer nadruk op beperkingen. Zij houden in principe vast aan de seminariumopleiding als toelatingeis tot het predikantschap. In wezen zijn zij daarmee veel meer naar binnen gericht. Zij willen de Broederschap beschermen tegen al te grote invloed van buitenaf. De nieuwe remonstranten beschouwen de Broederschap eerder als een wijkplaats voor modernen van allerlei verschillende achtergrond. Daaruit volgt ook dat zij de Broederschap zo open mogelijk willen maken. Zij willen geen beperkingen bij de toelating tot het predikantschap. In de discussies rond de vestigingsplaats van de predikantenopleiding blijkt opnieuw hoe vanzelfsprekend de overgang naar het modernisme geacht wordt. De Broederschap is modern geworden. Verplaatsing uit Leiden zou pas denkbaar zijn indien de Leidse faculteit het modernisme niet meer zou aanhangen. Hier blijkt dat de verwijten van relatief orthodoxen zoals die in 1872 werden geuit, doel hebben getroffen. De keus voor Leiden is vooral een keus voor het modernisme en niet alleen voor de kwaliteit van de opleiding.

5. Zelfbeeld

Hieronder worden enige elementen van het remonstrantse zelfbeeld besproken die niet eerder aan de orde kwamen. Allereerst bespreek ik een uitgebreid dispuut dat heeft plaatsgevonden over de naam van de plaatselijke gemeenten. In deze discussie gaat het in wezen over de vraag in hoeverre men zich wil aansluiten bij een (relatief) oude traditie en hoe ver men zichzelf verwijderd acht van de gereformeerde achtergrond van het kerkgenootschap. Hierna ga ik in op het belang van *Uit de Remonstrantsche Broederschap*. Dit tijdschrift is opgericht om de verschillende groepen betrokkenen bij de Broederschap tot een grotere eenheid te brengen. Relevant is dan hoe die eenheid wordt omschreven, welk beeld men heeft van de Broederschap. Elke Algemene Vergadering van de Broederschap wordt toegesproken door een voorzitter die in een jaarrede[635] ingaat op de actuele situatie van het kerkgenootschap. In deze toespraken is een ontwikkeling te zien in de visie op de Broederschap en haar uitdagingen. Het is om die reden dat deze redevoeringen in een aparte paragraaf aan de orde zullen komen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan preken die worden gehouden bij bijzondere gelegenheden. Bij jubilea spreken predikanten regelmatig over aard en wezen van de Broederschap. Hier wordt aan de hand van beschikbare, gedrukte preken een overzicht verstrekt. Er is ook aandacht voor de manier waarop de geschiedschrijving van de Broederschap plaatsvindt in de onderzochte periode. De manier waarop men spreekt over het verleden zegt veel over de wijze waarop men kijkt naar het heden. In een slotbeschouwing probeer ik een samenvatting te geven van het remonstrantse zelfbeeld zoals dat naar voren komt uit de verschillende bronnen.

De naam van de gemeenten

Rond de eeuwwisseling is er een discussie over de naam van plaatselijke gemeenten. De vraag is of gesproken moet worden over remonstrantse of remonstrants-gereformeerde gemeente. Er zijn gemeenten die de korte naam hanteren, terwijl andere de langere prefereren. Hier speelt het zelfbeeld een grote rol. In hoeverre wil men zich blijvend verbinden aan de gereformeerde traditie, waaruit men ontstaan is en geeft de naam 'gereformeerd' niet verwarring met dolerende en afgescheiden kerken? Tijdens een Algemene Vergadering wordt deze kwestie aan de orde gesteld, waarna er een uitgebreide discussie in *URB* volgt. Terwijl de Sociëteitscommissie voorstelt om de korte naam te hanteren, besluit de Algemene Vergadering tot handhaving van de lange variant. In 1891 stelt de Haagse predikant P. Heering tijdens de Algemene Vergadering de vraag wat nu de naam van een plaatselijke gemeente is. Moet het zijn remonstrantse of remonstrants-gereformeerde? Tiele antwoordt dat de lange naam de officiële is.[636] Enige jaren later ligt de zaak niet zo eenvoudig meer. Vermoedelijk beïnvloed door een bespreking in *URB* van het nieuwe boekje van B. Tideman over de geschiedenis van de Broederschap, waarin de recensent J.A. Beijerman het betreurt dat de kwestie van de naam niet nader toegelicht is en daarbij zijn afkeur uitspreekt over de zijns inziens nieuwe uitbreidingen in de naam, stelt de Utrechtse afgevaardigde J. Kalff de vraag weer aan de orde.[637] B. Tideman wil in de discussie de mogelijkheid betrekken om de naam 'remonstrants-her-

vormd' te kiezen.[638] Besloten wordt de Sociëteitscommissie op te dragen de zaak nader te onderzoeken. In *URB* betoogt Tideman dat de toevoeging 'gereformeerd' oude papieren heeft. Uytenbogaert gebruikt de term al in de titel van zijn catechismus. Het vasthouden aan deze term drukt de verbondenheid van Arminianen uit met de kerk die zij niet vrijwillig hebben verlaten:

> 'De richting der Remonstrantsche Arminianen was eene, die mede de veelzijdigheid van het Vaderlandsch Protestantisme vertegenwoordigde. De Remonstranten hebben de kerk niet vrijwillig verlaten. Zij zijn er uit gedreven door de eenzijdigheid der tijdelijk overheerschende Calvinisten, die leerdwang dreven. De verbinding van Remonstrantsch en Gereformeerd is dus wettig. Tot in de helft dezer eeuw hebben vele Remonstranten gedroomd van eene mogelijke ineenvloeiing met de Ned. Herv. kerk, die zij als de hunne beschouwden. [...] De Remonstranten, het kan niet genoeg herhaald worden, zijn uit hun huis gebannen Ned. Herv. Nederlanders'.[639]

De Ridder reageert in een artikel en bestrijdt het historische standpunt van Tideman niet. Remonstranten hebben inderdaad recht op deze naam. Maar is dit gebruik ook wenselijk? Hij acht het niet verstandig daar het de misverstanden vergroot.

> 'Waarom ter wereld zullen wij nu die verwarring nog komen vermeerderen? Alleen, omdat wij weten: wij hebben er recht op? Kom, dat kan men toch niet meenen, dat is toch waarlijk wat al te gek. [...] Ik vind het zoo kinderachtig om nu op die bijvoeging aan te dringen'.[640]

Hierna schrijft ook Groenewegen over deze kwestie. Hij constateert een discrepantie tussen de vermeende kinderachtigheid en de felheid waarmee de discussie gevoerd wordt. Dit verraadt een groter belang dan toegegeven wordt. Voor hem is het noodzakelijk 'gereformeerd' te handhaven om de herinnering in stand te houden waarom de Broederschap ontstaan is en om duidelijk te maken wat haar karakter en beginselen zijn.

> 'In den naam Remonstrantsch Gereformeerd ligt ook nu nog de herinnering aan onzen oorsprong, ons karakter en onze beginselen. Hij is het getuigenis van onze plaats in de wereld van het christelijk godsdienstig leven, en van onze betrekking tot andere organisaties van den godsdienst op christelijke bodem. Hij spreekt uit wat wij waren, en wat wij ons bewust zijn nog heden te wezen en in de toekomst te willen blijven. De verkorte naam Remonstranten is onvolledig, levert alleen een herinnering aan de Remonstrantie van 1610, maar weert het verwijt dat wij sectariërs zijn niet af; zegt niets omtrent den wezenlijken oorsprong van het Remonstrantisme, die, hooger liggende dan de Remonstrantie, reeds in oorspronkelijke karaktertrekken van het Gereformeerd Protestantisme is te vinden, en zegt evenmin iets omtrent onze historische en principiële betrekking tot de kerken, waarnaast of waaruit onze Broederschap is opgegroeid'.[641]

Voor zijn reactie op het artikel van Groenewegen heeft De Ridder enig historisch onderzoek gedaan. Hem lijkt het bewijsmateriaal van Tideman en Groenewegen niet sterk. Er zijn vroege aanwijzingen te vinden, maar de korte naam komt vaker voor. Het weglaten van 'gereformeerd' is dus geen verkorting, maar het gebruik ervan een toevoeging. Daarbij stelt hij dat Des Amorie van der Hoeven juist omdat hij streefde naar vereniging, de naam gereformeerd gebruikt heeft. De mogelijkheid van het apologetisch gebruiken

van de naam 'gereformeerd' als een protest tegen de Hervormde Kerk acht hij geen reden voor naamsverandering.

> 'Om dergelijk doen verander ik mijn naam niet, maar ik haal er mijn schouders voor op en zeg iets van bekrompenheid en van kleinheid'.[642]

Hierna reageert Tideman weer. De uitgebreide naam is vanaf het begin van de Broederschap in zwang geweest en altijd als de officiële beschouwd. Daarbij is het gebruik van de korte naam onzorgvuldig en niet geheel juist.

> 'De Remonstranten zijn feitelijk alleen de onderteekenaars der Remonstrantie. Deze volledige naam omschrijft duidelijk aard en oorsprong onzer vereeniging. Wij zijn de Gereformeerden die Remonstrantsch gezind zijn'.[643]

De Sociëteitscommissie besluit – ook na lezing van het artikel van Tideman – in meerderheid het standpunt van De Ridder te volgen en meldt dat in het jaarverslag van 1900 aan de Algemene Vergadering.[644] De voorliefde voor de toevoeging is met Van der Hoeven in zwang geraakt. Nu met 'gereformeerd' vooral afgescheidenen en dolerenden worden bedoeld, dient de Broederschap deze naam niet te gebruiken. De Commissie neemt zich dan ook voor om zelf naar deze richtlijn te handelen. Ter vergadering zijn Tideman en Groenewegen teleurgesteld. Het artikel van De Ridder heeft hun standpunt niet weerlegd. De argumenten staan nog steeds en het rapport van de Sociëteitscommissie heeft onvoldoende aannemelijk gemaakt waarom voor de korte naam gekozen zou moeten worden. De lange naam komt al vanaf 1640 voor in historische documenten, deze naam wordt ook al voor Van der Hoeven gebezigd en bij het gebruik is er geen reden om te vrezen voor verwarring. Daarbij is het onduidelijk waarom het bijna algemene gebruik in de periode tussen 1816 en 1870 niet meegewogen wordt. Juist omdat remonstranten claimen het ware protestantisme te vertegenwoordigen, moeten zij een naam gebruiken die dit ondersteunt. Het gebruik van de korte naam wijst op een sektarisme. Daarom stelt Groenewegen voor de lange, aloude naam te handhaven en de Sociëteitscommissie en de gemeenten uit te nodigen deze naam te gebruiken. Schim van der Loeff, secretaris van de Sociëteitscommissie, reageert. Vanzelfsprekend is de lange naam eerder gebruikt dan in de periode Van der Hoeven en Tideman. Het gebruik daarvoor was echter lang niet algemeen en onder de beide hoogleraren is het gebruik wel degelijk uitgebreid. Hierna reageert Rogge. Hij is van mening dat de lange naam gehandhaafd moet blijven, omdat deze het beste laat zien waar remonstranten staan.

> 'Voor den tegenwoordigen tijd stelt hij er prijs op den naam te bewaren. De tegenwoordige Gereformeerde kerk heeft niet het recht dien naam voor zich alleen te eischen. Met den dubbelen naam geven wij te kennen, dat wij niet zijn dissenters, maar een deel uitmaken van de Nederlandsche Gereformeerde Kerk'.[645]

Al bestaat de hoop niet meer dat de Remonstrantse Broederschap in de Hervormde Kerk opgenomen zal worden, toch kan men de claim dat de Broederschap een legitieme vorm van de Gereformeerde Kerk is niet veronachtzamen. De Ridder beklaagt zich over de

weinige aandacht die zijn artikel gekregen heeft. Voor hem ontstaat er bij gebruik van de korte naam geen onduidelijkheid. Tiele verklaart dat de zaak in hem wezen koud laat, maar merkt toch ook op dat de huidige remonstranten niet gereformeerd zijn zoals de voorvaderen. De overeenkomst zit in het remonstrant zijn, niet in het gereformeerde. Verder wil hij ieder vrijlaten in het gebruik van de naam. Na verdere discussie wordt het voorstel van Groenewegen (zonder dat er een stemverhouding vermeld wordt) aangenomen. Enige maanden na de besluitvorming ter algemene vergadering besteedt Tideman nog een artikel aan de kwestie van de naam.[646] Om te laten zien dat het gebruik ouder is dan zijn tegenstanders betogen citeert hij een reactie van Des Amorie van der Hoeven uit 1850 op een recensie van J.H. Scholten, waarin deze H.N. van Teutem prijst voor het gebruik van de term 'remonstrants' in plaats van 'remonstrants-gereformeerd'. Van der Hoeven laat enkele oude plaatsen zien waar wel gesproken wordt over de lange naam.

> 'Ik twijfel geen oogenblik of er zullen meer bewijzen van het gebruik van dien naam in de 17de eeuw te vinden zijn. Doch ik acht het der moeite niet waardig, daarnaar onderzoek te doen'.[647]

Preken over beginsel en doel der Broederschap

In de preken bij de intrede of het afscheid van een predikant in een gemeente, of in diensten ter gelegenheid van een bepaald jubileum van predikant of gemeente wordt naast allerlei zaken die bij dit genre horen (zoals het bedanken van gemeente en bestuur, het uitdrukken van het eigen tekortschieten en de dank aan God) vaak gesproken over het bijzondere van de Broederschap of de gemeente. Deze gelegenheden nodigen uit om terug te zien en vooruit te kijken. Beide perspectieven geven vaak een antwoord op de vraag welk beeld van de Broederschap heerst. In deze paragraaf wordt een aantal van deze toespraken bekeken.

Er zijn veel predikanten die in hun preken hun overgang uit de Hervormde Kerk naar de Remonstrantse Broederschap bespreken. Dit is een belangrijke stap geweest, die hun leven tekent. Slechts een enkeling ziet er niet veel meer in dan de overgang van de ene naar de andere gemeente.[648] Voor anderen is het een belangrijke stap geweest. Zij vertellen hoe zij teleurgesteld geraakt zijn in de Hervormde Kerk. Zij spreken met warmte over hoe zij in die kerk grootgebracht zijn en hun opleiding hebben genoten. Slechts na strijd kwamen zij over, omdat zij gedwongen werden. Van Gorkom blikt terug:

> 'Ik had haar [de NHK] liefgehad en mijn vorming en levensvreugd aan haar te danken. Maar dat het tusschen ons op een scheiden moest gaan, werd in den loop der jaren duidelijk, altijd meer. "De strijdende kerk op aarde" is wel een geliefde uitdrukking, en klinkt plechtig óók, doch voor mijzelven kreeg ik meer en meer 't gevoel dat in de strijdende kerk dier dagen mijne ziel begon schade te lijden'.[649]

In die strijd komt het beroep van de Remonstrantse Broederschap om daar predikant te worden. Daar kan zonder tegenstand op een moderne, voor het verstand begrijpbare wijze het geloof worden beleefd. Daarom stappen predikanten over. Hier speelt duidelijk een apologetisch motief mee. Het gaat om de verkondiging van het christendom voor de moderne mens. Tegenover de onverschilligheid wil men het geloof behouden. In deze zin beschrijft P. Heering zijn taak als predikant, wanneer hij in Den Haag in 1887 intrede doet.

> ‘Die taak is, in dezen kring de banier van den godsdienst omhoog te houden; den godsdienst naar de eischen en behoeften van onzen tijd, den godsdienst der vrijheid en verdraagzaamheid; den godsdienst, die predikt, niet dat zalig is die deze of geene letter aanhangt, maar: zalig zijn de reinen van harte, zij zullen God zien. En dezen godsdienst voor te stellen, is dat niet de banier van het christendom omhoog te houden’.[650]

Even daarvoor heeft hij bij zijn afscheid uit Meppel in vergelijkbare woorden gesproken over de taak van deze nieuw opgerichte gemeente. Haar ontstaan was noodzakelijk door de onverdraagzaamheid van de hervormde gemeente. De gerechtvaardigde vraag van modernen in de hervormde gemeente om een voorganger van eigen kerkelijke kleur was afgewezen. De leden stonden voor de keuze af te haken en het geloof vaarwel te zeggen of een nieuwe weg in te slaan. De nieuwe gemeente is een protest tegen de onverschilligheid in godsdienstige zaken.

> ‘De Remonstrantsche gemeente te Meppel sta hier als een treffend gedenkteeken van den godsdienstigen zin van ons hollandsche volk. Zij sta hier als een levend protest, enerzijds tegen bijgeloof, bekrompenheid en onverdraagzaamheid. En van de andere zijde tegen ongeloovigheid, ongodsdienstigheid, die op den duur het hart zou doen verkillen, de heiligste gedachten in ons doen sterven, en die – terwijl de uitwendige wereld zich al rijker ontvouwt en al uitlokkender tot bezitten en genieten roept – ons inwendig al armer, al nooddruftiger zou doen worden’.[651]

In de Broederschap vindt men een kerkgenootschap dat ruimte biedt aan de diepste beginselen van het protestantisme. Voor Buisman betekent de overgang naar de vrijheid en de verdraagzaamheid het verlaten van het farizeïsme van een kerk die vastzit aan leerstellingen en zo van haar kern verwijderd is geraakt.

> ‘Van de Nederlandsch Hervormde Kerk naar de Remonstrantsche Broederschap. Uit een wereld van veel waan, van zooveel schijn en onlouteren strijd om de “leer”, waar de geest der waardeering steeds meer kwijnt, waar de Christelijke, echt-protestantsche beginselen steeds meer op den achtergrond geraken; waar de doodende geest van Schriftgezag en Onfeilbaarheid steeds meer den boventoon voert; waar men aanklaagt en beschuldigt zonder zich te kunnen rechtvaardigen; waar het oude farizeïsme, de oude schriftgeleerdheid in nieuwen vorm de liefde uit zoovele harten en kringen heeft verdrongen; waar het hier wordt opgeofferd aan het hiernamaals; waar de vraag om het hier èn hiernamaals goed te hebben te veel het ernstig streven om ook hier goed te zijn op zij heeft geschoven, uit die wereld naar de Remonstrantsche Broederschap, naar den dampkring, waar het godsdienstig leven in vrijheid en verdraagzaamheid wordt gekweekt, bevorderd en beoefend, waar men verkondigt: “éénheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige en in alles de Liefde”; waar men eendrachtig wil samenwerken om het groote gebod der Liefde tot God en menschen in vervulling te brengen. Welk een overgang!’[652]

Kenmerk van het remonstrantisme is volgens hem de vrijheid die geen vrijblijvendheid is, maar die slechts bindt aan God en geweten.

> ‘Die vrijheid nu, door Jezus bedoeld, willen ook wij op het gebied van ons innerlijkst leven. Die vrijheid handhaven, ook heden nog, de Remonstranten. Heeft Episcopius het in de 17de eeuw niet duidelijk gezegd: “wij hebben niets bedoeld, niets gewenscht, dan die gulden vrijheid, die het midden houdt tusschen dwang en bandeloosheid?”’.[653]

Daarom heeft Buisman geen spijt van zijn overgang. De Amsterdamse predikant A.M.A. Reijnders, die in 1923 afscheid neemt, heeft evenmin spijt van zijn overgang. Hij vertelt hoe moeilijk het voor hem was, daar hij uit een hervormd predikantengeslacht kwam, om over te komen. Toch kon hij niet in de Hervormde Kerk blijven. Maar ook in de Remonstrantse Broederschap is hij ten dele teleurgesteld. Terwijl hij in de grote kerk droomde van een kerk waarin alle richtingen naast elkaar en in onderlinge waardering zouden kunnen werken, bleek ook de Remonstrantse Broederschap niet zo verdraagzaam te zijn.

> 'Zuchtend liet ik eene illusie varen toen ik haar [de NHK] verliet en mijn schoone droom, laat mij het uitspreken, vond ik ook in de Remonstrantsche Kerk niet verwezenlijkt. Want die kerk, ofschoon zij plaats laat voor verschillende meeningen op godsdienstig gebied, is ten slotte geworden: de vrijzinnige kerk van ons vaderland. De schuld ligt niet bij haar, ligt bij hen, die haar verlieten, omdat zij zich met het gevoelen der meerderheid niet konden vereenigen – maar: het feit is daar. En, mijn droom is nooit geweest een leven alleen met gelijkdenkenden, maar een samenzijn in eene groote vereeniging met personen van zeer verschillende gedachten, maar die toch gevoelden, dat zij bij elkander behoorden, omdat zij niets anders wilden dan God gehoorzamen en den Christus volgen. Thans gaat bij mij de Remonstrantsche Kerk boven de Hervormde, doch eens moge de eerste – het was ook de wensch van Prof. des Amorie van der Hoeven – in de laatste zich oplossen, als vrijheid en verdraagzaamheid ook bij haar staan in de grondwet'.[654]

In een preek, bij een andersoortige gelegenheid, ter herdenking van zijn verre voorganger Abraham des Amorie van der Hoeven jr. bespreekt de Utrechtse predikant Oort (1864-1925) de betekenis van deze jonggestorven dienaar van de Broederschap. Naast beschouwingen over zijn leven en werk gaat Oort ook in op de verschillen tussen de Broederschap in zijn dagen en die van Van der Hoeven. Hij noemt vooral de opkomst van de bijbelkritiek onder invloed van de Tübingers die geleid heeft tot een volstrekt andere bijbelopvatting en daarmee ook een volstrekt moderne theologie. Het voorgeslacht zou vreemd kijken bij de nieuwe visies. 'Wij staan op een ander standpunt en kunnen niet meer op het zijne staan, waaraan wij zijn ontgroeid'.[655]

Op 12 november 1893 houdt Tiele een preek ter gelegenheid van zijn veertigjarig ambtsjubileum.[656] Hierin gaat hij in op het wezen van de Remonstrantse Broederschap. Vrijheid en verdraagzaamheid behoren tot haar wezen. Vrijheid betekent hier: het niet dulden van 'uitwendig gezag in zaken van geloof en geweten, gezag van Paus noch Keizer, gezag van Concilie noch Synode, allerminst het gezag van een onwetende en bijgeloovige menigte'.[657] Dat heeft de Broederschap altijd gewild. Het is derhalve ook een 'misgreep in een oogenblik van zwakheid begaan'[658] dat er in 1621 een belijdenis is geschreven. Hoewel deze belijdenis nooit echt gezag heeft gehad, dat wil zeggen nooit bindend voorgeschreven is geweest, had zij nooit geschreven mogen worden. Maar werd de vrijheid dan niet ingeperkt door de manier waarop de Broederschap haar regel des geloofs verwoordde? De Schrift werd toch als zodanig erkend? Staat dit niet in tegenspraak met de vrijheid? Nee. In de begintijd van de Broederschap behoorde dit tot het christendom. Niemand trad buiten de grenzen van de Schrift. Door de opkomst van de schriftkritiek ontstond er echter ruimte om ook daar buiten te treden. Niemand werd

gehinderd in zijn geloof en zo bleek hoe de vrijheid haar levensbeginsel was.[659]
Wie echter vrijheid voor zichzelf wil, zal voor anderen verdraagzaam moeten zijn. Deze twee kunnen niet zonder elkaar, vrijheid en verdraagzaamheid. Was dat waar remonstranten voor stonden?

> 'Ik hoor allerlei tegenwerpingen en bezwaren. 'De eerste Remonstranten wilden geheel iets anders' [...] Maar toen zij uitgewezen en gedwongen waren een zelfstandige kerk te stichten, toen hebben zij haar Broederschap genoemd en op den grondslag der vrijheid gebouwd. Of die Broederschap dat toen reeds in zijn geheele strekking doorgrondde en te allen tijde volledig toepaste, kan ons om 't even zijn, nu is zij zich daarvan helder bewust en is 't bij haar tot volle rijpheid gekomen'.[660]

Dat ook vrijheid geen makkelijk beginsel is, is Tiele duidelijk. Niet iedereen kan de vrijheid aan. Soms wordt vrijheid wel gezien als beginselloosheid. Maar hebben de vaderen niet omwille van de vrijheid onderdrukking ondergaan? De Hervorming was de bevrijding van ketenen. De vrijheid en verdraagzaamheid zijn nodig om het ideaal te verwerkelijken. Dat ideaal is het streven naar eenheid. Het gaat dan niet om de eenheid van één christelijke kerk, zoals die altijd het doel is geweest van de Kerk van Rome, maar een eenheid in de Geest, een eenheid in vrijheid. Natuurlijk hebben ook remonstranten van Hugo de Groot tot Des Amorie van der Hoeven gedroomd van een eenheid in één kerkgemeenschap. Maar de ware eenheid moet door God geschonken worden. Ook remonstranten hebben niet altijd getrouw aan hun beginsel geleefd. Dat heeft Tiele ook niet willen beweren:

> 'Nee, ik heb u alleen herinnerd, van welk beginsel zij uitgaat en naar welk doel zij streeft; maar ik heb zeker niet gezegd, dat zij dit beginsel nooit verzaakt, dat doel reeds bereikt heeft. Indien ik haar geschiedenis had moeten verhalen, ik zou u haar tekortkoming niet verheeld hebben. Ik heb u gezegd wat zij wezen wil en steeds meer worden moet; het ideaal waarop zij steeds het oog moet richten en dat zij immermeer moet pogen te verwezenlijken heb ik u, zooveel ik vermocht, geschetst'.[661]

In zijn slotvermaning benadrukt Tiele nog eenmaal wat zijns inziens de kern van het remonstrantisme en de kern van het christendom is.

> '"Wandelt waardiglijk der roeping, waarmede gij geroepen zijt!" Als Remonstranten ja, maar allermeest en allereerst als Christen, als ware vromen. Weest goede, trouwe, eerlijke Remonstranten, die u bewust zijt een eigen taak en daarin een recht van bestaan te hebben naast andere afdeelingen der Christelijke kerk; daarom vrij en verdraagzaam, den nek niet krommend onder eenig menschelijk gezag in zaken des geloofs, maar ook geen juk opleggend aan uw broederen; 't godsdienstig leven hooger achtend dan de leer, strevend naar eenheid des geestes door den band des vredes – maar weest dit alleen om onbelemmerd op te wassen als die geroepen zijn tot zonen en beelddragers Gods'.[662]

Tiele ziet de Remonstrantse Broederschap als een afdeling van de christelijke kerk die volstrekt het recht heeft zelfstandig te bestaan, zolang zij maar blijft staan in haar beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid. Die vrijheid en verdraagzaamheid zijn in zijn ogen altijd haar beginsel geweest. Als zij in vroegere tijden minder nadrukkelijk aanwe-

zig zijn geweest, is dat een fout in het verleden. Het beginsel is er niet minder om, en vooral ook niet minder remonstrants.
Het valt op dat Tiele afscheid neemt van het oudremonstrantse streven tot reparatie van grieven. Waar vóór hem nadrukkelijk gesteld werd dat de plaats van remonstranten binnen de vaderlandse kerk was waar zij zo jammerlijk uit verdreven waren, verdedigt hij het recht van het zelfstandig voortbestaan van de Broederschap als Broederschap en verwijst de eenheid van de zichtbare kerk naar de eschatologie.[663]

Conclusie

Voor voormalige hervormde predikanten die overkwamen is dit kerkgenootschap aantrekkelijk omdat er veel ruimte is voor het moderne geluid. In de Hervormde Kerk werden zij in een keurslijf gedrongen, nu krijgen zij de gelegenheid zich volledig te ontplooien en te wijden aan hun taak: de verkondiging van het evangelie van Jezus op een voor modernen acceptabele manier. De Broederschap biedt met haar vrijheid en verdraagzaamheid hier de ruimte voor. Reijnders betreurt dat de Broederschap in wezen een partijkerk is geworden. In tegenstelling tot wat hij hoopte – wat het aloude remonstrantse ideaal was – blijkt ook de Broederschap niet te bestaan uit gelovigen van verschillende richtingen. Dit kan echter niet verweten worden aan degenen die tot haar zijn overgekomen, maar aan wie haar verlaten hebben. Zij hebben niet in één kerk willen verkeren. De hoogleraar Tiele herdefinieert in zijn jubileumrede het remonstrantisme.[664] Aan de hand van de oude beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid laat hij zien dat de moderne Broederschap volstrekt in de lijn van de zeventiende-eeuwse vaderen staat. Door de moderne remonstranten is uitgewerkt wat in de kiem reeds aanwezig was. De vrijheid om los te staan van elk menselijk gezag moest wel leiden tot een vrijheid van het gezag van de bijbel zoals het modernisme dat voorstaat. Het is evident dat deze uitleg van het wezen van het remonstrantisme eerder ingegeven is door apologetische argumenten dan door historische beschouwingen. Tot 1861 is in de Wetten de binding aan de Schrift en de belijdenis van 1621 – althans naar de letter – zeer sterk. Natuurlijk heeft de Broederschap nauwelijks een traditie van leertucht gekend, maar het feit dat de schriftuurlijke fundering en de binding aan de belijdenis in haar wetten en reglementen zolang hebben kunnen standhouden, maakt het problematisch om de veranderingen onder invloed van het modernisme zo gemakkelijk als authentiek remonstrants te duiden. Deze kwestie wordt nader besproken in de volgende paragraaf over de geschiedbeschouwing binnen dit tijdvak.

Remonstrantse geschiedbeschouwing

Ontstaan Uit de Remonstrantsche Broederschap

In 1889 richten de predikanten J.A. Beijerman en W.M. de Vries een nieuw tijdschrift op met de naam *Uit de Remonstrantsche Broederschap*. Dit blad wil een verbindende schakel zijn tussen remonstranten en is vooral bedoeld om aan de vele nieuwe remonstranten inzicht te geven in de geschiedenis en het wezen van hun kerkgenootschap. Het is voor het eerst in de geschiedenis dat een dergelijk blad voor het geheel van de Broederschap verschijnt. Naast een enkele preek of godsdienstige overweging wordt veel ruimte besteed aan artikelen over de geschiedenis van de Broederschap. In de rubriek berichten is ruimte voor ‘faits divers’ uit de gemeenten. In een andere rubriek

komt populaire theologische lectuur aan de orde. Later zal blijken dat veel discussies van belang voor het beleid van de Broederschap via dit blad worden gevoerd. Bij de presentatie van de plannen voor het nieuwe blad door middel van een prospectus geeft men duidelijk aan hoe de toestroom van nieuwe remonstranten meespeelt.

> 'De groote vermeerdering van leden onzer Remonstrantsche Broederschap in de laatste jaren is oorzaak, dat niet allen, die toegetreden zijn, beginsel en doel genoegzaam kennen, terwijl onder de ouderen niet zelden onbekendheid heerscht met hetgeen in dien kring voorvalt'.[665]

Al eerder had W.M. de Vries in een brief aan Tiele de doelstelling van het tijdschrift beschreven. Het moet een samenbindende factor binnen de Broederschap worden.

> 'Toch zou het goed zijn, als de band tusschen de verschillende gemeenten meer onderhouden werd. Ook de predikanten der Br. zouden daardoor meer een band vormen en met elkander meer in aanraking komen dan nu het geval is, waar alleen de jaarlijksche groote Vergadering hen elkander doet ontmoeten. De leden der gemeenten zouden door dit orgaan beter van allerlei zaken en toestanden op de hoogte kunnen komen, wat vooral in de nieuw gevormde gemeenten zoo dringend noodig is. Het gemeenschapsgevoel zou er door kunnen versterkt worden. Ook de leden in de verstrooiing, waarvan er nu zoovelen verloren gaan, zouden er meer door kunnen gaan gevoelen, dat zij lid waren en bleven van het groote geheel'.[666]

Nieuwe benadering remonstrantisme

In URB wordt veel gesproken over de geschiedenis van het eigen kerkgenootschap. Dit is ook een van de doelstellingen van de redactie. Opvallend is de manier waarop er wordt geschreven. Zonder twijfel is de visie achter deze geschiedschrijving van groot belang geweest voor het verstaan van de Broederschap. De auteurs pogen telkens verbindingen te leggen tussen vroegere perioden en hun eigen tijd. Dat hierbij om apologetische redenen de historische werkelijkheid weleens in het gedrang komt, lijkt geen bezwaar. Zonder al te veel schroom worden moderne remonstranten die het modernisme aanhangen, op één lijn gesteld met de vroege remonstranten, de rechtstreekse aanhangers van Arminius. Men ziet er geen probleem in deze voorvaderen bijna stelselmatig aan te duiden als 'de vrijzinnige N.N.'. Dat er grote verschillen zijn tussen de opvattingen van remonstranten voor de opkomst van het modernisme en daarna, komt niet aan de orde. De oude remonstranten stonden in de lijn van de voor-calvinistische reformatie in de Nederlanden. Zij vochten voor een herziening van belijdenisgeschriften. Zij achtten leeruitspraken boven het Evangelie uit verwerpelijk. Deze nadruk op het Evangelie, op de bijbel, maakte gedegen bijbelonderzoek noodzakelijk. Dat herziening voor remonstranten geen probleem was, blijkt uit de vele veranderingen in de Wetten. Dit beginsel moest wel leiden tot verdraagzaamheid. Zij zochten de vrijheid om hun eigen gevoelen te kunnen uiten. De elementen vrijheid, verdraagzaamheid en mogelijkheid tot herziening zouden later de kiemen blijken te zijn van het modernisme. Tiele:

> 'Deze eigenaardigheden der oude Remonstranten moesten in den loop des tijds met noodzakelijkheid er toe leiden dat in de Broederschap inzonderheid de nieuwe richting kracht kreeg'.[667]

Het vrije onderzoek van de bijbel leidde ertoe dat aan de gehele Schrift geen absoluut gezag meer kon worden toegekend. Waren er immers geen tegenstellingen tussen de leer van Jezus en sommige bijbelgedeelten? Vandaar dat in 1879 in de beginselverklaring het 'overeenkomstig de schriften' wordt verwijderd. Het beginsel van de verdraagzaamheid werkte door vanwege de centrale plaats die de vrijheid bij Remonstranten heeft. Zo legt men elkaar geen vormen op, doop en avondmaal worden niet afgeschaft. De Broederschap vraagt niet om bepaalde geloofsbegrippen, maar om de wil het godsdienstig leven te bevorderen. Daarmee is zij uniek binnen de Nederlandse kerken. De grote invloed van het modernisme binnen de Broederschap is dus uit haar geschiedenis en haar beginselen verklaarbaar. In de woorden van Tiele:

> 'Zoo zijn de Remonstranten modernen geworden krachtens de gehoorzaamheid aan hun beginsel van gestadige herziening der uitingen van het godsdienstig leven. En ook de zoogenaamd evangelischen onder ons moeten met volle verdraagzaamheid voor anderer zienswijze den nadruk steeds leggen op de heiliging des levens, "de godzaligheid"'.[668]

In de beginjaren van het blad wordt veel geschreven over verschillende belangrijke remonstranten uit de zeventiende eeuw. Opvallend is daarbij de manier waarop zij worden aangeduid. In een artikel over Uytenbogaert gebruikt Beijerman de volgende terminologie:

> 'Die Remonstrantie heeft grooten invloed gehad; zij werd de banier, rondom welke alle liberalen zich schaarden die niet van formulierdwang en kerkelijk gezag wilden weten. Met dit stuk treden de geestverwanten van Arminius, met Wtenbogaert aan het hoofd, als remonstranten zelfstandig in de kerk op. Op Wtenbogaert hadden van dien tijd af, alle vrijzinnigen [!, TB], kerkelijken en politieken het oog gevestigd; hij zou jarenlang het hoofd der Remonstranten blijven'.[669]

Zo gaat het ook in een artikel over Passchier de Fijne over de 'vrijzinnige denkbeelden der Remonstranten'.[670] Enige jaren later gebruikt B. Tideman in een artikel over de vroegzeventiende-eeuwse remonstranten in Amsterdam dezelfde terminologie. 'Er waren te Amsterdam velen, onder anderen de familieën Reael en Bisschop, die eene vrijzinnige prediking begeerden ...'.[671] De historicus Rogge bezigt ook deze term in zijn artikelenreeks over de Leidse remonstranten vóór 1618 en hun predikanten'.[672] In een ander artikel is Tideman zorgvuldiger in het gebruik van zijn eigentijdse terminologie voor zeventiende-eeuwse gebeurtenissen. Zo schrijft hij in 1896 een artikel over Jacobus Arminius, waarin hij duidelijk de verschillen laat uitkomen.[673] Zo laat hij zien waar nog overeenkomsten te vinden zijn tussen deze voorvader van het remonstrantisme en de moderne remonstranten van zijn tijd.

> 'Veel in de betoogen van Arminius is verouderd. Maar, als voor hem godgeleerdheid is de wetenschap dier waarheid, die naar de vroomheid leidt, die den geheelen mensch eischt en gericht is op de practijk des levens; als hij herziening eischt der belijdenisschriften, dan vertegenwoordigt hij het zuiver protestantsch beginsel. Natuurlijk was het dat hij in de H. schrift zag één geheel, een toetssteen der waarheid. Te betreuren is dat hij het droombeeld koesterde als of zijne bestrijding van Calvijn's leer hem niet in strijd bracht met den tekst van de Belijdenis en den catechismus. Maar dit is zijne onsterfelijke verdienste, dat hij tegenover het

gezag eener leerstellige overlevering het protest deed hooren des gewetens. Daarom onderscheidde hij in het schriftelijk Gods woord de noodzakelijke en de niet noodzakelijke waarheden. De leer der voorbeschikking en van den goddelijken genadedwang was volgens hem geen grondslag van het Christendom, noch van de zaligheid, noch van de zekerheid der zaligheid, en zij streed met de natuur van God en van den mensch. Op deze punten zien wij in hem den padvinder van den veerkrachtigen tred der vroomheid, die in de vrijheid der gebondenheid aan God's kracht ademt'.[674]

Voor Tideman gaat het om het zuivere protestantse beginsel, dat tegenover leerstellige overlevering het eigen geweten laat spreken. In de 'veerkrachtigen tred enz' herkent Tideman zijn eigen beginselen.

Vrijzinnig

Het woord 'vrijzinnig' raakt omstreeks het midden van de negentiende eeuw in zwang.[675] Het wordt het eerst gebruikt in een politieke context. Het betekent dan zoiets als vooruitstrevend en is het tegenovergestelde van conservatief. In de theologische sfeer wordt het in 1857 gebruikt door de remonstrantse predikant/dichter P.A. de Génestet. Dan betekent het: het orthodoxe leergezag verwerpend, ondogmatisch. Het is niet verwonderlijk dat dit woord veel gebruikt gaat worden voor de remonstranten na de omslag naar het modernisme zoals die in de zeventiger jaren van de negentiende eeuw plaatsvond. Opvallend is wel dat het woord ook wordt gebruikt voor de remonstranten uit de beginperiode. Vanzelfsprekend hingen die een ander standpunt aan dan de orthodoxen. Hun standpunt wordt over het algemeen aangeduid met de term 'rekkelijk'. Dit betreft niet het al dan niet orthodoxe gehalte van de standpunten, maar de vooronderstelde noodzakelijkheid van het aanhangen van een bepaald standpunt. Waar in de begintijd van de Broederschap elke groepering een onderscheid maakt tussen de '*necessaria*' en de '*non-necessaria*', tussen de zaken die noodzakelijk geloofd moeten worden en de onderwerpen waar verschil van mening over kan bestaan, moet worden geconstateerd dat het verschil tussen remonstranten en contra-remonstranten gradueel en niet principieel is. Ook de vroege remonstranten stelden hun grenzen. Zij distantieerden zich openlijk van socinianen en rooms-katholieken. Terwijl zij een uiteindelijk menselijk gezag over het geloof verwierpen, verdedigden zij het gezag van de Schrift. Alleen de Schrift kon de norm zijn. Hier ligt het principiële verschil met het latere modernisme. De modernen verwerpen, onder invloed van de nieuwe inzichten van de Tübingers, het gezag van die bijbel. Voor modernen is uiteindelijk slechts de menselijke rede maatgevend. Het gebruik van het woord 'vrijzinnig' voor de vroege remonstranten is vanuit een historisch perspectief dan ook opvallend. Zij waren niet principieel ondogmatisch, zoals de latere modernen dat wel waren. De vroeg-remonstrantse theologie was waarschijnlijk 'orthodoxer' dan die van de negentiende-eeuwse bestrijders van de vrijzinnigheid. Het gebruik van het woord 'vrijzinnig' voor vroege remonstranten is eerder ingegeven door de wens om een continuïteit te construeren tussen vroege en late remonstranten, die op zijn minst ten dele problematisch is, dan door een eerlijke vergelijking van de verschillende standpunten. In wezen verhult deze terminologie een reconstructie van de traditie.

In een preek ter gelegenheid van de 75-ste geboortedag van P.A. de Génestet geeft de Amsterdamse predikant Beijerman in grote lijnen een beschrijving van de geschiedenis

van de kerk, vanaf de Reformatie tot aan het modernisme.[676] Hierin betoogt hij dat de moderne richting niets anders is dan de waarlijk protestantse geest uit de zestiende eeuw:

> 'De nieuwe richting is niet anders dan in nieuwe vormen de geest van het Protestantisme, dat in de 16de eeuw werd geboren, het geloof aan eene rechtstreeksche betrekking tusschen God en den mensch, terwijl de laatste in de heldere rede en het fijn gemoed de openbaring vindt van zijn God'.[677]
> '[W]e willen dit, ons ter leering, onthouden, we willen het niet vergeten, vooral niet in onze dagen nu de rechterzijde hare triomfen viert; maar waar de modern-godsdienstige richting van huis uit is echt Protestantsch, zoo geheel ligt in de lijn van Jezus, aan hart en hoofd beide gunt zich heerlijk te uiten, daar willen we haar handhaven, ook al begrijpen wij dat de nieuwe eeuw nieuwe eischen stelt, nieuwe vergezichten voor haar opent met betrekking tot de maatschappelijke toestanden, die onze dichter nog niet heeft gekend'.[678]

De gelijkstelling van de beginselen van de Reformatie met de beginselen van het modernisme klinkt ook door in een door het Haagsch Genootschap bekroonde studie van Maronier. In de geschiedenis van Verlichting en Protestantisme ziet hij dat de strijd voor de waarheid, de vrijheid en het recht niet tevergeefs is geweest. Hij geeft zijn studie het motto mee: 'Tandem bona causa triumphat' (Tenslotte overwint de goede zaak).[679] Deze spreuk karakteriseert de geschiedsopvatting van de remonstranten. De bloei van het modernisme en daarmee ook van hun Broederschap is een (late) doorwerking van de beginselen van het protestantisme. Dit protestantisme kenmerkt zich volgens de hierboven geciteerde schrijvers door een drang naar vrijheid, de wens om zich los te maken van het gezag van anderen door zich aan niets anders gebonden te weten dan de menselijke rede en God. Dat de Reformatie ook een belangrijke plaats voor het schriftgezag claimt, doet hier niets aan af. Het reformatorische beginsel van de onafhankelijkheid van de gelovige ten opzichte van het gezag van anderen wordt ook betrokken op de bijbel. Daar de bijbel zijn gezag heeft verloren – de opkomst van de moderne bijbelkritiek – is het een logische consequentie van het protestantse principe, dat geen ruimte laat voor enige vorm van gezag tussen God en de mens, dat ook de bijbel moet sneuvelen. Door te kiezen voor het modernisme heeft de Broederschap laten zien de protestantse beginselen beter te begrijpen dan anderen. Sterker nog, zij heeft ze beter begrepen dan de reformatoren zelf, die nog te zeer vasthielden aan de Schrift.[680]

Catechetische literatuur

Naast enkele vertalingen van catechisatieboekjes door o.a. Van Maanen[681] schrijven de predikanten Bok en Maronier zelf handleidingen voor het godsdienstonderwijs. In deze boekjes gaan zij ondermeer in op de vraag in hoeverre de gelovige mens zich behoort aan te sluiten bij een kerkelijk genootschap. Hoewel zij schrijven voor een breder publiek dan hun eigen kerk, blijkt hier wat hun visie over de Broederschap is.
In zijn vele malen herdrukte *Uitgebreide handleiding bij het Godsdienstonderwijs* gaat Maronier in op de positie van de kerk.[682] Hij beschouwt de christelijke kerk als een vereniging van allen die Jezus Christus liefhebben als hun voorganger op de weg naar godsvrucht en deugd. Haar ontstaan is niet terug te voeren op de historische Jezus. Zij is vrucht van de Heilige Geest die mensen in één inspiratie samenbindt. Hiermee is niet gezegd dat de kerk een bovennatuurlijke oorsprong heeft. In het heden werkt deze geest

niet meer zo tastbaar als in de bijbel en in de traditie beschreven. De werkelijke Geest is slechts herkenbaar aan de wijze waarop hij vrucht draagt, namelijk door eendracht en vrede. In de loop van de geschiedenis is de kerk verdeeld geraakt in verschillende richtingen die hun oorsprong hebben in de verschillende trappen van ontwikkeling. Deze afdelingen zijn de oosterse orthodoxie, de Rooms-Katholieke Kerk en het protestantisme. De oosterse kerk kenmerkt zich door een eenhoofdige leiding, de erkenning van het gezag van de bijbel en het vasthouden aan een bindende geloofsbelijdenis. Verder houdt deze richting vast aan uiterlijke plechtigheden in de godsdienstoefening, terwijl godsdienstonderwijs en prediking weinig aandacht krijgen. Voor de Rooms-Katholieke Kerk wordt als belangrijkste kenmerk genoemd: haar eenhoofdige leiding onder de onfeilbare paus hetgeen leidt tot 'een kerk van blind geloof' en onverdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden. Zij biedt geen ruimte voor ontwikkelingen. Een gunstige variant van dit kerktype is de Oud-Katholieke kerk. Het hoofdbeginsel van het laatste kerktype, het protestantse, is gelegen in de vrijheid van het individuele geweten van de gelovige.

> 'In onderscheiding van de Grieksche en de Roomschkatholieke, rust de Protestantsche kerk op het beginsel, dat ieder Christen het recht heeft om de overtuiging te volgen, die hem door zijn geweten wordt voorgeschreven. Zij zoekt den waren godsdienst niet in uiterlijke werken, maar in het geloof des harten, als een kracht, die den ganschen mensch doordringt en geheel zijn leven bezielt en heiligt'.[683]

In principe worden de verschillen tussen verscheidene protestantse kerkgenootschappen steeds kleiner. Dit ligt in de aard van het protestantisme dat streeft naar een vrije ontwikkeling van godsdienstige overtuiging.

> 'Meer en meer ziet men in, dat een geloofsbelijdenis nooit de band kan zijn, die de Christenen vereenigt, maar dat ieder zich zijne godsdienstige overtuiging zelfstandig moet verwerven. De oude geloofsbelijdenissen hebben dan ook hare beteekenis verloren; daarvoor is echter een verschil van richting gekomen, dat in alle kerkgenootschappen aanwezig is'.[684]

De protestantse kerk is de enige die voluit in de moderne tijd kan staan, daar zij zich wil aanpassen aan nieuwe ontwikkelingen. De Roomse kerk staat tegenover de maatschappij.[685] In een eerder deel van zijn *Handleiding* zegt Maronier het nog scherper. Daar plaatst hij de opkomst van de moderne theologie in een breder kader. Zij is een 'nieuwe hervorming'.

> 'Deze theologie onderscheidt zich van die der vroegere tijden, doordat zij de oude wereldbeschouwing der supranaturalisten geheel heeft vaarwel gezegd en zich ten volle vereenigt met die organische wereldbeschouwing die in alle andere wetenschappen wordt gehuldigd. Uit dit oogpunt onderzoekt en beoordeelt zij de geschiedenis der kerk en de boeken des Bijbels; op dien grond bouwt zij de zedenleer, en geraakt daardoor tot geheel andere uitkomsten, dan de godgeleerden van vroeger tijd, omtrent den aard en de taak van den godsdienst en alles wat daarmee in betrekking staat. Zij heeft invloed op het geheele leven, op de gansche maatschappij en zal, wanneer zij meer doordringt, een geheele hervorming in de Christelijke kerk teweeg brengen'.[686]

Ook Bok heeft uitgebreid geschreven ten behoeve van het godsdienstonderwijs. Zijn laatste grote werk is zijn cursus *Godsdienst, christendom, kerkelijke gemeenschap*.[687] Hij wijdt twee hoofdstukken aan de vraag naar de wenselijkheid van een kerkelijke organisatie. Allereerst stelt hij aan de orde wat het belang van een kerkelijke vereniging is. Bok vermijdt het woord 'kerk' omdat dat teveel bovennatuurlijke connotaties heeft. De christelijke kerk is voor hem een illusie. De eenheid die met 'kerk' wordt verondersteld, een eenheid op het gebied van onder meer leer (vaste geloofsbelijdenissen) en vormen, kan niet op Jezus teruggaan. Juist omdat de bestaande kerken, waaronder als eerste de kerk van Rome genoemd moet worden, streefden naar dit soort uitwendige eenheid, heeft men het ware christelijke verlaten.

> 'Immers, naar die beginselen mocht nooit aan iemand in het godsdienstige eenige uitwendige dwang aangedaan, eenige uitwendige wet of vorm opgelegd worden, maar moest ieder vrij zijn om, naar de inspraak zijner liefde en naar zijn eigen beste inzicht, den wil des Vaders te volbrengen en tot diens oogmerken mede te werken'.[688]

De gelijkstelling van kerken, bijvoorbeeld die van Rome, met het Koninkrijk van God, laat zien waar deze illusie toe kan leiden. De gevolgen van dit streven naar eenheid zijn treurig.

> 'De vrije ontwikkeling van den godsdienst werd er door belemmerd; zelfstandig geloof, eigen godsdienstige overtuiging onderdrukt en onmogelijk gemaakt; uitwendige vroomheid, tegelijk met letter- en vormendienst en allerlei jammerlijk bijgeloof, er door op den troon verheven, den troon, door Jezus opgericht voor de *vroomheid des harten*! Onverdraagzaamheid en kettervervolging kwamen in het gevolg!'[689]

Deze ontwikkelingen hebben zich het sterkst voorgedaan in het ultramontaanse katholicisme, maar lang niet al het protestantisme is er vrij van. De onfeilbare paus is daar vervangen door een onfeilbare kerkleer. Toch is een kerkelijke vereniging noodzakelijk. De mens zoekt naar gemeenschap in de godsdienst. Deze eendracht bevordert het godsdienstig leven. Het is noodzakelijk voor de opbouw daarvan. In het laatste hoofdstuk stelt Bok de keuze van een kerkelijke vereniging centraal. Om welke redenen zou men zich bij een bepaald kerkgenootschap aansluiten of van kerkgenootschap veranderen? Natuurlijk kunnen er redenen zijn om te blijven bij een kerkgenootschap waarin men reeds veel ontvangen heeft. Wie in de Hervormde Kerk is opgegroeid, kan daar blijven en geestelijk voedsel blijven ontvangen, ook wanneer een plaatselijke gemeente geen ruimte biedt aan moderne theologische gedachten. Daarnaast kan het ook een plicht zijn om met gelijkgestemden de kerk te verlaten en een nieuwe kerkelijke vereniging te stichten. De belangrijkste vraag die bij de keuze gesteld moet worden is: 'confessioneel of niet-confessioneel'? Slechts de Doopsgezinde en Remonstrantse Broederschappen kunnen met recht 'niet-confessioneel' worden genoemd. De geschiedenis van 25 jaar laat zien dat de Hervormde Kerk een confessionele kerk is. De 'leerdrijvende partij' heeft volgens de regels gelijk. Het vrijzinnige beroep op de 'geest van het protestantisme' dat ten oorsprong ligt aan dit kerkgenootschap, zal dan ook het onderspit delven.

> 'Ook de Nederlandsch-hervormde kerk is niet, is nooit geweest en heeft bij hare stichting niet

willen zijn, wat men thans – en te recht naar wij meenen – eene ideaal- of zuiver-Protestantsche noemt, maar wel zeer beslist eene op eene bepaalde geloofsbelijdenis gegronde kerk'.[690]

Wie de strijd durft aan te gaan, kan zich bij deze kerk aansluiten. Wie de strijd moe is of ertegen opziet en voor zichzelf een rustige, gezonde ontwikkeling van het godsdienstig leven zoekt, sluit zich aan bij doopsgezinden of remonstranten. Bij doopsgezinden moet men rekening houden met een wederdoop. De Remonstrantse Broederschap is ontstaan uit de Hervormde Kerk. Zij heeft een band met de oudchristelijke en oudprotestantse voorgeslachten. Zij strijdt voor het protestantse beginsel van vrijheid in zaken van geweten, godsdienst en geloof.

'Wie tegelijk godsdienst en godsdienstig leven, het Christendom, en volkomen godsdienstige vrijheid en verdraagzaamheid liefheeft en wil helpen bevorderen, die kan zeker niet beter en veiliger doen, dan zich bij die Broederschap aansluiten'.[691]

Hoewel Bok de Broederschap zeer liefheeft en veertig jaar lid is, waarvan dertig jaar als predikant, gaat het hem niet alleen om het kleine kerkgenootschap. Hij zou haar willen opheffen als in een grotere kerkvereniging haar idealen bewaard zouden blijven.

'[...] ons ideaal in dezen is geenszins zulk een altijd toch betrekkelijk klein kerkgenootschap. Wat wij in dit opzicht zouden begeeren is: de groote, algemeene Nederlandsche Protestantsche Volkskerk, op de beginselen der Remonstrantsche Broederschap gebouwd, en in haren geest der vrijheid en verdraagzaamheid arbeidend, met gelijke trouw, als deze kleine Broederschap gedurende meer dan twee en een halve eeuw heeft gedaan. Als dit er mede te verkrijgen ware, dan zouden wij haar zelve en haren naam met vreugde kunnen helpen begraven in de archieven der historie'.[692]

Tot die tijd wil hij blijven werken in de kleine Broederschap aan de 'waarlijke protestantse en christelijke beginselen van de godsdienst van de geest'. Beide auteurs zetten zich af tegen te grote kerkelijke pretenties. Zij ontzeggen bestaande kerkelijke organisaties hun bovennatuurlijke aanspraken. De kerkelijke vereniging is een menselijke organisatie van volgers van Jezus die gezamenlijk hun inspiratie zoeken. Zowel Bok als Maronier wijzen andere dan protestantse beginselen af, hoewel zij hun uiteindelijk niet het predikaat 'christelijk' ontzeggen. Wie echter in de lijn van Jezus wil geloven, sluit zich aan bij een waarlijk protestants kerkgenootschap. Wie de echte protestantse beginselen toegedaan zijn, maken ruimte voor vrijheid en verdraagzaamheid in het geloof. Dan is er geen binding meer mogelijk aan leer of aan vormen. Voor Bok is dit ware protestantisme slechts te vinden in de Remonstrantse Broederschap. Zij is vanaf haar ontstaan de enige representant van de hervorming. Alleen bij haar is de ware vrijheid in het geloof te vinden. De andere kerken zijn te zeer confessioneel bepaald. Het kan wenselijk zijn om in bijzondere situaties, om historisch gegroeide redenen, in de eigen kerk te blijven, maar uiteindelijk zal de echte protestant slechts thuis zijn in de Remonstrantse Broederschap. Wanneer andere kerken zo zijn ontwikkeld dat zij ruimte maken voor het protestantse beginsel, kan de Broederschap daarin opgaan en zich opheffen.

Conclusie

Hierboven stond het remonstrantse zelfbeeld centraal. Vanuit verschillende invalshoeken is gekeken naar de ontwikkelingen op dit gebied. In de discussie rond de naam van de gemeenten blijkt in hoeverre men zich gebonden wil weten aan de gereformeerde traditie van de Broederschap. De meerderheid wil in de naam van haar gemeenten de verbinding met de geschiedenis blijven leggen. Remonstranten zijn trots op hun reformatorische achtergrond. Zij zien de Broederschap graag als de ware reformatorische kerk. De beginselen van de Reformatie, van vrijheid van geweten en ongebondenheid aan menselijke autoriteit, zouden vooral in dit kleine kerkgenootschap bewaard zijn gebleven. Ter versterking van de remonstrantse identiteit is men in 1889 begonnen met de uitgave van het tijdschrift. Hierin streeft men naar een grotere eenheid tussen oude en nieuwe remonstranten. In de preken bij bijzondere gelegenheden ligt de nadruk op de positie van de Broederschap. Veel van oorsprong hervormde predikanten prijzen de Broederschap. Zij is (alweer) een schuilplaats gebleken toen de Hervormde Kerk geen ruimte maakte voor de nieuwe theologische gedachten. Tegelijkertijd klinkt de teleurstelling door dat ook de Broederschap een partijkerk is geworden, maar dan van de vrijzinnigheid. In zijn preek bij het 40-jarig ambtsjubileum komt Tiele in zekere zin tot een herdefiniëring van het remonstrantse gedachtegoed. De vrijheid waarnaar de remonstrantse vaderen zochten en die zij in hun belijdenis verwoordden, dient in de huidige tijd breder gezien te worden.
De vrijheid is voor Tiele het leidende begrip van het remonstrantisme. In die zin is de vrijheid ten opzichte van de bijbel, zoals die onder het modernisme in de Broederschap ingang heeft gevonden, geen tegenstelling met het vroegere remonstrantisme. Modernen hebben in dezen het remonstrantse vrijheidsbeginsel beter begrepen dan men het in vroegere eeuwen kon. Hetzelfde beeld komt naar voren in enkele publicaties over de geschiedenis van de Broederschap. De huidige ontwikkelingen worden in het kader geplaatst van vroegere begrippen. Begrippen uit de huidige tijd worden overgezet naar vroegere perioden. Vrijzinnigheid aan het einde van de negentiende eeuw wordt gelijkgesteld met rekkelijkheid aan het begin van de zestiende eeuw. In wezen zoekt men in de geschiedenis naar sporen van het actuele denken. Het lijdt geen twijfel dat bij deze opvatting van de geschiedenis de apologetiek een grotere rol speelt dan adequaat historisch onderzoek. De bestudering van de geschiedenis heeft geen rol op zich, maar dient ter legitimatie van het heden. In catechetische geschriften schetsen Bok en Maronier een duidelijk beeld van hun ideale kerktype. Zij beschrijven de Remonstrantse Broederschap als het ideale protestantse kerkgenootschap. In haar zijn de beginselen van vrijheid en autonomie het best tot ontwikkeling gekomen. Zo kan de Broederschap een middenweg zijn tussen bekrompen orthodoxie enerzijds en nihilisme anderzijds.

6. Slotbeschouwing

In het laatste kwart van de negentiende eeuw verandert de Remonstrantse Broederschap van een pluriform kerkgenootschap in een vrijwel uitsluitend modern kerkgenootschap. Terwijl er tot 1880 verschillende theologische stromingen zijn, is de Broederschap vanaf het overlijden van G. van der Pot in 1906 volstrekt modern. Hoewel er natuurlijk theologische verschillen binnen het moderne standpunt zijn, zijn de verschillen niet meer zo groot als zij eens waren. Deze ontwikkeling is niet alleen terug te voeren op toevallige ontwikkelingen. De Broederschap heeft bewust voor het modernisme gekozen. In deze periode blijkt dit haar redding. Het kerkgenootschap bloeit op. Veel moderne hervormden komen haar gelederen versterken. Deze toestroom van nieuwe leden heeft er ook voor gezorgd dat de moderne richting op een gegeven moment tot norm wordt verheven. Uit de discussies in de kwestie-Haentjens en in de relatie ten opzichte van de Vrije Gemeente blijkt dat men de Broederschap niet meer anders kan zien dan als volstrekt modern. De opmerking over de van orthodoxie beschuldigde predikant Haentjens dat hij gelukkig toch een moderne predikant is gebleken en daarmee remonstrant spreekt boekdelen.
De integratie van de nieuwe remonstranten is echter niet zonder slag of stoot gegaan. In de discussies rond verschillende predikantsbenoemingen, in bestuurlijke geschillen omtrent de toelating tot het predikantschap, in verschillen in financiële betrokkenheid en in de overwegingen die leiden tot de uitgave van het nieuwe tijdschrift Uit de Remonstrantsche Broederschap blijkt dat er nadrukkelijk verschillen zijn tussen oude en nieuwe remonstranten. Door middel van uitleg over waar de Broederschap voor staat en veel aandacht voor de geschiedenis heeft men geprobeerd de verschillen uit de weg te ruimen. Daarnaast zijn ze nooit bewust gethematiseerd. De gevonden geschilpunten kunnen haast niet anders dan het topje van een ijsberg zijn geweest. Het is waarschijnlijk dat men dit soort discussies niet graag in de openbaarheid bracht. Dit zou in strijd zijn geweest met de belangrijke wens tot uitbreiding van de Broederschap.
Het zelfbeeld van de Broederschap is in de onderzochte periode ook aan verandering onderhevig. Terwijl de Broederschap zich eertijds sterk richtte op de Hervormde Kerk en zich in wezen als een onderdeel daarvan beschouwde, zoekt zij nu naar haar eigen plaats. In haar zoektocht naar nieuwe leden en gemeenten betoont zij zich een concurrent van bestaande kerkgenootschappen. Haar verhouding tot andere geloofsgemeenschappen wordt ook mede bepaald vanuit deze strategische concurrentie-overwegingen. De kern van het remonstrantse zelfbeeld wordt gevormd door haar presentatie als een redelijk alternatief tussen enerzijds de dogmatisch star geachte Hervormde Kerk en anderzijds de Vrije Gemeente en de ongelovige buitenwereld. Juist doordat de Broederschap ruimte biedt voor geloof en wetenschap en de bevindingen van de nieuwste wetenschap bewust wil integreren in haar gedachtegoed, kan zij een tegenwicht vormen tegen een desintegrerende maatschappij die geen aandacht meer heeft voor hogere zaken. In deze periode legt zij inhoudelijk grote nadruk op de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid die haast als absolute normen gelden.

Het begrip vrijheid wordt door Tiele veel ruimer uitgelegd dan het eerder in de remonstrantse traditie gebeurde. Voor hem is vrijheid het richtinggevende remonstrantse principe en is dat het beste tot uitdrukking gekomen in de jongste tijd. In wezen claimt hij het remonstrantisme beter begrepen te hebben dan de vorige geslachten.
Wat betreft de remonstrantse ecclesiologie in deze periode, moet geconstateerd worden dat deze zeer laag is. Dat wil zeggen: het denken over de kerk als kerk heeft geen belangrijke plaats. Eerder zet men zich af tegen wat traditioneel kerkelijk is. Toch blijft men zich veel nadrukkelijker dan bijvoorbeeld de Vrije Gemeente verbonden voelen met de traditie van de Kerken. Daarvan neemt men uiteindelijk geen afstand.
In het volgende deel zal een periode besproken worden waarin een nieuwe theologische richting opkomt. Onder aanvoering van de nieuwe seminariumhoogleraar G.J. Heering en K.H. Roessingh zal het rechtsmodernisme opkomen. Deze moderne theologische stroming wil een correctie zijn van de oudmoderne richting. Zij heeft naast de verworvenheden van het modernisme nadrukkelijk ook aandacht voor zijn zwakke kanten. Zij neemt afstand van het te optimistische mensbeeld. Daarnaast laat zij meer ruimte voor dualisme en het mysterie. In het kerkelijk leven zal zich dit uiten in een grotere belangstelling voor klassiek kerkelijke zaken. Zo ontstaat er een grotere aandacht voor een liturgie die meer kan zijn dan predikdienst. Kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal hervinden een belangrijke plaats. Oude kerkelijke dogma's komen weer in het blikveld en oecumenische samenwerking met andere geloofsgemeenschappen wordt een thema. Uiteindelijk zal deze ontwikkeling resulteren in het vaststellen van een nieuwe beginselverklaring in 1928, het aanvaarden van een geloofsbelijdenis door het convent van predikanten in 1940 en de aansluiting bij de op te richten Wereldraad van Kerken in 1948.

Deel 3

Van modern genootschap tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1905 en 1940

1. Inleiding

In de periode van 1905 tot 1940 verandert er veel binnen de Remonstrantse Broederschap.[693] Er ontstaat een nieuwe visie op het kerkbegrip en de positie van de Remonstrantse Broederschap. Verhelderend is een kort artikel van L.J. van Holk in 1933. Hierin schetst hij de opkomende belangstelling voor het kerkbegrip. Terwijl in de voorgaande periode om verschillende redenen de notie kerk binnen het modernisme verdacht was, lijkt het nu in de breedte van de vrijzinnigheid weer op te komen. Zo waren het spiritualisme, het universalisme en het individualisme van de nieuwe theologie oorzaken dat voor een hogere notie 'kerk' geen ruimte was. Ook inzicht in de historische gegroeidheid van kerken, met hun soms merkwaardige geschiedenissen, gaf geen ruimte aan een hoger kerkbegrip. Toch is er, schetst Van Holk, vanaf het begin van de twintigste eeuw een hernieuwde belangstelling voor de 'kerk'. Er ontstaat gemeenschapszin als reactie op het al te grote individualisme van de voorbijgegane periode. Het ontstaan van de vrijzinnige hervormde organisaties laat het belang zien dat men daar hecht aan de kerk. Ditzelfde geldt voor de ontwikkelingen binnen de Broederschap. Ook in doopsgezinde richting is er meer belangstelling voor gemeenschap. Een gezamenlijke nieuw opkomende kerkelijke belangstelling is te vinden in de oprichting van de Centrale Commissie, een samenwerkingsverband van verscheidene, vrijzinnige geloofsgemeenschappen waarover hieronder uitgebreider wordt gesproken. De nieuwe praktijk rechtvaardigt het om over een vrijzinig kerkbegrip te spreken. Maar wat houdt het in? In de lijn van het christocentrisme van Roessingh legt Van Holk nadruk op de verbondenheid in het geestelijke lichaam van de kosmische Christus. In navolging van H.T. de Graaf laat Van Holk zien hoe allerlei uiterlijke kenmerken behoren bij de kerk: de cultusgemeenschap met haar welomschreven vormen van eredienst. Van belang voor Van Holk is het gebruik van het woord 'kerk' wanneer dat uitstijgt boven een puur feitelijk, sociologische of historische zin. Kerk verwijst dan tenslotte naar de 'gemeenschap der heiligen'. Voor vrijzinnigen zullen de bestaande organisaties niet meer kunnen zijn dan verwijzingen naar die gemeenschap der heiligen. In die zin biedt het vrijzinnige kerkbegrip direct ruimte voor de opkomende oecumenische gedachte. Geen enkele geloofsgemeenschap valt samen met de gemeenschap der heiligen. Deze verwijzing is vooral taakstellend en normatief. De menselijke organisaties moeten getoetst worden aan het idee van de gemeenschap der heiligen. Pas wanneer een actuele organisatie een ware vererings- en dienstgemeenschap is, zal zij aan haar opdracht voldoen.

Terwijl de vorige periode een consolidatie en uitbouw van de organisatie als een moderne geloofsgemeenschap toont, ontwikkelt de Broederschap zich nu weer nadrukkelijk als kerk. Deze ontwikkeling wordt ingezet met het doorbreken van de rechts-moderne theologie van K.H. Roessingh en G.J. Heering binnen de Broederschap. Vanaf 1917 zal dit onder de nieuwe hoogleraar van het Seminarium, Heering, de theologische hoofdstroom van de Broederschap worden.

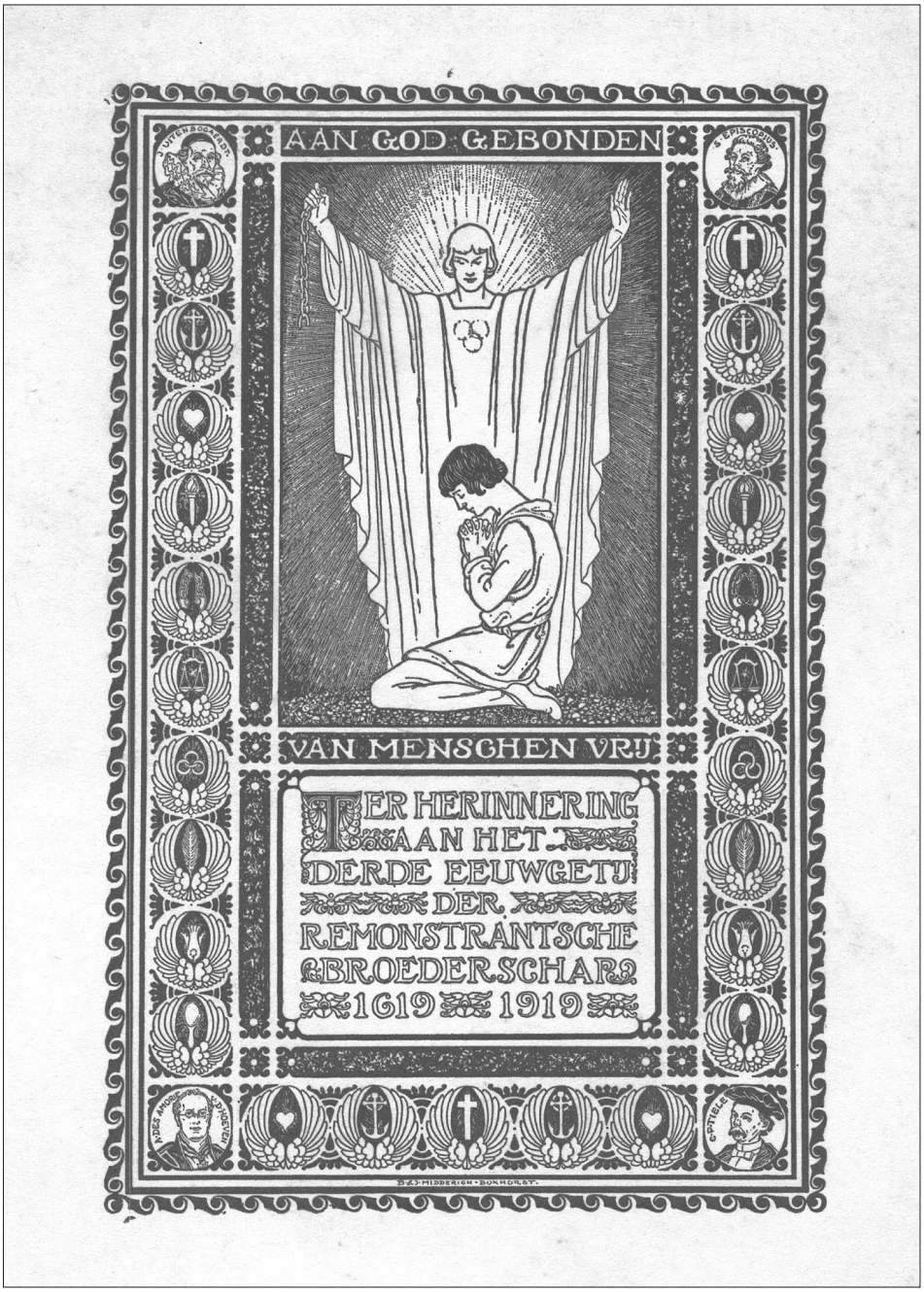

Prent door D. en J. Midderigh-Bokhorst 1919. Gemaakt ter gelegenheid van het 300 jarig bestaan van de Remonstrantse Broederschap. Afgebeeld zijn personen uit de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap en religieuze symbolen.

Vanuit deze theologie valt een groot gedeelte van de verdere ontwikkelingen te begrijpen.
Daarnaast ontstaat er vanaf ongeveer 1920 een duidelijke beweging naar buiten. De Broederschap wil zich steeds nadrukkelijker uiten. Vanaf de rede van Heering over het sociale element in de godsdienstprediking kan men de lijn doortrekken naar de uitspraak in 1935 over de absolute staat, een jaar daarvoor geëntameerd door Van Holk. Ook op dogmatisch gebied wil men de eigen plaats bepalen door de theologische positie te beschrijven en vast te leggen. Het belangrijkste keerpunt is de vaststelling van een nieuwe, rechtsmoderne, beginselverklaring in 1928. De nieuwe theologie wordt verder uitgewerkt in catechetische literatuur zoals het propagandaboekje van 1928 en in nieuwe liturgische formulieren die brede verspreiding vinden. Het besluit in 1939 om weer te gaan spreken van kerkenraad in plaats van bestuur dient in het licht van deze ontwikkeling te worden gezien. Deze zoektocht naar een remonstrantse identiteit vindt een voorlopig einde in de aanvaarding van een nieuwe geloofsbelijdenis door het Convent van predikanten in 1940.

Opvallend is dat voor het eerst in deze periode de vraag naar een vrijzinnig-protestants kerkbegrip expliciet wordt gesteld. Aan het begin van de twintigste eeuw is het ecclesiologische zelfbeeld van de Broederschap min of meer tweeslachtig: men voelt zich geen kerk, waarbij men zich dan een bovennatuurlijk heilsinstituut voorstelt, maar wil tegelijkertijd niet zo antikerkelijk zijn als de NPB of de Vrije Gemeente. In 1948 sluit de Broederschap zich aan bij de Wereldraad van Kerken. In een periode van zo'n vijftig jaar verandert er dus veel. Het opkomen van de oecumenische gedachte houdt binnen de Remonstrantse Broederschap ongeveer gelijke tred met gedachten over het eigen kerkzijn. In het licht van de oecumene begint men de eigen kerkelijkheid opnieuw te ontdekken. Terwijl eerder de kerkelijkheid een afhankelijke was, namelijk afhankelijk van de hervormde moederkerk, wordt deze afgeleide ecclesiologie nu verlaten. Nu weet de Broederschap zich deel van de ene, ondeelbare en onzichtbare kerk van Christus. Onder de zichtbare kerkgenootschappen is de Broederschap een kerk die door haar openheid voor verschillende richtingen en tradities bij uitstek ruimte kan geven aan de oecumenische gedachte. Daarmee claimt zij als kerk nadrukkelijk een eigen plek.

In dit deel wordt eerst aandacht besteed aan de theologische ontwikkelingen en aan enkele bestuurlijke kwesties. Vervolgens wordt de verhouding van de Broederschap tot andere geloofsgroeperingen geschetst. Hierbij komt ook aan de orde hoe de Broederschap streeft naar het behoud van haar eigen leden en probeert nieuwe gemeenten op te richten. Dit wordt hier behandeld daar deze activiteiten grote invloed hebben op de verhouding tot andere kerken.
Het centrale gedeelte van dit deel bespreekt hoe de Broederschap naar buiten treedt: in sociaal opzicht als het geweten van de maatschappij en in de gelovige wereld als belijdende kerk. Als laatste volgt een overzicht van diverse uitingen van het remonstrantse zelfbeeld in deze periode.

Nieuwe theologische ontwikkelingen[695]
Wanneer de theologie van een kerkgenootschap verandert, veranderen ook zijn zelfbeeld

en ecclesiologie. Het groeiende zelfbewustzijn van de Remonstrantse Broederschap is een afgeleide van de ontwikkelingen die de theologie van haar predikanten beïnvloeden. Zoals in de negentiende eeuw de opkomst van het modernisme heeft geleid tot een andere invulling van het zelfbeeld en de ecclesiologie, zo geldt dat nu ook. Een uitvoerige beschrijving van deze theologische ontwikkelingen past niet in het kader van dit proefschrift.[696] Ik geef slechts een korte schets, voor een beter verstaan van de kerkhistorische ontwikkelingen.

Het modernisme kenmerkte zich allereerst door een optimistische mensvisie, ingegeven door een algemeen vooruitgangsgeloof. Zoals in de natuurwetenschappen grote voortuigang was, zo gold dit ook voor de theologie. De historische bijbelkritiek van de Tübingers gaf inzicht in de ontwikkeling van de bijbel en ontdeed de bijbel van zijn bovennatuurlijke status. De studie van de verscheidenheid van godsdiensten door Tiele gaf inzicht in het fenomeen godsdienst. Het mensbeeld dat hierbij hoort is optimistisch. De wetenschap en de theologie zijn 'maakbaar'. De denkende mens kan zelf inzicht verwerven in zijn situatie. Het duiden van bovennatuurlijke verschijnselen wordt door de opkomst van de natuurwetenschappen problematisch. Dit geldt ook voor de bovennatuurlijke kanten van de christologie. Centraal komt de mens Jezus te staan, ethisch voorbeeld bij uitstek. Ruimte voor een christologie met bovennatuurlijke trekken is er niet meer. Het gaat om de 'historische Jezus' die als ethisch leermeester zijn volgelingen de weg in het leven wijst. Met het verlaten van het 'bovennatuurlijke pad' viert het monisme van J.H. Scholten hoogtij. De godsdienstige aandacht verschuift zich van het specifiek christelijke naar het algemeen religieuze.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw klinken er nieuwe geluiden. Een jongere generatie theologen wijst op de beperktheden van het monistische stelsel. Een godsdienst die slechts bestaat uit ethische richtlijnen is eenzijdig. Het monisme laat te weinig ruimte voor het ingrijpende karakter van de openbaring. De mens heeft behoefte aan het tegenover. Dit klemt te meer daar deze groep afscheid neemt van het al te positieve mensbeeld. De zonde heeft greep op de mens. Dit pessimistische wereldbeeld wordt later door de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog versterkt. Deze jonge theologen worden eerst 'mystieken' genoemd, later spreekt men over malcontenten. G.J. Heering introduceert het onderscheid tussen links(=oud)modernen en rechtsmodernen (=malcontenten). Binnen remonstrantse kringen behoort Eldering[697] tot de 'mystieken'. G.J. Heering is samen met Roessingh aanvoerder van deze rechtsmodernen. Roessingh wordt benoemd als hoogleraar godsdienstwijsbegeerte in 1916 en Heering in 1917 als seminariumhoogleraar. Vooral deze laatste benoeming bevordert de nieuwe theologische richting van de Broederschap. Hoewel de scheiding tussen links- en rechtsmodern niet absoluut is[698], koerst de Broederschap vanaf 1917 steeds duidelijker in rechtsmoderne richting. De ontwikkelingen in de jaren twintig en dertig veranderen de Broederschap in een rechtsmoderne kerk. Bij de toonaangevende predikanten klinkt deze theologische richting door en men neemt afscheid van de oudmoderne standpunten. Een duidelijk voorbeeld is te zien in de discussie tussen Eldering (die tegen het einde van zijn predikantenloopbaan opgeschoven is van 'mystiek' tot linksmodern) en de jonge predikant J. Nienhuis. De laatste had in een korte overdenking in *Levensrichting* de oudmoderne richting in iets te vlotte streken geschetst toen hij schreef over Pinksteren.

> ‘De tijd is toch wel voorbij, dat op Pinksteren de hoofdschotel der prediking bestond uit een aannemelijk maken of omverwerpen van de voorstellingen die dit tijdeloos gebeuren uitbeelden’.[699]

Eldering stoort zich aan deze woorden.[700] Nienhuis overdrijft, want hij kent geen namen bij dit soort anekdotes. Als Nienhuis de grote modernen zou lezen, zou hij even verbaasd zijn als Eldering over deze uitlating. Zelf neemt hij de gelegenheid te baat om zich af te zetten tegen de nieuwe, dogmatische prediking die opgeld doet.

> ‘De tijd is voorbij zoo zeg ik met Ds. Nienhuis en ik voeg er aan toe: gelukkig – dat predikanten, wanneer ze b.v. een wonderverhaal als tekst hebben, eerst een beschouwing hebben te geven over de al of niet mogelijkheid van wonderen. Dat wij dit nu niet meer behoeven te doen, hebben wij te danken aan de prediking dier veel gesmade oud-modernen. Maar de hemel beware onze gemeenten voor een prediking, waarvan de hoofdschotel bestaat uit min of meer aannemelijk maken van dogmatische leerstukken over zondeval en verdoemenis, over geloof en openbaring, over Christus als uit het graf verrezen en de opstanding als supra-historisch feit, over het woord Gods dat alleen in de Bijbel te vinden is, enz. voorstellingen waarmede de moderne vaderen terecht gebroken hebben’.

Nienhuis geeft toe dat zijn formulering niet correct was. De bestrijding van het wonderverhaal was geen hoofdschotel van deze prediking, maar wel een voorafje dat lang kon blijven doorsmaken. Overigens lijkt het erop dat de legendevorming die Eldering bestrijdt door hem wordt gehanteerd ten opzichte van de rechtsmodernen.
Een teken van de veranderde dogmatische belangstelling is het referaat ‘Wie is Christus voor ons?’ dat in 1939 op de Algemene Vergadering wordt gehouden door J.C.A. Fetter (1885-1959).[701] Alleen al de titel die niet spreekt over Jezus, maar over Christus is veelzeggend. Hij schetst een remonstrantse visie op Christus. Daarbij neemt hij afscheid van het zuivere moralisme van het vroege modernisme, dat aan het religieuze voorbij lijkt te gaan. Hij spreekt van een Christus-beeld dat uitstijgt boven de historische gegevens; het symbool is groter dan de historische werkelijkheid. Fetter benadrukt de onmogelijkheid van een eenheid in het remonstrantse geloofsleven, maar dat men zich gezamenlijk met dit onderwerp bezighoudt, zegt al genoeg. Opvallend is dat Fetter een dergelijk onderwerp centraal stelt; dat zou in eerdere jaren onmogelijk zijn geweest.
G.J. Heering is de dogmaticus van de Broederschap in deze periode.[702] Aan het grootste gedeelte van zijn theologische oeuvre wordt hier voorbijgegaan, daar het in dit proefschrift gaat om uitingen van het kerkbeeld van de Remonstrantse Broederschap voorzover zij invloed hebben gehad in het publieke discours en het handelen van de Broederschap. Zelfs in zijn *magnum opus Geloof en Openbaring* ontwikkelt Heering geen eigenlijke ecclesiologie.[703] De Kerk is voor hem vooral de plaats waar het geloof plaatsvindt. Deze notie wordt door hem niet uitgebreid uitgewerkt.

> ‘In een bepaalde geloofsgemeenschap heeft de dogmatiek te staan, daaruit heeft ze te leven en hààr heeft ze te dienen. Maar den dogmaticus zal terzelfder tijd het besef niet verlaten, dat hij in die bepaalde geloofsgemeenschap de breede geloofsgemeenschap der Christenheid dient […] Wat mij persoonlijk betreft, ik zou in mijn kerk niet kunnen werken, wanneer ik haar niet zag als een deel van de “Una Sancta”’.[704]

Op het gebied van de dogmatiek dient verder melding gemaakt te worden van K.H. Roessingh, wiens theologie door zijn vroege overlijden op 39-jarige leeftijd niet tot volle wasdom is gekomen. Naast zijn beginnend predikantschap heeft Roessingh zich ontwikkeld als historicus van het modernisme. Zijn proefschrift hierover geldt als standaardwerk. Later wordt Roessingh privaatdocent en hoogleraar godsdienstwijsbegeerte aan de Leidse faculteit. Hij legt de grondslag voor een nieuwe dogmatische benadering binnen de moderne theologie. Bekend is zijn artikel over een meer mystieke invulling van de christologie.[705] Aan de andere kant van het theologische spectrum staat A.H. Haentjens wiens linkshegeliaanse standpunten weinig invloed kregen.

2. Bestuurlijke ontwikkelingen

De Broederschap kent in de eerste helft van de twintigste eeuw bepaalde bestuurlijke ontwikkelingen die van belang zijn voor het begrijpen van het functioneren van het kerkgenootschap.

De vrouw in het ambt[706]
In 1899 vraagt M.C. Tideman als afgevaardigde van Haarlem aandacht voor art. 70 van het Algemeen Reglement van de Broederschap[707], waarin wordt bepaald aan wie het is toegestaan remonstrantse kerkdiensten te leiden. Tideman bepleit de toelating van vrouwen tot de remonstrantse kansels en wijst hiervoor naar andere kerkgenootschappen, zoals dat van de doopsgezinden. De Commissie tot de Zaken is tegen een wijziging van de regeling.[708] Slechts wie in eigen kerk bevoegd is voor te gaan, mag de kansel beklimmen. De Commissie tot de Zaken doelt hier overigens ook op mannen die niet de benodigde opleiding hebben. Het beginsel dat remonstranten altijd goed opgeleide predikers hebben zou in gevaar kunnen komen. Daarnaast maken allerlei praktische redenen het onwenselijk ruimte te maken voor uitzonderingen. Van Gorkom betoogt dat de regels te strak zijn. Hij wil de kansel openstellen voor iedereen met een bezielend woord. B. Tideman wil alleen een mogelijkheid creëren voor godsdienstonderwijzers en -onderwijzeressen omdat die al voorgaan in speciale diensten voor jongeren. Dit voorstel wordt verworpen. In 1905 komt de kwestie weer ter sprake wanneer drie dames zich aanmelden als toehoorder voor de colleges van het Seminarium. Pas vanaf 1915 worden vrouwen tot de remonstrantse kansels toegelaten, waarbij moet worden vermeld dat dit niet direct van harte ging en in het begin ook niet bepaald genereus gebeurde.

Vrouwen als bestuurslid en afgevaardigde ter Algemene Vergadering
Enige jaren eerder speelt de kwestie van de toelating van vrouwen tot het bestuur (voorheen kerkenraad) van een gemeente en vervolgens als afgevaardigde bij een Algemene Vergadering. De vraag of vrouwen deel kunnen uitmaken van het bestuur van een gemeente komt in 1912 aan de orde bij de Algemene Vergadering. In dat jaar dient de gemeente Hoorn het voorstel in haar reglement zo te wijzigen dat vrouwen bestuurslid kunnen worden. De Commissie tot de Zaken ondersteunt dit voorstel omdat zij van mening is dat de bestaande formulering vrouwen uitsluit.

> ‘De Commissie tot de zaken der Broederschap, aan wie bedoelde wijziging werd toegezonden, achtte haar strijdig met Art. 26 Alg. Regl., omdat “vertegenwoordigers” in dat artikel alleen mannelijke Vertegenwoordigers bedoelt’.[709]

Uit de discussie blijkt dat de zaak gecompliceerd is. Al in 1910 heeft Arnhem een nieuw reglement ingestuurd[710] waarin duidelijk staat dat vrouwen zijn toegelaten. Hierop is geen reactie binnengekomen. Ook Haarlem heeft dit al in 1908 besloten. De gemeente

Dordrecht blijkt al in 1898 – bij haar oprichting – deze zaak geregeld te hebben. Op de vergadering meldt zich slechts één principiële tegenstander, H. Kruimel. Daarop wordt het voorstel met grote meerderheid aangenomen. In 1914 zijn voor het eerst twee vrouwen als afgevaardigden aanwezig bij de Algemene Vergadering. Het betreft mej. A.L. Arkenbout Schokker en mej. A.C. Heering. Dit belet de voorzitter Van Assendelft niet om de vergadering te openen met de aanhef: 'Mannen Broeders'. Toch memoreert hij in zijn openingswoord de aanwezigheid van de beide dames:

> 'Er is, mijne broeders, of laat mij liever en juister zeggen: zusters en broeders – want het is de eerste maal dat een Algemeene Vergadering onzer Broederschap ook door vrouwelijke afgevaardigden wordt bijgewoond [...]'.[711]

Een jaar later en ook nog in 1916 begint het verslag van de commissie voor de remonstranten in de verstrooiing met de traditionele aanhef 'M. H.H.'. In 1917 wordt de Algemene Vergadering nog aangeschreven met 'Eerwaarde Heeren!'. Wat de hoge colleges van de Broederschap betreft zou het nog langer duren voordat vrouwen daarvan deel uitmaken. In 1937 wordt ds. A.G. (Bea) Günther (1893-1973) benoemd als lid van de Commissie tot de Zaken, terwijl in 1944 ds. E.B.A. (Emilie) Poortman (1899-2004) lid wordt van het College van Professor en Curatoren.

Vrouwelijke predikanten

In 1905 bericht het College van Professor en Curatoren de Algemene Vergadering over drie vrouwelijke studenten die als toehoorder colleges willen bijwonen. Het college acht het raadzaam deze kwestie principieel te bespreken daar het niet valt uit te sluiten dat een vrouwelijke student op enig moment toelating tot het Seminarium en ook tot het proponentsexamen zal vragen. Het college ziet drie redenen om niet op een dergelijk verzoek in te gaan. De volle evangeliebediening is een te grote verantwoordelijkheid voor een vrouw, de maatschappelijke positie van een vrouw maakt het onmogelijk haar als enige ambtsdrager het werk in een gemeente op te dragen en tenslotte kunnen gemeenten niet gedwongen worden een vrouwelijke predikant te beroepen. Dit zou gebeuren wanneer er geen mannelijke proponenten beroepbaar zijn en het Algemeen Reglement verbiedt om buiten de Broederschap te beroepen. De vergadering besluit deze kwestie onder de aandacht te brengen van de gemeenten zodat er in het volgende jaar over gesproken kan worden.

Al eerder is de hoogleraar Groenewegen in een artikel in *URB* ingegaan op het vraagstuk.[712] Wat opvalt is dat zijn betoog geen theologische elementen, doch slechts antropologische bevat. Hij spreekt over de verschillen tussen de geslachten. Groenewegen wijst de vrouwelijke predikant af, maar bespreekt wel de wenselijkheid om te komen tot een ambt van godsdienstlerares. Deze academisch opgeleide vrouw zou een positie moeten krijgen naast de reguliere (mannelijke) predikant. Juist het feit dat vrouwen een grotere gevoeligheid hebben voor het religieuze maakt dat de Broederschap gebruik moet maken van de gaven van vrouwen. Haar taken moeten primair liggen bij de catechese van (jongere) kinderen. Voor het volledige predikantschap zijn vrouwen niet geschikt. Voor Groenewegen is dit geen kwestie van een ondergeschikte rol van de vrouw, maar van een andere rol. Hij benadrukt het verschil in aard tussen mannen en vrouwen. De

(geestelijke) leiding is vooral een mannelijke kwaliteit. Juist in het pastoraat, waar men soms met gezag moet spreken, zeker wanneer er moeilijke kwesties zijn als het huwelijkspastoraat en vragen rond de seksualiteit, is er voor een vrouwelijke predikant geen plaats. De ongetrouwde vrouw (Groenewegen acht het zo onwaarschijnlijk dat een getrouwde vrouw dit werk zou doen dat hij de mogelijkheid niet eens bespreekt) is niet opgewassen tegen dit werk. Dit geldt in het bijzonder voor de begeleiding van de oudste groep catechisanten.

> 'Maar hoe zal een ongetrouwde vrouw ooit als gids kunnen optreden bij de zoo diep ingrijpende vragen naar de verhouding der geslachten? Krachtige, ernstige, kiesche leiding in de jaren waarin het sexueel leven ontwaakt is noodiger dan ooit. [...] In zeer bijzondere gevallen zal een vrouw van rijpen leeftijd dat ook kunnen; de jonge vrouw, die daar ambtshalve optreedt, staat hier vrijwel machteloos. En, schoon in minder mate, hetzelfde bezwaar geldt, dezelfde moeielijkheid bestaat waar een jonge vrouw zou moeten ingrijpen in de twijfelzucht, in het tegen zichzelf verdeeld gemoedsleven van een jongen man. Daarom mag geen vrouw-alleen met dit ambtswerk, met de geheele godsdienstig-zedelijke opleiding in een gemeente worden belast, hoeveel voortreffelijks zij bij een deel van dit werk kunne volbrengen'.[713]

Groenewegen ziet de taak van de vrouw vooral op het gebied van de catechese van jongere kinderen. Zij is hiervoor geschikter dan de predikant. Daarnaast zou zij naast de predikant kunnen werken, bijvoorbeeld in het pastoraat. Zij zou zich kunnen stellen aan het hoofd van een kring van 'diaconessen' die het werk ter hand neemt dat vraagt om een 'vrouwehand'. Voor dit moeilijke ambt is een gedegen opleiding nodig, op hetzelfde niveau als de opleiding tot predikant. Toch blijkt uit de woorden van Groenewegen dat hij de positie van godsdienstlerares ondergeschikt acht aan die van de predikant. Zo zal haar salaris lager zijn dan dat van de predikant en wordt zij aangeduid als een 'bevoegde vrouw [...] die in betrekkelijke zelfstandigheid als zijn hulp optreedt, en onder verantwoordelijkheid van het bestuur met hem den arbeid en de onderlinge verhouding regelt'. In 1907 stelt Groningen voor vrouwen toe te laten tot het predikantschap. Dit voorstel behelst een volledige gelijkstelling, met de uitzondering van de bepaling van art. 84 Algemeen Reglement, zodat gemeenten niet verplicht kunnen worden een vrouw te beroepen wanneer er geen andere kandidaten zijn. De Commissie tot de Zaken heeft ernstige bezwaren. Volgens haar is het ambt te zwaar voor vrouwen en vooralsnog lijkt er in de Broederschap geen behoefte aan vrouwelijke predikanten te zijn. Haar vooruitzichten zullen slecht zijn. Ook de curatoren zijn ongelukkig met het Groningse voorstel omdat zij vinden dat de eerder geuite bezwaren niet zijn weggenomen. De Groningse afgevaardigde Van Wageningen vindt dat men te weinig kijkt naar de praktijk. Er zijn immers veel voorbeelden van vrouwen die in allerlei verschillende betrekkingen goed functioneren. Groenewegen bestrijdt het voorstel fel. Voor hem staat vast dat vrouwen niet geschikt zijn voor het predikantschap door hun 'physieke en psychische geaardheid'. Boven de wensen en belangen van vrouwen die alles willen doen wat ze wensen, staat het belang van het godsdienstig gemeenschapsleven. En dat is niet gediend met vrouwelijke predikanten. Ook ziet hij problemen wanneer een vrouwelijke predikante moeder zou willen worden:

> 'En wat te doen met een vrouwelijke predikante, die het allervrouwelijkste wil, die vrouw en

> moeder wil worden. Ontneem haar, als zij gaat trouwen, het ambt en gij stelt haar nogmaals willekeurig achter bij het jonge meisje en niet minder bij den man, dien gij wel als predikant vergunt een huwelijksleven met al zijn zorgen te beginnen. – Ontneem het ambt haar niet en laat de vrouw predikante blijven, als zij dat wenscht, om het geld b.v., terwijl haar man dokter, leeraar of iets anders is, dan zal èn haar huwelijksleven èn haar ambtsbediening er onder moeten lijden en de wonderlijke toestanden zal de gemeente te zien krijgen'.[714]

Opvallend is dat bij deze discussie weinig principiële tegenstanders in beeld komen. Slechts Groenewegen, Snellen, Stenfert Kroese en Romeyn worden genoemd.[715] Ook de vóórstemmers worden niet allen met name genoemd. Dit lijkt te betreffen (zij stemmen in elk geval niet in met het verweer van Groenewegen): J.H.W. Bisschop Boele (1864-1923), Eldering, de Amsterdamse afgevaardige Kruimel (die spreekt namens het bestuur), La Gro, Maronier, B. Tideman en De Regt. Stenfert Kroese stelt de zaak op scherp door, voor de stemming aanbreekt, de vraag te stellen of de besturen die voor willen gaan stemmen, werkelijk een vrouw zouden willen beroepen in hun gemeente. Dan wordt het voorstel uiteindelijk met een kleine (40-38) meerderheid verworpen.
In het volgende jaar schrijft Groenewegen opnieuw in URB over de kwestie.[716] Hier ontvouwt hij nader zijn eerder genoemde ideeën over de vrouw als godsdienstlerares. Bepaald predikantswerk komt nu soms niet voldoende uit de verf en door de aard van het werk zou het ook beter door vrouwen kunnen worden gedaan. Hij noemt het werk voor de kinderen, de catechisaties, speciaal vrouwelijk pastoraal werk, toerustingswerk ter bevordering van godsdienstige en zedelijke ontwikkeling van de leden. Vooral dit laatste acht Groenewegen erg belangrijk. De predikant zou het beter kunnen doen als hij door de arbeid van een godsdienstlerares de handen enigszins vrij zou hebben. Verder zou zij het ook zelfstandig kunnen doen. In de achterhoede kan de vrouw een belangrijke rol spelen.

> 'Een leger zonder achterhoede is verloren. Maar ook de achterhoede dient te worden opgevoed en geleid. Vrouwen, wien het niet in de eerste plaats om een titel en salaris, maar om nuttig en ernstig werk te doen is, vinden het hier voor het grijpen'.[717]

Om te begrijpen wat de taak voor de godsdienstlerares zal worden, moet het liggen bij de predikant, maar bij de godsdienstonderwijzeres. De opleiding van de laatstgenoemde is echter te beperkt. Er moet een speciale opleiding op academisch niveau worden aangeboden, verzorgd door het Seminarium. Groenewegen acht het niet nodig alumniaten ter beschikking te stellen. Eerst moet maar blijken dat er feitelijk vraag is vanuit de gemeenten. Er moet een nieuw reglement komen voor het examen voor de godsdienstlerares. Daar de godsdienstlerares ook een functie buiten de Remonstrantse Broederschap kan bekleden – dit in tegenstelling tot de proponent – is het niet nodig voor haar een proponentstraktement vast te stellen. De aanstelling van een godsdienstlerares is enkel de zaak van de gemeente, niet van de landelijke Broederschap. Het is niet nodig haar een plaats te geven als vast lid van de Algemene Vergadering. In een reglement moet worden vastgelegd hoe de overeenkomst beëindigd kan worden. Langdurige ziekte of huwelijk leiden in elk geval tot ontslag, omdat dan de taken niet meer behoorlijk vervuld kunnen worden. Hiermee wil Groenewegen de Broederschap een nuttige werkkring laten zijn voor gestudeerde vrouwen. Dit voorstel is tevens een bescherming

tegen de 'gevaren en nadeelen' van het vrouwelijk predikantschap. Een jaar later, in 1909, dient de Commissie tot de Zaken een dergelijk voorstel in bij de AV. Het ambt van godsdienstlerares moet worden opengesteld voor vrouwen. Met uitzondering van de 'predikdienst' kan al het ambtelijk werk aan haar opgedragen worden. Uit de behandeling van het voorstel blijkt hoezeer het voorstel ook beoogt de weg naar het echte predikantschap af te sluiten. Amsterdam dient een amendement in dat de nieuwe opleiding ook openstelt voor mannen. De reactie van Groenewegen spreekt boekdelen:

> 'Hij kan zich niet voorstellen, dat een academisch-ontwikkeld jongmensch tevreden zou zijn met den titel van godsdienstleeraar, waar hij als predikant werkzaam zou kunnen zijn'.[718]

Groningen heeft amendementen ingediend die naar de mening van Groenewegen geen amendement zijn, maar een terugkeren op het besluit van 1907. Deze gemeente stelt namelijk voor om ook de preekdienst open te stellen voor godsdienstleraressen en ook enige financiële garanties voor de afgestudeerden in te bouwen (net zoals dat voor proponenten het geval is). Curator Hartman komt met de felste kritiek op het Groningse voorstel.

> 'Hij houdt een krachtige philippica tegen het steeds toenemend verschijnsel, dat de vrouw zich voorbereidt voor werkzaamheden in de maatschappij, tot heden voor het grootste deel door mannen verricht, tengevolge waarvan de minachting van het hoogheerlijke leven der vrouw in het huisgezin zich op bedenkelijke wijze in bepaalde kringen der maatschappij verspreidt. Wij zouden met aanneming van het voorstel de ergerlijke mode in de hand werken'.[719]

Uiteindelijk wordt het voorstel om vrouwen toe te laten tot het ambt van godsdienstlerares, onder verwerping van de Amsterdamse en Groningse amendementen, ongewijzigd aangenomen. In het jaarverslag van Groningen aan haar leden geeft het bestuur de essentie van dit plan weer en voorspelt ook wat er in 1915 zal volgen:

> 'Eene moeilijke studie dus, van de vrouwen zal bijna evenveel worden gevraagd als van de mannen, die voor predikant studeeren, zij krijgen echter geene rechten meer dan de gediplomeerde godsdienstonderwijzeressen, alumniaten kunnen ze niet bekoomen, van vergoeding van aan het rijk te betalen college-gelden is geen sprake en den kansel beklimmen mag niet. Zij kunnen in de Gemeente slechts eene ondergeschikte betrekking vervullen. Zooals we reeds gezegd hebben, hadden we graag gezien, dat de deuren wijder waren open gezet, toch is het een eerste stap op een goeden weg. Mogen de vrouwen dan ook den moed hebben aan ons Seminarium te gaan studeeren. De praktijk zal naar onze meening dan later wel aantoonen, dat deze eerste stap spoedig door meerdere moet worden gevolgd'.[720]

In 1912 wordt in het jaarverslag van professor en curatoren voor het eerst melding gemaakt van een jonge vrouw die belangstelling heeft voor deze opleiding. In 1913 blijkt mej. Ada Kuiper als 'toehoorderesse' te studeren. Zij studeert in Amsterdam en volgt colleges aan het Seminarium. In 1914 kan zij in Leiden gaan studeren en wordt zij als eerste vrouwelijke student ingeschreven in het album van het Seminarium. In 1915 komt de discussie weer aan de orde. Dan dient de Haagse gemeente hetzelfde voorstel in dat in 1907 verworpen was. Een van de argumenten is het merkwaardige feit dat vrouwen die in een ander (doopsgezind) kerkgenootschap predikant zijn, tot remonstrantse kan-

sels toegelaten worden, terwijl zelfs de remonstrantse godsdienstleraressen dat niet zijn.[721] Om deze onrechtvaardigheid te verhelpen (en natuurlijk ook om de Haagse gemeente wind uit de zeilen te nemen) dient de Commissie tot de Zaken een voorstel in waardoor godsdienstleraressen deze bevoegdheid wel krijgen. Bij aanneming van het Haagse voorstel zou het besluit tot instellen van het ambt van godsdienstlerares onder druk komen te staan, nog voordat het feitelijk gefunctioneerd heeft. Daarbij is het voorstel al enige jaren geleden verworpen en is er nu geen grond waarom het zo snel weer aan de orde zou moeten komen. De aanneming van het voorstel om godsdienstleraressen tot de kansel toe te laten behoudt dit nieuwe ambt en neemt de onrechtvaardigheid weg. Ook curatoren betreuren het Haagse voorstel. Zij hopen dat de vergadering het aan het Seminarium opgedragen werk, namelijk het starten van een opleiding tot godsdienstlerares, niet zal laten beëindigen nog voordat er resultaat is. Sparnaay bestrijdt het verweer van Commissie en Curatoren. Het is niet zo dat de toelating van vrouwen tot het predikantschap de opheffing van het ambt van godsdienstlerares betekent. Verder is er in acht jaar tijd genoeg veranderd. Vrouwen kunnen wel degelijk goed als predikant werken. Juist bij een dergelijke belangrijke zaak mag een minieme meerderheid de praktische uitwerking niet in de weg staan. Groenewegen verklaart nog altijd tegen te zijn. Hij kan geen enkel nieuw argument vinden dat in 1907 nog niet is genoemd. Waarom dan nu niet eerst afgewacht wat er zou komen van de godsdienstleraressen? Juist het feit dat er twee aanmeldingen zijn, betekent toch dat het niet zo onaantrekkelijk is als door tegenstanders wordt beweerd. Het is duidelijk dat het voorstel opnieuw is ingediend omdat men hoopt nu wel zijn zin te zullen krijgen. Men vervalt in 'nietszeggende algemeenheden' over gelijk recht voor mannen en vrouwen, zonder de vraag te beantwoorden wat goed is voor de Broederschap. Groenewegen benadrukt dat man en vrouw een verschillende begaafdheid hebben. Slechts wie dat niet inziet, ijvert voor gelijke ambten. Hij wenst een gelijkwaardig, maar meer passend dus ander, ambt voor vrouwen. Opvallend genoeg laten zijn tegenstanders, terwijl zij zo hameren op gelijkheid, toch ruimte om vrouwelijke proponenten te passeren. 'Men durft de consequentie van zijn eigen beginselruiterij blijkbaar niet aan'.[722] Naar aanleiding van ervaringen in Engeland en Amerika, maar ook bij doopsgezinden in Nederland, lijkt het erop dat de toeloop bij vrouwelijke predikanten eerder nieuwsgierigheid betreft, dan bijzondere gaven. Groenewegen ziet geen enkele geldige reden om af te stappen van de eerder genomen besluiten.

C.E. Hooykaas bekent in 1907 tegen het voorstel gestemd te hebben, maar is van mening veranderd. Het bevredigt hem niet dat een nagenoeg gelijk examen leidt tot een verschillend ambt, waarin de vrouw uiteindelijk toch een ondergeschikte plaats krijgt. De Haarlemse afgevaardigde P. Tideman is ook van mening veranderd. Voor hem is de tijd nu rijp voor vrouwelijke predikanten. Dat element is te lang gemist in de Broederschap. Wie kijkt naar de invloed van Henriëtte Roland Holst ziet direct dat bezwaren tegen vrouwelijke verantwoordelijkheid wegvallen. Ds. P. Ortlieb (Friedrichstadt) blijft echter tegen. Het optreden van mevrouw Zernike (eerste doopsgezinde predikante) dat hij had meegemaakt, was bijzonder geweest, maar toch miste hij iets. Groenewegen waarschuwt tegen het verblindende van modieuze leuzen over gelijkheid. Zijn betoog is indertijd niet serieus bestreden en later onderzoek over de psychologie van vrouwen heeft hem alleen maar gelijk gegeven. Het past niet om de Broederschap bloot te stellen aan een experiment.

Ook P. Tideman ziet problemen waarmee vrouwelijke ambtsdragers geconfronteerd zullen worden. Maar die zijn in wezen niet anders dan bij vrouwelijke advocaten en artsen. Het is van belang dat de Algemene Vergadering zich principieel uitspreekt. Het voorstel wordt aangenomen met 62 stemmen vóór en 30 stemmen tegen. Vanaf dit moment is het dus formeel mogelijk dat vrouwen studeren aan het Seminarium, proponent worden en bevestigd worden als predikant.
Mej. Kuiper en de nieuwe studente A.B. Günther kiezen vanaf dat moment voor de studie voor het proponentschap. Hiermee is de opleiding tot godsdienstlerares tot een einde gekomen. De formele gelijkstelling (die nog onvolledig is, gelet op de uitzonderingsbepalingen) klinkt positiever dan zij in werkelijkheid is. In 1918 legt F.W. Rappold (1890-1975) als eerste vrouw het proponentsexamen af, om daarna benoemd te worden als waarnemend predikant in Rotterdam en in 1920 als beroepen predikant van de gemeente Zwammerdam. Haar collega Günther legt in datzelfde jaar het examen af en zal meer dan acht jaar waarnemend predikant in Doesburg zijn om in 1929 beroepen te worden te Zwammerdam. Haar bevestiging in Zwammerdam door ds. Rappold wordt in *URB* als een bijzonderheid gemeld.[723] In de periode vanaf 1914 melden zich veel vrouwen aan bij het Seminarium. Het admissie-examen wordt tussen 1914 en 1940 afgelegd door 73 studenten, waarvan 41 mannelijke en 32 vrouwelijke. Van die 41 mannelijke studenten verlaten er 14 het Seminarium voor het afleggen van het proponentsexamen. Van de vrouwelijke 32 studenten zijn dat er ook 14. Terwijl het totaal aantal afvallers onder mannen al opvallend hoog is[724], is de uitval onder vrouwen nog groter.
Na het moment van het proponentsexamen blijken er nog grotere verschillen te ontstaan. De carrière van de vrouwelijke kandidaten wordt gefnuikt door de volgende zaken. Vrouwen blijken duidelijk langer te werken als tijdelijk of waarnemend predikant. Het duurt veel langer voordat zij een gewoon beroep krijgen. Verder is er sprake van een circuleren in gemeenten in de periferie van de Broederschap.[725] Zoals er traditioneel 'proponentsgemeenten' zijn, zo zijn er nu ook 'vrouwengemeenten'. Doesburg bijvoorbeeld stelt zes keer een jonge vrouw aan. Drie vrouwen na elkaar beginnen in de afdeling Brielle van de NPB (dus niet binnen de Broederschap). Vrouwelijke predikanten die al snel aan het werk kunnen in grotere gemeenten, kunnen dat alleen in tijdelijke dienst. W.S. Wiardi Beckman wordt in Den Haag pas na zeven jaar tijdelijke dienst 'gewoon' beroepen. H.J.W. Modderman moet in Amsterdam tien jaar wachten – terwijl zij daarvoor al gedurende zes jaar de gemeente Doesburg diende – voordat Amsterdam haar als gewoon predikant beroept. En wanneer vrouwen eenmaal in grotere gemeenten beroepen zijn, is daarmee niet gezegd dat hun positie gelijkwaardig is. Zij krijgen lagere traktementen en verrichten andere taken. Modderman houdt zich in Amsterdam bezig met het jongerenwerk in het algemeen en het verteluur in het bijzonder en het is duidelijk dat het niet toevallig is dat zij als vrouw deze taken toegewezen krijgt. In Den Haag zijn het de mannelijke predikanten die preken op de hoogtijdagen en niet Wiardi Beckman. Nog in de jaren vijftig is het slechts een patrijs die G.S. Westerouen van Meeteren aangeboden krijgt van een gemeentelid, terwijl de mannelijke predikanten een haas ontvangen.[726]
Pas in de loop van de jaren vijftig begint het mogelijk te worden dat vrouwen op gelijke condities predikant worden in een grotere gemeente. Het zal tot het eind van de jaren zeventig van de twintigste eeuw duren voordat ook getrouwde vrouwen met kinderen kunnen doorwerken als predikant.

W.S. Wiardi Beckman (1906-1988).

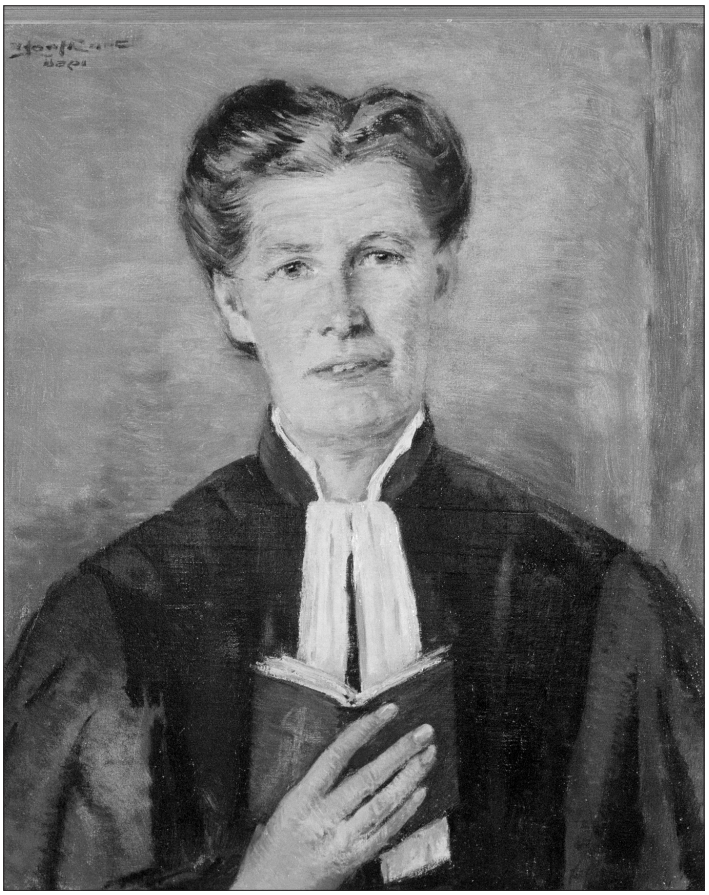

In de eerste decennia blijkt duidelijk dat vrouwen moeilijk carrière maken binnen de Broederschap.[727] Zij blijven 'hangen' in de kleine gemeenten. Die komen daardoor niet vrij voor nieuwe predikanten. Deze zaak wordt voor het eerst besproken in 1924 binnen het College van Professor en Curatoren. Dat organiseert een bijeenkomst in Amsterdam met predikanten uit de grotere gemeenten om te polsen in hoeverre deze gemeenten iets kunnen doen voor vrouwelijke proponenten. Uit het verslag van deze vergadering blijkt hoe problematisch het is.[728] Hoewel de hoogleraar de vrouwelijke studenten steeds voorhoudt dat de arbeidskansen niet zo gunstig zijn, studeren zij toch. Op het moment van deze vergadering is de proponente mej. A.M.L. Frevel (1898-1994) al meer dan driekwart jaar klaar. Toch wordt geen beroep op haar gedaan. Enige predikanten schetsen de problemen. Hoewel Sparnaay (Amsterdam) de wachttijd nog niet uitzonderlijk vindt, kan hij niet meer uitzicht bieden dan dat 'Amsterdam zeker over enkele jaren een hulpkracht zal noodig hebben en het geld daarvoor ook zal kunnen worden gevonden'. In Groningen zoekt men wel iemand, maar vermoedelijk geen remonstrants proponente. In Rotterdam blijkt het moeilijker te liggen 'omdat in het bestuur zoovelen gekant blijven tegen vrouwelijke leiding in het kerkelijk leven'. Fetter stelt voor om van de NPB een

oplossing te vragen. Aangezien deze organisatie zo steunt op de Remonstrantse Broederschap, kan van haar iets worden verwacht. In 1931 constateert Heering tijdens een vergadering van het Convent dat het niet goed gaat met het hulppredikantschap in de Broederschap. Bij het vertrek van Agniet Frevel uit Rotterdam zal er geen nieuwe hulppredikante komen, terwijl ook de post in Utrecht op het punt staat opgeheven te worden. Hij nodigt de vrouwelijke conventsleden uit hier een inleiding over te houden. Op 14 april doet Agniet Frevel verslag van besprekingen over dit onderwerp met een inleiding over 'De werkkring van hulppredikanten in onze Broederschap'.[729] Aan de hand van voorbeelden laat zij zien hoe ongelukkig dit hulppredikantschap functioneert. In Rotterdam is de hulpprediker geen lid van het bestuur. In Utrecht heeft zij geen eigen catechisaties. In beide plaatsen heeft zij slechts weinig preekbeurten. Ook haar traktement is extreem laag (Rotterdam *f* 1.800 en Utrecht *f* 1.200). Om tot verbetering te komen stelt zij voor dat aan een aantal eisen wordt voldaan:
De hulppredikante dient eigen catechisanten te hebben, van alle leeftijden, zodat zij ook aannemelingen heeft. Zij dient meer preekbeurten te krijgen. De hulppredikant moet de bestuursvergadering bij kunnen wonen, liefst als lid. Het salaris moet worden verhoogd tot *f* 2.500. Tenslotte, en dat is het belangrijkste, kan de hulppredikante slechts goed functioneren als zij voor een eigen groep de eerst verantwoordelijke predikant is. Pas dan kan zij meer zijn dan het 'hulpje'van de predikant.
In de discussie na de inleiding constateert C.E. Hooykaas dat een vergroting van de rechten van vrouwen de kans op benoeming in feite verkleint. Sommige aanwezige mannen spreken schande van het lage traktement. Anderen – onder wie Eldering – vinden het hulppredikantschap wel een goede leerschool. Annie van Royen merkt op dat zij in twee jaar zelfstandig predikantschap in Schoonhoven meer heeft geleerd dan in de vier jaar daarna als hulppredikster in Utrecht.
In 1934 komt dit probleem opnieuw aan de orde. Dan stelt curator Miedema tijdens een vergadering van het Convent van predikanten voor om te selecteren bij de toelating tot de opleiding: vrouwen mogen slechts op een nominatie voor een vacature staan, wanneer niet meer dan 1 op de 4 predikantsplaatsen door vrouwen bezet zijn.[730] Zo wil hij het probleem oplossen dat ontstaat doordat de vrouwelijke predikanten niet doorstromen. De Broederschap raakt 'verstopt' wanneer er te weinig beweging zit in de 'grensplaatsen'. Sparnaay constateert dat de problemen groter zouden zijn als er geen vrouwelijke predikanten waren. Dan waren deze plaatsen gevuld met hervormde kandidaten. Riek Rappold vraagt zich af of het werkelijk ligt aan de vrouwen. In Rotterdam is toch weer een mannelijke proponent beroepen. Miedema wijst op het artikel dat geen enkele gemeente verplicht kan worden een vrouw te beroepen als 'een zekere waarborg voor de Brp'. Riek Rappold vraagt zich nogmaals af of geen andere oorzaken van stagnatie zijn. Heering constateert dat toen J.F. van Royen klaar was er geen enkele kleine gemeente vacant was. Hoewel Heering het niet uitspreekt, blijkt hier dat het beroepen van een mannelijke proponent in de grootste gemeente te Rotterdam (waar het zeer ongebruikelijk was om onervaren predikanten te beroepen) minder vreemd is dan een vrouwelijke predikante. Hierop stelt W. Mackenzie (1889-1973) de volgende vraag aan de vrouwelijke predikanten:

'Gelooven zij eerlijk, dat ze werkelijk predikant in de groote stad kunnen zijn. Hij gelooft:

alleen voor aanvullend fragmentarisch werk. Als vrouwen dat zouden willen, dan zouden daartoe kerkbesturen te bewegen zijn'.[731]

Terwijl Mackenzie met deze vraag wellicht het algemeen gevoelen uit die tijd met betrekking tot het functioneren van vrouwen in grote gemeenten aangeeft, laat het antwoord van Emilie Poortman zien dat ook vrouwen dit standpunt toegedaan zijn:

> 'Als eene vrij groote stadsgemeente een vrouw beriep, zou ze het wsch. aannemen, maar daarmee ws. eigen wezen forceeren. Dus is het ws. goed, dat we niet in de verleiding worden gebracht, al zullen de motieven waarom de gemeenten ons niet beroepen, wel andere zijn'.

Zou een differentiatie van het predikantschap het wellicht geschikter maken voor vrouwelijke kandidaten? Met deze discussie komt het voorstel van de godsdienstleraressen van Groenewegen weer ter tafel. Riek Rappold vindt dat er slechts over differentiatie gesproken kan worden als dit ook het werk van de mannelijke collega's betreft. Zij acht de vrouwelijke predikant het best op haar plaats in een grote stadsgemeente, naast mannelijke collega's. Een commissie bestaande uit prof. W. Schermerhorn, Riek Rappold, Emilie Poortman, Mackenzie en Fetter zal de zaak nader onderzoeken. Op 5 oktober 1934 brengt deze commissie verslag uit aan het Convent.[732] De verschillen tussen mannen en vrouwen, zo stelt de commissie, zijn relatief. De man is meer geneigd tot het objectieve, het constante. Hij is meer op methode gericht. De vrouw is meer gevoelsmens en geeft emotie een grotere plaats. In het religieuze is het de tegenstelling tussen taak en opdracht enerzijds en overgave anderzijds. In de Remonstrantse Broederschap staat het culturele centraal. Dat kan de man beter representeren. De Broederschap heeft jonge mannelijke predikanten die een open oog hebben voor de cultuur. Daarom moeten mannen de leiding hebben in de Broederschap.
Wanneer het predikantswerk wordt gedifferentieerd, kan het vrouwelijke predikantschap beter tot zijn recht komen. Zo zijn er voor vrouwen de volgende voordelen:

1. Vrouwen lopen minder gevaar ten onder te gaan door de morele gevaren van het ambt.
2. Vrouwen kunnen afzonderlijke gezinnen beter begrijpen. Daardoor slaagt het werk in kleinere gemeenten ook zo goed.
3. Vrouwen zullen over het algemeen een sterker gevoel van religieuze roeping hebben. Doordat zij minder worstelen met het culturele zullen haar preken meer voldoen.
4. Doordat de vrouw als ongehuwde zal werken, zal zij haar eigen gevoelens moeten sublimeren. Daardoor zullen 'geslagenen en eenzamen' beter door haar getroost kunnen worden.

Als voordelen voor mannelijke predikanten worden genoemd:

1. Hij zal beter in staat zijn de grote lijnen te zien.
2. Hij zal moeten lijden onder het vooroordeel van de gemeente. Dat wil zeggen, de gemeente verwacht dat een mannelijke predikant het beter kan.
3. Hij zal de zwaarte van het werk beter kunnen combineren met geestelijke kracht en frisheid
4. Hij zal meer voeling hebben met mensen van verschillende achtergronden.

De conclusie van Fetter als verslaggever van de commissie is dat de leiding van de Broederschap in handen van mannen moet blijven. Het werk van de vrouw wordt hierbij weliswaar complementair gedacht, maar wel noodzakelijk. Naast instemming van de mannelijke predikanten ontmoet het verslag kritiek van vrouwen. Ina van Dalfsen vermoedt dat het geschetste man-vrouwbeeld wel klopt voor Nederland, maar niet algemeen is. In Amerika is het anders. Daarom verzet zij zich sterk tegen differentiatie naar sekse. Eldering sluit daarbij aan. Is de moderne psychologie wel zo maatgevend? Bea Günther spreekt uit dat de 'culturele koers' van Fetter wel erg eenzijdig is. Zij verzet zich tegen de stelligheid waarmee hij de verhouding tussen mannen en vrouwen tekent. Riek Rappold is bang voor misbruik van de conclusies. Als zij zo worden gepubliceerd, komt het zelfstandig werken van vrouwen in gemeenten in gevaar. Tenslotte blijken de verschillende vrouwelijke predikanten het niet eens te zijn met de waardering van dit rapport. Naar aanleiding van dit rapport benoemt de Algemene Vergadering van 1935 een commissie die deze kwestie nader moet onderzoeken. Deze commissie-Sirks stemt in met veel wat door Fetter reeds besproken is.[734] Ook zij neemt als uitgangspunt de 'manlijke leiding' van de Broederschap. 'Wel is het echter wenschelijk, dat binnen dit raam ook aan de vrouw een passende plaats gegeven worde'. Door samen te werken in rayons kan het mogelijk worden arbeidsplaatsen te creëren voor vrouwen, waar zij goed zouden kunnen werken. Totdat de noodzakelijke stabilisatie is bereikt, dient er bij de toelating tot het Seminarium geselecteerd te worden. De eisen zullen voor vrouwelijke studenten zwaarder moeten zijn, waarbij in de regel slechts in een verhouding 1:3 vrouwen tegenover mannen toegelaten zullen worden. Tenslotte ware het wenselijk wanneer bij het beroepingswerk een landelijke vertrouwenscommissie de vacante gemeente van advies zou dienen.

In 1937 doet de Algemene Vergadering, na een motie van G.J. Heering, een appèl op de grotere gemeenten om meer vrouwen te beroepen. Een jaar later wordt besloten om het Seminarium voor vrouwen tot nader order te sluiten.[735] Aan dit besluit gaat een uitgebreide discussie vooraf. Het College van Professor en Curatoren meent tot dit voorstel te moeten komen omdat de gemeenten met meer dan 300 leden geen vrouwelijke predikanten beroepen. Tegelijkertijd is ook het aantal vrouwelijke hulppredikanten gereduceerd. Alleen Den Haag heeft een vrouwelijke voorganger. Nu dient Alkmaar het voorstel in om het besluit van 1915 maar geheel terug te draaien, met uitzondering van de nu studerende en werkende dames. Alkmaar acht dit nodig zolang de grotere gemeenten geen ruimte willen maken voor vrouwelijke predikanten. De grotere gemeenten moeten zich maar eens beraden over hun standpunt. Het voorstel van de curatoren is, voor Alkmaar, onbegrijpelijk naast de oproep van Heering van een jaar eerder. Men beloont het slechte gedrag door geen vrouwen meer toe te laten. Men neemt het probleem van de stagnatie als uitgangspunt, terwijl niet wordt geprobeerd de oorzaak van het probleem weg te nemen. Alkmaar zelf zal tegen haar voorstel stemmen. Curator Bea Günther, die niet aanwezig was toen het voorstel in de curatorenvergadering werd besproken, is tegen het het voorstel van de curatoren. Het is weinig principieel en het wekt op zijn minst de suggestie dat het vrouwelijke ambtswerk niet wordt gewaardeerd. Ook de eventuele uitzondering voor zeer begaafde vrouwelijke studenten stelt niet gerust. De afgevaardigde van Alkmaar benadrukt dat er te weinig gedaan is voor de doorstroming van vrouwen. Er had onderzoek gedaan moeten worden naar het vrouwelijk predikantswerk. Heering

acht het indienen van een voorstel waar men zelf tegen is volstrekt in tegenspraak met de tradities van de Algemene Vergadering. Hij betreurt de situatie, maar er bestaat nu eenmaal de zorg dat de Broederschap 'gefeminiseerd' wordt. In zijn hart is hij tegenstander van het voorstel van curatoren, maar de situatie is nu eenmaal zo dat gemeenten niet willen, en als autonome gemeenten kunnen zij niet gedwongen worden:

> 'Als vertrouwensman bij vacature heeft Spr. zoo menigmaal de aandacht gevestigd op een vrouwelijke predikant, en dan telkens van het daarbij betrokken bestuurslid te hooren gekregen: "ja, ik zou wel willen, maar ik krijg de gemeente nooit mee". Als deze Vergadering voor 100% wilde staan voor haar besluit om de vrouwen te handhaven, dan zouden de Besturen hun verantwoordelijkheid gevoelen en zou men wel zorgen, dat er ook werk voor de vrouwen was'.[736]

Het Alkmaarse voorstel wordt met algemene stemmen verworpen en het voorstel van het curatorium met 56 tegen 44 stemmen aangenomen. In 1942 stelt Rotterdam voor om vrouwen weer toe te laten, maar om een gedifferentieerde opleiding te bieden. Voor vrouwen moet een studie komen met meer sociaal-wetenschappelijke, maatschappelijke elementen, terwijl de mannen zich moeten richten op het strikt theologische. Slechts de tweede opleiding moet als einddoel het proponentschap (en dus het predikantschap) hebben, terwijl de vrouwen vooral worden opgeleid voor sociaal- en jeugdwerk. In wezen gaat het om een scheiding van het predikantswerk in een A- (traditioneel) en B- (meer sociaal, vrouwelijk) gedeelte. Ernstige protesten komen er van de vrouwelijke predikanten van de eerste lichting, Riek Rappold en Bea Günther. Het voorstel dat curatoren in 1943 indienen, is in hun ogen discriminerend, hoewel het natuurlijk een uitvloeisel is van het gegeven dat vele gemeenten de voorkeur geven aan een man. Het voorstel wordt – met veel tegenstemmen – aangenomen door de Algemene Vergadering. De vrouwelijke predikanten blijven protesteren. Zij zien niet dat de toekomst voor vrouwelijke predikanten slechts aan de 'B' zijde ligt.
Deze zogenaamde oplossing voor het probleem rond de vrouwelijke predikanten, moet nu worden geconstateerd, verwart twee kwesties: het gegeven dat vrouwen niet op dezelfde voorwaarden worden aangesteld als mannen en de nieuw opkomende noodzaak voor predikanten (mannen en vrouwen) om beter opgeleid te zijn in de sociale kanten van de wetenschap. Terwijl er in 1946 vier mannelijke studenten tot een verkorte predikantsopleiding toegelaten worden, blijft de toelating voor vrouwen beperkt.[737]

Conclusie

In de eerste jaren van de twintigste eeuw komt de discussie binnen de Remonstrantse Broederschap op over de positie van vrouwen. Het is opvallend dat de discussie niet op theologisch, maar op psychologisch/antropologisch niveau wordt gevoerd.[738] Terwijl in andere kerkgenootschappen bijbelse argumenten een rol spelen, worden deze in de discussie nergens gebruikt. Men stelt slechts de vraag of vrouwen geschikt zijn voor deze functie. Op zich is het niet gebruiken van theologische argumenten zeer kenmerkend voor de Broederschap in deze periode. De wens om aan te sluiten bij de moderne tijd – waarin vrouwen nu eenmaal ook maatschappelijke functies gaan bekleden – is het belangrijkste element. Deze argumentatie laat zien hoe essentieel het wordt gevonden dat de Broederschap een modern genootschap is, dat zich aansluit bij de tijd en zich daar niet van afkeert.

Groenewegen is de felste tegenstander. Hij ziet vooral problemen in het pastoraat. Aan vrouwen kan deze rol niet worden toevertrouwd omdat zij te weinig gezag hebben in heikele pastorale situaties. In 1907 weet hij de vergadering nog te overtuigen, maar in 1915 is zijn persoonlijke invloed daarvoor niet meer groot genoeg. Groenewegen introduceert het ambt van 'godsdienstlerares' voor vrouwen om te voorkomen dat zij volledig bevoegd predikant kunnen worden. Door de geringe tijdsspanne tussen de instelling van dit nieuwe ambt en de toelating van de vrouw tot het predikantsambt, kan deze opleiding door niemand worden afgerond. Dat de opleiding tot godsdienstlerares niet gelijkwaardig is blijkt uit het feit dat deze opleiding opgeheven wordt zodra vrouwen eenmaal met volle rechten toegelaten zijn tot het predikantschap. Splitsing in een A- en een B-opleiding is in wezen niets anders dan het invoeren van het voorstel van Groenewegen. Uiteindelijk stranden deze plannen op dezelfde wijze. Na de formele toelating tot het ambt zal het nog lang duren voordat de vrouw werkelijk wordt geaccepteerd in deze nieuwe rol. Eigenlijk is er pas lang na de Tweede Wereldoorlog sprake van een gelijkwaardige situatie.

Verplaatsing van het Seminarium

Terwijl de verplaatsing van het Seminarium in 1872 werd ingegeven door de nieuwe theologische koers van de Broederschap, heeft de discussie in 1916 over de plaats van de predikantsopleiding een meer zakelijke dan principiële inhoud. Toch is naast het zakelijke aspect, het persoonlijke erg belangrijk. Voor Groenewegen zelf is het voorstel tot verplaatsing aanlokkelijk, terwijl wellicht de waardering voor zijn persoon verklaart waarom hij uiteindelijk zijn zin niet krijgt.[739] In de zomer van 1916 richt de Amsterdamse theologische faculteit zich tot Groenewegen. Men wil hem benoemen in de vacature van prof. Bruining, echter op voorwaarde dat met zijn komst ook het Seminarium naar Amsterdam wordt verplaatst. Achtergrond van dit verzoek is de zwakke positie van de Amsterdamse opleiding. Slechts voor doopsgezinde en evangelisch-lutherse studenten is het daar mogelijk zich voor te bereiden op de kerkelijke examens. Hervormden moeten elders studeren. Daardoor is de theologische faculteit zeer klein; zij telt slechts 20 studenten. Naast dit getalsmatige aspect speelt ook mee dat door een verplaatsing de predikantsopleidingen van de verschillende kleinere kerkgenootschappen aan één universiteit elkaar kunnen versterken. Terwijl bij andere faculteiten de gewone hoogleraren onafhankelijk zijn ten opzichte van de kerk, is er hier sprake van dubbelbenoemingen. De Gemeente-universiteit benoemt tot gewoon hoogleraar diegene die door een kerk tot haar seminariumhoogleraar is benoemd. Zo kan men een theologische faculteit verkrijgen (verplicht om het geheel door de landelijke overheid als universiteit erkend te krijgen) zonder al te grote kosten. De traktementen worden voor een groot gedeelte betaald door de deelnemende kerken, terwijl de universiteit slechts een aanvulling verstrekt tot de hoogte van het gewone hoogleraarssalaris. Voor alle drie de partijen is dit zakelijk een aantrekkelijke verdeling. De gemeente Amsterdam en de kerken zijn goedkoper uit, terwijl de benoemde hoogleraar – in elk geval zou dit bij Groenewegen zo zijn – een hoger traktement krijgt dan voorheen. Men draagt Groenewegen voor benoeming voor, mits de Broederschap haar predikantenopleiding naar Amsterdam overbrengt. In de contacten tussen de Amsterdamse theologische faculteit en de remonstrantse organen is deze koppelverkoop duidelijk. Men schrijft expliciet:

> ‘Voor uw seminarium zou het bepaaldelijk het voordeel hebben, dat het onderwijs van uw seminarium in direct contact zou staan met het universiteitsonderwijs, daar wij, bijaldien uw seminarie naar Amsterdam verplaatst werd, zouden willen voorstellen, dat Uw hoogleeraar tevens benoemd werd tot lid onzer faculteit’.[740]

Toevalligerwijs speelt in de gemeenteraad van Amsterdam een ander punt. Daar wordt een motie aangenomen om van de minister van onderwijs een wetswijziging te vragen die het mogelijk maakt om aanspraak te blijven maken op de titel van universiteit, terwijl de theologische faculteit afgestoten wordt. Deze demarche zal in de discussie binnen de Remonstrantse Broederschap als argument tegen de verplaatsing worden gebruikt.
In juni meldt Groenewegen aan het College van Professor en Curatoren en de Commissie tot de Zaken dat men hem wil benoemen op de genoemde voorwaarde. Beide colleges vergaderen afzonderlijk en gezamenlijk over deze kwestie. Zij stemmen in met het verzoek. De Commissie tot de Zaken bericht Amsterdam dat een dergelijke verplaatsing slechts kan plaatsvinden na een besluit van een buitengewone Algemene Vergadering. De Commissie tot de Zaken wil, samen met de curatoren, het voorstel wel van harte verdedigen. Haar is veel gelegen aan het behoud van Groenewegen voor de Broederschap. Deze toezegging is voor Amsterdam genoeg om hem te benoemen. In de beschrijvingsbrief voor de speciaal te houden buitengewone Algemene Vergadering onderbouwt het curatorium het voorstel. Opvallend is dat de inleiding van de Commissie tot de Zaken de zaken omdraait:

> ‘Het behoeft wel geen betoog, dat het denkbeeld van eene verplaatsing van het Seminarium van Leiden naar Amsterdam onmiddellijk naar voren trad toen er van de benoeming van Dr. Groenewegen sprake was’.[741]

Curatoren geven drie argumenten voor de verplaatsing. Als eerste wordt bij een benoeming tot gewoon hoogleraar de positie van de seminariumhoogleraar versterkt. In Leiden had Groenewegen als kerkelijk hoogleraar weinig invloed. Bij alle onzekerheid over het voortbestaan van theologische faculteiten is de continuïteit in Amsterdam het beste gewaarborgd. Daar zitten de hoogleraren van verschillende kerkelijke opleidingen bij elkaar. Zo kan men in samenwerking met geestverwante kerkgenootschappen blijven voorzien in een goede opleiding. Voor de studenten is het ook van belang dat de hoogleraar een goede positie binnen de faculteit heeft. Slechts dan kan een goede aansluiting van de wetenschappelijke en kerkelijke opleidingen worden gewaarborgd. Voor studenten zal de grote stad Amsterdam interessanter zijn dan het studentenleven in een ‘kleinere universiteitsstad’.[742]
In onderlinge correspondentie van leden van de Commissie tot de Zaken en het Curatorium, maar ook uit de verslagen van de vergaderingen van besturen van verschillende gemeenten blijkt dat de argumentatie tekortschiet. Begin augustus wordt Groenewegen benoemd en aanvaardt hij de nieuwe betrekking. Enige weken na verzending van de uitnodiging voor de Algemene Vergadering blijkt dat de eerdere unanimiteit van Commissie tot de Zaken en curatoren niet diep zit. I. Hooykaas ergert zich aan Groenewegen, die vooral oog heeft voor de nieuwe kansen van het gewone hoogleraarschap en daarmee lijkt het alsof Groenewegen het seminariumprofessoraat als iets bijkomstigs gaat beschouwen.

> ‘Prof. Groenewegen stelle zijn kerkelijk professoraat niet beneden zijn universiteitsprofessoraat. Hij is alleen benoemd als seminariumprofessor, [lees: universiteits-professor, noot TB] opdat hij studenten, de Remonstrantsche zou brengen in Amsterdam; althans zonder deze ware hij niet benoemd. Ik hoop, dat hij zijn seminarium werk als het voornaamste, ‘t eerste, het a/h/ andere werk voorafgaande blijve beschouwen’.[743]

Ook elders in de Broederschap valt het niet in goede aarde. Groenewegen en de beide organen wordt verweten meer belangstelling te hebben voor de persoonlijke kanten, dan voor het belang van de Broederschap. Over het algemeen wordt uitgesproken dat de Broederschap bij een verplaatsing niet is gediend. Slechts Groenewegen wordt er beter van.[744] R. Miedema stuurt een brief aan zijn collega-predikanten waarin hij zijn bezwaren op een rij zet. Een groep predikanten stuurt een rondschrijven aan de vaste leden van de algemene vergadering.[745] Opvallend bij deze groep van opponerende predikanten is dat zij niet slechts tot één generatie of één theologische richting te rekenen zijn. Zij achten verplaatsing niet in het belang van de Broederschap. Voor de studenten is het, om wetenschappelijke motieven, beter om te studeren in een academiestad als Leiden. De geschiedenis van het Seminarium toont dat juist daar de opleiding bloeit. Ook klinkt het verwijt dat de verplaatsing slechts aan de orde komt nu Groenewegen in Amsterdam is benoemd.

> ‘Terwijl toch niemand voor de benoeming van Prof. Groenewegen een ogenblik aan overplaatsing dacht of deze wenschte, schijnt nu – volgens de toelichting van het Curatorium – alles op eenmaal tot Amsterdam te trekken’.

De verplaatsing is niet aantrekkelijk omdat de positie van de Amsterdamse theologische faculteit omstreden is gezien de uitspraken van de gemeenteraad. Tenslotte moet, ondanks de grote waardering voor Groenewegen, zijn positie niet het zwaarste wegen, maar het belang van de opleiding. Zij verzoeken de hoogleraar ad-interim hoogleraar te willen blijven. Ook in de kerkelijke pers krijgt de zaak aandacht. B.D. Eerdmans – bekend van eerdere polemiek met Groenewegen – bestrijdt de Amsterdamse plannen.[746] Hij zou het betreuren, wanneer de Broederschap het standpunt zou verlaten dat haar kweekschool op de meest wetenschappelijk verantwoorde locatie gevestigd behoort zijn. Amsterdam verwijt hij een ‘goed koopmanschap’ dat met wetenschap niets te maken heeft.

> ‘Het moet voor onzen Leidschen ambtgenoot bijzonder pijnlijk zijn geweest indien zijne wetenschappelijke beteekenis door zulke overwegingen moest worden belicht, om verkozen te worden. Dit wordt des te onaangenamer nu tegelijk stappen worden gedaan om verlost te worden van een Faculteit, die men eigenlijk niet wil’.[747]

Leden van de Commissie tot de Zaken zien de oppositie met zorg aan. B. van Stolk acht de ‘oppositie niet mis’. Er is een uitgebreide correspondentie. Men staat in verbinding met de voorzitter van het bestuur van de Amsterdamse gemeente. Hij betreurt het dat de toelichting zo slecht is. In een brief van 31 augustus schrijft Stenfert Kroese aan Van Stolk over het rondschrijven van Miedema. Hieruit blijkt dat ook deze oorspronkelijke voorstanders van verplaatsing dat niet van harte zijn.

> ‘Kijk ook dit, zoo even ontvangen tot mij gericht schrijven van Miedema eens in. De argumenten zijn, althans voor een deel, wel te weerleggen, maar dit vrees ik, niet overtuigend. Er is ontegenzeggelijk wel voor behoud van ’t Seminarium te Leiden een en ander te zeggen, maar is er een aangewezen persoon die daar Groenewegen kan vervangen? Dit wordt te veel uit het oog verloren, want ik zou niet weten wie?’.

Twee dagen eerder had Stenfert Kroese al verteld over een brief van C.D. Sax waarin hij onder meer schreef dat men zich moet verzetten tegen de ‘conspiratie’ om Groenewegen aan de kant te zetten. Sax zelf is ook voor verplaatsing, maar waarschuwt voor het sterke verzet. Op 8 september schrijft C.E. Hooykaas aan Van Stolk over de kwestie.

> ‘Meer argumenten baten niet. En indien wij nog maar het gevoel hadden dat Curatoren en Commissie in den grond meenen wat er in den Beschrijvingsbrief staat’.[748]

De gemeente Arnhem, bij monde van haar predikant en secretaris, verklaart bij een verplaatsing van de opleiding de bijdrage aan het hoogleraarstraktement in te trekken. In een brief van 8 september reageert Groenewegen op de ontwikkelingen.[749] Hij beklaagt zichzelf en de Amsterdamse faculteit. Hij vindt dat de Broederschap hem onwaardig behandelt. ‘En leerlingen die alles aan mij te danken hebben doen aan de manoeuvre mee!’. In elk geval weigert hij op het verzoek in de motie gedaan in te gaan. In een brief aan Van Stolk schrijft de voorzitter van de Commissie tot de Zaken, J. Kraus, openhartig over de situatie.

> ‘Voor mij is langzamerhand komen vast te staan dat het door ons gunstig geadviseerde voorstel principieel onaannemelijk is, maar op opportuniteitsgronden te verdedigen, nu Gr. het beroep eenmaal heeft aangenomen. Alles hangt dan daarvan af of men Gr. behouden wil, of het even goed zonder hem meent te kunnen stellen. Wij hebben gezegd behouden, dus volgt het seminarie hem. Een zaak die de meerderheid nu maar moet uitmaken. Op de vergadering zullen de meeste stemmen reeds vooraf zijn vastgesteld. Men zal elkander daar niet overtuigen. In onze voor-onderhandelingen met A’dam hebben wij de persoonlijke sympathie en de waardeering voor G’s werk zoo sterk laten gelden dat de principieele kant van de zaak op den achtergrond gedrongen is’.

In het *Algemeen Handelsblad* schrijft C.E. Hooykaas over de zaak. Het is een kwestie van kiezen tussen Leiden of Groenewegen. De buitengewone Algemene Vergadering vindt plaats op 12 september 1916. De secretaris van curatoren licht het voorstel nogmaals toe. Curator Eldering ondersteunt het nog steeds. Hij acht het van groot belang dat de positie van de seminariumhoogleraar in Amsterdam, waar hij ook gewoon hoogleraar zal zijn, veel beter is. Voorts is de verplaatsing een middel om te komen tot grotere vrijzinnige samenwerking. De curatoren dr. J. Hooykaas en Oort distantiëren zich echter van hun eerder ingenomen standpunt. Zij zullen voor het voorstel stemmen, maar zijn inmiddels van mening veranderd. Ook ds. I. Hooykaas (1866-1944), lid van de Commissie tot de Zaken, is tot andere inzichten gegeven. Hij zal tegen het voorstel stemmen. Hij geeft toe zich teveel door het persoonlijke te hebben laten beïnvloeden. Dan reageert Groenewegen zelf. Zoals blijkt uit een opmerking van Kraus in het verslag van een Utrechtse bestuursvergadering heeft Groenewegen dan al besloten te gaan bedanken voor het seminariumhoogleraarschap. Hij neemt het woord met bezwaard hart. Het heeft

hem teleurgesteld hoe de beide circulaires met vijandigheid het voorstel bestreden hebben. Miedema heeft zelfs zijn circulaire niet aan hem opgestuurd. De Amsterdamse faculteit heeft hem aangesteld omdat men vertrouwen heeft in zijn capaciteiten, niet alleen om het Seminarium te verwerven. Vanzelfsprekend kon hij, Groenewegen, daar niet alleen over beslissen. Commissie tot de Zaken en Curatoren waren unaniem voor. Sinds die tijd zijn er geen nieuwe argumenten gehoord, zodat de verandering van standpunten van leden van deze colleges merkwaardig is. In de loop van de vergadering worden de argumenten nog eens herhaald. De oud-curator De Louter houdt een vlammend betoog voor Amsterdam en bestrijdt de tegenargumenten. Bisschop Boele betreurt het dat het persoonlijke zo op de voorgrond is komen te staan. Hem gaat het erom dat de vorming van de predikanten beslist niet is gediend met een verplaatsing. In Leiden is de integratie van theologen met andere studenten veel beter dan in Amsterdam. Juist die contacten zijn van het grootste belang. De Amsterdamse afgevaardigde Heydeman constateert dat er tegen het blijven in Leiden niets meer is dan het vertrek van Groenewegen. Zonder sterkere argumenten is verplaatsing niet aan de orde. In Amsterdam dreigt het sectarisme. Uit het weerwoord van Groenewegen blijkt hoezeer hij zijn positie in Leiden als kerkelijk hoogleraar tegenover een faculteit heeft betreurd.

> ‘Wie kan ontkennen dat dan onze Hoogleeraren in de toekomst niet meer van allen invloed op het onderwijs zullen beroofd zijn, afhankelijk van de beleefdheid of men bij benoemingen hun oordeel wil vragen of negeeren. De Broederschap heeft het nu in de hand voorgoed haar Seminarium en haren Hoogleeraareen waardige positie te verschaffen’.[750]

Uiteindelijk wordt het voorstel tot verplaatsing met een meerderheid van 61 tegen 37 stemmen afgewezen, bij één blanco stem. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* sluit de gevoelige kwestie af met een beschouwend artikel op 16 september 1916. Geconstateerd wordt dat de Broederschap zich heeft verzet tegen ‘de geniale vondst’ van het naar de hoofdstad halen van Remonstranten als resultaat van politieke berekening en goed koopmanschap. De 61 stemmen tegen keerden zich tegen dit misbruik van wetenschap voor koopmanschap en het gebruik van de Broederschap als pion op het ‘schaakbord der Amsterdamsche universiteitspolitiek’. De overkomst van een goed hoogleraar blijft in Amsterdam tenslotte de troostprijs.

Al met al is de verhouding tussen Groenewegen en de Remonstrantse Broederschap ernstig verslechterd. Groenewegen voelt zich miskend, aan de kant geschoven, na zoveel jaren trouwe dienst als predikant en hoogleraar. Tegen 1 oktober vraagt hij ontslag, maar verklaart, op voorwaarde dat de benoeming van een opvolger voor 1 januari geregeld zal zijn, nog enige tijd de noodzakelijke werkzaamheden te willen verrichten. Meer kan hij niet aanbieden, nu zijn nieuwe werkgever, de gemeente Amsterdam, toch al ernstig teleurgesteld is over de afloop van de kwestie. Voor Groenewegen is het ook een financieel drama. Zo schrijft hij dat de toename van traktement volstrekt wordt weggevaagd door de hogere kosten die hij in Amsterdam zal hebben en door het verlies van pensioenrechten.[751] Kort hierop besluit de Commissie tot de Zaken dat het geen zin heeft Groenewegen te vragen de zaken te behartigen. Het zal niet lukken om voor het nieuwe jaar een nieuwe hoogleraar benoemd te krijgen. Verder hebben curatoren verklaard dat er geen activiteiten op het programma staan waarbij een hoogleraar nodig is. Hem wordt,

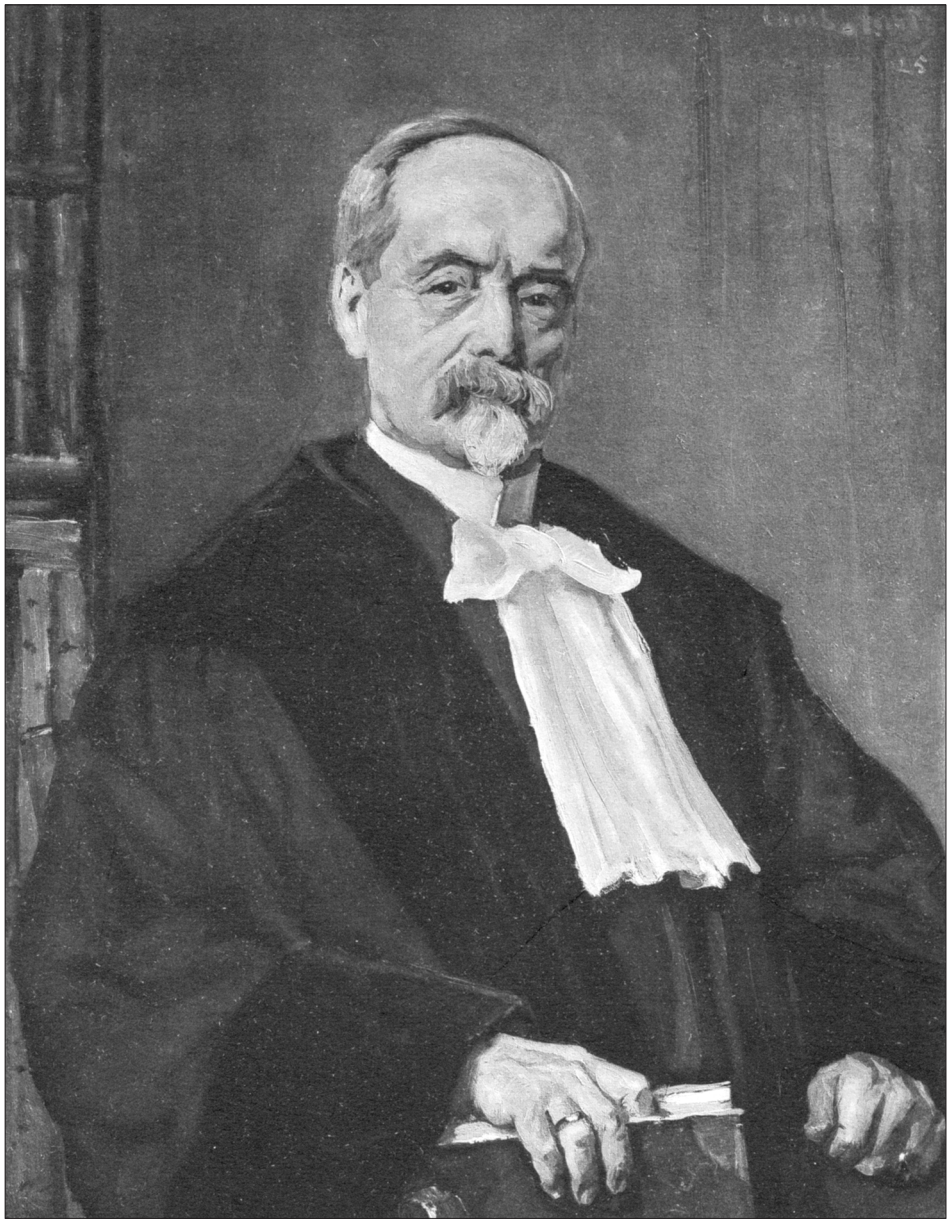

H.Y. Groenewegen (1862-1930) als hoogleraar aan de Amsterdamse universiteit.

met terugwerkende kracht, op de meest eervolle wijze, op eigen verzoek, ontslag verleend per 1 oktober. In een volgende brief aan Stenfert Kroese beklaagt Groenewegen zich. Hij voelt zich nog steeds miskend.

> ‘Of de wijze waarop de Broederschap zich van haren Hoogleeraar heeft losgemaakt ook op de “meest eervolle wijze” is geschied moet het nageslacht maar beoordeelen. Ik voor mij heb geen reden tot “een warme dankbetuiging”’.[752]

Voor 3 januari 1918[753] wordt een volgende buitengewone algemene vergadering samengeroepen. Op de agenda staan het ratificeren van het ontslag van Groenewegen en het benoemen van een opvolger. Velen blijken de gevolgde procedure bij het ontslag van Groenewegen te betreuren. Hij had niet met terugwerkende kracht ontslagen behoren te worden. Verder betwijfelen sommigen of een ontslag door de Commissie tot de Zaken wel rechtsgeldig is. Na toelichting door Commissie tot de Zaken en Curatoren stemt men, zij het niet van harte, uiteindelijk in met het gevoerde beleid. Tijdens deze zelfde vergadering wordt Groenewegen wegens zijn grote verdiensten voor de Broederschap benoemd tot vast lid. Uit onderlinge correspondentie van de Commissie tot de Zaken blijkt dat hij dit pas na grote aarzeling wil aanvaarden. Groenewegen blijft verongelijkt over wat er is gebeurd. In verschillende brieven in 1918 aan J. van Hoboken, dan lid van de Commissie tot de Zaken, blijft hij zich miskend voelen. Zo schrijft hij op 29 november 1918:

> ‘Ik laat het oordeel over hetgeen ik 30 jaar lang voor de Brp., haar voornaamste gemeenten en haar Seminarium gedaan heb, en ook de houding van Brp. tegenover haar laatsten hoogleeraar, aan het nageslacht. Ik voor mij kan in oprechtheid verklaren, dat mijne liefde voor de Brp. door vele pijnlijke ervaringen niet is verminderd en dat ik bereid blijf zoolang ik leef voor haar te doen wat ik kan’.[754]

Als een doekje voor het bloeden wordt hem aangeboden in 1919 bij de viering van het driehonderdjarig bestaan van de Broederschap de speciale tentoonstelling te openen tijdens de bijzondere Algemene Vergadering die dan plaatsvindt. Het zal een van de laatste keren zijn dat hij bij een algemene vergadering aanwezig is. Alleen bij het besluit over het adres aan de overheid over dienstweigering zal hij nog aanwezig zijn. De verwijdering van de Broederschap is duidelijk. Alleen al het gegeven dat de bibliotheek van het Seminarium op één na geen van zijn publicaties na 1918 bevat, spreekt boekdelen. Direct na het besluit tot ontslag van Groenewegen gaat men op zoek naar een opvolger. In een rondschrijven van curatoren aan de gemeenten worden vier namen genoemd van mogelijke opvolgers. Het betreft hier slechts een suggestie. De buitengewone algemene vergadering die op 3 januari 1918 bijeen zal komen is vrij een ander viertal vast te stellen. De genoemde namen zijn Haentjens, G.J. Heering, C.E. Hooykaas en Oort. Hooykaas laat weten niet voor benoeming in aanmerking te willen komen. Het bestuur van de gemeente Dokkum zendt een brief rond waarin de aandacht wordt gevestigd op haar predikant, C.D. Sax, als kandidaat voor de vacature. Zoals te verwachten is in de officiële verslaglegging van de vergadering weinig te vinden van de overwegingen die tot de uiteindelijke keuze geleid hebben. Slechts de oud-curator De Louter spreekt over de verschillende kandidaten. Wanneer het zou gaan om gebleken wetenschappelijke attitude zou Haentjens de man zijn, nu echter steeds meer gekeken wordt naar de praktische zijde van het predikantsambt beveelt hij Oort aan.[755] Verder worden er geen stemverklaringen afgegeven. Het uiteindelijke viertal wordt vastgesteld op Haentjens, Heering, Oort en Sparnaay. Hieruit wordt het tweetal Heering en Oort gekozen, waarvan uitein-

delijk Heering met 48 tegen 42 stemmen gekozen wordt. Dat Heering volgens sommigen de gedoodverfde kandidaat was, blijkt uit brieven van P.D. Chantepie de la Saussaye aan Roessingh.[756] Ook de besprekingen binnen het bestuur van de Arnhemse gemeente tonen aan dat het te voorzien was dat Heering de nieuwe hoogleraar zou worden.

> 'Hierna neemt de voorzitter [Heering, noot TB] het woord en deelt mede dat hij na lang denken tot klaarheid is gekomen, hoewel de laatste maanden minder prettig voor hem waren. Als predikant is hij altijd gelukkig geweest en of dit als hoogleeraar ook zoo zal zijn is een stap in 't duister. Op de a.s. vergadering zal hij moeten beslissen en zoo hem blijkt dat de Broederschap hem verlangt, dan neemt hij de benoeming aan. Het zal hem zeker verdriet doen Arnhem te moeten verlaten, doch op den duur zou toch of de studie of het gemeentewerk er onder lijden'.[757]

In het *Festschrift* voor Heerings zeventigste verjaardag gaat G.J.Sirks (1887-1969) uitgebreid in op de beoogde verplaatsing van het seminarium.[758] Bij alle uitgesproken argumenten zal, moet de historicus constateren, ook onuitgesproken meegespeeld hebben de verschuiving die bezig was zich te voltrekken in de theologie. Men voelde aan dat de keus van een nieuwe hoogleraar ook de theologische inzichten bij het Seminarium zou veranderen. Het moderne theologische denken had een nieuwe kleur gekregen. Juist Heering stond voor een nieuwe lijn, voor ingrijpende verandering. De voorzichtige formulering van Sirks is betekenisvol:

> 'Nu geviel het, dat juist Heering, die als één der eersten voor het professoraat aan het Seminarium genoemd werd, met anderen midden in deze nieuwe oriënteering stond. [...] Bij een eventuele professoraatswisseling aan het Seminarium konden deze niet buiten geding blijven. [...] De stemmingen gaven duidelijk aan in welke richting zij zich bewoog; zij heeft in de persoon van de hoogleraar mede een keuze gedaan voor haar toekomst'.[759]

Conclusie

Terwijl de verplaatsing van het Seminarium in 1872 vrij openlijk een nadrukkelijk theologische keus was, voor het modernisme en tegen de 'Groninger' Tideman, is de besluitvorming in 1916 niet zo eenduidig uit te leggen. Dit speelt temeer daar de bronnen slechts sporadisch verwijzen naar een theologische positiekeuze. De opposanten zijn bovendien niet van één theologische richting. Dat is in elk geval niet het punt waarop zij elkaar herkend hebben. Het lijkt eerder op een generatiekwestie. De jonge generatie predikanten vindt het tijd dat Groenewegen verdwijnt. Ongetwijfeld zullen daarbij bepaalde persoonlijke en theologische kwesties meegespeeld hebben. De bronnen laten het echter niet toe daar vergaande conclusies aan te verbinden. Nu Groenewegen zelf het voorstel doet het Seminarium te verplaatsen, is de gelegenheid daar om te komen tot een verandering. De nadrukkelijke aanhangers van verplaatsing zijn te vinden onder de oudere generatie predikanten, terwijl ook openlijk het bestuur van zijn oude gemeente Rotterdam voor hem partij kiest. In aansluiting op de beschouwingen van Sirks, die de hele kwestie van nabij heeft meegemaakt, kan worden geconstateerd dat de leerstellige verschillen wel degelijk hebben meegespeeld. Zelfs als dit voor sommige afgevaardigden bij de Algemene Vergadering geen overweging is geweest, zal voor de toekomst van de Broederschap de keuze van deze nieuwe hoogleraar later toch van groot belang blij-

ken. Met de keus voor Heering start een nieuwe periode in de geschiedenis van de Broederschap. Vanaf dit moment zal de dogmatiek, met voor Heering een rechtsmoderne inhoud, veel centraler komen te staan. Mede onder zijn leiding gaat de Broederschap een 'kerkelijker' koers varen. Zij gaat zich nadrukkelijk oriënteren op haar kerkelijkheid en zal dit op godsdienstig en maatschappelijk terrein uiten. Als voorzitter van de AV in 1918 verschaft de nieuwbenoemde hoogleraar direct duidelijkheid als hij spreekt over wat het beginsel van de Broederschap is en het evangelie voor de vrijheid en verdraagzaamheid plaatst:

> 'Doch gelukkig, beginselloos zijn wij niet. Voor twee beginselen komen wij als Remonstranten, op, [...]
> 1o het evangelie van Jezus Christus is de grondslag van ons geloof en
> 2o vrijheid en verdraagzaamheid is de spheer, waarin dat geloof behoort te leven'.[760]

Financiën

In Algemene Vergaderingen is altijd veel tijd ingeruimd voor financiële kwesties. Ondanks de grote zelfstandigheid van de gemeenten zijn er tussen de gemeenten en het landelijk verband veel financiële regelingen. Alle gemeenten zijn verplicht jaarlijks in te zamelen voor het landelijk verband: een collecte in de kerkdiensten voor de landelijke Broederschap en een inschrijving ('collecte' aan huis) voor het subsidiefonds. De opbrengst van de beide collecten wordt direct toegevoegd aan de algemene middelen en gebruikt voor het landelijke werk van de Broederschap. Daarnaast zijn er grote gemeenten die direct bijdragen aan belangrijke uitgaven van het landelijke verband, zoals het traktement van de hoogleraar. Het grootste gedeelte van de landelijke middelen wordt gebruikt voor het ondersteunen van kleine, armlastige gemeenten. Verder wordt veel gebruikt voor verschillende vergoedingen en toelagen aan predikanten. Tegenover enkele grote gemeenten die veel betalen aan de landelijke Broederschap staat een hele groep gemeenten die worden gesubsidieerd door het geheel. Zoals in het vorige deel conclusies zijn getrokken over het verband tussen de opbrengst van inzamelingen en de gehechtheid aan het geheel van het kerkgenootschap, zo wordt ook nu gekeken naar financiële aspecten van de besluitvorming die inzicht geven over de verhoudingen. In het vorige deel is gebleken dat er een verschil is tussen oude en nieuwe gemeenten in de mate waarin zij bijdragen aan de landelijke Broederschap. Deze ontwikkeling zet zich voort in deze periode. Hier wordt nader gekeken naar de opbrengst van de inzamelingen in de gemeenten voor de Broederschap en het subsidiefonds. Hierbij is betrokken wat de gemeenten bijdragen aan het hoogleraarstraktement.[761]

Bij het vergelijken van de cijfers over de jaren 1906, 1910, 1915 en 1920 valt op dat het slechts enkele grote gemeenten zijn die een grotere procentuele bijdrage geven dan naar hun ledental te verwachten zou zijn. Dit zijn in elk geval de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Ook de Utrechtse gemeente draagt gul bij. Opvallend is dat de gemeente Friedrichstadt veel geeft. Haar bijdrage is ongeveer 12x groter dan men zou verwachten op grond van ledental. Dit is te verklaren uit de rijkdom van deze gemeente, die tot het einde van de negentiende eeuw een soort 'dividend' aan haar leden uitbetaalde.[762] Ook de gemeenten Zwammerdam en Leiden vallen op door een relatief hoge bijdrage. Opvallend is dat pas in 1920 een van de nieuwe gemeenten, Meppel, meer dan

gemiddeld bijdraagt. Vooral het feit dat de grootste nieuwe gemeente Groningen achterblijft, valt op.[763] Overigens wordt het verschil wel minder groot. De nieuwe gemeenten passen zich steeds beter aan en brengen ook financieel hun deel op.
Dat de opbrengst van de collecten weleens tegenvalt, blijkt soms uit de bijzondere aandacht die hiervoor wordt gevraagd. In het jaarverslag van de Commissie tot de Zaken wordt in 1908 de kwestie met nadruk aan de orde gesteld. Er wordt daarbij een staat van inkomsten toegevoegd waaruit blijkt dat ondanks de grote toename van het ledental de inkomsten ongeveer gelijkblijven.

> '[...] zoo blijkt toch uit het overzicht, dat er naast enkele Gemeenten, wier krachtige hulp niet genoeg kan worden op prijs gesteld, andere zijn, wier stortingen langzaam afnemen, niettegenstaande haar ledental toeneemt. Ook, dat er sommige Gemeenten zijn, van wier bijdragen niet kan worden gezegd, dat zij in verhouding staan tot haar ledental [...]'.[764]

In 1911 herhaalt de Commissie deze oproep. Er blijken nog steeds gemeenten te zijn die niet inzamelen of niet collecteren. Ook zijn er nog steeds groeiende gemeenten die minder bijdragen. Daarnaast maakt de Commissie bezwaar tegen de kleinere gemeenten die menen niet te hoeven inzamelen omdat zij toch al zo klein zijn, dat zij subsidie van de Broederschap krijgen. Juist deze collecte voor het geheel der Broederschap laat zien hoe de band met het hele kerkgenootschap is.

> 'Zoodoende wordt het bedrag – dat is juist het beginsel waarop de inzamelingen berusten – door velen bijeengebracht en is het gemakkelijk te dragen, en bovendien biedt het houden van de inzamelingen eene zeer welkome gelegenheid om de leden der Gemeente te spreken over en te wijzen op den band, die hen aan de Broederschap en die alle Gemeenten onderling verbindt'.[765]

Een van de belangrijke financiële zorgen is de (on)mogelijkheid om de predikanten van de kleinere gemeenten een redelijk traktement te verzekeren. Ondanks de inspanningen ter plaatse en de bijdragen vanuit het geheel van de Broederschap is de situatie vaak verre van rooskleurig.[766] Vooral in de kleine dorpsgemeenten is de situatie vaak nijpend. In 1908 komt de kwestie van de lage traktementen aan de orde wanneer de gemeente Oude Wetering vraagt om een verhoging van haar ondersteuning met *f* 100 per jaar.[767] (Dit is tevens de aanleiding voor de hierboven beschreven oproep om meer geld in te zamelen voor de Broederschap.) Tegelijkertijd stelt de Commissie tot de Zaken voor dit ook te laten gelden voor Nieuwkoop, Boskoop en Waddinxveen. Deze gemeenten kennen zeer lage traktementen: Oude Wetering, Waddinxveen en Nieuwkoop *f* 1.230 en Boskoop *f* 1.205 per jaar. Dit voorstel wordt aangenomen, maar geeft wel aanleiding tot discussie over de hoogte van de traktementen. Sparnaay dient een motie in, die met bijna algemene stemmen wordt aangenomen, waarin bij de besturen van de gemeenten aangedrongen wordt om meer geld in te zamelen bij de leden. Sparnaay verwacht dat de besturen met deze uitspraak van de Algemene Vergadering een betere toegang bij de leden hebben.
In het openingswoord van de voorzitter van de AV van 1910 komt de kwestie van de traktementen aan de orde. Ritter haalt woorden aan van de boekhouder B. van Stolk, geschreven in 1898, waaruit blijkt dat ook toen al de traktementen te laag waren. Nu zal

de kwestie weer aan de orde komen. In het aanvullingsverslag van de Commissie tot de Zaken namelijk wordt gewezen op het in 1895 opgerichte fonds tot aanvulling van predikantstraktementen (eerder Fonds-Jorissen genoemd). Dit fonds dat oorspronkelijk tot doel had geld bijeen te brengen waarmee uit de rente nieuwe predikantsplaatsen gesticht konden worden, kan, wanneer het nu aangevuld zou worden, vaste verhogingen van de traktementen waarborgen. Door nu de hoofdsom van het fonds flink te doen stijgen (met tenminste *f* 15.000) kan uit de rente de aanvulling worden betaald. Hiervoor zal de Commissie tot de Zaken een brief opstellen die door de gemeenten onder de leden verspreid kan worden. In deze brief wordt om een opoffering gevraagd ten behoeve van de laagst betaalde predikanten. Opvallend is dat er geen argumenten worden gebruikt over de eenheid van de Broederschap om een dergelijke actie te rechtvaardigen:

> 'Mogen wij er vrede mede hebben, dat mannen, aan wie zulke hooge eischen worden gesteld, mannen, van wie wekelijks een opwekkend, bezielend woord wordt verlangd, aan wie de godsdienstige opleiding der jeugd is toevertrouwd, en naar wie in moeielijke omstandigheden wordt uitgezien om troost en bemoediging – mogen wij er vrede mede hebben, dat deze mannen, die aan anderen het beste geven wat zij hebben, zelf door huishoudelijke, dagelijks terugkeerende zorgen worden geplaagd en gedrukt?' [768]

De oproep levert een belangrijk resultaat op.

Amsterdam (2763)	*f* 4.653,72
Rotterdam (2793)	*f* 11.326,02½
Groningen (1341)	*f* 1.607,50
Arnhem (589)	*f* 1.002,05
Zwammerdam (79)	*f* 136,—
Waddinxveen (96)	*f* 7,25
Amersfoort (131)	*f* 50,—
Nieuwkoop (63)	*f* 11,50

Naast deze gemeenten biedt de Haagse jaarlijks een vast bedrag van *f* 100 aan, niet ter fondsvorming maar voor directe besteding voor het doel. De andere gemeenten laten weten geen mogelijkheid te zien nu weer een beroep op de gemeenteleden te doen of reageren in het geheel niet. Opvallend is dat niet alleen Amsterdam en Rotterdam als vanouds veel bijdragen, maar dat nu ook de nieuwe gemeenten Arnhem en Groningen flink geld geven. Toch zijn de bedragen van deze gemeenten niet op het niveau (gerelateerd aan het ledental) van de andere grote gemeenten. Uiteindelijk wordt de rente die voortkomt uit de vergroting van het Fonds verdeeld over de kleine gemeenten met een zeer laag traktement.
In 1911 poogt Rotterdam met een voorstel tot samenvoeging van enkele kleine gemeenten en eventueel de opheffing van de zeer kleine gemeente Zevenhuizen orde op zaken te stellen. Schoonhoven, Hoogeveen en Doesburg hebben nu geen predikantsplaats zodat het predikantswerk slechts af en toe kan plaatsvinden door proponenten. Bij samenvoeging is het predikantswerk geregeld en kan de ene predikant van de samengevoegde gemeente een beter traktement krijgen. De Commissie tot de Zaken zal de zaak onderzoeken.

Hoogeveen zou bij Meppel kunnen worden gevoegd, Doesburg bij Lochem. Meppel is wel bereid, maar Hoogeveen ziet geen voordelen. Ook in Doesburg verwacht men weinig baat van een predikant die niet in de gemeente zelf woont. De gemeente Zevenhuizen is niet enthousiast. Zij wil haar vermogen niet ter beschikking van de Broederschap stellen, maar blijven gebruiken voor de eigen gemeente. Ook een compromisvoorstel van de Commissie tot de Zaken om tegen overlegging van het geld de preekdienst te blijven garanderen zolang er tenminste vijf leden zijn, vindt eerst instemming, maar later toch afkeuring. Wat betreft het voorstel van samenvoeging en de onwillige houding van Hoogeveen en Doesburg vindt nog een uitgebreide discussie plaats. De gemeenten zijn te uitgestrekt om van een niet in de plaats wonende predikant veel te kunnen verwachten. Een voorstel van Eldering om de Commissie tot de Zaken nu met de gemeenteleden te laten overleggen en de besturen te passeren, wordt uiteindelijk verworpen. In 1916 dient een groot aantal predikanten een motie in over de geringe hoogte van de traktementen.[769]

> 'De Algemeene Vergadering spreekt als hare meening uit, dat de predikantstractementen in deze tijden meer dan ooit van hunne ontoereikendheid blijk geven, en noodigt de besturen der Remonstr. Gemeenten uit aan dezen noodtoestand hunne aandacht te schenken en haar middelen uit te zien, welke het peil der bezoldiging dusdanig verhoogen, dat de voorgangers van dezen druk op hun arbeid en hun gezin worden ontheven. [...]'

Hoewel men in een aantal gemeenten geniet van de vrijgevigheid is de toestand, naar het oordeel van G.J. Heering, over het algemeen onhoudbaar.

> 'Bij velen is het een nood-toestand. Het is toch niet te veel gevraagd, dat de predikant in staat zij met zijn gezin in zijnen stand zonder overmatigen druk te leven'.

Een jaar later bericht de Commissie tot de Zaken over een onderzoek naar de traktementen. Dit resulteert in een gedetailleerd overzicht van alle elementen die deel uitmaken van de traktementen. De verschillen zijn groot. De predikanten in Amsterdam ontvangen fl. 4.714 per jaar, inclusief een toelage van *f* 84 voor een tramabonnement. De predikant in Oude Wetering is de slechtst betaalde: hij krijgt *f* 1.705 per jaar. Daarnaast is in de tabel opgenomen hoeveel rijkstraktement de overheid bijdraagt aan de predikantsplaatsen. Opvallend is dat de nieuwe gemeenten Dordrecht en Vlaardingen niets krijgen. De andere nieuwe gemeenten hebben geld 'overgeheveld' kunnen krijgen van in de loop van de negentiende eeuw opgeheven remonstrantse gemeenten. De Commissie tot de Zaken ziet naar aanleiding van dit overzicht geen reden om acties te ondernemen. Veel gemeenten hebben in deze dure jaren (tijdens de Eerste Wereldoorlog) de predikanten toeslagen verstrekt. Verder mag worden verwacht dat dit een verantwoordelijkheid is van de gemeenten. Al bij het aanvullingsverslag blijkt dat het overzicht besturen tot daden heeft aangezet: Oude Wetering en Alkmaar verhogen het traktement van de predikant met *f* 150. In 1918 neemt het bestuur van Rotterdam een belangrijk initiatief om tot een uitweg te komen in de impasse van de te lage traktementen. Dit ambitieuze voorstel dat niet alleen voorziet in een minimumtraktement geldig voor alle gemeenten is ook een doorbraak in de hele financieringssystematiek van de Remonstrantse Broederschap. In plaats van het tot nu toe geldende systeem dat is gebaseerd op vrijwillige bijdragen van gemeenten,

krijgen de gemeenten nu een vaste aanslag opgelegd, gebaseerd op het ledental. Het is opvallend dat er weinig kritiek komt van die gemeenten die tot nu toe weinig bijdragen. In elk geval zal deze regeling er voor zorgen dat de gemeenten die al jarenlang systematisch minder dan gemiddeld betalen, voor hun deel aangeslagen zullen worden. Het voorstel komt erop neer dat predikanten een minimumtraktement zullen krijgen van *f* 2.000 per jaar. In grotere gemeenten dan de allerkleinste zal dit minimum hoger moeten liggen: voor gemeenten tot 300 leden *f* 2.250, tot 600 leden *f* 2.500, tot 800 leden *f* 2.750 en tot 1000 leden *f* 3.000. Daarnaast krijgen predikanten gedurende vijf jaar een periodieke verhoging van *f* 50. Het verschil tussen de nu door de gemeente verstrekte bedragen en het rijkstraktement komt ten laste van een algemeen fonds van de Broederschap. Uit dit fonds moet ook het traktement van de hoogleraar betaald gaan worden, dat nu komt uit de bijdragen van enkele gemeenten. Hiertoe is het nodig dat door elk lid *f* 0,75 wordt betaald. De bedragen zullen door de gemeenten betaald moeten worden, terwijl zij er voor zullen moeten zorgen extra bijdragen van de leden te ontvangen. In een memorie van toelichting noemt het Rotterdamse bestuur zijn overwegingen:

> '[...] de Broederschap roept predikanten tot den dienst, welnu zij behoort dan ook een minimum aan haar predikanten te waarborgen en dat minimum behooren wij allen, leden der Broederschap, bijeen te brengen in den vorm van hoofdelijken omslag over ons allen'.[771]

In haar pre-advies maakt de Commissie tot de Zaken zich zorgen over de vraag of alle gemeenten deze aanslag wel kunnen betalen. Om dit uit te zoeken wil zij een jaar uitstel. Arnhem dient een voorstel in dat op een bescheiden manier hetzelfde wil als Rotterdam. Door een aantal gemeenten samen te voegen zal er in het totaal minder geld nodig zijn om traktementen op een aanvaardbaar niveau te brengen. Tijdens de behandelingen worden er nog andere wijzigingsvoorstellen ingediend. Vlaardingen is het volstrekt eens met het uitgangspunt van Rotterdam maar wil de subsidie uit de omslagregeling beperken tot de groep van kleinste gemeenten tot 300 leden. De grotere gemeenten zullen zelf het voorgestelde minimum moeten betalen. Utrecht dient een subamendement in waarbij er geen sprake is van jaarlijkse periodieke verhoging, maar één verhoging na vijf jaar. Verder wordt de groep gemeenten van 101-300 leden samengevoegd met het traktement van *f* 2.500 per jaar. Schoonhoven volgt Rotterdam, maar wil inzetten op *f* 2.250, zodat alle bedragen *f* 250 hoger uitkomen. Amsterdam ziet vele bezwaren em wil alleen de allerkleinste gemeenten helpen. Andere gemeenten moeten zelf voor een verantwoord traktement zorgen. Ook het traktement van de hoogleraar past in deze regeling niet thuis. Voorts moet worden onderzocht of het ledental wel een juiste basis is voor de heffing. Zeker Amsterdam met zijn vele 'kleine luyden' zal het niet kunnen opbrengen. De Dordtse afgevaardigde wijst op de gemeenten die geen rijkstraktement ontvangen. Als hier geen rekening mee wordt gehouden, worden die gemeenten extra belast. Groningen vindt het door de Commissie tot de Zaken voorgestelde uitstel belangrijk. Als het gemeenten niet lukt de hoofdelijke omslag te betalen, heeft het geen zin om het voorstel door te drukken. In Groningen is het maar een klein gedeelte van de leden dat de verhoging van het traktement mogelijk heeft gemaakt. C.E. Hooykaas verdedigt het voorstel. Uitstel is zinloos. Gemeenten hebben de tijd gehad om het voorstel te onderzoeken. De noodtoestand moet nu worden opgelost. Vlaardingen (dat tot de gemeenten zonder

rijkstraktement behoort!) trekt hierop zijn amendement in. De boekhouder Van Stolk waarschuwt voor een beslissing die niet met grote meerderheid genomen wordt. Het Haagse bestuur vindt dat er ook gekeken moet worden naar de verschillen tussen de gemeenten: wel of geen rijkstraktement en ook de hoogte van de levensstandaard. Daarom is uitstel nodig. Dit wordt neergelegd in een motie van Amsterdam waarin de Commissie tot de Zaken opgedragen wordt om op de eerstvolgende vergadering voorstellen te doen over de wijze waarop de gemeenten kunnen bijdragen aan een traktementsverbetering. De voorzitter, G.J. Heering, die al enkele malen op doortasten aangedrongen heeft, acht de motie te vaag. Deze wordt verworpen. Nu wordt het hoofdbeginsel van het Rotterdamse voorstel in stemming gebracht. Dit wordt op een stem na unaniem aangenomen. Een nieuwe motie voor uitstel wordt gesteund door Haarlem en Groningen, maar door de vergadering met 49 tegen 34 stemmen verworpen. Uiteindelijk wordt het, enigszins geamendeerde, voorstel van Rotterdam met 51 tegen 32 stemmen aangenomen. Naast het belangrijke effect dat deze maatregel heeft op de hoogte van het traktement van de predikanten in de kleine gemeenten, leidt dit besluit ook tot een opschoning van het ledenbestand. In totaal worden er in het volgende jaar 586 leden minder door de gemeenten opgegeven.
Nu het beginsel van het quotum is ingevoerd, ontstaat er een volstrekt andere financiering. De landelijke Broederschap is niet meer afhankelijk van de welwillendheid van de gemeenten, maar kan als een soort belastingaanslag geld claimen van gemeenten. Dat zoiets toch gevoelig ligt, blijkt wanneer in 1922 voorstellen worden gedaan door de Commissie tot de Zaken die het volgende behelzen:

1. De minimumtraktementen voor predikanten en het traktement voor de hoogleraar worden verhoogd.
2. De (verplichte) inzamelingen voor het subsidiefonds worden afgeschaft omdat zij in het quotum worden meegenomen.
3. Het quotum wordt verdubbeld van *f*. 0,75 per lid tot *f* 1,50.

Ter toelichting bij het tweede punt wordt niet alleen gesproken over de vereenvoudiging van de administratie maar ook over de onrechtvaardigheid van de grote verschillen in opbrengst van de inzameling voor het subsidiefonds:

> ‘Tegenover de zwaardere lasten, tengevolge van de verdubbeling der bijdrage voor de gemeenten ontstaande, beoogt dit voorstel echter te doen verdwijnen de verplichte bijdrage der gemeenten aan het subsidiefonds der Broederschap volgens Art. 112, waarmede naast vereenvoudiging een besparing voor de gemeenten verkregen wordt en de onbillijkheid ophoudt, dat sommige gemeenten in verhouding per lid zeer veel bijdragen en andere weinig, ja soms in het geheel niets’.[773]

Op dit voorstel worden amendementen ingediend door Amsterdam en Arnhem. Die van Amsterdam betreffen technische details die hier buiten beschouwing kunnen blijven, op een na, dat voorstelt om gemeenten te stimuleren hun eigen bijdrage aan het traktement te verhogen. Dan het Arnhemse voorstel: de sinds 1918 bestaande regeling ging ervanuit dat de Broederschap de bestaande (niveau 1918) traktementen aanvulde tot een vast minimum. Arnhem stelt nu voor alle predikanten uit de centrale middelen een minimum-

traktement van *f* 3.000 te vergoeden terwijl datgene wat daar bovenuit zou moeten gaan uit de gemeentelijke middelen wordt betaald. Dit voorstel toont een zwakke plek aan. Het blijkt namelijk dat de grote gemeenten relatief weinig voor hun predikanten betalen. Bij aanname van het Arnhemse voorstel moeten Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Leiden en Meppel veel meer gaan betalen dan ze nu doen, terwijl de andere gemeenten juist minder quotum kwijt zijn. Dit komt door de grote bedragen aan rijkstraktement die deze gemeenten ontvangen. Tegelijkertijd wordt op deze manier door alle gemeenten in gelijke mate betaald om de traktementen op *f* 3.000 te brengen. Dat wil zeggen dat de paar grote gemeenten veel moeten bijdragen voor de vele kleinere gemeenten, die nu geen *f* 3.000 uit de Broederschapskas ontvangen. Arnhem licht als volgt toe:

> 'Worden de lasten gelijkelijk omgeslagen over allen, wat ieder billijk zal noemen, en moeten dientengevolge zes onzer grootere gemeenten belangrijk meer opbrengen, dan volgt daaruit dat de leden dezer Gemeenten tot dusver te weinig voor de Broederschap hebben opgebracht'.[774]

Gek genoeg krijgt het Arnhemse voorstel weinig aandacht in de discussie. Arnhem zelf verdedigt het voorstel niet echt enthousiast, maar de grote gemeenten bestrijden het ook niet met verve. De Commissie tot de Zaken legt vooral nadruk op de verdediging van haar eigen voorstel, met de vermelding dat het systeem zo eenvoudig mogelijk gehouden moet worden, dus dat er niet al te veel omslagen plaats moeten vinden. Enkele middelgrote gemeenten betuigen hun instemming met het Arnhemse voorstel. Wellicht heeft Arnhem het niet zo serieus bedoeld, maar is de opzet geweest enige nuance aan te brengen in de waardering van de bijdragen van de verschillende gemeenten. De Haagse boekhouder K.Th.G. de Lange is tegen beide voorstellen. De grote gemeenten krijgen zo teveel vaste lasten. Daarnaast acht hij het niet correct dat de kleine gemeenten die voordeel hebben bij deze veranderingen, mogen meestemmen.[775] Na enig gekissebis wordt het voorstel van de Commissie tot de Zaken, met vele kleine wijzigingen en vooralsnog slechts voor één jaar, uiteindelijk aangenomen met de kleinst mogelijke (2/3) meerderheid van 58 stemmen voor en 29 tegen.[776] Een jaar later komt de Commissie tot de Zaken met een voorstel dat de uitgaven beperkt. Dit voorstel is uitgebreid voorbesproken met de (grote) gemeenten. Gemeenten kunnen daarin niet meer dan 33% (in uitzonderingen 40%) van hun traktement uit landelijke middelen ontvangen.[777] Verder zullen er slechts twee klassen van gemeenten, tot 100 en tot 300 leden, bijdragen kunnen ontvangen. De grote gemeenten moeten zichzelf bedruipen. Op deze manier kunnen de collectieve lasten omlaag. Het quotum wordt nu vastgesteld op *f* 1,25 per lid. Dit voorstel laat in wezen het minimumtraktement vallen. Hiertegen komt ernstig protest uit de vergadering. Protest komt ook van Amersfoort dat de mogelijkheid tot subsidie van gemeenten van meer dan 300 leden wil laten bestaan. Beide amendementen worden aangenomen. J. Beijerman en afgevaardigde Dhont dringen nogmaals aan op het mede betrekken van het rijkstraktement bij de overwegingen. Dit wordt echter afgekapt:

> 'Dr. Oort snijdt een gedachtenwisseling over het door Meppel aangeroerde af met de opmerking dat daarover bij vroegere gelegenheden reeds gediscussieerd is en men tot dusver nog geen billijker maatstaf heeft kunnen vinden dan het ledental'.[778]

Tenslotte wordt het quotum voor de komende drie jaar op *f* 1,25 vastgesteld. Al een jaar later blijkt de 40% norm toch niet absoluut te zijn. Schoonhoven krijgt (tegen het preadvies van de Commissie tot de Zaken in) toch nog *f* 500 gulden extra nu blijkt dat het onmogelijk is om de kort geleden beroepen predikant te betalen. Vanuit Schoonhoven wordt gewezen op de offerbereidheid aldaar: 100 leden brengen gezamenlijk *f* 1500 gulden op. Van Holk legt een verbinding met het later ter vergadering te bespreken agendapunt waarin wordt opgeroepen tot bevordering van de verspreiding van het remonstrantse gedachtegoed: 'Ook mag men wel ernstig zich afvragen of het gewenscht is de eenige vrijzinnige predikantsplaats in een orthodoxe en Roomsche omgeving op te heffen'. Na de invoering van het verplichte quotum is het enige tijd rustig rond de collecte voor de Broederschap. De collecte voor het subsidiefonds komt in 1923 te vervallen, omdat die mag worden verrekend met de bijdrage voor het quotum die gemeenten moeten afdragen en daarmee zijn functie verliest. Toch blijft de verplichting tot de jaarlijkse collecte bestaan. De boekhouder roept in zijn jaarlijkse toelichting bij de jaarstukken telkens weer op tot aanbeveling ervan. Soms stelt hij verwijtend dat sommige gemeenten wel erg weinig doen en wellicht een wat onhandige zondag uitkiezen voor de collecte. Op een ander moment spreekt hij bepaalde gemeenten aan om wat meer op te brengen:

> 'Amsterdam, Leiden en Arnhem bevelen wij de collecte van Art. 113 in het bijzonder aan. Hare bijdragen over 1925 steken min of meer schril af tegenover die voor 1924. Aan de overige gemeenten zij dank gebracht voor hare grootere remisen'.[779]

Een jaar later blijkt de Amsterdamse gemeente haar leven niet gebeterd te hebben:

> 'Collecten voor de Broederschap hebben wij gemeend lager te moeten ramen vanwege de bedroevende inkomsten van enkele collecten in sommige gemeenten gehouden. In dit verband noemen wij vooral Amsterdam, dat in het afgeloopen jaar op de zesde plaats voorkomt. Daartegenover droeg Rotterdam verleden jaar alleen ongeveer 1/4 van het totaal bij'.[780]

Twee jaar later revancheert Amsterdam zich, maar toch benadrukt de boekhouder dan weer dat men voor deze collecte een 'goede' zondag moet aanwijzen en dat de gemeenten moeten bekijken of de opbrengst van hun collecte wel in overeenstemming is met hun grootte. In 1934 constateert hij dat de vier grootste gemeenten het dubbele opbrengen van de 23 kleinere gemeenten. In 1936 wordt een gedeelte van de 'treurige resultaten' met naam en toenaam becommentarieerd:

> 'Wij memoren hier b.v. Groningen met slechts *f* 27, Leiden met pl.m. *f* 28, Meppel *f* 3,38, Gouda *f* 10, tegenover Oosterbeek *f* 19. Rotterdam is de eenige gemeente die tweemaal collecteert'.[781]

In 1938 doet men alweer een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van de gemeenten:

> 'Iets meer dan de helft der opbrengst van de collecte kwam uit de 4 groote gemeenten. Ik wil hier niet de gemeenten noemen, van wie de collecte tegenviel, doch beveel de verschillende gemeenten aan het staatje eens in te zien. Ik vertrouw dat velen alsdan zelve tot de slotsom

zullen komen dat hunne bijdragen niet in verhouding staan tot hun ledental en zij daaruit de consequentie zullen trekken, dat hun eer gebiedt voor een hooger bedrag zorg te dragen'.[782]

Over het algemeen blijft opvallen dat vooral de vier grootste gemeenten royaal bijdragen. Er blijven grote verschillen tussen de gemeenten, zeker wanneer het afgemeten wordt aan het aantal leden.

Conclusie

In deze paragraaf is een beschrijving gegeven van een deel van de financiële verhoudingen binnen de Broederschap. Er zijn duidelijk verschillen in de hoogte van de bijdrage aan de landelijke Broederschap. Wellicht zijn deze verschillen, uiteraard naast andere overwegingen, tekenend voor de mate van betrokkenheid bij het landelijke kerkverband. Enige grote gemeenten zijn gedurende vele jaren bereid relatief veel bij te dragen aan de algemene kas. In de grootste gemeenten Amsterdam en Rotterdam leveren de inzamelingen voor het subsidiefonds en de collecte voor de Broederschap traditioneel veel geld op. De grootste nieuwe gemeente, Groningen, is consequent in haar relatief lage bijdrage. Interessant is het plan van Arnhem om te komen tot een volstrekt ander financieringsmodel binnen de Broederschap, want het toont hoe verschillend de bijdragen van leden zijn aan de verschillende gemeenten. Per lid kost het in de grotere gemeenten gemiddeld veel minder om een predikant te kunnen aanstellen dan in de kleinere gemeenten. Het Arnhemse voorstel dat deze verschillen blootlegt en probeert weg te nemen, sneuvelt echter. Men is in de grote gemeenten wel solidair met de kleine, armlastige gemeenten, maar niet met de nieuwe gemeenten die met veel minder rijkstraktement toch moeten rondkomen. Zij worden geacht zelf hun financiën rond te krijgen; er zijn grenzen aan de solidariteit. De invoering van het quotum heeft twee gevolgen. De ongelijkheid in financiële bijdragen aan minder draagkrachtige zustergemeenten wordt weggenomen. Daarnaast ontstaat er een plicht van grotere gemeenten om kleine gemeenten te helpen, waar vroeger geen sprake was van verplichting. Ook na de invoering van het quotum blijft er een verschil bestaan in de wijze waarop de verschillende gemeenten willen bijdragen.

De oprichting van het Convent van predikanten en de subcommissie voor de geestelijke belangen[783]

Een opvallende 'bestuurlijke' verandering in deze periode is de oprichting van het Convent van predikanten, het informele gezelschap van voorgangers van remonstrantse gemeenten. In 1917 komt een groep van dertien predikanten voor het eerst bijeen in de kerkenraadskamer van de Remonstrantse kerk te Leiden. Het betreft een initiatief van G.J. Heering, C.E. Hooykaas en L.R. Oldeman. Het doel is dat men elkaar beter leert kennen en gezamenlijk aandacht besteedt aan diverse theologische en praktische kwesties die in de ambtsuitoefening aan de orde komen. Daartoe komt men een aantal keren per jaar bijeen, aanvankelijk vijfmaal, later viermaal per jaar. Alle dienstdoende predikanten en emeriti-predikanten zijn lid van het Convent van predikanten. De opzet lijkt sterk op die van de Leidse theologische disputen. Er worden 'werkzaamheden' gehouden, dat wil zeggen lezingen door de verschillende predikanten. Er worden notulen gemaakt (ook die komen qua toonzetting enigszins overeen met wat gebruikelijk is

in de disputen). Het voorzitterschap rouleert per vergadering. Degene die een werkzaamheid houdt, is de volgende vergadering voorzitter. De onderwerpen zijn van verschillend karakter. Is er de eerste tijd sprake van enige vrijblijvendheid bij de keus van het onderwerp, al vrij snel ontstaat de situatie dat vooral de 'hete hangijzers' besproken worden. Zo wordt het Convent al snel van een informeel gezelschap tot een groep die gedachte- en besluitvorming binnen de Broederschap ontwikkelt en bepaalt. In het overzicht van de gedachteontwikkeling op het gebied van de liturgie is duidelijk dat het Convent een centrale rol speelt. Hier worden vragen aan de orde gesteld, concepten besproken en aangepast. Bij de nieuwe beginselverklaring van 1928 blijkt hoe een zekere De Groot met argusogen kijkt naar de positie van het Convent. Voor hem is het Convent een 'machtsorgaan' dat een te grote invloed op het kerkelijk leven van de Broederschap heeft.
Een van de belangrijke bijdragen vanuit het Convent is de zorg voor de geestelijke ontwikkeling van het geheel van de Broederschap. In 1926 spreekt ds. F. Kleyn (1887-1970) ter Algemene Vergadering over de Organisatie en Leiding der Broederschap.[784] Hij bespreekt hoe het kerkgenootschap de afgelopen jaren is veranderd. Er is nu veel meer aandacht voor de Broederschap als geloofsgemeenschap. Kleyn plaatst dit in het verband van de ontwikkelde theologische inzichten. In tegenstelling tot het vroegere individualistische modernisme, wordt voor het eerst de vraag naar het samenbindende in het geloof gesteld. In de referaten van voorgaande jaren wordt ook de vraag naar de eigen organisatie gesteld. Bij al die nieuwe inzichten is een orgaan nodig dat geestelijke leiding kan geven. Niet het Convent, want het Convent put zijn kracht juist uit het informele van de samenkomst. Tegelijkertijd kan ook niet de Commissie tot de Zaken hiermee worden belast omdat die vooral een administratieve functie heeft. Daarom moet er een afzonderlijk lichaam komen dat zich over deze vragen buigt. Een dergelijke centraal orgaan is nodig omdat de eenheid in het geding is. Men moet proberen te komen tot een 'communis opinio', bijvoorbeeld in de liturgie. Bij de bespreking van dit referaat blijkt er al een tijdje onvrede te zijn over het vooral administratieve karakter van de Commissie tot de Zaken. Het College van Professor en Curatoren spreekt in zijn jaarverslag, in navolging van Kleyn, in opvallend felle woorden zijn teleurstelling uit over het beleid van de Commissie tot de Zaken. Zo heeft deze te weinig aandacht geschonken aan de nationale herdenking van Hugo de Groot en aan het eerste oecumenische, internationale kerkcongres te Stockholm.

> 'Niet alleen heeft de Broederschap beide keeren eene medewerking onthouden, die zij had behooren te schenken, maar tevens heeft zij, door den schijn te wekken, alsof zij zich noch voor den grooten Arminiaan en diens vredeswerk, noch voor het belangrijke pogen van Stockholm interesseerde, de gelegenheid verzuimd om haar naam in de wereld hoog te houden. Wij meenen deze feiten niet zwijgend te mogen voorbijgaan, te minder daar zij o.i. niet op zich zelf staan, doch een gemis openbaren, dat in dezen veelbewogen tijd sterker wordt gevoeld dan voorheen: een gemis aan geestelijke leiding onzer Broederschap'.[785]

In 1927 dienen Fetter, Kleyn en P.D. Tjalsma (1898-1987) een voorstel in om het ledental van de Commissie tot de Zaken uit te breiden.[786] De hoogleraar en drie predikanten (benoemd uit en op voordracht van het Convent) moeten een subcommissie vormen, belast met de zorg voor de 'geestelijke belangen'. Met deze voordracht vanuit het Convent krijgt deze subcommissie een vaste positie binnen de kerkelijke organisatie. Het

bestuur van Rotterdam (uitgezonderd de predikanten) is principieel tegen dit voorstel, omdat het vreest dat binnen de Broederschap een soort 'geestelijke stand' ontstaat. Toch wordt het voorstel ongewijzigd aangenomen. Vanaf dat moment is vastgelegd dat een gedeelte van de Commissie tot de Zaken op voordracht van het Convent wordt benoemd. Een van de eerste taken van de subcommissie is de bespreking van de voorstellen voor de nieuwe beginselverklaring.
Het Convent krijgt langzamerhand een belangrijke rol binnen de Broederschap. In het Algemeen Reglement krijgt het convent een plaats toegewezen, en tegelijkertijd wordt ook de interne organisatie strakker. Het voorzitterschap wordt toebedeeld aan de seminariumhoogleraar. Hij maakt een rooster van de theologische werkzaamheden, zodat de centrale vragen van de dogmatiek allemaal aan de orde komen.

Conclusie
De bestuurlijke ontwikkelingen beïnvloeden het zich ontwikkelende zelfbeeld van de Broederschap niet of nauwelijks; veeleer zijn deze ontwikkelingen uitdrukking van een reeds in gang gezette verandering. De toelating van de vrouw tot het predikambt bijvoorbeeld is het resultaat van maatschappelijke ontwikkelingen en wordt nergens in verband gebracht met specifiek remonstrantse beginselen. De veranderingen in de financiële structuur hebben evenmin een achtergrond in het remonstrantse zelfbeeld. De strakkere organisatie van de Broederschap en de oprichting van het convent van predikanten zijn uitwerkingen van een meer centralistische denkwijze. Zij creëren vooral de mogelijkheid om de zich ontwikkelende nieuwe lijnen in theologie en remonstrants zelfbeeld sneller te verspreiden.

3. De Broederschap tussen de andere geloofsgemeenschappen

De houding tegenover remonstranten die verhuizen naar een plaats waar geen remonstrantse gemeente is en die tegenover nieuwe remonstranten, is tekenend voor de verhouding tot de andere kerkgenootschappen. Daarom wordt hier eerst ingegaan op de ontwikkelingen op dit terrein. Daarna komt de verhouding tot 'aanpalende' geloofsgemeenschappen als de Hervormde Kerk en de NPB aan bod. In de voorgaande periode was de Amsterdamse Vrije Gemeente nog een belangrijke gesprekspartner, maar die komt nu nauwelijks nog ter sprake. Voorts zal de 'vrijzinnige verzuiling' besproken worden. Dit gedeelte, dat vooral steunt op bestaande literatuur, is relatief bescheiden, daar eruit blijkt dat deze verzuiling niet heeft geleid tot een wijziging van het remonstrantse zelfbeeld. Tenslotte worden de eerste stappen op het terrein van de oecumene geschetst. Het initiatief van een vrijzinnige samenwerking in federatief verband sterft een snelle dood. De wereldwijde oecumene komt in beeld. De voorbereidende initiatieven die uiteindelijk zullen leiden tot de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 werpen hun vruchten reeds af. Als reactie hierop zal de Broederschap zich bezinnen op het al dan niet kerkelijke karakter van haar organisatie. Uitgedaagd door de oecumene verwoordt zij waar zij wil staan als onderdeel van de ondeelbare kerk van Christus.

Stagnatie van de groei[787]

Terwijl de Broederschap sterk groeide in de perioden besproken in de eerste twee delen van dit proefschrift, verandert dat in deze periode. De belangrijkste oorzaak van deze stagnatie is de oprichting van vrijzinnige organisaties binnen de Hervormde Kerk. Zo heeft de Evangelische Unie zich verweerd tegen de uitbreiding van de Broederschap, in Leiden en in Dordrecht. Vanaf 1905 wordt deze rol overgenomen door de steeds beter georganiseerde Vereniging van Vrijzinnige Hervormden, eerst op provinciaal niveau, later ook in landelijk verband. De oprichting van nieuwe remonstrantse gemeenten komt daarmee in deze periode bijna tot stilstand.[788] Pas rond de Tweede Wereldoorlog zullen er weer nieuwe gemeenten ontstaan. Hun ontstaansgrond ligt echter vooral in de groeiende suburbanisatie. Zo ontstaat bijvoorbeeld in 1941 de gemeente Naarden-Bussum en in 1942 de gemeente Hilversum. In de zich daar uitbreidende forensengemeenten blijken steeds meer remonstranten, afkomstig uit andere gemeenten (met name Amsterdam en Utrecht), te wonen. Er zijn al afdelingen van de Nederlandse Protestantenbond aanwezig, maar toch verlangen de remonstranten eigen activiteiten. Wanneer in 1935 een in Bussum wonend lid het Amsterdamse bestuur om activiteiten vraagt, begint het werk onder de remonstranten in het Gooi. Overigens gaat dit niet zonder slag of stoot, want men neemt nadrukkelijk afstand van de NPB. Het laat zien hoe het eigen kerkgenootschappelijk belang niet opzij wordt gezet voor het belang van een andere (bevriende) organisatie. De gemeenten Eindhoven (1941) en Hengelo (1932) ontstaan onder andere omstandigheden. Ook hier is migratie de oorzaak, zonder dat er concurrentie is met een

bestaande afdeling van de NPB. Daarnaast vindt in 1934 de constituering als gemeente van de groep remonstranten in Oosterbeek plaats. Al in 1907 is zij door de Algemene Vergadering erkend als een afzonderlijke kring. Zij komt voort uit een groep modernen die zich in 1887 reeds georganiseerd hebben. Haar ledental wordt het ene jaar wel, het andere jaar weer niet opgenomen in de ledenlijst bij dat van Arnhem. In 1934 krijgt zij de volledige zelfstandigheid van een nieuwe gemeente.
De in 1908 opgerichte gemeente Vlaardingen is in deze periode de laatste gemeente die ontstaat zoals de andere nieuwe gemeenten: uit een groep ontevreden hervormden, die via de tussenvorm van een (kerkhoudende) afdeling van de Protestantenbond, kiest voor het remonstrantisme.
De onderstaande tabellen geven een overzicht van de groei van de Broederschap. De relatieve groei blijkt te stagneren in deze periode. Zie de tabel, overgenomen uit *De Religieuze Kaart van Nederland*.[789]

	Aantal zielen	%	Aantal leden	zielen/ leden
1849	4909	0.16	–	
1859	5326	0.16	–	
1869	5486	0.15	–	
1879	9678	0.24	–	
1889	14689	0.32	8502	1.72
1899	20811	0.41	12272	1.69
1909	27450	0.47	16227	1.69
1920	31215	0.46	17100	1.82
1930	29719	0.38	19887	1.49

Terwijl het ledental blijft groeien, daalt het percentage remonstranten. De Broederschap neemt dus af in importantie.
Onderstaande tabel geeft een overzicht van het ledental van de Broederschap. Opvallend is de knik in de curve van het ledental rond 1911. Die heeft te maken met de manier waarop de algemene leden geteld zijn. Voorheen werden deze leden verbonden geacht met de gemeente waar zij eerder lid waren. Wie bijvoorbeeld in Amsterdam lid was, daarvandaan vertrok en elders ging wonen, waar geen remonstrantse gemeente was, bleef toch als ‘algemeen lid’ aan Amsterdam verbonden. In de ledentallen van de gemeente Amsterdam werd zo iemand niet geteld, terwijl wel bij Amsterdam een getal van ‘algemene leden’ gegeven werd. Voor deze statistiek zijn deze leden steeds opgeteld bij de gewone leden. Vanaf 1911 moeten deze algemene leden echter overgeschreven worden naar de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing. Veel van deze algemene leden blijken echter of niet meer te bestaan of niet verbonden te willen zijn met deze landelijke commissie. De knik in 1918 komt door een opschoning van het ledenbestand, daar gemeenten dan per lid een bepaald bedrag (quotum) aan de Broederschap moeten gaan afdragen.

In de jaren dertig trekt de getalsmatige ontwikkeling al de aandacht. In *URB* wordt op verschillende momenten gerefereerd aan volkstellingen, vooral als aansporing om het werk onder de verstrooiden ter hand te nemen. In het bijzonder de volkstelling van 1930 geeft aanleiding tot uitgebreide beschouwingen. W.R.M. Noordhoff (1898-1972) vraagt er in *Levensrichting* aandacht voor.[793] Hij constateert dat het percentage remonstrantse zielen in de Nederlandse samenleving is verminderd. Het aantal onkerkelijken in het geheel van de samenleving is toegenomen. Verder valt op dat de leeftijdsopbouw niet meer optimaal is. Gemiddeld zijn de remonstranten ouder dan een doorsnee van de samenleving. Opvallend is ook dat de meeste remonstranten in stedelijke gebieden wonen. In plattelandsgebieden wonen vijf keer minder remonstranten dan in urbane gebieden. Bij de indeling naar welstand en beroep valt op dat remonstranten meer dan gemiddeld in leidinggevende beroepen werken. De Amsterdamse indeling in wijken laat zien dat de meeste remonstranten in de 'betere wijken' wonen. In vergelijking met andere kerken is het vrouwelijk element groter dan elders. Toch waarschuwt Noordhoff voor een te snelle conclusie. Onder de gemeenten zijn toch ook volksgemeenten te vinden. Noordhoff knoopt aan zijn beschouwing nog enkele aanbevelingen vast. Wat de sociale structuur van de Broederschap betreft: zij mag geen 'côterie' worden door zich aan bepaalde klassen of groepen te binden. Zij moet de deuren en de harten openhouden.

Verder gaat het erom dat er iets met deze cijfers gebeurt. Er moeten verstandige maatregelen worden beraamd. Tenslotte moeten de gewone gemeenteleden het geloof in de werfkracht van de beginselen niet laten varen.
Wat opvalt is dat hier – voor het eerst – een zakelijke benadering vanuit getalsmatige overwegingen wordt gegeven, maar ook hoe nadrukkelijk wordt opgeroepen tot een 'zendingsbewustzijn'. Noordhoff zoekt de bereidheid tot verkondiging van het Evangelie 'op onze wijze'. Deze oproep tot vrijmoedige evangelisatie is nieuw in moderne, remonstrantse kring.

Remonstranten in de verstrooiing
Tussen 1905 tot 1940 vindt er een ontwikkeling plaats in het denken over het werk onder remonstranten die niet aan een gemeente verbonden zijn. Aanvankelijk vindt men het niet wenselijk actie te ondernemen. Remonstranten die gaan wonen waar geen remonstrantse gemeente is, kunnen het beste elders hun kerkelijk heil zoeken. Met oprichting van de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing wordt dit anders. Remonstranten hebben zich eenmaal aangesloten bij de Broederschap. Zij heeft de verplichting voor hen te zorgen. Het oprichten van eigen kringen moet niet gezien worden als overdreven kerkzucht, maar is het opkomen voor het authentiek gevoelen van remonstranten. Het staat vrijzinnige samenwerking niet in de weg, het is er een voorwaarde voor. In de jaren dertig komen de zaken anders te liggen. Met het opkomende remonstrantse zelfbewustzijn en de groeiende kerkelijke aspiraties is er geen reden meer niet naar uitbreiding van de eigen organisatie te streven. Men is bereid veel meer geld daarin te pompen, zonder dat er zelfs maar een discussie over de principiële wenselijkheid van dit beleid plaatsvindt. De remonstrantse actie in het Gooi, weer twintig jaar later, laat zien dat de aanwezigheid van andere vrijzinnige geloofsgemeenschappen niet meer als een belemmering wordt gezien. De Broederschap blijkt – in eigen ogen – een zelfstandig recht van bestaan te hebben dat niet behoeft te worden opgeofferd aan het grotere belang van andere vergelijkbare organisaties. De thematisering van de getalsmatige aspecten van de Remonstrantse Broederschap is opvallend. Deze mededelingen worden niet zomaar gedaan, maar roepen op tot een groter zendingsbewustzijn. Dit alles is in overeenstemming met het grotere zelfbewustzijn.

In het vorige deel is beschreven hoe de Algemene Vergadering in 1907 de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing heeft opgericht. Deze commissie is in eerste instantie niet onomstreden. Sommige toonaangevende predikanten vinden de doelstelling, actieve ledenwerving, onremonstrants. Daarnaast staat deze commissie de samenwerking met andere vrijzinnige groeperingen in de weg. De Haagse predikant P. Heering vreest dat de opkomst van een 'moderne beweging' gehinderd zal worden door de versnippering van krachten. De seminariumhoogleraar, Groenewegen, die steeds een warm voorstander van 'zendingswerk' zal blijven, roept daarentegen op om de liefde voor de Broederschap niet te laten verflauwen. Uit een verslag van Groenewegens aanwezigheid bij een vrijzinnig-godsdienstig wereldcongres blijkt nog eens hoe wenselijk hij het vindt om de vrijzinnigheid te verspreiden.

'O, wanneer wij slechts meer geldelijken steun konden schenken, ik ben zeker wij zouden in

tal van plaatsen nieuwe gemeenten kunnen stichten en nog veel meer doen voor de bevestiging en verbreiding van vrijzinnig godsdienstig leven'.[794]

Uit de jaarlijkse verslagen van de commissie aan de Algemene Vergadering is een goed beeld te verkrijgen van haar activiteiten. In 1908 wil haar secretaris Maurits Snellen onderzoek doen naar mogelijke activiteiten ten behoeve van verspreid wonende remonstranten in Apeldoorn, Breda en Hilversum. Snellen wordt door zijn collega-bestuurders enigszins afgeremd. In hetzelfde jaarverslag acht de commissie haar taak tweeledig: het onderhouden of behouden van de band tussen Broederschap en verstrooid wonende leden en het entameren van activiteiten – waaronder kringvorming- ten behoeve van die leden. Uiteindelijk ligt de nadruk op het contact door middel van het verstrekken van abonnementen op *URB* en het incidenteel versturen van stichtelijke lectuur zoals losse nummers uit de serie *Vrijzinnige Godsdienstprediking* (een reeks waarin vrijzinnige en ook remonstrantse preken verschijnen). Zo wordt er arbeid verricht voor zich constituerende remonstrantse kringen of verenigingen. Dit bestaat uit huisbezoeken aan alle remonstranten in een bepaald gebied, bijv. Apeldoorn, Nijmegen of Zwolle, en het faciliteren van contacten voor bijvoorbeeld aannemingscatechisatie door een remonstrantse predikant. Zo verricht de predikant van Doesburg dit werk voor remonstrantse gezinnen in Apeldoorn. Uit de verslagen blijkt dat de respons op de circulaires vrij gering is. Slechts een gedeelte van de remonstranten die verhuizen naar een plaats zonder remonstrantse gemeente, en die dus vallen onder de zorgen van de commissie, neemt de moeite te reageren en zich in te schrijven als algemeen lid. Dit wordt beter wanneer enige jaren later het Algemeen Reglement zo wordt gewijzigd, dat besturen verplicht zijn melding te maken van verhuizingen naar een plaats buiten hun ressorten. Vanaf 1912 discussieert de Algemene Vergadering opnieuw uitgebreid over de verhouding tussen het lidmaatschap van een plaatselijke gemeente en het algemeen lidmaatschap van de Broederschap. De structuur die de wijzigingen van 1912 van het Algemeen Reglement kenmerkt is duidelijk. Slechts wie binnen het ressort van een gemeente woont, kan daar lid zijn. Anderen worden algemeen lid en vallen onder de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing. Utrecht en Groningen zijn hiertegen en stellen een regeling voor waarin enige vrije keuze blijft bestaan. Hoewel pas later de regeling zo zal worden dat een attestatie automatisch wordt doorgestuurd naar de nieuwe gemeente (of commissie voor de verstrooiden) houdt men vast aan de inzichtelijkheid van het systeem.
Vooral het kringvormende werk van de commissie vindt bestrijding. In 1908 noemt ds. I. Hooykaas haar een commissie van actie en propaganda. Hij vindt instemming bij zijn broer C.E. Hooykaas en bij P. Heering. Ook Stenfert Kroese beziet de commissie met argwaan.

Vlaardingen[795]
De geschiedenis van de vernieuwde Vlaardingse gemeente is goed vergelijkbaar met die van andere nieuwe gemeenten. De van oudsher bestaande remonstrantse gemeente was aan het begin van de negentiende eeuw zo klein geworden dat zij in 1810 werd opgeheven. De nieuwe gemeente ontstaat uit een groep malcontente hervormden die zich eerst organiseert binnen de NPB. De moderne, hervormde predikant, ds. W.L. Riehm (?-1890) blijft na de omwentelingen van 1867 als laatste moderne over. Zijn werk wordt ernstig

bemoeilijkt; de problemen doen zich voor bij de aanneming van nieuwe leden. Onder zijn leiding wordt in 1881 een afdeling van de NPB opgericht. Een jaar later zal hieruit ook voortkomen een nieuwe Vrijzinnige Christelijke Zondagsschool. Zoals ook elders resulteert een adres van 829 leden van de NPB aan de rechtzinnige kerkenraad niet in een beroep van iemand van gewenste theologische richting in de vacature-Riehm. Het antwoord van de kerkenraad is voorspelbaar: 'Wij mogen niet, het doet ons leed, God weet het, plicht en geweten gebieden het ons'.[796] De Protestantenbond organiseert al kerkdiensten in een zaaltje. De Rotterdamse predikant I. Hooykaas wordt erbij betrokken. Hij adviseert een eigen kerklokaal te bouwen. Om het geld in te zamelen voor de kerkbouw worden renteloze leningen uitgeschreven, die bij een bepaald aantal recht geven op het lidmaatschap van de vennootschap 'De Protestantenbond', dat alleen open staat voor leden van de NPB. In 1891 wordt het nieuwe gebouw ingebruik genomen. De afdeling wordt bestuurd door een bestuur dat tegelijkertijd het bestuur van de vennootschap is. In deze eerste jaren worden er wel afzonderlijke kerkdiensten en catechisaties georganiseerd, maar is men nog nadrukkelijk lid van de Hervormde Kerk. Collectes worden gehouden voor de hervormde diaconie. Gedoopt wordt er door ds. F. Haverschmidt in Schiedam of door orthodoxe predikanten in de grote kerk. Vanaf 1893 gaat men zelf dopen. Deze dopelingen worden dan in een eigen doopregister ingeschreven, dat onder geen enkel kerkelijk gezag staat. De eerste predikant die onder deze noemer doopt is de remonstrantse predikant ds. W.M. de Vries. Er blijven problemen bestaan rond de aanneming van nieuwe leden. Deze vindt plaats in de vrijzinnige (hervormde) gemeenten te Rijswijk, Schiedam of Nieuw-Helvoet. Een oplossing die het reizen overbodig maakt, namelijk dat de kerkenraad van de andere gemeente in Vlaardingen de leden aanneemt, wordt door de synode onwettig geacht. Deze belemmeringen leiden ertoe dat op een gegeven moment van de 29 nieuwe leden er acht zich aansluiten bij een remonstrantse gemeente. Terwijl er in de eerste jaren slechts een predikant wordt aangesteld voor de catechisaties begint de vraag naar een eigen voorganger luider te klinken. Zo wil men de achteruitgang van de afdeling tegengaan. Naar aanleiding van een mislukte poging om via een advertentie in o.a. *De Hervorming* aan een voorganger te komen, adviseert de Rotterdamse predikant J.H. de Ridder jr. aansluiting bij de Remonstrantse Broederschap. Eerst wordt dit steeds, om onduidelijke redenen, verworpen.

> 'Het bestuur is het met den heer de Ridder volkomen eens, dat het op die manier niet kan blijven gaan, maar daar den heer de Ridder niet veel licht in deze verschaft gaan wij er niet veel mede vooruit, het eenige wat den heer de Ridder aangeeft, is ons aansluiten bij de Remonstrantsche Broederschap, maar dat is ook zoo gemakkelijk niet en al waren er ook enkele leden voor te vinden, de overgroote meerderheid zeker niet'.[797]

Rond 1907 blijkt het financieel slecht te gaan met de afdeling. De vergoedingen voor gastpredikanten worden verminderd. Slechts enkele rijke leden blijken de gemeente te steunen. Als die er echter niet meer zijn, worden de problemen steeds groter. Dan vindt men het tijd worden zich toch bij een landelijk kerkverband aan te sluiten. Wanneer in het najaar van 1907 de voorganger, M.H. Schippers, aangeeft te willen stoppen, komen de zaken in een stroomversnelling. Het bestuur acht overgang naar de Remonstrantse Broederschap het meest gewenst en schrijft dit in een brochure van november 1907 aan

de leden. De argumenten zijn drieledig. Aansluiting bij een bestaand kerkgenootschap zal de vastheid en eenheid van de gemeenschap bevorderen, het geeft de doop een kerkelijke geldigheid en tenslotte zal de aanneming en bevestiging van nieuwe leden in eigen kring kunnen gebeuren. Het bestuur beschrijft de wijze waarop een nieuwe remonstrantse gemeente gesticht kan worden. Aan de volgende voorwaarden moet voldaan worden.

1. de aandeelhouders van de vennootschap moeten afstand doen van hun aandelen.
2. de nieuwe leden moeten hun lidmaatschap van de hervormde kerk opzeggen en remonstrant worden.
3. bij een minimum van 100 leden wordt de gemeente levensvatbaar geacht.

Verder geeft het bestuur een beschrijving van de Remonstrantse Broederschap en schetst de financiële mogelijkheden bij aansluiting. De NPB-afdeling blijft bestaan, hoewel deze dan wel de taken zal afstoten die door de nieuwe gemeente worden behartigd: godsdienstonderwijs en godsdienstoefeningen. Bij het stuk van het bestuur is een notitie gevoegd van Schippers over de wenselijkheid van aansluiting bij de Remonstrantse Broederschap. Overgaan naar een ander kerkgenootschap doet men niet zomaar. Tegelijkertijd constateert hij ook dat 'blijven' geen optie is. Nu de orthodoxie in veel plaatsen het heft in handen heeft dreigen vele modernen vervreemd te raken van de kerk. Dat zij lidmaat zijn van een kerkgenootschap dat hen slechts via een omweg wil toelaten als leden, is onwaarachtig en verdient geen continuering. De Remonstrantse Broederschap heeft de afgelopen dertig jaar ruimte geboden aan vrijzinnigen die geen plaats meer hadden in hun kerk. Hervormde predikanten zijn met een gedeelte van hun gemeenten overgekomen, elders namen gemeenteleden het initiatief. Schippers betreurt het dat de vrijzinnige uittocht niet groter is geweest. Waren er meer mensen meegegaan dan hadden wellicht anderen nog voor het kerkelijk leven behouden kunnen worden:

> 'Wij meenen dat, als er in tijds eene afscheiding, een uiteengaan op eenigszins groote schaal had plaats gehad, dit in menig opzicht de kracht der vrijzinnigen en vooral veler belangstelling zou zijn ten goede genomen. Wij meenen dat daar alsnog toe moet worden overgegaan, al zal het nu wel niet meer op zoo groote schaal geschieden als wanneer vóór vijfentwintig jaren de beweging in die richting ware gestuurd. Wij meenen dat overal waar de vrijzinnigen in het gedrang zijn en zij niet tot eigen gemeentevorming komen, het gevaar voor langzamerhand vervloeien van hun kring zeer groot is'.[798]

Schippers neemt afstand van de roep om de Hervormde Kerk niet te verlaten zoals die klinkt vanuit de Evangelische Unie en de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland. Hij verweert zich tegen hun kritiek. De realiteit is dat in de Hervormde Kerk door de orthodoxie telkens verheugd wordt gereageerd, wanneer er weer een moderne gemeente 'om' is. Hij toont aan dat de vrijzinnige invloed in elk geval aan het afnemen is. En hoe waarachtig is het om lid te blijven van een gemeente waar men niet gewenst is? 'Maken wij ons toch geene illusiën!' Als men prijs stelt op het voortbestaan van het vrijzinnige gedachtegoed moet men een zelfstandige organisatie oprichten en zich afscheiden van de kerk, die de deur voor de vrijzinnigheid gesloten houdt. Overgang naar de Broederschap is het meest wenselijke. Dezelfde geest die nu vrijzinnigen verbant uit de kerk, verwijderde remonstranten drie eeuwen eerder al.

> ‘Wij gevoelen ons niet aan hen verwant omdat zij op dit of dat punt van de kerkleer zus of zoo dachten, wij zouden ons in de godsdienstige voorstellingen dier oude Remontranten waarschijnlijk op nagenoeg geen enkel punt geheel kunnen vinden, maar wij voelen ons hunne geestverwanten, hunne geestelijke nakomelingschap, omdat zij streden voor de echt Protestantsche vrijheid van geweten, omdat zij geen kerkelijk juk zich wilden laten opleggen, omdat zij, toen de Gereformeerde Kerk met haren leerdwang en hare gewetensinquisitie weer den weg van Rome opging, het zuivere beginsel der Hervorming hoog hielden’.[799]

Een halve eeuw geleden hoopte deze Broederschap nog een plek terug te vinden in de Hervormde Kerk die zich in die periode verdraagzaam opstelde. Nu is er echter geen ruimte meer voor vrijzinnigen. Zij kunnen slechts via een achterdeur binnenkomen. In een noot legt hij uit dat hij chargeert, maar niet ten onrechte:

> ‘Het is natuurlijk den schrijver dezer regelen niet onbekend, dat dit niet geldt van de Kerk in haar geheel. Deze weert tot heden geene “moderne” lidmaten, laat ook nog “moderne” candidaten toe tot het predikambt. Doch praktisch is het wel zoo, waar het in zoo’n groot aantal gemeenten en onder dezen al de grootsten, dus gaat, evenals in de gemeente hier ter plaatse, waar het nu voornamelijk om te doen is. Eene poging, ook het achterdeurtje te sluiten, m.a.w. te weigeren elders aangenomen lidmaten in te schrijven, is onlangs al ergens voorgekomen. Het geval is, meen ik, weer gesust, maar zal zich wel herhalen’.[800]

De overgang naar de Remonstrantse Broederschap is al eerder gebeurd door aannemelingen. Schippers meldt dat van de 44 aannemelingen uit de afdeling in de periode 1904 -1907 reeds 41 algemeen lid geworden zijn van de remonstrantse gemeente te Rotterdam. Als de jongeren is geadviseerd om deze weg te gaan, kunnen de ouderen niet achterblijven:

> ‘Wij zijn het [...] zedelijk verplicht aan de jongelieden, die wij [...] niet mogen veroordeelen tot een levenslang omzwerven als door een woestijn, maar die wij zoo mogelijk moeten brengen in een goed land, waar zij woonplaats vinden en teerkost, ja “overvloed van melk en honing.” Zulk een goed land gaan wij binnen als wij ons organiseeren tot eene gemeente der Remonstrantsche Broederschap’.[801]

Het voorstel van het bestuur en de toelichting van Schippers worden rondgezonden naar invloedrijke remonstranten. Kruimel (lid Commissie tot de Zaken), Bisschop Boele, Stenfert Kroese en Groenewegen sturen adhesiebetuigingen. Zij achten aansluiting zeer wenselijk. Er blijkt weinig terughoudendheid uit hun schrijven. Boele geeft Schippers gelijk in zijn oordeel dat eerdere afscheiding wenselijk geweest zou zijn:

> ‘Een feit, als thans te Vlaardingen plaats heeft, en een beweging die blijk geeft van belangstelling in ‘t vrijzinnig godsdienstig leven, dat zijn schoonste verto[l]king vindt in onze Broederschap, kan ik niet anders als met groote vreugde begroeten. Inderdaad, ik ben ‘t met den steller van ‘t rapport eens, wanneer hij zegt, dat “als er eertijds een afscheiding, een uiteengaan op eenigszins groote schaal had plaatsgehad, dit in menig opzicht de kracht der vrijzinnigen en vooral veler belangstelling zou zijn ten goede gekomen”. Daarom verblijdt ‘t mij, als ik hoor van actie in de richting onzer Broederschap’.[802]

Op 7 januari 1908 komen de leden van de NPB-afdeling bijeen. Het voorstel van het bestuur wordt besproken. Er is groot enthousiasme. Er leeft slechts één zorg: wat betekent dit voor de diaconale voorzieningen? Iemand vraagt zich af wat er gebeurt wanneer hij komt te overlijden. Dan kunnen de kinderen niet naar het hervormde weeshuis. Hierop wordt geantwoord dat ook de Remonstrantse Broederschap een diaconie kent. Hierop wordt besloten de Remonstrantse Vereniging op te richten. Ter Algemene Vergadering in juni heeft de Commissie tot de Zaken voorgesteld de vereniging te erkennen als gemeente van de Broederschap. Een commissie van pre-advies moet een oordeel geven omdat het voorstel te laat is ingediend. De vraag is in hoeverre de nieuwe gemeente in staat is een eigen predikant te beroepen. In tegenstelling tot het eerder door de commissie gesuggereerde is er nog geen stamkapitaal gevormd, waarmee vanuit de rente, het traktement van de predikant betaald kan worden. Het traktement zal te laag zijn. De commissie van pre-advies wil haar goedkeuring echter niet onthouden, nu de vereniging erg groot is (182 leden en 200 begunstigers). Bij zo'n krachtige groep zou het een gebrek aan vertrouwen zijn om de onmisbare hulp te onthouden die de Broederschap kan bieden. Wel verwacht de commissie dat de gemeente alles in het werk stelt om het traktement zo snel mogelijk op *f* 2000 per jaar te brengen. Al in januari 1909 wordt de Boskoopse predikant C.E. Hooykaas als haar eerste predikant beroepen. Op dat moment heeft zij 226 leden. Dit zal in de periode van onderzoek groeien tot 378 in 1940.

Zwolle

In 1911 organiseert een groep remonstranten in Zwolle zich als kring. Men zoekt aansluiting bij elkaar en wenst remonstrantse diensten te organiseren. Op 16 januari 1911 melden zij in een brief aan de Commissie tot de Zaken hun bestaan.[803] Hun motivatie is dat er zo voorzien kan worden in catechetisch onderwijs en dat nu en dan een eigen predikant kan voorgaan. Op 30 januari vraagt de Commissie tot de Zaken in haar antwoord of het uiteindelijke doel van deze remonstrantse vereniging is te komen tot de oprichting van een eigen gemeente. Dat lijkt immers vooral wenselijk op plaatsen waar vrijzinnige prediking niet voorhanden is. Voor het overige is de Commissie van harte bereid de noodzakelijke informatie te verstrekken. Op 26 februari volgt weer een antwoord uit Zwolle. Nu wordt melding gemaakt van de oprichting van de vereniging, in aanwezigheid van Groenewegen, de hoogleraar van het Seminarium. De warme reacties op het voorstel te komen tot deze kring hebben de oprichting bevorderd. De reacties in de kerkelijke pers zijn daarentegen teleurstellend. De kwestie zet kwaad bloed bij andere vrijzinnig georiënteerde groepen ter plaatse en is aanleiding voor een kleine polemiek in *De Hervorming* waarbij het opvallend is dat ook remonstrantse predikanten de groep in Zwolle en de seminariumhoogleraar die haar verdedigt, afvallen. In een ironisch getoonzette open brief richt de Zwolse, hervormde predikant S.K. Bakker zich op 27 januari 1911 tot Groenewegen.[804] Met de vraag waarmee hij de hooggeleerde lastig wil vallen, is hij eerder geweest bij de predikanten Bisschop Boele en Stenfert Kroese. Zij konden hem niet helpen, naar Bakker aanneemt omdat zij, komend uit de Hervormde Kerk, de remonstrantse traditie niet goed kennen. Bakker heeft vernomen dat remonstranten in Zwolle zich organiseren om samen een kring te vormen om 'op remonstrantse wijze het evangelie [te] belijden, hun kinderen in dat remonstrantse evangelie op [te] voeden enz'. Tegelijkertijd is hem opgevallen dat de initiatiefnemers geen kerkgangers van hem zijn,

noch van zijn voorgangers, noch van zijn collega's. Om nu te weten hoe deze groep bediend moet worden, stelt hij Groenewegen de vraag: 'Wat is toch het remonstrantse evangelie? Want als ik iets begrijp, dan is het, dat zij juist dat verlangen te horen? Anders zouden ze wel tot een onzer komen'. Groenewegen reageert op dezelfde ironische wijze.[805] Hij geeft het eenvoudige advies een van de betrokken remonstranten er zelf eens naar te vragen. Wanneer Bakker niet de hooghartige houding zal aannemen 'van vertegenwoordiger der kerk met de eenig ware leer, die eigenlijk de alleenheerschappij moest voeren in deze gewesten' zal hij zeker antwoord krijgen. Het remonstrantse evangelie bestaat niet, maar vermoedelijk zijn deze remonstranten gehecht aan hun eigen kerkgenootschap, omwille van historie, beginselen en karakter. Groenewegen acht het een teken des tijds dat men thans meer dan vroeger een binding voelt met de traditie van de kerk waarin men staat. Zou Bakker het ook niet waarderen wanneer hervormden, zo zij in een minoriteitspositie waren, zich aaneen sloten en probeerden hun kerk naar vermogen te steunen, al was het maar met een klein groepje? In een volgende brief toont Bakker zich teleurgesteld dat de kringvorming in Zwolle voortgang gevonden heeft.[806] Hij is tegen de 'wonderlijke kringetjesvormerij'.

> 'Het komt mij voor, dat wij dit alles wel eens rustig en ernstig mogen overwegen, niet als Hervormden of Remonstranten of Doopsgezinden, maar als mensen, die boven alle kerken liefhebben den bloei van 't vrijzinnig godsdienstig leven in ons land'.

In hetzelfde nummer staat ook een brief van 'D.H.-S'. Zij vraagt zich af of het verwijtbaar is dat zij, komende uit de hervormde gemeente te Groningen, daar remonstrant geworden, in Zwolle volstrekt tevreden met de vrijzinnig-hervormde prediking, de hervormde gemeente als haar nieuwe thuis beschouwt? Desgevraagd hebben de remonstrantse kringleden verklaard dat het hun niet te doen is om de prediking of catechese, maar om de binding aan 'onze traditie, onze nobele beginselen, de liefde voor ons kerkgenootschap'. De briefschrijfster heeft in Groningen geleerd dat de liefde voor de beginselen van het modernisme uitgaat boven die voor de Remonstrantse Broederschap. In het standpunt van de kring ziet zij 'oude gildegeest'.

> 'Daarom voel ik even weinig als die andere 10 à 15.000 Remonstranten (van de ± 20.000) uit Groningen, Dordrecht, Lochem, etc., die als 't ware "toevallig" Remonstrantsch zijn geworden, en die waarschijnlijk Ned. Hervormd zouden zijn gebleven, als zij in Deventer, Zwolle, Nijmegen, etc. gewoond hadden'.

Van twee remonstrantse predikanten wordt een reactie geplaatst in *De Hervorming*. Als eerste van de Dokkumer predikant C.D. Sax. Zijns inziens is het streven van de Zwolse groep onremonstrants.

> 'De groote mannen onzer Broederschap hebben, als ik wel zie, haar nooit als doel maar als middel beschouwd en zij konden zich geen heerlijker tijd droomen dan waarin hun Broederschap zich zelf overbodig zou hebben gemaakt omdat haar beginselen algemeen goed zouden zijn geworden. Ik weet dat ik aldus schrijvende niet alleen u, maar ook den tijdgeest tegen mij heb'.[807]

Ook G.J.W. Oldeman (1878-1949) is tegenstander van wat er in Zwolle gebeurt. De Algemene Vergadering dient die activiteiten af te keuren. Het beginsel van de vrijzinnigheid is van groter belang dan de liefde voor een kerkgenootschap. Het past leden van de Broederschap om de hervormde gemeente te Zwolle te steunen, al kan men ook lid blijven van de Remonstrantse Broederschap.

> 'Ik ben wat de heer Bakker noemt een onvervalschte Remonstrant, heb mijn opleiding genoten bij Prof. Tiele, heb mijn proponentsexamen gedaan onder Prof. Groenewegen. Ik houd van de Broederschap om haar verleden en haar krachtig steunen van het vrijzinnig beginsel in dezen tijd. Maar ik zou 't betreuren, als de Broederschap haar medewerking zou verleenen, om het totaal overbodige kringetje van Remonstranten te Zwolle te steunen. Verleende de Broederschap goedkeuring en steun, dan is zij m.i. ontrouw aan het vrijzinnig beginsel'.[808]

Mevrouw 'D.H-S' doet er dus het beste aan remonstrant te blijven, maar zich niet aan te sluiten bij de nieuwe remonstrantse kring. Haar brief roept ook nog andere reacties op. C. Boerendonk constateert dat het verstandiger is om te blijven wat men is, namelijk hervormd, als men zich niet gebonden voelt door traditionele voorliefde. Vrijzinnigen moeten hun eigen gemeenten niet ondermijnen. Een hervormde vrijzinnige kring en een remonstrantse gemeente dienen elkaar te helpen. 'Een Ned. Herv. leek' geniet van de ironische briefwisseling, maar constateert ook dat er jammer genoeg te weinig samenwerking is. Hij ziet graag een nieuwe organisatie die de beginselen tot hun recht kan laten komen. Anders reageert 'Dr. K.' die oproept tot het inzicht dat in Zwolle toevallig nu wel een vrijzinnige hervormde gemeente aanwezig is, maar dat dat elders een groot probleem is.

> 'Hoe kunt u nu van de Remonstranten te Zwolle vergen dat zij zich zouden voegen bij een Kerk die, zoolang 't nog duurt, slechts toevallig dáár haar in onze oogen beteren kant toont?'[809]

Een volgend nummer bevat de reactie van de Zwolse kring.[810] Men betreurt de polemiek, maar verklaart ook dat het geen sektegeest is die tot oprichting van de kring heeft geleid. Van afscheiding of scheurmakerij kan geen sprake zijn, daar men nooit verbonden is geweest aan de hervormde gemeente. Ook gelooft men dat aansluiting bij de remonstrantse kring het vrijzinnig godsdienstig leven zal steunen. Groenewegen reageert niet in dit blad. Wel plaatst de redactie een ingezonden brief verschenen in de *N.R.C.* van 25 februari. Groenewegen verbaast zich over de ophef die ontstaan is doordat een aantal remonstranten hun natuurlijke begeerte gevolgd hebben door zich bij elkaar aan te sluiten. Deze mensen hebben niet meer gedaan dan uit liefde voor hun kerkgenootschap elkaar opgezocht zodat zij hun godsdienstige behoeften zouden kunnen vervullen: godsdienstonderwijs voor hun kinderen dat voorbereidt op het lidmaatschap van de Broederschap en pastorale zorg.

> 'Op grond daarvan betreur ik het, dat men zonder nader onderzoek, zonder kennis van personen en toestanden de stichting van dezen kring, die geheel hetzelfde doet en beoogt wat elders, naast geestverwante kerken en vereenigingen, Hervormden, Doopsgezinden enz. hebben gedaan en beoogd, verdacht is gaan maken als bekrompen kerkzuchtig drijven, scheurmakerij enz. Kwaaddenken en kwaadspreken, waar ernstige menschen uit liefde en overtuiging ernstige daden doen, die niemand kunnen schaden maar slechts gemeenschappelijke belangen kunnen bevorderen, lijkt mij een onverantwoord bedrijf'.

Groenewegen verwerpt sektegeest, maar staat liefde voor de Broederschap voor: voor haar prediking, haar schoon verleden en haar schone taak in de toekomst. In *URB* verdedigt hij zich uitgebreider en vertelt hij wat hij in Zwolle heeft gezegd bij de eerste bijeenkomst van de nieuwe kring.[811] De eerste kennismaking van Groenewegen met de groep in Zwolle was hem sympathiek. De plannen in Zwolle zijn gemaakt zonder inmenging van buiten af. Groenewegen acht dat verblijdend: warme, offervaardige liefde voor de Broederschap. Tot een groep van ongeveer 70 remonstranten heeft hij gesproken over deze verheugende herleving van godsdienstig bewustzijn. De reacties van buiten, dat er sprake zou zijn van kerkelijk separatisme en sektegeest acht Groenewegen onzinnig. Er is vervreemding van kerk en godsdienst die niet wordt opgeheven door de aanwezigheid van een vrijzinnige prediking in Zwolle. Wel bestaat er liefde voor de Broederschap. De liefde voor de godsdienst volgt als vanzelf uit de liefde voor het kerkgenootschap. Dat het passend is de Broederschap lief te hebben, toont Groenewegen aan uit haar geschiedenis. De vrije en verdraagzame geest van het kerkgenootschap is een karaktertrek. Het verwijt dat nu juist haar geschiedenis leert dat haar voortbestaan geen doel op zich is, is niet terecht. Toen Des Amorie van der Hoeven zijn beroemde woorden sprak in 1834, was er uitzicht op een ware vereniging met ruimte voor verschillende stromingen. De geschiedenis is anders gelopen. Natuurlijk zijn er plaatsen waar de vrijzinnigheid in de Hervormde Kerk heeft kunnen doorbreken, maar tegelijkertijd blijkt het confessionalisme niet weg te denken uit de Hervormde Kerk.[812] Daarom moeten remonstranten vast blijven houden aan de vrije verdraagzame vroomheid van hun Broederschap. De kring in Zwolle moet geen concurrent worden van de hervormde gemeente. Zij heeft slechts een bescheiden taak in het organiseren van onderlinge samenkomsten van remonstranten (in kerkdiensten of gespreksgroepen) en catechisatie. Zo wordt de mogelijkheid van samenwerking met andere vrijzinnige groeperingen niet beperkt door onderlinge aaneensluiting, maar juist bevorderd.

Het werk onder de verstrooiden in het algemeen beschouwd

In 1914 houdt de seminariumhoogleraar H.Y. Groenewegen een referaat over de vraag 'Hoe te oordeelen over het vormen van Remonstrantsche Vereenigingen'.[813] Van buitenaf wordt gepolemiseerd met de Broederschap, terwijl ook remonstranten ageren tegen het 'onremonstrantse' van deze verenigingen. Groenewegen wil laten zien dat het passend is dat de Broederschap deze activiteiten onderneemt.

> 'Naar zijn lichamelijke geboorte heeft ieder mensch een vaderland of kiest zich een ander waarin hij zich beter thuis voelt. Wie wil een vaderlandlooze Zigeuner wezen? Zoo willen zij ook geen geestelijke Zigeuners worden. Zij hebben hun geestelijk vaderland gevonden. Een geestelijk vaderland, dat is voor den vromen mensch zijn kerk. [...] En ontmoeten zij andere Remonstranten die denken en gezind zijn als zij, zij voelen dadelijk den band aan de Broederschap'.[814]

De oprichting van remonstrantse verenigingen is een gezonde uiting van godsdienstig gemeenschapsleven. Het verwijt dat dit een uiting is van kerkzucht of sektegeest is niet terecht. Als de Broederschap zo haar plicht doet jegens haar leden dan doet zij dat zorgvuldiger dan de vroeger klagende religieus-socialisten en vrijzinnige hervormden het nu

doen. De Broederschap houdt niet krampachtig haar leden vast, maar doet slechts wat van haar verwacht mag worden. Zo wordt het verwijt dat 'de wind uit kerkelijke hoek waait' nergens gestaafd en wordt evenmin duidelijk gemaakt wat hieraan verwijtbaar zou zijn. Ook de verwijten van binnenuit houden geen steek. C.E. Hooykaas, zo citeert Groenewegen, spreekt over de strijdigheid van het behouden van nieuwe leden met het negentiende-eeuwse vrijzinnige kerkbegrip. Stond Des Amorie van der Hoeven in zijn rede bij het tweede eeuwfeest niet al iets anders voor, toen hij de hoop uitsprak dat er geen derde eeuwfeest gevierd zou hoeven te worden? Van buiten, vervolgt Groenewegen, klinkt de kritiek nog feller. Het gaat om bekrompen kerkzucht, zelfgenoegzame, sektarische 'coteriegeest'. Deze critici hebben geen oog voor de historische verworteling. Vrijzinnigen vergeten bijvoorbeeld dat de Protestantenbond veel te danken heeft aan die kleine Broederschap die al eeuwen een geest van vrijzinnigheid levend houdt. De woorden van Van der Hoeven zijn dikwijls verkeerd uitgelegd. In 1834 leek het nog dat er betere tijden waren aangebroken voor het remonstrantse geluid, ook in de grote vaderlandse kerk. De geschiedenis heeft echter het tegendeel bewezen. Kerkgenootschappen zijn door hun geschiedenis gescheiden, maar tegenwoordig zijn er vormen van openheid en samenwerking, bijvoorbeeld in de Protestantenbond. Toch moet die openheid de Broederschap niet veranderen in 'het kerkgenootschap van de open deur'. Dan kan zij niet meer een thuis zijn voor haar leden maar verwordt zij tot een herberg waar men maar even is en dan weer vertrekt. Tenslotte bespreekt Groenewegen het verwijt dat het belang van de gehele vrijzinnigheid maakt dat de vereniging van verstrooiden niet goed is. Het voortbestaan van het eigen kerkgenootschap is slechts bijzaak, naast het hoofddoel van de godsdienst. Maar men scheidt hier wat wezenlijk verbonden is. De godsdienst in het algemeen bestaat niet, maar vindt een verschijningsvorm in de kerken. Juist door de eigen kerk te steunen, betoogt Groenewegen, kan men meewerken aan het uiteindelijke doel van alle kerken en ook alle godsdienst: Gods Koninkrijk, God alles in allen.

Naast instemming, bijvoorbeeld van de kant van J.A. Beijerman, ontmoet dit referaat ook weerstand. Groenewegen lijkt te filosofisch ingesteld. Hij gaat uit van mensen die net als hij de Broederschap en haar traditie goed kennen. Zij kunnen kiezen zoals Groenewegen dat doet. De meeste gemeenteleden weten echter niet zoveel en kiezen op andere gronden. Zij houden bij verhuizing de band niet aan, omdat zij die band niet zo voelen. Zo werd een aannemelinge geadviseerd, toen zij verhuisde naar een plaats zonder remonstrantse gemeente, zich aan te sluiten bij de Hervormde Kerk. Daar zou zij meer kunnen bereiken dan wanneer zij zichzelf afzonderde. Volgens C.E. Hooykaas vergeet Groenewegen dat velen remonstrant zijn geworden vanwege problemen in het eigen kerkgenootschap. Stenfert Kroese ziet een verschil tussen gemeenten die ontstaan zijn onder de invloed van heersende orthodoxie, dat waardeert hij, en de nieuwe remonstrantse kringen. Deze geven blijk van sektarisme door zich op te sluiten in eigen kring. Sparnaay, lid van de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing, laat zien dat zijn commissie niet de hand heeft gehad in de oprichting van deze kringen. Zij zijn zelf actief geworden. Dit wijst niet op sektarisme, maar op een weer ontwaakte liefde tot de Broederschap die het godsdienstig leven bevordert. Overigens vraagt hij zich af of de tegenstanders zo consequent zijn dat zij vinden dat de Dordtse gemeente opgeheven kan worden nu er weer ruimte is voor vrijzinnigen in de Hervormde Kerk aldaar.

Groenewegen geeft een uitvoerige reactie. Alleen een sterke Broederschap kan strijden voor de belangen van de godsdienst en haar beginselen.

> 'Terecht is gezegd, dat wij een tak zijn. Maar niet van de Herv. Kerk[815], wel van het vaderlandsche protestantisme. De Broederschap heeft nooit gewerkt alleen voor eigen kleinen kring, en zal het ook nooit doen. Maar hoe sterker een zelfstandig tak groeit en bloeit, des te meer siert en sterkt zij den ganschen boom'.[816]

Dat de leerlinge van Hooykaas hervormd is geworden valt te prijzen, volgens Groenewegen, behalve wanneer zij dat deed omdat het haar niets kon schelen. Dat vele remonstranten van huis uit iets anders waren, zoals C.E. Hooykaas liet zien, is waar. Tegelijkertijd zijn er onder hen velen die de Broederschap als ernstige leden liefhebben. De niet-ernstigen kunnen zonder schade worden gemist. Het is de taak van de predikanten de nieuwe belangstellenden meer te vertellen over haar traditie, zodat de Broederschap meer kan zijn dan een herberg met een open deur. Vanzelfsprekend zijn er verschillen tussen de vroegere nieuwe gemeenten en de huidige kringen. Toch is het niet sektarisme dat de kringen samenbindt. Het verlangen om in de Broederschap verbonden te zijn sluit samenwerking met geestverwanten niet uit.
In *URB* bestrijdt I. Hooykaas nog Groenewegen fel.[817] Hierna komt de discussie tot een einde.[818] Hooykaas beschrijft het meningsverschil als een strijd die al duurt vanaf 1906 toen Sparnaay voorstelde onderzoek te doen naar remonstranten in de verstrooiing. Tegenover de twee bewuste aanhangers van de commissie, Sparnaay en Groenewegen, staat een meerderheid die het werk slechts gedoogt. Hooykaas stelt dat de commissie die eerst alleen onderzoek zou doen, snel begonnen is met het verrichten van activiteiten om verstrooide leden samen te voegen, in plaatsen waar nu juist wel al een vrijzinnige groepering aanwezig was: Apeldoorn, Hilversum, Nijmegen en Zwolle. Hooykaas beaamt de stelling van Groenewegen dat men niet te gemakkelijk van kerkgenootschap kan wisselen, maar zij wordt ook gelogenstraft met een verwijzing naar dr. I. Hooykaas[819], de recentelijk benoemde curator, die in zijn eerdere leven achtereenvolgens hervormd gedoopt, remonstrants aangenomen, hervormd lidmaat en diaken en later remonstrant geworden is. 'Mij lijkt dit juist goed Remonstrant. Godsdienstige belangen boven kerkelijke voorkeur!'[820]
De opmerking van Groenewegen over de wenselijkheid om ergens bij te horen en geen 'vaderlandlooze Zigeuner' te zijn, wordt gepareerd door er op te wijzen dat degenen die onder nieuwe omstandigheden – bij een verhuizing – overstappen naar de hervormde kerk, nu juist niet tot die groep behoren: '[d]at zijn ketellappers en paardedieven, die de landen van Europa doorzwerven, die nergens een vaderland hebben, waarom zij zich bekommeren, nergens belasting betalen, niets geven, veel vragen, nog meer nemen'. Wie zich laat overschrijven naar een andere kerk is daarentegen degene die verantwoordelijkheid op zich neemt en bereid is geld en moeite te besteden aan de plek waar hij een nieuw thuis gevonden heeft. Groenewegen stelt dat er geen sprake is van kunstmatige opwekking van hernieuwde remonstrantse belangstelling bij de vorming van nieuwe kringen. Zijn dat nu niet de plaatsen waar door hard werk van de commissie groepen ontstaan zijn? Zwolle lijkt het enige voorbeeld in de hele geschiedenis van de Broederschap waar het zo heeft gewerkt. Tenslotte bespreekt Hooykaas het meest principiële bezwaar

tegen de woorden van Groenewegen. Zijn uitgangspunt wordt gevormd door leden die bewust voor de Broederschap gekozen hebben en haar als het beste van de verschillende kerkgenootschappen waarderen. Hooykaas geeft toe dat er enkele remonstranten te vinden zijn, vooral onder degenen die al generaties tot de Broederschap behoren, die zo'n band hebben. Alleen: het zijn er weinig, zeker in de nieuwe gemeenten.

> 'Maar zelfs in de Rotterdamsche vormen dezen een zeer kleine minderheid. En wat zullen wij zeggen van de nieuwe gemeenten, b.v. Groningen, Arnhem, Dordrecht? Daar zijn slechts enkele, zeer weinige, die dat sterk Remonstrantsche gevoelen; de overovergroote meerderheid kwam, gedrongen door den nood der omstandigheden er toe Rem. te worden, zij weten noch gevoelen veel, zooal iets, van dat verleden of van dat speciaal Remonstrantsche in het heden'.[821]

De meesten zijn remonstrant geworden en kwamen van elders. Dat was niet omdat de geschiedenis of haar traditie goed bekend was, maar omdat men 'dolerend ter linkerzijde' was. Remonstranten behoren tot de vlottende bevolking. Veel mensen komen binnen, maar ook veel mensen vertrekken, daar de Broederschap slechts in 30 plaatsen een gemeente heeft. Bijna niemand van de nieuwelingen heeft een expliciet beeld van de Broederschap.

> 'Is men eenmaal lid, dan komt men met de vraag soms bij mij, wat is nu eigenlijk het typisch Remonstrantsche? Ik vind tot antwoord niet veel meer, dan dat wij homogeen vrijzinnig zijn, speciaal ons toelegden en toeleggen op vrijheid en verdraagzaamheid en geef dan Beyerman's boekje ter lezing [...]'.

Dit alles hoeft geen bezwaar te zijn. De Broederschap kenmerkt zich juist door haar open karakter. Van niemand wordt méér gevraagd dan onderschrijving van de beginselverklaring. Verwordt zij niet tot een fuik, wanneer zij wel gastvrij iedereen binnenlaat, maar tegelijkertijd niemand meer vrij laat, wanneer de leden terecht komen, waar geen gemeente is? 'Ik waag het er op, te zeggen, dat zou on-Remonstrantsch, dat zou ons niet waardig zijn'. Het doel van de Broederschap moet zijn het proberen invloed uit te oefenen op het godsdienstig leven in Nederland. Zoals de tarwekorrel moet sterven om leven voort te brengen, moet de Broederschap haar leden loslaten als zij het beginsel – elders – kunnen versterken.

De Haagse kwestie, conflict tussen Sparnaay en Wannée over gemeenteopbouw [823]

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog speelt er zich binnen de Haagse gemeente een conflict af tussen de predikanten Sparnaay en Wannée. Het komt vooral voort uit de karakterverschillen tussen de twee predikanten. De discussie wordt echter gevoerd op het vlak van de gemeente-opbouw. Kort gezegd komt het erop neer dat Wannée vasthoudt aan een gemeentemodel waarin de predikant bijna alle werkzaamheden verricht en daarvoor een eigen verantwoordelijkheid heeft, terwijl Sparnaay aansluit bij de opkomende trend waarin verenigingen voor gemeenteleven worden opgericht, waarin nu juist de leden een grotere rol krijgen. Dit is een voorbode van de later ontwikkelde gedachte van de participatie-gemeente, waarbinnen de leden de kerk dragen, dit in tegenstelling tot de 'domineeskerk'. Zo wil men gemeenteavonden organiseren, in gesprekskringen

gemeenteleden laten samenkomen en het onderlinge bezoekwerk ontwikkelen. Ook de gemeentebladen ontstaan in deze tijd. Sparnaay is een groot voorstander van deze ontwikkeling en. Wannée daarentegen vindt het een aantasting van zijn positie als predikant. Conflicten ontstaan onder andere over de redactie van het Haagse gemeenteblad, *Van maand tot maand*. Daarnaast blijkt er ook sprake te zijn van een meer inhoudelijk theologisch verschil. In Groningen, waar Wannée voor zijn Haagse beroep predikant was, werd het avondmaal niet gehouden. Wanneer hij dit in Den Haag wel moet doen, protesteert hij. Het bestuur houdt echter vol, zodat Wannée, naar de mondelinge overlevering wil[824], het avondmaal bedient, waarbij hij de gemeente toevoegt dat hij dit doet op last van het bestuur. De strijd komt tot een climax wanneer Sparnaay en het Haagse bestuur zich voor bemiddeling richten tot de Commissie tot de Zaken. Uiteindelijk stelt Sparnaay voor bij de verkiezing van nieuwe bestuursleden duidelijk aan te geven wie voor welke lijn in de gemeente staat. Dit gebeurt en Sparnaay wijst enkele kandidaten aan met de toevoeging dat, wanneer zij niet gekozen worden, hij zijn ontslag zal nemen. Deze kandidaten worden gekozen waarop Wannée zijn ontslag aanbiedt en per 1 september 1918 de remonstrantse gemeente verlaat. De situatie die dan ontstaat, zegt iets over het kerkmodel van de Remonstrantse Broederschap. Een groep van enige honderden aanhangers van Wannée kan niet leven met de gang van zaken en richt een verzoek aan de Commissie tot de Zaken om, onder afscheiding van de Haagse gemeente, lid te kunnen blijven van de Remonstrantse Broederschap. Het Algemeen Reglement voorziet niet in deze mogelijkheid. Wie binnen het ressort van een gemeente woont, kan geen algemeen lid zijn. Als dit niet mogelijk is, wil de groep weten of het mogelijk is in één burgerlijke gemeente twee remonstrantse gemeenten te hebben. Deze suggestie wordt door de Commissie tot de Zaken afgewezen, terwijl men zich beijvert om het Algemeen Reglement zo te wijzigen dat deze leden voor de Broederschap behouden kunnen worden. De Algemene Vergadering van 1919 wijst dit voorstel echter af, waarop Wannée en de zijnen overgaan tot de oprichting van een Haagse Vrije Gemeente die aansluiting vindt bij de al sinds 1877 bestaande Amsterdamse Vrije Gemeente. De Amsterdamse en Rotterdamse afgevaardigden schuiven het voorstel van de Commissie tot de Zaken om principiële redenen terzijde. Het Amsterdamse amendement stipuleert dat het tot het wezen van een kerkgenootschap en ook de Remonstrantse Broederschap behoort, dat hare leden tot een plaatselijk verband horen. Men betreurt de Haagse kwestie, maar ziet daarin geen reden om het principe los te laten. Ook Rotterdam heeft een amendement van gelijke strekking ingediend. De Marees van Swinderen, voorzitter van de Commissie tot de Zaken, verdedigt het voorstel. De groep van 100 leden, die een eigen gemeente zou willen, is zo groot, dat het principe voor een keer doorbroken kan worden. Gezien de beperkingen in het voorstel valt het niet te verwachten dat er andere groepen toegelaten moeten worden.

> ‘Indien de Vergadering ons voorstel verwerpt, zullen de ruim 100 Haagsche leden geplaatst worden voor het dilemma: òf leden worden van de Haagsche gemeente òf uittreden uit de Broederschap. Wie is daar mede gediend? Of er is kans dat de tweespalt herleeft, òf er is verlies voor de Broederschap. Aan het voorstel der Commissie ligt ter grondslag het grote beginsel dat de Broederschap nu 3 eeuwen heeft hooggehouden, het beginsel der verdraagzaamheid’.[825]

De afgevaardigden zijn niet overtuigd. Men wil deze situatie niet handhaven. Het is te verwachten dat de gemeenteleden zullen terugkeren. Overigens is er bij o.a. Eldering verbazing dat het voorstel niet principiëler is onderbouwd. Uiteindelijk wordt het standpunt van Amsterdam en Rotterdam met grote meerderheid ondersteund en blijft het onmogelijk om, buiten de plaatselijke gemeente om, lid van de Broederschap te zijn als men woont binnen het ressort van deze gemeente. In *URB* plaatst J.A. Beijerman een oproep aan de aanhangers van deze nieuwe Vrije Gemeente om op hun schreden terug te keren.[826] 'Weet gij wel, wat gij doet?', is zijn vraag. Hij ziet niet in waarom er een nieuwe gemeente opgericht moet worden. Het geschil gaat om verschillende werkwijzen, niet om geloofs- of gewetenskwesties. Nu gaat men over tot een nieuwe gemeente, terwijl het bijna alleen remonstranten zijn die overstappen, alleen om ontevredenheid bij de bestuursverkiezing. Om dit te adstrueren herhaalt Beijerman de argumenten van Groenewegen in zijn polemiek tegen P.H. Hugenholtz, de voorganger van de Amsterdamse Vrije Gemeente.[827] Groenewegen betoogde daarin dat de oprichting van een Vrije Gemeente niet noodzakelijk was, daar de Remonstrantse Broederschap al genoeg vrijheid laat. De huiver voor het gebruik van het woord 'christelijk' in de doelstelling is niet terecht, daar alle deelnemers het (moderne) christendom aanhangen. Verder heeft de Broederschap geen kerkelijk karakter, zodat ook dat geen reden kan zijn om te vertrekken. (Opvallend is hier hoe Beijerman, duidelijk nog een aanhanger van het linksmodernisme, dit argument van Groenewegen hanteert, terwijl de 'verkerkelijking' van de Broederschap aanstaande is.) De Broederschap hoeft zich niet antikerkelijk op te stellen daar zij poneert dat geen enkele kerk meer kan zijn dan een organisatie van godsdienstig leven. Dat zij avondmaal en doop handhaaft, komt doordat velen er grote waarde aan hechten. Zij vraagt niet eens een geloofsbelijdenis. Zij sluit slechts diegenen uit die geen godsdienst willen. Net als de Amsterdamse Vrije Gemeente kan de Haagse dus niet wezenlijk anders zijn dan de al bestaande remonstrantse gemeente. Daarom is het te hopen dat men weer tot elkaar zal komen.

Remonstranten in het Gooi en in Eindhoven[828]

In het Gooi wonende remonstranten, ten dele nog verbonden aan de Amsterdamse gemeente, richten een eigen kring, later eigen vereniging en gemeente op. Terwijl er goed functionerende afdelingen van de Protestantenbond zijn, kerkhoudend met eigen kerkgebouw en voorganger, stelt Amsterdam, geholpen met financiële steun van de landelijke Broederschap een predikant aan, speciaal voor het werk in het Gooi. De proponent F.E. van Leeuwen (1910-1974) wordt als vierde Amsterdamse predikant in 1935 beroepen en na zijn vertrek naar Indië de proponent dr. H.J. Heering (1912-2000), zoon van de seminariumhoogleraar. Deze opzet, een predikant uit een grote gemeente die zendingswerk doet in een 'buitengewest', is nieuw. In eerdere gevallen waren het zelfstandige groepen remonstranten die hooguit enige aansporing en medewerking van de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing kregen, maar niet een 'zorgende moedergemeente' hadden. Zo wordt nu voor het eerst formeel vastgelegd dat de remonstranten in het Gooi ingeschreven kunnen blijven bij de Amsterdamse gemeente. In 1937 stelt de Commissie tot de Zaken voor de Amsterdamse gemeente een bijdrage te geven in de kosten van het werk in het Gooi. Amsterdam heeft het broederschapsbelang opgenomen en verdient het met *f* 1.000 per jaar gesteund te worden.[829] Dit voorstel ontmoet

niet direct groot enthousiasme, maar wordt wel aanvaard. Een jaar later komt er opnieuw kritiek, nu van de Arnhemse afgevaardigde Maris. Hij vraagt zich af waarom er niet tot zelfstandige gemeentevorming wordt overgegaan in plaats van de voogdij van Amsterdam. Uit de woorden van de voorzitter van de Algemene Vergadering blijkt dat de zaken moeilijk liggen in het Gooi.

> 'De Voorzitter antwoordt, dat reeds het vorige jaar op de wenschelijkheid gewezen is, dat ook het Gooi ernaar streve, zelfstandig te worden. Maar de verhoudingen zijn op verschillende plaatsen verschillend en al naar de verhoudingen moet worden gehandeld'.[830]

In 1939 komt de kwestie weer ter sprake. Maris pleit weer voor zelfstandige gemeenten die subsidie krijgen. Dan blijkt dat er problemen zijn met de reeds aanwezige NPB-afdelingen.

> 'Dr. de Koning wil, als Voorzitter van den Protestantenbond, het pleidooi van den Voorzitter der Societeitscommissie ten sterkste onderstrepen. De moeilijkheden zijn in het Gooi wel buitengewoon groot. Zullen er werkelijk voor de Broederschap resultaten bereikt worden, dan moet hier de uiterste behoedzaamheid worden betracht'.[831]

De voorzitter van de Commissie tot de Zaken bevestigt 'hoe hier een probleem ligt met verschillende voetangels en klemmen'.[832] Uit de dossiers over het werk in de nieuwe remonstrantse kringen in het Gooi, bewaard in het archief van de Broederschap, blijkt dat deze aanduiding van mr. Westerouen van Meeteren enigszins eufemistisch is.[833] In een overzichtsartikel over de verhouding van de NPB en de Remonstrantse Broederschap (dat hieronder uitgebreider wordt besproken) gaat N. Blokker (1885-1975) ook in op de situatie in het Gooi. Principieel acht hij het juist dat de Broederschap kerkelijke gemeenten sticht. Dat is wat er in 1935 is afgesproken. Wel acht hij de handelswijze niet altijd even elegant:

> 'Aanvaardt men de koersaanwijzing van het hoofdbestuur van den Bond – het werken naar de kerken toe – dan zal dit verder inhouden het erkennen van den wensch naar meerder "levensruimte" voor de kerk, in casu onze Broederschap Wanneer na jaren van gezamenlijken werkzaamheid in Bussum de ontwikkeling van een Remonstrantschen kring gaat in de richting van gemeentevorming, kan, naar de initeratieven van den Bond zelf, deze zich alleen maar over het rijpen van zulk een vrucht verblijden, al hadden wij ons misschien den gang der achtereenvolgende gebeurtenissen in het Gooi wat meer elegant gewenscht. Zoo zal er ook een open erkenning moeten komen van wat aan Remonstrantsch kringwerk binnen het werkterrein van belendende Bondsafdeelingen wordt opgezet en ondernomen. Goed bezien en in vertrouwen begonnen, kan dit alleen maar het Bondswerk ter plaatse ten goede komen'.[834]

Op het moment dat de nieuwe remonstrantse activiteiten in het Gooi beginnen, is slechts een klein gedeelte van de remonstranten aldaar georganiseerd. Ongeveer een kwart van hen staat ingeschreven bij de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing, sommigen staan ingeschreven in Amsterdam en Utrecht. Tegelijkertijd is een aantal leden al lid van de afdeling Naarden-Bussum van de NPB. Deze kerkhoudende afdeling heeft ook al een voorganger. Wanneer de remonstrantse kring in Bussum ontstaat, wordt overeenstemming bereikt op de volgende punten: de remonstranten worden collectief lid van de NPB. Daarnaast mogen zij voor een aantal diensten gebruik maken van het NPB-

kerkgebouw. Wanneer er relatief veel remonstranten blijken te zijn, beginnen sommige vrijzinnig-hervormde NPB-ers te vrezen dat hun afdeling wordt 'overgenomen' door de remonstranten. Men onderhandelt over vermindering van het aantal remonstrantse kerkdiensten en de hoogte van de contributie. De remonstrantse collectieve leden betalen namelijk minder dan het verplichte minimum voor individuele NPB-leden. Te zelfder tijd zijn er in Laren ook problemen. Ds. J. Zuurdeeg, voorganger van de NPB-afdeling Hilversum, geeft daar catechisatie aan kinderen van NPB-leden. Door het dubbellidmaatschap van NPB en Remonstrantse kring blijken er ook zeven remonstrantse kinderen te zijn. Daar Laren onder het ressort van de nieuwe Bussumse gemeente valt, lijkt het de remonstranten logisch dat Heering hun kinderen catechisatie geeft. Zo ontstaat er concurrentie tussen de verschillende vrijzinnige geloofsbewegingen. De officiële organen aan remonstrantse zijde, kerkenraad en Commissie tot de Zaken, houden vast aan het recht om het pastorale en catechetische werk te verrichten voor de eigen leden, hoewel daardoor de NPB-afdeling in haar voortbestaan wordt bedreigd. Eenzelfde kwestie speelt ook in Hilversum, waar de NPB eveneens een bloeiende afdeling heeft. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog worden de remonstrantse kringen erkend als gemeenten. Spoedig na dit besluit zoeken zij eigen ruimte voor kerkdiensten en catechisatie. Nog iets later gaat men over tot de bouw van kerken. Er is ook gemeentevorming in Hengelo en Eindhoven. Hier zijn minder problemen, omdat er geen vergelijkbare groeperingen zijn. De Broederschap steekt relatief veel geld in de nieuwe initiatieven. Meer dan vroeger heeft men geld over voor de verspreiding van het remonstrantse gedachtegoed en de consolidering van gemeenten.

Conclusie

Het voorgaande laat zien dat op verschillende wijzen gekeken wordt naar de positie van de Remonstrantse Broederschap en haar leden. Groenewegen gaat ervanuit dat mensen principieel voor het kerkgenootschap kiezen en daar dan trouw aan blijven. Zij kiezen voor de Broederschap om haar beginselen; de overgang is zeker niet toevallig. Het is noodzakelijk samen te werken met anderen die een gelijksoortig standpunt innemen. Daarin is de Broederschap niet een doel, maar slechts een middel. Zij dient slechts zolang te blijven voortbestaan, totdat in breder kring gemeenschappelijk het vrijzinnig doel bevorderd kan worden. De tegenstanders van Groenewegen in deze discussie hebben een nadrukkelijk 'hervormde' wortel. Ds. I. Hooykaas en dr. C.E. Hooykaas zijn zonen van dr. I. Hooykaas die, komend vanuit de Hervormde Kerk, remonstrants predikant is geworden. Ds. Stenfert Kroese diende de Hervormde kerk voordat hij remonstrants predikant werd. De vader van G.J.W. Oldeman was hervormd predikant, voordat hij de Broederschap diende te Delft. Deze 'nieuwe' remonstranten sluiten in zekere zin aan bij een oud remonstrants gevoelen. Waar de Broederschap vroeger nadrukkelijk als deel van de Hervormde Kerk gezien werd en haar eigen voortbestaan dus slechts nodig was, zolang die kerk haar 'verstoten kinderen' niet in liefde wilde ontvangen, geldt het heimwee naar vereniging hier de vrijzinnigheid in het algemeen. In beide gevallen is het zelfstandig voortbestaan van de Broederschap secundair ten opzichte van het grotere geheel. Dat de verandering van ecclesiologie, van tolerante pluriformiteit naar eenvormigheid binnen de eenheid van de vrijzinnigheid groot is, behoeft geen nader betoog. De Haagse kwestie laat zien dat er ook grenzen zijn in wat men doet voor het behoud van de

leden. Men is niet bereid het hele kerkmodel op te geven voor het behoud van een aantal leden. Ook los van de inhoud van het Haagse conflict kan eruit blijken dat het gemeente-opbouwmodel van het (oud)modernisme nog steeds zijn aanhangers heeft. Daarin gaat het niet om de geloofsgemeenschap of de gemeente, maar om de organisatie waarin de predikant activiteiten voor individuen organiseert (kerkdiensten en lezingen) waaraan men individueel kan meedoen, zonder dat men als gemeenteleden een nauwere band met elkaar zoekt.

Verhouding tot de Hervormde Kerk[835]

De verhouding tussen (vrijzinnige) hervormden en remonstranten blijft enigszins tweeslachtig. De stromingen zijn van elkaar afhankelijk en staan inhoudelijk dicht bij elkaar, maar beconcurreren elkaar ook door aanhang te zoeken onder dezelfde doelgroep. Remonstranten vinden het vanzelfsprekend dat vrijzinnigen zich aansluiten bij (nieuwe) remonstrantse gemeenten, terwijl hervormden pogen zoveel mogelijk gelijkgezinden te behouden voor het eigen kerkgenootschap. De contacten met de Hervormde Kerk zijn in deze periode beperkt tot de min of meer vergelijkbare stromingen. Van het standpunt dat de Remonstrantse Broederschap in essentie deel uitmaakt van de Hervormde Kerk valt nauwelijks nog iets terug te vinden. Men functioneert in feite als concurrenten. Het ontstaan van de 'vrijzinnige zuil' rond Centrale Commissie, jeugdwerk en V.P.R.O. brengt de verschillende organisaties uiteindelijk weer dichter bij elkaar.

De positie van de NPB is omstreden vanaf het begin van de twintigste eeuw. Vanuit remonstrantse hoek wordt deze organisatie gesteund. In al dan niet kerkhoudende afdelingen komt men samen om de belangen van de vrijzinnigheid te bevorderen. De nieuwe remonstrantse gemeenten ontstaan vaak uit dergelijke groepen. Dit is precies wat de NPB voor vrijzinnige hervormden problematisch maakt. Men kan deze organisatie moeilijk blijven steunen, wanneer haar activiteiten de eigen positie verzwakken. Om de kerkelijke belangen van vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk te bevorderen – ter verdediging tegen de orthodoxie en ter voorkoming van een mogelijke leegloop van vrijzinnigen naar NPB of Remonstrantse Broederschap – is in 1896 de vereniging 'tot handhaving der vrijheid voor belijdenis van de Ned. Herv. Kerk' onder de naam 'Evangelische Unie' opgericht. Deze vereniging is opgericht omdat in de Protestantenbond weinig animo is voor initiatieven in deze richting. Zo pleit ds. Colenbrander voor een commissie die 'zich de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven *in* [cursv. van mij, TB] de Nederlandsche Hervormde Kerk ten doel heeft te stellen'.[836] In *De Hervorming* wordt op geringschattende wijze gesproken over dit initiatief. Dit werk moet gebeuren door de NPB. Men gaat echter voorbij aan het kerkgenootschappelijke belang dat meespeelt. Deze Evangelische Unie manifesteert zich nadrukkelijk in de discussies rond Dordrecht en Leiden. Dat sommige afdelingen van de NPB zich zo voorspoedig ontwikkelen, dat de leden hun lidmaatschap van de Hervormde Kerk als overbodig opzeggen, toont aan dat de zorg van de Evangelische Unie terecht is. Op termijn krijgt de Unie in hervormde kringen een negatief imago: zij strijdt slechts tegen orthodoxie en vrijzinnige uitstroom. Wellicht moet er een nieuwe organisatie komen met een positiever geformuleerde doelstelling: de bevordering van de vrijzinnige belangen. In 1903 sneuvelt een voorstel bij de Algemene Vergadering van de NPB om leden van eenzelfde kerkgenootschap binnen de NPB met elkaar te verbinden. Dan spreekt de latere voorzitter C.J. Niemeijer de gedenkwaardige woorden:

> ‘Wanneer de Bond inderdaad iets wil doen voor de godsdienstige belangen van ons volk, moet hij zich bewegen op het gebied der Nederlandsche Hervormde Kerk. Daar ligt verreweg het grootste deel van zijn arbeidsveld. Een organisatie der Vrijzinnige Hervormden is noodig. Zij moet er komen en zij zal er komen en komt er. Het is maar de vraag hoe. Wij wenschen haar tot stand te brengen in den Bond. Het is voor den Bond te wenschen, dat dit gelukt, als het niet gelukt zal er een organisatie komen naast den Bond’.[837]

Deze organisatie zal in de daaropvolgende jaren in verschillende stadia ontstaan. Op plaatselijk niveau bestaat er al een vereniging van vrijzinnige hervormden, in ieder geval in Leiden. In 1904 richt Niemeijer in Friesland een provinciale ‘Vereniging van Vrijzinnige Hervormden van Friesland’ op. Deze organisatie staat op zichzelf en zoekt niet de steun van andere gematigde theologische stromingen (zoals de evangelische) binnen de Hervormde Kerk. Juist in Friesland is de positie van de vrijzinnigheid relatief sterk. In de jaren erna ontstaan ook elders dergelijke provinciale organisatie van vrijzinnige hervormden. In sommige provincies werkt men wel samen met evangelischen, omdat de positie van de vrijzinnigheid daar te gering is om zelfstandig iets te bereiken. Na enige tijd verenigen deze initiatieven zich. In 1906 ontstaat er een ‘Centraal Comité voor de Vrijzinnige Hervormden in Nederland’. In 1908 wordt naar aanleiding van voorstellen van de Noord-Hollandse vereniging een landelijk blad opgericht, het *Weekblad voor de Vrijzinnige Hervormden*. Dit blad wordt een grote samenbindende factor.
Deze nieuwe hervormde organisaties spelen uiteindelijk een grote rol bij de ontwikkeling van de Remonstrantse Broederschap. De getallen leren dat vanaf dit moment de groei van de Broederschap bijna tot staan wordt gebracht. Sommige gemeenten betreuren dit. Alkmaar, Dordrecht en Hoorn spreken erover in hun jaarverslagen. Moderne hervormde activiteiten belemmeren de groeimogelijkheden.[838] De eerdere toename van leden blijkt dus vooral afkomstig te zijn uit vrijzinnige (hervormde) kring en niet uit de eigen achterban of de buitenkerkelijkheid. De manier waarop de nieuwe vrijzinnige actie wordt gewaardeerd, is wisselend. Vanzelfsprekend heeft men sympathie voor de nieuwe beweging. Men wenst de vrijzinnige broeders alle goeds toe.

> ‘Wij hopen dat het den Vrijzinnigen gelukken zal door die actie wat meer terrein te winnen voor onze richting in die groote gemeenschap. Niets zal ons aangenamer zijn dan dat in die Kerk, waartoe wij, Remonstranten, als de onrechtmatig verdrevenen[839], behooren, de vrijheid gaat heerschen, waarin wij, in onze kleine kringen, ons dankbaar verheugen. Wij wenschen die Vereeniging [...] goed succes toe op haar pogen’.[840]

Dat wordt ook uitgesproken bij de oprichting van het nieuwe blad van de vrijzinnige hervormden:

> ‘Het Centraal Comité voor Vrijzinnige Hervormden in Nederland is met 1 Oct. begonnen een weekblad uit te geven; wij hopen dat daardoor de vrijzinnigen in die Kerk er toe geleid zullen worden zich nauwer aaneen te sluiten, om zoodoende krachtig hunne rechten in die Kerk te verdedigen en hunne belangen te behartigen’.[841]

Tegelijkertijd is er naast deze vrome woorden natuurlijk ook ergernis en teleurstelling. Illustratief hiervoor zijn woorden van ds. I. Hooykaas in een lezing bij het Convent van

predikanten over de getalsmatige ontwikkeling van de Broederschap. Hier spreekt hij over de vrijzinnig-hervormde actie. (Hooykaas is een van de meest kritische beschouwers van het werk van de Commissie voor de Remonstranten in de Verstrooiing.)

> 'Een [...] belangrijke factor is de actie der Vrijzinnig Hervormden, welke actie poogt af te dammen den stroom, die jarenlang vloeide uit de groote volkskerk naar onze Broederschap; het was niet zonder succes, mede doordat wij, terecht, daar geen tegenactie tegen voeren. Wij mogen dat werken betreuren voor onze Broederschap, die we gaarne zien toenemen, wij mogen ons soms beklagen om de wijze waarop hier en daar die actie gevoerd wordt, maar onbegrijpelijk is het allerminst (…)'.[842]

Openlijke ergernis is er, wanneer vrijzinnige hervormden de mening ventileren dat het voor de gehele vrijzinnige wereld wenselijk zou zijn, wanneer (nieuwe) remonstrantse gemeenten opgeheven worden, ten behoeve van vrijzinnig-hervormde groeperingen. Zo bespreekt A. Klaver (1878-1932) in *URB* een boek van L. Knappert over de perikelen rond de Dordtse synode. Hij is blij dat op deze manier vrijzinnige hervormden kunnen zien hoe belangrijk de remonstrantse strijd is geweest.

> 'Het verschijnen van dit boek, juist in onzen tijd, juich ik van heeler harte toe. Vooral ook, omdat het in staat is menig hervormde, ook menig vrijzinnig hervormde, van de dwalingen zijns weegs te genezen. De overwinningen der vrijzinnig-hervormden hebben menigeen van deze wakkere strijders en vurige propagandisten het hoofd op hol gebracht. Menigeen ziet met minachtenden glimlach neer op de "dissentergemeenten" die als "paddestoelen" uit den grond zijn geschoten'.[843]

Klaver ergert zich aan hervormden die neerbuigend doen over kleine kerkgenootschappen. Ten onrechte hebben zij geen waardering voor geloofsgenoten, die zelf de strijd hebben moeten voeren:

> 'Zooals ik reeds bij den aanvang van dit artikel zeide: de opleving onder de vrijzinnig-hervormden gaat, gelukkig niet steeds en overal, maar toch dikwijls, gepaard met een soort van mépris tegenover de kleine, dissenter-kerkgenootschappen., Alsof deze kleine kringetjes, parasiteerend op het lichaam *der Kerk*, d.w.z. der Hervormde Kerk, ternauwernood of heelemaal geen reden van bestaan hebben. Laten zij, die zoo oordeelen, en die, b.v. sprekend over Dordrecht, ternauwernood ook onze gemeente daar het leven gunnen, en roemen op de nationale Kerk, vooral niet vergeten, dat in die dagen, toen het *oude, nationale beginsel van vrijheid des geloofs* in de Herv. Kerk moest onder doen voor den geest van absoluut gezag, het de dissenters, met name de remonstranten geweest zijn, die in woord en geschrift hebben getracht dat oude, nationale beginsel van vrijheid des geloofs zuiver te bewaren en te verdedigen. Zij zijn geweest, steeds, tot in onze dagen van dogmatische overheersching toe, bolwerken tegen den meer en meer toenemenden formulierdwang, en de daarmee noodzakelijk gepaard gaande onverdraagzaamheid'.[844]

I. Hooykaas deelt deze ergernis in zijn eerder aangehaalde referaat voor het Convent. Juist door de activiteit van nieuwe remonstrantse gemeenten hebben de vrijzinnige hervormden een nieuwe start kunnen maken.

> ‘Kortzichtig is het, dat de Vrijzinnig Hervormde ijveraars niet inzien en niet waardeeren, dat dikwijls het vrijzinnig element in die volkskerk, ten koste van enkele verliezen, versterkt werd door onze Remonstrantsche gemeenten; immers, zooals uit de feiten blijkt (zie Dordrecht, Arnhem, Lochem, Groningen en wellicht meer plaatsen, waar het vrijzinnig element in de Nederlandsch-Hervormde Kerk veel sterker werd na, en ik meen door, het stichten van een Remonstrantsche gemeente) heeft de offervaardigheid en moed der uittredenden altijd aanmoedigend gewerkt op de achterblijvende Nederlandsch-Hervormden en in die steden in die Kerk het vrijzinnig leven althans levend gehouden; maar gegeven die kortzichtigheid is hun leedwezen over verloren stemmen begrijpelijk. Doch hoe ook, al druppelen er nog wel ereis Nederlandsch Hervormde zielen in onze Broederschap over, de stroom is afgedamd en juist dâär, in de groote steden, waar de meeste Hervormden remonstrant werden’.[845]

Naast deze belangstelling omwille van de mogelijke groei van de Broederschap gaat men in *URB* ook in op de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk. De pogingen om tot een *modus vivendi* te komen tussen orthodoxie en vrijzinnigheid worden besproken door de redacteur J.A. Beijerman. Hij leeft mee met de broeders en zusters, maar is tegelijkertijd vrij sceptisch over de resultaten. Aan de hand van de geschiedenis van 1614, de ‘Resolutie tot Vrede’, ook toen al geen pacificatie tussen remonstranten en contra-remonstranten, laat hij zien dat de orthodoxe reactie voorspelbaar is.

> ‘De “Resolutie tot Vrede” heeft geen vrede gebracht. Toch, al deed zij dat niet, gedwarsboomd als zij werd door de Contra-Remonstranten, – zij blijft een vriendelijk getuigenis van wat duizenden in den lande bovenal beoogden: een Kerk, waarin allen, met verschillende inzichten, als broeders zouden samenwonen. Te hoog staand ideaal voor dien tijd! Te hoog zelfs voor de steil rechtzinnigen in de Ned. Herv. Kerk van het jaar 1915’.[846]

Even daarvoor had de anonymus ‘A.S.’ al geschreven over de kwestie ‘Geest en Hoofdzaak’.[847] Als deze woorden uit het formulier verdwijnen, komt de vrijzinnigheid in nood en barst de ‘ketterjagerij’ los. Twee jaar later bespreekt Beijerman een nieuw hervormd voorstel, waarvan hij vermoedt dat het uiteindelijk weinig zal helpen.

> ‘Al gunnen wij onzen geestverwanten in die kerk gaarne de vrijheid van beweging, die zij begeeren – het komt ons voor dat dit voorstel, indien het eenmaal tot wet verheven mocht worden, bij de uitvoering zal blijken zoo vele bezwaren op te leveren dat men van een broederlijk samenleving in hetzelfde kerkverband bezwaarlijk zal kunnen spreken. Tenzij men Art. 11 van het Algemeen Reglement wijzigt, zoodat geen leerkwesties meer kunnen worden opgeworpen. Maar dat zal de grootste moeilijkheid geven’. [848]

In het klein is er aandacht voor de positie van vrijzinnigen in de hervormde gemeente te Boskoop. Schim van der Loeff heeft er speciaal over gepreekt, toen de plaatselijke hervormde predikant tot de orthodoxie overgegaan was. Juist in deze situatie is van belang om het eigen belang terzijde te schuiven. Alle modernen zullen de hervormden nu moeten steunen:

> ‘Laat ons toezien dat wij den pijnlijken toestand, die hier geschapen is, niet gaan verergeren door een naijver tusschen verschillende gemeenten. Laat ons van den eenen kant alles vermijden, wat den onjuisten schijn zou kunnen wekken alsof wij, Remonstranten, uit het troebele water zieltjes zouden willen opvisschen voor ons lidmatenregister – en mocht men van den

anderen kant toch klaar beseffen, dat thans alle vrijzinnigen, alle modernen, tezamen behooren te staan als één man. Nu hebben wij alle verschillen ter zijde te schuiven Remonstranten en Doopsgezinden, Ned. Hervormden en Protestantenbonders, allen hebben wij samen te staan in den strijd voor onze vrijzinnige beginselen, die wij tezamen belijden. Iets veel belangrijkers dan de bloei van een kerkelijke gemeente vraagt onze aandacht en onze krachten, Het is nu de vraag of het Modernisme zich in Boskoop zal kunnen staande houden'.[849]

Enige jaren later is de Boskoopse situatie weer in evenwicht gekomen. De avonddiensten mogen door vrijzinnigen worden vervuld. Op dat moment kunnen de orthodoxen gebruik maken van de remonstrantse kerk. 'Waar ons kerkgebouw voor zoovele doeleinden wordt gebruikt, meenden wij het zeker voor de prediking van het Evangelie niet te mogen weigeren, ook al is die prediking dan niet, gelijk wij haar gewoon zijn'.[850]
Naast de hierboven genoemde elementen speelt in de gedachtevorming in *URB* ook een apologetisch motief mee. Steeds duidelijker wordt uitgesproken dat de Broederschap een zelfstandig recht van bestaan heeft. De gedachte van eenheid met de Hervormde Kerk, waar zij uit voortgekomen is, leeft steeds minder. Ook de binding aan de vrijzinnigheid, in die zin dat zij haar zelfstandig bestaan zou moeten opgeven voor een nieuw verband van vrijzinnigen, wordt steeds duidelijker tegengesproken.
In 1913 houdt C.E. Hooykaas een lezing voor de Haagse gemeente over de verschillen tussen de vrijzinnigen in de Hervormde Kerk en in de Remonstrantse Broederschap. Hij bespreekt drie elementen. Ten eerste noemt hij het losstaan van de traditie. In de Hervormde Kerk is men altijd gebonden aan gebruiken die van vroeger overgeleverd zijn. Zo noemt hij de dwang tot dopen voor ongedoopte aannemelingen. Natuurlijk is de remonstrantse vrijheid op dit gebied soms ook laksheid en 'quasi-geestelijkheid'. Als tweede verschil noemt hij de tegenstelling tussen de Hervormde Kerk die volkskerk wil zijn en de remonstranten die – net als andere dissenters – dat niet zijn. Ten derde laat hij zien dat remonstranten in een gemeente duidelijk geestverwanten zijn. Zij kennen niet 'den bitteren strijd op leven en dood met de orthodoxie'. Soms leidt dit echter ook tot onverschilligheid.
In 1919, in een herdenkingartikel 'Na de Synode' stelt J.A. Beijerman de vraag of het niet beter zou zijn om de Broederschap op te heffen, 'nu in de zustergemeenschap zoovele geestverwanten gevonden werden'.[851] Verwijzend naar de herdenkingsrede van C.P. Tiele bij het 250-jarig bestaan van het Remonstrants Seminarium, verwerpt hij echter deze gedachte. Zolang de vrijheid en de verdraagzaamheid niet de pijlers zijn van een ander genootschap, zoals ze dat nu zijn van de Remonstrantse Broederschap, is haar voortbestaan nodig. 'Zij is tot nog toe de in menschelijke zwakheid zuiverste uitdrukking van dat echt Protestantsch, echt Christelijk beginsel, elders te dikwijls miskend'.[852]
De nieuwe seminariumhoogleraar Heering gaat in zijn herdenkingsrede in 1919 ook in op de veranderde verhouding met de Hervormde Kerk. Vijftig jaar tevoren had de hervormde synode-preses nog gesproken aan de maaltijd. Dit zou nu ondenkbaar zijn. 'Welk een storm van verontwaardiging zou er opsteken in Sion, als de voorzitter der synode, evenals in 1869, straks aan onzen maaltijd deelnam'.[853] Sinds die tijd is de liefde ook aan remonstrantse zijde bekoeld. 'Ook is ons eigen huis, vooral nu het wat beter tegen storm en regen is voorzien, ons lief geworden'. Heering staat open voor samenwerking, maar alleen vanuit een krachtig eigen kerkgenootschap.

> Allen, die werken voor het Koninkrijk Gods en van samenwerking gediend zijn, begroeten wij als onze bondgenooten. Maar willen wij zelf een waardevolle bondgenoot voor hen zijn, dan hebben wij te zorgen voor eigen innerlijke sterkte, dan hebben wij alle krachten te gebruiken, die onze Broederschap en hare gemeenten, mede door hare geschiedenis, bezitten'.[854]

In dezelfde trant spreekt W.J. Wegerif (1889-1967) bij het 25-jarig bestaan van de Dordtse gemeente.

> 'Naast en met elkander willen wij werken – zij het niet in één kerkverband. Want – en hier loopen wellicht de meeningen [in vergelijking met de nieuwe vrijzinnige hervormden in Dordrecht, TB] uiteen – wij meenen tot de Hervormde kerk niet eerder te mogen terugkeeren dan wanneer ook daar even zeker en vast, blijvende waarborgen zijn gegeven voor de volkomen vrijheid van geloofsovertuiging, geloofsinzicht en geloofsprediking als het geval is in de Remonstrantsche Broederschap'.[855]

Beijerman spreekt hetzelfde uit in meer traditionele bewoordingen:

> 'Niets liever zou zij willen dan weer in de Ned. Hervormde Kerk zich op te lossen die haar uitstiet; dit zou evenwel allleen kunnen als die kerk, erkennende dat de synode van 1619 gedwaald had, de Remonstranten uitnoodigde tot haar terug te keeren, tevens daarbij uitsprekende dat hare belijdenisgeschriften slechts historische, dus geen bindende waarheid hadden. Maar wijl die kerk daartoe wel niet zal overgaan, heeft de Broederschap hare zelfstandigheid te handhaven'.[856]

P.D. Tjalsma, komend uit de Hervormde Kerk, heeft evenmin behoefte thans over te gaan tot de grote kerk. Al ziet hij de redelijkheid van het vrijzinnig-hervormde gevoelen, dat de vrijzinnigheid door samenwerking sterker zou worden, wel in. Ook beseft hij dat de Broederschap niet uniek is.

> 'Dat klinkt zeer aannemelijk en het zou dwaas zijn te gaan beweren dat de plaats van onze Remonstrantsche Broederschap een volstrekt unieke en onvervangbare zou zijn in het geheel onzer vaderlandsche vrijzinnigheid, integendeel: met nadruk moge gezegd worden dat wij Remonstranten niets liever willen dan een betere organisatie en samenwerking der Vrijzinnig godsdienstige groepen in ons land, sterk beseffen wij met Roessingh dat ook hier organisatie het wachtwoord onzer tijden is geworden, maar dat neemt niet weg dat wij de waarde en werkzaamheid van eigen kerkgenootschap te hoog aanslaan dan dat wij nu maar terstond in den schoot der oude kerk zouden terugkeeren'.[857]

Incidenteel blijken er nog klassieke negatieve gevoelens te zijn tegenover het remonstrantisme als zouden remonstranten 'moderne heidenen' zijn. Hiertegen ageert Blokker. Onder de titel 'Het recht van bestaan en de taak der Remonstrantsche Broederschap in onzen tijd' houdt hij een apologetische lezing in Oude Wetering die later als artikel verschijnt in *URB*.[858] Aanleiding is de scherpe afwijzing door hervormden en gereformeerden van een voorstel van de remonstrantse gemeente om gezamenlijk een bijeenkomst voor Hervormingsdag te organiseren. Beide kerkenraden hebben met grote stelligheid laten weten dat van samenwerking met deze weinig gelovende remonstranten geen sprake kan zijn:

> ‘En waar deze Christus eenmaal gesproken heeft: “Zoo wie zich mijns of mijner woorden zal geschaamd hebben, diens zal ook de Zoon des menschen zich schamen”, daar acht de Kerkeraad eerbiediging eener geloofsovertuiging volstrekt onmogelijk, zoo dat geloof zich niet vasthecht aan den Christus Gods, den beloofde der Vaderen, den eenigen Heiland van zondaren’.[859]

Tegenover deze stelligheid, als zou de remonstrantse gemeente bestaan uit volstrekte heidenen, keert Blokker zich. Eerst spreekt hij zijn verbazing uit over de felheid waarmee men samenwerking afwijst. Ongetwijfeld zijn er hervormden die er zo over denken, maar toch niet iedereen? Blokker richt zich nadrukkelijk tot de hervormden die het niet eens zijn met hun kerkenraad. Of zij zijn in wezen niet hervormd of de uitspraak van hun kerkenraad klopt niet.[860] In elk geval is het beeld dat uit de weigering naar voren komt duidelijk: remonstranten zijn modern, oppervlakkig, lasteraars van de Christus en ‘rood’. Blokker werpt deze beschuldigingen verre van zich. Remonstranten zijn ernstige, gelovige mensen. Zij zoeken de gemeenschap van God en leven vanuit het evangelie van Christus. ‘Wie dat ontkent, hij kent onze Broederschap niet’. Dat de Broederschap in wezen modern is, bestrijdt Blokker.

> ‘Dat zou alleen dan het geval zijn, als die Broederschap krachtens haar beginsel een modern kerkgenootschap was. Maar dat heeft zij naar haar geschiedenis nooit willen zijn en dat is zij volgens haar beginsel nog niet. Wie het anders zegt, geeft al weder blijk niet bekend te zijn met aard en karakter van het kerkelijk godsdienstig lichaam, waartegen men zich keert’.[861]

Gedurende een lange periode van haar geschiedenis was zij dat niet. Zij hield vast aan het evangelie.

> ‘Wanneer wij haar [geschiedenis] raadplegen dan zien wij onmiddellijk, dat niet haar kenmerk is geweest modern te zijn. Want van af het oogenblik, dat de beweging der Remonstranten aan invloed begon toe te nemen tot op het midden der vorige eeuw dacht niemand er aan ten opzichte van de voornaamste Christelijke leerstellingen een afwijkende meening te verkondigen. Er was nog geen sprake van een sprankje vrijzinnigheid’.[862]

Haar ruime, verdraagzame geest bestond in de Nederlanden nog voor de calvinistische drijvers opkwamen. Remonstranten vroegen om vrijheid en verdraagzaamheid, maar werden verwijderd uit de vaderlandse kerk. Van verdraagzaamheid wilde de grote kerk niets weten omdat zij vasthield aan haar vaste belijdenis. Remonstranten daarentegen zochten hun eenheid in de band van de vrede. Het fundament voor haar gemeenten was geen vaste belijdenis, maar de trouw aan de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid, waarmee men het evangelie beleed. Zo bestaan er rechtzinnigen en modernen binnen de Broederschap. In het heden plaatst de Broederschap evangelische verdraagzaamheid tegenover de bolwerken van confessionalisme.

> ‘De Broederschap is noodzakelijk, zoolang nog in den naam van Christus één menschenkind wordt veroordeeld, die op zijne wijze zoekt God te dienen in ernst en in waarheid’.[863]

Tot het moment dat de Hervormde Kerk ruimte maakt voor de verdraagzaamheid, heeft de Broederschap de lasterstemmen te weerstaan en in ootmoed haar taak te volbrengen.

Conclusie
Zelfs wanneer de doopdwang en het confessionalisme verdwenen zullen zijn, zullen Remonstranten niet terugkeren. Zij hebben de vrijheid geproefd. Remonstranten voelen geen behoefte om over te gaan naar een andere kerk. Het is zaak om in een verbond dat boven kerkmuren uitgaat samenwerking te zoeken. Deze periode kenmerkt zich dus door een nog grotere distantie van de Hervormde Kerk. Enerzijds betreurt men de vrijzinnig-hervormde actie die de ontwikkelingsmogelijkheden van de Broederschap belemmert, anderzijds steunt men de vrijzinnigheid, in welke kerk die zich ook bevindt. Tegenover kritiek van anderen beziet men zich zelfbewust als een organisatie met een duidelijk eigen taak en doel: bevordering van godsdienstig leven op een vrijzinnige, moderne manier.

Verhouding tot de NPB[864]
Vanaf de oprichting van de NPB in 1870 is zijn positie gekenmerkt door een zekere dubbelheid. Het oorspronkelijke doel was te komen tot een organisatie van vrijzinnigen in verschillende kerkgenootschappen. De Bond moest belangen van vrijzinnigen in en buiten hun eigen kerken verdedigen. Geen eenvoudige zaak, zoals blijkt uit de hierboven beschreven oprichting van de VVH. Naast de belangenbehartiging van vrijzinnigen richt de NPB ook eigen afdelingen op die, zodra zij kerkhoudend worden, functioneren als concurrenten voor de bestaande kerkgenootschappelijke organisaties. Zo wordt de Bond een verkapt kerkgenootschap.[865] Daarnaast blijft de NPB echter een belangrijke leverancier van nieuwe gemeenten voor de Broederschap, bijvoorbeeld in 1908, als de Commissie tot de Zaken de afdeling Vlaardingen adviseert een remonstrantse vereniging te worden. De oprichting in 1923 van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig-Protestantisme betekent in feite het wegnemen van een van de taken van de NPB: de belangenbehartiging van vrijzinnigen. De Centrale Commissie doet waartoe de NPB is opgericht. Binnen de NPB spelen verschillen in theologisch opzicht een belangrijke rol. De strijd tussen links- en rechtsmodernisme wordt in alle heftigheid gevoerd, net als de discussie over het al dan niet kerkelijke karakter. Heel principieel is de discussie in 1908 over de woorden ‘de ontwikkeling van het godsdienstig leven’.[866] Het bestuur stelt voor om dit aan te vullen met de toevoeging: ‘in vrijzinnig christelijke geest’. Deze discussie lijkt erg op de vraag naar de grondslagen van de Vrije Gemeente die zich ook bewust distantieert van een te specifiek christelijke achtergrond en meer zoekt naar algemene religiositeit. Het voorstel wordt afgewezen terwijl wel in een motie ongeveer hetzelfde wordt uitgesproken namelijk: ‘dat de Bond altijd geweest is een vereniging van hen, die het godsdienstig leven in vrijzinnig-christelijke geest trachten te bevorderen’.
De verhouding tussen NPB en Remonstrantse Broederschap is ambivalent. In de in dit deel beschreven periode zijn vooraanstaande predikanten betrokken bij deze organisatie als voorganger, publicist of bestuurslid. Wanneer de Bond echter te zelfstandig wordt en teveel nadruk legt op de kerkhoudende afdelingen, ontstaan er bezwaren. Wanneer er kerkvorming is, willen remonstranten dat liever in eigen huis houden. Bij de afdeling Den Haag leidt dit tot een aanbeveling van het remonstrantse convent aan remonstrantse predikanten om daar geen preekbeurten meer te verrichten. Zolang de Bond naar de kerken toewerkt, dat wil zeggen dubbellidmaatschappen aanmoedigt en zich niet als een concurrerend kerkgenootschap gedraagt, is er veel hulp vanuit de Broederschap. De

regeling die in de jaren dertiger getroffen wordt voor de doop van kinderen in NPB-afdelingen is daar een duidelijk voorbeeld van.[867] De oprichting van remonstrantse gemeenten in het Gooi laat zien dat uiteindelijk de eigen belangen voorgaan. Twee artikelen van de Haagse predikant F. Kleyn zijn verhelderend.[868] In het eerste constateert hij dat het nuttig is om tot overleg te komen over de toekomst van de Protestantenbond. Kleyn schrijft naar aanleiding van de Algemene Vergadering van de NPB van 1925 te Haarlem, waar men spreekt over de vorming van kerkhoudende afdelingen. Hoewel de verschillen bij de oprichting van de Bond duidelijk waren, nl. de Bond als organisatie van vrijzinnigen en de Broederschap als kerkgenootschappelijke organisatie, zijn de beide organisaties in de loop der tijd naar elkaar toegegroeid. Terwijl de NPB nadrukkelijk geen kerk wil zijn, wordt er nu toch tot kerkvorming overgegaan. Hierdoor komt de verhouding tot de Remonstrantse Broederschap, die altijd een 'vrije kerk' heeft willen zijn, onder spanning te staan. De Broederschap kan als vrijzinnige geloofsgemeenschap van belang zijn voor het vrijzinnig protestantisme in het algemeen. De opkomende kerkvorming binnen de NPB roept de vraag op of dit niet binnen de Remonstrantse Broederschap zou moeten gebeuren om zo de vrijzinnige belangen het beste te dienen. Idealiter neemt de Broederschap de leiding in het streven naar eenheid binnen de vrijzinnigheid.

> 'Maar als de zgn. vrije en onkerkelijke groepen toonen, dat zij het niet alleen bij woorden willen laten, maar dat het hun ernst is met hun liefde voor de algemeene zaak en met hun verlangen naar een grootere gemeenschap die het ideaal van de "vrije vroomheid" nastreeft, dan zullen zij niet blind kunnen zijn voor het karakter onzer Broederschap en zal er in hare traditie, zoowel voor hen als voor ons eerder een waarde voor, dan eene belemmering tot de stichting van een grooter verband bevonden worden'.[869]

Dit streven naar vrijzinnige eenheid in het kader van de Remonstrantse Broederschap ontvangt geen warm welkom bij anderen. De doopsgezinde predikant S.H. Gorter bestrijdt het idee in *De Stroom*.[870] Hij vindt ook dat er een grotere eenheid moet komen onder de vrijzinnigen, maar niet binnen het kader van de Remonstrantse Broederschap. Juist wanneer de kerkhoudende afdelingen van de NPB in broederschapsverband treden, komt de grotere vrijzinnige eenheid met doopsgezinden en vrijzinnige hervormden in gevaar, want een versterkte Remonstrantse Broederschap wil zichzelf natuurlijk niet opgeven voor een nog grotere eenheid. Andere kritiek wordt in het tweede gedeelte van het artikel van Kleyn genoemd. De reacties op zijn eerdere bijdrage zijn niet vriendelijk geweest:

> 'Ik heb met opzet die woorden aangehaald, welke uitgingen boven het peil van de insinuatie, alsof ik de zoetlokkende vogelaar spelen wilde. Men heeft zelfs de lafheid begaan mij te beschuldigen van in troebelwater te willen visschen'.[871]

Kleyn constateert dat de ledenvergadering van de NPB weliswaar uitspreekt niet naar kerkvorming te streven, maar dat de praktijk toch anders uitwijst. De afdeling Zeist bevestigt met alle plechtigheid nieuwe leden! Daarom wijst hij het verwijt af dat hij als remonstrant met een dergelijk voorstel is gekomen. Zoiets moet immers besproken kunnen worden, juist nu de kerkvorming van de NPB zo duidelijk is. Kleyn heeft geleerd van de negatieve reacties:

> ‘Wel heb ik wat ervaring opgedaan. Dominée’s en persmenschen, zeggen tegen mijnheer A. en mevrouw B. als deze klagen dat het toch zoo jammer is, dat wij niet meerder één zooals vroeger, dat ben ik met U eens, als die anderen maar wilden. Nu blijkt het antwoord te zijn: In ons isolement ligt onze kracht. Dat is eerlijker en men stelt zich niet boven “die anderen”’.[872]

Kleyns voorstel gaat uit van de vanzelfsprekendheid dat remonstranten de leiding hebben in vrijzinnige samenwerking. Men beschouwt zich als het vrijzinnige kerkgenootschap bij uitstek, iets wat anderen duidelijk niet op prijs stellen. Soms beklagen remonstrantse predikanten zich over het wantrouwen jegens de Broederschap.[873] In praktische zin blijkt de verhouding tot de NPB problemen te geven als het gaat om preekbeurten. Een regelmatig terugkerende vraag in het Convent is of men wel preekbeurten moet aannemen in kerkhoudende afdelingen van de Protestantenbond, als ter plaatse ook een remonstrantse gemeente aanwezig is. Zo wijst Sparnaay in 1924 op de ‘malle situatie’ dat drie Remon-stranten in Den Haag op dezelfde zondag preken.[874] Hier is werk voor de federatie, meent hij.
In 1935 komt de NPB onder zijn voorzitter J.A. de Koning (1899-1973), remonstrants predikant, tot een oplossing in de kwestie van de verhouding tot de kerken. Onder erkenning van het grote belang van de Bond – gedacht wordt o.a. aan de Leidse bijbelvertaling en de liederenbundels – wil men toch oog hebben voor de belangen van de kerken. De Koning wil dat de NPB ‘naar de kerken’ werkt. Aannemelingen moeten zich wenden tot een van de bestaande kerken, zodat er geen plechtige aanneming tot lid van de NPB is zonder een aansluiting bij een kerk. De kerken daarentegen moeten bereid zijn de doop te bedienen in nabijgelegen afdelingen van de NPB. De pastorale verantwoordelijkheid voor de doop en de leiding van de dienst liggen bij de NPB-voorganger. G.J. Hoenderdaal (1910-1998) constateert dat deze oplossing wel wat ecclesiologische moeilijkheden met zich meebrengt:

> ‘Zo moest er telkens een modus vivendi worden gevonden. In de Nederlandse Hervormde Kerk is nogal wat kritiek geweest op deze gang van zaken. De remonstranten verleenden handen spandiensten tot de doophandeling in een geloofsgemeenschap die men niet als kerk erkende, ja die zelfs geen kerk wilde zijn. De hele ecclesiologie en de daarbij behorende sacramentsleer verzetten zich daartegen. Maar praktisch was de regeling wel!’.[875]

In *Levensrichting* bespreekt De Koning de nieuwe situatie.[876] Het is een diplomatiek stuk waarin hij eerst de verdiensten van de Bond prijst en vervolgens laat zien dat ook de kerken hun rechten hebben. Zij hebben door hun theologen ook bijgedragen aan het succes van de Bond. Het belangrijkste besluit van 1935 is de uitspraak dat de NPB zich niet als een zelfstandig kerkgenootschap beschouwt. De andere beslissingen vloeien hieruit voort. Als duidelijk is dat de NPB geen concurrent van de kerken is, kan er gemakkelijker worden samengewerkt en kan men elkaar versterken. De Koning probeert bij beide partijen begrip te kweken voor het besluit, want er heerst wantrouwen.

> ‘In de kringen van den Bond zijn er die vreezen, dat de Bond zich door deze regeling aan banden heeft gelegd, en min of meer onder curateele van de kerken is komen te staan. Niets is minder waar, en de practijk zal het met de feiten moeten bewijzen. Anderzijds is van de zijde der kerken meer dan eens gebleken, dat zij geen voldoende vertrouwen meenden te kunnen stellen in de onbaatzuchtige en juiste waarneming van de belangen van hun leden’.[877]

De Koning legt de nadruk op wat er – in plaats van het kerkvormende werk – van de Bond wordt verwacht. De NPB is namens alle vrijzinnigen actief in Indië en stuurt daar vrijzinnige predikanten heen. Ook is er het sociale werk en het kindersanatorium in Batoe. De postpropaganda, van oudsher een belangrijke taak, blijft bestaan. De Bond verricht vaak het werk, dat in de Centrale Commissie is bedacht. Daarom geldt nog steeds de leus: 'Elk Vrijzinnig Protestant lid van den Nederlandschen Protestanten Bond'. In 1940 spreekt Blokker over de verhouding tussen de Remonstrantse Broederschap en de NPB op een vergadering van het Convent.[878] Problemen doen zich vooral voor wanneer er een afdeling van de NPB dichtbij een remonstrantse gemeente is. Dit is het geval in de dorpen in de buurt van Den Haag, Rotterdam, Arnhem en Haarlem. In de periferie rond die steden zijn kerkhoudende afdelingen van de NPB gevestigd. Deze periferie wordt tegelijkertijd ook 'bewerkt' vanuit de kerkelijke gemeenten. Blokker stipuleert dat de Bond geen vijfde kerkgenootschap moet worden. Kerkelijke handelingen als doop en bevestiging moeten geschieden door de kerken. Ook voor het avondmaal is – als kerkelijke handeling – geen plaats. Het huwelijk, dat als een persoonlijke handeling wordt gezien, kan eventueel wel. Zo moet er ruimte gegeven worden aan remonstrantse gemeenten.[879]

De vrijzinnige zuil[880]

In de jaren twintig ontstaat er binnen het verzuilde Nederland een vrijzinnige zuil. Belangrijke elementen zijn de vrijzinnige omroep V.P.R.O., de samenwerking van vrijzinnige kerkgenootschappen in de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme en vooral het vrijzinnige jeugdwerk in de V.C.S.B. en V.C.J.B. Deze 'zuil' is van een andere orde dan de bekende andere zuilen van rooms-katholieken, protestanten, socialisten en 'algemenen'. Deze beïnvloeden via allerlei organisaties het hele leven, van de wieg tot het graf, zo niet de vrijzinnige zuil. Slechts een beperkt aantal levensterreinen wordt bestreken: het specifiek levensbeschouwelijke in de verschillende kerkgenootschappen of levensbeschouwelijke organisaties, het jeugdwerk en de radio.
Slechts hier en daar wordt, waar de getallen het toelaten, ook vrijzinnig bijzonder onderwijs gegeven. Veel vrijzinnigen staan het openbaar onderwijs voor in plaats van het (protestants-)christelijke. Vrijzinnigen zijn nauwelijks onder één noemer te brengen. Op politiek terrein verschilt men nogal van inzicht. Er zijn aanhangers van linkse opvattingen, naast nadrukkelijk liberalen, daartussen bevinden zich de vrijzinnig-democraten. Bij gebreke van vrijzinnige organisaties sluit men zich meestal aan bij 'algemene' organisaties. Hieronder zal aan de hand van de bestaande literatuur, die van verschillend gehalte is, een kort overzicht gegeven worden van de vrijzinnige organisaties. Een uitgebreide bespreking van de verschillende vrijzinnige organisaties is om twee redenen niet nodig. De genoemde organisaties zijn reeds veel beter onderzocht dan de verschillende kerken.[881] Daarnaast is voor dit onderzoek, dat in het bijzonder handelt over het zelfbeeld binnen de Remonstrantse Broederschap, slechts van belang de receptie van het ontstaan van een vrijzinnige zuil, voorzover deze het zelfbeeld heeft bepaald. Er kan worden geconstateerd dat ondanks de relatief grote deelname van remonstranten binnen de vrijzinnige organisaties de terugkoppeling binnen de Remonstrantse Broederschap gering is geweest, zoals die blijkt uit de officiële uitingen binnen het kerkgenootschap in Algemene Vergaderingen, jaarverslagen, kerkenraden en publicaties in onder meer *URB*.

De vrijzinnige jeugdbeweging[882]

Aan het begin van de twintigste eeuw worden in verschillende universiteitssteden verenigingen van vrijzinnige studenten opgericht. Vanaf 1914 worden er gezamenlijke zomerbijeenkomsten georganiseerd in Barchem, in het centrum van de Woodbrookers. Groenewegen neemt in 1915 het initiatief voor een verdergaande organisatie. In december van dat jaar wordt de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond (VCSB) opgericht. In 1919 komt op initiatief van L.J. van Holk de Vrijzinnige Christelijke Jongerenbond (VCJB) tot stand, de pendant voor niet-studerende jongeren. De Vrijzinnig Christelijke Jeugdcentrale wordt in 1924 opgericht als overkoepelende organisatie. Vijf jaar later komt het tot oprichting van 'De Rijzende Kerk'[883], een organisatie, nauw samenwerkend met de andere vrijzinnige jeugdorganisaties, die zich richt op de jongeren die niet door de andere worden bereikt. De leiding van deze organisaties ligt bij de jongeren zelf, terwijl de toonaangevende vrijzinnige theologen op verschillende wijzen hun bijdrage verlenen: als leden van de raad van advies, als sprekers op de conferenties, maar ook als leiders daarvan. Naast plaatselijke activiteiten zijn deze organisaties vooral bekend door hun landelijke conferenties en kampen, eerst in Barchem, vanaf 1918 in Diever. Deze conferenties worden in zomer en winter gehouden, maar vooral met Pinksteren (de PiCo's) en laten bij de deelnemers grote indruk achter. In deze jeugdbeweging leeft groot enthousiasme en geestkracht. Het zijn de jaren van het *interbellum* waarin de jeugd zich afzet tegen de oudere generatie. Na het pessimisme van de Eerste Wereldoorlog is er nu het optimistische levensgevoel van de jeugd. Men is vol van gelovige inspiratie, idealisme, daadkracht, gemeenschapszin en zedelijke betrokkenheid. Men voelt zich geroepen de wereld te verbeteren. Kenmerkend is de kampspreuk van de VCJC:

> Verbonden met allen die van goeden wille zijn,
> Gedragen door hoger kracht,
> Geroepen tot vernieuwing van de wereld en ons leven,
> Willen wij God met al onze krachten dienen.

Gedurende enige decennia wordt de vrijzinnige jeugd hierdoor gevormd. De betekenis van het jeugdwerk kan moeilijk worden overschat. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat de invloed van deze jeugdbeweging, evenals die van de andere zuilen, na de Tweede Wereldoorlog snel afneemt.

In de eerste jaren wordt in *URB* slechts bescheiden melding gemaakt van de activiteiten. Wel plaatst er Van Holk zijn oproep in om te komen tot een niet-studentenvariant van de V.C.S.B, de V.C.J.B., in *URB*. Men meldt de verschillende activiteiten van de deelnemende jongerenkringen. Dit stopt al snel als blijkt dat deze informatie beter verspreid raakt via het eigen (jongeren)blad. Een artikel van Mackenzie brengt de jeugdbond weer in beeld. Hij schrijft over de verhouding tussen de kerken en de V.C.J.B.[884] en verwijt de kerken desinteresse voor de soms andersoortige benadering van de jeugd.

> 'In den V.C.J.B. nu zoeken de leden hun ziel bewust te worden, hun innerlijk en geestelijk leven te verdiepen en krachtig te maken, zij zoeken den Geest in gemeenschap met elkander. En is dit niet een stralende vreugde voor de ouderen, dat er een phalanx van idealisme is onder de jeugd? Belooft dit niet iets voor de toekomst?'.[885]

De kerken houden zich, volgens Mackenzie, te afzijdig. Er is nauwelijks bereidheid om geld bij te dragen voor dit werk. Zo'n 900 circulaires hebben maar 300 gulden opgebracht! Men is behoudzuchtig en onderschat het jongerenwerk. Men zou eens moeten weten hoeveel inspiratie er is binnen bijvoorbeeld de conferenties. De jongerenbeweging is de redding van de kerk:

> 'Door velen wordt in deze jaren de doodsklok over de kerk geluid. Haar worden, dikwijls terecht, de felste verwijten gedaan. We kunnen ze hier niet bespreken. Maar in den V.C.J.B. liggen niewe mogelijkheden voor de kerk. Grijpt zij deze niet aan – dan staan haar kansen slecht, en is haar toekomst twijfelachtig'.[886]

Nu de jongeren nog de band met de kerk zoeken, is het een belangrijk moment iets te doen. Het gaat niet om de keus tussen de V.C.J.B. en de kerk, maar om de V.C.J.B. in de Kerk. Voor de kerk neemt in het volgende nummer een van de jongeren het op. Mej. A. Pino constateert dat de jongeren betreurenswaardig weinig belangstelling hebben voor de kerkelijke organisaties.[887] Men luistert wel graag naar de grote leidslieden tijdens conferenties, maar gaat niet naar de kerkdiensten toe waarin deze zelfde 'geestelijke leiders' voorgaan. Mackenzie plaatst deze oproep om meer te doen in de kerk in een breder kader. Het gaat erom dat de jongeren eerst een geloofsgemeenschap vinden in de V.C.J.B. en dan daarna en daardoor in de kerken. Onder het kopje 'Berichten van den V.C.J.B.' is een reactie op deze bijdragen van Mackenzie en Pino opgenomen.

> 'Een V.C.J.B.-vergadering, bestaande uit meer dan honderd deelnemers, hoofdzakelijk ouderen en leiders wijdde een middagbespreking aan de verhouding tusschen Kerk en C.J.B. Hierbij kwam duidelijk tot uiting dat nog zeer vele leden veel waarde hechten aan hun kerkgenootschap; dat zij echter in den V.C.J.B. veel ontvingen, dat de kerk hun niet gaf, ofschoon naar hun meening, het kerkverband hun dit geven moest, hetgeen het hun moeilijk maakt hun liefde voor die kerk brandende te houden'.[888]

Uit dit citaat en ook uit een artikel van W.S. Wiardi Beckman[889] blijkt wel dat er iets van de kerk wordt verwacht dat zij moeilijk kan bieden. Men beseft dat de tijden veranderd zijn. De jeugd verwacht iets nieuws, is daar enthousiast over, maar ziet niet dat de kerk verandert. De vraag naar het aanpassingsvermogen van de kerk aan haar nieuwe positie in een samenleving die niet vanzelfsprekend kerkelijk meer is, zal vanaf de Tweede Wereldoorlog in een situatie van secularisatie nadrukkelijk spelen. Tot die tijd is het de jeugdbeweging die de kerken kritische vragen stelt, zonder dat dit de kerken werkelijk in beweging zet.

De Centrale Commissie voor het vrijzinnig protestantisme

De onderlinge samenwerking van vrijzinnigen is geen eenvoudige zaak. Vaak staat men in een concurrentieverhouding tegenover elkaar. Toch zal men in de jaren twintig binnen de vrijzinnige zuil tot hechtere samenwerking komen door de oprichting van een Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme. Aanzet hiertoe geeft een bijeenkomst van de Vergadering van Moderne Theologen.[890] In 1923 houdt Roessingh, de historicus van het modernisme, hier een rede[891] waarin hij spreekt over de toekomst van de vrijzinnigheid. Hij klaagt de beweging van het modernisme aan, omdat het daar aan

visie ontbreekt. Er is gemeenschappelijke theologie noch gezamenlijke maatschappijvisie. Terwijl de samenleving om antwoorden vraagt, is het modernisme veelal niet boven de negatie van de pre-moderne theologie uitgekomen. Het modernisme lijkt zich niet bewust van zijn roeping: het inhoud geven aan het geloof in God, het geven van vastheid, levensinhoud en leiding in het leven. Deze roeping behelst in wezen het geven van een apologetiek van het christendom. En aan deze roeping voldoet het modernisme niet.

> 'En dan zijn er twee dingen, die wij elkaar moeten bekennen, waarvan wij ons rekenschap moeten geven: het modernisme mist eenheid, het modernisme mist organisatie. En het is mijn vaste overtuiging: als het modernisme er niet om gaat worstelen om tot geestelijke eenheid te komen, tot inzicht in eigen wezen, tot inhoud, en als het modernisme niet wijd genoeg van blik zal zijn, om met veel zelfverloochening zich te gaan organiseeren, dan zal het er niet tegen op kunnen'.[892]

Zolang de vrijzinnigheid niet één is in de strijd voor haar beginselen, vervalt het tot 'dilettantisme'. Om hieraan te ontkomen stelt Roessingh, heel praktisch, voor om te komen tot samenwerking. Om te beginnen moet er een commissie komen die zich met de volgende zaken zal bezighouden:

1. de kerkpolitiek: de mogelijkheid te komen tot een gezamenlijke kerkorganisatie;
2. de theologie: komen tot een eigen, gemeenschappelijke, vrijzinnige theologie;
3. de sociologie: komen tot een eigen, vrijzinnige, maatschappijvisie;
4. organisatie: komen tot een royale, intensieve samenwerking.

> 'Wij hebben, naar mijn overtuiging, broodnodig een lichaam, dat de permanente verantwoording draagt voor het ontwikkelingsproces van het modernisme. Het geestelijk gehalte en de heele situatie van het modernisme zijn te précair, dan dat we de dingen langer mogen overlaten aan de invallen van deze en gene, die wel eens een denkbeeld aan de hand wil doen en een artikeltje wil schrijven. Wij hebben een generalen staf noodig, die het heele krijgsplan overziet en die tot ons kan zeggen: daar is uw post en dat is uw werk'.[893]

Dit betoog van Roessingh leidt tot daden. Er vindt nog in de zomer een congres van de NPB plaats waar deze kwestie wordt besproken. In oktober 1923 wordt de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme opgericht. Deelnemende organisatie zijn: NPB, VVH, Remonstrantse Broederschap, Algemene Doopsgezinde Sociëteit (namens de vrijzinnige meerderheid onder de doopsgezinden), de Algemene Verenging van Vrijzinnige Luthersen, de Vrije Gemeente te Amsterdam en de jeugdorganisaties VCJB en VCSB. Doel van de nieuwe commissie wordt het 'mede te werken aan een betere onderlinge organisatie van de Vrijzinnig Protestantse groepen in ons land, met behoud van ieders zelfstandigheid, opdat deze zich hun gemeenschappelijk bezit en hun gemeenschappelijke taak in deze tijd duidelijker bewust maken'.[894] Deze doelstelling krijgt verschillende uitwerkingen. De belangrijkste is de V.P.R.O. Verder stimuleert de commissie de plaatselijke samenwerkingsverbanden en het jeugdwerk. Contacten worden onderhouden met het internationale vrijzinnige protestantisme. Bij de vaststelling van het reglement van deze commissie is de eigen beginselverklaring theologisch de belangrijkste bijdrage.

Zoals te verwachten valt, is dit geen eenvoudige zaak. Allereerst is er het probleem dat de verschillende deelnemende groepen niet op dezelfde gronden betrokken zijn. De Remonstrantse Broederschap is de enige voluit vrijzinnige kerkorganisatie. Doopsgezinden zijn onderling verdeeld over de mate van vrijzinnigheid. Vrijzinnige Hervormden werken vanuit een dubbele binding aan enerzijds de Hervormde Kerk en anderzijds de vrijzinnigheid. Daarnaast staan tegenover elkaar links- en rechtsmodernen. Toch lukt het in 1931 om een beginselverklaring op te stellen.[895] Niet alleen in de preambule en de tekst zelf, maar ook uitgebreid in de toelichting, put men zich uit in verklaringen dat deze tekst geen bindend karakter kan en zal hebben en ook niet voor iedereen in dezelfde mate van toepassing zal zijn.[896] Enige jaren later verschijnt de *Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh*.[897] Al vanaf 1926 komt een groep vooraanstaande vrijzinnige theologen regelmatig samen om het werk van hun vriend en leermeester voort te zetten. Deze geloofsbelijdenis is een voorloper van de belijdenis van het Convent van Remonstrantse predikanten uit 1940. Aan een verdere bespreking van deze organisatie kan hier worden voorbijgegaan.

De Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep[898]

In 1926 wordt op initiatief van de Centrale Commissie de V.P.R.O. opgericht. Leidende krachten zijn ds. E. Spelberg en dr. N.A. Bruining. Hoewel al vanaf de oprichting er bij sommige vrijzinnigen bezwaren zijn tegen dit meedoen aan de verzuiling – veel vrijzinnigen voelen zich betrokken bij de neutrale AVRO – heeft deze omroep veel bijgedragen aan de verspreiding van het vrijzinnige gedachtegoed. Het 'Geloof op de vrijdagavond' (de vaste uitzendavond) wordt een begrip. De morgenwijdingen van de remonstrantse predikant Fetter en de avondwijdingen van Spelberg trekken veel luisteraars. Spelberg betoogt in een proefschrift – aan de hand van brieven van luisteraars – dat deze hoorders een geestelijke 'radio-gemeente' vormden.[899] De V.P.R.O. speelt een belangrijke rol op het gebied van toerusting. Vele lezingen over religieuze en culturele onderwerpen verschijnen later ook als brochures. Getalsmatig zal de V.P.R.O. een grotere invloed krijgen dan de andere vrijzinnige organisaties. Aanvankelijk is er in remonstrantse kringen weinig belangstelling. Slechts tweemaal komt de nieuwe omroep ter sprake in URB. Naar aanleiding van de oprichting in 1926 schetst Noordhoff in een klein stukje[900] de ontwikkeling van het nieuwe medium en de moeilijkheden van de verzuiling. Immers, vrijzinnigen werken liever mee aan een algemene omroep dan dat zij er zelf een oprichten. Gelukkig heeft de Centrale Commissie het initiatief genomen. Hoewel Noordhoff nog niet kan overzien wat de betekenis van dit nieuwe medium zal zijn, acht hij het van groot belang dat vrijzinnigen meedoen. De belangrijkste opdracht is voor hem het naar buiten brengen van de kerkdiensten 'liefst vanuit het kerkgebouw zelf, een flinke eenvoudige preek'. Drie jaar later verschijnt in *URB* een oproep van de omroep voor nieuwe leden; er zijn er dan nog geen 20.000:

> 'Helpt ons gelijkwaardig worden! Hoe?
> Geeft U op als lid, of ge luisteraar zijt of niet.
> Het gaat om het belang van het Vrijz. Protestantisme in zijn geheel'.[901]

Conclusie
Vanaf de oprichting van de VCSB vindt er in vrijzinnige kring op bescheiden wijze een verzuiling plaats. Men organiseert zich om de gezamenlijke belangen beter te kunnen verdedigen. Vooral de jeugdbeweging en de omroep hebben een grote invloed gehad. Toch heeft deze verzuiling geen grote invloed op het zelfverstaan van de Remonstrantse Broederschap. De samenwerking wordt gezocht en op prijs gesteld, maar nergens blijkt dat men daardoor anders naar de eigen organisatie gaat kijken.

Oecumenische activiteiten
In de eerste helft van de twintigste eeuw staat in de algemene kerkgeschiedenis de opkomende oecumene centraal.[902] Kerken beginnen toenadering tot elkaar te zoeken terwijl de onderlinge verkettering minder wordt. Uiteindelijk leidt dit proces tot de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948. Aan het einde van de jaren twintig raken remonstranten betrokken bij de opkomende oecumene, eerst in de vorm van een enkele predikant die wordt afgevaardigd, later als officiële deelnemer.[903] De remonstrantse betrokkenheid heeft tenminste twee effecten gehad op het remonstrantse zelfbeeld in deze jaren. Ten eerste past de aandacht voor de wereldkerk in de 'verkerkelijking' die met het rechtsmodernisme intreedt. Op het hoogtepunt van het modernisme werden de natuurlijke gesprekspartners van de Remonstrantse Broederschap gevormd door andere 'anti'-kerkelijke groeperingen als de NPB en de Vrije Gemeente. Nu komen de (andere!) kerken weer in beeld. Ten tweede resulteert deze aandacht voor de oecumene in een uitgebreide zelfreflectie. Op welke wijze moet de Remonstrantse Broederschap zich gedragen tussen de andere kerken? Wat is het eigene van haar kerkzijn? Deze vragen worden nu voor het eerst expliciet ecclesiologisch geponeerd. Van een gematigd antikerkelijke Broederschap wordt zij tot kerk die de nadruk legt op het pluriforme karakter van de waarheid en ook op de pluriformiteit van de Ware Kerk des Heren, waarvan zij zich in de nieuwe situatie deel weet. De deelname aan deze Wereldraad van Kerken is voor remonstranten echter niet zonder problemen. Naast de angst voor de mogelijke dogmatische scherpslijperij van andere kerken is er vooral de afkeer van de nieuwe basisformule van de Wereldraad: 'The World Council of Churches is a fellowship of Churches which accept our Lord Jesus Christ as God and Saviour'. Binnen deze formulering, grotendeels al eerder gebruikt door de YMCA, hebben remonstranten vooral problemen met de christologie: 'Jezus Christus als God en Heiland'. Zij bestrijden deze positie in het christologische debat daar veel remonstranten veel meer nadruk leggen op de menselijke kant van Jezus. Ook voor andere vrijzinnigen is de formule problematisch. Een groot gedeelte van de discussie betreft de vraag of het mogelijk is om deel te nemen aan een organisatie met een dergelijk uitgesproken dogmatisch karakter. Tot in de jaren zestig werd van remonstrantse afgevaardigden bij een Assemblee van de Wereldraad verwacht dat zij protesteerden tegen deze basisformule.

Federatie
Naast deze wereldwijde oecumene ontstaan er ook op kleine schaal pogingen tot samenwerkingen van vrijzinnigen in een federatie. Deze leiden echter niet tot succes. Onder de vrijzinnigen zijn de relatieve verschillen te groot. Bovendien is er al een vorm van samenwerking in de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme.

In 1919 probeert men een federatie op te richten. Het voorstel van C.E. Hooykaas, Sirks en Wegerif om toe te treden tot de nieuw te vormen 'Federatie van vrije religieuse groepen en organisaties in Nederland' is omstreden.[904] Het doel van de federatie is samenvoeging van verschillende christelijke groepen en organisaties en het bijeenbrengen van christelijken en buitenchristelijken, kerkelijken en buitenkerkelijken. Daar andere kerkelijke organisaties nog niet willen toetreden, is het van belang dat de Broederschap dat wel doet. Rotterdam is tegen het voorstel. Eerst dient te worden uitgezocht wat dit voor nieuwe federatie is. C.E. Hooykaas verdedigt het voorstel door te wijzen op het remonstrantse beginsel van het zoeken naar eenheid. Miedema wil nu niet toetreden en vraagt of de NPB dit werk niet kan doen? Groenewegen steunt Miedema en gaat nog verder in zijn kritiek. Het doel van deze federatie is het opheffen van bestaande verschillende kerkelijke organisaties. Het is echter geenszins zeker dat er dan iets beters voor in de plaats komt. Sommige deelnemende groepen zoals theosofen en monisten willen niets van samenwerking met christelijke kerken weten. Daarnaast is het samenbindende van de verschillende deelnemers te weinig inhoudelijk. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij 'aan iets hoogers gelooven dan het zinnelijk-waarneembare'. Door hieraan mee te doen wordt de eer van de Broederschap geschaad. Reynders zou aansluiting betreuren daar de federatie radicaal-links is en de Broederschap niet. Daardoor worden leden afgestoten. C.E. Hooykaas blijft voor aansluiting; nu is het de tijd ervoor. J.H. Groenewegen (1889-1953), zoon van de voormalige hoogleraar, vindt dat aansluiting bij niet-christelijken niet past voor een christelijke gemeenschap. G.J. Heering dient een compromisvoorstel in. Voor één jaar zullen de remonstranten zich aansluiten, maar zij spreken daarbij uit dat zij niet buiten het christendom willen staan. Dit voorstel wordt aanvaard, maar opvallend blijft hoe weinig enthousiast men is. De toonzetting van de motie van Heering is veelzeggend:

> 'De Broederschap der Remonstranten, hoewel zij zich bewust is – en niet anders wenscht dan – te staan op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus en alleen van een ontwikkeling van den godsdienst in christelijke richting heil verwacht, en ofschoon zij den min of meer anti-kerkelijken geest, die zich bij de geboorte van de federatie van vrije religieuze groepen en organisaties in Nederland soms kenbaar maakte, betreurt, besluit evenwel (op grond van haar verlangen om elke poging tot onderlinge toenadering van godsdienstigen te bevorderen) voorloopig voor den tijd van een jaar, tot genoemde federatie toe te treden'.[905]

Men besluit dat het volgende jaar een evaluatie van het lidmaatschap zal plaatsvinden. Hierna gaat Wegerif, een van de voorstanders, in een artikel in *URB*[906] op de betekenis van de federatie in. Hij blijft pleiten voor samenwerking. De onderlinge verscheidenheid is een uitdaging. Naar aanleiding van de motie van Heering maakt hij drie opmerkingen. Ten eerste is het van groot belang dat de Broederschap haar eigen identiteit vasthoudt. Dit wordt ook van andere deelnemende organisatie verwacht. Ten tweede moet de Broederschap zich verzetten tegen de antikerkelijke geest van sommigen. Hij noemt met name de voorganger van de Amsterdamse Vrije Gemeente, Van Wijngaarden. Verder verwijst hij naar andere discussies over de wenselijkheid van een kerkelijke organisatie.

> 'Zonder op deze quaesties in te gaan, kunnen wij hier toch wel constateeren, dat de federatie geboren is uit diep gevoelde onvrede met de tegenwoordige kerkinrichting; sterker, misschien

> iets te sterk gezegd, uit een "min of meer anti-kerkelijken geest, die zich soms kenbaar maakte". Iets te sterk: omdat de critiek zich meer richtte tegen de kerk in haar tegenwoordigen toestand dan tegen de kerk als zoodanig'.[907]

Ten derde constateert Wegerif dat de Broederschap elke poging tot toenadering van gelovigen blijft bevorderen. Reeds vanaf 1619 is dit een belangrijk kenmerk van dit kerkgenootschap geweest. Wat deze federatie zal brengen, is nog onzeker. Men moet afwachten, al zal men wat de Broederschap betreft, naar het woord van Tiele in 1884, moeten waken voor haar ongeschonden behoud.

Een jaar later blijkt de federatie geen succes te zijn:

> '[...] geeft Prof. Heering uitvoerig verslag van zijn zending in samenwerking met Ds. I. Hooykaas en Ds. Wegerif in zake de Federatie, die nog vóór zij een levensteeken had gegeven reeds overleden bleek'.[908]

Toch blijken toonaangevende doopsgezinden, vrijzinnig-hervormden, vrijzinnig-luthersen, een afgevaardigde van de Vrije Gemeente en remonstranten in dit jaar wel bijeengekomen te zijn om in een ander, nieuw verband te spreken over samenwerking.[909] Men bespreekt de mogelijkheid van gezamenlijke kerkbouw, gezamenlijk werk onder arbeiders, gezamenlijk beleggen van bijeenkomsten, gezamenlijke coördinatie van kerkdiensten, vereenvoudiging van tijdelijke aansluiting van leden en gezamenlijk godsdienstonderwijs. De afgevaardigden, G.J. Heering, I. Hooykaas en Wegerif, achten het vooral nuttig om nu na te denken over de vereenvoudiging van tijdelijke aansluiting, voor die leden die ergens wonen, waar geen gemeente is van het eigen kerkgenootschap. Over het algemeen blijken de federatieve gedachten weinig vruchtbaar.
Samenwerking heeft soms plaats op bilateraal niveau, bijvoorbeeld met de NPB. Voor het overige zijn er prachtige ideeën, die echter geen van alle worden uitgevoerd.

Wereldraad
De wereldwijde oecumene heeft meer succes. In 1910 komt in Edinburgh de eerste internationale zendingsconferentie bijeen. In 1921 wordt de Internationale Zendingsraad opgericht. Al eerder was er de christelijke jeugdbeweging (YMCA en YWCA). In 1914 wordt de Wereldbond voor internationale vriendschap door de Kerken opgericht. Onder leiding van de Zweedse aartsbisschop Nathan Söderblom ontstaat een Oecumenische Raad van Kerken. In 1925 vindt de eerste Conferentie voor praktisch Christendom te Stockholm plaats. Söderblom is voorzitter van deze conferentie 'On Life and Work'. In 1937 wordt de tweede conferentie in Oxford gehouden. Tien jaar eerder, in 1927, vindt de eerste wereldconferentie 'On Faith and Order' (geloof en kerkorde) plaats in Lausanne. De tweede Conferentie op dit terrein vindt, kort na de Oxfordconferentie, in 1937 plaats te Edinburgh. Deze beide bewegingen, 'On Life and Work' en 'On Faith and Order' vloeien samen tot de Wereldraad van Kerken, waartoe in 1938 te Utrecht wordt besloten en waarvan de oprichting in 1948 te Amsterdam plaatsvindt.
In 1929 houdt Van Holk een pleidooi voor de oecumenische gedachte in een referaat voor de Algemene Vergadering.[910] Hier geeft hij een uitgebreide beschouwing over de 'eenheidsbeweging der Christelijke Kerken'. Hij bespreekt verschillende elementen. Ten

eerste de neiging om te komen tot een verband van verwante groepen. Binnen de vrijzinnigheid is dat geprobeerd in de NPB die uiteindelijk bijna een nieuw kerkgenootschap is geworden. Het streven tot federatie is niet gelukt. Wat hier wel geslaagd is, is de oprichting van de Centrale Commissie. De hieruit voortgekomen VPRO is een groot succes. De vrijzinnige jeugdbeweging is breed samengesteld, al vanaf haar oprichting. Het tweede aspect is het uitdrukking geven aan een 'algemeen christelijk of oecumenisch' bewustzijn. Hierin weet de christen zich deel van een wereldomvattende gemeenschap, die hereniging en samenwerking zoekt van allen die zich christen noemen. Dit ontstaat uit heimwee naar de eenheid van de 'Una Sancta'. Van Holk schetst de geschiedenis van de oecumenische conferenties. Struikelblokken zijn principiële kwesties: het ambt en het kunnen delen van de communie. Problematisch is ook de zoektocht naar een 'eenheidsformulier, dat het algemeen christelijk geloof uitdrukt'. Doel daarvan is volgens Van Holk vooral de aankweking van een oecumenische geest.

> 'De onmiddellijke, praktische beteekenis van zulke bijeenkomsten is niet overweldigend groot; maar groot is wèl, dat in prominente persoonlijkheden en kernen van kerkelijke samenleving de oecumenische geest belichaamd wordt, en een getuigenis geeft'.[911]

Hij ziet deze geest in de eenheid en in de ongebondenheid van de sfeer in plaats van de eenheid in het gemeenschappelijke dogma. Van oudsher behoort dit tot het wezen van de vrijzinnige kerkgenootschappen, waar gezindheid belangrijker was dan dogmatische standpunten. Hierom moet juist de Broederschap meedoen met de oecumenische beweging:

> 'Daarom dan ook, gaat ook ons Remonstranten, en verder ons allen, Nederlandsche Vrijzinnige Protestanten, dit tweede aspect der eenheidsbeweging minstens zooveel aan als het eerste: omdat hier, in nieuwe vormen, en in zeer groot formaat, grondbeginselen van Evangelie-verkondiging en gemeenschapsordening worden geformuleerd, wier ontwikkeling onze eigen ontwikkeling is. Juist wij vrijzinnigen dienden in deze oecumenische beweging een grooter rol te spelen dan tot nu toe het geval was'.[912]

Juist vrijzinnigen kunnen aanvoelen hoe weinig de kerk echt kerk is en hoe weinig de wereld daardoor boodschap aan de kerk heeft. Als laatste element bespreekt Van Holk de verhouding tot de andere religies. Zoals de ontwikkelingsgang van de geschiedenis de wereld verbindt tot een grote eenheid, waarin de 'westerse beschaving' niet ophoudt bij de grenzen, is ook de christelijke godsdienst niet meer vanzelfsprekend superieur. De invloed van de theosofische devotie, de Soefi-beweging, de lectuur van Tagore, Lao-Tse en Bhagavad-gita is niet meer te stuiten. Van Holk zelf acht de hoogste culturele waarden slechts gewaarborgd in het christendom.

> 'Het zal in deze wereld nooit werkelijk vooruit kunnen gaan, niet beter worden, als wij zouden opgeven het geloof in een heilige God, Die den mensch, zijn beelddrager, bestemd heeft tot Persoonlijkheid, en persoonlijkheden alleen doet groeien in een maatschappelijk verband, dat vrije vorming van den geest en strenge binding aan gerechtigheid gelijkelijk behoeft. Deze cultureele waarden nu acht ik alleen in het Christendom veilig gefundeerd. [...] Ik kies dus tegen universeele religie, voor oecumenisch christendom'.[913]

Tegenover het oecumenisch christendom staat de hang naar differentiatie en zelfbehoud. Dit leidt echter onvermijdelijk tot 'dolzinnig individualisme' en moet daarom afgewezen worden. Het leven en het evangelie vragen naar het verbindende.

> 'Wat de geest van het Evangelie van ons vraagt in deze ure, dat is: overbruggen, vereenigen, het verbindende zoeken. Wat het leven zelf van ons vraagt, is dat wij, bij alle geboden piëteit voor het historisch gewordene, de toekomst hooger stellen dan het leven, en de oecumenische gezindheid verkiezen boven de kerkistische'.[914]

Bij deze moeilijke roeping acht Van Holk het 'goedkoop en bepaald verkeerd' om geringschattend te spreken over pogingen tot verbroedering of hereniging, zoals C.E. Hooykaas dat gedaan heeft in het *Algemeen Handelsblad*. Alleen een oecumenisch christendom kan een baken zijn in een wereld die wordt geregeerd door de demonen 'hebzucht, heerschzucht, naijver en hoogmoed'. Daarom is de strijd voor de eenheidsbeweging een evangelische eis aan de Remonstrantse Broederschap:

> 'Mocht het ons dan ook gegeven zijn, mede door en in onze Remonstrantsche Broederschap de eenheidsbeweging der christelijke kerken te dienen, opdat niet door onze schuld verdeeldheid voortdure, waar samenwerking heerschen kon, maar veeleer ons voorbeeld anderen moge bewegen zich met ons in dienst te stellen van de zelfde goede zaak – de strijd voor Christus en het Koninkrijk Gods – dan zouden eisch en belofte van het Evangelie ineengevloeid zijn en vervuld kunnen worden: "dat allen één zijn"'.[915]

Na afloop van het referaat blijken de meningen verdeeld. G.J. Heering is een groot voorstander van het door Van Holk vertelde. Hij betreurt het nog steeds dat de Broederschap in 1925 in Stockholm verstek heeft laten gaan en daardoor mede eraan schuldig is dat de leiding van deze beweging in orthodoxe handen is. Het is noodzakelijk een afgevaardigde aan te wijzen voor de komende conferenties. C.E. Hooykaas waarschuwt tegen de wel erg aanwezige zucht naar eenheid. Zolang deze op verkeerde basis wordt gezocht – de Roomse kerk ziet zichzelf als de ware eenheid, of in andere kring worden de Twaalf Artikelen des Geloofs daarvoor gekozen – valt er weinig te verwachten. Slechts het zoeken naar eenheid die vrijheid laat, is wenselijk. Eldering wijst hierna op het verschil tussen het zoeken naar eenheid op basis van een gezamenlijke geloofsbelijdenis en het zoeken naar eenheid van gezindheid. Van Holk wijst er nog op dat alleen de echt-evangelische verdeeldheid de weg is naar eenheid. Men is pas echt één als men dat is in verdeeldheid. Een jaar later spreekt G.J. Heering over de internationale vrijzinnige beweging.[916] Hij geeft hiermee een aanvulling op het referaat van Van Holk. Deze lezing behandelt achtereenvolgens de moeilijkheid, de noodzakelijkheid en de mogelijkheid van de internationale samenwerking van vrijzinnige protestanten. In vroegere tijden (tussen 1901-1913) waren de conferenties een soort 'tentoonstelling' van de verschillende deelnemers. Later ontstonden er problemen door een te eenzijdige organisatie. Daarnaast noemt Heering als probleem dat het modernisme in Amerika is blijven steken in de oudmoderne fase, terwijl de Amerikanen het rechtsmodernisme beschouwen als een orthodoxe fase van voorbijgaande aard. Toch is samenwerking noodzakelijk. Vrijzinnigen uit verschillende landen kunnen elkaar verrijken en om niet door orthodoxere groepen overvleugeld te worden moet men wel samenwerken.

Heering omschrijft het gemeenschappelijke vrijzinnige geloofsbezit met de volgende zes beginselen:

> '1. Uit eerbied voor Gods gezag: onafhankelijkheid van elke autoriteit van menschelijk maaksel.
> 2. Uit vertrouwen in den levenden God: geloof in Zijn voortgaande Openbaring.
> 3. Volkomen openheid voor de wetenschappelijke, sociale en aesthetische, kortom voor de cul tureele vraagstukken van onzen tijd.
> 4. Geloof in de universeele liefde Gods, die zich richt tot alle menschen. In verband hiermee:
> 5. Geloof in de oneindige waarde van iedere menschenziel.
> 6. Geloof in de heilige solidariteit van het menschelijk geslacht'.[917]

Deze beginselen verschillen duidelijk van die van de orthodoxie. Vanuit het dynamische dat eruit klinkt zal toegewerkt moeten worden naar een scheppende synthese. Dit werk is niet een liefhebberij, maar Gods roeping aan de (internationale) vrijzinnigheid. Praktische uitwerking zal het krijgen wanneer er om de paar jaar congressen gehouden zullen worden voor vrijzinnigen uit verschillende landen. Hiertoe zal ook een permanent comité en een bureau worden gevormd, vermoedelijk in Nederland.
Bij de bespreking van dit referaat krijgt Heering over het algemeen bijval.[918] C.E. Hooykaas wijst op de noodzaak van praktische organisatie, ook om binnen de algemene oecumene van betekenis te kunnen blijven. Hij twijfelt aan de wenselijkheid van het noemen van de zes punten. Anderen, in het bijzonder Sirks, waarderen het omwille van de duidelijkheid. In 1936 spreekt Noordhoff als voorzitter van de Algemene Vergadering uit wat de positie van de Broederschap is. Zij is voluit *kerk*, maar wel een *vrije* kerk.

> 'Doch het is ons voorrecht, een vrije Chr. kerk te zijn; wij zijn geworteld in de heilige grond van het Evangelie, maar de takken van onze boom worden bewogen en de bladeren worden doorwaaid door de winden van den tijd. Deze tijd stelt aan de kerken een paar fundamenteele vragen, waarop zij elk hun eigen antwoord moeten geven. Wij willen trachten òns antwoord te geven, van het moderne leven uit, èn van het Evangelie uit'.[919]

Bij de voorbereiding van de conferentie te Edinburgh in 1937 wordt van de deelnemende kerken verwacht dat zij zich in een notitie presenteren en een rapport maken waarin zij hun positie ten opzichte van de oecumenische beweging duidelijk maken. In *Levensrichting* publiceert Noordhoff een voorstel daartoe.[920] Dit artikel gaat voor het eerst uitgebreid in op ecclesiologische noties binnen de Remonstrantse Broederschap. Het artikel bestaat uit een historisch en een principieel gedeelte. Het historische gedeelte bespreekt het standpunt met betrekking tot de eenheid van kerken vanaf Uytenbogaert. De vroege remonstranten wilden geen nieuw kerkgenootschap oprichten, omdat ze vonden dat er ruimte voor verschil van mening mocht zijn over de niet-essentiële onderdelen van de leer. Zelfs na de oprichting van de Broederschap heeft men zich nooit echt tevreden gevoeld met deze scheiding. Daarom blijft men zich 'remonstrants-gereformeerd' noemen. In 1796 heeft men geprobeerd tot hereniging te komen. In 1834 roept Des Amorie van der Hoeven daartoe ook op. Noordhoff schrijft:

> 'De betere tijd, die des Amorie van der Hoeven verwachtte, is niet gekomen, maar aan haar lijfspreuk getrouw: "eenheid in het noodige, vrijheid in het niet-noodige, in alles de liefde",

> aanvaardde de Broederschap de oecumenische gedachte èn dogmatisch èn practisch als een centraal punt van haar eigen belijdenis; ja, beschouwt zij het opkomen van die oecumenische gedachte als een doorwerking van den geest, die de Broederschap reeds drie eeuwen heeft bezield'.[921]

Noordhoff acht de pluriformiteit van kerken hoog. De erkenning van de verscheidenheid van gaven, die tot uitdrukking komen in de verschillende kerken, is een kenmerk van de Remonstrantse Broederschap. Zij wil een gemeenschap zijn van geloof, niet van enig ware gelovigen. Als geloofsgemeenschap is zij functioneel bepaald, dat wil zeggen dat centraal staat het gezamenlijk geloven, niet wat er gezamenlijk wordt geloofd. Daarom kent zij ook geen bindende belijdenisgeschriften. De eenheid van de kerk van Christus moet verstaan worden als een eenheid in verscheidenheid.

Una Sancta

In 1939 schrijft de G.J. Heering een artikel 'Una Sancta' over de opkomst van de oecumenische beweging, de theologische noties die daarachter zitten en de positie daarin van de Remonstranten.[922] In de voorgaande jaren is de reflectie over het kerkzijn centraal komen te staan. Is zij in de vroege kerk nog de gemeenschap van gelovigen of heiligen, geroepen door God in Christus, met de Reformatie breekt de noodzaak tot nadere omschrijving aan. Voor de Romana gaat het om de eenheid van geloof, sacramenten en ambten. De Lutherse traditie houdt vast aan de rechte wijze van de bediening van het woord en de sacramenten. Binnen het calvinisme wordt het nog strakker omschreven:

> '[D]e algeheele menigte van menschen, over de heele aarde verspreid, welke belijdt, dat zij één God en Christus eert, door den doop wordt ingeleid in Zijn geloof, door het deelnemen aan het avondmaal van de eenheid in de ware leer en liefde getuigt, overeenstemming heeft in het Woord des Heeren en tot de prediking onderhoudt het ambt, dat door Christus is ingesteld'.[923]

De vroege remonstranten zijn, als calvinisten, hierdoor beïnvloed. Wel maken zij nadrukkelijk onderscheid tussen de zichtbare en onzichtbare kerk. Wat de zichtbare kerk betreft moet men alle kerken voor ware kerken houden, ook wanneer zij het oneens zijn. Bij alle verschillen blijft men geloven dat de kerk in het bijzonder door God is gewild. Daarmee is zij dus onderwerp van geloof. Het ontstaan van verschillende kerken biedt stof tot reflectie over de essentie van het kerkzijn. Samenwerking in zendingsgebieden toont in deze tijd vooral de kerkelijke verdeeldheid. Vanuit de jonge kerken komt de behoefte aan eenheid op, waarover nagedacht is in de conferenties 'On Faith and Order' en 'On Life and Work'. Uiteindelijk horen deze begrippen bij elkaar. De verschillende conferenties hebben geleid tot de oprichting van een Wereldraad van Kerken in 1948. Vanuit de oecumenische gedachte moet worden gezocht naar de 'Una Sancta'. Van belang is niet alleen het liefhebben van het eigen kerkgenootschap, maar in het eigen kerkgenootschap gericht zijn op en het liefhebben en dienen van de 'Una Sancta'. Als de kerk gezien wordt als de door God gewilde plaats waar zijn heil wordt verkondigd in de wereld dan moet die notie ook een belangrijkere plaats krijgen dan tot nu toe. Niet alle kerken nemen deel aan de nieuwe beweging. De Rooms-Katholieke Kerk beschouwt zichzelf reeds als de 'Una Sancta'. Andere kerken waarschuwen voor de nieuwe eenheid vanwege het risico van allerlei dwaalleren. Remonstranten moeten meedoen, ook al is de

basisformule ongelukkig gekozen: de woorden 'accept our Lord Jesus Christ as God and Saviour' moeten theologisch bestreden worden. Het 'accept' gaat uit van een te mechanische geloofsopvatting en het 'God and Saviour' is niet bijbels en legt te eenzijdig de nadruk op de goddelijkheid van Christus. De menselijke kant komt niet duidelijk naar voren.[924]

> 'Bij dit zoeken mag m.i. de Remonstrantsche Broederschap niet ontbreken. Zij mag met 't oog op haar historie en beteekenis zichzelve ook de gelegenheid niet laten ontnemen, dat haar stem in dit centrum van beraadslaging wordt gehoord. Zoolang de sfeer van de vrijheid wordt bewaard, en haar medewerking wordt begeerd, moet zij het standpunt blijven innemen, dat tegenover de strenge Calvinisten de Remonstrantsch-gezinden innamen in de oude Gereformeerde Kerk: wij laten u en uw geloof in uw waarde, laat gij ons en ons geloof in onze waarde, laat ons op den grondslag van het Evangelie in broederschap samenspreken om elkaar beter te leeren verstaan, en in elk geval samenwerken tot heil van de kerk, wier éénheid niet verbroken mag worden'.[925]

De Broederschap kan niet ontbreken bij deze beweging, dat is zij aan haar traditie verplicht. De oudmoderne belangstelling voor andere godsdiensten boven orthodoxer christendom moet komen na deze oecumenische toenadering.

> 'Zonder deze belangstelling ook maar eenigszins te willen kleineeren, vraag ik me toch af, of het voor een christelijke kerk, voor een christelijke richting, voor een christen-denker niet oneindig belangrijker is, om in nader gesprek te raken met andere christelijke overtuigingen en kerken, opdat het Evangelie, de groote gemeenschappelijke schat der christelijke kerken, voller worde verstaan en Gods openbaring in Jezus Christus dieper worde beleden?'[926]

Uiteindelijk gaat het erom via het eigen kerkgenootschap te werken voor de ene Kerk van Christus. Daarom moet de Broederschap het oecumenische streven centraal stellen.

> 'Het is mij een eer te werken in de Remonstrantsche Broederschap met haar goed verleden en haar goede en betrouwbare beginselen. Maar het is mij tegelijk een nog veel grooter eer te mogen arbeiden in de ééne Kerk van Christus. Wie alleen maar denkt aan zijn eigen kerk of richting, en niet verder ziet, is een provinciaal. Tot mijn beste hoop behoort, dat al het ernstige werk, dat naar ik weet in mijn kerkgenootschap wekelijks en dagelijks, jaar in, jaar uit, met inspanning harer beste krachten wordt verricht, een werkelijke bijdrage is tot de vervulling der taak, die God van de Una Sancta verwacht'.[927]

Binnen het nieuwe oecumenische kader geeft ook Noordhoff een beschouwing over het wezen van de Broederschap. Zijn ideeën zijn duidelijk gerelateerd aan de opkomende oecumenische beweging. In een artikel getiteld 'Plaats en karakter onzer Broederschap in de christenheid' geeft hij een positionering van de Remonstrantse Broederschap.[928] In aansluiting op Van Holk die voor de Broederschap een embleem voorstelde, probeert Noordhoff een vlag te vinden die de remonstrantse lading dekt. Centraal staan voor hem de woorden: 'Waarheid in Christus'. Waarheid verwijst hier naar intellectuele eerlijkheid. Het gaat om de waarachtigheid van wat er wordt beleden. Deze zoektocht naar waarheid loopt via de toetsing aan het redelijk inzicht. Met alle verschillen tussen links- en rechtsmodernen is hun overeenkomst dat alle vrijzinnigen deze toetsing aan de rede niet zullen loslaten. In die zin is iedereen het modernisme toegedaan:

> ‘Alle vrijzinnige dominees preeken met Paschen, hoop ik, over de opstanding van Christus; maar geen van hen neemt, meen ik, de lichamelijke opstanding van Jezus voor zijn theologische rekening! Zondeval, Heiland, verzoeking, incarnatie – de één zal verder gaan in het gebruik van de oude dogmatische termen dan de ander, maar niemand van ons zal de metafysische consequenties van die oude termen meer aanvaarden’.[929]

Daartegenover kan ook de nadruk worden gelegd op de woorden ‘in Christus’. Het gaat om de verbinding met de christelijke traditie waaruit de Broederschap ontstaan is. Het gaat ook om vroomheid als verbinding met de rest van de christenheid. Het vroege modernisme benadrukt de waarheid, de nieuwe stromingen benadrukken de woorden ‘in Christus’. Bij Noordhoff klinkt ook mee het begrip ‘randstaat’ van Sirks.[930] De Broederschap bevindt zich in een tussenpositie. Zo is het ook in de houding tegenover de cultuur en de wereld. De Broederschap, of het nu gaat om links- of rechtsmoderne theologen, bevindt zich dichter bij de cultuur en de wereld dan andere vormen van christendom. Het remonstrantse kerkzijn is ook vanuit een dergelijke tussenpositie te begrijpen. Zoals in de dogmatiek de woorden een eigen accent krijgen, is dat ook in de ecclesiologie zo. Doop en avondmaal worden gebruikt, de kerkorganisatie lijkt sterk op die van het hervormde/gereformeerde type, de gemeenten heten niet voor niets ‘remonstrants-gereformeerd’. Maar toch is de invulling anders:

> ‘Het is met deze kerkelijke dingen als met de theologische: wij handhaven de zuiverheid en de ernst van de christelijke verhouding tot de wereld, maar zonder de antieke vooronderstellingen. Precies zoo handhaven wij de kerkelijke ambten en handelingen, maar zonder de sacramenteele of kerkrechtelijke consequenties. Wij bedienen den Christelijken doop, maar die wascht geen erfzonde af en maakt het kind niet tot dooplid. En wij gelooven, dat wij zoo de godsdienstige waarde van het Christelijk dogma en de Christelijke ethiek en de Christelijke kerk behouden, ja zelfs zuiveren’.[931]

Hiermee blijft de Broederschap in wezen ‘een apart stukje Ned. Herv. Kerk’. Deze uitzonderingspositie geeft de Broederschap een bijzondere plek binnen het geheel van de christenheid. Er zijn maar weinig vrijzinnige kerkgenootschappen, die zich ook ‘kerk’ voelen. De Broederschap is het enige vrijzinnige ‘randstaatje’ in de oecumenische wereld. Zij moet haar geluid daar laten horen. Aan de ene kant is dat niet moeilijk, daar de oecumenische gedachte hiervoor openstaat. Want juist hier gaat het om de hoofdzaken die verbinden en niet om de bijzaken waarin men verschilt. Aan de andere kant is er wel degelijk ‘dogmatisch conservatisme’ en ‘hoogkerkelijk formalisme’ in de oecumenische conferenties. Als de Broederschap zich blijft richten op de hoofdgedachte van de oecumene, namelijk de bewustwording van de gemeenschappelijke taak van de christenheid in de wereld, kan zij haar geluid laten meeklinken in het ‘veelstemmig koor’ van de kerken. Om dit aan te tonen citeert Noordhoff Söderblom, een van de grondleggers van de oecumenische beweging:

> ‘Wat ons vereenigt als Christenen, dat is niet een smalle dogmatische basis, waarover we ‘t dan misschien nog wel eens zouden kunnen worden, maar die ’t beste weglaat, maar dat is de onuitsprekelijke harmonie der verschillende stemmen’.[932]

> ‘Daarom moeten wij als ‘randstaat’, bij alle bereidheid tot samenwerken mèt en leeren vàn de anderen, een zelfstandigheidspolitiek voeren. Omdat onze stem in het koor niet mag òndergaan, onze gedachtenwereld niet zonder meer mag worden geannexeerd. Dit is geen hoogmoed, maar dankbare erkenning van het kostbaar goed, dat ons als Remonstranten is toevertrouwd, ons, samen met andere vrijzinnigen, maar aan de Remonstrantsche Broederschap bij de tegenwoordige constellatie toch wel in zeer bizonderen zin: toevertrouwd’.[933]

Conclusie

In de verhouding tot de Hervormde Kerk en de NPB komt in deze periode een grote nadruk te liggen op het zelfstandig bestaansrecht van de Remonstrantse Broederschap. Zij beschouwt zichzelf als schuilplaats voor moderne hervormden en betreurt het als zij niet overkomen, hoewel zij begrip heeft voor de oprichting van een eigen organisatie van vrijzinnige hervormden. Tegenover de NPB stelt de Broederschap zich sterk op. Zij steunt deze organisatie voorzover zij het eigen kerkgenootschappelijke belang niet in de weg zit. De opkomst van de vrijzinnige zuil blijkt vooral een praktische oplossing te zijn voor het gebrek aan samenwerking. Zoals te begrijpen valt – het behoorde niet tot de doelstelling – leidt dit niet tot nieuwe ecclesiologische beschouwingen. Door de opkomende oecumene moet de Broederschap meer dan ooit nadenken over haar eigen kerkzijn. Bijdragen van Van Holk, G.J. Heering en Noordhoff verduidelijken haar positie. De Broederschap aanvaardt haar kerkelijkheid en definieert die op eigen wijze. Zij is voluit deel van de kerk van Christus, maar wel op geheel eigen wijze. Zij vormt een ‘randstaat’ tussen cultuur en christendom. Hierin beschouwt zij zichzelf als uniek en het vormt daarmee haar belangrijkste kenmerk. Haar voortbestaan is dan ook onontbeerlijk.

4. De Broederschap treedt naar buiten: Het sociale element in de Remonstrantse Broederschap

In de bundel *Bij het morgenuur*, die in 1902 verschijnt, zijn op initiatief van de Rotterdamse predikant J.H. de Ridder door vrijzinnigen (onder wie de Utrechtse predikant H.L. Oort en De Ridder zelf) gedachten verzameld, bedoeld om voorgelezen te worden bij de 'huiselijke godsdienstoefening', het moment van ernst en rust bij de huiselijke maaltijd.[934] Het is een verzameling van iets minder dan 200 overwegingen, vooral bedoeld voor de schoolgaande jeugd. Allerlei burgerlijke deugden en godsdienstige overwegingen komen aan de orde. Sociale kwesties komen opmerkelijk genoeg slechts hier en daar aan de orde, waar wordt gesproken over verschillen in maatschappelijke welstand. Daar wordt de jongelui bescheidenheid bijgebracht en aandacht voor hen die het minder goed getroffen hebben. Uit niets blijkt fundamentele onvrede over de maatschappelijke status quo of wenselijkheid van verandering.

> ''t Is toch ergerlijk, zooals men dikwijls hen behandelt die ons bedienen, of die men wel eens "zijne minderen" noemt. Het zijn geenszins uwe "minderen", die u bedienen, geenszins uwe "minderen", die niet in zoo'n mooi huis wonen als gij misschien, en het is eenvoudig schandelijk, en heel slecht gevoeld hen ooit als zoodanig te behandelen en hen ooit te doen gevoelen, dat zij "dienen moeten" en gij bevelen kunt. Weet ge wat Jezus eens gezegd heeft? Een heerlijk woord: wie onder u groot wil wezen zij een dienaar, en wie onder u de eerste wil wezen zij een dienstknecht'.[935]

Een van de opvallende ontwikkelingen in de eerste decennia van de twintigste eeuw is de opkomende belangstelling voor sociale en politieke vragen.[936] In de negentiende eeuw wordt de Broederschap beheerst door politiek en theologisch liberalisme. Politieke kwesties komen zelden of nooit aan de orde in de vergaderingen, publicaties of op de kansels van de Broederschap.[937] Slechts voor de diaconie, in deze tijd neerkomend op bedeling, is belangstelling. Overigens gaat de vraag dan niet veel verder dan hoe de verplichtingen verdeeld moeten worden tussen de gemeente die men verlaat en die waar men zich vestigt bij een verhuizing. Op individueel niveau doen gegoede leden en predikanten natuurlijk wel aan filantropie, maar de Broederschap als geheel houdt zich niet bezig met maatschappelijke vragen. In haar Algemene Vergaderingen komen deze dan ook niet aan de orde. In 1897 komen twee maatschappelijke kwesties (een verzoek om medewerking bij drankbestrijding en een verzoek van de Nederlandsche Vereeniging tegen de prostitutie) ter Algemene Vergadering. De wijze waarmee op de laatste wordt gereageerd, is exemplarisch voor de liberale houding.

> 'De Voorzitter ontraadt de Vergadering zich in discussie te begeven over het onderwerp van den brief en stelt voor in hoofdzaak den brief te beantwoorden als volgt: dat de Vergadering, als zoodanig onbevoegd om partij te kiezen voor of tegen de wijze waarop de Vereeniging meent de ontucht te moeten bestrijden, en niet geroepen noch geneigd bij meerderheid van

stemmen uitspraak te doen over een vraagstuk, waarover ook onder hare leden verschil van overtuiging bestaat, zich verplicht acht aan elk individueel over te laten, of hij met de Vereeniging in dezelfde richting al of niet kan samenwerken. Zij houdt zich verzekerd dat de Predikanten der Broederschap en de Besturen der Gemeenten met alle hun ten dienste staande middelen, waar zij kunnen, het maatschappelijk en zedelijk kwaad bestrijden'.[938]

De Broederschap als geheel onthoudt zich van het innemen van een standpunt. In 1914 reageert de Broederschap op dezelfde terughoudende wijze wanneer haar instemming wordt gevraagd bij een actie van drankbestrijdingsorganisaties. De Algemene Vergadering heeft niet veel tijd nodig om met overgrote meerderheid in te stemmen met een motie van de gemeente Amsterdam.

'De algemeene Vergadering is van oordeel, dat de Remonstrantsche Broederschap zich niet behoort uit te spreken over de kwestie van "plaatselijke keuze" en gaat over tot de orde van den dag'.[939]

Ook elders blijkt dat men dit niet tot de taak van de Broederschap vindt horen. Deze houding zal in de komende periode gaan veranderen. Al in 1900, in vergelijking met andere kerkgenootschappen is dit vrij laat, klinken er ook andere geluiden. In *URB* verschijnt een artikel van de hand van A. Kalthoff, een Duitse predikant die in verschillende publicaties de sociale vraag stelt. In een voetnoot van de vertaler (Eldering?) wordt de vraag gesteld of politiek op de kansels thuishoort.

'De vraag of men de sociale kwestiën van onzen tijd op den kansel behandelen mag, is ook onder ons niet vreemd. Sommigen meenen dat het op die gewijde plaats volstrekt niet te huis behoort, want dat daardoor aan de gemeente onthouden zou worden, wat zij allereerst in de kerk zoekt: stichting, wijding des levens. Slechts weinigen die den kansel daarvoor geschikt rekenen en slechts enkelen, die hem daarvoor gebruiken. De Heer A. Kalthoff, pred. te Bremen, heeft het beproefd en hield ten vorigen jare eene serie preeken over de verschillende sociale kwesties. Hier volgt een proeve. Men zal moeten erkennen dat de spreker de zaken goed onder de oogen heeft gezien en dat de stichting niet ontbreekt'.[940]

In 1905 vraagt Maronier bij de Algemene Vergadering of een predikant van de Broederschap tegelijkertijd ook lid mag zijn van de Tweede Kamer.[941] Hij dient een motie in om uit te spreken dat deze functies onverenigbaar zijn.[942] De commissie van pre-advies stemt in met dit voorstel. De Arnhemse predikant Slotemaker acht het juist goed dat er bij de orthodoxe aanwezigheid in de Kamer ook mensen uit de moderne richting zijn. De praktische bezwaren bij de vervanging zouden opgelost kunnen worden. De vergadering verzoekt de Commissie tot de Zaken de zaak nader te onderzoeken. Een jaar later spreekt zij in haar verslag uit dat de functies inderdaad onverenigbaar zijn. Zij wil het overlaten aan de plaatselijke gemeenten om deze zaak in hun reglementen op te lossen. Maronier acht dit niet voldoende en wil graag een stemming over zijn voorstel. Het standpunt van de Commissie wordt met 39 tegen 35 stemmen gesteund.
Een van de jonge predikanten is nadrukkelijk betrokken bij maatschappelijke kwesties. In 1915 neemt de jonge predikant van Nieuwkoop, mr. M.J.A. Moltzer (1882-1960), afscheid. Hij was na een studie in de rechten op iets oudere leeftijd theologie gaan studeren. In 1910 had hij cum laude[943] het proponentsexamen afgelegd. De reden voor zijn

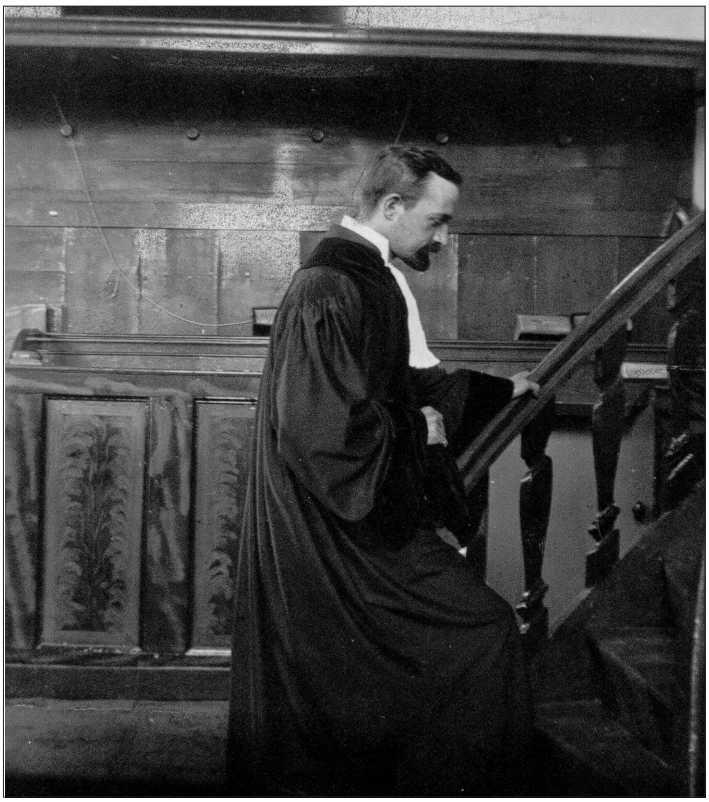

M.J.A. Moltzer (1882-1960) beklimt de kansel van de Remonstrantse Kerk te Nieuwkoop.

afscheid als predikant is dat de maatschappelijke situatie van de arbeiders in Nieuwkoop hem zo is gaan tegenstaan, dat hij nu kiest voor het maatschappelijk werk. Moltzer zelf beschouwt het als een soort bekering.

> 'De ogen voor wat wij het sociale vraagstuk plegen te noemen zijn mij feitelijk pas goed opengegaan, toen ik vóór de eerste wereldoorlog Remonstrants predikant te Nieuwkoop was. [...] Hoe het zij, door de in Nieuwkoop opgedane ervaringen is bij mij de vraag naar het verband tussen geestelijke en maatschappelijke vragen sterk gaan leven, wat zelfs tot gevolg heeft gehad, dat ik mijn geliefd herderlijk ambt opgegeven heb om een werkkring op sociaal terrein te zoeken'.[944]

Na de dood van Moltzer beschrijft W. Banning in een wijdingswoord bij de crematie een van Moltzers ervaringen in Nieuwkoop.

> 'Toen hij deze zomer 50 jaar nadat hij intree had gedaan als Rem. Predikant te Nieuwkoop, een jong collega daar bevestigde, bracht hij een voorval in herinnering dat hem als jong predikant sterk had gegrepen: zijn vrouw was ziek en moest in het Leids Academisch Ziekenhuis worden geholpen; er was "natuurlijk" voor vervoer een auto beschikbaar; toen een arbeiderskind met hersenvliesontsteking naar het ziekenhuis moest, vervoerde de vader het "natuurlijk" per fiets; het kind stierf'.[945]

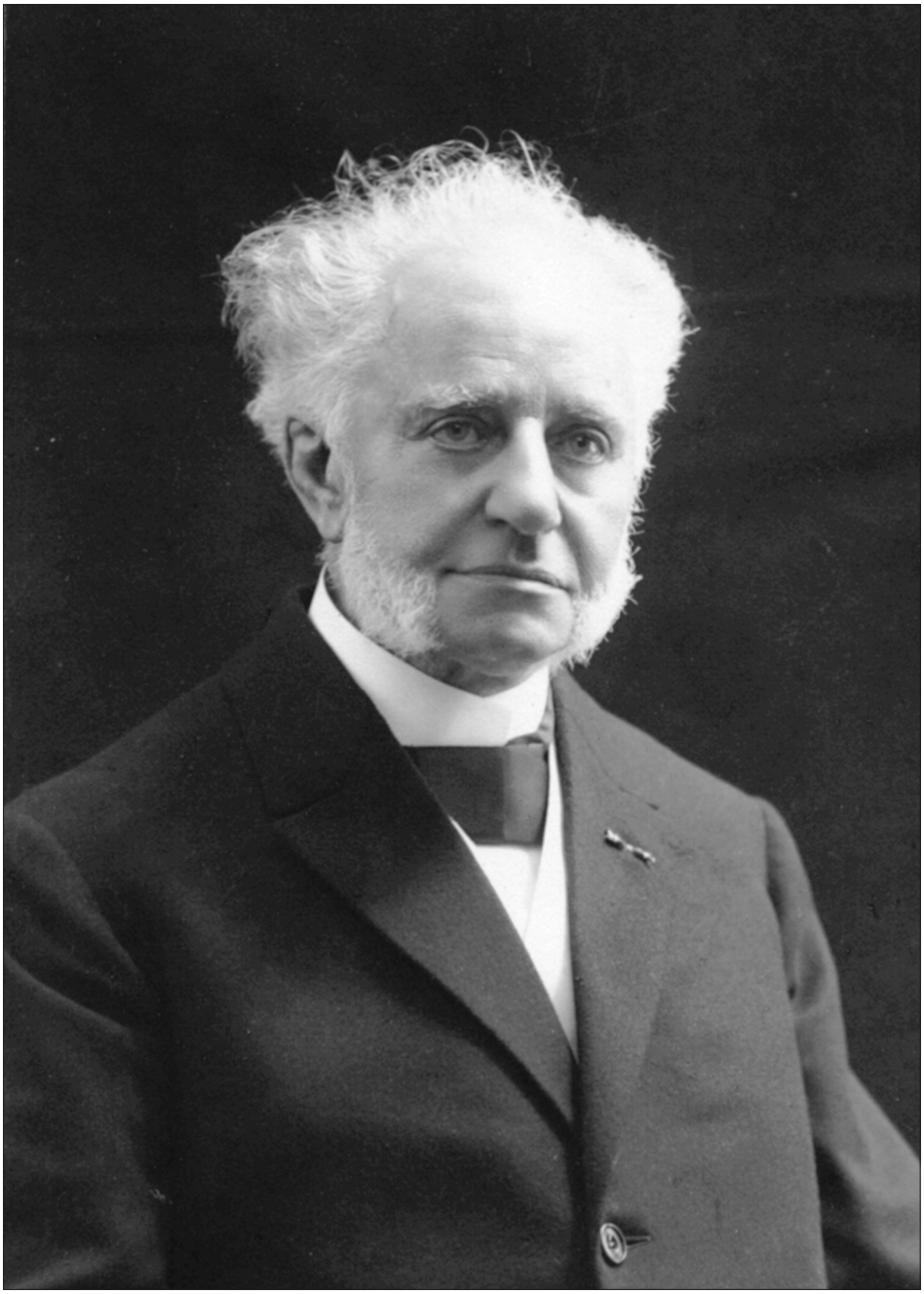

J.A. Beijerman (1848-1932).

Moltzers overstap blijft in het publieke debat binnen de Broederschap vrijwel onbesproken. In *URB* worden slechts woorden aangehaald uitgesproken door de consulent, Mackenzie, bij het afscheid: 'Ds. M. Gaat nu in de wereld trachten den weg te bereiden voor de komst van het Koninkrijk Gods'.[946]

Vanaf 1913 maakt men bij de Algemene Vergaderingen tijd vrij voor het behandelen van andere dan bestuurlijke kwesties. Op de tweede dag van de vergadering wordt daartoe een spreker uitgenodigd om een referaat te houden. Er is een groeiende belangstelling voor maatschappelijke kwesties. In 1918 houdt A. Roest Crollius een referaat over de vraag: 'Welke is de oorzaak dat in de meeste Gemeenten onzer Broederschap slechts een klein percentage van de leden tot de volksklasse behoort'.[947] Hij laat aan de hand van getallen zien dat bij veel kerken het aantal arbeiders onder de leden gering is. Een oorzaak daarvan is de geringe betrokkenheid van kerkelijke leiders bij de belangen van de arbeiders, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de reacties op het socialisme. Kerken moeten meer aandacht hebben voor het feit dat de politieke strijd om gerechtigheid dezelfde is als die van de kerken. De invloed van deze politieke beweging wordt groter en groter en de kerken mogen daar niet buiten blijven staan. De opleiding van predikanten moet zich meer richten op inzicht in het werkelijke leven. Hoewel er al veel werk plaatsvindt ten behoeve van de arbeider, kan er meer gebeuren. Bij de bespreking van dit referaat vraagt Eldering wat de positie is ten opzichte van maatschappelijke toestanden. De kerk dient een standpunt in te nemen.
Uit een reactie van J.A. Beijerman blijkt dat de gevoeligheid voor de sociale kwestie niet algemeen is. Zijn reactie is typerend voor het maatschappelijk denken in zijn tijd. Naar zijn idee ontbreken de arbeiders omdat zij het vrijzinnige standpunt te onduidelijk vinden. De mindergegoeden zijn wel degelijk aanwezig, al moeten zij het doen met de mindere plaatsen:

> 'Toch ontbreken de mindergegoeden niet bij de godsdienstoefeningen in onze kerk te Amsterdam, waar de bovengaanderij meestal goed bezet is'.[948]

Het sociale element in de godsdienstprediking
De meeste invloed heeft in deze jaren ongetwijfeld de toespraak die G.J. Heering in juni 1921 houdt, 'Het sociale element in onze godsdienstprediking'.[949] In de pers wordt er uitgebreid op ingegaan. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bespreekt de rede en geeft de nieuwe titel waaronder de rede meer bekendheid zal krijgen: 'De Kerk als maatschappelijk geweten'. Heering schetst hoe de kijk op de verhouding kerk-maatschappij door de oorlog is veranderd. De ogen zijn voorgoed geopend: hoewel de kerk zich lange tijd niet met de maatschappij en de wereld heeft beziggehouden, kan zij nu niet meer zwijgen. Godsdienst gaat primair om de verhouding van de mens tot zijn medemensen en zijn God, maar dat kan niet betekenen dat de vragen van de samenleving in haar geheel niet meer aan de orde komen. Het is immers gebleken dat er niet alleen persoonlijke, maar ook collectieve schuld is. De oorlog heeft duidelijk gemaakt dat de machten die de wereld regeren niet voortkomen uit christelijke waarden. In deze situatie mag degene die de waarheid van het Evangelie predikt niet meer zwijgen. Wie erop let, ziet wat de invloed is van de maatschappelijke omstandigheden op het persoonlijk leven van de

mensen. Hiervoor dient de prediker aandacht te hebben. Dit betekent niet dat de preek partijpolitiek moet bevatten.

> 'Ook van de godsdienstprediker wordt niet gevraagd, dat hij voor de eene of andere partij zal spreken – hem wordt integendeel gevraagd, dit niet te doen – maar wel, dat hij toone een sociaal geweten te bezitten en sociale beginselen te huldigen'.[950]

De predikant zal zich, meer dan vroeger, moeten verdiepen in maatschappelijke verhoudingen en daaraan in zijn werk aandacht moeten besteden om de blik van de gemeente te verruimen. Het christendom heeft twee kanten, het 'persoonlijk-verinnerlijkende' en het 'wereld-hervormende'. Nu ligt de nadruk op het eerste en wordt het tweede verwaarloosd. Het gaat om het vinden van de innerlijke concentratie en het wakker houden van het christelijk besef, dat de waarde van de enkele mens het belangrijkste is. Voorts gaat het om het saamhorigheidsgevoel. In de kerk gaat het niet alleen om verbondenheid met God, maar ook met de mensen. Tenslotte moet de kerk meer zijn dan een wijkplaats buiten de wereld.

> 'Zij heeft niet alleen een kerkelijke maar ook een wereldlijke vroomheid te brengen, een vroomheid, die de wereld tegemoet treedt, allereerst haar huichelarij doorziet, haar al of niet gemaskerde zelfzucht in het hart treft en wegen baant, waarlangs de rechtvaardigheid en de broederliefde deze wereld, na lang wachten, werkelijk kunnen binnenkomen en haar eindelijk kunnen maken tot een plaats, die aan het Christendom woning biedt'.[951]

Bij alle aandacht voor de sociale kanten dient de prediker de grens tussen beginsel en praktische uitwerking in het oog te houden. De godsdienstoefening zou lijden onder te nadrukkelijke partijpolitieke prediking. Toch mag van de gemeente enige ruimhartigheid worden verwacht. Waar er theologisch inhoudelijk ruimte is om met de predikant van mening te verschillen, geldt dit natuurlijk ook voor zijn overtuigingen op politiek terrein. Het geeft geen pas te zeggen dat iemand deze predikant dan maar niet meer moet komen beluisteren, wanneer zijn standpunten niet aanstaan. De predikant moet de maatschappelijke kwesties aan de orde stellen, maar de toepassing overlaten aan zijn hoorders. Wellicht kan die toepassing elders, bijvoorbeeld in gemeenteavonden aan de orde komen.

Tijdens de Algemene Vergadering zijn de reacties over het algemeen positief. Alleen de Amsterdamse afgevaardigde A.J. van Royen vindt dat de kansel vooral de plaats is voor devotie en niet voor maatschappelijke vraagstukken. Sirks maakt zich zorgen over mogelijke verdeeldheid in het geval van een al te nadrukkelijk ingenomen standpunt. De redevoering van Heering wordt gedrukt en gebruikt voor discussies in de gemeenten. Ook buiten de Broederschap zijn er vele reacties. Binnen de eigen kerk laat vooral de Haagse jurist I.A. Nederburgh van zich horen met twee brochures die voor remonstranten beschikbaar worden gesteld. In de eerste gaat hij in tegen de woorden van Heering, zij het met enige schroom.[952] Nederburgh laat zien dat achter het streven van Heering een verabsolutering zit, die in de vrijzinnigheid in feite onmogelijk is. De islam, maar ook het rooms-katholicisme, gaat uit van absolute waarden die gelden in de geloofsgemeenschap en in de wereld. Daar is leergezag dat uitmaakt wat de geloofs- en wereldvisie moet zijn en is er geen scheiding tussen godsdienstige en wereldse aangelegenheden.

Voor de vrijzinnigheid is het anders. Dat een predikant in het vuur van zijn betoog de grens tussen deze zaken eens overschrijdt, is geen probleem. Wel als hij dat principieel wil doen, zoals Heering nu voorstaat. Jezus zelf heeft geen blauwdruk gegeven voor de menselijke samenleving. Zijn gebod is het grote gebod van God en mens liefhebben. Alles wat daarboven gaat is persoonlijke invulling.
De kerk moet een moeder zijn die haar kinderen bijeenhoudt en kan zich niet van haar kinderen vervreemden door zich te mengen in zaken waar zij geen verstand van heeft. De kerk is slechts een plaats waar mensen kracht opdoen. Waartoe die kracht wordt gebruikt, is ieders persoonlijke keuze. Heering betoogt dat het mogelijk is een grens te handhaven tussen maatschappelijke overtuiging en de praktische toepassing daarvan. Heerings betoog laat al zien hoe moeilijk dat is: hij overschrijdt die grens. Sommige van zijn overwegingen zijn politiek nu al zeer geladen.

> 'Zooals het hem gaat, zoo zal het den anderen prediker gaan, die het "sociaal geweten" op den kansel willen brengen, met de sociale overtuiging aan den voorzangslessenaar. Dit is wat ik voorzie en vrees. Met de beste bedoelingen zal men ons gaan brengen politieke en sociale partijkerken in plaats van kerken boven de partijen. [...] De kerk, wil zij buiten het partij-gedrang blijven, moet zich buiten de politieke en sociale twistvragen houden. Zij moet dit ook doen omdat haar voorgangers als zoodanig over die vragen niet als deskundigen kunnen spreken'.[953]

De predikanten zijn geen deskundigen. De deskundigen zijn het vaak niet met elkaar eens. Wordt deze toestand verbeterd, wanneer predikanten die zoveel andere dingen te doen hebben, zich hiermee gaan bemoeien? De predikant die zich met maatschappelijke kwesties wil bemoeien, kan dat doen, maar niet binnen de kerk.

> 'Wat ik nu den onstuimige idealisten zou willen vragen is dit. Wij zullen niet kleingeestig zijn en u op de vingers tikken bij elke overschrijding van het zuiver godsdienstig terrein tijdens de vervulling van uw hoog en moeilijk kerkelijk ambt; maar kiest toch voor uw socialen en politieken Christenstrijd het daarvoor aangewezen wereldlijk terrein en laat de kerk blijven het toevluchtsoord voor hen die, beladen en belast, verlangen van hun aardsche beslommeringen een wijle verlost te worden, die rust zoeken en nieuwe kracht. Daarbuiten kan en zal de strijd weer moeten worden voortgezet; laat de kerk er dan zijn voor wat ons vereenigt en vrede geeft'.[954]

In *URB* reageert Heering.[955] Het is duidelijk dat men verschillend naar de maatschappij kijkt. Nederburgh is veel positiever over de wereld dan Heering. Heering kan niet meegaan met het verzoek van Nederburgh om zich te onthouden van een maatschappelijk oordeel in de prediking. Hij acht het standpunt van Nederburgh onhoudbaar. Godsdienst gaat om meer dan alleen de persoonlijke verhouding van de mens tot zijn God. Verder heeft een slechte samenleving invloed op de persoonlijke vroomheid en zedelijkheid.
Voor Heering staat vast dat de sociale roeping deel uitmaakt van de godsdienst. Het christendom beperken tot het grote gebod van Christus en daarmee alle maatschappelijke toepassingen verwerpen, maakt het liefdesgebod zinloos. In en na de oorlog heeft de maatschappij laten zien waar zo'n houding toe kan leiden. Zolang de status quo gehandhaafd blijft, kunnen de christelijke beginselen geen ingang vinden in de wereld. De nieuwe koers is nodig om de naastenliefde weer een plek te geven. Vanzelfsprekend gaat het

niet om een politiek programma, maar om een richting. De boodschap dient voorzichtig gebracht te worden, maar zij moet klinken. De kerk kan niet alleen maar een schuilplaats zijn voor wie beladen en belast is. De godsdienst brengt niet alleen de vrede, maar ook het brandend verlangen om voor Gods Koninkrijk te strijden. Het tweede principiële punt waarop Heering Nederburgh bestrijdt, is zijn stelling dat het Godsrijk niet zichtbaar zal komen op deze aarde. Dit ongeloof in de toekomst leidt volgens Heering tot conservatisme.

> 'Doch is dit, màg dit de houding zijn van een godsdienst, die de erfgenaam is van de profeten en van de Messiaansche verwachting, van een Godsdienst, die ons leert bidden: "Uw koninkrijk kome!"?'[956]

Heering ziet het risico dat de nieuwe sociale prediking 'brave Christenen' zal verongelijken. Ligt dat misschien aan de 'zedelijk-sociale kortzichtigheid' van deze groep? Het gaat er niet om, om elke preek in dit kader te plaatsen, en wellicht zijn er ook andere bijeenkomsten die zich beter ertoe lenen, maar het maatschappelijk geweten van de kerk moet ontwaken.
Nederburgh is niet overtuigd door Heering en reageert met een kleine tweede brochure.[957] Hij betreurt het dat Heering zijn hoofdstelling niet bestreden heeft, namelijk:

> 'dat de kerk, bij gebrek aan eenheid en verbindend gezag op staatkundig en maatschappelijk gebied, niet wereldhervormend kan optreden; dat dus haar dienaren door de politiek in de kerk te halen de kans op bereiking van het goede doel niet zullen vergrooten, wèl daarentegen de tweedracht ook in de kerk overbrengen en de stichting uit dat oord des vredes bannen zullen'.[958]

Wie de maatschappelijke onrechtvaardigheid wil bestrijden, moet zich in de maatschappij begeven. Daar is het strijdperk. Heering lijkt geen oog te hebben voor het gevoelen van andersdenkenden. De geruststelling dat het hem slechts gaat over christelijk-maatschappelijke beginselen, terwijl de partij-keuze vrij staat, is een uitvlucht.

> 'Wat zeggen die woorden anders, dan dat de prediker zijn toehoorders niet zegt, maar te verstaan zal geven, welke partij zij kiezen moeten, willen zij goede Christenen zijn? En dit is haast nog erger, daar het misverstand kan veroorzaken bij hen, die ook in de politiek den Heer, althans den herder, willen dienen'.[959]

Net zomin als de staatkundige zich deskundigheid kan aanmeten in theologische kwesties, heeft de predikant deskundigheid in maatschappelijke kwesties. Hij dient daarover te zwijgen op de kansel. Nederburgh bestrijdt dat hij conservatief is, maar acht dit niet terzake in deze discussie. Hij heeft gesproken over Amerikaanse wijzen van spreken over de Eerste Wereldoorlog, niet omdat ook hij vond dat hier een heilige oorlog gevoerd werd, maar om te laten zien waartoe het spreken over politiek op de kansel leidt. Wie op de kansel politiek wil hebben, moet ook oog hebben voor het tegenovergestelde standpunt. Voor beide standpunten is geen plaats. Hij keurt elk politiek standpunt, welk dan ook, af op de kansel. Heerings reactie op dit voorbeeld heeft laten zien hoe onverdraagzaam men wordt als men politiek op de kansel toelaat. De manier waarop het standpunt

van ‘brave christenen’ bestreden wordt, past niet in de vrijzinnigheid.

> ‘Ik heb ook niet gesproken in naam van brave Christenen, van “reactionairen” of “conservatieven”, maar in naam van de verdraagzaamheid, van de godsdienstige vrijzinnigheid, van het Remonstrantisme dezer eeuw. Willen de predikanten, nu tweedracht en onderlinge verguizing om den geloove bij ons althans verdwenen zijn, een nieuwen haard van verdeeldheid en onverdraagzaamheid de kerk binnenhalen: de staatkundige en maatschappelijke vraagstukken?’[960]

In het slotwoord van de polemiek herhaalt Heering[961] zijn standpunt: de kerk moet oog hebben voor maatschappelijke kwesties. Natuurlijk doen er zich problemen voor met betrekking tot de toepassing. Zolang Nederburgh de maatschappelijke kanten van het geloof niet overtuigend weerlegt, wil Heering niet lastig gevallen worden met praktische moeilijkheden. Het zedelijk gebod dat er zo gepreekt moet worden, kan niet opgeheven worden door praktische kwesties. De volstrekte scheiding van kerkelijke godsdienst en maatschappelijk-staatkundige vragen is een achterhaalde zaak. Gemeenteleden en internationale stemmen roepen om het geweten van het openbare leven. Na de laatste uitwisseling van standpunten neemt Nederburgh nog eenmaal de pen op om de discussie af te ronden. Hij is niet overtuigd, maar rondt de discussie af omdat hij het vruchteloze van een debat met Heering begint in te zien.

> ‘Mijn indruk is nog steeds, dat de taak van de religie en die van de kerk ten onrechte geheel vereenzelvigd worden, dat de kerk bezig is door de wereld veroverd en verdeeld te worden; maar wanneer de openbare meening op Prof. H.’s hand is, zooals hij zeker schijnt te weten, dan is alle weerstand zeker nutteloos, en blijft mij slechts over den oprechten wensch uit te spreken, dat de stem der menigte, des volks (vox populi), zal blijken hier werkelijk de stem Gods (vox Dei) te zijn, zooals de hooggeachte Voorganger verzekert’.[962]

Het standpunt van Heering blijft dat het geloof ook maatschappelijke kanten heeft; dat de roeping van Christus moet leiden tot activiteiten en daden in de wereld. Daartegenover betoogt Nederburgh dat het brengen van die maatschappelijke vragen in de kerk onwenselijk is omdat de kerk hiertoe niet de deskundigheid bezit en er ook in vrijzinnige kring geen eenduidigheid kan zijn over wat het geloof nu voorschrijft in maatschappelijke zaken omdat voor vrijzinnigen er in geloof geen absolute uitspraken kunnen worden gedaan.
Ook op een bijeenkomst van het Convent van predikanten wordt de rede besproken. De discussie geeft aanleiding tot een meer principiële, tijdens de vergadering van 3 februari 1922. Dan houdt J.H. Groenewegen een referaat waarin hij stelling neemt tegen de uitspraken van Heering. Volgens Groenewegen is de kerk altijd al maatschappelijk geweten geweest, maar kan zij structureel geen leiding geven op maatschappelijk gebied. Reden hiervoor is dat het persoonlijke maatschappelijke geweten vooral wordt gevormd door de maatschappelijke overtuiging. De kerk heeft haar eigen taak en daarmee volvoert zij ook, maar dan slechts op haar eigen bescheiden wijze, haar maatschappelijke roeping. Wanneer de kerk zich eenzijdig richt op de sociale oriëntering, dan schaadt dit haar kerkelijke arbeid. Praktisch gesproken is de kerk helemaal niet toegerust voor de taak die Heering haar toedenkt. Kerkelijke voormannen zijn geen sociale leiders en zodra zij het willen zijn, leidt dat tot een ‘absurde oppervlakkigheid’. Jammer genoeg is

de discussie na afloop van dit referaat niet goed weergegeven in het verslag: dat kon 'der notuleerders pen niet zoo vlug [...] verwerken'. Heering is teleurgesteld. Het maatschappelijk geweten van Groenewegen is zijns inziens nog niet wakker. Hij ziet het somber in als het 'blijft gaan in sociaal abstinente richting'.

In het jaarverslag voor 1922 spreekt de Commissie tot de Zaken over de invloed van de rede van Heering.

> 'als in later dagen de geschiedenis der Broederschap van dezen tijd zal worden beschreven, zal zeker 1921 genoemd worden als een belangrijk jaar [...] doordat in dit jaar uitkwam, hoe in haar leefde een diepe belangstelling voor het maatschappelijk en politiek leven'.[964]

Dat de vragen brandend zijn, blijkt uit de reacties. Sommigen spreken over een nieuwe koers. De Commissie tot de Zaken spreekt liever over verdieping en bewustwording van taak en plicht van de Remonstrantse Broederschap. Dat sociale vragen van belang worden geacht, blijkt uit de onderwerpen voor de referaten bij de Algemene Vergadering. Het jaar erop komt hetzelfde onderwerp weer aan bod in een referaat van Haentjens. Onder de titel 'Roeping en taak der Broederschap in de zeventiende eeuw en in onzen tijd' beschrijft hij wat kenmerkend was voor de Broederschap vroeger en nu, bezien vanuit de rede van Heering.[965] Hij maakt gebruik van diens onderscheid tussen de persoonlijk verinnerlijkende en de wereldhervormende kant van het christendom. Hoewel het sociale element in de prediking van de negentiende eeuw niet volstrekt heeft ontbroken, was het wel schaars. Voor de zeventiende eeuw stond de maatschappelijke kant van het geloof niet centraal, al waren remonstranten minder afwijzend ten opzichte van het maatschappelijk en politiek leven dan bijvoorbeeld doopsgezinden. Vanaf 1620 beijveren remonstranten zich voor een scheiding tussen kerk en staat. Doel is het vrijmaken van het persoonlijke-godsdienstige leven. Heden ten dage is de taak de vrijmaking van de samenleving. Zonder deze maatschappelijke kant kan de vrijmaking van de religieuze persoonlijkheid niet worden gewaarborgd. De Broederschap heeft hierin bij uitstek een taak. Het 'Broederschapsidee' moet worden getoetst aan de praktijk. Haar vrijheidsideaal dient positief te worden ingevuld. Vrijheid is niet alleen 'vrij van', maar ook 'vrij tot'.

> 'onze Broederschap kan heden niet meer volstraan met een bewonderend verwijzen naar de door Episcopius ter synode van Dordrecht gehuldigde "gouden vrijheid", te meer daar de slaafsche dwang en de bandeloosheid, waarvan in dat in onze Broederschap gevleugeld woord sprake is, er sindsdien in de samenleving niet minder op zijn geworden, en het goud van de vrijheid heeft plaats gemaakt voor de vrijheid van het goud'.[966]

Terwijl Heering heeft gesteld dat het Evangelie een vorm is van ideëel communisme, dient volgens Haentjens een godsdienstige vereniging op de grondslag van het Evangelie ook de waarde van het praktisch communisme te bepalen. Dat het communisme zich afkeert van de kerk mag niet betekenen dat ook de kerk zich moet afkeren. De wereld wordt geregeerd door imperialisme en kapitalisme en de Broederschap is ertoe geroepen mee te werken om de samenleving daarvan te bevrijden. Vanzelfsprekend kan haar bijdrage slechts gering zijn. Toch is het persoonlijk getuigenis van waarde. Dat moet niet

te snel afgedaan worden als politiek op de kansel. Dat is het belichten van een maatschappelijk vraagstuk met het licht van het evangelie. De Broederschap moet zich hier meer op richten en ook in de opleiding meer aandacht besteden aan maatschappelijke en sociologische vragen.

> 'Het komt mij voor dat wij tot dusver voortdurend in de kajuit van ons schip gezeten hebben en we hebben daar alles besproken en gedaan wat noodig was om ons schip zeewaardig te houden, maar nu zijn we [...] op de roepstem die het vorige jaar weerklonk, uit de kajuit gegaan en aan het dek van ons schip getreden. En nu zien wij daar voor ons een golvende, wijde zee en daarboven donkere wolken, maar aan den horizon een straal van licht, en ons doorstroomt het sterkende gevoel, dat wij door de golvende zee heenvaren naar een nieuwe wereld, een nieuwe samenleving en in dat gevoel hebben wij er het vorig jaar een zeil bij geheschen'.[967]

J.A. Beijerman bestrijdt dat dit vernieuwend zou zijn. Ook de vaderen streefden naar verbetering van maatschappelijke toestanden. Eldering ontkent dat. De individualistische godsdienstigheid heeft wel aangespoord tot armenzorg en sociaal werk, maar had geen oog voor het verband met de hele samenleving. De beginselen van het Evangelie zijn antikapitalistisch. C.E. Hooykaas wil politiek verre van de kansel houden. Sirks merkt op dat er in het beeld van het schip van Haentjens toch ook mensen in de kajuit moeten blijven voor de bezinning. Wat is de verhouding tussen bezinning en uitvoering? Hoe moet de kerk de maatschappelijke beginselen in praktijk brengen? De afgevaardigde Van Royen betoogt dat voor het vormen van een goede samenleving, de vorming van het individu van groot belang is. Een afgevaardigde sluit zich aan bij Hooykaas. Politiek op de kansel is uit den boze. Slechts de naam van Christus mag worden verheerlijkt. Een andere afgevaardigde wil juist dat er praktischer en realistischer wordt gepreekt. Dat is de enige kans om de jeugd vast te houden. Tenslotte constateert de Haarlemse afgevaardigde Tideman dat deze principiële discussie goed is, daar de gereformeerden die al tientallen jaren voeren.
In het referaat een jaar later, in 1923, door Eldering gehouden, komen ook maatschappelijke kanten aan de orde. De titel is: 'De predikant als dienaar der Gemeente, der Broederschap en van het Evangelie'. Hij gaat in op de schijnbaar tegengestelde belangen van deze drie. Het evangelie stelt andere eisen dan de gemeente of de Broederschap. Hoe gaat een predikant, maar ook het bestuur hiermee om? Hij geeft allerlei voorbeelden waarin een predikant een ander standpunt inneemt dan zijn gemeente. Een predikant kan een nieuw theologisch inzicht krijgen.[968] Verder ziet hij verschillen in waardering van doop en avondmaal, maar vooral van wereldvisie. Hij vindt dat een predikant zich vooral moet richten op de wereld. Eldering zet zich af tegen het burgerlijke christendom dat hij met Kierkegaard in tegenspraak ziet met het evangelie.

> 'Zijn onze godsdienstoefeningen, onze kerkelijke gebruiken, onze liederen, onze verhuurde kerkzitplaatsen, is onze kerkelijke armenzorg, ons godsdienstonderwijs, is het kerkelijk standpunt tegenover de sociale vragen, is de sfeer waarin de gemeente leeft, is dit alles in den geest van het Evangelie van Jezus Christus, of is er niet veel in, dat met den geest van het Evangelie, vooral met de gedachte van het Koninkrijk Gods en van het kruis, in strijd is? Voor den Evangelie-dienaar kan het soms uiterst pijnlijk, kan het een hartverscheurende vraag worden, of hij, kerk en gemeente dienende, zich niet schuldig maakt aan ontrouw, aan verraad van het Evangelie'.[969]

DE PREDIKANT ALS DIENAAR VAN DE GEMEENTE, DE KERK EN HET EVANGELIE

REDE, GEHOUDEN OP DE
ALGEMEENE VERGADERING
DER REMONSTRANTSCHE BROEDERSCHAP

DOOR

P. ELDERING

N.V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „EDITIO", HILLEGOM

Eldering richt zich in zijn predikantschap naar buiten, wat vervolgens ook zijn ecclesiologie bepaalt. Zijn ideale gemeente protesteert openlijk tegen maatschappelijke ongerechtigheden. In de gemeenten moet het werk van het Leger des Heils ter harte genomen worden. Het gaat om het 'aantasten van de wortel van het kwaad', het veranderen van de grondslagen van de samenleving. Hij vat zijn betoog zo samen:

> '1e. Kerken, die niet in dienst staan van het volle Evangelie van Jezus Christus, die kracht tot redding van mensch en menschheid; kerken, die niets anders zijn dan zaligheidsinstituten of inrichtingen tot onderlinge stichting, zulke kerken moeten verdwijnen.
> 2e. Predikanten, in wier handen nu nog voornamelijk de geestelijke leiding in de kerken ligt, hebben de taak, om in de kerk blijvend, de kerk overal en steeds te bestrijden, waar ze aan haar roeping, het volle Evangelie te dienen, ontrouw is.
> 3e. De predikant zij bovenal, of liever nog: alleen en uitsluitend Evangeliedienaar, maar vergete nimmer, dat niet hij alleen en uitsluitend Evangeliedienaar is, maar dat tot dien dienst ieder geroepen is, die van zichzelf getuigen kan dat hij door Christus gegrepen is'.[970]

De woorden van Eldering roepen verschillende reacties op. Een der afgevaardigden vindt te weinig bevrediging bij vrijzinnigen. Het gaat toch om het Evangelie. H.L. Oort vindt dat Eldering meer ruimte moet laten voor wie de nadruk meer leggen op het persoonlijke zieleleven. Heering valt Eldering bij. Er kan niet genoeg gewezen worden op het tekort van de kerk in sociaal opzicht. Van Holk constateert een nadruk bij Eldering op het profetische. Hoe kan het profetische echter geïnstitutionaliseerd worden in een kerk? Het referaat van Eldering vindt ook in verschillende tijdschriften weerklank. In *De Hervorming* vindt een discussie plaats met A.C. Schade van Westrum.[971] Daar de maatschappelijke kwestie hierin slechts zijdelings aan de orde komt, ga ik hieraan voorbij. In *URB* reageert W.J. Wegerif.[972] Hij stelt dat er niet te ontkomen valt aan een 'tekort' van de gemeente-organisatie. Er zal altijd een niet op te lossen dubbelheid zijn van het historische ideaal van de gemeente als gemeenschap der heiligen en de kerk die in de praktijk allang geen belijdende kerk meer is. Men durft de consequentie hiervan niet aan. De organisatie wordt knellend, als men vasthoudt aan deze utopie. De gemeente heeft geen zendingsbewustzijn. Preken voor de gemeente is 'prêcher pour les convertis'. In naam is men wel gericht op buitenstaanders, maar in de praktijk niet. Ook vormt de gemeente geen gemeenschap. Men voelt zich niet verbonden met elkaar, men deelt geen gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Het gaat Wegerif er niet om de Broederschap op al deze punten nu te veranderen, maar het is belangrijk om rekening te houden met de bestaande halfslachtigheid. Dit geldt ook voor de positie van de predikant: géén priester of profeet.

> 'Priester is de predikant niet: maar ook profeet kan hij niet zijn als dienaar der gemeente. Daarvoor is ze nog te veel communio sanctorum. Een profeet moet breken en bouwen, moet daartoe althans de volle vrijheid hebben; maar de predikant moet met piëteit staan tegenover het historisch gewordene en is gebonden aan bepaalde traditie en vorm. Toch vraagt de gemeente profetische prediking – en tegelijk "kanaliseert de kerk die prediking van inspiratie", als het nog bij kanaliseeren blijft'.[973]

Nederburgh, die al eerder polemiseerde met Heering, reageert.[974] Opnieuw stelt hij dat de kerkgemeenschap zich moet beperken tot de eigenlijke godsdienst en zich niet moet

mengen in andere maatschappelijke gebieden: 'Schoenmaker, blijf bij je leest!' De ideale predikant die Eldering schetst is iemand die werk weigert. Vanzelfsprekend zijn het mooie roepingen die gevolgd kunnen worden, maar iemand die de wereld via de politieke weg wil verbeteren, moet geen predikant worden. Van een predikant mogen andere dingen worden verwacht, in elk geval de door Eldering gesmade werkzaamheden als huisbezoek en catechisatie. Nederburgh wijst op het gevaar van de duidelijk politieke standpunten van Eldering. Zijn antimilitaristische houding is te respecteren, maar is dat de enige wijze om voor Gods Koninkrijk te strijden? Er zijn duizenden christenen die het tegenovergestelde verdedigen. Nederburgh verwacht als tegenwerping de vraag wat nu eigenlijk de grenzen zijn van het zuiver godsdienstig terrein, waarop de predikant naar zijn mening dan zou moeten werken. Voor hem is godsdienst allereerst aanbidding en verering van God.

> 'Hoofdzaak blijft [...] de gevoels-, de innerlijke overtuigingszaak, het eerbiedig buigen voor de goedheid en de majesteit van het eeuwige, onbegrepene: "Uw wil zal geschieden!"'.[975]

In de kerk gaat het om het opdoen van inspiratie en energie. Welke richting men uit moet, wordt door de omstandigheden bepaald. Voor Nederburgh gaat het godsgeloof de persoon van de Christus te boven. Gods wil is niet exclusief in Christus geopenbaard. Veel van de woorden van Jezus zijn a.h.w. te verzengend voor de samenleving. Een onvoorwaardelijke toepassing (zoals Eldering die voorstaat) is slechts in afzondering buiten de wereld mogelijk. Hij begrijpt dat hij voor conservatief wordt uitgemaakt. Zijn kerkbeeld valt onder het oordeel van Eldering als 'zaligheidsinstituut'. Tenslotte stelt Nederburgh dat zijn standpunt in dezen niet door een bepaalde politieke of maatschappelijke stroming is bepaald, maar door de bezorgdheid voor ontheiliging van de kerk en het evangelie. Eldering reageert vrij kort op deze kritiek. Nederburgh overdrijft in de schets van Elderings predikantsbeeld. Hij biedt geen ruimte voor de ontwikkeling van gedachten. Eldering constateert dat een predikant soms een ander standpunt kan innemen dan de gemeente. Toch kan het goed zijn als hij een voortrekkersrol vervult. Hij noemt het voorbeeld van Mosselmans in de Groningse hervormde gemeente en Tiele in Rotterdam. Ook toen bevond men zich in een overgangsperiode: het modernisme kwam op. Nu vraagt de nieuwe maatschappelijke situatie om andere antwoorden. Eldering bestrijdt dat het Evangelie slechts een inspiratie- en energiebron zou zijn:

> 'Wanneer dus in de kerk aanwezig is een speculant, een officier, een anti-militarist, een beroepsinbreker, een politieagent, dan moet de predikant zóó spreken, dat ieder van hen met nieuwe geestelijke kracht geladen is om des Maandags weer te beginnen: de speculant met in franken te schacheren, de officier met soldaten af te richten, de anti-militarist met het opwekken tot dienstweigering, de inbreker om een goeden slag te slaan, de agent om den inbreker te vangen. Is het inderdaad des heeren N. bedoeling, dat er in het Evangelie niets te vinden is dat richting geeft in 't leven?'[977]

Het grote verschil tussen Eldering en Nederburgh ligt niet in politieke opvattingen, maar in de visie op het christendom. Eldering verwijt Nederburgh een christendom, dat geen christendom meer mag heten, omdat alle prangende elementen buiten werking worden gesteld. Elke kritiek tegen de gevestigde orde wordt dan afgewezen. Voor Eldering gaat

het christendom vaak lijnrecht tegen de wereld in. Hoewel Eldering Nederburgh niet uit de kerk wil hebben, vindt hij diens christendom een onherkenbare verbastering en vervalsing. Tot slot betoogt Eldering dat hij, net zomin als zijn opponent, vooringenomen uitgaat van een politieke of maatschappelijk stroming. Ook hem gaat het er slechts om dat het Evangelie niet door het slijk gehaald wordt.

> 'Alleen ben ik niet slechts bezorgd, dat dit gebeuren zal, ik weet helaas maar al te wel dat dit reeds gebeurd is en, dat het – ziedaar het tragische – gebeurd is juist door kerken en godsdienstige vereenigingen, dat dit gebeurd is in naam van Christus, door menschen en gemeenschappen die zich naar Hem noemden'.[978]

'Onbegrepen' is de titel van de reactie van Nederburgh.[979] Hierin en in het weerwoord van Eldering wordt weinig nieuws toegevoegd. Nederburgh verwijt Eldering onbegrip en blijft bij zijn standpunt dat een predikant trouw moet blijven aan de taak in de gemeente die hij op zich genomen heeft. Aan de hand van een voorbeeld van Eldering, waarin hij vertelt over een officier die om zijn hogere beginselen niet meer trouw kan blijven aan zijn officierseed, stelt hij dat de eens gegeven belofte gestand gedaan moet worden.

> 'Wel eerwaarde, ik heb U niet met uitdrijving bedreigd. Gij hebt zekere vragen aan de orde gesteld en daarop antwoord ontvangen. Het is niet waarschijnlijk, dat de gemeente U zal uitdrijven; maar wanneer gij de ontrouw aan een vrijwillig aanvaarde taak, en het verraad, als evangeliedienaar verdedigt, is het niet onmogelijk, dat gij de gemeente, althans voor een deel, uitdrijft'.[980]

Eldering constateert dat het standpunt van Nederburgh in feite moet leiden tot een veroordeling van Luther. Als de trouw aan de eenmaal gegeven belofte voor alles gaat, kon Luther toch ook geen gehoor geven aan zijn trouw aan het Evangelie?

> 'Ik vind het groot in Luther, dat hij zich beriep op het Evangelie en hiervoor in de verdorven kerk opkwam, totdat de kerk hem uitwierp. Voor den heer N. is dat verraad. En hij meent dat predikanten, die zulk een houding verdedigen en navolgen, menschen uit de gemeente zullen drijven. Inderdaad, dat gebeurt. Maar het is m.i. zeer de vraag, of het voor de gemeente een verlies is, als zulke menschen haar verlaten. Voor het Evangelie, in dienst waarvan kerk en gemeente staat, acht ik het winst. En het Evangelie – zie daar weer een verschilpunt tusschen den heer N. en mij – gaat mij boven de gemeente en boven de kerk'.[981]

In 1924 spreekt C.E. Hooykaas in het referaat op de Algemene Vergadering op rustige wijze over de taak van de Broederschap.[982] Hij spreekt over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van het kerkgenootschap. Hij plaatst zijn lezing in de context van de afgelopen drie jaren, waarin duidelijk is gemaakt dat het evangelie ook maatschappelijke kanten heeft. Terwijl het negentiende- eeuwse remonstrantisme vooral door politiek liberalisme en indifferentisme werd gekenmerkt, zijn nu de ogen opengegaan. Deze nieuwe aandacht is een gevolg van de oorlog. Het is te betreuren dat het juist bij remonstranten zo lang (in vergelijking met katholieken en gereformeerden) geduurd heeft. De grote vraag 'Wat wil God van de wereld en wat belooft Hij haar?' moet worden beantwoord. Vroeger kwam deze vraag, mede door de kleinheid van de Broederschap niet aan de

orde. Nu is het nodig. Want wat blijft er over van een kerkdienst van een uur, of de catechisatie, wanneer het leven in de wereld zo ver weg staat van de beginselen van het christendom?

> 'En wij vrijzinnigen, wij Remonstranten, wij hebben ons al te zeer schuldig gemaakt aan die struisvogelpolitiek, dat we in de kerk en voor een deel ook in de praktijk van ons persoonlijk leven de moraal van het Christendom huldigden, maar ons er blind voor hielden dat de samenleving "buiten het Christendom om" haar moraal had opgebouwd'.[983]

Hooykaas heeft drie voorstellen om de remonstrantse kerken praktisch dienstbaar te maken aan de strijd voor een betere wereld. Ten eerste is samenwerking nodig, zoals die aan het ontstaan is in de jongerenbeweging. Ten tweede dient men aansluiting te zoeken bij religieus-socialisten. Hooykaas is deze richting niet toegedaan, maar herkent hierin wel geestverwanten die een heilzame correctie hebben aangebracht in alle ongevoeligheid ten opzichte van sociale ongerechtigheid. Ten derde wil hij versterking van het gemeenschapsleven in de gemeenten. De prediking dient zich primair te richten op het religieuze en de verinnerlijking. Daarnaast moet de belangstelling voor sociale en ethische levensvragen worden gevoed. Het is niet de taak van kerkgemeenschappen een eenduidig standpunt in te nemen, maar wel de bewustwording te versterken zodat dat het geheel ten goede kan komen. De geloofsgemeenschap moet een arbeidsgemeenschap worden, zodat het niet bij mooie woorden blijft.

> 'De Remonstrantsche Broederschap is een kerkgemeenschap, die humanistisch en idealistisch het Evangelie van Jezus Christus belijdt. Onze taak is, haar ervoor te bewaren dat de verkondiging van dat Evangelie en van het Koninkrijk van God tot een holle klank wordt. Het is de sociale arbeid van onze gemeenten die ze daarvoor met bewaren, en die 't mogelijk make dat onze kerkelijke eeuwigheidsprediking steeds op den vasten grond der werkelijkheid gebouwd zij'.[984]

Opvallend is dat in de discussie over dit referaat vooral gesproken wordt over de ecclesiologische vraag, terwijl de discussie over de sociale kwestie slechts zijdelings wordt gevoerd.

Gewetensbezwaren tegen militaire dienst en antimilitarisme

Al vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog klinken er antimilitaristische geluiden binnen de Remonstrantse Broederschap. Als eerste laat Eldering van zich horen tijdens een preek in de Rotterdamse gemeente waarin hij fel van leer trekt tegen een 'bevel-is-bevel' mentaliteit. Deze preek over christelijke gehoorzaamheid wordt opgenomen in *URB*.[985] De christelijke gewetensvrijheid komt onder druk te staan als er geen ruimte is voor het zelfstandig oordeel over bevelen van hogerhand. Eldering zal later een fervent antimilitarist worden. Hij pleit voor het recht om dienst te weigeren (waarbij hij aantekent dat hij dan tegelijkertijd moet weigeren om belasting te betalen, omdat dienst weigeren, maar wel betalen voor het leger slechts een halve maatregel is), maar hij heeft wel begrip voor degene die 'den Staat erkent als een noodzakelijke instelling [...] en [...] het recht van den Staat erkent om zichzelf te handhaven, desnoods met geweld'.[986] Bezwaar maakt hij tegen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en onderworpenheid, omdat een gewetensvolle christen verplicht is zijn eigen geweten te stellen boven ieder gebod.

> ‘Drijft d[i]e liefde hem, ‘t geweer op te nemen voor het behoud van hooge en heilige dingen, dan zal hij, met overwinning van persoonlijke gevoelens, desnoods met verbreking van banden des bloeds, zijn plicht, zijn bloedigen plicht vervullen. Maar als die liefde het hem verbiedt en hij het toch doet, alleen omdat het hem bevolen is van hoogerhand, dan zal zijn vorst hem misschien beloonen met een ridderkruis, maar God zal hem oordeelen’.[987]

Dit is de kern van het gebod ‘Geef de keizer wat des keizers is, maar Gode wat Godes’ is. De directe reden voor plaatsing van deze preek in URB is de weerstand in Rotterdam. Eldering is ontsteld als blijkt dat er onder zijn hoorders zijn die vinden dat een officier en soldaat blinde gehoorzaamheid verplicht zijn. In de volgende jaargang van het tijdschrift vindt een gedachtewisseling plaats tussen Eldering en G.J. Heering over gehoorzaamheid aan meerderen binnen het leger tegenover de gewetensvrijheid van een christen.[988] Eldering betoogt dat de militaire situatie onvermijdelijk leidt tot beslissingen die tegen het geweten ingaan. Wie zich overgeeft aan een situatie waarin een meerdere beslist wat er moet gebeuren, zet zijn eigen geweten buiten spel en kan zo God niet meer gehoorzaam zijn dan mensen. In deze discussie kiest Eldering voor de gewetensvrijheid. De overheid dient daarvoor ruimte te maken. Betoogde hij eerst dat de christelijke weigeraar de straf die hem wordt opgelegd lijdelijk moet dragen, nu ziet hij dat anders en steunt een adres aan de overheid waarin om ruimte wordt gevraagd. Hij verwijt zijn collega-predikanten dat zij hem hierbij niet steunen. G.J. Heering bestrijdt ten dele zijn opvattingen. Dienstweigering is een te gemakkelijke keus als zij niet voortkomt uit een volstrekte geweldloosheid in de lijn van Tolstoj. Er zijn geen gemakkelijke oplossingen. Of men wordt (met de woorden van E. Knappert in *De Hervorming*) een Kaïn, die op gruwelijke wijze moet moorden, of men is een Judas, een verrader die het vuile werk overlaat aan anderen. Heering zou in deze situatie willen kiezen voor de Kaïns-rol, maar stelt duidelijk dat uiteindelijk niemand vrijuit gaat. De waarlijk weerloze, voor wie wél ruimte zou moeten zijn, bestaat in feite niet. Heering steunt het adres aan de regering voor dienstweigering niet. Gezamenlijk zijn zij van mening dat de absolute gehoorzaamheid in het leger voor een christen niet mogelijk is.

Naar aanleiding van het optreden van Eldering ontstaat er onrust in de Rotterdamse gemeente. Zijn voor die tijd binnen de Broederschap extreme standpunten roepen regelmatig verzet op en er klinken stemmen om hem als predikant af te zetten. Een aantal diakenen verzoekt, naar aanleiding van een preek op Hervormingsdag 1917, het bestuur Eldering de belofte af te dwingen op de kansel deze gevoelige onderwerpen niet meer te bespreken. De meerderheid van het bestuur, hoewel het inhoudelijk volstrekt oneens met Eldering, wil hem echter de vrijheid laten het evangelie ter verkondigen naar zijn eigen opvatting. Eldering vertelt daarbij dat het de oudste leden (van het bestuur) waren die daarvoor opkwamen.[989] De latere collega in Rotterdam, J.C.A. Fetter beschrijft dit als volgt:

> ‘Als nu in de kerkeraad voorstellen aan de orde kwamen, waarvan Eldering feitelijk de auctor intellectualis was, bijv. over de beoordeling der dienstweigering, was het opmerkelijk, dat enige stijve ouderwetse Rotterdammers toch het goed recht van zijn mening erkenden en hem verdedigden. […] [Ik] denk toch met verwonderde sympathie aan sommige oude regenten terug, in wie de traditie der vervolgden om der gerechtigheid wil niet vernietigd was. De oude geschiedenis der remonstranten beïnvloedde nóg hun mentaliteit …, ten goede’.[990]

Enige jaren later geeft de jonge predikant H.J. Mispelblom Beijer twee toespraken uit waarin hij kiest voor het antimilitarisme en het principe van geweldloosheid.[991] In 1925 buigt de Algemene Vergadering zich over de vraag van dienstweigering, naar aanleiding van een door de Rotterdamse gemeente (op instigatie van Eldering) ingediende motie:

> 'De Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap drage aan de Commissie tot de zaken der Broederschap op om zich, zoo mogelijk in verbinding met de vertegenwoordigende lichamen van andere kerkgenootschappen en godsdienstige vereenigingen, of anders alleen namens de Remonstrantsche Broederschap, tot de Nederl. Regeering te wenden met een adres, waarin aangedrongen wordt het zoo spoedig mogelijk daarheen te leiden, dat de algemeene dienstplicht afgeschaft worde'.[992]

Eldering heeft de toelichting bij dit voorstel geschreven. Hoe men ook mag denken over vragen van oorlog en vrede, van militarisme of geweldloosheid, het is niet wenselijk dat mensen tegen hun geweten in, dienst moeten nemen. De verplichte militaire dienst is antichristelijk. De christelijke kerken moeten strijden tegen deze wet. Al in het jaarverslag ontraadt de Commissie tot de Zaken deze motie met de grootst mogelijke meerderheid. Zij denkt niet dat de Broederschap het volstrekt geweldloze standpunt wil innemen. Wanneer het voorstel niet deze ultieme strekking heeft, wekt het bevreemding dat er geen verwijzing is naar de nu al bestaande mogelijkheid van dienstweigering in de wet van 1923. Bij de opening van de tweede zitting blijkt dit een belangrijk agendapunt te zijn. Op initiatief van de dames A. Heering-van Bosse, G.S.M. Roessingh-Everts en A. Lente-Faber, echtgenotes van de Leidse hoogleraren Heering, Roessingh en ds. W.J. Lente, blijkt er een handtekeningenactie gehouden te zijn. Ongeveer 1100 vrouwelijke gemeenteleden stemmen in met het Rotterdamse voorstel. Hoewel de dames zelf de deelname als gering betreuren, lijkt 1100 handtekeningen heel wat.[993] Eldering verdedigt als opsteller van de motie zijn voorstel. Naar aanleiding van de verwijzing naar de Wet Gewetensbezwaarden stelt hij dat het gaat om een principiële kwestie. Volgens Rotterdam heeft de staat het recht niet om de gewetens te dwingen. De uitspraak is daarom zo principieel mogelijk voorgesteld. Verder blijkt de draagwijdte van de wet zeer beperkt te zijn. Slechts 18 mensen hebben er een beroep op gedaan, terwijl slechts bij de helft de bezwaren erkend zijn. Ds. I. Hooykaas bestrijdt het voorstel. Hij verfoeit de oorlog, maar is evenmin een aanhanger van de principiële geweldloosheid van Tolstoj. De kerk dient zich niet te bemoeien met staatswetgeving. Dat de kerk het maatschappelijk geweten zou moeten zijn, is teveel tot een dogma geworden.

> 'Laten wij hiermede voorzichtig zijn! Laten wij liever stil en nederig ons werk doen. En dat werk is de tegenwoordig veel gesmade "zielszorg", waaraan wij ons met alle krachten moeten geven. Maar als predikanten zijn wij niet geroepen het maatschappelijk geweten te zin. Spr. voelt dat als een superbia, een aanmatiging. Wij staan als al onze gemeente leden in een collisie van plichten; ieder mensch is een tweeëenheid, een individu en een sociaal wezen en aan het conflict tusschen die twee ontkomt niemand'.[994]

Ook de hoogbejaarde prof. dr. J. de Louter neemt het woord. Hij is gedurende vele jaren curator van het Seminarium geweest en is tot vast lid van de Algemene Vergadering benoemd. Al enige tijd woont hij de vergaderingen niet meer bij, maar voor dit belang-

rijke voorstel is hij speciaal gekomen. Zijn bezwaar tegen de Rotterdamse motie is dat voor hem de Broederschap niet bevoegd is uitspraken te doen over deze zaken. Zij dient zich als godsdienstige vereniging tot haar eigen zaken te beperken.

> 'Noch op het gebied van het huisgezin, noch op dat der maatschappij, noch op dat van den staat, heeft de Remonstrantsche Broederschap als zoodanig bepaalde stellingen verkondigd of stappen gedaan en maatregelen doorgezet. Dit is haar onvergankelijke roem'.[995]

Het is de taak van de Broederschap gewetens te vormen door het aankweken van ethische beginselen. De toepassing ervan moet zij overlaten aan het individueel besef. Doet de Broederschap deze uitspraak, dan stelt zij zich bloot aan inwendige scheuringen.

> 'Meenend een daad te verrichten van gewetensdrang, begaat zij een daad, die ik reeds heb gekwalificeerd, een daad, die naar veler overtuiging beteekent ontrouw aan hare beginselen, die moet leiden tot scheuring in hare gelederen en ongetwijfeld vroeg of laat in dezen of geenen vorm zulk een scheuring zal veroorzaken; een daad waardoor velen zullen worden uitgedreven, omdat de Broederschap naar hunne meening ontrouw is geworden aan haar karakter, een daad, waardoor zij naar buiten daalt in de achting van andersdenkenden; een daad, waardoor zij op sleeptouw genomen wordt zonder het te willen en te weten door die staatkundige en maatschappelijke stroomingen, die het vaderland ten verderve voeren'.[996]

Een dergelijk tweedracht zaaiend besluit moet niet genomen worden. De Haagse predikant K.F. Sparnaay sluit zich hierbij aan. Prof. Heering vindt dat de wet te weinig ruimte laat voor verschillende gewetensbezwaren. Hijzelf acht een politieleger wel geoorloofd, maar een oorlogsleger niet. Juist voor dat laatste worden jonge mannen opgeleid op een manier die in ernstige tegenspraak is met wat de kerk leert. Tegen I. Hooykaas brengt hij in dat het slecht is wanneer de kerk geen uitspraken meer wil doen over de staat. Zij wordt dan een quantité négligeable. Ook de voormalige seminariumhoogleraar Groenewegen is speciaal voor dit onderwerp ter vergadering verschenen. Sinds zijn benoeming in 1917 tot vast lid is hij slechts bij de jubileumvergadering in 1919 aanwezig geweest. Het onderhavige voorstel acht hij echter zo slecht voor de Broederschap dat hij meent de Broederschap van onberaden stappen af te moeten houden. Hij bestrijdt het recht van de vergadering om een dergelijke verklaring vast te stellen, zonder de mening van alle gemeenten en leden te hebben getoetst. Verder is dit voorstel eenzijdig. Waarom niet ook gekeken naar andere kwesties waarin de overheid gewetens dwingt, zoals vaccinatie of belastingen? Hoewel Groenewegen waardering heeft voor de zedelijke motieven van de voorstellers bemerkt hij bij zijn tegenstanders minder waardering voor het andere standpunt. Hij wijst op de remonstrantse traditie van onderlinge verdraagzaamheid. De vermenging van godsdienst en politiek heeft geleid tot problemen, om te beginnen bij de oorspronkelijke Remonstrantie, maar later ook toen er bij collegianten antimilitaristische gevoelens ontstonden tijdens de laatste jaren van de Tachtigjarige Oorlog. De Amsterdamse afgevaardigde Van Royen is ook tegen. Het recht tot dienstweigering moet beperkt blijven tot de volstrekte Tolstojaan. Elk ander gewetensbezwaar is een kwestie van meer of minder, maar niet volstrekt principieel. Eldering benadrukt nogmaals de noodzaak dat de kerk iets van zich laat horen:

> ‘Mogen wij Remonstranten, wij Christenen werkeloos en zonder verzet toezien dat zij die Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen, met gevangenisstraf (in oorlogstijd met de doodstraf) worden bedreigd’.[997]

De Dordtse afgevaardigde Delhez noemt het onmogelijk om een dergelijke uitspraak door de Broederschap te laten doen. In Dordrecht is geprobeerd vast te stellen hoe de gemeente over de zaak denkt en dat is mislukt. Deze vergadering kan niet namens de Broederschap spreken. Sirks vindt het belangrijk dat de kwestie aan de orde is gekomen, maar het woord dient nu door de daad gevolgd te worden. Haentjens, daarin gevolgd door Houtgast en Mackenzie, vindt dat in deze kwestie, waarin men ondanks alle verschillen één is, moet worden volstaan met een duidelijk getuigenis. De volgende motie wordt voorgesteld:

> ‘De Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap van 1925, gehoord het voorstel-Rotterdam en de discussies daarover en belevende de stuwkracht daarvan, overtuigd van de roeping der christenen ten opzichte van de handhaving der gewetensvrijheid, tevens beseffende het conflict waarvoor het vervullen van deze roeping den Christen als staatsburger vooralsnog stelt, spreekt den ernstigen wensch uit, dat mede door het getuigenis en den arbeid der kerken de gewetensvrijheid in ruimere mate dan tot dusver zal worden gewaarborgd’.

Hierna wijzigt Rotterdam de motie en doet het volgende voorstel:

> ‘De Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap gehouden te Amsterdam 27 Mei 1925, gehoord het voorstel der Gemeente Rotterdam luidende:
> ‘De Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap drage aan de Commissie tot de zaken der Broederschap op om zich, zoo mogelijk in verbinding met de vertegenwoordigende lichamen van andere kerkgenootschappen en godsdienstige vereenigingen, of anders alleen namens de Remonstrantsche Broederschap, tot de Nederlandsche Regeering te wenden met een adres, waarin aangedrongen wordt het zoo spoedig mogelijk daarheen te leiden, dat de algemeene dienstplicht afgeschaft worde’, gehoord de discussies daarover en belevende de stuwkracht daarvan,
> overtuigd van de roeping der Christenen ten opzichte van de handhaving der gewetensvrijheid, tevens beseffende het conflict waarvoor het vervullen van deze roeping een Christen als Staatsburger vooralsnog stelt, spreekt den ernstigen wensch uit, dat, mede door het getuigenis en den arbeid der Kerken de gewetensvrijheid in ruimere mate dan tot dusver zal worden gewaarborgd, in de eerste plaats door verruiming van de Wet van 13 Juli 1923 op de dienstweigering,
> en besluit deze motie ter kennis te brengen van de Regeering en van de Besturen der verschillende kerkgenootschappen en godsdienstige vereenigingen in Nederland’.[998]

De voorstellers van de oorspronkelijke motie betreuren de afzwakking, terwijl De Louter blijft waarschuwen tegen het zich begeven op het terrein der politiek. Uiteindelijk wordt deze afgezwakte motie aangenomen met 57 tegen 27 stemmen.

In de besluitvorming rond het Rotterdamse voorstel is te zien in hoeverre het ‘dogma van het maatschappelijk geweten’ binnen de Broederschap in praktijk wordt gebracht. In plaats van het vérstrekkende oorspronkelijke voorstel komt er een compromis dat vooral bespreekt hoe waardevol de discussie was en waarin wordt gehoopt dat de samenle-

ving luistert naar de standpunten van de kerk. Ook bij deze afgezwakte vorm blijkt bijna een derde van de afgevaardigden het oneens te zijn met deze politieke stellingname. Toch vormt dit besluit een keerpunt in de geschiedenis van de Broederschap. Voor het eerst spreekt de Algemene Vergadering zich uit over een politieke kwestie.
De discussies rond het antimilitarisme blijven spelen. Eldering en Heering zullen nog veel van zich laten horen. Vooral de laatste zal grote invloed hebben met zijn studie *De Zondeval van het Christendom*.[999] Vertalingen verschijnen in het Frans, Duits, Engels, Zweeds en Spaans, terwijl er vijf drukken in het Nederlands verschijnen, waarvan de laatste in 1981.

Maatschappelijke uitspraken

In 1931 richt de Broederschap zich tot de volksvertegenwoordiging met een adres over het wetsontwerp over godslastering.[1000] Op instigatie van Eldering spreekt de Algemene Vergadering uit dat zij een dergelijke wet afkeurt. De vergadering neemt enige punten aan.[1001] De Commissie tot de Zaken richt zich later in een uitgebreid schrijven tot de Staten-Generaal. Interessant is vooral hoe de AV de wenselijkheid van een dergelijke demarche van de Broederschap beschrijft. Werd bij eerdere politieke uitspraken de vraag gesteld of de Broederschap daartoe wel gerechtigd is, nu wordt vooral gesproken over de inhoudelijke kant van de zaak. Ds. Hooykaas is de enige die dit optreden betreurt. Voor hem blijft het duidelijk dat dit een taak voor de overheid is. Alleen Heering poneert dat door het te lange zwijgen van de kerk 'het tot hoe langer hoe grooter heidendom gekomen [is]!'.
In 1933 vraagt Amersfoort aandacht voor de jodenvervolging in Duitsland.[1002] Deze gemeente verwacht dat de Commissie tot de Zaken direct actie onderneemt, maar de Commissie tot de Zaken verwijst naar een gezamenlijk optreden van de afdeling Nederland van de Wereldbond van Kerken. Omdat de Broederschap officieel is vertegenwoordigd in deze organisatie, is een verdere uitspraak overbodig. Wel benadrukt zij dat 'wij met smartgevoel vervuld zijn over de uitingen van rassenhaat en vervolging, die voor velen ten Oosten van onze grenzen elke levensmogelijkheid afsnijden'. Gedurende de vergadering spreekt Heering, namens de Commissie tot de Zaken, maar naar hij vermoedt, ook namens de Broederschap, een verklaring uit waarin hij zich keert tegen de behandeling van joden, marxisten en pacifisten. Een afgevaardigde van Vlaardingen, Van den Berg, distantieert zich van deze uitspraak. Er moet behoedzamer opgetreden worden. Prof. Heering haalt er teveel bij en begeeft zich daarmee op politiek terrein.
Deze uitspraak in 1933 heeft de weg vrijgemaakt voor een zeer nadrukkelijke uitspraak van de Remonstrantse Broederschap twee jaar later. In 1934 houdt Van Holk een referaat getiteld *De beteekenis van Volk en Staat en hun verhouding tot Godsdienst en Kerk*.[1003] Hierin beschrijft Van Holk gedetailleerd de verhouding tussen de begrippen volk, staat, godsdienst en kerk. Aanleiding is de opkomst van de absolute staat in Duitsland en in de Sovjet-Unie. Het zijn vragen die eerder gesteld zijn binnen het vrijzinnig-protestantisme, dat opkwam in het negentiende-eeuwse liberalisme met zijn evenwicht van humanistische cultuur en christendom. Nu komen zij op door de politieke omstandigheden in andere landen.
Terwijl het de taak van de staat is de maatschappij te ordenen en het welzijn van de bevolking te bevorderen, moet de kerk werken aan de heiliging van de wereld, de zielzorg en de eer Gods. Als het goed is, is de spanning tussen deze twee zaken slechts latent

aanwezig. Maar soms kan die spanning duidelijker worden. Dan moet de kerk ook opkomen voor de eerbiediging van de menselijke persoon in het geheel van de samenleving en de rechtsorde. Daartoe staat zij een loyale houding ten opzichte van de staat voor, maar daarboven de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan God. De Remonstrantse Broederschap is – in tegenstelling tot bijvoorbeeld doopsgezinden – nooit afkerig geweest van staatsgezag. Nu de absolute staat zich bedient van christelijke motieven en die gebruikt voor zijn eigen belangen, dient zij deze pseudo-godsdienstigheid, die een heidens staatsabsolutisme is als herleving van de vroegere keizercultus, ten strengste af te wijzen. Bij deze inleiding is een verklaring gevoegd waarin de Broederschap zich nadrukkelijk uitspreekt in de lijn van de woorden van Van Holk. De twee kernartikelen daarvan zijn:

> '§ 4. Zij [de Broederschap] komt met nadruk op voor de eerbiediging der menschelijke persoonlijkheid in samenleving en rechtsorde; voor de ontwikkeling van het volksleven tot den hoogst bereikbaren graad van éénheid in gerechtigheid; voor de loyale gehoorzaamheid aan en medewerking met de Overheid, behoudens de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, die ieder Christen en alle Christelijke kerken Gode verschuldigd zijn, volgens het Evangelie van Jezus Christus.
> § 5. Zij verwerpt daarom de pseudo-godsdienstige leerstellingen en de geweldmethoden van den absoluten staat, als in strijd met de nationale traditie van vrijheid en verdraagzaamheid en bovenal als verbastering en afval van het Christelijk geloof'.[1004]

Na deze inleiding stelt de Rotterdamse afgevaardigde Jacobson voor de stemming over de uitspraak een jaar op te schorten, zodat de gemeenten in de gelegenheid zijn om de kwestie te behandelen opdat de uitspraak werkelijk een uitspraak van de gehele Broederschap is. Van Holk acht het niet nodig te wachten op de uitspraken van de verschillende gemeenten. Het gezag over de remonstrantse uitspraken ligt bij de Algemene Vergadering.
Men discussieert over de vraag wanneer iets kan gelden als een uitspraak van de Broederschap. De afgevaardigde Paardekooper stelt dat voor een verklaring 'binnenskamers' dit concept van Van Holk aanvaardbaar is. Nu de boodschap echter naar buiten gaat, is een andere vorm nodig: wellicht een uitspraak in verband met andere kerken, of een verklaring die door de besturen van de gemeenten is bekrachtigd. Westerouen van Meeteren, afgevaardigde van Den Haag, vraagt zich af of er geen bijzondere Algemene Vergadering nodig is. Sirks constateert dat wanneer het gaat om de nood binnen de Broederschap, en het dus gaat over een verklaring binnen eigen kring, de Algemene Vergadering het aangewezen orgaan is. Wanneer de Broederschap zich als geheel moet uitspreken tegenover de staat, dan moet de Commissie tot de Zaken dat doen. Daar de verklaring nu echter intern is, kan de Algemene Vergadering deze beslissing nemen. Enige aanwezigen willen de uitspraak nu vaststellen. Er is haast bij. Wegerif stelt voor de concept-verklaring met de toelichting van Van Holk uit te geven met de mededeling dat hiermee de 'communis opinio' van de vergadering is neergelegd. Dit voorstel wordt uiteindelijk door de Commissie tot de Zaken overgenomen, en ook de vergadering stemt hiermee in. Een jaar later staat de kwestie weer op de agenda. Vanuit de gemeenten zijn er vooral redactionele voorstellen binnengekomen. Naar aanleiding daarvan wordt er een gewijzigd 5de artikel voorgesteld:

> ‘§ 5. Zij spreekt als hare overtuiging uit, dat de leerstellingen en methoden van den absoluten staat in strijd zijn met de hooge beginselen, hierboven ontwikkeld’.[1005]

Het voorstel wordt met slechts twee tegenstemmen aangenomen.

Maatschappelijke betrokkenheid in de crisistijd

De maatschappelijke betrokkenheid van de Broederschap blijkt vanzelfsprekend geworden te zijn. Zij uit zich nadrukkelijk tijdens de economische crisis van de jaren dertig. Tijdens de Algemene Vergadering van 1935 wordt een dubbel-referaat gehouden door de predikant J.A. de Koning en het Amsterdamse bestuurslid mr. J. Nolen onder de titel: ‘Hoe voorziet de kerk in de sociale nooden harer leden?’.[1006] Deze woorden tonen aan hoe de maatschappelijke betrokkenheid, die twintig jaar daarvoor nog bevochten moest worden, nu vanzelfsprekend is geworden. Het eerste gedeelte begint met een korte herinnering aan de principiële noodzaak van diaconaal handelen. Daarna wordt getoond dat ook binnen de Broederschap dit werk nodig is. In de crisistijd is dit werk ook in eigen kring noodzakelijk gebleken. Nieuwe groepen, kleinere of grotere zelfstandigen zijn in de problemen gekomen. De problemen zijn overal. Maatschappelijke noden leiden tot pastorale problemen, waarin de geloofsgemeenschap verantwoordelijk is voor het lot van de leden.

> ‘Zoo voltrekt zich het noodlot der algemeene verarming in de persoonlijke levens onzer leden: sociale nooden, stoffelijk, moreel, geestelijk. Een neergaand levenspeil, een verdwijnend levensperspectief, een verzinken van den levensmoed. Al deze menschen met hun volledige misère bevinden zich in onze gemeenschap, en wij zijn voor hen en hun lot verantwoordelijk’.[1007]

Het antwoord dat de kerk dikwijls gegeven heeft tegenover maatschappelijke nood, namelijk levensaanvaarding en het dragen van het kruis, voldoet niet meer. Naast hulp bij de geestelijke verwerking dient de kerk ook *materialiter* hulp te verlenen. ‘Alleen dan doen wij, hetgeen de kerk *met woorden verkondigt*’.[1008] In de crisistijd is de gewone noodhulp van de kerk te weinig. De kerken dienen zich ook te bezinnen op de maatschappelijke structuren, die veroordeeld moeten worden. De kerken dienen de verontwaardiging van de slachtoffers te delen. Pas daarin komt het wezen van de kerk tot haar recht:

> ‘Wij zouden er natuurlijk pas heelemaal wezen, wanneer het de kerk gelukte de energie die in de aangegeven verontwaardiging zich uit ook verder in goede banen te leiden en te doen overgaan in arbeid aan de structuurwijziging der samenleving. Wij zouden dan het ongelooflijke groote doorleven, dat onder de inspireerende leiding van den geest van Christus de arbeid der gerechtigheid aan onze zieke cultuur zich voltrok en ongetwijfeld een wonderbare genezende ordening zich zou gaan vertoonen. [...] Het is mijn overtuiging, dat de doeltreffende organisatie van heel dezen arbeid de daad is die in dit noodlotsuur der Europeesche cultuurcrisis van de Christelijke kerk wordt gevraagd’.[1009]

Na dit principiële betoog van De Koning geeft Nolen een praktische invulling. Hij wijst erop hoe in de Amsterdamse gemeente het diaconale werk op nieuwe leest is geschoeid.

Het is van belang dat er naast de predikanten meer mensen bij betrokken worden dan vroeger. Slechts zo blijkt dat het een taak van de gehele gemeente is.

Noodfonds[1010]

Een andere kwestie in de jaren dertig is de hoogte van het predikantstraktement. Terwijl vanaf 1918 door het Convent van predikanten is gestreden voor een minimumtraktement en de bedragen ook in de kleinste gemeenten tot een redelijk niveau gebracht zijn, is het nu de vraag of de predikanten misschien van hun voorrechten moeten afzien. In het geheel van de samenleving zijn er procentuele verminderingen. Zo zijn de salarissen van ambtenaren flink bekort. Past het nu niet als predikanten hun solidariteit met anderen tonen door hun verantwoordelijkheid te nemen en vrijwillig een loonmatiging te ondergaan? Enige predikanten hebben daar zelf al mee ingestemd. Uiteindelijk doet men het niet. Het bereikte resultaat – het traktement op een redelijk peil – is te zwaar bevochten om nu weer op te geven, met het risico dat het in betere tijden niet zal terugkomen. Predikanten die wel ingestemd hebben wordt dit zelfs verweten. Er wordt een noodfonds opgericht waarin predikanten een bepaald percentage van hun traktement kunnen storten. Dit fonds wordt beheerd door de Commissie tot de Zaken. Gemeenten die het minimumtraktement niet meer kunnen betalen, kunnen een beroep doen op dit noodfonds. Zo blijft het minimumtraktement in stand, terwijl de predikanten hun betrokkenheid tonen.

Conclusie

Terwijl de Broederschap in vroeger tijden zich niet geroepen achtte maatschappelijke uitspraken te doen, verandert dat in deze jaren zeer. Een duidelijke cesuur in deze abstinente traditie is het referaat van Heering *De Kerk als maatschappelijk geweten*. Het standpunt van Heering, dat de kerk geroepen is ook op maatschappelijk vlak haar stem te laten horen, ondervindt aanvankelijk kritiek, maar deze zal in de loop der jaren verstommen. In 1925 spreekt de Broederschap zich voor het eerst nadrukkelijk uit. De uitspraken die daarna komen, bevestigen de nieuwe visie. De Broederschap kan en moet zich maatschappelijk uitspreken.

5. De Broederschap treedt naar buiten als vrijzinnige belijdende kerk

Na de ontwikkeling van de Broederschap tot een modern genootschap, vindt nu het tegenovergestelde plaats, namelijk de Broederschap wordt weer kerkelijker. Onder invloed van de theologische veranderingen, van oud (links) modernisme, via malcontenten, naar rechtsmodernisme, is er veel veranderd in het karakter van het kerkgenootschap. In de hier te beschrijven periode is er grote aandacht voor de liturgie ontstaan. Terwijl hiervoor vaak alleen de preek centraal stond, komen nu ook andere elementen aan de orde. In het oog springend is de herinvoering van het avondmaal. In 1927 stelt Sirks voor te komen tot nieuwe 'boodschappen', liturgische formules of verantwoordingen, bij kerkelijke plechtigheden. Daarnaast overweegt hij of de 'beginselverklaring' uit 1879 niet aan herziening toe is. De in 1928 vastgestelde wijziging is een begin van een veel bredere ontwikkeling waarbij de Broederschap zich veel meer zal gaan uiten als een zelfbewuste, kerkelijke gemeenschap. Vanaf dit moment komen 'klassieke' kerkelijke begrippen weer in beeld. Men spreekt over de roeping of 'zending' van Remonstranten. Heering stelt voor om weer te gaan spreken van kerkenraad in plaats van het 'genootschappelijke' bestuur. Ook op het gebied van de kerkbouw zijn er veranderingen. De nieuwe kerkgebouwen geven vorm aan de nieuwe theologische en praktische koers van de Broederschap als moderne geloofsgemeenschap. De woorden van Sirks als voorzitter van de AV van 1921 zullen programmatisch blijken:

> 'Het jaar 1621 was een jaar van beslissing voor de Broederschap; toen gaf zij haar belijdenis uit, formuleering van haar eenheid. Het jaar 1921 zal er geen van beslissing zijn, maar de jaren die hier omheen zijn geschaard kunnen van groot belang zijn als zij ons geven het ingaan in de wereld der innerlijke gesteldheid, het daar elkaar vinden en vandaar uit opbouwen'.[1011]

Slechts acht jaar laten spreekt de eerste vrouwelijke voorzitter, Rappold, onomwonden uit hoe de theologische toonzetting in korte tijd is veranderd:

> 'Ik zelve ben niet de eenige predikant van onverdacht vrijzinnigen huize in ons midden, die met diepe dankbaarheid en eerbied, wij zullen het op eenvoudige wijze trachten te zeggen: niet meer voornamelijk spreek van "Jezus", doch van "Jezus Christus" – voor wien het "Christus" voller en rijker van beteekenis geworden is in het laatste tiental jaren. [...] Een ander voorbeeld is de oude Triniteitsgedachte, welke onder ons weer inhoud krijgt. [...] wij weten met krachtige overtuiging onszelven staande op vrijzinnigen, ja modern-theologischen grondslag, naar beginsel en inhoud. Toch wil deze vermelding hier den nadruk leggen op hernieuwden eerbied voor het geloof der vaderen, dat zijn klokketonen zwaar en rythmisch doet ruischen ook door onze vroomheid'.[1012]

Kerkbouw[1013]

In de jaren van 1905 tot 1940 worden weinig nieuwe kerken gebouwd. In dit proefschrift

wordt aandacht geschonken aan de wijze waarop gesproken wordt over de nieuwe kerkbouw voorzover men dat in verbinding brengt met het typisch remonstrantse, maar eerst zal ik de theorievorming over kerkbouw bespreken. In 1928 en 1929 organiseert de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme congressen waar de verhouding tussen religie en bouwkunst wordt besproken. Voorzitter en later samensteller van de toesprakenbundels is de Amersfoortse predikant Miedema.[1014] Al uit de inleiding van de bundel van de eerste bijeenkomst blijkt hoe ook de kerkbouw en de aandacht daarvoor de gewijzigde opvattingen over het kerkzijn uitdrukken. Zo schrijft Miedema:

> 'Men vraagt naar meer wijding, en bovenal, naar meer karakter. Het meerendeel der gebouwen uit de 19e eeuw kenmerkt zich door karakterloosheid en wansmaak. De vele Protestantenbond-gebouwtjes zijn daarvan o.a. een duidelijke illustratie'.[1015]

Op initiatief van de Centrale Commissie wordt een archief aangelegd over de kerkbouw van vrijzinnige gemeenten. Verder is een groep samengebracht die zal adviseren bij bouwplannen. Tot slot organiseert men de congressen in 1928 en 1929. De niet-remonstrantse deelnemers spreken in vrij algemene zin over het onderwerp. Tijdens het congres in 1929 spreken ook de remonstrantse predikanten Sirks en Wegerif.
Sirks noemt de betrokkenheid bij de vraag wat er in een kerk gebeurt. Bij de bouw moet men rekening houden met de kerkelijke praktijk. De ruimte moet praktisch zijn voor de kerkelijke handelingen als doop en avondmaal. Er moet rondgelopen kunnen worden. Tegelijkertijd moet de ruimte intimiteit en wijding uitstralen. Er moet gebeden kunnen worden. Er moet een sfeer zijn van 'echte verdiepte vreugde'. Het geheel moet saamhorigheid of gemeenschap uitstralen.

> 'Van het licht hangt veel af. [...] Waarmee niet gezegd is dat het nuchter licht moet zijn. En waarheid zal moeten spreken, waarheid in constructie. Want dit is de weg om in aanraking te komen, niet met een droom, maar met een levenswerkelijkheid. En dát zal in de kerk moeten gebeuren'.[1016]

Wegerif schetst hoe een kerkgebouw voor een vrijzinnige gemeente eruit moet zien. Zijn voorkeur gaat uit naar gescheiden ruimtes voor de ontvangst en verbale activiteiten, terwijl een bovenzaal ruimte moet bieden aan de meer liturgische elementen van de eredienst. In deze eigenlijke kerkzaal is geen ruimte meer voor een te zeer op een academisch spreekgestoelte lijkende kansel. Hier staat een tafel centraal. Wegerif refereert enkele malen aan de nieuwe koers van de Remonstrantse Broederschap zoals verwoord in de nieuwe beginselverklaring, Hij zet zich af tegen de formulering van 1879. In één lange zin stelt hij de vraag naar de meest geschikte kerkbouw in de veranderende omstandigheden van de Remonstrantse Broederschap.

> 'Hoe moet er nu gebouwd worden? Op welke wijze en op welk grondplan moet een kerk worden opgetrokken, waarin de eeuwige waarden gestalte hebben gekregen en waarbij het tijdskarakter tot uitbeelding komt; een kerk, die voldoening schenkt aan de godsdienstige gemeenschap en den afzonderlijken godsdienstigen mensch; een kerk, die een "kerk" is en niet een "gebouw ter bevordering van godsdienstig leven"; een kerk, die ook op weekdagen openstaat en zonder schending van haar karakter open kàn staan, ook als er geen dienst is; een kerk die

> voldoende ruimte laat voor nieuwe vormen van eeredienst; die zoowel het eigene en bijzondere als het algemeene en milde heeft; een kerk, die karakteristiek is voor den religieusen, cultureelen en maatschappelijken arbeid die de kerkelijke gemeenschap heeft te verrichten?

Aan het slot pleit Wegerif voor het laten varen van te grote bescheidenheid. Als zichzelf respecterende warenhuizen een gebouw neerzetten, 'dat klinkt als een klok', moet ook een kerkelijke gemeenschap laten zien waar zij voor staat. In deze lijn sluit hij af met een citaat uit de beginselverklaring van 1928.

> '"God vereeren en Hem dienen" staat in de beginselverklaring van een onzer moderne kerkgenootschappen. Als zóó de taak der kerk gezien wordt en als er in liefde en toewijding tot God en menschen aan deze taak wordt gearbeid, zullen de nieuwe strevingen in de kerkelijke bouwkunst niet alleen hare fondsen, maar ook hare verwezenlijking wel vinden'.[1019]

In een artikel 'Nieuwe liturgie en nieuwe kerkbouw' bespreekt H. Cramer de meest wenselijke kerkbouw.[1020] Zoals in de liturgie soms gekozen wordt voor archaïserende vormen, met formuleringen die niet meer passen bij het heden, gebeurt dat ook bij de bouwstijlen van nieuwe kerken. Terwijl het actuele gedachtegoed anders is, wordt toch gekozen voor de gotiek als bouwstijl. Het is beter om iets nieuws te doen. Daarmee ontstaat wel het risico dat het allemaal te 'particulier' wordt en daardoor weer afleidt van het essentiële. Alles wat teveel uit eigen smaak is voortgekomen, leidt af en is daarmee te verwerpen. Zo is het ook met de decoratieve elementen van bijvoorbeeld de Rotterdamse kerk. Hij verzet zich tegen allerlei versieringen in kerken die nadruk leggen op het 'toevallig-menschelijke'. Hij noemt onder andere uitgebreide glas-in-lood ramen.[1021] Als voorbeeld hoe kerken wel gebouwd moeten worden, wijst hij op een sobere kerk in Essen (Duitsland). Belangrijkste eigenschap van deze kerk is het gebrek aan decoraties. Slechts het hoogst noodzakelijke is aanwezig.

> 'Dit alles werkte in buitengewone mate. Niets trok of eischte aandacht, die dus geheel overbleef voor datgene, wat in een kerk alle aandacht vordert: de dienst. En in deze lichte, vroolijke, tintelende maar doodstille ruimte kwam zeker het Evangelie tot zijn recht, dat al deze eigenschappen ook in zoo ruime mate bezit'.[1022]

Groningen

In de Groningse gemeente wordt de kerk grondig gerestaureerd en verbouwd vlak voor het vijftigjarig bestaan van de gemeente in 1928. De eerste aanzet wordt in 1925 gegeven wanneer een groep met Pinksteren bevestigde jonge leden een andere benadering van het kerkgebouw blijkt te hebben dan de vroegere stichters. Zij hebben de grondslag gelegd voor een 'Fonds voor Kerkverfraaiing'. De opsteller van het jaaroverzicht geeft aan dat dit een teken is van een nieuwe tijd:

> 'Het kan toch niet worden ontkend, dat het kerkgebouw al te zeer den stempel draagt van den practischen geest zijner stichters, die bovendien rekening moesten houden met de beperkte geldmiddelen der nog jonge gemeenschap'.

Cossee stelt in een artikel in 1994 dat er een platform met avondmaalstafel en kansel

wordt aangelegd.[1024] Wat betreft de avondmaalstafel is het de vraag, of die toen al geplaatst is, daar het avondmaal pas tien jaar later in Groningen wordt ingevoerd. Wel is het zo, dat door het platform er meer ruimte ontstaat voor een liturgisch centrum, waar ook gedoopt kan worden. Alleen al dit gegeven is van groot belang, omdat daardoor het aanzicht van de kerk een grote verandering ondergaat en zo niet meer de indruk wekt een 'gehoorzaal' te zijn. Bij de viering van het vijftigjarig jubileum spreekt men op een wijze die een grotere band met de Broederschap aangeeft dan tijdens het jubileum in 1903. Toen achtte Mosselmans de gemeente nog van een duidelijk ander karakter dan de andere remonstrantse gemeenten.[1025] Nu kijkt men tevreden terug:

> 'De aansluiting bij de Remonstrantsche Broederschap bleek een gelukkige keuze. De beginselen van dit kerkgenootschap, ontstaan uit verzet tegen starre rechtzinnigheid, strookten uitnemend met het onafhankelijke Groningsche volkskarakter en de rijke ervaring der oudere zustergemeenten wees de jonggeborene in moeilijke omstandigheden den weg. Zij ging groeien en bloeien en groot is de zegen geweest, die de arbeiders in haar vruchtbare wijngaard hebben geoogst'.[1026]

Boskoop[1027]

Te Boskoop wordt een nieuwe kerk gebouwd in verband met de verbreding van de Gouwe. Door onteigening van de oude kerk en pastorie is er *f* 40.000 beschikbaar. Er wordt een nieuwe pastorie gekocht voor *f* 16.000 en met het resterende geld wordt een kerk gebouwd. Op het orgel en enkele banken na is de kerk geheel nieuw. De architect K. van Nes ontwerpt een klein kerkje met als grondvorm het kruis. De kerk heeft een spitse toren. Tegenover de ingang is de kansel, bevestigd tegen de wand van de consistoriekamer. Het orgel is daarboven aangebracht. Hiertegenover is een kleine galerij met 25 zitplaatsen, terwijl de totale kerkruimte zo'n 100 mensen kan bevatten. De banken zijn rondom de kansel geplaatst. Op 16 december wordt het nieuwe gebouw ingewijd. In zijn overwegingen gaat de predikant, W.N. van Nooten (1899-1968), in op vragen rond kerkbouw. Principieel acht hij een kerkgebouw niet heilig. Men sticht een gebouw om praktische redenen. Dat gebouw moet natuurlijk wel doelmatig zijn. Het doel is de gemeenschap de mogelijkheid te geven zich te scharen rond het Woord.

> 'De kerk moet hen scharen rond haar geestelijke levenscentrum: het Woord van God, dat wij in het evangelie van Jezus Christus ontvangen hebben, dat wij vernemen uit Schriftlezing en verkondiging, dat wij zinnebeeldig aanschouwen bij doop en bevestiging, avondmaal en huwelijkswijding. Het doel van de geregelde samenkomsten in het daartoe speciaal ingerichte kerkgebouw is de vereeniging, de aaneensluiting der gemeente in het verkeer met God. Het Christelijke kerkgebouw is de plaats, waar de mensch in Christus God ontmoet'.[1028]

Voor Van Nooten is de gemeenschap, het samenkomen het centrale van het christendom.

> 'Christendom is m.a.w. een gemeenschapszaak. Niet slechts in dien zin dat in het evangelie ook richtsnoeren voor ons gemeenschapsleven, ons maatschappelijk leven moeten worden gezocht, – wat helaas maar al te veel wordt vergeten – maar in dien zin, dat Christus' krachten en eigenschappen zich dáár in hun volheid pas kunnen ontplooiïen, waar menschen aanraking zoeken met elkaar en... in Zijn naam. D.w.z.: waar zij, evenals Jezus zelf, gedreven worden tot bouwen, bouwen aan anderen, bouwen door anderen aan zichzelf, bouwen aan Gods tempel'.[1029]

Remonstrantse Kerk Boskoop.

Amsterdam

Op 17 en 18 juni 1933 wordt de nieuwe remonstrantse kerk in Amsterdam-Zuid geopend en ingewijd.[1030] Met de bouw van deze kerk zijn de al jaren bestaande plannen vervuld om een kerkgebouw op te richten in dit nieuwere gedeelte van Amsterdam. Al in 1885 heeft de Amsterdamse remonstrant H.W. Bloem *f* 20.000 nagelaten dat naast het verlenen van geldelijke steun aan nieuwe remonstrantse gemeenten, vooral bestemd is voor het bouwen van een tweede kerk in Amsterdam.[1031] Onder de predikanten Beijerman en Reijnders wordt een fonds gesticht voor de kerkbouw. In 1923 en 1924 treden er nieuwe predikanten aan en blijkt de vraag groter te worden naar een tweede kerkgebouw, daar een groot deel van de gemeenteleden in Amsterdam-Zuid woont. In 1928 wordt een dringend beroep gedaan op de leden om de fondsen bijeen te brengen voor de nieuwe kerkbouw en een derde predikantsplaats. In datzelfde jaar beginnen de onderhandelingen die tot de bouw leiden. Hiet valt op dat het een volstrekt andere sfeer ademt dan de dertig jaar daarvoor gebouwde remonstrantse kerken (bijv. Delft, Rotterdam, Den Haag en Dordrecht). Hier is duidelijk gestreefd naar een kerkgebouw met wijding[1032], niets slechts een ruimte gericht op de prediking. Naar de beschrijving van Cossee straalt deze kerk 'karakter en wijding' uit, begrippen die centraal staan bij de congressen over kerkbouw.[1033] R. Miedema schrijft op zeer positieve wijze over dit kerkgebouw en de manier waarop de bouwstijl correspondeert met de theologische keuzen:

> '[...] het kerkgebouw der Remonstrantsche gemeente in Amsterdam-Zuid door architect Roodenburgh, dat op voortreffelijke wijze de beginselen uitdrukt, die in de geloofsgemeenschap, welke daar samenkomt, worden beleden'.[1034]

Iets dergelijks blijkt ook uit de bijdrage 'De zin van deze kerk' van Sirks aan het boekje ter gelegenheid van de inwijding. Het kerkgebouw drukt uit dat de geloofsgemeenschap centraal staat. In een gefragmentariseerde samenleving heeft de kerk de taak verbindingspunt te zijn tussen levensgebieden die uit elkaar geraakt zijn. De buitenkant van de kerk wijst op dat organische verband met de natuur en de wereld.

> 'Gemeenschap. Dit besef is het dat in het gebouw zelf, in de enkele sprekende steenen en de ramen is uitgedrukt. [...] Is niet de eerste gemeenschap waarvan we weten de natuurlijke, die overal is? Maar daaruit stijgt op de meer geordende gemeenschap, nog door natuurlijke instincten gedreven, maar toch anders dan die der bloemen, gemeenschap in het waterrijk, waarin het leven ontstond, in het luchtrijk, waarheen het opstijgt en op aarde. Een schaar visschen, een vlucht vogels, een groepje menschen beelden deze uit. Op dezen bodem groeit de geeestelijke gemeenschap, waar de mensch als geestelijk wezen zich verbindt aan den ander om samen, zooals onze Remonstrantsche beginselverklaring zegt, God te vereeren en te dienen'.[1035]

Binnen zijn het vooral de ramen, Kerst, Pasen en Pinksteren verbeeldend, die zorgen voor een sfeer van wijding. Men zoekt in dit gebouw het mystieke te ervaren van een geloofsgemeenschap die haar bron weet in God.

> 'Tot die gemeenschap te voeren, door den mensch te doen naderen tot zijn eigen wezen, door hem van de omtrek van het leven te brengen naar het middenpunt, waar God is en Zijn wil, dat is de verborgen zin dezer kerk, zooals het de zin der kerk geweest is door alle eeuwen heen,

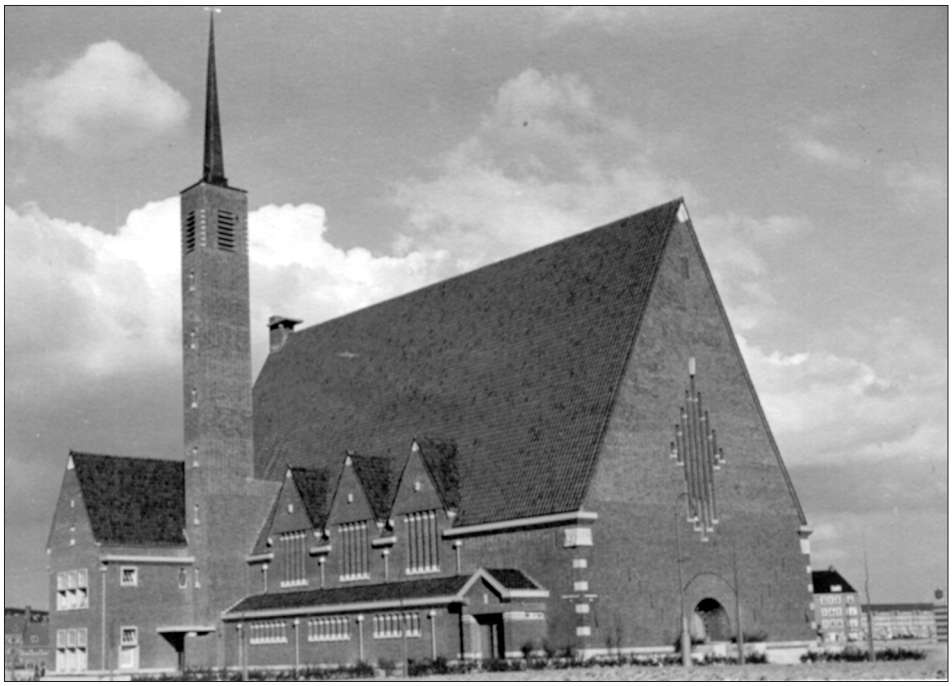

Nieuwe Remonstrantse Kerk Amsterdam.

altijd weer anders en toch altijd weer in dit ééne dezelfde. En als er iets noodig is, dan is het dat wij uit de verwarring van het huidige leven komen tot dat middenpunt, waar de klaarheid is en de rust en de kracht. In dienst daarvan wil deze kerk staan om op haar wijze te bouwen aan de levende gemeenschap'.[1036]

Conclusie

De kerkgebouwen die in de hier besproken periode worden gebouwd hebben een nieuw en ander karakter. In navolging van het congres over kerkbouw wordt er gezocht naar 'karakter en wijding'. De kerkbouw geeft uitdrukking aan een andere invulling van het christendom. In tegenstelling tot 'preekschuren' die vooral gebouwd zijn op het houden van redevoeringen, worden nu kerkgebouwen gebouwd die nadruk leggen op mystieke en wijdingselementen. Alleen al uit de manier waarop het licht werkt in de Amsterdamse kerk blijkt dat. Bij de inwijding van de kerken te Boskoop en Amsterdam speelt de notie geloofsgemeenschap een belangrijke rol. Waar in eerder tijden het individualisme van het (oud)modernisme hoogtij vierde, ligt nu de nadruk op de geloofsgemeenschap, die nadrukkelijk aangeduid kan worden met het woord *kerk*. Het woord geloofsgemeenschap had even daarvoor al zijn centrale plaats gekregen in de nieuwe beginselverklaring van 1928. De Groningse verbouwing is ook niet zonder betekenis. Hier vinden aanpassingen plaats die het mogelijk maken het avondmaal in deze gemeente te bedienen.

Een belangrijke stap, want deze gemeente hield die traditie gedurende vijftig jaar op verre afstand. Het is een bewijs dat de hernieuwde aandacht voor het kerkelijke ook niet voorbijgaat aan de Groningse gemeente. De tegenstelling die in het begin van de geschiedenis van de gemeente aanwezig was tussen de bestaande remonstrantse gemeenten en de nieuwe, in wezen moderne, vrije gemeenten in de lijn van de Amsterdamse Vrije Gemeente, is aan het verdwijnen.

Liturgie

In het vorige deel is beschreven hoe onder invloed van de moderne theologie de aandacht in de liturgie beperkt blijft tot de preek als 'leerrede' en hoe kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal van minder belang waren. De strikt moderne gemeente Groningen heeft het avondmaal slechts kort gekend in haar beginperiode en heeft na enige jaren de doop afgeschaft.[1037] Andere gemeenten minimaliseren de frequentie van het avondmaal of schaffen het geheel af. Hoe breed deze ontwikkeling precies is geweest, is moeilijk traceerbaar. De direct toegankelijke bronnen bieden geen overzicht over andere gemeenten. Zelfs gedrukte jaarverslagen bieden geen antwoord op deze vraag. Slechts wanneer openlijk melding wordt gemaakt van een verandering in frequentie kan daar hier melding van worden gemaakt. Vanaf ongeveer 1905 ontstaat er een kentering. Sommige gemeenten voeren het avondmaal weer in, al dan niet met gelijktijdige invoering van kleine bekertjes om hygiënische bezwaren weg te nemen. Hiernaast ontstaat er een grotere belangstelling voor de vormgeving van de kerkdiensten, de liturgie, in het algemeen. In 1913 houdt Eldering een inleiding over de liturgie bij de Algemene Vergadering. In latere jaren verschijnen steeds meer artikelen hierover in *URB*[1038] terwijl de liturgische verantwoordingen van Sirks ontstaan, mede naar aanleiding van zijn rede bij de Algemene Vergadering in 1927 over de beginselverklaring. Enige jaren daarvoor blijkt er onvrede te heersen over de liederenbundel van de NPB die in veel gemeenten wordt gebruikt. Deze paragraaf beschrijft de liturgische ontwikkelingen die staan in het kader van een hernieuwde 'kerkelijke' belangstelling binnen de Broederschap. Waar het modernisme kerkelijkheid afwees, vanuit een standpunt vergelijkbaar met dat van de Amsterdamse Vrije Gemeente, weet men zich nu weer voluit deel van de christelijke kerk, al noemt men het eigen kerkgenootschap liever geen kerk.

Hernieuwde belangstelling voor de vormgeving van de kerkdienst

Hier is de invloed te zien van de liturgische beweging in de Hervormde Kerk, tegelijkertijd kijkt men ook breder, bijvoorbeeld naar de rooms-katholieke traditie.[1039] Hieronder geef ik in het kort weer hoe liturgische kwesties onder de aandacht van remonstranten worden gebracht. Verschillende scribenten stellen de liturgie aan de orde in het tijdschrift. Er is geen sprake van een eenduidige lijn. Een polemiek is niet te vinden. Wel blijkt uit alle bijdragen dat de tijd van de eenvoudige leerrede die het een en het al van de kerkdienst was, voorbij is.

In 1913 houdt Eldering, in plaats van de zieke hoogleraar Groenewegen een referaat bij de Algemene Vergadering met als titel: 'Is wijziging in de inrichting onzer godsdienstoefening wenschenlijk?'[1040] Dit referaat biedt geen nieuwe kijk op liturgiek, maar geeft wel een schets van de vigerende liturgische praktijk. Eldering bespreekt vier stellingen:

1. de godsdienstoefeningen zijn onesthetisch;
2. de gemeente is te passief;
3. er is gebrek aan devotie;
4. er is te weinig eenvormigheid.

Bij het eerste punt noemt Eldering het gebrek aan schoonheid van verschillende kerkgebouwen. De muzikale prestaties van orgel, organist en gemeente laten te wensen over. De gemeentezang mag echter niet worden afgeschaft, want de zang is vaak een betere steun en opwekking voor de gemeente dan de preek. Het collecteren tijdens de dienst acht hij stuitend en oneerbiedig. Gezien de 'menigte van zonden tegen de goede smaak' in de kleding van predikanten verdient het aanbeveling om de toga te dragen.[1041] Ten tweede betreurt hij de passiviteit van de gemeente. Slechts in enkele gemeenten staan de mannen op bij het gebed. In de meeste plaatsen verheft de gemeente zich slechts voor de zegen.[1042] De uitgebreide liturgie van de Lutherse kerk (die Eldering in Friedrichstadt had leren kennen) kan tot een voorbeeld zijn, mits de gemeente actief meedoet. Het ware wenselijk bijbellezing te laten verrichten door bestuursleden. Als derde punt bespreekt Eldering het gebrek aan devotie in de samenkomsten. Het zou aanbeveling verdienen wanneer er eerbiedige stilte was voor de dienst of een lied gezongen werd, dan zou het 'wij zijn hier tot U, o God, genaderd, *met diepen eerbied* in het hart' van de predikant niet zo merkwaardig klinken. Ook de predikanten treft blaam door hun slecht voorbereide preken. De meeste preken ontberen de adoratie. Ten slotte gaat Eldering in op het gebrek aan eenvormigheid van de diensten. Juist omwille van de vrijheid van de hoorders moet de predikant zijn eigen vrijheid in de vorm opgeven. Elke dienst begint anders. De een begint met votum, de ander met gebed en de derde met 'laat ons zingen'. Eldering stelt de volgende orde van dienst voor:

Votum
Lofzang (staande gezongen)
Gebed
Bijbellezing (gevolgd door schuld- of geloofsbelijdenis)
Gezang
Tekst
Preek (zonder tussenzang, niet langer dan 25 minuten)
Orgelspel
Nagebed
Slotzang (staande gezongen)
Zegen

Als gemeenten een andere keus maken, moeten alle (gast)predikanten zich daaraan conformeren. Tenslotte betreurt Eldering de wens die hij weleens heeft gehoord om het gemeenschappelijke gebed in de kerkdienst af te schaffen.[1043] Juist hierin is nog iets gemeenschappelijks te vinden. De gemeenschapszin is klein, er is sprake van een veel te ver doorgeschoten individualisering. Wellicht is dit gekomen, zo oppert Eldering, door de toestroom aan ontevreden hervormden. 'Is het een gevolg van de invasie der laatste 25 jaren, toen zoovele malcontente hervormden tot ons zijn overgekomen?'[1044.]

Ter vergadering wordt vooral gediscussieerd over kleine onderdelen. Er zijn voor- en tegenstanders van eenvormigheid. Er wordt gesproken over de lengte van de preek en de wenselijkheid van de tussenzang. Over het algemeen wordt het belang van de woorden van Eldering onderstreept. De hernieuwde interesse voor de vorm van de kerkdienst komt vanaf dit moment tot uitdrukking bij het zoeken naar kerkdiensten met een andere vorm dan de gebruikelijke.[1045] Zo komen de wijdingssamenkomsten of wijdingsdiensten op. Als eerste schrijft ds. N. Blokker daarover in *URB*.[1046] Hij vertelt hoe in Oude Wetering enkele malen een avondbijeenkomst is georganiseerd die enigszins lijkt op de gewone kerkdiensten, maar toch een afwijkend karakter heeft. In een kring rond een tafel komt een twintigtal mensen samen. De predikant (niet in ambtsgewaad) leidt het geheel. De orde van dienst is als volgt:

zacht orgelspel
votum
lied (dat sneller gezongen wordt dan anders)
gemeenschappelijk gebed (mannen staan)
bijbellezing, bij voorkeur uit de brieven, besloten met 'amen'
lofzang
korte toespraak, door predikant zittend gehouden
gemeenschappelijk gebed
opwekkend lied
afscheidsgroet

Deze wijdingssamenkomsten roepen op tot grotere betrokkenheid van de aanwezigen dan de gewone diensten. Zij vinden plaats naast de gewone kerkdiensten en zijn een aanvulling en geen vervanging. Het valt op dat deze wijdingsstonden een grote verspreiding krijgen. Veelal wordt in de 'berichten uit de gemeenten' in *URB* melding gemaakt van het instellen van deze bijeenkomsten.[1047] De niet-predikant H.W. Nachenius schrijft enige tijd later over symboliek en liturgiek, vooral in de Rooms-Katholieke Kerk,[1048] een uitgebreid en goed gedocumenteerd artikel, geschreven als reactie op het gebrek aan liturgische/symbolische belangstelling in de vrijzinnigheid. Het wil belangstelling wekken voor liturgische literatuur. Enige tijd later gaat de Amsterdamse predikant Beijerman in op de liturgische vragen.[1049] Zijn bijdrage bevat twee belangrijke elementen. Ten eerste schetst hij de gebruikelijke orde van dienst. Ten tweede laat hij zien hoe de dienst meer moet zijn dan alleen de preek. Hij schetst de orde van dienst als volgt:

voorgebed (op sommige plaatsen vervalt dit)
zingen van enkele verzen
preek (met tussenzang, onder het gezang de collecte)
nazang
zegenbede

Bij deze opsomming valt op dat Beijerman de schriftlezing niet noemt. Ook spreekt hij niet over een gebed na de preek, dat wel gebruikelijk zal zijn geweest. De kerkdienst is meer dan de preek, omdat de andere elementen de kern van het gemeenteleven raken. Wie slechts voor de preek komen, wijst Beijerman nadrukkelijk op de gemeenschap met

geestverwanten. Dit wordt uitgedrukt in de klassieke aanhef 'broeders en zusters'. De godsdienstoefening is een gewijde handeling, waarin men met elkaar uiting geeft aan wat er leeft in hoofd en hart. Daarom is het gemeenschappelijke gebed ook zo belangrijk. De Hervorming heeft veel liturgische handelingen afgeschaft. Nu echter vraagt de opkomende 'innig-religieusen' geest om een uitbreiding van de handeling. Er worden liturgische proeven genomen, in de Hervormde Kerk, de Hersteld Lutherse gemeenten en ook bij de moderne samenkomsten. Met voorzichtigheid – want er is veel tegenstand – moet worden getracht het 'liturgische gedeelte der samenkomst' uit te breiden want:
'de gevoelige en geloovige mensch heeft in die gewijde oogenblikken van broederlijk samenzijn behoefte aan meer vormen en symbolen dan het vaak zoo nuchter en verstandelijk Protestantisme aanbiedt'. Het is de taak van de predikant om dit behoedzaam te realiseren, ter verdieping van het godsdienstig leven.
In *De Stroom* beschrijft C.E. Hooykaas in 1922 de opkomende liturgische belangstelling.[1050] Zelf neemt hij een tussenpositie in tussen de oudmodernen die slechts aandacht hebben voor de preek en de jongste generatie predikanten die het heil verwacht van de nieuwe liturgie. Zijn beschrijving van de oudmoderne emeriti accentueert hun prioriteit bij de preek en de afwijzing van ritualisme:

> 'Bij de laatsten leeft gemeenlijk – al zou generaliseeren hier even onjuist als onbeleefd zijn – het denkbeeld dat in de moderne gemeente zoo gewoon is, als zou de godsdienstoefening vrijwel met de preek vereenzelvigd mogen worden. [In een noot voegt hij daaraan toe, TB] 't Overkomt me nog al eens, buitenaf emeriti onder mijn gehoor te hebben. 't Is eigenaardig te zien, hoe die in de kerk zitten. Meestal zoo'n beetje schuin op hun stoel of in hun bank. Afwachtend tot de preek komt. Dan worden ze een en al aandacht en ze kraken hem als een noot. Dit zij schertsend, maar met dat al niet zonder waardeering gezegd. Het toont dat het hem te doen is.... om de pit'.

Heel uitgebreid en systematisch gaat Van Holk in op de achtergronden van liturgie.[1051] Hij keert zich tegen het verwijt dat alle liturgie verwerpelijk is. In (moderne) protestantse kringen klinken de bezwaren: formalisme, katholicisme en estheticisme. Hij bestrijdt deze termen. Elk menselijk handelen streeft naar een zekere vorm. Formalisme wordt gebruikt voor die vorm die ons niet aanstaat. Vormloosheid kan niet bestaan, ook niet in de religie. Er zullen altijd vormen gevonden moeten worden om de godsdienst in uit te drukken. Zonder ook maar enig besef te hebben van de waarde van 'ritueel-mystieke vertroostingen' velt men een oordeel over 'katholieke' zaken. Is het verwijt van de esthetiek, van het werken op de stemming niet eenzijdig? Is het niet gewoon platte braafheid om geen oog te willen hebben voor het element schoonheid? Liturgie is in de eerste plaats uiting van gemeenschappelijk geloof. Daarin gaat het niet om het aanhoren van een rede, maar het participeren in een godsdienstige handeling, de aanbidding van God. Godsdienst zoekt de wijding, de heiliging en gemeenschap met God. Dat vraagt om symbolisch, dramatisch handelen. Handelingen in de eredienst symboliseren het eeuwige. Zij symboliseren en representeren. Rituelen bevestigen wat er gebeurt. Een plechtige bevestiging van een gelofte bij huwelijk of aanneming versterkt de belofte. Tegen liturgie is geen principieel bezwaar in te brengen. Waar Jezus rituele handelingen verrichtte – bijvoorbeeld het avondmaal – moeten zijn leerlingen volgen. De wezenlijke vraag is hoe de vormen ingevuld moeten worden. Er is een verscheidenheid van diensten: gewo-

ne diensten met het accent op de preek, wijdingsstonden en avondmaalsdiensten. Bij liturgie is het nodig dat er mensen zijn die de liturgie uitvoeren. Men heeft in het protestantisme nooit de consequenties van het priesterschap van alle gelovigen aangedurfd. Juist hier past het om naast de predikant ook een liturg aan te stellen, bijvoorbeeld de voorzanger. Het valt op dat sommige protestantse kerken weinig wijding bezitten. 'Een kerk waarvan wijding uitgaat is de eenige waardige plaats voor welke godsdienstoefening dan ook, de eenig mogelijke omgeving eener geslaagde liturgie'.[1052] Het verstaan van de christelijke feestdagen zou gebaat zijn bij een poging ze weer te zien als hoogtepunten van het christelijk leven. Leven met de kerkelijke feesten en de tijden van de liturgie gaat de verstarring tegen.
Dat de nieuwe liturgische gedachten niet bij iedereen aanslaan, blijkt uit woorden van J.A. Beijerman, wanneer hij in *URB* schrijft over de hoogkerkelijke liturgische beweging in Duitsland.[1053] Hij beschrijft het werk van deze hoogkerkelijke beweging en geeft zijn commentaar, met daarbij ook een beschouwing voor de Remonstrantse Broederschap. Hij legt de nadruk op de eenvoud van de protestantse dienst. Men heeft geen behoefte aan deze 'roomsche' zaken.

> 'De gemeente in hare eenvoudige Kerkgemeenschap heeft geen bisschop noodig of prediker, die prat gaat op apostolische successie, maar zij begeert een man die, door zijne studie daartoe opgeleid, haar vriend is, tot haar spreekt van zijn hoogste leven, tevens desgewenscht haar raadsman, haar biechtvader wil zijn. Die gemeente heeft geen "Brevier" noodig, wijl zij in het geestdoodende prevelen van woorden geen zaligheid ziet, maar hoog houdt haar gebed in de binnenkamer, straks ook haar gebed met allen, die staan in dezelfde levensrichting, de richting naar God. [...] Nog eens, wij, gewend aan, zoo volkomen thuis in onze stille, eenvoudige godsdienstoefeningen, zoo doortrokken van den Protestantschen geest, verlangen niet naar, voelen niets voor de eischen, die de Hoog-Kerkelijke Vereeniging in Duitschland stelt en wat, in zwakken naklank, ook hier en daar in enkele Nederlandsche Protestantsche kringen zich uitspreekt'.[1054]

Beijerman ziet wel het belang van de inrichting van het kerkgebouw en de kwaliteit van de muziek, maar nieuwe liturgische handelingen zullen schade aanrichten aan de eenvoud en de waarde van het samenzijn.
Sirks schrijft over liturgie als 'de uitbouw van het protestantisme'.[1055] Hij schetst hoe het protestantisme na een fase waarin het tot zelfbewustzijn gekomen is, zich nu bevindt in de fase waarin het zijn vormen moet scheppen. Liturgie is dan niet alleen een vraag van meer of minder van het een of het ander in een kerkdienst. Het gaat erom alles in een dienst te zien in het licht van wat het wezenlijk wil uitdrukken. In deze fase van uitbouw kan geen haast worden gemaakt. De opbouw van de vormen dient geleidelijk te geschieden. P.D. Tjalsma laat in een korte bijzin in een artikel over de op dat moment opkomende theologie van Barth en Brunner zien wat de essentie is van de nieuwe liturgische ontwikkelingen en de strijd daarover:

> 'Onze moderne preeken bewijzen het herhaaldelijk: "stemmingspreeken" zijn het vaak waarin bitter weinig klinkt van het forsche en kloeke (en inderdaad reformatorische!): "Wij gelooven in God, den Heer van ons leven". Hoe komen wij tot het Objectieve in onze religie, waar vinden wij dat, wij modernen: dat is de groote vraag. Dat onder ons met deze vraag gevochten wordt, bewijst o.a. heel het liturgisch streven wel!'.[1056]

Blokker voert een uitgebreid pleidooi voor het invoeren van het kerkelijk jaar in remonstrantse kring.[1057] De gemeente heeft behoefte aan een vaste ordening, de kerkdiensten winnen aan waarde wanneer de gemeente weet waarom zij samenkomt. Een leesrooster maakt dat de veelzijdigheid van het godsdienstig leven aan bod komt. Blokker heeft enige vooronderstellingen bij dit betoog. Hij gaat ervan uit dat de gemeenteleden meeleven. Tenslotte moet het uiteindelijk gaan om de bediening van het evangelie. Slechts bij een gemeenschappelijke geloofsgrond kan het goed gaan. Een rooster kan niet snel worden gemaakt, maar moet in de loop van tijd groeien. Vervolgens schetst Blokker de verschillende momenten die aan bod zouden moeten komen. Hij begint met de advent, de tijd van voorbereiding. De taak van de predikant met Kerst is de 'administreering van aller blijdschap'. Naast de dienst met Oudejaar, vraagt ook de Nieuwjaarsmorgen om een 'ongetogaade' wijding.[1058]
Het nieuwe jaar biedt de thematiek voor de eerste diensten: waakzaamheid, standvastigheid en godsvertrouwen. Daarna ontstaat ruimte voor verhalen uit het Evangelie, die vanzelf overgaan in de lijdensgeschiedenis. Palmzondag brengt de bevestiging van de nieuwe leden, zodat zij op Goede Vrijdag met het Avondmaal mee kunnen doen. Deze samenkomst dient sober te zijn en mag ongewijzigd blijven. De tijd van Pasen en Pinsteren spreekt over het 'niet meer' en het 'nog niet'. Na Pinksteren gaat het om de gelovige daad. Verschillende onderwerpen passeren dan de volgende maanden de revue totdat oktober de herinnering aan de wordingsgeschiedenis van het protestantisme brengt en november de prediking van de dood en de overwinning daarop.
J.H. Smit Sibinga reageert op het artikel van Blokker over het kerkelijk jaar.[1059] Aan de hand van literatuur uit verschillende tradities toont hij hoe in andere kerken lectionaria of leesroosters functioneren. Vrijzinnigen beleven het snel als een constructie. Verder vindt men het nogal biblicistisch en onvrijzinnig; vooral het sterk christologische zal niet direct aansluiten. Naar zijn gevoel is voor vrijzinnigen de preek het hoofdbestanddeel van de dienst en is al het andere slechts bijwerk bij de hoofdschotel. Naar aanleiding van een dienst die hij als kerkganger heeft meegemaakt, zegt hij:

> 'Dat [gebed] had het allerindrukwekkendste gedeelte van de dienst kunnen zijn [...] na de prachtige voorbereiding van de eminente preek. Het was duidelijk: na de preek verwachtte men weinig meer dan een "slot er aan draaien" en daar is dan gebed en gezang "goed voor"; om in muziektermen te zeggen: men wilde enkel nog de min of meer plechtige point d'orgue na een min of meer belangrijke solo-partij van den dominee'.[1060]

Zelf zou hij meer willen. Het is moeilijk om liturgisch bewustzijn aan te kweken bij de gemeente. Misschien moet de zondagmorgendienst maar zo blijven als hij is. De wijding kan dan ontstaan in de bijzondere wijdingsdiensten. Daarin is in het bijzonder ruimte voor nieuwe elementen.
Beijerman schrijft opnieuw een kritisch stuk over hoogkerkelijkheid waarin hij 'spelen' in de kerk aanbeveelt.[1061] Naast de preek, die aan het oor appelleert, moet er ook ruimte komen voor het oog. Dat kan door opnieuw aandacht te geven aan (leken)spelen. Beijerman schetst de geschiedenis van het spel in de christelijke kerk, van de Middeleeuwen af tot de negentiende eeuw. Dergelijke vertoningen zijn in het geheel niet strijdig met de protestantse geest, want zij kunnen de bijbelse verhalen op een nieuwe manier verbeelden en dragen bij aan de wijding. Later zullen deze lekenspelen in de vrij-

zinnigheid een grote invloed krijgen. In 1924 laat de Haagse predikant Sirks een kerstspel opvoeren in de kerk.[1062]
Sirks gaat in het referaat van 1927 in de Algemene Vergadering, waarin hij voorstellen doet tot wijziging van de beginselverklaring, ook in op liturgische kwesties.[1063] Zoals het wenselijk is om het wezenlijke van de Broederschap, dat nu nadrukkelijker 'verkondigend' wordt beleefd, in een nieuwe beginselverklaring aan te scherpen, zo wil hij dit beginsel materieel uitwerken door nieuwe liturgische formulieren te maken. In plaats van de term formulier, spreekt hij liever over 'boodschap'. Dit zouden remonstrantse 'getuigenissen' moeten worden bij plechtigheden, maar ook bij bijzondere kerkdiensten: doop, bevestiging, avondmaal, huwelijk, rouwdiensten en de christelijke feestdagen. Het doel is het geloof vaster inhoud te geven door de verborgen gemeenschappelijke geloofsinhoud expliciet te maken.
Een jaar later spreekt de seminariumhoogleraar over de eredienst.[1064] Het gehele vertoog ademt een nieuwe sfeer. Tegenover het rationalistische van een voorbijgegane periode vraagt hij nu aandacht voor andere elementen in een kerkdienst. Tegenover de suprematie van de leerrede stelt hij de gehele godsdienstoefening als eredienst en samenkomst van een vereringsgemeenschap. Heering toont de veranderingen die doorgevoerd zijn. Hij bespreekt wat in een kerkdienst voor hem wezenlijk is. De kerkdienst is niet gericht op het iets veranderen bij God (rooms-katholiek), of bij de mens (pedagogisch), maar wil uitdrukking geven aan het godsdienstig bewustzijn van de mens. Het gaat daarbij om het samengaan van het persoonlijke en het gemeenschappelijke in de aanbidding of verering van God. Dit moet het hoofdbeginsel zijn, hoe vaak de praktijk ook anders laat zien. De protestantse eredienst is gecentreerd rond het woord. De Rooms-Katholieke Kerk kent heilige voorwerpen en heilige handelingen. Het protestantisme heeft slechts het Woord dat verkondigd moet worden. Dat kan sterk zijn, wanneer de prediker geïnspireerd is en een gevoelige snaar weet te raken bij zijn hoorders. Dat is echter tegelijkertijd ook zijn zwakte. De eredienst hangt teveel af van de persoon van de predikant. Ondanks de Hervorming met haar priesterschap van alle gelovigen is er toch vaak een 'domineeskerk'. Er is vooral te weinig ruimte voor het symbool. De achtergrond van Gods mysterie ontbreekt. Het is goed om symbolen te gebruiken die het onuitsprekelijke uitdrukken. Die symbolen moeten een vorm krijgen in de liturgie. Een nieuwe liturgie is een teken van een bloeiend gemeenschappelijk geloofsleven. Die nieuwe liturgie moet vooral gemeenschappelijk zijn. Het is niet goed als ieder met zijn eigen vormen experimenteert. In alle voorlopigheid geeft Heering een voorstel hoe een nieuwe liturgie eruit zou kunnen zien.

1. Onder orgelspel komt predikant binnen in ambtsgewaad en bidt in stilte op kansel, gemeente bidt mee voor de dienst en de voorganger
2. Votum
3. Gemeente staat op en zingt een lied als antwoord
4. Voorgebed (waarbij de gemeente eigenlijk behoort te knielen, mannen en vrouwen handelen in elk geval gelijk[1065])
5. Voorlezing uit de bijbel en uit de 'klassieke stukken der groote Christen-leiders'
6. Gezang
7. Preek, zonder tussenzang, tussen half uur en driekwartier
8. Orgelspel eindigend in stilte, na stilte nagebed, dat het hoogtepunt van de dienst moet zijn. Hierna wordt op gezette tijden het Onze Vader gebeden.

9. Slotzang
10. Zegen, beantwoord met een gezongen ‘amen’ door de gemeente.

Met een dergelijke liturgie wordt de eredienst rijker en dieper, terwijl toch alle ruimte blijft bestaan voor het bezielende van de preek. Het gaat uiteindelijk om aanbidding en stichting, samengevat in verering. De reacties bieden weinig nieuws. Interessant is wel het referaat dat C.M. Burger op de derde Broederschapsdag houdt, op 3 juni 1928.[1066] Veel vrijzinnigen houden niet van liturgie. Het schrikt af vanwege het mechanische, het onbegrepene en de overlading van symbolische handelingen die de vrijheid beperken. Dat is echter geen liturgie. Liturgie is de vormgeving van de eredienst. Dat is ook in de vrijzinnige kring nodig omdat daar slechts de preek centraal staat.

> ‘Vergeten wij niet al te veel, dat de godsdienstoefening ‘n dienst – dus dienen – is? Wij spreken wel van: eredienst, maar we zijn vergeten, wat dat zeggen wil. Behalve luisteren, heeft de gemeente nog iets te doen, n.l. ‘t zich stellen voor God’.[1067]

Natuurlijk is er in liturgie het gevaar van sleur, maar het misbruik heft het goede gebruik niet op. Ook het argument dat de persoonlijke vrijheid in het gedrang komt, wordt weersproken. Het gemeenschappelijke is een uitnodiging om in te stemmen met iets dat het persoonlijke niet kan. Liturgie schept eenheid. De diensten nu kennen een gebrek aan eerbied. Burger heeft geen uiteindelijke schets van een vrijzinnige liturgie. Wel noemt hij de elementen die daar zeker deel vanuit moeten maken.

1. Opgang (het zoeken en verlangen)
2. Aanbidding
3. Schuldbesef
4. Geloof in God
5. Geloof geroepen te zijn
6. Dankgebed
7. Uitzending in de wereld

Tenslotte schetst hij de orde van dienst van wijdingsbijeenkomsten aan het begin van de dag bij een meisjeskamp van de V.C.J.B. Doordat daar de ‘liturgie’ geoefend was en dagelijks hetzelfde, ontstond er een groot gevoel van wijding en van eenheid: ‘men had samen God beleden en aanbeden en daar gaat heerlike kracht van uit’.[1068]

In 1928 bespreekt Van Holk de resultaten van een enquête naar liturgische gebruiken in de verschillende gemeenten.[1069] Over het algemeen is er nu een grote eenvormigheid. De plaats van het eerste gebed en de tekst van het votum verschillen enigszins in de gemeenten. Geloofs- en schuldbelijdenis komen bijna niet voor: alleen in Lochem en Nieuwkoop bij het avondmaal. Uit het verslag en de discussie na afloop blijkt dat het in veel gemeenten nog gebruikelijk is de liederen vóór het zingen voor te lezen. Hooykaas betreurt dat Van Holk niets vertelt over de middenzang. Dit betekent dat de tussenzang in de preek in deze tijd nog niet in onbruik is geraakt. De opmerking van Van Holk dat zijn slotgebed vooral bestaat uit voorbeden en afgesloten wordt met het Onze Vader wekt grote verbazing bij de collega’s.

In 1932 bespreekt Sirks een concept voor de gewone kerkdienst.

1. Orgelspel
2. Aanvangssignaal, predikant komt binnen
3. Votum
4. Antwoord der gemeente door zang[1070]
5. Mededelingen en aanbeveling van de collecte
6. Lied/collecte
7. Gebed
8. Bijbellezing en opgave thema/tekst
9. Lied
10. Preek
11. Orgelspel
12. Stilte, evt. ingeleid door invocatie (buigen wij ons voor God in de stilte)[1071]
13. Gebed
14. Lied
15. Zegen
16. Zeer korte stilte
17. Slotvers

Bij dit voorstel wordt gediscussieerd over de plaats van mededelingen en collecte. Velen stellen voor deze elementen buiten de dienst te plaatsen. Uiteindelijk wordt gezocht naar een stijlvolle oplossing.
In *URB* schrijft Cramer over de betekenis van preek en liturgie in de kerkdienst.[1072] Hier laat de auteur zien hoe belangrijk de verhouding tussen de twee elementen liturgie en preek is. Hij beschouwt ze als even noodzakelijk. Een preek zonder liturgische omlijsting is niets, terwijl een liturgie zonder hoogtepunt, de preek, ook nergens toe dient. Aangezien elke vormgeving van de omlijsting al liturgie is, kan men niet tegen liturgie zijn. Zelfs de meest conservatief ingestelde criticus zal toch eisen stellen aan de vorm. Toch gaat het hierbij niet alleen om de esthetiek. Dat de gemeentezang niet geweldig is, behoeft niet te hinderen. Een van de belangrijkste eisen van liturgie is, dat zij vooral niet opvalt. De componist Peter van Anrooy overdrijft dus als hij van een mislukking spreekt, wanneer de muzikale kwaliteit tegenvalt:

> ‘De uitspraak van Peter van Anrooy, die bij een dienst van onze Rem. Gem. te .... [1073] geweest was: en van het zingen zei: “Als er een God bestaat, kan je Hem dàt niet aandoen!” gaat uit van een gedachtengang, die volstrekt anders is dan van hem, die een dienst wil leiden of meemaken. Zelfs al is het zingen dus leelijk, zooals gewoonlijk, dan hindert dat niets’.[1074]

Verder bespreekt Cramer twee mogelijkheden om liturgie te maken. De eerste, meest gebruikelijke, is aansluiting bij een lange traditie. Daarin gebruiken rooms-katholieken de vormen die de traditie aanlevert. Protestanten bedienen zich van ouderwetse formuleringen voor votum/groet en zegen, die door het onbegrepen en onbegrijpelijke van de inhoud een sluier van mysterie neerleggen. De tweede methode is iets nieuws te maken. Men probeert dan het actuele geloofsgevoel te verwoorden op een nieuwe wijze. Dit is het moeilijkst, daar de liturgie dan vaak een ‘vertoning’ wordt. Zo moeten alle pogingen om de collecte een beter liturgisch aanzien te geven, wel stranden op het feit dat de fei-

telijke bijdrage niet het gehalte van een offer heeft en dus ook nooit zo beleefd zal worden. Tenslotte spreekt Cramer over de preek. Een goede preek moet iets nieuws brengen en niet verwoorden wat de hoorders allang vonden.[1075]
In december 1934 blijkt de nieuwe liturgie in veel gemeenten aanvaard te zijn, hoewel op details natuurlijk wel verschillen blijven. Tegelijkertijd blijven predikanten pleiten voor eenvormigheid en vastheid. In de jaren hierop volgend wordt ook gesproken over de orde van dienst bij de bevestiging van nieuwe leden en bij huwelijken.
In de tweede helft van de jaren dertig is de hernieuwde aandacht voor de vorm van de eredienst vanzelfsprekend geworden. Nu kan men de gegroeide situatie in de periode vanaf het modernisme overzien en er een oordeel over uitspreken. De jonge predikante W.H. Vaillant bespreekt deze ontwikkelingen in het kort in een artikel in *Levenslicht*.[1076] Zij legt beknopt uit hoe het in liturgie gaat om de vormgeving van godsdienstig gemeenschapsleven. In reactie op de weelderige vormen van het rooms-katholicisme heeft de Reformatie hier veel gesneden. Daarna heeft het modernisme de vormen nog soberder gemaakt.

> 'De ontwikkeling van het Vrijzinnig Protestantisme in de 19de eeuw heeft dit alles nog versterkt in anti-kerkelijke richting. [...] Dat maakte, dat de voedingsbodem voor eigen kerkelijke vormen, waarin gemeenschapsbesef en bovenrationeele factoren een groote rol spelen, uiterst schraal werd'.[1077]

De jongste tijd heeft de ontdekking gebracht dat men niet zonder vormen kan. Het bestaan van lege vormen is geen rechtvaardiging voor de vooronderstelling dat alle vormen leeg zijn. De nieuwe vormen laten een schat zien, die pas in het gebruik blijkt.

> 'Ligt er in het antwoord van de gemeente "Tot U Heer is ons hart gericht" niet zuiverder besef van het zich gemeenschappelijk stellen voor het aangezicht van God dan vroeger toen er geen formuleering was?'.[1078]

De vanzelfsprekendheid van het verwerpen van de extreem sobere liturgische opvattingen van het modernisme laat zien hoe de nieuwe inzichten algemeen aanvaard zijn geworden. Samengevat kan worden dat in dertig jaar tijd de belangstelling voor de vormgeving van de kerkdiensten enorm is gegroeid. Kregen nieuwe elementen naast de preek eerst hun eigen plek in speciale wijdingsdiensten, later worden zij opgenomen in de gewone zondagmorgendienst. De liturgische veranderingen zijn uitwerkingen van een ontwikkeling in meer kerkelijke richting. Nadruk ligt op de geloofsgemeenschap en de gezamenlijke aanbidding. In tegenstelling tot vroeger kan de geloofsinhoud ook explicieter aan de orde worden gesteld. Ook in haar liturgie wordt de Broederschap belijdender.

Doop

De berichtgeving in de bronnen is over de doop vrij schaars. Bekend is dat de doop gedurende lange tijd niet plaatsvindt in Groningen. Wel bestaat daar de mogelijkheid voor de 'doop aan huis'. In 1921 vindt onder De Regt een herinvoering van de 'kerkdoop' plaats. Aan dit besluit, dat met 114 tegen 13 stemmen wordt genomen door de ledenvergade-

ring, gaat een uitgebreide discussie vooraf. Het bestuurslid Sissingh lijkt oog te hebben voor de veranderde tijdgeest:

> 'De Heer H.J. Sissingh herinnert aan den kerkelijken strijd die de oorzaak was van de stichting onzer gemeente. In dien tijd werd ook door vrijzinnige predikanten met den doop gesold en het is te begrijpen dat een rationalistische gemeente daarvan in 't geheel niet meer wilde weten. Sedert zijn de tijden veranderd en jongere leden, die dien strijd niet hebben meegemaakt, beginnen weer meer voor den doop te gevoelen. Hij zou nu van de tegenstanders gaarne vernemen waarom zij nu nog tegen de wederinvoering van die plechtigheid zijn'.[1079]

De tegenargumenten zijn die van het oudmodernisme: de doop hoort bij een priesterlijke kijk op de godsdienst. Het is verouderde symboliek. Wanneer er gedoopt wordt, zou dat weleens een voorwaarde tot lidmaatschap kunnen worden. Het verstoort de eenheid in de gemeente. Verder betoogt iemand dat de invoering van de doop ook de invoering van het avondmaal dichterbij brengt. De vrouw van de predikant, die zich een tegenstander van de invoering van het avondmaal betoont, verklaart de afschaffing van de doop uit de afscheiding die men in 1878 heeft gemaakt. Nu kan zij niet geloven dat opnieuw invoeren tot problemen zou leiden. Uiteindelijk wordt dat besluit met grote meerderheid genomen. Het aantal doopbedieningen blijft gering.[1080]
Op verschillende momenten distantiëren remonstranten zich van de verplichte doop binnen de Hervormde Kerk. Daar speelt de 'doopkwestie', de verplichting om gedoopt te zijn om (belijdend) lid te kunnen worden van die kerk. Zoals blijkt uit de Groningse situatie geldt dit niet binnen de Broederschap. De mogelijkheid tot lidmaatschap is niet gebonden aan deze plechtigheid. Soms worden er vraagtekens gezet bij de (kinder)doop. Eldering stelt deze aan de orde. Hierbij staat hij in de lijn van zijn leermeester Mosselmans, die hem in Groningen catechisatie heeft gegeven. Naar aanleiding van een referaat ter Algemene Vergadering[1081] bespreekt hij in een apart artikel de kerkelijke plechtigheden rond doop en huwelijk.[1082] Hij voelt zich ongemakkelijk bij opvattingen over de doop die hij niet meer kan delen. In Friedrichstadt werd hij geconfronteerd met de 'nooddoop' terwijl hij steeds probeerde het irrationele karakter daarvan te laten zien. Ook nu nog voelt hij zich soms bezwaard. Wat te doen wanneer doopouders het niet met elkaar eens zijn? Wat te doen wanneer wordt gevraagd naar de aloude doopformule en de predikant die formule zonder zin acht? Mag de predikant bepaalde wijdingen weigeren wanneer hij de indruk heeft dat de vraag niet ernstig is gemeend? Volgens Eldering accepteren collega's te gemakkelijk deze vragen wanneer zij constateren dat het in elk geval de gelegenheid geeft voor een goed woord. Zelf heeft Eldering – om zijn onvrede te tonen bij de kerkelijke doopppraktijk – zijn kinderen niet laten dopen. Hij ziet in de huidige doopppraktijk iets gebrekkigs dat niet oprecht is. Wanneer er toch nog gedoopt zou moeten worden, stelt hij een verandering voor.

> 'Ik zou dan wenschen, dat de doop met water, welk symbool bij onze opvatting van den doop niet recht meer passen wil, vervangen werd door het maken van het kruisteeken op het voorhoofd van de doopelingen'.[1083]

Reijnders dient Eldering met repliek.[1084] Hij erkent dat er problemen zijn en dat het goed is wanneer de predikant zijn medewerking kan weigeren. Dan is er natuurlijk wel de

mogelijkheid dat een gastpredikant de handelingen verricht. Hij betreurt het dat Eldering zo weinig voor de doop voelt. Het is onjuist omwille van bijgelovige gedachten bij de doop, de eigen kinderen niet meer te dopen. Hijzelf heeft zich nooit gedwongen gevoeld bepaalde handelingen te verrichten. De vrijheid van de predikant is een groot goed binnen de remonstrantse traditie. Die moet gehandhaafd blijven. Wanneer Eldering verder geen reacties krijgt, spreekt hij zich in een volgend artikel duidelijker uit.[1085] Hij betreurt het dat niemand zijn mening wil geven over deze zaak. Het gaat hem om de oprechtheid. Hij strijdt tegen 'bijgeloof, sleurgeloof en traditie'. Juist wanneer de doop niet verplicht gesteld is voor het lidmaatschap is het van belang zich rekenschap te geven van wat er gebeurt. Over de doop en het avondmaal zegt hij:

> 'Wat mij (en toch zeker niet mij alleen) daarbij bovendien nog dwars zit, is 't feit dat de symbolische handeling, het toedienen van een paar waterdruppels, heelemaal niet meer in verband staat met wat er gewoonlijk in de dooptoespraak gezegd wordt. Bij het avondmaal is het eten van het brood (de wijn kan gevoeglijk worden afgeschaft) tenminste nog een passend symbool. Bij onze opvatting van den doop echter past de doophandeling niet meer. En juist op die handeling, op die waterdruppels komt het voor verreweg de meeste ouders aan'.[1086]

Eldering stelt al deze vragen omdat naar zijn gevoel de predikanten binnen de Broederschap, krachtens hun beroepingsbrief, gehouden zijn de wijdingen te verrichten, al komt de waarachtigheid hiermee in gevaar. Op scherpe wijze wordt hierna Eldering van repliek gediend door Van Holk.[1087] Hij verwijt de 'remonstrantse Socrates' het te gemakkelijk op nuchtere wijze afschaffen van gebruiken en symbolen. Hij acht de inzet van Eldering onprincipieel en défaitistisch. Het is te gemakkelijk om alles wat op de een of andere wijze hindert maar direct af te schaffen. Met een beroep op de vrijheid van de predikant doet Eldering onrecht aan het recht van de gemeenschap. In wezen laat de nuchterheid van 'Socrates' geen ruimte aan idealisme. Hij kan geen vertrouwen hebben in een situatie die kan groeien, zoals in een huwelijk waarvoor een huwelijkswijding wordt gevraagd, waarbij de predikant twijfels heeft. De kerkelijke wijding is een symbool en drukt iets uit dat meer is dan de empirische werkelijkheid, het Idee of het Ideaal. Eldering heeft hier geen ruimte voor. Natuurlijk kunnen er zich situaties voordoen dat het niet geraden is op een verzoek van een wijding in te gaan. Dan kan de predikant een beroep doen op zijn bestuur, ja in uiterste instantie tot de Algemene Vergadering aan toe. De eis van waarachtigheid en gewetensvrijheid komt niet alleen toe aan de predikant, maar ook aan degenen die een wijding vragen, de bestuursleden van de gemeenten en de gemeenten zelf. Het vinden van de weg in deze dingen komt niet door het invoeren van formulieren, reglementen of het afschaffen van plechtigheden, maar na grondig onderzoek, meditatie en gebed. Eldering, altijd te vinden voor polemiek, sluit deze discussie af met een artikel getiteld: 'Noodige nuchterheid'.[1088] Hij ijvert ervoor alles af te schaffen wat vijandig is met de christelijke geest. Hij noemt onder meer het instandhouden van verschillende behandelingen van huwelijken bij verschillende kerkelijke bijdragen, alsmede de vaste bedragen die worden gevraagd voor de huur van een zitplaats in de kerk. Predikanten dienen dit onrecht te bestrijden. Wie dat niet doet, kan met recht van défaitisme worden beschuldigd. Eldering is niet voor het afschaffen van alle symbolen. Het Groningse besluit om doop en avondmaal af te schaffen acht hij onremonstrants. En

hoe symbolisch is Elderings protest tegen het artikel uit het Algemeen Reglement dat niet-predikanten de toegang tot de kansel ontzegt: zolang anderen niet toegelaten worden, weigert hij de predikantstoga te dragen en toont zich zo verbonden met de niet-ambtsdragers die niet toegelaten worden. Wat de doop betreft, constateert hij dat de gebruikelijke remonstrantse opvattingen ver verwijderd zijn van de praktijk.

> 'Maar zou Van Holk mij duidelijk kunnen maken, wat de waterdruppeltjes op 't hoofdje van een zuigeling te maken hebben met de in onze kringen gebruikelijke opvatting van den doop, waarbij eigenlijk – zooals vrijzinnige predikanten onder elkander wel eens zeggen – het kind wel thuis zou kunnen blijven'.[1089]

Als het nu zo is dat ouders andere verwachtingen hebben bij de symbolische handeling, waarom zouden zij dan niet een grotere rol kunnen spelen bij de plechtigheid? Dit past toch goed in de opkomende aandacht voor liturgie, waarin de gemeente actiever wordt.

> 'Men wil tegenwoordig zoo gaarne de gemeente meer actief in de godsdienstoefening betrekken. Men verzint allerlei liturgische fraaiïgheden en nieuwigheden, die ik niet altijd bewonderen kan, maar waarvoor juist collega Van Holk veel voelt'.[1090]

In *De Stroom* geeft C.E. Hooykaas een voorbeeld van een dooppreek waaruit verschillende zaken blijken.[1091] Zo gebruikt Hooykaas gewoonlijk niet de klassieke trinitarische formule (in/tot de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest). In dit bijzondere geval, het gaat om een kind van gemengd gehuwden, rooms-katholiek en protestants, doet hij het juist wel:

> 'Ik heb zelfs reden om voor eenmaal af te wijken van mijn gewoonte en uwe kinderen met de klassieke Drieëenheidsformule te doopen. Dit pleeg ik anders niet te doen, hoe lief klassieke woorden mij overigens zijn, om reden dat deze formule terugwijst op godsdienstige voorstellingen, die zoo niet meer in onze gemeenschap leven en in mijn eigen godsdienstig leven zoo niet meer thuis behooren'.[1092]

Vervolgens geeft Hooykaas kort een dooptheologie, die vermoedelijk in remonstrantse kring breed werd aanvaard. Daarin staat niet het kind centraal, maar de geloofsbelijdenis van de ouders.

> 'De handeling van den Doop wordt door ons vóór alles geweten als een handeling van u, de ouders, als een uitdrukking van uw hoop, uw geloof en uwe liefde, als een zichtbaar teeken, waardoor gij uitspreekt dat gij uw kinderen van God aanvaardt en voor uw kinderen Gods zegen vraagt als hoogst en heiligst goed, onmisbaar voor hun aardsch en eeuwig welzijn. Maar voor dien zegen weten wij ons afhankelijk van Zijne genade en in ons geloof hebben wij de waarborg dat Hij onze kinderen zegenen wil'.[1093]

Bij de hernieuwde kerkelijkheid van deze periode hoort ook een nieuwe waardering voor de doop. In *Levensrichting* schrijft Haentjens hierover.[1094] Het artikel is een aanzet tot een formulier voor de bediening van de doop. Haentjens distantieert zich van het oudmoderne gevoelen, waarin de doop een houding van de ouders symboliseert. Na het hoogtij van het modernisme is er meer gevoel opgekomen voor de objectieve waarde van de doop.

C.E. Hooykaas (1878-1933).

De doop vindt voor hem zijn fundament in het gebruik van de kerk der eeuwen. Voor Remonstranten heeft de doop geen sacramentele, maar symbolische betekenis. Het wil zeggen dat de mens aan God toebehoort. Er moet worden gedoopt omdat de mens door God wordt geheiligd. Als formule moet worden gebruikt: 'Ik doop u tot den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes'.[1095] Tenslotte moeten de ouders zich bereid verklaren het kind op te voeden in het Evangelie.

Avondmaal

In 1906 zet de Amsterdamse gemeente de kwestie van het avondmaal op de agenda van de Algemene Vergadering.[1096] Zij stelt voor de verplichting tot het jaarlijks bedienen van het avondmaal af te schaffen. Niet omdat zij het avondmaal afwijst, maar juist omdat zij het waardeert en vindt dat de bepalingen van het Algemeen Reglement in overeenstemming moeten zijn met de praktijk in de gemeenten. De Commissie tot de Zaken is van mening dat in tegenstelling tot de doop, waarbij de leden bewust vragen om deze handeling, de leden die het avondmaal wensen, daar niet om vragen. Daarom dient het aangeboden te blijven. In de vergadering wordt duidelijk dat het avondmaal in elk geval niet wordt gevierd in de gemeenten Groningen (al 26 jaar), Alkmaar, Amersfoort (de belangstelling was zo gering dat voortzetting onzinnig zou zijn) en Arnhem (bij onderzoek in

het voorgaande jaar bleken er slechts vijf belangstellenden te zijn). B. van Stolk wijst op de ontstaansgeschiedenis van het artikel waaruit blijkt dat de Algemene Vergadering van 1879 de besluitvorming over wel of niet avondmaal niet aan de verschillende plaatselijke besturen heeft willen overlaten. De hoogleraar Groenewegen betoogt dat het avondmaal behoort bij de christelijke achtergrond van de Broederschap. Het is terecht dat niemand verplicht is aan het avondmaal deel te nemen, maar tegelijkertijd verzekert het ook de mogelijkheid tot het avondmaal voor degene die daar behoefte aan heeft. Het Groningse standpunt is onremonstrants, want onverdraagzaam tegenover wie wel het avondmaal zoeken. Bisschop Boele meldt namens Groningen dat een hernieuwde verplichting tot het vieren aldaar problemen zou geven. Men is bekend met de overtreding van het artikel van het reglement, maar het besluit daartoe is genomen door een vergadering van leden waarin 240 stemmen tegenover 5 voor afschaffing pleitten. Bovendien kent de Commissie tot de Zaken het Groningse standpunt. Alkmaar stelt voor per gemeente te beslissen of het avondmaal wordt gehouden. Uiteindelijk wordt dit laatste voorstel met grote meerderheid aangenomen. Uit de wijze waarop het bestuur van Groningen deze beslissing in zijn jaarverslag beschrijft, blijkt hoe groot de verschillen tussen remonstrantse gemeenten nog zijn:

> ‘Wij hebben ons over dezen uitslag zeer verheugd, niet alleen omdat Groningen nu niet meer in strijd hoeft te handelen met het Algemeen Reglement, maar ook, omdat wij menen, dat in dergelijke zaken het Algemeen Reglement de Gemeenten vrij moet laten, te meer, daar, hoeveel overeenkomst er ook tusschen de verschillende Gemeenten bestaat, er toch nog altijd een groot verschil over blijft’.[1097]

Merkwaardigerwijs wordt dit besluit van de Algemene Vergadering gevolgd door steeds nieuwe meldingen van gemeenten die het avondmaal weer invoeren. In kleine mededelingen in *URB* en de jaarverslagen in de *Handelingen* wordt hiervan melding gemaakt. Deze aanduidingen zijn niet exact (qua moment) en vermoedelijk ook niet volledig. Wel tonen zij een omslag. Zo wordt het avondmaal in Alkmaar en Arnhem in 1908 weer bediend. Utrecht maakt hiervan melding in 1910, Oosterbeek in 1911. In Schoonhoven wordt het avondmaal in 1920 bediend, terwijl Amersfoort een jaar later volgt (na 30 jaar geen avondmaal bediend te hebben). Groningen houdt het langste vol om geen avondmaal te houden. Hier geschiedt het voor het eerst in 1938.
Bij de berichtgevingen over een hernieuwde avondmaalspraktijk wordt vaak melding gemaakt van het gebruik van kleine avondmaalbekertjes. Ter overkoming van hygiënische bezwaren worden individuele, vaak tinnen bekertjes gebruikt. Dit wordt gezien als een praktisch middel om het avondmaal aanvaardbaar te houden. Zo verklaart Groenewegen:

> ‘En waar men hygiënische bezwaren heeft, welnu den predikanten behoeft het niet herinnerd te worden, dat door de invoering van kleine bekers zonder eenige schade aan de liturgiek en den symbolischen zin, in verschillende gemeenten, naar verluidt, aan deze bedenking is tegemoetgekomen’.[1098]

Van deze bekertjes wordt melding gemaakt door Alkmaar (1908), Utrecht en Amsterdam (1908-1909) en Den Haag (1924). Ook de gemeente Nieuwkoop schaft ze aan in 1915.

Na het vertrek van de predikant Moltzer, die zich steeds verzette tegen een dergelijke actie, verkoopt men het oude, zeventiende-eeuwse avondmaalstel om geld te hebben voor de aanschaf van kleine, zilveren bekertjes en tegelijkertijd te kunnen voorzien in het tekort ontstaan door een verbouwing van de pastorie. Later koopt een bemiddelde remonstrant het avondmaalstel weer terug en retourneert het aan de Nieuwkoopse gemeente tegen betaling van de oorspronkelijke verkoopprijs (veel lager dan de prijs die hij ervoor heeft betaald).[1099] Dit toont hoe weinig men kennelijk gehecht is aan de oude vorm van het avondmaal met de enkele beker en hoeveel moeite men zich getroost voor kleine bekertjes.[1100] In de Amsterdamse gemeente bestaat gedurende enige tijd het gebruik dat de nieuw aangenomen leden op Palmzondag voor het eerst aanzitten en dan op bijzondere wijze gekleed zijn. Bij deze 'eerste communie' dragen de vrouwelijke leden een 'zwart kleed met witten sluier'.[1101] In Den Haag speelt het avondmaal een rol in de strijd tussen de predikanten Sparnaay en Wannée rond 1918. Wannée is het oud-moderne gevoelen toegedaan en weigert het avondmaal te bedienen. Deze strijd leidt uiteindelijk tot het vertrek van Wannée uit de Haagse gemeente en de Remonstrantse Broederschap. Van verdere steun binnen de Remonstrantse Broederschap voor zijn standpunt – dat een predikant moreel niet gedwongen mag worden het avondmaal te bedienen – blijkt nergens iets.
In 1921 schrijft Van Holk, kennelijk op verzoek van de redactie, over het avondmaal.[1102] Hij houdt een betoog voor een nieuwe kijk op het avondmaal, dat meer is dan de kale, kritische, rationalistische vrijzinnige vroomheid. Het avondmaal vraagt om een dieper verstaan van de Christus. Wie blijft staan bij het synoptische beeld en niet wil doortasten naar het Johanneïsche zal van het avondmaal niets verstaan. Toch staat het avondmaal centraal. De gemeente die het niet viert is geen christelijke gemeente, maar een protestantenbond-afdeling. In de ogen van Van Holk is dat wel een nuttige godsdienstige vereniging met belangstellenden (!), maar ontbreekt het daarin aan mythische of metafysische verbondenheid.

> 'Wie het Avondmaal dan een "dooden vorm" heet, verraadt meer doodschheid in eigen ziel dan in het Christendom'.[1104]

In het avondmaal gaat het niet alleen om de gedachtenis, de herdenking van lijden en sterven van Christus. Er is meer. Het gaat niet om het afscheidnemen van Jezus, maar om het hem en elkaar opnieuw terugvinden. Het avondmaal bestaat uit drie momenten: het aanzitten, broodbreking en wijnuitschenking en communie. In het eerste wordt de eenheid gesymboliseerd. In het tweede gaat het om het lijden van Christus. Dan komt de notie van het offer aan de orde. Dat is de kern van de godsdienstige gemeenschap.

> 'Als wij menschen ooit tot eenige waarachtige gemeenschap komen met elkaar, is dat altijd door dat gezamenlijke arbeid en strijd worden verinnigd en gelouterd door gezamenlijk lijden met, maar ook vóór elkaar'.[1104]

Het laatste moment is de communie. Het nuttigen van brood en wijn is de aanvaarding van dit alles. Daarin ontstaat de eenheid, met de Christusfiguur en met de geloofsgemeenschap. Deze eenheid geeft vrede en is teken van de overwinnende kerk. Door oog

te hebben voor de dramatische ontvouwing van het avondmaal ontstijgt men aan het rationalistische. De godsdienstoefening verandert hiermee in aanbiddingssamenkomst. Het laatste element dat nog Van Holk nog noemt is de anticipatie op het Koninkrijk Gods.[1105]

In 1929 behandelt Sirks een concept voor een nieuw avondsmaalsformulier bij het Convent van predikanten.[1106] Hij constateert dat er maar weinig aan de avondmaalsvieringen deelnemen: vooral de aannemelingen en hun ouders.[1107] Het nieuwe formulier wordt hier slechts beperkt inhoudelijk besproken. Het is bedoeld voor de dienst op Goede Vrijdag. Deze dienst kenmerkt zich door de lezing van het passieverhaal en een korte preek. Het formulier legt grote nadruk op de gemeenschap. Juist deze gemeenschap met de kerk van alle plaatsen en tijden is een ecclesiologische notie.

> 'De maaltijd van brood en van wijn is de gemeenschap in die liefde die wij in Christus aanschouwen en waaraan wij deelhebben door Hem;
> de gemeenschap met de gestorvenen;
> de gemeenschap met hen die ver weg zijn;
> de gemeenschap met hen die nabij zijn;
> de gemeenschap met hen die na ons zullen komen'.

In de nodiging komt de verbondenheid met Christus aan de orde.

> 'Is in ons […] het verlangen deel te hebben aan de gemeenschap in Christus?'.

Belangrijk deel van deze avondmaalstheologie is dus de verbondenheid van gelovigen onder elkaar en met Christus. Deze verbondenheid contrasteert sterk met de individualiteit van het oudmodernisme. Wel sluit Sirks aan bij het oudmoderne gedachtegoed inzettingswoorden bij de communie niet uit te spreken.

Conclusie
In de onderzochte periode ontstaat er grote aandacht voor de liturgie. Terwijl voorheen de kerkdienst sterk 'preekgericht' was en andere elementen niet aan de orde kwamen of geen aandacht kregen, verandert dit. Er ontstaat de behoefte om ook in de liturgie uitdrukking te geven aan de nieuwe inzichten. De nieuwe formulieren zijn uitdrukking van de nieuwere theologie. Zo krijgen de plechtigheden van doop en avondmaal een nieuwe positie. Theologisch inhoudelijk worden zij nadrukkelijker uitgewerkt. Praktisch gesproken vindt het avondmaal vaker plaats. Terwijl gemeenten de mogelijkheid krijgen het af te schaffen, blijken veel gemeenten het juist weer in te voeren. Zelfs Groningen gaat uiteindelijk overstag. Het is duidelijk dat de Broederschap zichzelf 'kerkelijker' aan het ontwikkelen is. Deze kerkelijkheid blijkt duidelijk uit de nieuwe verantwoording bij het Avondmaal. Nadruk wordt hierin gelegd op de gemeenschap der heiligen. Het avondmaal verbindt de aanwezigen met gelovigen van alle tijden en plaatsen.

Opleving van betrokkenheid gemeenteleden
De hier beschreven periode wordt gekenmerkt door sterker besef van eigen identiteit en de wens die uit te dragen. Dit geldt ook voor de activiteiten van gemeenteleden. Terwijl eerder gemeenteleden – voorzover zij geen deel uitmaken van kerkenraad of bestuur –

vooral passief en consumptief ingesteld waren, begint er nu een beweging op te komen die nieuwe activiteiten en vooral betrokkenheid van de 'gewone' gemeenteleden vergt. Hieronder wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de 'Broederschapsdagen' en de 'Leekenzending'. Daarnaast zijn er ook andere activiteiten. In veel plaatsen komt het werk in gesprekskringen op. Veelal organiseren de leden zich in gemeenteverenigingen. In gesprekskringen, meestal onder leiding van een predikant, komen gemeenteleden samen om belangrijke (maatschappelijke) kwesties te bespreken. Er worden gemeenteavonden gehouden in de kerkgebouwen waarin dezelfde zaken besproken worden. Bijna overal ontstaan gemeenteblaadjes, soms in samenwerking met omliggende gemeenten. Al deze zaken zijn uitdrukking van en tegelijkertijd een stimulans voor een groter remonstrants, kerkelijk zelfbewustzijn.
Bij een inleiding op het Convent over de organisatie van het predikantswerk spreekt Mackenzie over de veranderingen.[1108] Het woord gemeenschap begint betekenis te krijgen. De gemeenten worden steeds meer een geloofs- en een arbeidsgemeenschap. Dit heeft ook uitwerking op het predikantswerk. Naast preek, catechisatie en huisbezoek is er werk bijgekomen in de vorm van gemeenteavonden, cursussen en kringwerk. In een betoog voor het invoeren van een vicariaat aan het begin van het predikantschap merkt Eldering op hoe zwaar het vak van predikant is geworden door de nieuwe activiteiten. Zo zijn er de verschillende kringen, gemeenteavonden, cursussen, kinder- en jeugdkerken, gemeenteblaadjes en het werk in de dagbladen en tijdschriften.[1109]

De opleving van het gemeenschapsleven in de gemeenten blijkt ook uit opmerkingen die worden gemaakt bij de ingebruikname van de nieuwe kerken van Amsterdam en Boskoop. Bij vergelijkbare momenten eerder is deze notie niet aan de orde gekomen.

Broederschapsdagen
In 1925 houdt Haentjens een inleiding bij het convent van predikanten. In vervolg hierop schrijft hij in *URB* over de nieuwe mogelijkheden voor een grotere betrokkenheid van gemeenteleden bij de Broederschap.[1110] Het karakter van de Algemene Vergadering is veranderd. Met de bespreking van belangrijke punten in de vorm van een referaat en een discussie na afloop, voor het eerst in 1913 en daarna jaarlijks herhaald, zijn deze vergaderingen van groter belang geworden en is het jammer dat maar 60 à 70 predikanten en afgevaardigden ze kunnen bijwonen. Haentjens stelt daarom voor om een soort remonstrantse landdag of 'Broederschapsdag' in het leven te roepen, voorafgaande aan de Algemene Vergadering. Daar zouden die zaken die nu tijdens de Algemene Vergadering besproken worden door een veel breder publiek behandeld kunnen worden. Haentjens verwacht er veel van:

> 'Kortom, zulk een bijeenkomst zal het innerlijk leven der Broederschap krachtiger moeten maken en tevens haar invloed naar buiten moeten versterken. Ook zonder een vooropgezette propagandistische strekking, kan en moet zij medewerken aan het doel der Broederschap [...]'.[1111]

Haentjens stelt een grootschalige aanpak voor. Ergens in het midden van het land komt de Broederschap op de zondag voorafgaande aan de vergadering samen. Predikanten

zouden die zondag vrij moeten houden en gemeenten geen kerkdienst beleggen. In 1926 wordt te Utrecht voor het eerst een Broederschapsdag gehouden.[1112] Het thema voor de hoofdlezing is 'Ons geestelijk bezit', waarover de seminariumhoogleraar spreekt. De 'dag' wordt gehouden van zaterdagmiddag tot zondagavond en bestaat uit ondermeer een lezing, gezamenlijke kerkdienst, maaltijd, excursie en een bijeenkomst waarin ruimte is voor 'persoonlijke getuigenissen'. Gerekend wordt op maximaal 200 deelnemers (incl. de vaste deelnemers aan de AV) die worden ondergebracht bij Utrechtse gemeenteleden. Uiteindelijk blijken ongeveer 100 deelnemers de Broederschapsdag, die goed verloopt, bij te wonen. In het slotwoord van een beschrijvend artikel typeert Blokker dit tijdsgewricht in de ontwikkeling van de Broederschap.

> 'Zonder twijfel is de Broederschap der Remonstranten in een periode van sterker bewustwording van haar wezen en roeping. Voorzichtig, maar duidelijk is sindsdien van meer dan één kant de vraag gehoord of hier het gevaar van borneering en kerkisme niet om den hoek komt. Wij durven die, gegeven den aard van ons kerkgenootschap, vrijmoedig ontkennen. Veeleer is een katholiseerend streven in en achter dit alles merkbaar. Is het toevallig, dat wij van den gemeentedag huiswaarts keerden met het besef van een apostolaat? Dat een herhaalde zinsnede uit de bloemrijke Zondagspreek gewaagde van het glorierijk geheim van de rozenkrans der liefde? Dat telkens gevraagd is naar formuleering van geloofsbezit, naar eenheid in liturgie, naar contact en samenwerking met geestverwante groepen? Wij gelooven toe te zijn aan den meergenoemden uitbouw van het Protestantisme, waarvoor het Utrechtsch samenzijn is bezig geweest een steen te houwen. Moge het een levende steen zijn voor Gods heerlijk wereldhuis!'.[1113]

Een paar jaar later karakteriseert H.B.L. Vos de broederschapsdagen, die dan brede ingang hebben gevonden, als 'teeken van versterkt geloofsleven en van saamhoorigheidsbesef tegelijk!'.[1114]

'Leekenzending'

In datzelfde artikel vraagt deze Amsterdamse arts Vos: 'Hebben wij Remonstranten een speciale zending?'[1115] Nu het geestelijk leven van de Broederschap een nieuwe impuls gekregen heeft met de wijziging van de Beginselverklaring, moet de vraag worden gesteld of remonstranten niet moeten werken aan de verspreiding van hun beginselen. Financiële betrokkenheid is te weinig voor de instandhouding van de Broederschap. Het gaat om waarlijke betrokkenheid, die begint bij het lezen van *URB* en de plaatselijke krantjes, de aanwezigheid bij de Broederschapsdagen, maar nog meer vraagt. Remonstranten behoren zich niet te onttrekken aan de 'propaganda-arbeid der leeken'. Wanneer een groot gedeelte van de buitenstaanders niet weet waar remonstranten voor staan, is het de eerste taak om daar duidelijk in te zijn, dat wil zeggen ervoor uitkomen dat wij 'Remonstrant zijn en dit maar niet bij toeval zijn, maar uit volle overtuiging'.[1116] De onverschillige moet worden getoond hoe remonstranten kijken naar geloof, de bijbel en de kerk. Deze 'verkondiging' moet op een bescheiden, maar wel heldere wijze, gebeuren.

> 'Zie ik dus goed, dan moet men in ons, een goed-Remonstrant zien, die in vertrouwen op God, Jezus Christus als Leidsman voor zijn leven wil erkennen, en de vrijheid als een heerlijk goed

bezittend, door verdraagzaam te zijn tegenover wien ook, ook hem de volle vrijheid van keuze moet en wil laten, hoe ook zijn keuze mocht uitvallen'.[1117]

Uiteindelijk gaat het om een 'zending'. Vos gebruikt dit omstreden begrip om te laten zien dat het een roeping is 'van Godswege'. Dit zit de eenheidsbeweging niet in de weg. Wanneer men vindt dat de remonstrantse invloed in het geheel moet meeklinken, moet de Broederschap groot en krachtig zijn. Het gaat er dus om dat de 'lauwe remonstranten tot een opgewekter geloofs- en gemeenteleven worden gebracht. Hiertoe is de 'propaganda door leeken' nodig. Het betoog van Vos roept natuurlijk reacties op. F.M. Westerouen van Meeteren vindt het te eenzijdig. Het moet niet gaan om remonstrantse, maar om vrijzinnig-protestantse propaganda.[1118] Het gaat primair om het wekken van belangstelling voor het vrijzinnig christendom, hoe het zich van de orthodoxie onderscheidt en een boodschap heeft voor de hedendaagse wereld. Pas secundair kan er dan aandacht worden besteed aan de historisch gegroeide organisatievormen. Hierop antwoordt Vos dat het hem niet te doen is om remonstrantse propaganda, maar om door remonstrantse leken gepropageerd geloof.

'Om te besluiten: Ik wil onder Remonstrantsche Leekenzending slechts (!) verstaan: Het brengen van Christus aan de – in mijn lezing zoo genoemde – nognietsdenkenden, dit uitgaande van Remonstrantsche leeken'.[1119]

A. Goudsmit jr. reageert in *URB*. Het is niet goed om het 'christelijke' centraal te stellen, omdat dat maar associaties oproept bij allerlei verzuilde organisaties. Het gaat om Gods Koninkrijk. Wanneer dat centraal staat, komt men vanzelf tot een vrijzinnig christendom:

'Maar dàt is nu juist mijn wijze van geloof in de absoluutheid van het Christendom en in de absoluutheid van onze prediking van dat Christendom: dat men door op zijn eigen wijze het Koninkrijk Gods te zoeken als vanzelf komt tot een 'Vrijzinnig Christendom', dat dan echter nòch als 'Vrijzinnig', nòch als 'Christelijk' is begonnen, doch slechts wilde zijn: religie, godsdienst – dienst aan God, aan God Zèlf, aan God alléén ....'.[1120]

Ook met deze aanvulling stemt Vos in. Over de wijze waarop de lekenzending zou moeten plaatsvinden, matigt Vos zich geen oordeel aan. Wel constateert hij dat de definitiekwestie, remonstrantse of vrijzinnig-christelijke propaganda of zending, de voortgang belemmert. Een jaar later spreekt Vos weer in een 'tweede zendingsrede, gehouden voor de Amsterdamsche Remonstranten'.[1121] In grote lijnen zet hij zijn eerder genoemde standpunt uiteen. In alle remonstrantse gemeenten moeten medewerkers worden gevonden, die vol vuur aan het werk gaan. Als werkvormen ziet hij voor zich: bijbelstudieclubs, zendingsstudieclubs, lezingen, cursussen, groepen, bijeenkomsten, bibliotheekjes, retraitehuizen enz. Hij vertelt dat in Amsterdam al een actieve club werkzaam is, terwijl in andere gemeenten de oprichting in voorbereiding is. Uiteindelijk resulteert deze remonstrantse zendingsbeweging niet in een grote organisatie. In verschillende gemeenten wordt er aandacht aan besteed terwijl er soms ook overgegaan wordt tot plaatselijke organisatie. Bij besprekingen binnen de Commissie tot de Zaken wil men de situatie zo houden. Er hoeft voor de lekenzending geen formele structuur komen.[1122] In de lijn van

dit opgekomen zendingsbewustzijn is ook het volgende te verstaan. Th.J. Lammers, gemeentelid te Amsterdam, schrijft in *Levensrichting* over de noodzaak van persoonlijke verkondiging.[1123] Hij roept zijn mede-remonstranten op te komen tot een 'persoonlijk belijden'. Hij vertelt hoe hij zelf tot het remonstrantisme is gekomen en hoe hij haar manier van geloven heeft leren waarderen. Velen zullen daarin meegaan, als ze maar te horen krijgen van het bestaan.

> 'Ik ben overtuigd dat het onze taak is ons geloofsbezit te deelen met hen die er behoefte aan hebben – al zijn zij zich dit niet zoo bewust, ik ben overtuigd dat een aansluiting bij ons vrijzinnigen voor zeer velen een groote aanvulling in hun leven zou beteekenen'.[1124]

Op de tweede broederschapsdag, in 1927, het zij hier slechts als een voorbeeld genoemd, blijkt de 'leekenzending' in het bijzonder uit de getuigende woorden van enkele gemeenteleden. Op een wijze die nieuw is vertellen zij van hun geloof en de uitdaging om dat geloof in het alledaagse leven tot uitdrukking te brengen. Nieuw is hier de nadruk op de verkondiging.[1125] De toonzetting van de titel van deze bundeling van getuigenissen spreekt boekdelen: 'Hoe belijden wij ons geloof?'. Een zelfde soort oproep om te getuigen doet Jeanne Burgersdijk in haar artikel 'Evangeliepredikers' waarin de gewone leden opgeroepen worden om zelf dit werk ter hand te nemen.[1126]

Beginselverklaring[1127]

De zoektocht naar een nieuwe kerkelijke identiteit van de Remonstrantse Broederschap vindt een voorlopig hoogtepunt in de vaststelling van een nieuwe beginselverklaring in 1928. Dit is in feite de volledige inauguratie van de rechtsmoderne, kerkelijke richting binnen de Remonstrantse Broederschap. In 1926 wordt deze kwestie voor het eerst door G.J. Heering aan de orde gesteld binnen een vergadering van het Convent van predikanten. Daar denkt men gezamenlijk over een inleiding van het 'propagandaboekje' die uitgaat van de beginselverklaring. Heering zoekt een formulering waarin het belijdende karakter van de Broederschap duidelijker tot uitdrukking komt:

> 'de Rem. Broederschap is een geloofsgemeenschap, die belijdt [...]'.[1128]

Terecht spreekt D. Tjalsma zijn verbazing uit over het feit dat deze principiële wijziging van het beginsel van de Broederschap zo kort besproken wordt binnen het convent.[1129] In het College van Professor en Curatoren komt de zaak weer aan de orde, wat overigens opvallend genoemd mag worden. In de notulen is niets te vinden van bevreemding dat curatoren zich over dit vraagstuk buigen, dat eigenlijk niets te maken heeft met het Seminarium. Heering stelt de volgende tekst voor:

> 'De Broederschap der Remonstranten is een geloofsgemeenschap, die het Evangelie van Jezus Christus in vrijheid en verdraagzaamheid wil belijden en verkondigen'.[1130]

In zijn toelichting stipuleert hij dat de Broederschap altijd een belijdende geloofsgemeenschap is geweest. Pas met de formulering van 1879 is dat verdwenen. Daarin klonk de invloed van het rationalisme en moralisme van de tweede helft van de negentiende eeuw door, waar weinig ruimte was voor devotie en mystiek. Vandaar dat de formule-

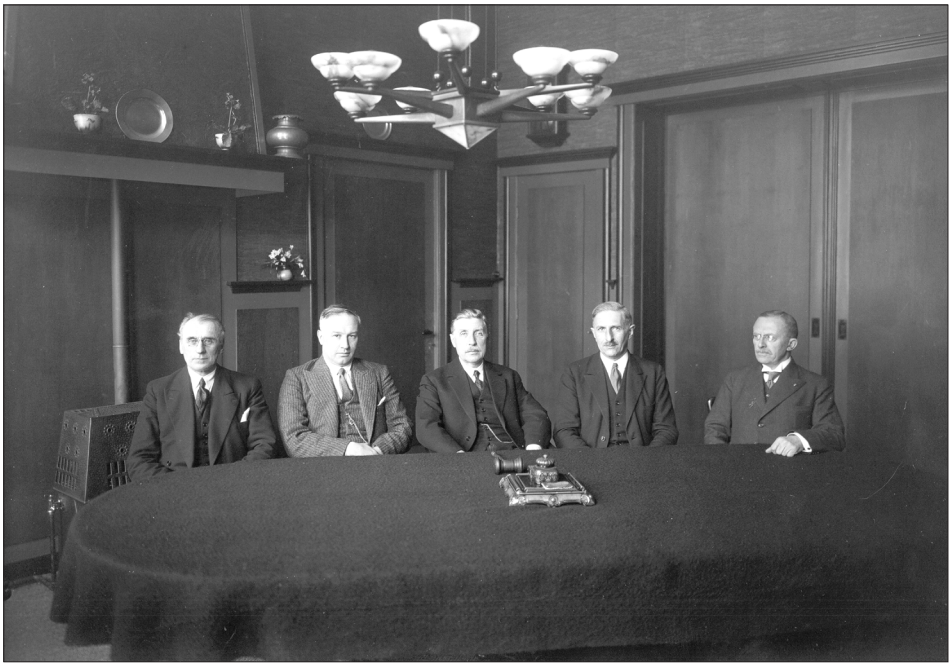

College van professor en curatoren van het Seminarium der Remonstranten 1934.
v.l.n.r. A.H. Haentjens (1876-1968), L.J. van Holk (1893-1982), G.J. Heering (1879-1955), G.J. Sirks (1887-1969) en E.G.W. van Hille.

ring van 1879 uitgaat van een 'genootschap' in plaats van een 'gemeenschap', 'bevorderen' in plaats van 'belijden' en een 'doelstelling' in plaats van een 'grondslag'. Een nieuwe formulering kan dit pijnlijke tekort herstellen. De reacties van curatoren zijn verdeeld. Dr. Van Hille, die pas kort remonstrant is, zwijgt liever, hoewel hij vanuit zijn oudmoderne opvatting en voormalige lidmaatschap van een hervormde kerkenraad gevoeligheden heeft bij woorden als 'belijden' en 'belijdenis'. Sirks deelt de bezwaren tegen de tekst van de oude verklaring, maar vindt dat het voorstel te weinig dynamisch is. Belijden is te weinig gericht op ontplooiing. Haentjens is het eens met het voorstel van de hoogleraar, al zou hij graag meer ruimte zien voor het in de wereld uitdragen van de boodschap. Curator Hooykaas laat kritischer geluiden horen. Hij zou een verandering wensen, maar ziet tegelijkertijd dat de inzichtelijkheid van de oude formulering haar waardevol maakt voor catechisaties. Verder vraagt hij om een ruime invulling van de uitdrukking 'het Evangelie van Jezus Christus'. De hoogleraar is bereid naar andere formuleringen te zoeken, maar handhaaft zijn ernstige bezwaren bij de bestaande: 'acht het ondragelijk een beginselverklaring te behouden, die zoo slap is als de bestaande, beïnvloed door een geestgesteldheid, waar we boven uit zijn'.

Sirks vraagt zich af of een zeer stellige beginselverklaring verstandig is. Zou men dan niet de vrij-religieuzen binnen de Broederschap afstoten? Besloten wordt dat een dergelijke wijziging goed voorbereid moet worden. Daarom zal het verzoek worden gericht aan de Commissie tot de Zaken om deze kwestie als vraagpunt te behandelen tijdens de Algemene Vergadering. Dat gebeurt wanneer Sirks zijn inleiding houdt in de AV van 1927. De inleiding is goed gedocumenteerd en zijn voorstellen zijn goed onderbouwd.[1131] Hij plaatst zijn betoog in een historische context. Allereerst behandelt hij de vaststelling van de eerdere beginselverklaringen in 1861 en 1879. In 1879 is de nieuwe beginselverklaring vastgesteld om de Broederschap opener te maken voor groepen ontevreden hervormden.

> 'Toen was de herziening niet geheel los van de mogelijkheid dat groepen die in de Hervormde Kerk zich niet meer thuis gevoelden en door wassend confessionalisme balling zouden worden, een andere verband noodig hadden en misschien de Remonstrantsche Broederschap als zoodanig zouden wenschen'.[1132]

Het is opvallend dat Sirks zo nadrukkelijk het opportunistische karakter van het besluit noemt. In 1879 werd dat alleen gezegd door tegenstanders van het voorstel. Nu is de situatie anders, want er is geen duidelijke externe reden tot wijziging. Eerder is sprake van een innerlijke noodzaak. Om die te bepalen stelt Sirks de volgende vragen:

1. Drukt ons Art. I op de juiste wijze ons geloofsleven uit?
2. Is ons artikel geschikt om grondslag te zijn voor een kerkbouw?
3. Heeft ons artikel genoeg klank?

Naar aanleiding van de eerste vraag schetst Sirks de ontstaansgeschiedenis van het eerste artikel van het Algemeen Reglement. Tot 1861 bevatte het eerste hoofdstuk van de *Wetten* een samenbindend uitgangspunt, waarin de Schriften de enige bron waren en een verankering aanwezig was in de belijdenis van Episcopius uit 1621. De verklaring in 1861 verving dit hoofdstuk. De Heilige Schrift werd gecomprimeerd tot het Evangelie van Jezus Christus en de belijdenis van 1621 verdween:

> De Broederschap der Remonstranten is eene Christelijke Kerkgemeenschap, in welke het Evangelie van Jezus Christus, overeenkomstig de Schriften, in vrijheid en verdraagzaamheid wordt verkondigd en beleden.

In 1879 is het modernisme in de Remonstrantse Broederschap doorgebroken. De verklaring van 1879 ademt die geest. De veranderingen wijzen op een 'proces der ontlediging'. De gemeenschap rust niet meer in een gemeenschappelijk (geestelijk) bezit, maar een gemeenschappelijk streven. Het is een strijd tussen gezag en vrijheid, tussen historisch gegeven en persoonlijk verworven geloof. Naar het besef van Sirks is deze tegenstelling niet meer het belangrijkste. De verklaring uit 1879 biedt te weinig inhoud. Weliswaar was er in 1879 veel onuitgesproken gemeenschappelijke inhoud, thans moet de geloofsinhoud explicieter worden. Sirks heeft vooral bezwaar tegen het slot van de formulering uit 1879: 'het godsdienstig leven te bevorderen'.
Allereerst heeft dit geen klank. Wie de zin leest, verwacht een climax aan het einde, maar

die komt niet. Deze formulering doet eerder denken aan de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie en de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst. De kerk behoort echter actief te zijn op alle terreinen des levens. J. Tideman uitte dit al in, door Tiele onbegrepen, kritiek op het voorstel in 1879. Sirks zelf stelt voor:

> 'De Broederschap der Remonstanten weet zich geroepen om getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, en gedragen door het Evangelie van Jezus Christus, Gods eer te verkondigen en Zijn wil te volbrengen'.[1133]

Hij benadrukt het onderscheid tussen doelstelling en roeping. Wellicht is iets dergelijks ook al in 1879 bedoeld, maar het moet nu uitgesproken worden. Het gedragen worden geeft zijns inziens meer het levende verband met het Evangelie weer, dan 'op de grondslag van'. 'Gods eer te verkondigen en Zijn wil te volbrengen' is de hoge roeping van een geloofsgemeenschap. Het volbrengen van Gods wil duidt op de *praxis pietatis*, de uitoefening van de vroomheid in het dagelijkse leven. Op deze manier kan de Remonstrantse Broederschap haar beginsel weer laten klinken op een wijze die het formele te boven gaat. Sirks wil de inhoud van het geloof niet vastleggen, maar kan ook niet verder gaan zonder enigszins omlijnde gemeenschappelijke inhoud.

> 'Oudtijds is onze kerk niet op een belijdenis gebouwd. Maar wel is in de eerste artikelen de band met de belijdenis van 1621 uitgesproken, en uitgesproken gebleven tot 1861 toe. Het is niet de fout van de mannen van 1861 en 1879 geweest dat zij dien band losser en geheel los maakten. Maar wel kan worden gevraagd of het nu niet de tijd is om te doen wat toen niet geschiedde of niet kon geschieden, weer geven een omschrijving van ons gemeenschappelijk bezit?'

Het referaat van Sirks geeft aanleiding tot een uitgebreide gedachtenwisseling. Eerst in de Algemene Vergadering, later ook in de gemeenten en in het tijdschrift. Opvallend is dat geen van de afgevaardigden pleit voor het handhaven van de bestaande formulering. De volgende overwegingen worden genoemd. Horst mist de christologie die los kan staan van de historische Jezus. Miedema vindt het woord 'grondslag' te statisch. Het gaat om iets levends, iets groeiends, hoewel het statische ook niet gemist mag worden. Heering is blij met het referaat. Op deze manier kan de Broederschap meer belijdend worden. Hij stelt voor:

> 'De Broederschap der Remonstranten is een geloofsgemeenschap, die zich geroepen weet op den grond van het Evangelie van Jezus Christus en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid Gods eer te verkondigen en Zijn wil te volbrengen'.

Door enkele afgevaardigden wordt aangedrongen op een grondige bespreking in de gemeenten. Eldering wenst dat het contact met de arbeiders weer wordt gezocht. De afgevaardigde Van der Hoeven heeft bezwaar tegen de formulering van de inleider. Het is allemaal te theologisch gedacht. Sax wijst op het radicalisme van 1879 dat ingegeven zal zijn door de oprichting van de Vrije Gemeente. In Groningen, Arnhem en elders stond men *in dubio* waar men zich moest aansluiten. Sax verheugt zich in de opbloei van

Is het wenschelijk Artikel I van het Algemeen Reglement te wijzigen?

Uitgave
van de Commissie tot de zaken
der Remonstrantsche Broederschap

geloof. Haentjens acht het referaat een historisch moment. De formulering van de inleider is zeer geslaagd. Al zal het onmogelijk worden een formulering te vinden die iedereen goed vindt. De voorzitter, Wegerif, merkt op dat het werk van Sirks verdient 'een twintigste-eeuwsch monument der Remonstranten te heten'. In het tijdschrijft scherpt Heering zijn eerdere interventie aan. Hij heeft bezwaar tegen het woord verkondiging.[1134] Dat is vooral de taak van de predikant, niet van de gemeente. De gemeente vereert God. De formulering 'Zijn wil te volbrengen' suggereert een voltooiing. Daar dat niet aan de mens gegeven is, is het wenselijker voor het streven naar en het dienen van Gods Koninkrijk te kiezen. Uiteindelijk formuleert hij:

> 'De Broederschap der Remonstranten is een geloofsgemeenschap, die zich geroepen weet, op den grond van het Evangelie van Jezus Christus en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, God te vereeren en Zijn koninkrijk te dienen'.[1135]

In het volgende nummer van *URB*, dat ingaat op bepaalde elementen van de nieuwe beginselverklaring, ontvouwt Eldering nadere gedachten over het 'Evangelie van Jezus Christus'. Aansluitend bij zijn eerdere artikelen over de christologie[1136] betwijfelt hij dat remonstranten zich willen aansluiten bij het gehele Christusbeeld zoals dat uit het Nieuwe Testament naar voren komt. Zeker in het boek Openbaring, maar ook bepaalde elementen uit de Evangeliën schetsen een beeld van een 'onverbiddelijk strijder'. Is dat wat remonstranten willen belijden? Hiermee toont hij de ambivalentie ten opzichte van het christusbeeld aan. Het is oprechter om een grotere distantie tot het evangelie uit te spreken. Hij stelt dus voor:

> 'De Remonstrantsche Broederschap, uit het historisch Christendom voortgekomen, is een Christelijke geloofsgemeenschap, waarin het Evangelie van Jezus Christus in vrijheid en verdraagzaamheid gepredikt en beleden worden kan'.[1137]

Noordhoff reageert op de gevolgde procedure bij de Algemene Vergadering.[1138] Door de presentatie van een referaat uitlopend in een voorstel, wordt een situatie opgeroepen waarin velen een amendement indienen. Het ware wenselijker wanneer één vertrouwensman, die alle beraadslagingen over de beginselverklaring heeft gevolgd, daarna met een voorstel komt, dat een eenheid in zichzelf is. Deze formulering zou dan aangenomen of verworpen kunnen worden, zonder de mogelijkheid van amendementen. Nu loopt men het gevaar te komen tot formulering die geen eenheid meer is. Beijerman, behorend tot de oudstgedienden in 1927, schrijft op een andere manier over de voorgestelde wijzigingen.[1139] Hij is nog van de 'oude stempel'. Hij acht een verandering niet dringend noodzakelijk. Wel is wijziging wenselijk. Allereerst stelt hij voor om het artikel een andere status te geven. Voor hem moet het niet het eerste artikel van een reglementenbundel zijn, maar een daaraan voorafgaande verklaring.

> '[H]et worde op de eerste pagina van dat reglement geplaatst, als Declaratie of verklaring van ons willen en bedoelen'.

Hiermee introduceert Beijerman de nieuwe positie van dit artikel, dat uiteindelijk een beginselverklaring zal zijn, die aan al het andere voorafgaat. Voor hem is van belang dat

deze verklaring ook ruimte maakt voor een historische toelichting. Zoals het eerste artikel nu functioneert, zegt het te weinig. In het artikel moet ingegaan worden op historische plaats van de Broederschap. Daarom stelt hij voor:

> 'De Broederschap der Remonstranten acht zich, met het Christendom van alle tijden, geroepen het godsdienstig leven te leiden en te bevorderen. Draagster van de Oud-Nederlandsche Reformatie wil zij, getrouw aan haar oorsprong en geschiedenis, dit doen "in vrijheid en verdraagzaamheid"'.[1140]

Met verve verdedigt Beijerman 'het godsdienstig leven'. Voor hem is die term de samenvatting van alle andere gebruikte woorden: Evangelie van Jezus Christus, Koninkrijk Gods, Gods eer te verkondigen, Zijn wil te volbrengen en God dienen. Beijerman gaat nauwelijks in op alle kritiek op de verklaring uit 1879, terwijl zijn voorstel toch sterk aansluit bij de bestaande formulering. Uit de manier waarop hij spreekt over de door Sirks voorgestelde 'boodschappen', blijkt ook hoe hij zich distantieert van de meer belijdende koers, die de achtergrond is van alle wijzigingsvoorstellen. Hij acht het onmogelijk te komen tot belijdende uitspraken die de gehele Broederschap verbinden. Het vastleggen van formulieren is het 'aan banden leggen' van de profetie. Naast de discussies in het tijdschrift, wordt over de voorstellen ook uitgebreid gesproken in de gemeenten. In verreweg de meeste gemeenten worden er ledenvergaderingen gehouden. Een twintigtal gemeenten stuurt een reactie naar de Commissie tot de Zaken.[1141] Wel blijkt dat er in het bestuur van Rotterdam weinig waardering voor het voorstel is. Slechts de drie predikanten stemmen voor wijziging, terwijl de rest van het bestuur de veranderingen afwijst. In januari 1928 komt een gedeelte van de Commissie tot de Zaken bijeen. Enige jaren daarvoor zijn de werkzaamheden zo geordend, dat bij een uitbreiding van de Commissie tegelijkertijd een subcommissie aangewezen is 'voor de geestelijke belangen'. In deze vergadering wordt verslag uitgebracht van de ontwikkelingen met betrekking tot een nieuwe beginselverklaring. De wijze waarop het verslag is gesteld, laat zien hoe centralistisch gedacht wordt.

> 'Na opening der vergadering door den Voorzitter, Prof. Heering, herinnert deze allereerst aan de van de gemeenten ingekomen antwoorden. Stellig had de belangstelling grooter kunnen zijn, maar die is toch weinig anders dan verwacht kon worden. Zij, die artikel I hanteeren, predikanten en leerlingen, hoogleeraar en studenten, gevoelen de bezwaren aan de tegenwoordige formuleering verbonden, maar de groote meerderheid der gemeenteleden kent het karakter der Broederschap en acht de formuleering bijzaak. Ook in 1879 is de wijziging tot stand gekomen onder de beïnvloeding van wie de leiding hadden en ondanks geopperde bezwaren doorgezet. Voordat wordt overgegaan tot nadere preciseering der redactie zelve, stelt spr. enkele algemeene opmerkingen voorop:
> 1o het zou niet goed zijn terug te treden en de vigeerende beginselverklaring onveranderd te laten staan;
>
> 2o indien tot verandering wordt overgegaan, moet de uiterste eenvoud en soberheid worden betracht en niet te hoog worden gegrepen;
> 3o twee dingen zijn urgent: de omschrijving van wat de Broederschap is, eene geloofsgemeenschap, en een verandering der uitdrukking "het godsdienstig leven bevorderen", waaruit de "menschliche Überhebung" zal moeten verdwijnen;

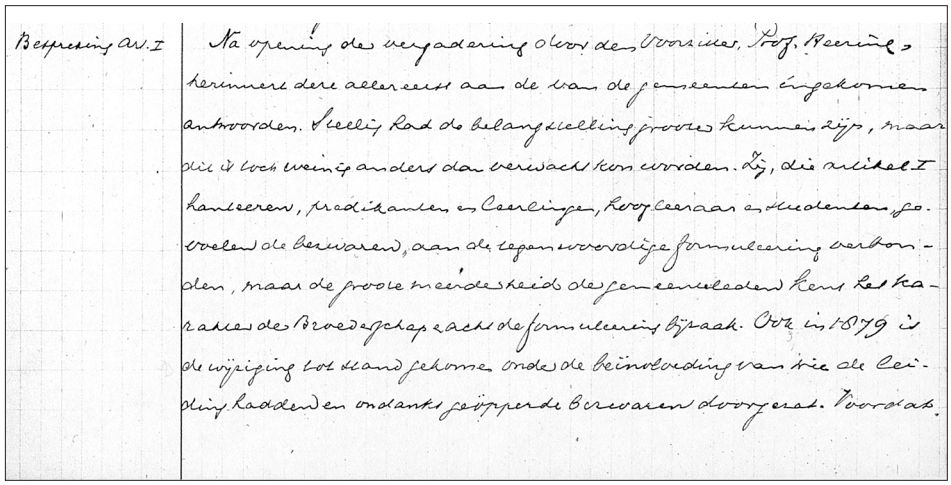

Bespreking Art. I

Na opening der vergadering door den Voorzitter, Prof. Beerling, herinnert deze allereerst aan de van de gemeenten ingekomen antwoorden. Steeds had de belangstelling groote kunnen zijn, maar die is toch weinig anders dan verwacht kon worden. Zij, die artikel I hanteeren, predikanten en Leeraren, Rooy Leeraar en studenten, gevoelen de bezwaren, aan de tegenwoordige formulering verbonden, maar de groote meerderheid der gemeenteleden kent het karakter des Broederschap zach de formulering bijaan. Ook in 1879 is de wijziging tot stand gekomen onder de beinvloeding van hen die leiding hadden en ondanks geopperde bezwaren doorgezet. Voordat

Verslag van een bijeenkomst van de theologen binnen de Commissie tot de Zaken.

> 4o het best zal zijn de Verklaringen en de Boodschappen voorloopig te laten rusten en af te wachten, hoe gereageerd wordt op het eerlang te verwachten oriëntatieboekje'.[1142]

Uit dit verslag blijkt dat de toonaangevende predikanten zich bewust zijn van de weerstand die hun voorstellen ondervinden in de gemeenten, maar dat zij toch willen doorzetten. Zij beperken zich tot de belangrijkste problemen (de geloofsgemeenschap en haar doelstelling), maar laten andere zaken bewust liggen om daar naderhand op terug te komen. Bij de besluitvorming tijdens de Algemene Vergadering is het opvallend dat het voorstel uiteindelijk met overgrote meerderheid aangenomen wordt (66 tegen 16 stemmen), terwijl er wel veel tegenstand is.[1143] De Commissie tot de Zaken heeft in haar beschrijvingsbrief een voorstel gedaan dat recht doet aan de overwegingen van Noordhoff. Er wordt een tekst voorgelegd waarop niet geamendeerd kan worden. Op de eerste dag van de vergadering zullen de overwegingen van de leden van de vergadering worden gehoord, op de tweede dag wordt een definitief voorstel ingediend door de Commissie, dat men kan aannemen of verwerpen:

> De Broederschap der Remonstranten is een geloofsgemeenschap, die geworteld in het Evangelie van Jezus Christus, en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, God wil vereren en Hem dienen.

Nadere reacties geven de Commissie tot de Zaken geen aanleiding haar voorstel te wijzigen. Uiteindelijk komt de Commissie tot de volgende voorstellen. De status van het vast te stellen artikel wordt die van een beginselverklaring die aan het Algemeen Reglement voorafgaat. De naam 'beginselverklaring' past goed in de traditie, daar de Belijdenis van Episcopius uit 1621 al de titel droeg *Confessio sive Declaratio*… . Bij het

vaststellen van een tekst voor de nieuwe beginselverklaring waren er grotere problemen. Over het algemeen lopen de gemeenten niet warm voor de wijzigingsvoorstellen. De Commissie acht het echter wijs om in dezen leiding te geven aan de geloofsgemeenschap door oog te hebben voor de geleidelijke ontwikkelingen in het godsdienstig leven en dus richting te geven aan ontwaakte of ontwakende gevoelens. In de reacties vanuit de gemeenten blijken de volgende inhoudelijke zaken een rol te spelen. Hoewel er bezwaar is geuit tegen 'geloofsgemeenschap' is dat toch de beste formulering.[1144] Door sommigen wordt de oude formulering 'godsdienstig leven bevorderen' hoog gewaardeerd om de openheid die daaruit spreekt. De bezwaren hiertegen zijn dat het godsdienstige dan wordt beperkt tot één levensterrein (Sirks) en het te menselijk is, in die zin dat het doel teveel is gezien vanuit de mens en niet vanuit het hogere (Heering). De formulering 'God vereeren en Hem dienen' is gekozen om de combinatie van God vereren (onpraktisch) en God dienen (praktisch). Eren in plaats van vereren is gebruikelijker voor mensen. Vereren betekent aanbidden. Het woord 'Hem' wordt opgenomen om er nadruk op te leggen dat het alleen om God gaat. De tekstvoorstellen rond het thema 'bouwen aan Gods Koninkrijk' zijn afgewezen omdat Gods Koninkrijk geen mensenwerk is. 'Daarvoor is het te zeer een Rijk, dat God alleen doet aanbreken op Zijn wijze, op Zijn tijd. Wij kunnen slechts handelen uit geloof in de komst van dat Rijk'. De term 'geworteld' is ook onderwerp van kritiek. Sommigen stellen voor 'grondslag' om het statische karakter te behouden. Geworteld geeft daarentegen uitdrukking aan de mogelijkheid van groei en dynamiek. De Commissie wijst het voorstel van Beijerman af dat de band met de geschiedenis wil thematiseren.Tijdens de vergadering wijst de voorzitter, Van Holk, op de importantie van het voorstel. In tegenstelling tot vroeger, toen het individualisme heerste en de kerk als instelling geen aandacht kreeg, buigt de vergadering zich nu over geestelijke zaken. Referaten en wetswijzigingen getuigen van het besef een groep te zijn die geestelijke leiding moet geven. De opmerkingen tijdens de besprekingen zijn opvallend scherp. Namens de Rotterdamse gemeente spreekt de afgevaardigde Jacobson uit dat men wel geraakt was door de woorden van Sirks in zijn referaat, maar toch in het geheel niet de noodzaak tot wijziging ziet. Men dient zelfs geen amendementen in omdat men principieel tegen verandering is. De voorgestelde formulering is te abstract en voor de meeste gemeenteleden, zeker de jongeren, te hoog gegrepen. Alleen door de predikanten is aangedrongen op wijziging, niet door de leden. 'Waar geen aandrang kwam uit de Gemeente, daar mogen wij niet veranderen'. Alle twintig bestuursleden, met uitzondering van de predikanten, willen de beginselverklaring in hoofdzaak behouden.
P. Tideman meldt zijn instemming met de leiding door Convent en predikanten. Toch zijn er bezwaren. 'Geloofsgemeenschap' acht men vager dan 'Broederschap'. Er is te weinig aandacht voor de Broederschap als 'arbeidsgemeenschap'. Dit wordt aan de orde gesteld door de jongeren uit de gemeente. Tideman zelf betreurt het weinig kosmische van het voorstel. Daar er nog geen verklaring is die vrij is van al het mensvormige en de tijd dus nog niet rijp lijkt te zijn, past uitstel. Haentjens betreurt het ontbreken van het bouwen aan Gods Koninkrijk. Natuurlijk is dat Rijk aan God, maar dat geldt in wezen ook voor 'God vereren en Hem dienen'. Verder is het remonstrantse beginsel niet 'vrijheid en verdraagzaamheid', maar het Evangelie. Daar er in 1879 zeven jaar gewerkt is aan een nieuwe formulering, zou het wenselijker zijn ook de tijd te nemen en nu niet tot een beslissing te komen. Heering verdedigt het voorstel. Hij legt de nadruk op de nood-

zaak tot verandering. De formulering uit 1879 is niet remonstrants:

> 'De voorgestelde redactie wil uitdrukken wat de Broederschap is en wil zich verzetten tegen de slappe terminologie "het godsdienstig leven bevorderen". Een eervolle traditie der Broederschap wordt hiermede hersteld: te allen tijde heeft zij willen zeggen wat zij is. De formule van 1879 is in strijd met die traditie; het gaat hier om eerherstel der Broederschap'.[1145]

Ook de andere kritiekpunten verwerpt hij. Het woord geloofsgemeenschap zegt meer dan Broederschap, daar er ook een broederschap van notarissen is. De keus voor het 'geworteld in het Evangelie' is niet alleen passief. Een actief christen put daar zijn kracht uit. Het gebruik van de term 'Gods Rijk' is bewust vermeden.
Jacobson bestrijdt nogmaals de noodzaak tot verandering. Als het werkelijk een eis van de tijd was, zouden de gemeenteleden dat aangegeven hebben. De zaak moet daarom blijven rusten. Miedema strijdt nog voor een amendement van de gemeente Amersfoort om 'geworteld' te vervangen door 'op den grondslag van'. Sparnaay wil nu niet tot stemming overgaan, daar de standpunten zover uit elkaar liggen. Hij wil de zaak laten liggen totdat er grotere uniformiteit is. Zonder discussie wordt de volgende morgen het ongewijzigde voorstel aangenomen.
Hoe gevoelig de nieuwe koers van de Broederschap bij sommigen ligt, mag blijken uit het volgende. In het archief van de Remonstrantse Broederschap is een schriftje aanwezig met handgeschreven aantekeningen over deze kwestie.[1146] Het is geschreven door een zekere De Groot, na afloop van de vaststelling van de beginselverklaring en na de verschijning van het oriëntatieboekje. Het beschrijft de ontwikkelingen met betrekking tot de Beginselverklaring. De Groot is geen theoloog. Hij is een gemeentelid dat bezwaar maakt tegen de gang van zaken. Naar zijn gevoel is het Convent het orgaan waar de hele kwestie ontstaan is.

> 'Broedplaats van de allerjongste poging tot wijziging van de beginselverklaring is een instelling, welke in de Broederschap allengs van leidende beteekenis is geworden. In het Convent van Remonstrantsche predikanten is de wensch naar vernieuwing ontstaan. Toen men zich daar op den tekst van de bestaande beginselverklaring ging "bezinnen", begon men zich te ergeren aan de uitdrukking "bevorderen van het godsdienstig leven"'.[1147]

De Groot ageert hier tegen een zijns inziens te machtige positie van dit nieuwe orgaan binnen de Broederschap. Dat overigens dit Convent, zoals hierboven beschreven wordt, slechts weinig van doen heeft met dit iniatief, kan de auteur niet weten. Hij geeft hier wel nadrukkelijk aan dat het een predikantenzaak is. Naar het oordeel van De Groot hangen de predikanten het oudmodernisme niet meer aan. Zij overstemmen de gemeenteleden die helemaal niet voelen voor al deze kerkelijke zaken. Eigenlijk wil het Convent iets doordrijven.

> 'Men bemerkt uit deze toelichting [de toelichting van Sirks] de vasthoudendheid aan het antieke anthropomorfische, dualistische godsbegrip. Deze transcendentale opvatting, waarbij de mensch niets en God alles is, is tenslotte hetgeen deze wijziging rechtvaardigt. Zij heeft de strekking van een bewust of halfbewust verzet tegen het monistisch, humanistisch beginsel, dat het kenmerk is van het moderne menschheidsbewustzijn. Het is om pal te staan tegen deze

> huns inziens het kerkelijk geloofsleven ondermijnende kracht, dat de Remonstrantsche predikanten ten overstaan van de aan hun geestelijke hoede toevertrouwde gemeenten, deze nieuwe vaan op het bolwerk der Broederschap planten'.

De schrijver constateert twee zaken. De predikanten van de Broederschap hangen enerzijds een nieuwe theologische stroming aan, anders dan de 'thans verloochende geest der toenmalige "moderne richting"'. En anderzijds hebben zij, door de oprichting van het Convent, een veel grotere invloed gekregen. Terwijl, volgens De Groot, de Broederschap een genootschap was waarin bij uitstek het 'leekenelement' een belangrijke rol had, zijn het nu de predikanten die hun stempel zetten. Dit blijkt uit de steeds nadrukkelijker uitgesproken positie van het Convent.

> 'Sinds de tien jaar van zijn bestaan is het convent [...] reeds de stadia: particulier, officieus, semi-officieus gepasseerd om opgenomen te worden in het officieele kader der Broederschap. Bij het tienjarig jubileum hebben niet alleen de predikanten, maar ook hun echtgenooten referaten gehouden en het officieel verslag, dat wij hier aanhalen, spreekt in dit verband van "pastoorschen". Natuurlijk zal deze uitdrukking schertsend bedoeld zijn, maar verraadt zij onbewust misschien niet iets van den geest, welke de officieele erkenning van het "corps van geestelijke leidslieden" op meer concreter wijze openbaart? Met deze in beginsel toch reeds ietwat naar clericalisme neigende praxis gaat gepaard een stemming maken voor het kerkelijk karakter der Broederschap'.

De Groot constateert dat dit een tendens is die zich breder in de vrijzinnigheid laat zien. Er is sprake van verkerkelijking. Het woord 'kerk' wordt gebruikt waar men vroeger sprak over Sociëteit of Broederschap.

Conclusie

In een nieuwe beginselverklaring spreekt de Broederschap zich nadrukkelijk uit. Voorheen was het grondleggende artikel art. 1 van het reglement. Thans wordt het een beginselverklaring die aan het geheel van het algemeen reglement voorafgaat. Afscheid wordt genomen van de in 1879 ingenomen oudmoderne standpunten. De Broederschap moet meer belijdend worden. Zij hervindt een kerkelijk karakter. Het genootschapsdenken, waarin het kerkgenootschap karaktertrekken heeft van een genootschap tot bevordering van de godsdienst, wordt veranderd in een kerkelijke geloofsgemeenschap die zich geen algemene doelstelling op het terrein van de godsdienst meer stelt, maar zich wil richten op het evangelie en in navolging daarvan God wil vereren en Hem dienen. Deze veranderingen zijn niet zonder slag of stoot doorgevoerd. Net als in 1879 is er behoorlijke tegenstand. Voor de vergadering geven belangrijke groepen signalen af, waaruit blijkt dat men niet enthousiast over de ideeën is en daarin vooral de hand van predikanten/theologen herkent en niet de gemeente. Het feit dat het gehele Rotterdamse bestuur in tegenstelling tot de predikanten wil vasthouden aan de oude formulering is zeer opvallend. Het is niet uit te sluiten dat de aantekeningen van De Groot een mening ventileren die breder opgang deed binnen het kerkgenootschap. Toch sluiten, net als in 1879, de rijen zich bij de besluitvorming. De nieuwe koers van het kerkgenootschap kan op een meerderheid rekenen. In tegenstelling tot de situatie in 1879 zijn er nu geen malcontenten die openlijk de Broederschap verlaten.

Het propagandaboekje

In 1927 bespreekt het Convent van predikanten de wenselijkheid om in een publicatie, gesproken wordt over 'propagandaboekje', meer bekendheid te geven aan de Remonstrantse Broederschap, wat zij is en wat zij wil. Een boekje met deze titel verschijnt een jaar later en wordt regelmatig herdrukt. De verschijning van een dergelijke publicatie is niet toevallig. In deze jaren zoekt de Broederschap nadrukkelijk naar een meer uitgewerkte uitdrukking van haar standpunten. Zo gebeurt het ook op maatschappelijk terrein. Opvallend is het verschil met een andere brochure die drie jaar later het licht zal zien: de herdruk van Beijermans *De Remonstrantsche Broederschap*.[1148] Deze brochure geeft op een plichtsgetrouwe wijze een beknopte geschiedenis. Hij staat nog nadrukkelijk in de lijn van de oudmodernen. In 1930 wijzigt hij zijn vroegere uitgave uit 1907 slechts op enkele punten. Het ledental wordt aangepast, er is een groter aantal gemeenten en de toelating van de vrouw wordt vermeld. Van de nieuwe beginselverklaring wordt summier melding gemaakt, terwijl de wezenlijke verandering van de Broederschap die hiermee gegeven is, onbesproken blijft.

Het verschijnen van *De Remonstrantsche Broederschap. Wat zij is en wat zij wil* vormt een paar jaar later een mijlpaal in de geschiedenis van de Broederschap. Het is in de periode vanaf 1850 het eerste dat met een min of meer officiële status wordt uitgegeven (geschreven door enkele leden van het Convent, met een aanbeveling door voorzitter en secretaris van de Commissie tot de Zaken). Er zijn eerder publicaties geweest waarin over de Broederschap gesproken wordt (van bijv. Bok, Beijerman en Maronier) maar nooit met een dergelijke status. Bij het geschrift van Bok (zie deel 1) is iets dergelijks zelfs door de Algemene Vergadering afgewezen.

In het bovengenoemde geschrift wordt in zes hoofdstukken het wezen van de Broederschap geschetst. In het eerste hoofdstuk, 'Oorsprong en karakter onzer Broederschap', schetst G.J. Heering op traditionele wijze de Broederschap. De Broederschap is de opvolger van de nationaal-gereformeerden uit de zestiende eeuw. De remonstrantse strijd was een strijd voor vrijheid van geweten, een verdraagzaamheid geworteld in ontzag voor God. De remonstranten hebben altijd willen staan voor hun standpunt, waarvan de kern is 'het Geloof in God, naar het Evangelie van Jezus Christus, in vrijheid en verdraagzaamheid, gemeenschappelijk te belijden'.

Van Holk beschrijft in het tweede hoofdstuk 'ons geloof in God'. Het is een merkwaardige, beknopte 'remonstrantse dogmatiek'. Uitgaande van de gereformeerde nadruk op de soevereiniteit Gods en de remonstrantse invulling daarvan in de vrijheid en de verdraagzaamheid, schetst Van Holk een remonstrantse geloofsleer. Achtereenvolgens bespreekt hij hoe remonstranten God leren kennen, hoe daarin sprake kan zijn van een ontwikkeling en hoe God uiteindelijk het best is gekend uit het Evangelie van Jezus Christus. Van Holk gaat uit van de ervaring van het Heilige, de schroom tegenover de majesteit van God. Deze godsdienstige ervaring dringt zich ook op aan de denkende geest, die de verschillende ervaringen samenbalt tot een poging het ondoorgrondelijke in filosofie en theologie te begrijpen. Dat dit nadenken over de goddelijke dingen zijn grenzen kent, is duidelijk. Arminius al verweet de calvinistische drijvers dat zij teveel de goddelijke raad meenden te kunnen doorgronden. Vervolgens krijgt de vroomheid ook een persoonlijke invulling. 'De Heilige God is onze Redder en Verlosser'. Deze ervaring is niet uniek voor het christendom. Toch, stelt Van Holk, is de ervaring van Gods reddende liefde ner-

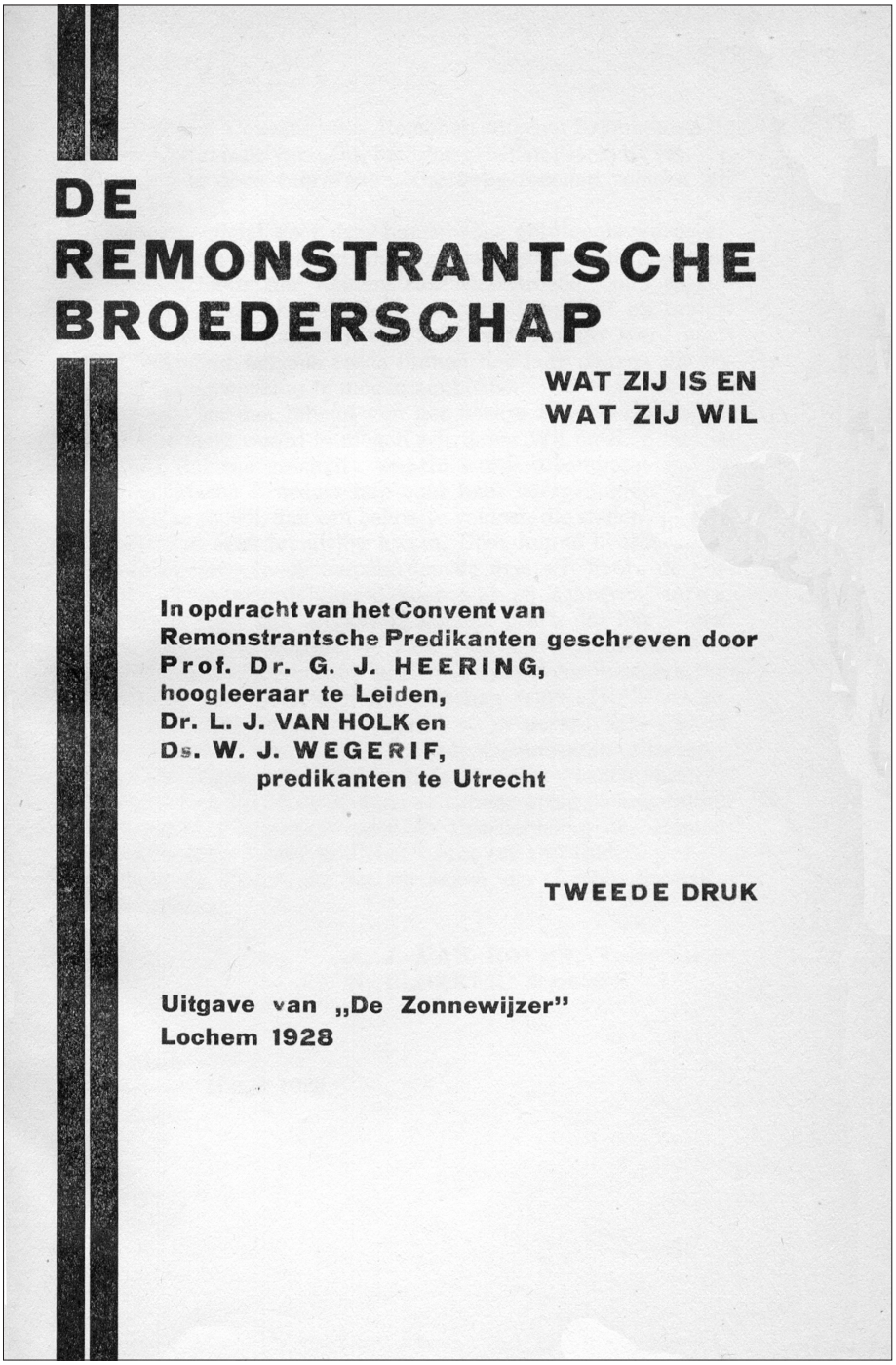

DE
REMONSTRANTSCHE
BROEDERSCHAP

WAT ZIJ IS EN
WAT ZIJ WIL

In opdracht van het Convent van
Remonstrantsche Predikanten geschreven door
Prof. Dr. G. J. HEERING,
hoogleeraar te Leiden,
Dr. L. J. VAN HOLK en
Ds. W. J. WEGERIF,
predikanten te Utrecht

TWEEDE DRUK

Uitgave van „De Zonnewijzer"
Lochem 1928

Het 'propagandaboekje'.

gens zo dichtbij als in het christendom. God openbaart zich ook elders, maar de ware universaliteit van het heil is gelegen in de heilige, algemene en apostolische gemeente van Christus. Dit geloof keert zich tegen een heilsexclusivisme waarin alleen de christenheid zalig kan worden. Een bovenchristelijke godsdienst is mogelijk, maar zal de christelijke in zich moeten bevatten. Dit geloof sluit fatalisme uit, omdat dat geen ruimte laat aan de onbegrensde mogelijkheden van de genadige God. Ook uitgesloten wordt dat God wezenlijk verandert. Er is voortschrijdende godskennis, maar God is eeuwig. Geloofsdwang, maar ook lauwheid, worden verworpen. Het geloof moet leiden tot praktisch handelen. Godsdienstzin begint bij aanbidding, groeit door vertrouwen, tot geloof in Gods reddende liefde. Slechts de medewerking van de mens hieraan, zodat meer mensen het mogen smaken, kan met recht een godzalig leven worden genoemd. Uiteindelijk gaat het om Gods eer.
In het hoofdstuk 'Het Evangelie van Jezus Christus' gaat Wegerif in op de christologie. De christologie die hij presenteert is duidelijk het oudmoderne standpunt voorbij. Van belang is enerzijds niet het christusbeeld van de orthodoxie en anderzijds niet de historische Jezus van het modernisme, maar de christusfiguur zoals die naar voren komt in het evangelie. Hij brengt Gods liefde nabij, die boven al het menselijke streven uit gaat. Hij is de leidsman naar een leven dat aan God is gewijd en tegelijkertijd de voleinder, zodat het niet afhangt van het zwakke van de mens. Hij roept op tot strijd vanuit het geloof dat Gods Koninkrijk in elk geval zal doorbreken. Op deze manier wil de Broederschap het Evangelie verstaan al wil zij geen bindende omschrijving aan haar leden opleggen.

> 'Maar in enkele groote lijnen moge hier toch zijn aangegeven, gedachtig aan de vrijheid van gelooven en denken, die de eeuwen door onze Broederschap heeft gekenmerkt en er ook thans nog ten volle verzekerd is, dat wij niet bij dogma of wijsgeerige bespiegeling zoeken naar het antwoord op de hoogste en laatste vragen die het leven ons stelt, maar dat wij ons hart openstellen voor dien God, die ons in het Evangelie van Jezus Christus is geopenbaard als een God van Liefde en Genade; dat wij onze kracht vinden in den Menschenzoon, in Wien volgroeid voor ons staat wat in ons leven tot uitgroei moet komen; dat wij willen gelooven in en arbeiden voor de komst van het Godsrijk, bereid tot het brengen van ons offer, tot het opnemen van ons kruis. De liefde Gods vindt in het Evangelie, ons geloof vindt in Jezus Christus, onze hoop vindt in het komende Godsrijk die uitbeelding, gestalte en zekerheid, die ons in Broederschap verbindt, "onder geen praetext iemand anders dan Gode subject"'.[1149]

In de hoofdstukken van Van Holk en Wegerif wordt de geloofsinhoud veel preciezer en vastomlijnder uitgesproken dan gebruikelijk is in de remonstrantse traditie, hoewel er vanzelfsprekend ruimte gelaten wordt voor andere standpunten. In het vierde hoofdstuk gaat Van Holk in op de formule uit de beginselverklaring 'getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid'. Hij plaatst de vrijheid en de verdraagzaamheid in een zich ontwikkelende context. Was de verdraagzaamheid eerst de deugd van de meerderheid die een minderheid tolereerde, door de Verlichting heeft het een positievere inhoud gekregen. Vrijheid is gegrond in een groter besef van individualiteit. Absolute waarheid is problematisch geworden, zodat vrijheid vanzelf de ruimte krijgt. Met deze bredere betekenissen van waarheid, vrijheid en verdraagzaamheid is ook het kerkbegrip veranderd. Zocht men eerst naar een kerkelijke organisatie waarin de hele christelijke kerk

haar eenheid kon vinden – met direct gevolgen voor de mogelijke breedte van de verschillen – thans zoekt men de eenheid eerder in een federatief verband, waardoor dus ruimte ontstaat voor grotere verschillen en vrijheden. Op al deze punten, zo stelt Van Holk, is de Broederschap haar tijd steeds vooruit geweest.

> 'Zoo heeft op alle drie dezen punten: vrijheid, waarheid, en organisatie, de stuwkracht der verdraagzaamheid haar invloed uitgeoefend. En wanneer onze broederschap werkelijk aan dit beginsel getrouw is, dan vindt zij in onze wereld een onverminderde taak, om zich aan te wijden'.[1150]

Vanuit een humanistische traditie heeft de Broederschap voor deze waarden kunnen staan. Deze traditie moet levend blijven door in het leven van de geloofsgemeenschap open te blijven voor cultuur, wetenschap en maatschappij. In het vijfde hoofdstuk, over 'ons kerkelijk leven', gaat Heering in op de betekenis van de Broederschap als geloofsgemeenschap. In het geloof vullen de 'binnenkamer' en de 'kerk' elkaar aan. Het een kan niet zonder het ander. Geloof wordt instandgehouden door gemeenschappelijke continuïteit. De Broederschap beschouwt zich niet als kerk in de meest klassieke zin, als bovennatuurlijk heilsinstituut. Toch is zij meer dan een gewone vereniging, zoals uit haar organisatiestructuur opgemaakt kan worden. Zij zoekt het hogere. De remonstrantse kerkvorm wil democratisch zijn. Haar verhouding tot andere kerken is gericht op samenwerking. Zo zoekt de Broederschap samenwerking in de Nederlandse Protestanten Bond. Deze gerichtheid op samenwerking komt al tot uitdrukking in de Verenigde Christelijke Gemeente van Dokkum uit 1795. Andere samenwerking wordt gevonden in de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme en in de jeugdbeweging. Centraal in het leven van de gemeente staat voor Heering de zondagse kerkdienst.

> 'Van den hoogen Zondag af moet het licht schijnen op de werkdagen, heiligend en..... geméénschapbrengend. Onze tijd is ziek van individualisme en voelt, dat de vrijheid – hoe kostbaar goed ook – leeg en gevaarlijk wordt zonder gemeenschap. Als deze arme, verscheurde wereld gered kan worden, zal het zijn door gemeenschap, gemeenschap van binnen uit. En waar kunnen wij die beter voelen, waar beter ontvangen als een blijvend bezit, en een blijvend verlangen ook in het maatschappelijk leven, dan in de kerk, waar men één is in God!'[1151]

Heerings afsluitende omschrijving van de Broederschap is kenmerkend voor het nieuwe kerkelijke bewustzijn dat zich met het rechts-modernisme in de Broederschap heeft ontwikkeld. Haar centrale taak is het belijden van het geloof en het getuigen daarvan in de wereld.

> 'Onze Broederschap rekent op de persoonlijke belangstelling en persoonlijke medewerking van àl haar leden. Zij is een geloofsgemeenschap en dáárdoor een arbeidsgemeenschap. Wanneer de leden actief meeleven met hunne gemeenten, en deze gemeenten weer met het grootere geheel der Broederschap, dan zal de Broederschap der Remonstranten – zoolang haar taak hier duurt – midden in de wereld staan als een geestelijk centrum voor hen, die in vrijheid én gemeenschap hun geloof willen belijden, als een vrije geloofsgemeenschap, die naar binnen én naar buiten getuigt, en niet moede wordt te getuigen van Gods Koninkrijk, Zijn kracht en Zijn heerlijkheid'.[1152]

In het laatste hoofdstuk schetst Wegerif de organisatorische structuur van het kerkgenootschap. Aan het slot verwijst de auteur naar de inleiding tot de eerste druk van het Algemeen Reglement uit 1879. Op last van de Algemene Vergadering was daarin een voorwoord opgenomen waarin uitgesproken wordt dat met de weglating in 1879 van het woord 'kerkgemeenschap' uit de beginselverklaring van 1861 de Broederschap niet wil uitspreken dat zij haar band met de christelijke gemeente van alle tijden en plaatsen en vooral de nauwe band tussen Broederschap en Hervormde Kerk wil loslaten. Wegerif nu, zegt dat dit is veranderd. De Broederschap wil zelfstandiger zijn dan vroeger, doordat zij is veranderd:

> 'De Broederschap heeft haar zelfstandig bestaan misschien in vroeger tijden meer betreurd dan tegenwoordig, nu heel de constellatie van het kerkelijk leven haar heeft gemaakt tot een *zuiver vrijzinnige geloofsgemeenschap* [cursv. van mij, TB]. Geen Remonstrant zal op 't oogenblik verlangen naar opheffing der Broederschap. Maar zij wil zich ook niet in zelfgenoegzaamheid isoleeren: zij weet zich historisch verbonden aan de Ned. Herv. Kerk; zij weet zich deel van de heilige algemeene Christelijke Kerk, en zij blijft zich bewust van haar taak in de wereld'.[1153]

Juist dit slotwoord getuigt van de verandering die zich in de periode vanaf 1850 heeft voorgedaan. Terwijl de band met de Hervormde Kerk eerst zo nauw was dat men zich ten diepste beschouwde als deel van die kerk, is men nu een zuiver vrijzinnig kerkgenootschap dat zich bewust is van de eigen taak in de wereld en niet meer streeft naar eigen opheffing.

Een vergelijking moet gemaakt worden met een artikel van Beijerman. Hij heeft het later geschreven, maar gaat toch nog uit van een oudmodern standpunt.[1154] De positionering hier is klassiek. Na een uitgebreide schets van de historische achtergronden van de Broederschap in de precalvinistische, nationaal-gereformeerde traditie, omschrijft hij het vroege remonstrantisme als de openheid om bij verschil van dogmatische leerstellingen de kerkelijke eenheid te willen behouden. Het wezenlijke verschil was dus niet van leerstellige, maar van ecclesiologische aard. Het is het onderscheid tussen een kerk van eensdenkenden of van eensgezinden.

> '[...] alleen wenschten zij dat men in de toenmalige Gereformeerde kerken hun de vrijheid liet over sommige leerstukken hun eigen gevoelen te hebben, zonder daarover te worden lastig gevallen'.[1155]

De naam 'remonstrants-gereformeerd' herinnert hieraan. Het handhaven van deze naam is een bewuste plaatsbepaling.

> 'De naam van Remonstrantsch-Gereformeerde gemeenten werd door hen tot op dezen dag gehandhaafd, als een bewijs dat zij niet, uit pure lust tot scheiding, de kerk hadden verlaten, maar dat de nood, door het besluit der Synode, hun was opgelegd een eigen "onder dak" te bouwen. Zoo wilden zij blijven de opvolgers van die echt nationale reformatorische richting, die zich reeds in de 16de eeuw in ons land openbaarde'.[1156]

In het tweede gedeelte behandelt Beijerman de kwestie of de Broederschap zelfstandig moet blijven voortbestaan of zou moeten opgaan in een groter geheel. Het is onwaarschijnlijk dat de Hervormde Kerk haar bindende belijdenis zou loslaten. Vrijzinnig-Hervormden die menen in die kerk te kunnen blijven, bedriegen zichzelf. Ook de Nederlandse Protestantenbond zou misschien de grotere eenheid kunnen brengen. Hier betreurt Beijerman de afstand die dit genootschap heeft genomen tot de kerkelijke traditie. Daar de Broederschap verwantschap voelt 'met alle christelijke kerken van het verleden en heden' wil zij zijn en blijven een Christelijk genootschap. Zij wil christelijk blijven, al stelt zij de kritische vraag of zij al christelijk is. Nu deze vormen van samenwerking niet mogelijk zijn, moet de Broederschap zelfstandig blijven voortbestaan. Dit is mogelijk doordat mensen die het 'dogmatisch gedrijf' moe zijn, tot haar zullen overkomen. Dit zal niet meer in grote aantallen gaan, maar de 'cultureele bourgeoisie' zal komen. Op deze wijze zal de Broederschap het algemene kerkelijke leven kunnen steunen. Haar taak ligt juist daarin:

> 'Terwijl de Remonstranten zich gelukkig gevoelen in hun niet aan belijdenisschriften gebonden godsdienstige gemeenschap, wenscht de Broederschap in haar geheel slechts de andere kerken te dienen door een lichtgevend baken te zijn in die onstuimige zee van godsdienstige en kerkelijke strijdvragen ook onzer eeuw'.[1157]

Na deze niet bepaald bescheiden plaatsbepaling geeft Beijerman nog suggesties hoe dit in de toekomst beter kan gebeuren. Hij suggereert dat er een college wordt benoemd dat richting kan geven aan de Broederschap.[1158] Ook dient het werk onder de verstrooiden gecontinueerd te worden om zo zoveel mogelijk geestverwanten aan de Broederschap te verbinden.

De propagandabrochure *De Remonstrantsche Broederschap* markeert de omslag van denken die plaatsvindt in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Men heeft inhoudelijk afstand genomen van het oudmodernisme van de tijd van Tiele en Groenewegen. Dogmatische zaken komen pregnanter aan de orde. De christologie en de eschatologie krijgen een nadrukkelijke rol. Zonder dat men remonstranten met afwijkende geloofsvisie wil uitstoten, poneert men toch de rechts-moderne theologie als het remonstrantse standpunt bij uitstek. Ook over de organisatie van het kerkgenootschap en zijn plaats te midden van andere kerkgenootschappen spreekt men zich openlijk uit. Elke verwijzing naar het vroegere typisch remonstrantse standpunt dat het voortbestaan van het eigen kerkgenootschap geen doel op zich mag zijn, wordt afgewezen. De Broederschap heeft een eigen bestaansrecht.

Naar een meer kerkelijke organisatie

In de tweede helft van de jaren dertig is het niet alleen het taalgebruik dat kerkelijker wordt – men spreekt onomwonden over de Remonstrantse Broederschap als kerk – maar men verwerpt nadrukkelijk de laatste resten van oudmoderne antikerkelijkheid. Zo houdt Van Holk in *Levensrichting* een pleidooi om te komen tot een kerkorde.[1159] Hij begint met de constatering dat er vier motieven zijn die het voor remonstranten moeilijk maken om te komen tot eigen kerkrecht: het '1517-motief' waarin het protestantisme radicaal

gebroken heeft met een kerkelijke organisatie die het heil bemiddelt, het '1619-motief' dat broederlijkheid en autonomie van plaatselijke gemeente voorrang geeft boven centrale kerkregering, het '1815-motief' inhoudende dat vanaf dat moment de overheid zorgt voor huwelijkswetgeving, onderwijs, armenzorg en ziekendienst en daarmee die gebieden aan het kerkelijk terrein onttrekt en tenslotte het '1860-motief', dat het belangrijkste is. De opkomst van het modernisme betekende het opruimen van verouderde kerkelijke vormen. Zo was het ook in de Hervormde Kerk waarin het bestuur slechts handelde over adminstratieve zaken en geen principieel-theologische uitspraken meer deed. Van Holk vat dit standpunt samen met dat van de grote, Duitse historicus van het kerkrecht Rudolph Sohm: 'Das Wesen der Kirche ist geistlich; das Wesen des Rechts ist weltlich'. De ontwikkeling van de Broederschap in de twintigste eeuw gaat een andere kant uit en is in wezen een correctie op het individualisme van 1860. Van Holk somt de volgende elementen op: de verbondenheid van predikanten in het Convent, de beginselverklaring die veel meer belijdend is, het nieuwe propagandaboekje, de nieuwe orde van dienst, de verantwoording voor de kerkelijke plechtigheden, de verklaring van de verhouding van kerk en staat. In de Hervormde kerk is een beweging opgekomen van 'kerkopbouw' en 'kerkherstel'. Wellicht moet zoiets ook gebeuren in de Broederschap. Daarnaast vraagt Van Holk zich af of er niet een behoefte is aan een sociale moraal voor de Remonstrantse Broederschap, bij wijze van leidraad. Er is een enorme behoefte aan geestelijke leiding op het gebied van de ethiek. Daarom moet er een permanente commissie in het leven worden geroepen die zich vanuit de traditie, op open wijze, met reflectie over ethische kwesties zal bezighouden.

> 'Zij zal zich de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid en onze inworteling in het Evangelie van Jezus Christus steeds bewust moeten zijn. Zij moge zich echter ook gedragen weten door den steun der Broederschap in het klare besef, dat een geloofsgemeenschap, die God wil vereeren en dienen moet kunnen "rechte' vore' snijden, in harer vaad'ren land". Dat beteekent: lijnen moet weten te trekken met vaste hand om het kerkelijk leven te *richten*'.[1160]

Levensrichting

Vanaf 1934 komt het tweemaandelijkse tijdschrift *URB* in de problemen. Het verschijnt minder vaak en wordt uiteindelijk opgeheven. Er zijn dan slechts 343 abonnementen, terwijl 106 daarvan verstrooiden betreffen, die het abonnement automatisch krijgen.[1161] Kort daarop wordt een nieuwe periodiek in het leven geroepen: *Levensrichting. Drie maandelijksch tijdschrift van de Remonstrantsche Broederschap*. Het verschijnt voor het eerst in juni 1935.[1162] In tegenstelling tot zijn voorganger is dit tijdschrift nadrukkelijk een initiatief van de leiding van de Broederschap. Dit blijkt ook uit de naam en de doelstelling. Bij alle gewenste verschillen van mening is het van belang dat er één gemeenschappelijke richting zal worden gewezen.

> 'Daarom wil dit tijdschriftje de verschijnselen op verschillende gebieden bezien van den geest onzer Broederschap uit. Want wij mogen geen stuurlooze schepen worden. [...] Achter dit tijdschriftje staat het geloof der Remonstrantsche Broederschap'.[1163]

Het tijdschrift zal tot het einde van de Tweede Wereldoorlog verschijnen in vier edities per jaar. Het zomernummer bevat naast een uitgebreide beschrijving van de Algemene

Vergadering, de jaarrede van de voorzitter en het gehouden referaat, ook een soort jaarboekje van de Broederschap. Hierin is informatie te vinden over alle belangrijke bestuurlijke organen en de gemeenten, met de adressen van alle secretarissen. *Levensrichting* besteedt veel aandacht aan samenbindende factoren. Het is duidelijk een kerkelijk blad. De stelligheid waarmee wordt gesproken over een gemeenschappelijk 'remonstrants' geloof bij het verschijnen van dit tijdschrift mag opmerkelijk worden genoemd. Het is typerend voor het opkomende verlangen naar eenheid van denken en geloven. Het past in de lijn van een grotere eenheid op inhoudelijk gebied. De toon is gezet met de nieuwe beginselverklaring, en klinkt steeds opnieuw in nadrukkelijker maatschappelijke uitingen en godsdienstig-inhoudelijke uitspraken als de liturgische verantwoordingen tot uiteindelijk de belijdenis van 1940.

Kerkenraad in plaats van bestuur[1164]

In 1938 vraagt men zich af of de term 'kerkenraad' niet opnieuw moet worden ingevoerd. Sinds 1879 had men het woord 'bestuur' verkozen. Amsterdam vraagt dit naar aanleiding van het besluit van de Haagse gemeente om weer van kerkenraad te spreken. De Commissie tot de Zaken verzoekt G.J. Heering over de kwestie te rapporteren. Deze behandelt de kwestie uitgebreid en principieel. Hij plaatst de verwijdering van de termen 'opziener' en 'kerkenraad' in het licht van de keus voor het modernisme in 1879. In het nieuwe Algemeen Reglement van 1879, met zijn nieuwe beginselverklaring die het woord 'kerkgemeenschap' niet meer noemt, heeft men afscheid genomen van allerlei kerkelijke terminologie en ideologie. De verwijdering hiervan is een aanpassing aan het modernisme en een poging de Broederschap aantrekkelijk te maken voor modernen van buiten. Het woord 'kerk' is voor de modernen in diskrediet geraakt, daar het herinnert aan dwang en onverdraagzaamheid. J. Tideman liet, zo vermeldt Heering, onder verwijzing naar de vroegste remonstrantse geschiedenis, een luid protest horen. De wijzigingen werden echter met grote meerderheid aangenomen. Heering acht deze veranderingen zeer principieel. De wijding en stichtelijkheid werden door zakelijkheid vervangen.

> 'Zij beteekenen o.i. meer dan een wijziging, die door de intrede der Moderne Richting noodzakelijk was geworden. Zij beteekenen ook meer dan een afrekenen met ouderwetsche, onzakelijke stichtelijkheid. Zij vormen samen de aanduiding en uitkomst van een proces, dat men misschien kan noemen: een proces van saecularisatie. Men ging voortaan niet meer van God en Zijn Openbaring uit, maar van de mensch en zijn oordeel. De Kerk werd niet meer gezien als een goddelijke, maar als een menschelijke stichting'.[1166]

Uit vrees voor een confessionele kerkopvatting laat men het hele kerkbegrip en de daarbij behorende gewoonten achter zich: de godsdienstoefening verschraalt, de predikant hangt zijn toga aan de wilgen[1167], de doop wordt facultatief gesteld, avondmaal soms afgeschaft. De kerkelijke vergaderingen worden met minder wijding omgeven en in het privé-leven vervallen huiselijke godsdienstoefening en gebed. Pas in 1928 wordt dit proces van secularisatie met de vaststelling van de nieuwe beginselverklaring gestopt. Dan wordt de historische lijn, die onderbroken is door het modernisme, weer opgepakt.

> 'De historische lijn, die van 1619 af door en in de Broederschap werd getrokken, en die in 1879 werd afgebroken, moet op de wijze van onzen tijd worden doorgetrokken. Met echt-

> Remonstrantsche vermijding van wat op confessiedwang of sacramenteele magie lijkt, moet de Broederschap zich weer bewust worden Kerk te zijn, deel van Christus' Kerk op aarde [...]'.[1168]

Heering ziet deze hernieuwde bewustwording van de eigen kerkelijkheid van de Remonstrantse Broederschap als deel van een groot proces. De vaststelling van een eigen liturgie en eigen liturgische formulieren moet in dat licht bezien worden. Men zal ook moeten komen tot een eigen belijdenis en een eigen catechetisch leerboek. Men moet kerk zijn en blijven.

> 'Dat is haar allereerste opdracht en taak. Blijft zij trouw aan haar opdracht, volbrengt zij haar taak in den moed en de volharding van het geloof, dan kan de Kerk (en ook haar bescheiden onderdeel, de Remonstrantsche Broederschap) in de toekomst oneindig veel beteekenen, niet alleen voor het godsdienstig leven in den engeren zin, maar voor het heele leven en samenleven in de wereld'.[1169]

Het voorstel van Heering is duidelijk. Als het woord kerkenraad weer gebruikt gaat worden is dat een terugkeer naar de klassiek remonstrantse opvatting. Aangezien het woord opziener te zeer is verouderd, stelt hij dat niet voor. Sommige leden van Commissie tot de Zaken twijfelen of het woord kerkenraad niet te zwaar is voor degenen die de kerk nu weer van buiten binnenkomen, maar er is wel een meerderheid die adviseert om 'kerkenraad' te prefereren boven 'bestuur' en in die zin de gemeentelijke reglementen te wijzigen. Bij de vergadering is er weinig principiële tegenstand. Alleen afgevaardigden van Dordrecht en Groningen zijn tegen. Wil men soms weer bij de orthodoxie in het gevlij komen?

> 'Maar nu wij zóózeer aan deze laatste benaming [kerkbestuur, TB] gewend zijn, vraagt Spr. zich af, of dit voorstel niet gezien moet worden als een symptoom, dat wij zachtjes aan gaan dobberen op de wateren der orthodoxie, om straks misschien met volle zeilen die haven binnen te stevenen!'.[1170]

De aanbeveling van de Commissie tot de Zaken wordt bij meerderheid van stemmen overgenomen.

De geloofsbelijdenis van 1940

Onder invloed van het opkomende rechtsmodernisme is de Broederschap in de jaren tot 1940 steeds kerkelijker geworden. In het eerste oorlogsjaar wordt het voorlopig hoogtepunt van deze beweging bereikt. In december 1940 biedt het Convent van predikanten aan de gemeenten een geloofsbelijdenis aan. Daar de vorige belijdenis dateerde van 1621, geschreven door Episcopius, is dit een markant feit. In de hoogtijdagen van het modernisme is slechts enige decennia tevoren het schrijven van de belijdenis van 1621 nog als onremonstrants veroordeeld.[1171] In 1922 beziet C.E. Hooykaas de liturgische ontwikkelingen met zorg en waarschuwt hij als volgt voor belijdenissen:

> 'Maar dat de vrijzinnigen bewaard mogen blijven voor een gemaakte geloofsbelijdenis of belijdenis van zonde, die autoriteit missen zal en niet vermogen zal weer te geven, wat daar leeft in de ziel van alle deelnemers aan den dienst! Waarbij het schromelijk gevaar komt van

> lichtvaardigheid bij 't in den mond nemen van dergelijke belijdenissen. Wij modernen in het bijzonder hebben een eervolle traditie te handhaven, n.l. conscientieus te zijn ten opzichte van woorden die we belijden. Men kan dit niet nauw genoeg nemen'.[1172]

In 1931 spreekt Haentjens bij het convent over 'Ons credo'.[1173] In aansluiting op de belijdende teksten uit het propagandaboekje is hij voorstander van het schrijven van een nieuwe, gemeenschappelijke geloofsbelijdenis.
Buiten de Remonstrantse Broederschap, maar ook in vrijzinnige context, ontstaan in deze tijd twee belijdenisteksten waarbij ook remonstranten betrokken zijn. Het betreft de Beginselverklaring van het vrijzinnig protestantisme, in 1931 opgesteld door de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme en de Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh in 1933.[1174] Deze beide belijdende teksten zijn uitwerkingen van de oproep van K.H. Roessingh tot meer eenheid te komen in de vrijzinnige wereld. Het zijn pogingen om te komen tot een verwoording van gedachten die kunnen samenbinden. Deze beide teksten hebben geen officiële kerkelijke status gekregen, maar zijn natuurlijk wel getuige van een opkomende behoefte aan het duidelijker uiten van het eigen theologische standpunt. Voor deze studie is vooral van belang op welke manier in de teksten wordt gesproken over de *locus* '*de ecclesia*'. Wat wordt gezegd over de kerk?

> 'Omdat wij ons geloof ontvangen en ontwikkelen door bemiddeling, erkennen wij de beteekenis van een gemeenschap der geloovigen, die op aarde den schat der Godsgaven bewaart en ontwikkelt. Deze Onzichtbare Kerk neemt op aarde gestalte aan in kerken, die aan haar deel hebben'.[1175]

Van belang in deze formulering is de erkenning van het bestaan van de gemeenschap der gelovigen. Die vormt de Una Sancta, de geestelijke Kerk, waaraan kerken of andere geloofsgroeperingen deel kunnen hebben. Geen enkel kerkgenootschap kan zich hiermee vereenzelvigen. Het beeld van de onzichtbare Kerk roept op tot fundamentele kritiek op de bestaande kerkgenootschappen. In de toelichting bij deze belijdenis, van de hand van de remonstrantse predikant J.A. de Koning, wordt een duidelijke verbinding gelegd met de opkomende oecumenische beweging. Zij is, in al haar verscheidenheid, het meest heldere beeld van de Una Sancta. De Koning acht sekten en andere geloofsgemeenschap ook te behoren tot de Una Sancta.

In de belijdenis van het Werkverband-Roessingh, een groep van leerlingen en navolgers van K.H. Roessingh, heeft de Kerk een plaats binnen het gedeelte over het Koninkrijk.[1176]

> 'Wij gelooven in de komst van een heilige orde en gemeenschap: het Koninkrijk Gods, dat in Jezus Christus is geopenbaard. Wij weten, dat dit rijk niet door menschen zal worden verwerkelijkt, maar wij gelooven, dat God hen roept om het voor te bereiden.
> Dit houdt in: het dienen van Zijn Kerk, die de gemeenschap der geloovigen is en de draagster en verkondigster van het Godswoord in leven en wereld; en de arbeid aan de samenleving, waarin de doorwerking der Christelijke waarheid de vernieuwing zal brengen, waar de menschheid naar hongert en dorst'.

In deze woorden ligt de nadruk op de gemeenschap der gelovigen, de Kerk, als draag-

ster en verkondigster van het woord van God in de wereld. De Kerk is hier dus vooral getuige. In de toelichting gaat H. de Vos uitgebreid in op het belijdende karakter van een kerk:

> 'Zal de Kerk haar taak vervullen, draagster en verkondigster van het Godswoord te zijn, dan moet zij dit Woord ook onder woorden brengen. [..] Reeds daarom moet de Kerk de boodschap formuleren. […] Zij moet haar geloof uitspreken of belijden. Zij is dat verplicht aan de wereld, voor welke haar de Boodschap is toevertrouwd. Zij is dat ook verplicht aan haar leden, die klaarheid behoeven en ook moeten weten, wat zij als leden der Kerk te zamen willen. Een Kerk heeft dus een belijdende Kerk te zijn'.[1177]

In deze jaren is dus in het geheel van de Nederlandse vrijzinnigheid een tendens te herkennen naar een meer uitgesproken geloof. De eigen geloofsgemeenschap wordt geacht tot de Gemeenschap der Gelovigen of de (onzichtbare) Kerk te behoren. Als zodanig dient zij getuige te zijn en ook te durven belijden.

Het verschijnen van een geloofsbelijdenis binnen de Remonstrantse Broederschap is niet alleen het resultaat van een voortdurende beweging naar meer duidelijkheid en inhoudelijkheid van de geloofspositie, maar wordt ook bepaald door de omstandigheden van de tijd. Dat de nieuwe belijdenis in de oorlog verschijnt is zeker niet zonder betekenis. Zoals Heering een preekbundel uitgeeft onder de titel *Wat ons staande houdt*[1178], zo biedt het Convent een wegwijzer aan in deze bange tijden.[1179] In de Algemene Vergadering van 1940, die omwille van de oorlogssituatie slechts één dag duurt en in juli wordt gehouden, is er geen ruimte voor een uitgebreid referaat. Van Holk spreekt wel een wijdingswoord bij de sluiting.[1180] Het is de eerste keer dat dat gebeurt. Hierin maakt hij zijn eerdere plannen concreet. Zoals zijn eerdere voorstel om te komen tot een embleem de eenheid zou kunnen vergroten, ziet hij nu de noodzaak van een gemeenschappelijke belijdenis die mensen kan samenbinden, een 'objectief-bovenpersoonlijk geloofsbezit'. De beginselverklaring is hiervoor te beknopt en de remonstrantie teveel document van het verleden.

> 'Nademaal wij steeds dieper leeren verstaan, dat des menschen deel op aarde, naast velerlei vreugde en groot geluk, ook velerlei zwarigheid en druk, lijden en onrecht is; dat wij uit de veilige beslotenheid van ons aanvankelijk bestaan worden uitgestooten, en bovenal, dat wij vaak van onzen heiligen oorsprong vervreemden, waardoor vele harten tot vertwijfeling, ongeloof, en ontrouw aan God worden gebracht.
> Zoo is het, dat wij, leden van de Broederschap der Remonstranten, hoezeer ook onder geen pretext in zaken van godsdienst en gevoelen iemand anders dan Gode alleen subject,
> gezamenlijk ons geloof willen belijden en trouw aan onze beginselen willen betuigen, als zijnde in dezen van eenerlei zin en meening, (om daardoor onze verbondenheid met God te vernieuwen en te bevestigen).
>
> Wij gelooven in God onzen Heer en Vader in de hemelen. Hem alleen willen wij vereeren en dienen, want Hij alleen is God, en Hij alleen is heilig. Hij is rechtvaardig en barmhartig, onze troost en toeverlaat, en een overvloedige fontein van alle goed.
>
> Wij gelooven in Jezus Christus, Zoon des Mensen en Zoon van God. Wij weten ons geworteld

in het Evangelie, dat Hij ons heeft verkondigd en voorgeleefd: het evangelie van de vergeving van zonden aan allen, die, uit wat volk of godsdienst zij ook zijn,
zich in oprecht berouw tot God keeren, om zich door Hem te laten verzoenen en vernieuwen; en van de komst van Gods Eeuwig Koninkrijk.

Wij beloven trouw aan de beginselen onzer vaderen van vrijheid en verdraagzaamheid.
Want God bestemt en roept ons tot Zijn medearbeiders door zelfbepaling en verantwoordelijkheid, in enkele binding aan Zijn Wil en Wezen.
Hij wil ons met onze medemenschen, als met onze gelijken en broeders, doen samenleven in eendracht, onbaatzuchtigheid, wijsheid, en liefde.

Wij beloven trouw aan onze Broederschap, en door haar aan de eene, heilige, algemeene Christelijke Kerk. Wij aanvaarden de apostolische opdracht, haar verleend tot redding der zielen en tot heiliging der wereld, door de verkondiging des woords, door de viering der sacramenten, door den dienst der liefde, en door alle geestelijke oefening.

Wij beloven den weg der wereld te verzaken, en, in allen ootmoed en standvastigheid,
te getuigen van de waarheid, die naar de godzaligheid is; verwachtende het Eeuwige Leven, dat Gij ons hebt toegezegd, Heer onze God, Wien de Eere zij, en de Zegepraal, en de Heerlijkheid, nu en immer, en in alle eeuwen der eeuwen.
Amen.

Laat ons dan, nu wij uiteengaan, elkander in gedachten de broederhand reiken, en tezamen God, Die machtig is om te vertroosten, te behoeden, en te redden uit alle benauwdheid, bidden, dat Hij ons sterke tot onze taak en bekwaam make tot onzen dienst: op de plaats waar Hij ons gesteld heeft'.[1181]

Naast het feit dat een dergelijke belijdende tekst uitgesproken wordt, verdient ook de verwoording van de belofte van trouw aan de Remonstrantse Broederschap aandacht. De verbinding wordt gelegd van de Remonstrantse Broederschap met de 'eene, heilige, algemeene Christelijke Kerk'. Hier wordt nadrukkelijk het kerkelijk gehalte van de Broederschap beleden. Zij is deel van de Kerk van Christus, het geestelijk lichaam. Van Holk werkt het uit in klassieke ecclesiologische noties: de Broederschap deelt in de apostolische opdracht van de Kerk. Deze opdracht richt zich op de 'redding der zielen' en de 'heiliging van de wereld'. Zelden werd hiervoor in de hier beschreven periode zo nadrukkelijk over een kerkelijke opdracht van de Broederschap gesproken. De middelen die de Kerk en dus ook de Broederschap hiervoor ter beschikking staan zijn: verkondiging van het woord, viering van de sacramenten (let op de voor remonstranten hoogkerkelijke termen, waar zij eerder van 'plechtigheden' zouden spreken), de dienst van de liefde en de geestelijke oefening. Zonder schroom gebruikt Van Holk termen waarmee de Broederschap zelden besproken is. Hij sluit nadrukkelijk aan bij klassieke noties over de Kerk en neemt daarmee grote afstand van het bijna antikerkelijke gedachtegoed van het oudmodernisme.

In de periode hierna wordt, voorbereid door G.J. Heering en Wegerif, een belijdenis opgesteld en besproken, en door het Convent tenslotte eenstemmig aanvaard. Heering presenteert deze in een artikel in *Levensrichting*.[1182] Het is de bedoeling dat de belijde-

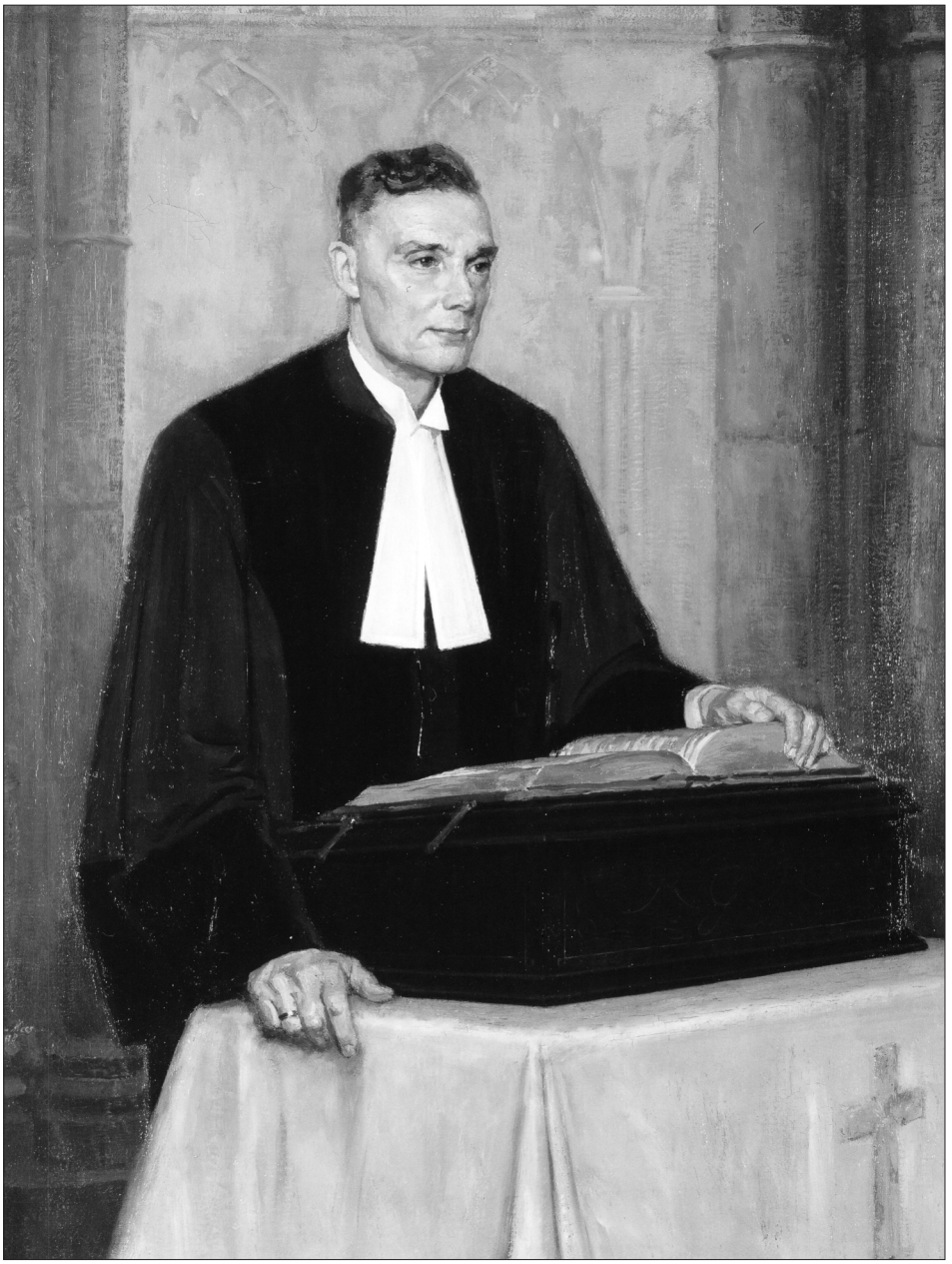

W.J. Wegerif (1889-1967). (Foto: Gemeentearchief Rotterdam)

nis voor het eerst gelezen zal worden in de dienst van Kerstmorgen. Heering leidt de tekst in door te wijzen op de geloofsbelijdenis van Episcopius die heeft gefunctioneerd van 1621 tot 1879. Deze belijdenis of verklaring gaf voor de buitenwereld inzicht in het remonstrantse gevoelen. De vroege remonstranten waren niet de ketters voor wie ze werden gehouden. In de voorrede werd gestipuleerd dat de belijdenis nooit misbruikt zou mogen worden. Naar remonstrants besef bindt een belijdenis het persoonlijke geweten niet en kan zij nooit boven de bijbel worden geplaatst. Het negentiende-eeuwse modernisme heeft de oude belijdenis afgeschaft. Het had geen nieuwe belijdenis nodig, daar zijn beginsel duidelijk genoeg werd geacht. De tijden zijn echter veranderd. De behoefte is opgekomen zich weer te uiten. De bijbelse grondslag wordt weer op waarde geschat en het specifiek-christelijke, evangelische geluid moet weer klinken. De belijdenis heeft als doel het evangelische geloof en het geestelijk verband van de gemeenten te versterken.

> 'Zij wil niet anders zijn dan in povere menschenwoorden een oprechte, eenvoudige, christelijke belijdenis, naar het "Remonstrantsche gevoelen", in den geest onzer Broederschap en in overeenstemming met haar historische beginselen. De eigen toon zal dan ook in verschillende regels duidelijk te herkennen zijn. Zij maakt geenerlei aanspraak op volmaaktheid of blijvende geldigheid. De vorm, waarin, wij, Remonstranten, ons christelijk geloof belijden, is altijd "revisibel en reformabel"'.[1183]

De vorm van de belijdenis is trinitarisch, al wijst Heering de wezenstriniteit af en prefereert hij de openbaringstriniteit.[1184] In het vierde 'hoofdstuk' van de belijdenis wordt gesproken over de gemeenschap der heiligen, de onzichtbare kerk, terwijl het vijfde hoofdstuk de eschatologie behandelt. Afgesloten wordt met een lofprijzing. De belijdenis is bedoeld om op de christelijke hoogfeesten en bij andere bijzondere gelegenheden gelezen te worden.

> Geloofsbelijdenis[1185]
>
> Wij gelooven in den heiligen, almachtigen God,
> onzen Schepper en Heer,
> wiens wijsheid ondoorgrondelijk is,
> wiens oordeel gaat over alles.
> Hij is rechtvaardig en barmhartig,
> onze Hemelsche Vader,
> die allen in zijn liefde wil opnemen,
> de Bron van alle goed.
>
> Wij gelooven in Jezus Christus,
> Beeltenis van Gods heilig Wezen
> en Openbaring zijner genade.
> Voor allen is Hij gekomen en voor allen is Hij gestorven.
> Hij brengt ons Gods eeuwige liefde vergevend en verzoenend nabij;1186
> Hij roept ons tot arbeid en strijd

in het overwinnende teeken des Kruises,
en is voor mensch en gemeenschap
de Weg, de Waarheid en het Leven.

Wij gelooven in Gods Heiligen Geest,
die onze harten ontsluit voor de Waarheid
en bezielend zich in ons uitstort,
zoodat wij in de vrijheid des Geestes
en in liefde jegens elkander
ons vereenigen in vereering
en in heiligen dienst van God.

Wij gelooven in de Gemeenschap der Heiligen,
waarin de Kerk van Christus gegrond is,
die één is in alle verscheidenheid.
Als Getuige van Christus op aarde
heeft de Kerk de heilige opdracht
het Evangelie te verkondigen
en de zielen te leiden
op den eeuwigen weg.

Wij gelooven in het Koninkrijk Gods,
dat is, en dat zal komen door Gods wil en kracht.
Dit Koninkrijk breekt door
waar Christus heerscht in de harten,
en het komt in zijn volheid
als Christus heeft overwonnen.
Dan zal God in zijn eeuwige Glorie
voor immer zijn: Alles in allen.

Aan Hem zij de lof en de eere[1187]
in tijd en in eeuwigheid.
Amen.

In het kader van dit proefschrift dient nader gekeken te worden naar de formuleringen over 'de kerk'. 'Wij gelooven in de Gemeenschap der Heiligen', wil zeggen dat de Kerk, als geestelijk lichaam gezien, onderwerp is van geloof. Heel nadrukkelijk, verklaart G.J. Heering in 1941, is gekozen voor deze term. Het gaat niet om de geloofsgemeenschap van gelovige zoekers die met elkaar een verband stichten, maar het gaat om een gemeenschap van geroepenen, waarbij het initiatief bij God ligt. De Kerk (spiritueel en niet zoals feitelijk gevonden in kerkorganisaties) is gegrond in de gemeenschap van door God geroepenen. 'Maar de "gemeenschap der heiligen' is van God uit gedacht. Daarom is zij een object van gelóóf.'[1188]
Deze Kerk, die spiritueel is, een ideaalbeeld dat één is, vindt haar feitelijke organisatie in een verscheidenheid aan kerkgenootschappen, waartoe ook de Remonstrantse

Broederschap behoort. De Kerk heeft de opdracht het Evangelie te verkondigen (in het Nieuwe Testament een vaste uitdrukking) en de zielen te leiden op de eeuwige weg (Psalm 139: 24)

De formulering van het geheel van de belijdenis is geen aanleiding tot uitgebreide discussie. Het Arnhemse gemeentelid K. Geertsma schrijft een klein artikel waarin waardering wordt uitgesproken en waarin amendaties op kleine punten worden voorgesteld.[1189] In een welwillend artikel wijzen Heering en Wegerif deze voorstellen af en benadrukken dat een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis nooit het eigen geloof volledig kan dekken. Tijdens de Algemene Vergadering van 1941 spreekt G.J. Heering in zijn referaat over de betekenis van een belijdenis.[1190] Hij spreekt over het karakter van belijdenissen en hoe de eerdere belijdenis in de Broederschap heeft gefunctioneerd tot het aanbreken van het modernisme. Onder leiding van Heering is er de laatste jaren aandacht voor centrale vragen. Daaruit is de nieuwe belijdenis ontstaan, die nodig is onder meer om de gemeenten op te voeden:

> 'Wanneer er in onze Remonstrantsche gemeenten zijn, die nog in dit stadium der vrijzinnigheid verkeeren [nl. waarin het humanisme het christendom overwoekerd heeft, noot TB], dan is niets van zoo opvoedende strekking als een vollere, rijkere belijdenis, die de eerste in zich opneemt en opheft tot hooger plan, vanwaar men wijder uitzicht en dieper inzicht heeft. Een goede belijdenis is noodig voor de zelfopvoeding der gemeente, die op haar beurt weer in dienst staat van de opvoeding Gods tot een ware gemeente van Christus'.[1191]

Van belang is een objectiverende geloofsbelijdenis, die boven het individuele uitgaat. Heering geeft vijf functies van een belijdenis. Zij is primair van zuiver-religieuze aard: 'de dankbare weergave der gemeente van Gods openbaring'. Zij is in de tweede plaats ook pedagogisch. Ten derde spreekt zij geloofswaarheid uit in een tijd waarin die wordt bedreigd. Ten vierde verkondigt zij voor de wereld, die meer vraagt dan een individuele getuigenis. Tenslotte is zij van belang voor de liturgie. De hele dienst moet gezien worden als een belijdenis van de gemeente ter ere van God. Aan het slot van zijn referaat gaat Heering in op de vraag of hiermee niet iets aan de gemeente wordt opgelegd. Neen: de gemeente wordt iets aangeboden, maar er verandert niets wezenlijks. Men is niet gebonden aan de belijdenis maar slechts aan de beginselverklaring en daarmee aan het evangelie van Jezus Christus. Hier haalt Heering woorden aan uit de voorrede van de belijdenis van 1621 waarmee hij aansluit bij de vroege remonstrantse traditie:

> 'Met onze vaderen van 1621 zeggen wij: zij is "niet absoluut en precies noodzakelijk". Maar zij is "profijtelijk en nuttig" en dient "om de onwetenden te leeren, de dolenden terecht te brengen, de twijfelenden te helpen". En ook in onzen tijd wordt ze "bijkans noodig", nu "grove en ergerlijke dolingen 't veld hebben ingenomen". Nu moeten we "duidelijk en rondelijk te kennen geven", welke "de hoofdpunten des geloofs zijn"'.

Vanzelfsprekend is deze belijdenis naar oudremonstrantse traditie 'altijd revisibel en reformabel'. Elke belijdenis is onderworpen ten laatste aan de Heilige Schrift en allerlaatste aan de Heilige Geest.

> ‘Haar eenig en betrekkelijk gezag ligt hierin – en dit gezag behóórt tot de aurea libertas[1192] – dat het predikanten-corps der Remonstrantsche Broederschap deze belijdenis heeft opgesteld en aanvaard als “een verklaring van het gevoelen, waarin zij eendrachtig staan – zij willen haar gestand doen en daarbij blijven, totdat zij uit Gods woord anders zullen bevinden”. Zij willen daarbij blijven, “niet als regel of breidel der waarheid, maar opdat niet d’een bouwe, d’ander breke”. En zij hopen, dat de Broederschap ook hierin naast hen zal gaan staan’.[1193]

Het hoort bij het wezen van de Broederschap om te waarschuwen tegen misbruik van belijdenissen. Tegelijkertijd is er ook de traditie om wel een gemeenschappelijke belijdenis te schrijven zodat niet alleen afgebroken wordt, maar ook de waarheid opgebouwd wordt.

> ‘Om van die waarheid een getuigenis te geven, een gemeenschappelijk en sterk getuigenis, een grondslag, waarop wij samen kunnen bouwen, daartoe moge met Gods hulp onze belijdenis dienen’.[1194]

In het volgende nummer van *Levensrichting* geeft Eldering kritiek op de nieuwe geloofsbelijdenis en vooral op de noodzaak om ertoe te komen.[1195] Zijn bezwaren zijn inhoudelijk, praktisch en principieel. Inhoudelijk heeft hij twijfels bij termen als ‘gemeenschap der heiligen’. De toelichting van Heering suggereert dat deze hiertoe alleen christenen wil rekenen. Is dat niet te beperkend, denkend aan religieuze denkers buiten deze traditie? Praktisch gesproken heeft Eldering geen belijdenis nodig ter bemoediging. Zijn eigen bemoediging vindt hij in de liederen. Een belijdenis ter handhaving van de geloofswaarheid zegt hem niet veel. Voor deze moeilijke tijd is de belijdenis te weinig concreet. Nationaal-socialisten zullen er niets in ontdekken waardoor zij niet zouden kunnen tekenen. Ook mensen vanuit andere christelijke tradities kunnen, doordat de belijdenis te weinig zegt, ermee instemmen. Eldering betwijfelt of in vrijzinnige kringen een belijdenis als ‘geloofshouvast’ kan functioneren. Waar de apostolische geloofsbelijdenis gelezen wordt, werkt dat ook niet. Het feit dat vele vrijzinnigen beter weten wat zij niet geloven, dan wél, hoeft geen bezwaar te zijn. Al te gemakkelijk wordt soms gezegd wat men gelooft. Ook zonder belijdenis zal er afgebroken en opgebouwd kunnen worden. Is dat niet wat Heering gedaan heeft in zijn strijd voor het antimilitarisme tegenover de gevestigde standpunten van de Broederschap verwoord door Groenewegen en De Louter? Tenslotte vindt Eldering dat Heering veel te gemakkelijk over het gezag van de Heilige Schrift en de Heilige Geest spreekt. Wat het eerste betreft, kan een vrijzinnige zo niet meer spreken. En als Heering nu zegt dat de Heilige Geest later een andere geloofsbelijdenis in de mond zal leggen, wat betekent dat dan voor de onderhavige formulering? Eldering neemt dus principieel afstand van deze geloofsbelijdenis:

> ‘Ik hoop dat wanneer het laatste woord van de Heilige Schrift over onze nieuwe belijdenis, de Heilige Geest als allerlaatste en hoogste instantie geraadpleegd wordt, het antwoord zal zijn: “Gij, die u moeite gegeven hebt om een belijdenis samen op te bouwen, gij hebt onnoodig gebroken met de wijze, goede en vrome gewoonte uwer geestelijke vaderen, die wel een belijdenis opstelden, maar haar nooit in de kerk, hetzij in langen of in beknopten vorm, bij hoogtijdagen van ‘t kerkelijk leven of bij alle godsdienstoefeningen hebben laten voorlezen. Gij zijt aan den geest uwer voorvaderen ontrouw geworden. Gij hebt het goed bedoeld, maar gij hebt u deerlijk vergist. Keert zoo spoedig mogelijk terug van de dwalingen uws weegs, nu het nog tijd is!”’[1196]

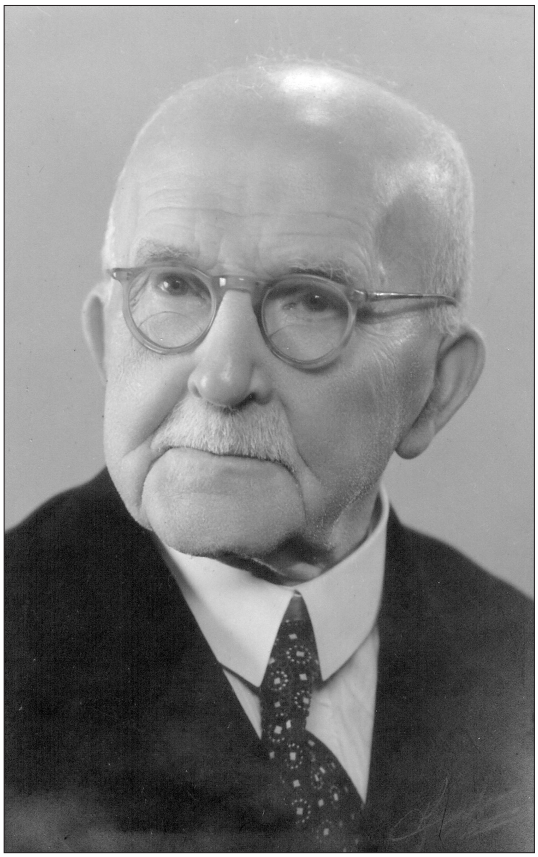

P. Eldering (1868-1954).

Sirks verdedigt de belijdenis.[1197] Eldering suggereert dat de belijdenis alleen het werk is van Heering, maar het gehele Convent heeft zich hieraan verbonden. Eldering kijkt op een andere manier naar de bijbel dan Heering, maar dat is niet verwonderlijk. Sinds het hoogtepunt van het modernisme zijn de gedachten verder ontwikkeld. De bijbel is niet naar elke letter Gods woord, maar het geheel spreekt wel 'een beslissend woord of wij met onze belijdenis in het juiste spoor gingen'. Eldering acht het ontrouw aan de beginselen van de vaderen om de belijdenis te lezen in de diensten, maar hiertoe is niemand verplicht. Het is betreurenswaardig dat de apostolische geloofsbelijdenis in andere kerken gelezen wordt, terwijl het niemand meer inspireert, maar dat is geen reden om de nieuwe belijdenis niet te lezen. Door het lezen van een belijdenis wordt een nieuw, objectiverend element toegevoegd aan de nu sobere, en zeer persoonlijk (door de predikant) ingevulde dienst. Sirks wil deze belijdenis een kans geven. Wie vertrouwen heeft in de beginselen van de Broederschap zal hierin geen 'opleggen' zien, maar een poging tot het handhaven van de geloofswaarheid in tijden waarin die wordt bedreigd. Het gemeenschappelijk stil zijn, door Eldering gepropageerd, heeft zijn toepassing gevonden in de nieuwe liturgie. Dit zwijgen, echter, kan pas van betekenis zijn als er eerst gezamenlijk is gesproken.

In een kort slotwoord bij deze discussie verklaart de redactie van *Levensrichting* de opname van het artikel van Eldering te betreuren.[1198] Het artikel heeft tot verwarring geleid, nu een lid van het Convent de belijdenis van ernstige kritiek voorziet, terwijl het Convent gezamenlijk haar eerst goedkeurde. De redactie neemt afstand van Elderings verwijt dat het vaststellen van een belijdenis weinig remonstrants is:

> 'Ook naar haar gevoelen mogen in geen geval de voorstanders eener belijdenis ooit worden beticht van ontrouw aan het Remonstrantisme; die beschuldiging is, zoowel historisch als principieel volkomen ongerechtvaardigd. De Broederschap heeft in zichzelve een permanente garantie tegen misbruik eener belijdenis'.[1199]

Het feit dat in deze periode een geloofsbelijdenis kan worden geschreven, terwijl er slechts sprake is van weinig tegengeluiden, is opvallend. Gedurende het hoogtepunt van het modernisme achtte men iets dergelijks volstrekt verwerpelijk. Remonstranten rond 1940 zijn dus veel meer belijdend dan remonstranten een generaties ouder. Terwijl in de tijd van Tiele de vrijheid centraal stond en daarmee de vorm meer nadruk kreeg dan de inhoud, is nu de inhoud van het geloof komen bovendrijven. Vanzelfsprekend laat men in deze tijd niet de individuele vrijheid varen, maar het feit dat er een belijdenis ontstaat waar het grootste gedeelte van de predikanten mee kan instemmen, zegt heel wat.
Inhoudelijk hoeft hier alleen iets gezegd te worden over het vierde gedeelte van de belijdenis dat gaat over de Kerk. De auteurs sluiten aan bij klassieke kerkelijke termen. De Broederschap wordt gepositioneerd als onderdeel van de grote verscheidenheid die de Kerk vormt. Het bestaan van de Kerk van Christus – dus met hoofdletter – is niet een toevalligheid, maar wordt geacht uit Christus' wil ontstaan te zijn. Waar Jezus voor de modernen vooral de ethische leermeester was, ontstaat nu ruimte voor een Christus die Heer der Kerk is. Opvallend in deze specifiek remonstrantse formulering is hoeveel nadruk er wordt gelegd op de verscheidenheid van de Kerk. Hier wordt – en dat is in deze periode nog bijzonder – nadrukkelijk afgezien van de exclusieve waarheidsaanspraak van kerkgenootschappen, maar wordt ruimte gelaten voor verschil van traditie en opvatting. De Kerk van Christus omvat alle christelijke geloofsgemeenschappen. Voor Remonstranten is tenslotte opvallend hoe zij zichzelf deel laten zijn van de Kerk. Hoewel deze ecclesiologische claim in eerdere tijden nooit is losgelaten, klinkt hij nu wel luider dan ooit.

Geloofsbezit en levensrichting

In 1940 verschijnt een publicatie die in zekere zin de gehele in dit proefschrift beschreven geschiedenis, van 'verstoten kind' tot belijdende kerk samenvat.[1200] Het boekje *Geloofsbezit en levensrichting* geschreven door Van Holk, Mackenzie, Rappold en Tjalsma biedt een inleiding tot het godsdienstig leven in de Remonstrantse Broederschap. Het wil de bewustwording stimuleren van het eigen, remonstrantse geloof. Net als eerder het propagandaboekje biedt het een 'Kort begrip der christelijke religie'. Onomwonden wordt nu ook een remonstrantse ecclesiologie geboden, die in alle jaren hiervoor slechts impliciet aanwezig was en uit talloze bronnen bijeengesprokkeld moest worden. Uitgebreid wordt gesproken over de betekenis van de Kerk en de verhouding van de Remonstrantse Broederschap hiertoe.

De Kerk, met haar feilen, is van God gewild. Gods wil en leiding houden haar in stand. Haar taak is de verkondiging van Gods waarheid.

> ‘Bij alle verschillen hebben alle Christelijke kerken één bedoeling, één opdracht: midden in den tijd hebben zij verkondigster van het eeuwige, van Gods eeuwige Waarheid, te zijn … Daartoe – en ten diepste daartoe alléén is de kerk er: de Roomsch-Katholieke en de Protestantsche, de Gereformeerde en de Vrijzinnige’.[1201]

Kenmerkend voor de Remonstrantse Broederschap is dat zij een vrij kerkgenootschap is, dat zich deel weet van de algemene, christelijke kerk Onomwonden wordt nu uitgesproken dat de Broederschap het enige principieel vrijzinnige kerkgenootschap is. Vanaf haar oorsprong is zij opgekomen voor een ‘breed-kerkelijkheid’. Dat was nog de dieper dan de predestinatieleer het geschilpunt in de zeventiende eeuw.

> ‘Terwijl de Calvinisten voor hun opvattingen het uitsluitend recht in de Hervormde Kerk opeischten, hebben de Remonstranten het altijd opgenomen voor het beginsel der breed-kerkelijkheid, doch dat in de ééne kerk van Christus verschillende typen van geloovigen, niet alleen nàast, maar vooral mèt elkaar moeten kunnen wonen in vrede en onderlinge eerbiediging van overtuiging’.[1202]

De veelheid van kerken en de breedte van opvattingen betekenen verwerkelijking van telkens andere kanten van het christelijk geloofsbezit. Daarom is de oecumenische beweging ook noodzakelijk. De Broederschap kan en moet daar een plaats in hebben. In wezen achten de schrijvers de oecumene een vrijzinnig en remonstrants idee.

> ‘De Remonstrantsche Broederschap, hoewel beseffend eigen karakter en taak, weet zich deel van de eene en algemeene Kerk van Christus op aarde. Daarom wil zij openstaan voor alle samenwerking in christelijken geest en werkt aan waarachtig oecumenischen arbeid van harte mede’.[1203]

Voor de schrijvers is de kerk niet meer de gemeenschap van gelijkgezinde liefhebbers van de godsdienst, zoals het was in een vorige periode. Het bestaan van de kerk is noodzakelijk. Zij geeft leiding aan het leven. Zij vormt een gemeenschap waarin het geloof kan leven. De diaconie is een van de meeste nadrukkelijke kenmerken van het christendom. In de kerk is ruimte voor wijding, waarvoor in het dagelijkse leven geen plaats is. De kerk heeft de profetische taak om geweten van de maatschappij te zijn. Op deze wijze komt zij, gedreven door de Heilige Geest, tot dienst aan God.

> ‘De beteekenis der kerk is gelegen in haar onafwijsbare noodzaak, in haar heilige plaats en in haar dienst. Voor mensch, maatschappij en wereld weet zij op verschillende wijze, door haar gemeenschap, levensbrood te zijn, door God gegeven en Hem gewijd’.[1204]

Het beeld van de Kerk en de rol van de Remonstrantse Broederschap daarin geschetst, toont, naar mijn mening, aan hoe de Remonstrantse Broederschap werkelijk een belijdende kerk is geworden. Zij heeft deel aan de Kerk van Christus van alle plaatsen en tijden. Zij heeft haar door God gegeven roeping te volbrengen. Zij is werkelijk kerk met alles wat daarbij hoort.

Conclusie

De interne ontwikkelingen binnen het kerkgenootschap wijzen eenduidig op een grotere kerkelijkheid. Kerkbouw vindt in deze periode op beperkte schaal plaats en laat nadrukkelijk kerkelijke vormen zien, van binnen zowel als van buiten. Het werk onder de verstrooiden laat zien dat men zich steeds meer gelegen laat liggen aan het behoud van eenmaal toegetreden leden. Zolang iemand niet bewust afscheid neemt, moet hij geacht worden bij het kerkgenootschap te behoren. Dat men hierin veel principiëler is geworden, blijkt ook uit de Haagse kwestie. De Algemene Vergadering voelt niet veel voor pragmatische oplossingen als het gaat om de principiële kwestie dat er per plaats maar één remonstrantse gemeente kan zijn. De liturgische aandacht maakt ruimte voor nieuwe elementen in de kerkdienst. Doop en avondmaal krijgen weer een vaste plaats. Gemeenteleden raken intensiever betrokken bij hun kerkgenootschap, dat van hen ook een zendingsbewuste houding verwacht. De tijd waarin alleen de predikant een verkondigende functie had, is voorbij. Hoogtepunt van deze nieuwe kerkelijkheid is de vaststelling van een nieuwe beginselverklaring waarmee men plechtig afscheid neemt van het oudmodernisme. De naamswijziging van ‘bestuur’ in ‘kerkenraad’ wordt met een even duidelijke stellingname ten opzichte van dit negentiende-eeuwse modernisme genomen. In 1940 biedt het Convent van predikanten zijn geloofsbelijdenis aan de gemeenten aan, waarmee duidelijk wordt dat de vrijblijvendheid die wellicht in vroeger tijden aanwezig was, vervangen is door de wens om zich duidelijk als een belijdende kerk op te stellen. Onomwonden wordt in *Geloofsbezit en levensrichting* deze nieuwe ecclesiologie naar voren gebracht.

6. Zelfbeeld

In dit hoofdstuk worden ecclesiologische uitingen besproken, die in vorige hoofdstukken geen logische plaats vonden. Gelegenheden waarbij als vanzelf het beeld van het eigen kerkgenootschap aan de orde komt zijn bijvoorbeeld openingstoespraken bij de Algemene Vergadering. Doorgaans besteedt de voorzitter aandacht aan de actuele positie van het kerkgenootschap in de samenleving. Ook bij jubilea van kerkgebouwen, gemeenten, Broederschap, Seminarium of ambten neemt men dikwijls de gelegenheid te baat zich te uiten over het wezen van het kerkgenootschap.
Vanzelfsprekend komt daaruit niet één beeld naar voren. Verschillende auteurs spreken op verschillende wijzen, en bovendien ontwikkelen ook de sprekers zelf zich in de loop der jaren. In de conclusie wordt gepoogd uit de genoemde bronnen een zichzelf ontwikkelend remonstrants zelfbeeld te destilleren.

Uitspraken over het kerkelijk karakter
De dogmatische *locus de ecclesia* komt in de vrijzinnige theologie slechts weinig expliciet aan de orde. Toch zijn impliciete uitingen van remonstrantse theologen soms verhelderend. Hierboven hebben we gezien hoe de Remonstrantse Broederschap haar sociale kant toont. Op een gegeven moment vindt zij het tot haar wezen behoren een visie te hebben op en uitspraken te doen over de samenleving. Heering spreekt zich in zijn referaat 'Het sociale element onzer godsdienstprediking' duidelijk uit over de maatschappelijke roeping van de kerk. In de referaten die hierna worden gehouden, sluit men aan bij deze gedachten; Haentjens, Eldering en Hooykaas werken de ideeën nader uit. Deze vier referaten tezamen geven inzicht in het nieuwe beeld van de Broederschap. Het is betekenisvol dat deze referaten in vier achtereenvolgende jaren worden gehouden. De Broederschap wil positie kiezen en spreekt zich, in deze referaten en in wat er komen gaat, uit over haar zelfbeeld en uiteindelijk over haar ecclesiologie.
In 1922 spreekt Haentjens over 'Roeping en Taak der Broederschap in de zeventiende eeuw en in onzen tijd'. De aansluiting bij de nieuwe maatschappij-gerichte koers past bij wat de Broederschap altijd al geweest is. Hij poneert dat het woord 'kerk' niet van toepassing is op de Broederschap. Zonder verdere toelichting zegt hij:

> '[I]k zou dat woord "kerk" liever niet willen gebruiken, want ik zie onze Broederschap niet als een kerk, ook niet als een secte, maar als een broederschap, een christelijke federatie'.[1205]

De huidige taak van de Broederschap is de 'vrijmaking van de samenleving'. 'Want zonder vrijmaking der samenleving is de vrijheid der religieuze persoonlijkheid in het volle leven niet gewaarborgd'.[1206] De vrijmaking van de samenleving heeft de beginselen nodig, waar de Broederschap altijd al voor stond: de Broederschapsidee (de notie van de onderlinge verbondenheid van allen, die met en voor elkaar verantwoording dragen), het principe van de vrijheid (positief bedoeld als mogelijkheid tot afhankelijkheid van en

gehoorzaamheid aan onze diepste wezenskern) en het evangelie als grondslag, uitgewerkt als ideëel communisme. Dit ideële communisme staat voor Haentjens vermoedelijk niet ver af van het praktische.[1207] Twee jaar later spreekt Eldering over de sociaal betrokken kerk. Hij uit zich vernietigend over kerken die het wezenlijke veronachtzamen, nl. de maatschappelijke betrokkenheid. Voor hem is de kerk sociaal geëngageerd of zij is niet. Zoals uit het hierboven aangehaalde citaat blijkt, kan de kerk geen zaligheidsinstituut zijn. Het gaat erom dat zij doet, waar zij voor staat.
Wegerif reageert hierop. Hij acht de remonstrantse gemeente halfslachtig. Zij is geen belijdende kerk, maar wil ook geen vereniging zijn. Bij de Vrije Gemeente kan men door het betalen van contributie lid worden, bij de Broederschap niet. Toch is de belijdenis die men vraagt van de nieuwe leden geen echte belijdenis, meer een opstel en een doelomschrijving. De meeste remonstrantse gemeenten hebben ook geen – voor Wegerif bij het kerkbegrip noodzakelijk – zendingsbewustzijn. Men is geen gemeenschap. Men kent elkaar niet en voelt zich ook niet verbonden. Wegerif zou de bestaande situatie graag anders zien.

> ‘ ... [M]ij staat een ander beeld van kerkelijk gemeenschapsleven voor oogen, dan in het gros onzer gemeenten te vinden is. Boven het peil van vereenigingsleven gaat het kerkelijke leven wat de gemeenschapsidee betreft niet uit’.[1208]

Voor het Convent spreekt Heering op 10 april 1923 over het onderwerp ‘Wezen en bestemming onzer vrijzinnige kerk’, later aangeduid als ‘Karakter en taak onzer Kerk’.[1209] Alleen al door de vanzelfsprekendheid waarmee hij de Broederschap een ‘Kerk’ noemt, verdient deze lezing nadere aandacht. Heering begint met een plaatsbepaling van het historisch remonstrantisme. In de literatuur worden drie mogelijkheden besproken. Als eerste de religieus-humanistische traditie waarin ook Erasmus staat. Deze wordt vaak in verbinding gebracht met rationalisme, moralisme en socialisme. Als tweede de oorspronkelijk-Nederlandse reformatorische richting. Daarmee staat de Broederschap in de lijn van de ‘gemoedelijk-Bijbelsche practische vroomheid’ van mensen als Anastasius Veluanus, een richting die invloed heeft gehad voor de komst van het calvinisme in de Noordelijke Nederlanden. Ten derde vertegenwoordigt het remonstrantisme een gematigde vorm van calvinisme. Het staat in de calvinistische lijn en is niet het tegenovergestelde van calvinisme maar van ‘Bezaïsme’.[1210] Voor Heering vullen deze modellen elkaar aan. Wat de kerkorganisatie betreft, sluit de Broederschap aan bij het calvinisme. Haar eerste kerken (Amsterdam en Rotterdam) zijn gebouwd naar het calvinistische model. De kerkstructuur is eveneens calvinistisch, zij het van een lossere structuur. Heering vat deze structuur in één zin samen:

> ‘de gemeenten autonoom en toch in samenhoudende organisatie bijeen, waarvan de wetgevende macht is de algemeene vergadering en het dagelijksch bestuur de sociëteitscommissie’.[1211]

Heering wijst erop dat Uytenbogaert al in 1619 oordeelt, dat het moet komen tot kerkvorming. De remonstrantse visie is specifiek calvinistisch omdat zij democratisch, dus anti-episcopaal was. Het ideaal zou een volstrekt democratisch model zijn, waarbij bestuurs- en predikantskeuze aan de leden is. Hoewel dit idee in de zeventiende eeuw al

aanwezig was, zijn er nog gemeenten (Amsterdam, Rotterdam) die dit nog niet doorgevoerd hebben. De Broederschap is kerk, geen sekte. Heering geeft een beschouwing over het verschil tussen deze twee, ontleend aan Troeltsch.[1212] De kerk is een noodzakelijk vaste organisatie, waarin traditie, sacrament en priesterschap een plaats krijgen. Een sekte is een beweging die zich kenmerkt door het afzetten tegen de kerk; er is daarom geen traditie, ambt of sacrament. Een sekte kiest voor een absoluut ideaal en sluit geen compromissen. Men zoekt individuele heiliging, wereldmijding en is vaak eindtijdgericht. Het is onjuist om de Remonstrantse Broederschap een sekte te noemen. Zij heeft zich niet tegenover de kerk geplaatst. Als remonstranten moeite hadden met kerkvormend optreden, was dat omdat zij meenden dat ze al tot een kerk behoorden. Het enige verschil met de gevestigde kerk was het onconfessionele zoeken naar vrijheid en verdraagzaamheid.
Na de kerk en de sekte noemt Troeltsch het derde type, nl. het mystiek-spiritualistische. Daarin past de Broederschap evenmin, doordat zij vasthoudt aan de geschiedenis, de Schrift en het vieren van kerkdiensten. Ook het oprichten van een eigen kerkgenootschap spreekt dit spiritualisme tegen. Heering concludeert dat in Nederland feitelijk alleen het kerktype over is. Het vrije van de sekte en het spiritualisme is er niet meer en de kerken zijn verwereldlijkt. Slechts bij christen-socialisten vindt men nog sporen van het onvoorwaardelijke idealisme van een sekte.
De kerk zou de goede kanten van het kerkzijn moeten vasthouden (de permanentie en de organisatie), maar ook oog moeten hebben voor de ernst van de sektegeest en het vrije van het spiritualisme. Tegelijkertijd moet elke kerk een volkskerk zijn. Niet in die zin dat iedereen erbij hoort, maar dat zij zich nadrukkelijk tot iedereen richt.
Heering stelt vier eisen aan de kerk, die ook voor de Remonstrantse Broederschap moeten gelden: persoonlijke vroomheid; cultisch vermogen, dat wil zeggen dat het belang gezien wordt van de gezamenlijke eredienst; cultuurgodsdienst, openstaan voor de cultuur waarin men leeft en sociale godsdienst, de kerk heeft oog voor de maatschappij. De kerk moet worden (Heering haalt hier woorden van Friedrich Siegmund-Schultze aan):

> ‘gemeenschap van leven en werken, een meer geestelijke en meer daadwerkelijke gemeenschap dan de verdeelde kerk en versplinterde wereld te zien geven’.

In 1924 spreekt C.E. Hooykaas in de reeks van vier referaten het laatste uit. Naast de maatschappelijke kanten bespreekt hij het al of niet kerkelijke karakter van de Broederschap. In tegenstelling tot Eldering en Haentjens kiest hij de sociologische benadering. Eldering ontkent het kerkelijke karakter van de Broederschap omdat er geen vaste leer is en geen tucht over de leden. Slechts het onderhouden van een eigen predikantenstand rechtvaardigt de naam kerk. Hooykaas bestrijdt dit met de volgende argumenten:

1. juist het niet hebben van een eigen belijdenis kenmerkt de remonstrantse leer. Het is een leer om geen leer te willen hebben en alle leerdwang en tucht te verwerpen;
2. de naam Broederschap sluit het kerkzijn geenszins uit. Gekozen is voor deze naam om ecclesiologische redenen, nl. omdat men zich deel wist van de Gereformeerde Kerk, ‘waartoe men zich naar zijn wezen onveranderd wist te behooren’;
3. het is pas een recente ontwikkeling dat het woord ‘kerk’ vermeden wordt.

> ‘Het is pas in de laatste decenniën van de 19e eeuw dat onze “kerkeraden” tot besturen geworden zijn, artikel 1 van het Alg. Reglement eenigermate vervaagd is, en ‘t besef, een historische kerk te zijn, onder invloed van de sterke uitbreiding der gemeenten en een zeer verminderd gevoel voor de geschiedenis zoozeer is verzwakt, dat men er over kan gaan raisonneeren .... of wij wel een kerk zijn’.[1213]

Juist omdat men zich kerk voelde heeft men volgehouden, ook toen het heel moeilijk was aan het begin van de achttiende eeuw. Zo heeft men ook zo lang mogelijk geprobeerd de kleine gemeenten te behouden. Naast de kenmerken van een ‘kerk’ die Eldering poneert: leer, tucht en predikantenstand, plaatst Hooykaas gevoel voor de geschiedenis, gevoel voor de continuïteit, zin voor het cultische en gehechtheid aan de bijbel.

> ‘Dit alles is kenmerk van onze kerkgemeenschap van den aanvang af, en heeft de eeuwen doorstaan, ja zelfs heeft het de tweede helft van de 19e eeuw doorstaan. Want dat uit onze reglementen destijds de naam “kerk” is verwijderd, doet niets af van het feit dat het kerkelijk gevoel ook onder ons alle min of meer rationalistische pogingen om het kerkelijk merk uit te wissen overleefd heeft’.[1214]

De Broederschap is dus wel degelijk kerk:

1. Er wordt een in hoofdtrekken te omschrijven geloof beleden;
2. Dit geloof kent een toetsing in het evangelie van Jezus Christus en heeft te maken met de bijbel;
3. Hoewel de predikant niet beschouwd wordt als behorende tot de geestelijke stand, is zijn positie wel omschreven;
4. Hoewel de Remonstrantse Broederschap geen ‘zaligheidsverzekering’ verbindt aan haar plechtigheden als aanneming, doop of avondmaal, erkent zij toch de bijzondere betekenis daarvan;
5. Het doel van al het kerkelijk werk is gericht op de ‘beoefening van de godsvrucht in het leven’, de ‘praxis pietatis’ van de vroege remonstranten.[1215]

Naast de constatering dat de Broederschap dus van oudsher een kerk is en zich als zodanig beschouwt, geeft hij toe dat er veel is veranderd met de doorbraak van het modernisme. Het gevoel voor de geschiedenis is verminderd en de relatie met de Hervormde Kerk werd losser, ‘ofschoon (of juist doordat) [nota bene!, TB] de toevloeiende leden vooral afgevallen Hervormden waren’.[1216] Het oude ecclesiologische ideaal van de hereniging met de vaderlandse kerk maakt plaats voor een gevoel van gelijkwaardigheid. Als zelfstandige kerkelijke organisatie gaat men samenwerken met andere groepen. Vanuit deze ecclesiologische positie werkt Hooykaas verder uit welke taak de Broederschap in de maatschappij heeft.
Deze bijdrage van Hooykaas is belangwekkend. Onomwonden stelt hij dat de Broederschap kerk is, zoals andere kerken dat ook zijn. Hij voert geen apologie hiervoor, maar constateert het eenvoudigweg. Wel is het remonstrantse kerkzijn volstrekt in de lijn van haar traditie. Haar gemeenschappelijke leer bestaat uit een gemeenschappelijk uitgangspunt: het evangelie (in vrijheid beleefd) en de bijbel. Haar predikanten vormen geen geestelijke stand, maar staan toch wel zo apart dat men kan spreken van een kerke-

lijke organisatie. De Remonstrantse Broederschap kent de sacramenten van de kerk, maar vult ze als haar plechtigheden op eigen wijze in. Haar doel is net als het doel van 'de kerk' uiteindelijk de godsvrucht in het leven.
Daarnaast poneert hij dat de antikerkelijke beweging van het (oud)modernisme haar wezen niet heeft aangetast. Zij is kerk gebleven. Echter: niet meer onderdeel van, maar naast de vaderlandse kerk.
In 1927 worden op de tweede Broederschapsdag twee lezingen gehouden door respectievelijk Sparnaay en Mackenzie over het wezen van de kerk, vanuit de gezichtspunten geloofsgemeenschap en arbeidsgemeenschap.[1217] Sparnaay bespreekt de veranderingen in de vrijzinnige wereld. Hij vergelijkt de situatie van de vroege vrijzinnigheid met de noden van nu. De vroege vrijzinnigheid was vaak negatief, wierp oude banden af, zonder iets nieuws aan te nemen. Zij was individualistisch en zocht niet de geloofsgemeenschap. Men liet het begrip kerk los.

> 'Er is een vrijzinnigheid geweest, die 't kerkbegrip heeft willen vernietigen. Als wij zien, wat de Vrije Gemeente deed bij hare stichting, toen zij niet wilde gesproken hebben van kerkgebouw, kerkeraad, predikant; als wij denken aan onze Groningsche Gemeente, die destijds doop en avondmaal afschafte, of aan wat velen stichters van den Protestantenbond als ideaal voor oogen stond, dan blijkt die mentaliteit voldoende. Alom heette 't: 't zit 'm niet in 't kerkgaan; op het lèven komt 't aan en thuis kan men ook goed zijn'.[1218]

Deze antikerkelijke beweging is echter tot stilstand gekomen. De activiteiten van de Broederschap en van de Vrijzinnige Hervormden tonen aan dat kerkvorming weer plaatsvindt. Ook de nieuwe kerkhoudende afdelingen van de NPB die een eigen voorganger zoeken, tonen dit aan. De vraag of de Broederschap een kerk is, beantwoordt Sparnaay door te zeggen dat zij dat nog moet worden. Pas wanneer zij werkelijk een geloofsgemeenschap is, kan zij kerk worden genoemd. Naar geloofsgemeenschap moet dus worden gestreefd. Deze bestaat niet uit een eenheid van geloof of een nieuwe liturgie. Pas wanneer er werkelijke geloofsgemeenschap is, een bezield geloof, kunnen die vragen aan de orde komen. De Broederschap heeft bezieling nodig. Het nieuwe propagandaboekje is een poging van het Convent om daartoe te komen. Voor de ware geloofsgemeenschap moet het vroeger heilige individualisme worden opgeofferd. Ook moet men zich openstellen voor een besef van zending.

> 'De vrijzinnige kerk heeft een schoone toekomst, mits zij wete te zijn – des Heeren, van God, Wiens centrale heerschappij zij heeft te brengen;
> mits hare leden – voorgangers en leeken – het individualisme der futiliteiten offeren op het altaar der gemeenschap, die gefundeerd is in God;
> mits zij – voorgangers èn leeken – door de rijkdom van hun geloofsgemeenschap gaan verstaan de kracht en de noodzaak der zending in de maatschappij; allereerst dus inwendige zending'.[1219]

In de pendantlezing gaat Mackenzie in op de kerk als arbeidsgemeenschap. Een geloofsgemeenschap kan slechts bestaan wanneer zij arbeidt in de wereld. Deze arbeid is praktisch, maar ook geestelijk. Zonder een doelmatig georganiseerde arbeidsgemeenschap kan geen geloofsgemeenschap bestaan. De traditionele taken als kerkdiensten, huisbe-

zoek en catechisatie volstaan niet. Er moet meer gebeuren. De gemeente-arbeid is verbreed. Er komen maatschappelijke vragen aan de orde in gemeente-avonden. In gesprekskringen maar ook in werkverbanden bestaat de mogelijkheid dieper op onderwerpen in te gaan. Al deze activiteiten dragen bij aan de opbouw van de kerk als geheel. De uitbouw van de kerk is een heilige taak die ook bestaat in het uitdragen van haar boodschap naar buiten. Het is de roeping om het eigen geloofsbezit in de wereld sociaal te verwerkelijken en in de wereld aan Gods Rijk te bouwen.

> 'Zij moet, waar deze Christus verloochenen, haar getuigend woord spreken. Doet zij dit niet, dan verburgerlijkt de kerk, de Geest wijkt uit haar, zij zondigt tegen haar roeping. Wij zijn allen ons er van bewust dat de kerk geen politieke macht mag wezen. Maar geestelijk strijdbaar moet zij zijn, wereld-hervormende kracht moet van haar uitgaan'.[1220]

Heel nadrukkelijk neemt Mackenzie het woord 'kerk' in de mond en spreekt uit dat de Broederschap daarbij hoort.

> 'Want als kerk zijn wij, in geloofsgemeenschap Gods akker, Gods gebouw. Maar als kerk zijn wij tegelijk, in arbeidsgemeenschap, Gods medewerkers'.[1221]

Het vroege modernisme vermijdt het woord 'kerk' zoveel mogelijk. In de polemiek van Groenewegen met Hugenholtz wordt duidelijk afstand genomen van alle 'kerkzucht'. Vanaf het begin van de jaren twintig komt het woord weer op. Hooykaas spreekt voor het eerst uit dat de Broederschap (een) kerk is.
Tien jaar later neemt de polemist Eldering nog eens stelling tegen dit standpunt.[1222] Aanleiding is nu een referaat van Noordhoff in 1934 dat de kerkelijke terminologie als vanzelfsprekend hanteert. In zijn artikel geeft Eldering eerst een definitie van het begrip kerk. Hij noemt de volgende kenmerken: goddelijke oorsprong, heilsbezit, vastgestelde geloofsbelijdenis, uitoefening van leertucht en tenslotte een predikantenstand, die de sacramenten bedient. Bij deze kenmerken zijn het slechts de Rooms-Katholieke en Gereformeerde Kerken die zich voluit kerk kunnen noemen. Hervormden hebben het derde en vierde kenmerk losgelaten. Quakers hanteren geen enkel kenmerk. Zij noemen zich ook geen kerk. Ook de Broederschap mag zich zich niet met deze naam tooien. Eldering is er trots op dat de Broederschap geen kerk is. Gelet op alle wandaden door de kerken gepleegd, is dat ook nauwelijks nastrevenswaardig. Hij is ook geen voorstander van de Broederschap als vereniging. Evenmin is zij een beweging of sekte. Volgens Eldering doet het wonderlijk aan dat een geestelijke nazaat van de vroege remonstranten die geen kerk wilden stichten, hun genootschap een kerk noemt. Wil men kiezen voor 'kerk', dan moet men ook in overeenstemming handelen. Dan zal men dopelingen tot doopleden moeten maken. Besturen zullen weer kerkenraden worden. In plaats van de beginselverklaring moet een belijdenis worden opgesteld. Ouderlingen moeten worden benoemd om de leer te bewaken, zodat de Broederschap waarlijk een kerk kan zijn.

> 'Maar alle gekheid op een stokje. Ik vraag Noordhoff in vollen ernst: waarom toch wilt ge met zoo sterken aandrang onze Broederschap tot een Kerk maken? Waarom zijt ge niet tevreden met dat schoone begin van onze nieuwe beginselverklaring die zegt, dat onze Broederschap een geloofsgemeenschap is?'.[1223]

W.R.M. Noordhoff (1898-1972).

Moest Eldering in vroegere polemieken weleens voor zijn gevoel te lang op een antwoord wachten, Noordhoff dient hem direct van repliek. Ingewikkelde discussies rond ecclesiologie en kerk-zijn zijn helemaal niet nodig. Noordhoff gaat in op de historische achtergrond en op het gevoelen van de huidige remonstranten. De vroege remonstranten hebben een nieuw kerkgenootschap willen oprichten, toen hun verdere verblijf in de vaderlandse kerk onmogelijk werd. Daarbij werd besloten een belijdenis samen te stellen om het geloofsbezit van de remonstranten te omschrijven. Er werd ook een ambtelijke regel voor predikanten vastgesteld.

> 'Uit een en ander blijkt wel onomstootelijk, dat men niet slecht de naam 'kerk', maar wel degelijk ook het wezen der kerk bewust heeft vastgehouden'.[1224]

Alle vijf de elementen van het kerkbegrip van Eldering blijken aanwezig te zijn. Het verdient ook geen aanbeveling het kerkbegrip te laten vallen. De behoefte aan wezenlijke kerkgemeenschap is juist toegenomen. De Broederschap moet zich niet losmaken van de zedelijke en godsdienstige band met de kerken, maar zich richten op de oecumenische beweging. In een openingsartikel in *Levensrichting* gaat Noordhoff verder op dit

spoor.[1225] Aan de hand van de ecclesiologische begrippen 'geworteld-zijn', 'volk Gods' en 'veelenig lichaam' toont hij dat de Broederschap op eigen wijze deel van de Kerk van Christus is. In de slotzin laat hij zien hoe, opvallend in vergelijking met het verleden, kerkelijk er gedacht kan worden over de Remonstrantse Broederschap.

> 'Zij onze Broederschap een levend deel van het veeleenig lichaam van Christus' kerk, mede roepend om en geroepen tot het volk Gods, mede geworteld in het Evangelie, waaruit onze eenige kracht en zaligheid is'.[1226]

Een opmerkelijke uiting van de wens zichzelf duidelijker te positioneren is een artikel van Van Holk, waarin hij pleit voor de invoering van een remonstrants embleem.[1227] Zoals ook andere verenigingen of bewegingen heeft de Broederschap een duidelijk herkenbaar symbool nodig. Het embleem dat hij voorstelt is nadrukkelijk christocentrisch door de plaatsing in het midden van het christusmonogram en de alfa en de omega. Dit blijkt ook uit de toelichting. 'In het wereldrond, als zingevend middelpunt van natuur en historie: het aloude, zeer bekende Christus-monogram'. Van Holk vat het op in de lijn van het mystieke, kosmische Christus-begrip van Roessingh.[1228] Om deze verwijzingen naar Christus is een gebroken keten afgebeeld met de verwijzing naar Gal. 5: 1, 'Staat dan in de vrijheid, waarmee Christus ons heeft vrijgemaakt'. Deze tekst is altijd al gebruikt als karakterisering van de Broederschap.

> 'Dit Christus-beginsel nu is het bevrijdende in het menschenleven: het breekt den keten, die, schalm in schalm gehaakt rondloopt in zichzelf: treffend zinnebeeld van de veelvoudige slavernij der menschheid; hier echter door de zegevierende kracht Gods doorbroken'.

Van Holk heeft bewust het kruis gemeden als symbool. Het remonstrantisme is niet kruisgericht. Het kruis is middel, geen doel. Doel is de overwinning, die blijkt uit het stralende licht, teken van Gods overwinning, dat uit het midden doorbreekt. Wellicht is het meest opvallende aan dit voorstel van Van Holk dat hij zich een symbool voorstelt dat door de gehele Broederschap gedragen kan worden: op al het postpapier, op de sluitstenen boven de deuren van remonstrantse kerken, maar ook op plaatsen waar het gedurende de kerkdienst duidelijk zichtbaar is, bijvoorbeeld op de kansel. Ook stelt hij zich voor dat het insigne gedragen wordt, en als een speldje wordt uitgereikt aan nieuwe aannemelingen. Dan kan het meewerken in het 'leekenapostolaat'. De manier waarop Van Holk over het liturgisch gebruik spreekt is kenmerkend voor zijn visie op de remonstrantse liturgie, die overigens weinig navolging heeft gevonden.[1229]

> '[H]et zou een plaats kunnen hebben in de devotie; eventueel: in den eeredienst. [...] In 't kort is mijn bedoeling deze: geef aan onze kerken een altaar, en plaats daarop het embleem onzer gemeenschap. Dan hebt gij een richtpunt van de devotie in een stillen dienst, of in een eenvoudigen liturgischen dienst, die de idee der christelijke vrijheid zoude stiliseeren'.[1230]

Het voorstel van Van Holk is significant voor deze periode in de ontwikkeling van de Remonstrantse Broederschap. In tegenstelling tot eerder is men nu veel meer genegen om te zoeken naar wat inhoudelijk verbindt, terwijl vroeger de onderlinge band vooral formeel was. Tegelijkertijd is het naar buiten tredende karakter van dit embleem

typerend. De Broederschap schroomt niet meer voor 'zendingsactiviteiten'.

Enige jaren later komt Van Holk met een nieuw voorstel in *Levensrichting*. Voor de bevordering van het kerkelijk leven stelt hij voor, na een suggestie van Wegerif tijdens een bijeenkomst van het Convent, dat er een remonstrants vademecum wordt gemaakt.[1231] Voor het geïnteresseerde gemeentelid zou er een compleet vademecum beschikbaar moeten zijn, bestaande uit een kerkboek, een leergeschrift, een handleiding voor het geestelijk leven, een geschiedenis van de Broederschap, een oriëntatie in de bijbel, een kerkorde en een boekje met statistische gegevens. Het kerkboek zou een bundeling moeten zijn van gezangen, liturgische formulieren, gebeden en een leesrooster. Wat het leergeschrift betreft, denkt Van Holk aan grondleggende teksten als de Remonstrantie, de inleidende artikelen uit het Algemeen Reglement van 1861, de beginselverklaring van 1928 en die van de Centrale Commissie, de geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh. De verklaring over Volk en Staat kan ook niet worden gemist. Een mooie aanvulling vormt een door Van Holk in het vooruitzicht gesteld catechisatieboek. Wat betreft de geloofsbelijdenis merkt hij op dat iets dergelijks nog geschreven moet worden, omdat de bestaande geloofsbelijdenissen, hoe eerbiedwaardig ook, niet meer passen bij het remonstrantse geloofstype.

> 'Ik zou echter juist, overeenkomstig de feitelijke gegeven schakeeringen in onze Broederschap, twee of drie geloofsbelijdenissen willen, die aan de verschillende geloofstypen recht zouden laten wedervaren [...]'.[1232]

Ook een 'handleiding voor het geestelijk leven' is wenselijk. Hierin moet het gaan om de techniek van de persoonlijke oefening die het geloof nodig heeft.

> '[V]ele menschen hebben niet het minste besef ervan, dat godsdienstig leven gebouwd moet worden. Zij hebben, om te beginnen, geen plan (laat staan: de keuze tusschen verschillende bestekken!). Zij weten de bouwstoffen niet te kiezen. Zij werken er niet metterdaad aan. Zij verstaan de kunst niet, hun geesteshuis te meubelen; nog minder het verstandig en gelukkig te bewonen'.[1233]

Een geschrift over de geschiedenis van de Broederschap spreekt voor zich. Van Holk gaat het hier vooral om de geschiedenis van de Broederschap in oecumenisch verband. Ook over de bijbel moet geschreven worden, waarbij er een midden gevonden moet worden gevonden tussen het grote principiële belang van de bijbel voor de christenheid en de enorme afstand tot de bijbel, waarvan vrijzinnigen zich bewust zijn. Hier zou ook behoefte zijn aan een systematische verantwoording van de exegetische uitgangspunten, door de Broederschap gehanteerd.
Hoewel een kerkorde misschien niet direct het eerste is waaraan men denkt voor een vademecum, hoort die er wel in. Wellicht zou dit reglement opnieuw opgezet moeten worden, zodat zijn bijzonderheden duidelijker naar voren komen. In elk geval functioneert de huidige formulering niet meer. Het is een toppunt van onoverzichtelijkheid waar de 'adat der voorgeslachten' het alles-bepalende is.

> ‘Aan doopbediening, bevestiging, avondmaalsviering, huwelijkswijding, begrafenis wordt geen nader woord verspild. Dat is onzinnig. Er zijn zeker gevallen, waarin huwelijkswijding in de kerk onpassend zou zijn. Er zijn stellig regelen die voor een kerkelijke begrafenis in acht genomen moeten worden. [...] Een goede kerkorde, zoo vat ik samen, zou ons vademecum sieren’.. [1234]

Tenslotte zou een statistisch gedeelte met daarin adressen, gironummers, andere gegevens, maar ook een literatuurlijst en adressen van aanverwante organisaties het geheel completeren.

Discussie over het wezen van de Broederschap: een moderne kerk of niet?

Vanaf de besluiten in de jaren zeventig van de negentiende eeuw is de vraag die tijdens de AV van 1872 door Van Teutem in het midden is gelegd telkens opnieuw aan de orde geweest: is de Broederschap met haar keus om ruimte te maken voor het modernisme een moderne kerk geworden? Telkens tendeert men naar een ontkennend antwoord. Principieel wil men ruimte houden voor een orthodoxe invulling van het remonstrantisme. Tegelijkertijd is in het voorafgaande al aangetoond, aan de hand van de kwestie-Haentjens en de opvolging van Van der Pot in Waddinxveen, dat de Broederschap niet openstaat voor een echt orthodoxe invulling van het predikantschap. Tot in de hoogste regionen van de Broederschap blijkt men het niet-tolereren van een orthodoxe predikant te sanctioneren. Zeer nadrukkelijk wordt de kwestie behandeld door C.E. Hooykaas in zijn artikel in de herdenkingsbundel van 1919. Daarvoor al is de kwestie op de agenda geplaatst door Eldering. Naar aanleiding van een polemische opmerking van S.K. Bakker in *De Hervorming* gaat Eldering uitgebreid in op de vraag wat het kenmerkende van het remonstrantse gedachtegoed is.[1235] In aansluiting op Groenewegen omschrijft Eldering dit als vrijheid van het geweten tegenover mogelijke belijdenisdwang. Het gaat om de vrijheid van de wijze waarop het christelijke beginsel beleden mag worden. Deze vrijheid laat derhalve toe dat ook andere dan theologisch moderne standpunten ingenomen kunnen worden. Bij catechisatie laat Eldering zien dat ook orthodoxen die verdraagzaam zijn, binnen de Broederschap passen:

> ‘Ik doe dat, opdat ze goed zullen leeren inzien, dat onze Broederschap niet is een modern kerkgenootschap, maar eene vrije kerkelijke vereeniging, waarin plaats is voor orthodoxen, evangelischen, modernen, kortom voor iedere dogmatische overtuiging, mits de personen, die deze overtuiging hebben, aan anderen volkomen dezelfde vrijheid laten, die ook aan hen wordt gegund’.[1236]

Gesteld dat iedereen die het verdraagzame christelijke beginsel onderschrijft lid kan zijn van de Broederschap, vraagt Eldering zich af wat de grenzen zijn voor de predikanten. Hij betoogt dat hier alleen de grondslag van het evangelie van Jezus Christus norm kan zijn en niet de uitleg daarvan. Terwijl de Broederschap nu alleen ‘moderne’ predikanten kent, kan de vraag opkomen wat te doen wanneer een predikant van richting verandert. Dat deze vraag niet hypothetisch is, bewijst de kwestie-Haentjens. Eldering is van mening dat leden die een dergelijke predikant niet verdragen, zelf onverdraagzaam zijn en eigenlijk niet als remonstranten beschouwd kunnen worden. Zolang een predikant binnen de grenzen van de beginselverklaring blijft, moet hij gehandhaafd blijven, hoewel praktische overwegingen (de gemeente die leegloopt) aanleiding kunnen geven voor

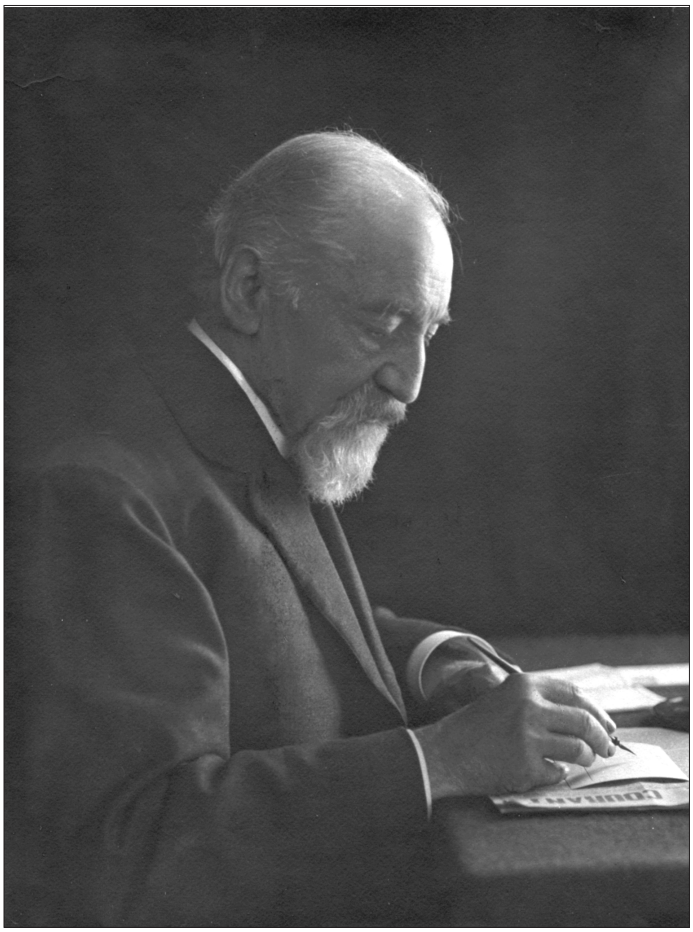

W.H. Stenfert Kroese (1850-1920).

het zelf nemen van zijn verantwoordelijkheid. In dat geval acht Eldering de gemeente gehouden een wachtgeld uit te keren. De kwestie zal de komende jaren duidelijker aan de orde komen, denkt Eldering, gezien de theologische veranderingen binnen het modernisme en tegelijkertijd de opkomende politieke (linkse) betrokkenheid. Zelf spreekt hij de zorg uit dat remonstranten weleens niet zo verdraagzaam zullen blijken als zij zelf beweren:

> ‘Zullen onze gemeenten dat verdragen, zooals een Remonstrantsche gemeente betaamt? Ik hoop het, maar geheel en al gerust ben ik niet. [...] ik zou het diep bedroevend vinden, als het ooit mocht gebeuren, dat er in onze Broederschap, die de woorden vrijheid en verdraagzaamheid in haar vaandel voert, minder vrijheid zou blijken te zijn dan in de Ned. Herv. Kerk, waar op ‘t oogenblik voor predikanten van elke richting plaats is’.[1237]

In een reactie neemt Stenfert Kroese het op voor de gemeenteleden die de prediking van de predikant niet kunnen verdragen.[1238] Hij vindt eigenlijk dat Eldering tegen windmo-

lens vecht omdat er naar zijn mening geen echte problemen zijn voor de predikanten. Wat de mensen betreft die het niet eens zijn met de prediking van de predikant, zij kunnen verdraagzaam zijn zonder in te stemmen met de gedachten van de predikant. In verdraagzaamheid kunnen zijzelf of hun kinderen de prediking of de catechisatie zoeken van iemand die een overeenkomstige mening toegedaan is.
Eldering is niet overtuigd en reageert enige tijd later.[1239] Hij acht zichzelf geen Don Quichote en vindt dat Kroese niet echt antwoordt op zijn overwegingen. Kroese kan toch niet menen dat de predikant maar moet aftreden wanneer hij van standpunt verandert, terwijl hij binnen de grenzen van de beginselverklaring blijft? Had Tiele moeten vertrekken toen hij de moderne richting ging aanhangen?

> 'De oude vrouwtjes in onze gemeente, die mij eens vertelden, dat ze geen voet meer in de Remonstrantsche kerk gezet hadden, sedert prof. Tiele, toen predikant alhier, in zijn gebed de woorden: "wij bidden het U in Christus' naam" wegliet, waren dus goede Remonstranten, niet dogmatisch en Tiele had, toen hij modern werd, moeten heengaan!'.[1240]

Eldering houdt vast aan het ideaal waarnaar de Broederschap van haar oorsprong af heeft gestreefd: de mogelijkheid van verschillende meningen zolang zij op de grondslag van het evangelie van Jezus Christus gegrondvest zijn. In een korte, gepikeerde, slotreactie betuigt Kroese dat hij het op hoofdpunten eens is met Eldering.[1241] Het verschil zit er in dat hij ook de rechten van de gemeente wil erkennen. De gemeente mag niet van onremonstrants handelen worden beticht als zij niet wil luisteren naar het afwijkende standpunt van een predikant. Het voorbeeld van Tiele klopt niet, daar de gemeente niet is verlopen door zijn standpunten, maar juist gegroeid. Hierop sluit de redactie dit debat.
Deze kwestie komt verschillende keren terug. In tal van uitingen wordt gesproken over het al dan niet principieel-vrijzinnige gehalte van de Broederschap. Andere argumenten dan hierboven worden echter niet genoemd, zodat hier met een opsomming van deze uitingen volstaan kan worden.[1242]

Remonstrantsch-Gereformeerd?
Rond de wisseling van de negentiende en de twintigste eeuw heeft een discussie plaatsgevonden over de vraag of de gemeenten van de Broederschap remonstrants-gereformeerd of kortweg remonstrants zouden worden genoemd. In 1916, komt de hoogbejaarde Maronier hierop nog eens terug.[1243] Hoewel zijn voorstel niet in verdere bronnen besproken wordt en dus vermoedelijk weinig invloed heeft gehad, is het markant genoeg om hier te noemen. De aanleiding is een nieuw reglement van remonstranten in Oosterbeek. Men aarzelt over hoe men zich moet noemen. Maronier vindt het gebruik van de lange naam misleidend. In zijn argumentatie betoogt hij dat voor hem vrijzinnigheid en remonstrantisme één zijn geworden.

> 'Hoe nu? Zou menigeen vragen, die zich bij ons wilde aansluiten; mijn bedoeling is, Remonstrant, d.w.z. vrijzinnig te worden, en word ik nu tegelijk Gereformeerd, d.i. rechtzinnig?'[1244]

Omdat remonstranten van nu niet meegaan met de dogmatiek van remonstranten van vroeger, kunnen zij ook in hun naam distantie nemen. Bovendien is het pas in de negen-

tiende eeuw opgekomen om te spreken over 'remonstrantsch-gereformeerd'.[1245] Nu zou het alleen verwarring scheppen, daarom wil Maronier af van de oude naam.
Het valt op dat Maronier geen afstand neemt van de vooronderstelling van nieuwe, moderne remonstranten, dat de Broederschap alleen maar modern is. Dit toont aan dat hij zich niet meer kan voorstellen dat het anders was. Daarmee is zijn uitspraak een bewijs van de stelling dat de Broederschap in deze tijd een volstrekt modern kerkgenootschap is geworden.

Dit wordt van onverdachte zijde bevestigd door Eldering, die een tegenstander is van deze ontwikkeling. In de artikelenreeks die hij in 1952 in het *Remonstrantsch Weekblad* schrijft naar aanleding van zestig jaar dienst in de Broederschap constateert hij hoe zij gedurende zijn predikantscarrière is veranderd. Nu is zij kerk!

> 'Moge, ook nu onze Broederschap een kerk geworden is en een belijdenis en kerkorde heeft, het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid gehandhaafd blijven door predikanten en kerkeraden!' [1246]

De Broederschap bij bijzondere gelegenheden
De herdenking van het 300-jarig bestaan van de Broederschap in 1919
In 1919 viert men het 300-jarig jubileum.[1247] In de gemeenten wordt het feit herdacht tijdens een bijzondere dienst in maart (in maart 1619 werd besloten tot oprichting van een eigen verband) en rond de Algemene Vergadering in juni. Aan de gebruikelijke tweedaagse vergadering, die voor de gelegenheid in Rotterdam plaatsvindt, gaat nu een herdenkingsdienst op de vooravond vooraf. Deze wordt geleid door de Amsterdamse predikant J.A. Beijerman. Er zijn twee lezingen gepland op de middag van de eerste dag door de hoogleraren Heering en Groenewegen, een tentoonstelling van remonstrantse *memorabilia* in de kerk van Rotterdam en een gezamenlijk uitje naar Dordrecht op de middag van de tweede dag. Verder verschijnt er een gedenkboek.
Dit jubileum heeft een ander karakter dan het vijftig jaar daarvoor – ook in Rotterdam – gevierde 250-jarig bestaan. Toen was het nog de 'verjaardag van een bejaarde moeder' die allen samenbracht. In 1919 is men trots en zelfbewust, en men heeft alle vertrouwen in de toekomst. Kon men in 1869 nog hopen op samenwerking met de hervormden (wier synode-preses aanzat bij het diner), nu lijkt dat verder dan ooit. Beijerman preekt over de betekenis van het remonstrantisme. De kwestie die het ontstaan van de Broederschap inluidde was de leer van de predestinatie. Hij zet uiteen hoe in alle tijden elk weldenkend mens tot deze vragen hierover komt. Ook God zal zijn plannen gemaakt hebben. Echter, wie dat bedenkt, schrikt terug van de consequenties van een leven waarin geen menselijke wil meer kan zijn. De vroege remonstranten zagen ook de zelfwerkzaamheid van de mens als voorwaarde voor het heil.

> 'Of wilt ge het in de taal van onzen tijd, zooals wij het, in overeenstemming met hen en met de gedachten van het heden zouden uitdrukken: De mensch voelt zich, naast het bewustzijn zijner afhankelijkheid van God, met Hem verwant en streeft onzer Zijne leiding, naar steeds hooger eenheid met Hem'.[1248]

De eerste remonstranten hebben de 'stem des harten' laten spreken tegenover een leer-

Algemene Vergadering van Bestuur van 1919.

1. *A.K.E. Horst*
2. *G.J.W. Oldeman*
3. *C.D. Sax*
4. *N. Blokker*
5. *P. Eldering*
6. *J.A. Beijerman*
7. *G.J. Heering*
8. *mw. F.W. Rappold*
9. *mw. P.C. Hartman-Verpoorten*
10. *W.J. Lente*
11. *C.E. Hooykaas*
12. *B. van Stolk*
13. *K.F. Sparnaay*
14. *G.J. Sirks*
15. *P. Heering*
16. *L.J. van Holk*
17. *R. Miedema*
18. *I. Hooykaas*
19. *A.C. de Regt*
20. *H.Y. Groenewegen*
21. *P. Ortlieb*

GEZANGEN
137 v. 1·4·
24 v. 1·2·3·
144

stuk. Dat is nog steeds waar het op aankomt. Bogermans heenzending was de triomf van de eenzijdigheid. Het kenmerkende van de remonstrantse traditie is de verdraagzaamheid.

> ‘Getrouw aan het vrijheids- en verdraagzaamheids-beginsel, in de 17de eeuw zoo duidelijk door de leiders der Remonstrantsche beweging uitgesproken, waarvoor zij geleefd, gestreden en geleden hebben, heeft de Broederschap den demon der geloofsvervolging binnen hare muren nooit geduld en, waar hij een enkele maal z’n horens verhief, heeft heerlijke traditie zich aanstonds machtig betoond en genoopt voort te gaan in dezelfde richting der verdraagzaamheid, voor broeders erkennende zelfs hen die, naar veler meening, in doling verkeerden als maar die broeders de eenigheid des geestes wilden bewaren door den band des vredes’.[1249]

Natuurlijk waren er ook donkere perioden in de geschiedenis van de Broederschap, wanneer er meer ijver was voor de vrijheid, dan voor de vrijheid het christendom te belijden.

> ‘Tegenover het dogmatisme, van wat kerk ook, tegenover het “Ni Dieu, ni maître!” wat in telkens wisselende vormen gesproken wordt door niet-wijze lieden, stelle de Broederschap het ideaal der “huisgenooten Gods”’.[1250]

G.J.W. Oldeman vervangt Stenfert Kroese, die ziek is, als voorzitter. In zijn welkomstwoord stelt hij dat vele predikanten in de herdenkingdiensten zullen hebben gesproken over de vraag: ‘Heeft onze Broederschap als afzonderlijk Kerkgenootschap nog recht en reden van bestaan?’[1251] Oldeman zou hopen dat het streven naar federatie zo succesvol is, dat de Broederschap ten behoeve van het nieuwe verband opgeheven kan worden. Zo ver is het echter nog niet. In de tijd die voor ons ligt, na de wereldoorlog, heeft de kerk een nieuwe taak. Te lang heeft zij haar maatschappelijke roeping, apologetisch en politiek veronachtzaamd.

> ‘De Remonstrantsche Broederschap stelt zich ten doel getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid en op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus het godsdienstig leven te bevorderen. Gevoelt gij wat dit zeggen wil in onzen tijd? Gevoelt gij, dat wij daardoor geroepen worden, om meer dan ooit te strijden, meer dan ooit ons aan te gorden om de overgroote massa, die van godsdienst en kerk vervreemd is, weer tot Christus terug te brengen’.[1252]

Heering houdt de gedenkrede. Hij verwijst naar 1869, toen men somber was over de toekomst van de kerk en de Broederschap. Nu is hij vooral somber gesteld over de wereld. In mineur constateert hij hoe weinig de kerk zich in de oorlog aan haar roeping gelegen heeft laten liggen. Toch moet de kerk niet afgemeten worden naar haar zichtbare of onzichtbare ‘succes’ in de wereld.

> ‘Welnu, dat is ook de reden, waarom wij, ondanks alle rechtmatige kritiek, toch met opgewektheid het 300-jarig bestaan onzer kerkgemeenschap vieren; want voor ieder, die zien en denken wil, is het duidelijk, dat ook zij haar scheidbrief nog niet heeft ontvangen, dat Hooger Hand haar nog gebruiken wil. Want recht staat zij overeind, de Broederschap der Remonstranten’.[1253]

De Broederschap staat op zichzelf en zij bloeit:

> ‘Laat ik ‘t maar dadelijk zeggen: gezond, sterk, en, gelijk ik zei, voor ‘t eerst met blij vertrouwen in eigen toekomst haar verleden herdenkende. Onze verwachting van de menschheid, van de Christelijke Kerk en van haar beider toekomst is aanzienlijk gedaald, en mede daardoor is hooger gereezen voor ons bewustzijn de beteekenis van ons kleine, doch in kracht zeer toegenomen kerkgenootschap’.[1254]

De bloei van de Broederschap is ook versterkt door de grote toestroom van moderne hervormden.

> ‘Maar deze toename en de innerlijke groei die er op volgen kon, gingen niet om buiten de tradities en het historisch karakter onzer Broederschap, maar waren mede daaraan te danken; niet zoozeer aan ‘t besef, dat ook de Broederschap stamt uit de oude gereformeerde kerk, als wel aan haar onconfessioneelen, ruim-kerkelijken geest, waardoor een onkerkzuchtige vroomheid zich vrijelijk hier kan uitleven, in onbelemmerd contact met maatschappij, wetenschap en cultuur’.[1255]

Deze nieuwe kanten van het aloude remonstrantisme hebben nu meer ruimte gekregen. Juist daardoor heeft men het eigen kerkgenootschap meer lief gekregen dan vroeger, is men minder geneigd als ideaal de vereniging van de Hervormde Kerk te zoeken. Om te kunnen samenwerken met gelijkgezinden is het van belang zelf sterk te staan. Heering acht hiervoor vier dingen nodig: geloofsmoed, persoonlijkheid, eerbied voor het predikambt en de medewerking van de gemeente. De Broederschap heeft sterke mensen nodig.

> ‘Brengen zij ook iets van de wereld binnen, zij brengen iets van ‘t Christendom naar buiten. Het doel der Broederschap, het doel, dat ook zij dienen, hebben zij nimmer uit het oog te verliezen, maar als persoonlijkheden vragen zij die vrijheid van overtuiging, die ruimte van beweging en die verdraagzaamheid van beoordeeling, die immer behoord hebben tot den aard en den roem van ons kerkgenootschap’.[1256]

De Broederschap heeft zich altijd gekenmerkt door een goed opgeleide predikantenstand.

‘Een kerk, waar deze eerbied bij gemeente en ambtsdrager is zoekgeraakt, is verloren. Het is een heilig ambt, omdat geen ernstig mensch het durft aanvaarden, dien het niet door God is opgelegd’.[1257]

Tenslotte mag het de Broederschap nooit ontbreken aan de medewerking vanuit de gemeenten. De oorspronkelijke broederschap van predikanten is een broederschap geworden van gemeenten. Nu is het de taak van ieder gemeentelid zich een apostel van Christus te voelen. Heering vat haar taak als volgt samen:

> ‘[Z]oover als ons vermoeden reikt, heeft onze Broederschap – ook in de toekomst – een taak, evenredig aan haar gegroeide kracht en aan den ernst der tijden, de taak om haar historisch beginsel van een Christendom, in vroomheid beleefd, in vrijheid beleden, in te dragen in een wereld, die, zonder het te weten, op dit beginsel wacht als op haar redding en behoud’. [1258]

Heering spreekt zelfverzekerd en vanuit een groot roepingsbesef. De Broederschap heeft een van God gegeven taak, 'apostel' te zijn in de wereld. Zij is deel van de Kerk van Christus. De nieuwe opvattingen die met de toestroom van modernen gemeengoed geworden zijn, laten een te rechtvaardigen, maar ook nieuwe koers zien, die staat in de lijn van de oude traditie. Heering legt echter veel meer nadruk op het belang van persoonlijke vroomheid, in vergelijking met de generatie voor hem. Het is niet zonder betekenis dat in het hierboven opgenomen citaat vroomheid voor vrijheid komt. Het geheel klinkt onbeschroomd 'kerkelijk'.
Een ander geluid komt van de voormalige seminariumhoogleraar Groenewegen. Bij wijze van compensatie voor zijn vertrek drie jaar eerder, is hij gevraagd om een tentoonstelling van remonstrantse *memorabilia* te openen.[1259] Hij gebruikt deze gelegenheid om stil te staan bij de positie van de Broederschap in heden en verleden. Tegelijkertijd kan hij het niet laten om zijn gelijk te halen. Al in zijn inleiding motiveert hij zijn aanwezigheid met het feit dat hij indertijd geen afscheid heeft kunnen nemen als hoogleraar. De Commissie tot de Zaken heeft hem om zijn 'afscheidsbrief', waarin hij aanbood 'om naar vermogen hare [Broederschap, TB] belangen en bloei te blijven bevorderen' onvriendelijk bejegend.
Dan de tentoonstelling. Deze wordt niet gehouden om 'het oude familieporcelein te pronk' te zetten, maar om in eerbied de herinneringen in ons midden neer te leggen, waarvan wij de geestelijke nakomelingschap zijn. Maar, zo vraagt Groenewegen zich af, staat het heden nog in verband met vroeger?

> 'Daarom is het mij alsof ik heden dat voorgeslacht op ons zie toetreden met de vraag: voelt gij u nog als onze geestelijke nakomelingschap? Zijt gij u levendig genoeg bewust, dat gij in uw tijd en in uwe wereld denzelfden geest hebt te bewaren, dezelfde beginselen hebt te handhaven die wij voor u hebben gered? Beseft gij dat daarin alleen ligt uw recht op onzen naam, de band die u verbindt aan ons en aan elkander?'[1260]

Groenewegen weet zich verbonden met de vaderen. Zij hebben een kerkgemeenschap opgericht door de nood gedwongen. Het ideaal van terugkeer in de vaderlandse kerk kan nu niet meer bestaan. Theologische keuzes zijn gemaakt en nieuwe gemeenten gevormd.

> 'Maar zouden de vaderen ons niet verloochenen, als zij wisten dat op al onze kansels, al zijn wij nooit een "modern" kerkgenootschap geworden, een godsdienst wordt gepredikt zonder onfeilbare Schrift, zonder supra-naturalistisch wondergeloof, zonder godheid van Christus, zonder den zondeval en het zoenoffer des kruises?'[1261]

Toch gelooft Groenewegen in de continuïteit. Ook de vaderen geloofden in vrijheid van onderzoek en belijdenis. Hoewel de 'Tweede Reformatie' veel geloofsbegrippen onmogelijk heeft gemaakt, gaat het nog steeds om de 'grondslag van het Evangelie van Jezus Christus'. Vervolgens verwijst Groenewegen naar de gedachten over federatieve vormen van samenwerking[1262], die op deze vergadering behandeld zullen worden. Daarin heeft hij weinig vertrouwen. Als men al tot een betere samenwerking had willen komen met doopsgezinden en luthersen had dat goed gekund door de verplaatsing van het Seminarium in 1916 te bevorderen. Groenewegen ziet geen reden om de eigen Broederschap op te geven.

> ‘Trachten wij liever door een diep-religieuze, hoog-ernstige, levenswarme prediking een echte gemeente te vormen, zij het slechts een kleinen kring van waarachtige vromen, wien God waarlijk een licht en een kracht is, en die samen bij het kruis den weg tot den Vader hebben gevonden. [...] En als gij uwe deuren dan flink wijd openzet, zullen de zoekenden ook bij u wel binnengaan en voor hoofd en hart iets vinden’.[1263]

Wie hiervan uitgaat, lijdt niet aan kerkzucht, maar heeft liefde voor zijn kerkgenootschap. Hiervoor staat de kleine Broederschap – Groenewegen vermijdt principieel het woord ‘kerk’. ‘Laat het verleden ons leeren niet eene Broederschap te heeten, maar het te zijn en te blijven!’.

In de woorden van Groenewegen valt vooral de binding aan het verleden op. Zoals in de discussie over het werk onder de verstrooiden en de nieuwe gemeenten, is hij nog steeds voor een uitnodigende, op uitbreiding ingestelde, levende geloofsgemeenschap. In tegenstelling tot Heering vermijdt hij het woord ‘kerk’.

Het herdenkingsboek

Ter gelegenheid van het 300-jarig jubileum verschijnt onder redactie van de seminariumhoogleraar een gedenkbundel.[1264] Het doel van dit geschrift, een positionering van de Broederschap, wordt door Stenfert Kroese, secretaris van de Commissie tot de Zaken, aangegeven.

> ‘Uit welke geestelijke strooming het Remonstrantisme is voortgekomen, wat zijn godsdienstig beginsel is, waaraan het verwant is, welke de hoofdpersonen zijn geweest, die deze strooming in eene bepaalde bedding hebben geleid, welke de beweegredenen waren, die de Remonstrantsche vaderen genoopt hebben tot het constitueeren van een afzonderlijk kerkgenootschap, op welke grondslagen dit genootschap gevestigd is, welke plaats de Broederschap krachtens hare beginselen heeft ingenomen en nog inneemt in het Nederlandsch Protestantisme, welke hare taak is, die zij in het hedendaagsch godsdienstig cultuurleven heeft te vervullen – ziedaar wat voor eene herdenking van het 3de eeuwgetij der Broederschap noodig is te onderkennen en zich toe te eigenen’.[1265]

Heering zelf gaat in het openingsartikel in op fundamentele vragen, bijvoorbeeld wat de achtergronden waren van de meningsverschillen over predestinatieleer tussen remonstranten en calvinisten. Hoe verhouden deze groepen zich heden ten dage tot elkaar? Nu maken andere zaken het verschil uit tussen calvinisten en remonstranten, zaken die onder invloed van de moderne richting zijn losgelaten: het gezag van de Schrift en daarmee verbandhoudend, de visie op heilsfeiten en wonderen. Juist de befaamde remonstrantse vrijheid en verdraagzaamheid maken dat zij, ondanks de grote verschillen tussen remonstranten toen en nu, steeds hebben kunnen vasthouden aan het meest eigene:

> ‘[...] dien [naam] van Christus, aan geen geloof dan aan dat van het veelzijdige Evangelie, beleden naar persoonlijk inzicht en eigen overtuiging, in volstrekte vrijheid. Dat thans zij, en velen met hen, onbelemmerd van die vrijheid genieten, ja, dat deze een bijna algemeen erkend beginsel is geworden onzer samenleving, dat is in niet geringe mate te danken aan het geloof, den moed en de eerbied afwingende volharding, waarmee de Remonstrantsche vaderen voor de “aurea libertas”, de gouden vrijheid, hebben gestreden en geleden’.[1266]

Voor Heering is de kern van het remonstrantisme dus, ondanks alle dogmatische verchillen met het verleden, een christendom, in vrijheid beleden.
In zijn artikel over Arminius en de Remonstrantie schetst Groenewegen de belangrijkste beginselen van de vroege remonstranten: anticonfessioneel zijn en dogmatisme verwerpen. Deze beginselen hebben later, toen de kwestie van de predestinatie reeds lang achterhaald was, de Broederschap kunnen maken tot wat zij was.
Het laatste artikel van de bundel, van de hand van C.E. Hooykaas gaat specifiek in op de plaats van de Broederschap in het Nederlandse protestantisme.[1267] Dit is ook het enige artikel dat ingaat op het heden. In de beginperiode van de Broederschap, zo stelt Hooykaas, proberen de remonstranten zo dicht mogelijk bij de Gereformeerde Kerk te blijven. Zij laten zich niet in met (andere) dissenters die hun goede naam misschien zullen schaden, zoals socinianen en collegianten. Hun kerkgenootschappelijk bestaan wordt van tijdelijke aard geacht.

> 'Zij vormden geen duurzame kerkgemeenschap maar voelden zich Gereformeerden, wisten zich in den nood gebannen en uitgeweken tot tijd en wijle, en meer dan één woord hunnerzijds toont hen gaarne bereid "tot reparatie van grieven".[1268]

Dit streven naar eenwording verklaart ook dat men nooit probeert tot nieuwe gemeentevorming te komen, of grootschalige toetreding door gelijkgezinden wenst. Hoewel de vroege remonstranten anticonfessioneel zijn, zijn ze niet antidogmatisch. Ze verzetten zich weliswaar tegen geloofsdwang, maar tegelijkertijd verwerpen ook zij ernstige dwalingen, zoals het antitrinitarische denken van de socinianen. In de ogen van moderne remonstranten zijn hun vroege voorvaders 'orthodox' wat betreft godsbestuur, heilsleer, bijbelopvatting en christologie. Vanaf het begin volgen de remonstranten ook de gereformeerde traditie die de nadruk legt op een goede vorming van predikanten. Waar de doopsgezinde beweging haar oorsprong vindt in een Friese dorpspastorie, is de Leidse academie de bakermat van het remonstrantisme. Het feit dat men, al snel na het verkrijgen van enige vrijheden, in 1634 het nieuwe Seminarium oprichtte, past in dit plaatje.
De opkomst van de moderne theologie vanaf 1860 is een kentering in de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. Voor Hooykaas is het geen breuk, maar een bewijs van de 'geestelijke lenigheid'. Dat het relatief lang duurt voordat er aandacht komt voor maatschappelijke vragen, is vanuit haar maatschappelijke positie te verklaren. Remonstranten behoorden tot de 'zelfgenoegzame, liberale, verlichte burgerij'.
Hooykaas stelt de vraag of er nog met recht van een 'remonstrants karakter' gesproken kan worden. Het remonstrantisme is overstroomd door grote groepen moderne hervormden. Het ledenaantal van de grote gemeenten is vervijfvoudigd. Delft groeide sinds De Génestet van 40 naar 450 leden, Utrecht sinds Des Amorie van der Hoeven jr. van 37 naar 1.300 leden. Het feit dat er sinds het overlijden van Van der Pot geen predikant meer is die niet het modernisme toegedaan is, lijkt te bewijzen dat de Broederschap een dogmatisch-omlijnd, want modern, kerkgenootschap is geworden. Toch bestrijdt Hooykaas dit. Hiervoor is het modernisme te weinig eenvormig. Verder is er nog de vrijheid, die ook ruimte laat aan nieuwe opvattingen. Hooykaas poneert de stelling dat het oude karakter bewaard is gebleven:

> ‘Dus besluiten wij dat het oude karakter der Broederschap in de schokkende gebeurtenissen na 1860 onverzwakt gehandhaafd bleef. Zij behield haar plaats: een vreedzame toevlucht te zijn voor die vrijzinnige Gereformeerden, die zich om leerstellige verschillen niet meer in de kerk der vaderen tehuis wisten. En ‘t is geheel verklaarbaar dat dezen, ofschoon de Broederschap nooit lokte, soms zelf een weinig-tegemoetkomende houding aannam, zich allereerst tot aansluiting bij de Remonstranten aangetrokken hebben gevoeld’.[1269]

Het hedendaagse modernisme kent natuurlijk wel confessionele kanten. Die kunnen echter nooit leiden tot leerdwang. De groei van de Broederschap is vooral te danken aan de richtingenstrijd binnen de Hervormde Kerk. Tegelijkertijd kan men stellen dat er ‘slechts’ tienduizend moderne hervormden zijn overgekomen, van de zeer velen. Dit heeft te maken met de geringe propaganda-ijver. Het verwijt dat de Broederschap met deze ‘overlopers’ de zaak van de vrijzinnigheid negatief beïnvloed heeft, snijdt geen hout; daarvoor zijn het er te weinig geweest.
Vroeger streefde de Broederschap naar ‘reparatie van grieven’. In 1834 sprak Des Amorie van der Hoeven de bekende woorden dat het niet te hopen was dat er een derde eeuwfeest voor het Seminarium zou aanbreken. In 1869 was de hervormde synode-preses bij het jubileum aanwezig. In 1919 is er minder dan ooit sprake van een terugkeer in de Hervormde Kerk. De remonstranten van nu willen het niet eens meer. Er kan alleen worden gehoopt op een federatief verband van gelijkgezinden. Tot slot gaat Hooykaas in op de vraag naar de wenselijkheid van het verder verbreden van de openheid van de Broederschap. Hij is een tegenstander van de
algemene religiositeit die buiten het christendom gaat. Er is vrijheid om dat christendom op eigen wijze te beleven, niet daarbuiten.

> ‘Wie meent dat de komende godsdienst geheel nieuw zou zijn en wie uit misverstand of verbittering tegen een verdogmatizeerd Christendom de klank van het Evangelie schuwt, zal zich dus hier wellicht niet thuisgevoelen. [...] De Broederschap is in haar afzondering, heden nog, en straks, naar wij hopen, in ‘t Verbond, waartoe zij eervol moge behooren – zich bewust, draagster te zijn van oude en immer nieuwe waarheid. Waarheid, in het klassieke Evangelie vertolkt, op gebrekkige wijze in de kerk der eeuwen bewaard, en mede door haar dienstvaardigen arbeid te verwerkelijken’.[1270]

Het gedenkschrift laat duidelijk zien waar de Broederschap op dat moment staat. Heering concludeert dat men het pre-moderne christendom voorbij is. Toch blijft het gaan om het in vrijheid beleden christelijke geloof. Groenewegen sluit daarbij aan. Ondanks alle leerstellingen die men achter zich gelaten heeft, is het wezenlijk remonstrantse gebleven: de beginselen van vrijheid en vroomheid. Hooykaas biedt de meest fundamentele beschouwing over de Broederschap. Meer dan andere tijdgenoten schetst hij hoe groot de verschillen met vroeger zijn. Op het gebied van de dogmatiek zijn er grote veranderingen. Gebleven is het anticonfessionalisme. Uit het feit dat vrijheid van geloven en de verdraagzaamheid zijn gebleven, blijkt dat het wezenlijk remonstrantse is gebleven. Niet de dogmatische inhoud van wat remonstranten geloven is het constante en wezenlijk remonstrantse, maar de wijze waarop zij dat doen.
Vanzelfsprekend is het een open vraag of Hooykaas hierin gelijk heeft. De openheid voor het geloof van anderen was bij de vroege remonstranten zeker niet oneindig. De leerstel-

lingen die door hen nog verworpen werden, zijn in het modernisme gemeengoed geworden. Het is de vraag of het remonstrants eigene niet te zeer formeel wordt beschouwd, wanneer het alleen maar bestaat in een wijze van geloven en niet in de inhoud van het geloven. De vraag is of de vrijheid in het geloven binnen de Remonstrantse Broederschap werkelijk zo groot is. Hiernaast is opvallend hoe nadrukkelijk gekozen wordt voor een puur christelijke invulling van het godsdienstig leven. Men blijft op grote afstand van algemeen-religieuze gedachten, die bijvoorbeeld wel in de Vrije Gemeente aanwezig zijn en gestimuleerd worden.

De herdenking van het 300-jarig bestaan van het seminarium

In 1934 bestaat de remonstrantse predikantsopleiding 300 jaar. Dit viert men met een plechtige bijeenkomst in de Leidse Academie waar de seminariumhoogleraar een toespraak houdt. Er verschijnt een herdenkingsboekje (het 'zilveren boekje') waarin de rede van Heering is opgenomen, tezamen met een historisch overzicht van geschiedenis en karakter van het Seminarium door Sirks.[1271] Tenslotte wordt er een tentoonstelling georganiseerd in museum De Lakenhal.[1272] Sinds de viering van het 200-jarig bestaan van het Seminarium in 1834 is de vraag van het voortbestaan een steeds terugkerend thema bij een dergelijk jubileum. Ook Heering spreekt erover en sluit zich aan bij woorden van Tiele uit 1884. De Broederschap kan zich nog steeds niet veilig voelen in de eenheid van de Hervormde Kerk. Tiele zag de eenheid van de kerk niet in het beeld van één kleur, maar juist in het naast elkaar bestaan van verschillende kleuren. Heering vult deze gedachte aan met beeldspraak ontleend aan de muziek.

> 'In het kerkelijk orkest van Nederland heeft de Broederschap en heeft dus ook het Seminarie een eigen instrument te bespelen met een eigen geluid. Waarmee ik niet wil zeggen, dat het geheele orkest niet wat beter samenspelen en haar muziek niet wat symfonischer klinken kon'.[1273]

Zoals hiervoor al is aangetoond, neemt Heering verder wel afstand van de standpunten van Tiele. Heering beschrijft de kern van de gedachten van Tiele als 'eenheid door vrijheid'. De eenheid binnen de Broederschap wordt gevonden in de vrijheid die zij biedt. Heering, echter, grijpt terug op het voor hem traditionele remonstrantse gedachtegoed dat niet alleen door de begrippen vrijheid en verdraagzaamheid is bepaald, maar ook ruimte vraagt voor 'erkenning van de godsdienstig-zedelijke autonomie der persoonlijke consciëntie'. Hij wil hiermee staan in de lijn van J. Tideman. Het gaat om het humanistische, maar tegelijkertijd ook evangelische, persoonlijk godsdienstige element. Heering stelt in de remonstrantse traditie vier elementen centraal: de strijd tegen formulierdwang, het vrije bijbelonderzoek, de opstandigheid tegen de predestinatieleer en het belang van het ethische karakter van godsdienst en theologie.

Uiteindelijk ligt de taak van de Broederschap, voortgaand op de drie andere punten, nu vooral in dat laatste, in de praxis pietatis, de praktische uitwerking van de vroomheid. Dit is ook het doel van het Seminarium. Het gaat niet om de theologische wetenschap op zichzelf maar om de toepassing van het geloof. In de onzekere tijden waarin Heering spreekt – zelf noemt hij de (Eerste) Wereldoorlog en de politieke onzekerheid – moet de kerk, en dus ook de Broederschap, pal staan.

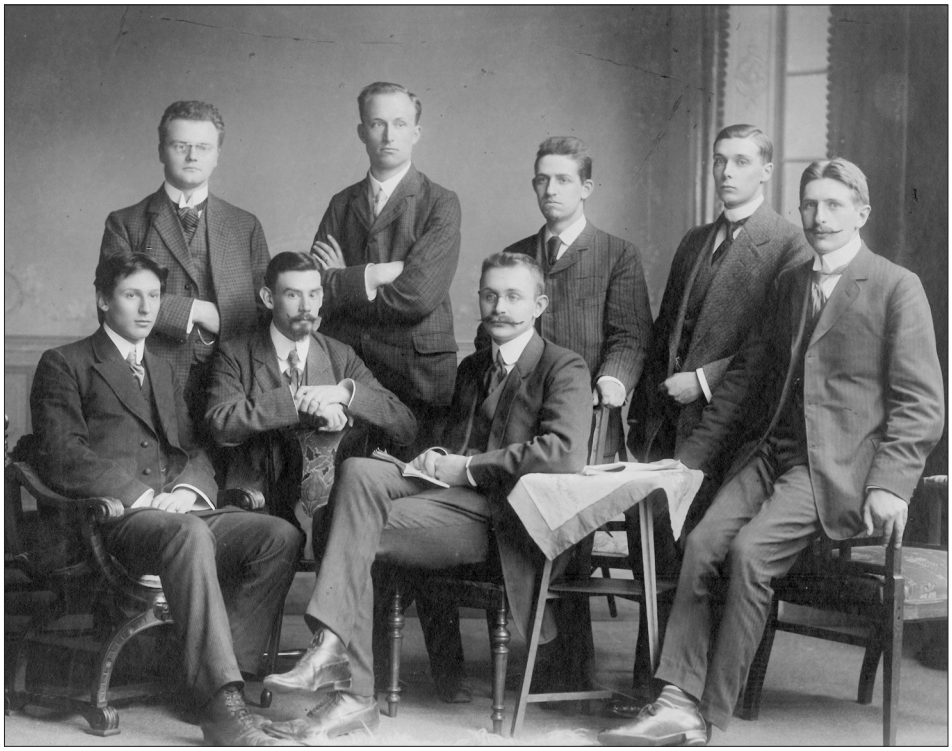

Studenten van het Seminarium der Remonstranten in 1910.
Staand v.l.n.r. L.B. Houtgast, C.M.A.A. Lindeman, N. Blokker en W.J. Wegerif,
zittend v.l.n.r. W. Mackenzie, R. Miedema, K.H. Roessingh en G.J. Sirks.

> 'En in een kerk, die kèrk mag heten, die een gelóófsgemeenschap is, werkt niet alleen de mensch, maar ook God. [...] Moge door Zijn kracht de Broederschap der Remonstranten in de komende jaren groot zijn in datgene, waarin ook een klein kerkgenootschap groot kan wezen'.[1274]

De woorden van Heering bij dit jubileum karakteriseren de verschoven opvattingen. Bij Des Amorie van der Hoeven staat het streven naar en de verwachting van (meer dan geestelijke) eenheid met andere kerken, in het bijzonder de Hervormde Kerk, centraal. Tiele toont aan dat deze verwachting voorbij is. In de eenheid die de individuele vrijheid verenigt, ziet hij het grootste doel – en daarmee het bestaansrecht – van de Broederschap. Heering poogt meer aan te sluiten bij oorspronkelijk remonstrantse waarden. Voor hem bestaat de vrijheid in de wijze waarop het beginsel tot uitdrukking wordt gebracht, de *praxis pietatis*. Daardoor kan er vrijheid in de Broederschap zijn over geloofsvragen, maar uiteindelijk niet over de vraag naar haar taak en roeping in de

wereld. Juist in dat laatste is de Broederschap volstrekt en volwaardig deel van de algemene kerk van Christus, al bezet zij een vooruitgeschoven positie.

Referaten ter Algemene Vergadering

Kinderen van Erasmus of van de Reformatie?

In het jaar 1936 herdenkt men de vierhonderdste sterfdag van Erasmus. In een referaat tijdens de Algemene Vergadering gaat G.J. Heering onder de titel 'Kinderen van Erasmus of van de Reformatie?' in op het belang van de grote humanist.[1275] In deze uitvoerige studie bespreekt hij de positie van de vroege Reformatie, 'de nationaal-gereformeerde stroming' in Nederland, de (theologische) positie van Erasmus, de grote Reformatie van Luther en Calvijn en tenslotte de positie van de remonstranten hierin. In deze historische analyse is vooral interessant hoe Heering het remonstrantisme positioneert. Door de wijze waarop Heering de verhouding van de Remonstrantse Broederschap tot enerzijds het humanistische van Erasmus en anderzijds het reformatorische gedachtegoed schetst, maakt hij duidelijk wat voor hem de betekenis en de uitdagingen van het remonstrantisme zijn.

In zijn slotbeschouwing haalt Heering Sirks aan, die de invloed schetst als volgt. Het calvinisme is de vader, terwijl het erasmiaanse humanisme de moeder van het remonstrantisme is.[1276] Deze twee stromingen hebben remonstranten gevormd. De invloed van het humanisme is na de Verlichting soms al te groot geweest. Teveel vrijheid en verdraagzaamheid hebben het christendom in de weg gestaan. Heerings rechts-moderne standpunt klinkt duidelijk door in de volgende oproep:

> 'Ik meen, dat de vader, de groote Reformatie, sterker in ons moet gaan spreken, dat wij meer vervuld moeten worden van Gods souvereiniteit, van onze afhankelijkheid, van zonde en genade, van Gods eer en Koninkrijk, kortom meer vervuld van God, van Zijn almacht en heiligheid, van Zijn volstrekte recht en onverbiddelijken dienst'.[1277]

Daarnaast vraagt Heering blijvende aandacht voor de evangelische humaniteit.

De gestalte der Remonstrantsche Broederschap in onzen tijd

In 1937 houdt Sirks een referaat over de gestalte van de Broederschap.[1278] Hij beperkt zich niet tot de uiterlijke gestalte, maar probeert ook inzicht te geven in wat zij in wezen is of wat zij wil zijn. Vanuit de geschiedenis, stelt Sirks, zijn er omstandigheden die haar ontstaan noodzakelijk hebben gemaakt. In de negentiende eeuw, met de opkomst van het modernisme, is er veel veranderd aan de gestalte van de godsdienst. Het ging meer om religie in het algemeen. Het specifiek kerkelijke werd minder belangrijk.

> 'Was zij [het kerkelijke, TB] eigenlijk niet een verouderd kleed dat van het jongere geslacht af zou glijden, voor velen de moeite van het oprapen nauwelijks waard?'[1279]

Het belang toegekend aan de Broederschap als geloofsgemeenschap wordt minder. Uiteindelijk is de visie op het geloofsleven gaan veranderen. Van het abstracte komt men weer tot het bijzondere. Oude woorden komen opnieuw in de belangstelling: bijbel, belijdenis, christendom, evangelie en kerk. Nu komt de vraag weer op waar remonstran-

ten voor staan, hoe zij leven, denken en geloven. Sirks karakteriseert de Broederschap met het woord 'randstaat'.[1281] Bij een aantal belangrijke begrippen staat de Broederschap steeds op de rand, bekleedt zij een midden- of tussenpositie. Zij wil niet volstrekt kerk heten, maar is ook geen sekte. In het geloof wil zij geen gebondenheid, maar ook geen bandeloze vrijheid. De vrijheid uit de beginselverklaring is gebonden aan de geworteldheid (ook al geen absoluut begrip) in het Evangelie. Van buiten zou de kritiek kunnen komen dat dit een opportunistische positie is: van twee walletjes willen eten, zonder zelf vlees of vis te zijn. Toch is het niet zo bedoeld. Volgens Sirks is het de typische positie van het remonstrantisme. Voor beide kanten wil de Broederschap openstaan. Sirks verwijst hier ook naar het referaat van Heering over Erasmus. Vanuit de geschiedenis komt het evangelie met zijn, naar Sirks onderscheidt, semitische en hellenistische kanten. Het semitische verwijst naar het profetische en heilige, het hellenistische naar het idealistische en humanistische. In het Evangelie zijn die twee tot een eenheid geworden. Juist in het protestantisme, ook de wortel van het remonstrantisme, heeft het profetische prioriteit gekregen. Daarnaast mag de cultuur als een humaniserende kracht niet vergeten worden. De wereld staat niet tegenover het geloof. God heeft de wereld immers lief?[1282] Remonstranten zullen dit geheel beschouwen in een vrijzinnig licht. Hier positioneert Sirks, in tegenstelling tot vroegere remonstrantse theologen, de Broederschap als nadrukkelijk, zelfs principieel vrijzinnig. Deze basis van vrijzinnigheid blijkt al uit het feit dat de Broederschap nooit een belijdeniskerk is geweest. 'Onze kerkbouw is dus anders, hij is in beginsel vrijzinnig'.[1283] Bij het openstaan voor de cultuur past ook de nadruk op de theologische studie. Het doordenken van de theologie is onderdeel van het wezen van de Broederschap. Ondanks de bewegingen die meer aandacht vragen voor het geloofsgevoel, zoals die van Barchem, beseffen remonstranten dat het geloof niet in de gevoelswereld kan opgaan, omdat het daarin tenondergaat. Wellicht gaat er teveel aandacht naar fundamentele vragen en te weinig naar de praktische vroomheid.
Tot slot gaat Sirks in op de kenmerkende positie van remonstranten binnen de oecumene, en hiermee sluit hij aan op de zelfbeschrijving zoals die voor Edinburgh 1937 is opgesteld, waarin openheid voor de pluriformiteit centraal staat. De Broederschap wil God dienen op haar eigen wijze, zoals anderen dat ook willen op hun wijze.

> 'Daar is een kring van leerlingen die niet allen naar één type gevormd zijn, maar die ieder eigen persoonlijkheid en gestalte hebben en daardoor waarde geven aan den kring die in het hoogvertrek bijeen is'.[1284]

In die pluriformiteit, op geheel eigen wijze, wil de Broederschap als trouwe discipel deel zijn van die grote groep van geroepenen, de kerk van Christus.

> 'Wij willen trachten te verstaan dat wij als Remonstranten tot de geroepenen behooren. En wij willen in trouw één der discipelen zijn en blijven'.[1285]

Wat heeft een christelijke geloofsgemeenschap in dezen tijd te verstaan onder "God vereeren en Hem dienen"
Tjalsma houdt in 1938 een referaat met deze titel.[1286] Hij bespreekt de woorden van de beginselverklaring 1928 en plaatst ze in een historisch kader. Niemand verlangt meer terug naar de oude beginselverklaring uit 1879. Maar wat betekenen de nieuwe woorden

ten diepste? Voor Tjalsma geven zij weer wat de taak van de kerk is. Die vraag wordt steeds urgenter in een wereld die zich steeds minder van het christendom aantrekt.

> ‘De kerk en alle Christenen, indien zij ooren hebben om te hooren en oogen om te zien, staan in onzen tijd voor deze ééne vraag: wat is de wezenlijke aard van de kerk, welke is haar opdracht tegenover de wereld?’[1287]

Ook remonstranten hebben een heroriëntatie nodig van het geloof. Het fundament ontbreekt vaak. Pas wanneer de oude woorden hun betekenis herkrijgen, wordt men zich bewust van wat er te doen staat. Het is opvallend – en kenmerkend voor deze periode van rechtsmodernisme – om te zien waaraan Tjalsma denkt:

> ‘Wij moeten ons de oude woorden weer opnieuw duidelijk maken: openbaring en geloof; kruis en verlossing; Gods Koninkrijk en vertrouwen. Wij moeten de oude waarheden weer met nieuwe oogen leeren zien: hoe in God een mensch verlorene en gevondene, simul peccator simul iustus mag zijn, hoe in Hem menschen tot elkander komen om naast elkaar te staan en naast elkaar te werken’.[1288]

> ‘Geen andere taak heeft de Kerk van Christus, dan te getuigen van God, Zijn oordeelende en reddende Waarheid, in Christus’ boodschap en gestalte, in Christus’ leven en sterven tot wereld en mensch komende. Zoowel als vereeringsgemeenschap als ook als gemeenschap van dienst is de kerk gemeenschap van getuigenden! Zij kan de wereld geen grooteren dienst bewijzen dan in haar midden kerk te zijn, dat wil zeggen de Waarheid van God, die haar is toevertrouwd [...] te verkondigen’.[1289]

Tjalsma gebruikt klassieke terminologie. De oudmoderne kritiek tegen het kerkbegrip is verdwenen. Tjalsma neemt echter geen pre-modern standpunt in. Hij is rechtsmodern, en kiest voor een nadrukkelijk klassiek christelijk kader (tegenover het algemeen religieuze).

7. Slotbeschouwing

Dit derde deel beschrijft de veranderingen binnen de Broederschap in de eerste decennia van de twintigste eeuw, tot aan 1940. Van een *Modern* kerkgenootschap is zij geworden tot een Modern *Kerk*genootschap.
Getalsmatig is het geen periode van grote groei. Er komen weinig nieuwe gemeenten bij, maar er wordt ook geen enkele gemeente opgeheven. Van belang is vooral de oprichting van de nieuwe gemeenten in het Gooi, enigszins omstreden omdat zij de bloei van bestaande afdelingen van de Protestantenbond in gevaar brengt. Het gemak waarmee de Broederschap besluit tot oprichting van deze gemeenten is een graadmeter voor haar zelfbewustzijn. Het voortbestaan van de Broederschap ging, zoals ook eerder gebleken is, boven het belang van andere, vergelijkbare organisaties. Nu echter wordt dat ook expliciet uitgesproken.
In de verhouding met andere vrijzinnige geloofsgemeenschappen speelt deze houding een grote rol. De oprichting van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland is een reactie op de overgang van vele moderne hervormden naar de Broederschap. Remonstranten spreken uit dat deze nieuwe organisatie natuurlijk haar recht van bestaan heeft en dat vrijzinnigen het beste in hun eigen kerk kunnen blijven. Toch zijn remonstranten er ook teleurgesteld over. Veel remonstranten blijven immers hun eigen geloofsgemeenschap de beste toevlucht voor vrijzinnigen vinden. Zo doet Kleyn ook de door anderen fel bestreden suggestie om tot vrijzinnige samenwerking te komen, maar dan wel binnen het kader van de Remonstrantse Broederschap.
Binnen de vrijzinnige zuil ontstaat langzaam maar zeker een platform voor vrijzinnige samenwerking. Veel gemeenschappelijk werk wordt verzet in de vrijzinnige jeugdbeweging, de Centrale Commissie voor het vrijzinnige protestantisme en de V.P.R.O. In deze organisaties ontmoeten vrijzinnigen uit verschillende tradities elkaar. De samenwerking is innig en leidt naar buiten toe tot grote bekendheid van het vrijzinnig-protestantse gedachtegoed. Het is echter de vraag of hierdoor naar binnen toe veel verandert. In de zelfde tijd van de opkomende vrijzinnige zuil groeit ook het zelfbewustzijn van de Broederschap als kerkelijke organisatie. Dat maakt dat zij haar verworven positie niet opgeeft voor nieuwe initiatieven op het gebied van samenwerking. Terwijl de bloei van de vrijzinnige zuil geen directe invloed heeft op het denken over het eigen genootschap, heeft de oecumenische beweging dat wel. Door deze verbroedering van kerken wordt de Broederschap voor de vraag gesteld in hoeverre zij deel is van de *Una Sancta*, de ene en ondeelbare kerk van Christus. In tegenstelling tot vroeger tijden gaat zij zich nu hierover uitspreken. Nu eerst ontstaat zoiets als een uitgesproken remonstrantse ecclesiologie. Uit de aard der zaak is die nog steeds bescheiden in vergelijking met die van andere kerkgenootschappen. Kern is dat de Broederschap zich zeer wel bewust is van haar deelgenootschap aan de Kerk van Christus. Juist haar beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid maken dat zij zich een voorbeeld voelt voor de wereldwijde kerk. Zoals zij verschillende stromingen in zich bergt, bergt ook de Kerk van Christus de veelvormigheid van het oecumenische christendom in zich.

Kenmerkend voor deze periode is ook het opkomende maatschappelijk bewustzijn. Terwijl in de voorgaande periode de Broederschap politiek en religieus vooral liberaal is en het antwoord op maatschappelijke vragen voornamelijk op individueel en filantropisch vlak wordt gezocht, ontstaat nu de mening dat de Broederschap als geheel, als deel van Christus' kerk, hierin een taak heeft. De rede van Heering uit 1921 over de kerk als maatschappelijk geweten is hiervoor katalysator geweest, al zijn er ook voorlopers aan te wijzen, onder wie vooral Eldering. De rede van Heering ontmoet nog veel kritiek. Maar gaandeweg wordt het in de Broederschap vanzelfsprekend geacht dat maatschappelijke uitspraken worden gedaan. De bekende uitspraak in 1935 over de absolute staat wordt breed gedragen door de Algemene Vergadering.
Het wordt in de onderzochte periode meer en meer duidelijk dat de Broederschap verkerkelijkt. Haar werk onder de verstrooide remonstranten laat zien dat zij het lidmaatschap als iets van een principieel andere orde beschouwt dan dat van een vereniging, zodat niet meer als vroeger een verhuizing aanleiding is om van kerkgenootschap te wisselen. Dat hier principiëlere motieven meespelen dan alleen maar de getalsmatige aspecten mag blijken uit de reacties op de Haagse kwestie: men is niet bereid om de principiële standpunten opzij te zetten om enige honderden Haagse remonstranten te behouden.
De nieuwe theologische inzichten van het rechtsmodernisme vinden ingang in de Broederschap op verscheidene gebieden. De aandacht voor de liturgie – die op rechtsmoderne wijze wordt ingevuld – geeft blijkt van een groter kerkelijk bewustzijn. Het groeiende belang van kerkelijke plechtigheden als doop en avondmaal, maar ook het 'kerkelijke karakter' van nieuw gebouwde kerken, moeten hier worden genoemd.
Door Broederschapsdagen, lekenzending en gemeenteverenigingen wordt duidelijk dat ook van de leden zelf 'apostolair' besef wordt verwacht. Op praktisch gebied trekt de wijziging van de naam van 'bestuur' in 'kerkenraad' de aandacht. Hoe klein deze verandering ook lijkt, met haar uitgebreide motivering, die afstand neemt van het oudmoderne gedachtegoed, is zij uitdrukking van een geheel vernieuwd kerkelijk bewustzijn. Heel duidelijk blijkt het belijdende karakter van de Broederschap uit haar nieuwe beginselverklaring van 1928. Dat deze niet algemeen wordt aanvaard doet hier niets aan af. De nieuwe beginselverklaring is een correctie op het doorgeschoten, negentiende-eeuwse linksmodernisme en wordt ook als zodanig gepresenteerd. De hernieuwde belangstelling voor dogmatiek wordt uitgewerkt in de publicatie van het 'propagandaboekje' en vindt haar bekroning in de geloofsbelijdenis van het Convent van Predikanten uit 1940. Ook al zijn de individuele leden niet gebonden aan deze belijdenis, toch presenteert de Broederschap zich hiermee nadrukkelijk als belijdende kerk.
Naast al deze principiële ontwikkelingen vinden er ook wijzigingen plaats op het bestuurlijk vlak. Deze laten vooral zien op welke wijze de Broederschap in de maatschappij staat. De beoogde verplaatsing van de predikantsopleiding luidt het einde in van de loopbaan en invloed van Groenewegen binnen de Broederschap. Hierdoor kan het rechtsmodernisme onder Heering sneller ingang vinden. De invloed van het langdurige hoogleraarschap van Heering, die zo nadrukkelijk zijn rechtsmoderne stempel op het kerkgenootschap kon en wilde drukken, kan moeilijk worden overschat.
Onder invloed van feminiserende tendensen in de samenleving is de Broederschap het tweede kerkgenootschap in Nederland dat de vrouw toelaat tot het predikantschap. Dat

deze toelating niet zonder weerstand of praktische problemen is, laat de waarde van deze besluitvorming onverlet.Van andere aard is de besluitvorming over de financiën. Hier is van belang dat voor het eerst de vragen van de onderlinge verhoudingen van gemeenten niet alleen aan de orde komen in een kader van een beroep op rijkere gemeenten om armere te helpen, maar dat die gemeenten nu bij reglement worden verplicht hun solidariteit met het geheel te betonen. Uiteindelijk vergroot dit de eenheid binnen het kerkgenootschap.
Met al deze ontwikkelingen verandert het remonstrantse zelfbeeld. De Broederschap schroomt niet meer om zich kerk te noemen. Zij weet zich zelfstandig deel van de ene, ongedeelde Kerk van Christus.

Conclusie

In deze conclusie wordt eerst in vogelvlucht de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940 geschetst, bezien vanuit de vraag naar haar zelfbeeld en ecclesiologie. Daarna wordt dit zelfbeeld geanalyseerd en getracht een impliciete remonstrantse ecclesiologie te expliciteren.

Geschiedenis

De geschiedenis van de Broederschap in deze jaren is er een van verandering en overgang, van opbouw en bloei. In 1850 is de Broederschap klein. Er lijken geen grote veranderingen voor de deur te staan. De hoogleraren Des Amorie van der Hoeven en Tideman leiden de Broederschap op een kalme wijze. Nadat Van der Hoeven de Broederschap in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden weer op de kaart heeft gezet, gaat zij voort in het oude spoor. Verschillende theologische inzichten bestaan naast elkaar. Zo goed en zo kwaad als het gaat wordt het geheel in stand gehouden. Slechts wanneer het echt niet anders kan, worden kleine gemeenten opgeheven. Er lijkt harmonie te zijn. Deze bestaat ook in de contacten buiten de Broederschap. Er is een goede samenwerking, zeker op plaatselijk niveau, met andere geloofsgemeenschappen. Remonstrantse gemeenten werken samen met hervormden. Ook op landelijk niveau is er goede samenwerking met de Hervormde Kerk, terwijl de opleiding in Amsterdam nauw verbonden is aan die van de doopsgezinden.

Grote veranderingen doen zich voor wanneer binnen de Broederschap de moderne theologie steeds meer ingang vindt en terwijl zij tegelijkertijd binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in de problemen komt. Een jonge generatie theologen ziet, wanneer er geen studenten meer aan het Seminarium zijn ingeschreven, haar kans schoon en zet in op cruciale veranderingen. Met de verplaatsing van het Seminarium van Amsterdam naar Leiden wordt gekozen voor een volstrekt nieuwe koers. Een oudere generatie theologen komt aan de zijlijn te staan en de jongeren gaan de Broederschap geheel nieuw vormgeven. Het experiment rond het behoud van de gemeente Schoonhoven, het toelaten van de nieuwe gemeenten Arnhem en Groningen en de strijd rond de vrijzinnigen in Leiden rond de eeuwwisseling staan in één lijn: de Broederschap zoekt welbewust naar uitbreiding en naar mogelijkheden om haar voortbestaan te garanderen. Zij doet dit door de nieuwe theologische keuze die de jongere garde maakt. Vanaf dit moment gaat zij zich nadrukkelijk naar buiten toe profileren. In deze zin is de wijziging van het Algemeen Reglement en het daarbij behorende, volstrekt moderne, eerste artikel dan ook te verstaan.

Met ‘achterlating’ van een kleine groep orthodoxere theologen en wellicht ook van gemeenteleden, maar dat is veel moeilijker traceerbaar, is de nieuwe koers van de Broederschap een succes. Veel modernen sluiten zich aan en voelen er zich thuis. De ‘tolerante Broederschap van verschillende stromingen’ lijkt zich moeiteloos om te kunnen vormen tot een modern genootschap ter bevordering van de christelijke godsdienst. Nieuwe gemeenten worden gevormd. Grotere kerkgebouwen worden gebouwd. Zij getuigen van het gegroeid zelfbewustzijn, dat ook in andere moderne theologische kringen heerst. De Broederschap acht zichzelf de ware voortzetting van de Reformatie. Sterker nog: in haar vindt een tweede Reformatie plaats, die de essentie van de eerste behoudt en versterkt. Het vrijzinnige christendom dat in haar midden is te vinden is het enige, redelijke alternatief tussen dogmatisch confessionalisme in orthodoxere kerken en

modern ongeloof, zoals dat in deze tijd nadrukkelijker begint op te komen. Hiermee kunnen de moderne remonstranten worden beschouwd als apologeten van het christendom.
Nu de Broederschap in deze jaren enorm groeit, een groei die toe te schrijven is aan ontevreden hervormden die tot haar komen, blijkt het nodig de nieuwe remonstranten uit te leggen waar de Broederschap voor staat. Dit is de reden van het ontstaan van het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap* in 1889. Opvallend in dit blad en ook in andere publicaties in deze tijd is hoeveel aandacht er wordt besteed aan de geschiedenis van de Broederschap. Deze wordt telkens opnieuw verteld, waarbij er veel aandacht is voor de (vermeende) continuïteit tussen vroege en moderne remonstranten. Er is sprake van een herinterpretatie van het verleden. De geschiedenis wordt gebruikt om uit te leggen dat de Broederschap altijd al vrijzinnig of modern is geweest.
Ondermeer het grote getal van nieuwe remonstranten maakt dat de identiteit van de Broederschap verandert. Lag vroeger de nadruk op verdraagzaamheid en vrijheid, waarmee verschillende theologische standpunten – in elk geval in theorie – naast elkaar konden worden getolereerd, nu ontstaat het beeld dat de Broederschap vrijzinnig moet zijn. De kwestie-Haentjens is hier een duidelijk voorbeeld van. Ook de benoeming van de moderne predikant J.C. Wannée in de vacature-Van der Pot, die als laatste een relatief orthodoxe stroming vertegenwoordigde te Waddinxveen, moet in dit licht worden gezien. In wezen wordt de Broederschap in deze tijd een vrijzinnige partijkerk.
De groei en bloei van de Remonstrantse Broederschap is afhankelijk van de ontevredenheid van modernen in andere kerken. Wanneer vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk zich beter gaan organiseren droogt deze bron van nieuwe leden op. Vanaf dat moment zullen nieuwe gemeenten binnen de Broederschap slechts ontstaan uit verhuizingen van remonstranten vanuit bestaande gemeenten.
De overgang van vele hervormden leidt resumerend dus tot een viertal concrete veranderingen. Waarschijnlijk is de overgang naar het modernisme er door versneld. Door de nieuwe leden heeft de oude Broederschap getalsmatig kunnen overleven. Zij werd hierdoor wel een vrijzinnige partijkerk. De sociale gelaagdheid is ook veranderd, doordat de nieuwe leden uit gemiddeld hogere sociale lagen kwamen. Dit is echter een punt dat nog concreet onderzoek vraagt.

Kenmerkend voor het modernisme dat het klimaat in de Broederschap is gaan bepalen is het aansluiting willen vinden bij de contemporaine cultuur. Daaruit resulteert dat zij als tweede kerkgenootschap in Nederland vrouwen toelaat tot het predikantschap. Opvallend is dat hierbij theologische overwegingen geen rol lijken te spelen. Bijbelse argumenten, die in andere kerkgenootschappen in deze discussie centraal staan, worden niet gehoord. Centraal staat de aansluiting bij de moderne tijd. Toch zal het nog vele decennia duren voordat de vrouwelijke predikant een even vanzelfsprekende positie binnen de Broederschap heeft als haar mannelijke collega.
Vanaf het begin van de twintigste eeuw zijn er voortekenen van een nieuwe ommekeer. Jonge predikanten als L.N. de Jong en P. Eldering stellen vragen naar het christelijke gehalte van hun kerkgenootschap. Hoe christelijk wil de Broederschap zijn? De opkomst van het rechtsmodernisme, een correctie op het vanaf dan te noemen oudmodernisme, zal de geschiedenis van de Broederschap vele jaren bepalen. De doorbraak van dit rechtsmodernisme, met zijn grotere nadruk op dualisme in de theologie (het goddelijke

en het menselijke staan tegenover elkaar) en zijn grotere belangstelling voor kerkelijke vormen, wordt versneld door het onhandig optreden van de seminariumhoogleraar H.Y. Groenewegen en de curatoren rond de mogelijke verplaatsing van het Seminarium, terug van Leiden naar Amsterdam. Wanneer duidelijk wordt dat dit voorstel vooral de belangen van de hoogleraar en de Universiteit van Amsterdam dient en niet die van de Broederschap, wordt het plan door de Algemene Vergadering afgestemd. Er is te weinig sympathie voor Groenewegen om het doorgang te laten vinden. Wellicht zien sommigen door middel van deze afwijzing ook mogelijkheden om de Broederschap een nieuwe koers te laten varen.
Onder de nieuwe hoogleraar G.J. Heering zal er snel veel veranderen. Hij neemt afscheid van de Broederschap als eenzijdig modern genootschap, zoals dat gevormd was door zijn leermeester Tiele. Bij allerlei gelegenheden bevordert Heering een meer kerkelijk karakter. De Broederschap blijft een partijkerk, maar nu van rechtsmoderne snit. De ruimte voor afwijkende standpunten is vrij beperkt. Seminaristen met afwijkende meningen verdwijnen. Predikanten met andere ideeën worden gefnuikt in hun carrière binnen de Broederschap.
Heering richt in 1918 het Convent van Remonstrantse Predikanten op dat een platform vormt voor zijn theologische gedachten. Onder zijn leiding wordt de gehele dogmatiek door het predikantencorps doorgewerkt, terwijl tot die tijd dogmatische vragen geen grote plek hadden binnen de Broederschap. Heering is voorstander van een grotere maatschappelijke betrokkenheid van de Remonstrantse Broederschap. Zijn referaat in de Algemene Vergadering van 1921 'Het sociale element in onze godsdienstprediking' vormt het begin van een verandering naar een maatschappelijk betrokken Broederschap. Terwijl daarvoor het liberalisme overheerst, dat politieke en maatschappelijke overwegingen liever buiten de deur hield, wordt nu nadrukkelijk stelling genomen: in kwesties over dienstweigering, godslastering en uiteindelijk de totalitaire staat, zoals die zich in het midden van de jaren dertig in Duitsland ontwikkelt.
Tegelijkertijd staat Heering voor een Broederschap die zich ook op het terrein van het geloof nadrukkelijk uit. Op zijn instigatie houdt Sirks in 1927 een pleidooi voor een nieuwe beginselverklaring. Tegelijkertijd opent Sirks het debat over meer theologisch verantwoorde liturgische formuleringen. De nieuwe beginselverklaring van 1928 lijkt vooral bij rechtsmoderne predikanten geliefd. Dat de gemeenten er misschien nog niet aan toe zijn, wordt door Heering voor lief genomen. Enige jaren later komt de wens op om te komen tot een gezamenlijke formulering van het geloof: een remonstrantse geloofsbelijdenis. Terwijl onder Tiele de belijdenis van 1621 als een onremonstrantse vergissing werd afgedaan, biedt het Convent in 1940 de Broederschap een belijdenis aan. In 1948 sluit de Broederschap zich aan bij de Wereldraad van Kerken. De inhoudelijke bezwaren tegen een te hoog-christologische basisformule worden erkend en telkens weer uitgesproken. Toch sluit de Broederschap zich aan bij de gemeenschap van kerken, die samen de Kerk vormen.

Impliciete ecclesiologie

Zoals te verwachten was, zijn het zelfbeeld en de daaruit voortvloeiende impliciete ecclesiologie tussen 1850 en 1940 nadrukkelijk in ontwikkeling geweest. Er zijn drie perioden te onderscheiden. In de eerste is de ecclesiologie van de Broederschap te

beschouwen als een afgeleide. In de tweede acht de Broederschap zich een volstrekt moderne organisatie, die zich nadrukkelijk niet met het woord 'kerk' wil tooien. In de laatste is de Broederschap een belijdende kerk, al gaat zij natuurlijk anders met haar belijdenis om dan andere kerkgenootschappen.
Er is discussie mogelijk over de oprechtheid en realiteitszin van uitspraken over het mogelijke einde van de Broederschap, zoals die van Des Amorie van der Hoeven bij het 200-jarig bestaan van het Seminarium in 1834 over de onwenselijkheid van een derde eeuwfeest. Toch meen ik dat de kern van het remonstrantse zelfbeeld rond 1850 gelegen is in een afhankelijkheid ten opzichte van de Hervormde moederkerk. In deze tijd wordt niet alleen met de mond beleden dat de Broederschap geen uitbreiding moet zoeken, mogelijke kansen in deze richting worden ook bewust niet aangegrepen. Het feit dat gemeenten opgeheven worden, de woorden die dan klinken en de manier waarop er wordt omgegaan met leden die op deze manier de Broederschap ontvallen, zijn eenduidig. Daar het voorbestaan van de Broederschap nooit, zo betoogt men, doel op zich is geweest, is het niet erg als de Broederschap ophoudt te bestaan, wanneer tenminste haar moederkerk zo verdraagzaam is geworden dat iedereen daar een thuis kan vinden.
De Broederschap ziet zich in deze eerste periode vooral als een onderdeel van de Hervormde Kerk. Remonstranten voelen zich 'verstoten kinderen', hervormden in ballingschap en blijven hopen op reparatie van grieven en terugkeer binnen de Hervormde Kerk. Kenmerkend voor de Broederschap is: geen leertucht en ruimte voor verschillende stromingen binnen één kerkgenootschap.
Haar kerkelijkheid is geen zelfstandige. Zij 'doet' alles wat bij een protestantse kerk hoort. Vooral opvallend is in deze periode hoe weinig de Broederschap zich onderscheidt van de vergelijkbare stromingen binnen de Hervormde Kerk. Haar kerkelijke praktijk rond pastoraat, rond doop en huwelijk, maar ook haar verkondiging is niet wezenlijk anders. Over haar kerkzijn wordt nauwelijks gesproken. Zolang de Broederschap nog kan voortbestaan, heeft zij haar taak goed te vervullen.

In de tweede periode, die van het modernisme, verandert het beeld van de Broederschap sterk. Zij distantieert zich van de Hervormde Kerk om zo een aantrekkelijk alternatief te kunnen zijn voor ontevreden hervormden. De Broederschap wil in deze dagen bewust niet als kerk worden gezien. Het woord 'kerk' wordt als negatief ervaren. Het verwijst te veel naar een bovennatuurlijke, door God gewilde, instelling die het heil zou moeten bemiddelen. De moderne Broederschap is een genootschap dat de christelijke godsdienst bevordert. De Broederschap doet dat door middel van catechisaties en kerkdiensten met een grote nadruk op leerredes. Andere elementen van kerkzijn hebben geen grote rol. Kerkelijke plechtigheden zoals doop en avondmaal vinden veel minder plaats of worden geheel afgeschaft. De belangstelling voor liturgie is zeer gering. Er worden daarnaast pogingen ondernomen om de diaconieën af te schaffen. De naam kerkenraad wordt veranderd in bestuur en de opzieners worden bestuursleden.
Ondanks deze wijzigingen behoudt de Broederschap wel een concreet zelfbewustzijn. In tegenstelling tot de hierboven beschreven periode acht zij het voortbestaan van de Broederschap volstrekt nodig. De Broederschap heeft een belangrijke plaats als vrijzinnig, reformatorisch genootschap dat (beter dan de orthodoxe kerken) de beginselen van de Reformatie weet vast te houden. Daarom wil men nadrukkelijk vasthouden aan

de uitgebreide naam van de gemeenten: ‘remonstrants-gereformeerd’.
Alleen door vrijheid voor ieders persoonlijke geloof en het welbewust afzien van gemeenschappelijke belijdenissen kan, vindt zij, in een tijd van verminderde godsdienstigheid het christendom worden gehandhaafd. De Broederschap acht zich het redelijk alternatief tussen atheïsme en geloofsdwang. In wezen begrijpt zij niet waarom niet alle modern denkende christenen tot haar komen. Tegenover andere kerken en geloofsgroeperingen verdedigt zij haar voortbestaan. Nadrukkelijk probeert men leden voor het kerkgenootschap te behouden. Terwijl in vroeger tijden de overgang naar een geestverwante organisatie geen probleem werd geacht, wordt nu een commissie voor remonstranten in de verstrooiing opgericht. Samengevat wil de Broederschap in deze periode geen kerk zijn en geen ecclesiologie hebben, terwijl zij zich eigenlijk beschouwt als het vrijzinnige genootschap bij uitstek.

In de derde periode wordt de Remonstrantse Broederschap een belijdende kerk. Zoals in de beschrijving van haar geschiedenis hierboven is gebleken, gaat zij zich steeds vaker en nadrukkelijker uiten. Op maatschappelijk en religieus gebied wil zij staan voor haar meningen. Zij is een getuige die verkondigt. De Broederschap weet zich deel van de Kerk van Christus, net als de andere kerken. Niet minder dan aan andere kerkgenootschappen zijn haar de genademiddelen en de opdrachten van de Kerk geschonken. Heel nadrukkelijk blijkt dit uit de teksten met een belijdend karakter die worden vastgesteld: de nieuwe beginselverklaring van 1928, de nieuwe liturgische formulieren en bovenal de belijdenis van 1940, waarin de Kerk onderwerp van geloof is.
In deze beweging is een nadrukkelijk afzetten herkenbaar tegen de vorige periode waarin al het kerkelijke leek te zijn weggevaagd. De nieuwe beginselverklaring van 1928 herstelt, zo vindt men, een oude fout. Met deze beweging naar een belijdende kerk toe, sluit de Broederschap aan bij een ook breder in de vrijzinnige wereld aanwezige tendens om het geloof te willen belijden. Hier moeten de beginselverklaring van het vrijzinnig protestantisme en de belijdenis van het werkverband-Roessingh worden genoemd.
Vanzelfsprekend is de Remonstrantse Broederschap ook met de aanvaarding van de belijdenis in 1940 niet een confessionele kerk geworden waarbinnen alle leden de belijdenis moeten onderschrijven. Telkens weer wordt uitgesproken dat dat met haar wezen in strijd zou zijn. De Broederschap legt niemand op hoe hij of zij zou moeten geloven, maar wil zelf wel een standpunt innemen, wil zelf belijden. Zoals Noordhoff het verwoordt, de Broederschap is voluit Kerk, maar wel een *vrije* Kerk.
Nauw verbonden met deze tendens naar een meer belijdende kerk is ook de hernieuwde belangstelling voor haar liturgie. Terwijl in voorgaande perioden de kerkdienst in hoofdzaak beperkt bleef tot een leerrede, ontstaan nu liturgische formulieren. Er is aandacht voor ‘wijding’ en er komen nieuwe verantwoordingen voor doop en avondmaal. Bij deze laatste plechtigheden komt de nadruk te liggen op de verbondenheid van de gelovigen met het geheel van de gemeenschap der gelovigen: de aanwezigen, maar ook de gelovigen van alle plaatsen en tijden. Ook dit wijst op hernieuwde kerkelijke belangstelling. Deze aandacht voor wijding lijkt ook te bestaan bij de nieuw te bouwen kerken in deze periode. De vorige periode kenmerkte zich door kerkgebouwen die vooral veel mensen konden bergen voor lezingen en voor de leerreden, die de essentie van de kerkdiensten vormden. Nu komt er meer nadruk op sfeer en wijding te liggen.Van harte sluit de

Remonstrantse Broederschap zich aan bij de opkomende oecumenische beweging. Ten diepste acht zij zichzelf een beeld van die oecumene, want de vrijheid in haar midden voor een ieder om zelf zijn belijdenis te schrijven, kan voorbeeld zijn voor de manier waarop met verschillen tussen kerken moet worden omgegaan. De vroeger zo kleine, bescheiden Broederschap, acht zich nu een voorbeeld voor de oecumene en de breedte van de kerken die daarbinnen samenwerken. Zij wil voluit kerk zijn en durft te belijden.

Noten

1. In dit proefschrift zullen de geboorte- en sterfjaren van de belangrijkste personen opgenomen worden en wel de eerste keer dat zij worden genoemd.
2. G.J. Heering, *Geloof en Openbaring*, Arnhem 1950[3], 33-38. Heering wijst het af wanneer een bindend kerkgezag aan alle leden en volgende geslachten een complex van zuiver geformuleerde waarheden oplegt als een onveranderlijke en onaantastbare wet. De vroege remonstranten onder leiding van Episcopius schreven al een belijdenis, zonder deze 'confessioneel' te willen gebruiken.
3. L.J. van Holk, *Encyclopaedie der theologie*, Assen 1938, 23-31.
4. Als voorbeeld van de verscheidenheid in kerkelijk uitgangspunt volgen hier drie willekeurig gekozen definities van het eigen kerkgenootschap.
   Rooms-katholieke Kerk: '§1 Christengelovigen zijn zij die, door het doopsel in Christus ingelijfd, tot volk van God gemaakt, en aldus aan de priesterlijke, profetische en koninklijke taak van Christus op hun wijze deelachtig, ieder volgens zijn eigen plaats, geroepen worden de zending uit te voeren die God aan de Kerk ter vervulling in de wereld toevertrouwd heeft. §2 Deze Kerk, in deze wereld als georganiseerde gemeenschap ingericht en geordend, bestaat in de katholieke Kerk, door de opvolger van Petrus en door de Bisschoppen in gemeenschap met hem bestuurd'. *Codex Iuris Canonici*, Can. 204.
   Nederlandse Hervormde Kerk: 'De Nederlandse Hervormde Kerk, overeenkomstig haar belijdenis openbaring van de ene heilige katholieke, of algemene Christelijke Kerk, bestaat uit al de Hervormde gemeenten […]'. *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* 1951, I.
   Remonstrantse Broederschap: 'De Remonstrantse Broederschap weet zich deel van de Kerk van Christus. Zij wil delen in de gemeenschap der kerken'. *Kerkorde 1988*, I, I.
5. S. Episcopius. *Institutiones Theologicae* en Ph. Van Limborch, *Theologia Christiana*.
6. Tot het einde van de achttiende eeuw zal de kerk die vanaf 1816 formeel Nederlandse Hervormde Kerk heet, worden aangeduid met Gereformeerde Kerk. Het gaat bij de term dus om de grote vaderlandse kerk en niet om de afsplitsingen van Afscheiding (1834) en Doleantie (1886).
7. Ook Van Holk betoogt hoe juist de gegevens uit de verschillende onderdelen van de kerkelijke praktijk van belang zijn voor de bestudering van het abstracte kerkbegrip. L.J. van Holk, *Encyclopaedie der godgeleerdheid*, Assen 1938, 31.
8. Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap zie ondermeer: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (ed.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de Remonstranten*, Zutphen 1982 en L.J.N.K. van Aken, *De Remonstrantsche Broederschap in verleden en heden*, Arnhem 1947.
9. J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Overzigt van haren tegenwoordigen staat*, Amsterdam 1845 en W. van Oorde, *De Remonstrantsche Broederschap. Overzigt van haren tegenwoordigen staat II*, Amsterdam 1856.
10. GA Rotterdam, archief van de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente, inv. 764. Een inventaris van dit archief is aanwezig van de hand van de heer J.C. Okkema. Het is merkwaardig dat de aantekeningen van het overzicht uit 1856 niet aanwezig zijn. Van Oorde meldt in zijn voorwoord dat hij ze in dit archief gedeponeerd heeft.
11. In 1855 zijn deze getallen: 27 gemeenten, 1 hoogleraar, 24 predikanten, 1 emeritus-predikant, 2924 leden en 5297 zielen.
12. Dit blijkt uit de manier waarop geschreven wordt over het zielental en over de doop: 'Van Dokkum was het getal zielen niet met juistheid op te geven, omdat de bejaarden Doop bij de vereenigde Gemeente in zwang is; en dus van kinderen uit gemengde huwelijken, zoo als er velen in de gemeente zijn, eerst later blijkt, voor welke gemeente zij bestemd waren'. Ook uit het verslag van Haarlem blijkt dat gedoopten als bestemd voor de gemeente beschouwd worden: 'Eene enkele maal ook heeft onze Leeraar, op verzoek der ouders, den Doop toegediend aan een kind, dat niet voor onze gemeente bestemd was, wetenden dat hij geen' kerkelijken, maar den Christelijken doop moet bedienen', *Overzigt* 1845, 74-75.
13. Staat van de Remonstrantsche Gemeente te Utrecht, April 1844, Archief Remonstrantse Gemeente Rotterdam, inv. 764.
14. *Overzigt* 1845, 16 en 70.
15. Dit document bevat een aantal beroepsgroepen met daarbij aangegeven of er Remonstranten zijn die dit beroep uitoefenen. In de inleiding schrijft Van Rossen dat hij deze lijst gemaakt heeft opdat men bij geloofsgenoten klant zou kunnen zijn. Archief van de Remonstrantse Gemeente te Rotterdam. inv. 127 en 759.
16. De Broederschap wordt geregeerd door haar Societeitswetten. In 1700 (en later steeds aangevuld en gewijzigd) werden deze Wetten vastgesteld als opvolger van de Kerkenorde van 1633 van de hand van Uytenbogaert. In 1861 zou een nieuw Algemeen Reglement vastgesteld worden. Binnen de gemeenten

functioneerden hiernaast nog plaatselijke reglementen. Deze mochten niet in strijd zijn met de kerkordelijke bepalingen van de Broederschap.

17. Zie voor de geschiedenis van deze commissie: G. Bloemendaal, *Tweehonderd jaar Commissie tot de Zaken*, z.p., 1996. Voor de spelling van deze naam wordt aangesloten bij de schrijfwijze die de huidige Commissie hanteert. In citaten wordt vanzelfsprekend de oorspronkelijke schrijfwijze gevolgd.
18. Zie E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een Remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (diss.), Kampen 1988 en S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders 1800-1860*, Amsterdam 1998, 233-247.
19. Over het proponentschap zie ook mijn 'Hij voert de titel van eerwaarde...' in *AdRem*, augustus 1996, Utrecht 1996, 7 en 'Hij voert de titel van eerwaarde. Het proponentschap der Remonstrantse Broederschap van 1850 tot heden' in C.E. Brons-Alberti (ed.), *Kerkhistorische Studiën. Lustrumbundel S.S.S 1996*, Leiden, 1996, 193-203.
20. Ds. J. Brester schrijft dat de diensten in Delft (met een zielental van 22) soms wel door 180-200 mensen bezocht worden, *Overzigt* 1845, 73.
21. *Idem*, 74.
22. *Idem*, 58.
23. Zie ook E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven*, 57.
24. Zie ook Th. M. van Leeuwen,'Wat zongen de Remonstranten?' in *Adrem* (2003, 14), 3.
25. *Overzigt* 1845, 42.
26. Idem, 64. Ook Hoorn bericht iets dergelijks. 'Vele zijn onze Armen, en vele worden het geheele jaar door ondersteund, andere slechts gedurende den wintertijd; dan hebben zij ook van wege de kerk genot van de soepbedeeling. Zij kunnen echter dan alleen op maandelijksche ondersteuning rekenen, wanneer zij de kerk, en hunne kinderen de catechisatie getrouw hebben bezocht. Een bewijs daarvan ontvangen zij wekelijks, na de godsdienstoefening', Idem, 65.
27. J. Tideman, *Frederikstad aan de Eider en hare Hollandsche gemeente. Historische mededeelingen omtrent beider stichting*, Rotterdam 1852.
28. *Altonaer Zeitung*, 25 mei 1854, gec. bij H. Rabach, 'Zum Geburtstag der Remonstrantischen Kirche in Friedrichstadt – ein Rückblick' in *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* (Frühjahr 2004, no. 67), Friedrichstadt 2004, 5-12, citaat 10.
29. Zie hiervoor ook mijn 'Het bisschopsambt van de hoogleraar van het Remonstrants Seminarium' in R. Buitenwerf (ed.), *Theologische Studiën 2001. Vijffaarlijks tijdschift. Feestbundel ter gelegenheid van het 105-jarig bestaan van het Collegium Theologicum c.s. Concordia Res Parva Crescit*, Leiden 2001, 11-16.
30. In dit proefschrift ligt bij de bespreking van de Groninger Richting de nadruk op haar gematigde orthodoxie. Dit kan bevreemding wekken, daar vanuit rechtzinnige hoek deze stroming altijd is bestreden als een soort voorstadium van modernisme. Bezien echter vanuit het eerder heersende rationalisme binnen de Remonstrantse Broederschap aan het begin van de negentiende eeuw en het later opkomende modernisme in de tweede helft is het passend om bij deze 'theologische tussenstroming' te spreken over gematigde orthodoxie. Zeker in de nadagen van de Groninger Richting en in haar uitwerking naar de evangelische beweging was zij een middenbeweging die met deze term kan worden aangeduid.
31. E.H. Cossee, 'Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil' in J. van den Berg, (e.a. ed.), *Aspecten van het Réveil*, Kampen 1980, 74-88. Zie ook J.W.T. Cohen Stuart, *Dr. Martinus Cohen Stuart (1824-1878)* (onuitgegeven scriptie), z.j., z.p..
32. M. Cohen Stuart, *Twaalf kanselredenen*, Utrecht 1860, 99.
33. Idem, *Zes kanselredenen bij bijzondere gelegenheden uitgesproken*, z.p. 1872, 84. Zie ook idem, *Een laatst woord tot mijne gemeente, naar Hand. XX:32. Afscheidsrede gehouden te Alkmaar, den 31 Januarij 1858*, Alkmaar 1858.
34. In het begin van de jaren vijftig van de negentiende eeuw behoorde Tiele wat betreft zijn bijbelopvatting nog niet tot de modernen. Zijn geschrift over het Johannes-Evangelie is nog zeer gematigd. Het staat in de kritische traditie van voor de Tübinger-school. C.P. Tiele, *Het Evangelie van Joannes beschouwd als bron voor het leven van Jezus*, Amsterdam 1855. Ik dank dr. B.W.J. de Ruyter voor de informatie over de geschiedenis van de exegese van het Johannes-Evangelie, TB.
35. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1986[3], 45-54. Voor uitgebreidere informatie over de Groninger godgeleerden zie J. Huizinga, 'De Groninger richting' in *Verzamelde werken*, dl. 8, Haarlem 1951, 139-163, K.H. Roessingh, 'De Moderne Theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste Periode', in *Verzamelde Werken*, dl. 1, 1-182 en vooral J. Vree, *De Groninger*

Godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843), Kampen 1984. Voor een kort overzicht zie P. Hofstede de Groot, 'De Groninger rigting volgens C. Ullmann' in *Waarheid in liefde*, 1872, 832-836.

36. E.H. Cossee, *Verwantschap en verwijdering. De Groninger godgeleerden en het Unitarisme*, z.p. 1992, 4-5.
37. Zie voor de geschiedenis van het modernisme vooral K.H. Roessingh, 'De Moderne Theologie in Nederland. Hare Voorbereiding en eerste Periode' in *Verzamelde Werken*, Arnhem 1926, dl 1, 1-182.
38. J.A.M. Mensinga, *Mijne twee merkwaardigste leerredenen. Uitgegeven ten behoeve van den wederopbouw der kerk van de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Frederikstad aan de Eider*, Amsterdam 1852[2], 13-14.
39. Zie *Overzigt* 1845, 31-32 en *Overzigt* 1856, 57-60.
40. Remonstranten hebben in 1796 een initiatief genomen om te komen tot hereniging van kerken. Zij deden dit door middel van een open brief aan de kerkgenootschappen. Over de Brief van 1796 en zijn geschiedenis zie S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek* (diss.), Amsterdam 1995.
41. A. des Amorie van der Hoeven, *Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten op den 28 october mdcccxxxiv gevierd*, Leeuwarden 1840, 66.
42. *Handelingen* 1853, 33.
43. Tenzij anders vermeld zijn in dit proefschrift de toevoegingen tussen [teksthaken] in citaten van mij, TB.
44. *Handelingen* 1857, 25.
45. Idem, 25-26.
46. Voor informatie over Tiele zie E.H. Cossee en H.D. Tjalsma (ed.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, Rotterdam 2002. Voor specifieke informatie als wetenschapper zie vooral A.L. Molendijk, 'The Heritage of Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)' in *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis* 80 (2000), 78-114. Voor Tiele als remonstrants theoloog zie ook E.H. Cossee, '"Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst". Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologeet van het Modernisme' in D.Th. Kuiper e.a. ed, *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* Jaargang 1 Kampen 1993, 17-33.
47. *Handelingen* 1859, 9-10.
48. C.P. Tiele, *De Remonstrantsche Broederschap in haar beginsel en doel. Gedenkrede van veertigjarigen dienst in de Broederschap. Uitgesproken in de Remonstrantsche kerk te Rotterdam den 12en November 1893*, Meppel 1893, 9.
48. B. Tideman, *Overzicht van de Geschiedenis der Remonstranten*, Amsterdam 1897, 90.
50. J. Tideman, 'Gedenkrede met aantekeningen' in H.N. van Teutem, *Gedenkschrift van de viering van het 250-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, te Rotterdam op 1 en 2 Junij 1869*, Rotterdam 1869, 116 (aantekening bij 61).
51. HUA inv. 42.
52. Een andere aanwijzing voor de kritiek op de moderne richting in deze periode is te vinden bij de beschrijving van het proponentsexamen van Tiele in de notulen van het College van Profesor en Curatoren op 22 juni 1853. 'Ds. Van der Pot wordt daarbij verzocht, om aan den candidaat Tiele in het bijzonder mede te deelen dat de vergadering in zijn belang het noodig heeft geoordeeld, hem den raad te geven, om zijne gevoelens niet te spoedig en zonder niet nog eerst ernstig aan het Evangelie getoetst te hebben, in openbare geschriften bekend te maken'. HUA inv. 1473.
53. Brief van J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 03-02-1868, UBL, BPL 2709 C III, 3.
54. J.W. Bok, *Afscheidswoord aan mijn Gemeente en Vrienden te Utrecht*, Amsterdam 1868.
55. Idem, 21-22.
56. Idem, 14.
57. Idem, 29.
58. Zie hiervoor ook: E.H. Cossee, 'Van Amsterdam naar Leiden. Het Remonstrants Seminarie tijdens het professoraat van Joannes Tideman (1855-1872)' in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, deel LV, afl 1, Leiden 1974, 74-83.
59. J. Tideman, *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634*, (2 delen) Amsterdam 1871 en 1872.
60. Idem, *De Remonstrantie en het Remonstrantisme. Historisch onderzoek*, Haarlem 1851, voor de reactie op Scholten zie het laatste gedeelte vanaf 110.
61. Zie bijvoorbeeld J. Tideman, 'De empirische grondslag der moderne theologie' in *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, nieuwe reeks, dl. V, 1862, idem, 'De kinderdoop' in T.K.M. von Baumhauer e.a.

(ed.), *Geloof en vrijheid. Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Rotterdam 1881, 15de jaargang, afl. 6, idem, 'Dogmatiek voor onzen tijd' in *Godgeleerde bijdragen voor 1865*, 1-52, idem, *Theologische Studien*, Amsterdam 1863.

62. David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (diss.), Amsterdam 1999, 163-164.
63. *Handelingen* 1870, 30.
64. Idem 1871, 17-20. Voor genoemd rapport van Tideman zie 61-70.
65. Idem, 73
66. In deze periode wordt het woord 'kerk' veelvuldig gebruikt voor 'gemeente'.
67. Deze Alkmaarse advocaat Meinardus Cohen Stuart dient goed onderscheiden te worden van zijn broer, de predikant Martinus Cohen Stuart die het réveil was toegedaan. *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*, 68, 1984, 59-62.
68. *Handelingen* 1872, 75-101.
69. Idem, 81.
70. In het volgende deel zal blijken hoe men een mogelijke verplaatsing gebruikte om van Tideman af te komen. Waarschijnlijk beseft Tideman hoe de verhoudingen liggen en houdt hij de eer aan zichzelf door om gezondheidsredenen op te stappen.
71. Het is opvallend dat Tideman in een advies aan de Sociëteitscommissie enige jaren eerder, in 1868, al een dergelijk scenario geschetst heeft. Brengt Tideman met deze woorden zijn tegenstanders op gedachten of voorvoelt hij iets van de veranderde tijdgeest? 'Of zouden wij misschien te meenen hebben, dat wij nu reeds meer kweekelingen aan die kweekschool, en meer misschien van dezulken, als wij dáár verlangen, zouden te wachten hebben, zoo in mijne plaats een jonger man, ligt van meer talent, misschien van meer modern literarische studie, en vooral van modernen geest aan haar hoofd werd geplaatst. [...] Neem ik in aanmerking, dat het juist de Hoogeschool van Leiden is, waar de uitstekend geleerde en zeer moderne Faculteit zeer weinig studenten in de theologie rondom zich vereenigt; dan durf ik voor ons van zulk eene verandering niet veel verwachten. Ik laat nog daar, of zulk eene bevordering van de moderne denkwijs en geest onder ons voor het bestaan onzer Broederschap wenschelijk zou zijn'. *Handelingen* 1868, 83-84. *Handelingen* 1872, 102-109.
72. Idem, 108.
73. Idem, 110-133
74. Idem, 120
75. Idem, 132.
76. Idem, 42.
77. Idem, 48-61.
78. Idem, 59.
79. Idem, 60.
80. *Handelingen* 1873, 58-59.
81. Idem, 96
82. *Handelingen* 1873, 118.
83. M. Cohen Stuart, *God die den wasdom geeft, alles. Afscheidwoord bij het nederleggen van zijn evangelie-bediening in de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam den 27 juli 1873*, Rotterdam 1873, 18-19.
84. Idem, 4.
85. Idem, 12-13.
86. W. van Oorde, *Ondervinding en Getuigenis. Gedachtenisrede op Zondag, den 11den Mei 1873 in het kerk-gebouw der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Haarlem, bij de herdenking zijner vijf-en-twin-tigjarige Evangeliebediening aldaar*, Haarlem z.j..
87. Idem, 13.
88. Ibidem.
89. *Handelingen* 1874, 14-15.
90. Hss. H.N. van Teutem, *Mijne betrekking tot de Broederschap*. Handschriftenverzameling van het Seminarium der Remonstranten, in bruikleen bij Universiteitsbibliotkeek Leiden.
91. Zie zijn 'Theologie en godsdienstwetenschap' in *De Gids* 30/2 (mei 1866), 205-244.
92. Zie hiervoor A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ont-wikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 19963, 153-232.

93. Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de betreffende jaargangen van de *Handelingen* en van J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten*, 1905[2]. Slechts bij letterlijke citaten zal de precieze vindplaats vermeld worden.
94. Zie ook J. Duivesteijn-Ockeloen, *De opkomst, bloei en teloorgang van de Remonstrantse Gemeente in Bleiswijk, 1610-1865* (doctoraal scriptie Open Universiteit Heerlen), Rotterdam 2003.
95. *Handelingen* 1866, 39.
96. *Handelingen* 1867, 17.
97. Idem, 18-19.
98. Over het voormalige Remonstrantse kerkje te Woerden is in 1925 geschreven door ds. F.W. Rappold. F.W. Rappold, 'De vroegere Remonstrantsche Kerk te Woerden' in *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, xxxvii (1925-1926), 144-147. Nader onderzoek van de heer J. Bak te Woerden leert dat het Rooms-Katholieke complex enige tijd geleden gesloopt is.
99. De overgang naar het onderwijs is een gebruikelijke stap in deze tijd. D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999, 273-277.
100. *Handelingen* 1882, 33.
101. Idem, 44-45.
102. *Handelingen* 1875, 23.
103. Idem, 50.
104. Het voorstel van Van Vollenhoven, voorzover het niet Schoonhoven betreft, wordt in de volgende paragraaf behandeld.
105. *Handelingen.* 1878, 129.
106. Idem, 131.
107. Idem, 154.
108. *Handelingen* 1883, 38.
109. *Biografische Naamlijst van de Remonstrantse Professoren Predikanten en Proponenten*, z.p., 1977, 74.
110. *Handelingen* 1868, 25-29 en 54.
111. Idem, 26-27.
112. Idem, 29.
113. *Handelingen* 1872, 94.
114. Idem 1872, 56. Deze gedachte, namelijk dat de Broederschap haar tijd heeft uitgediend, wordt uitgebreid besproken in hoofdstuk 3.
115. De Sociëteitscommissie heeft een onderzoek ingesteld waaruit blijkt dat de tractementen inderdaad erg laag zijn: '... de tractementen der predikanten nergens voldoende, bijna overal veel, zeer veel te gering zijn, om hun een fatsoenlijk bestaan te verzekeren. Sommige kerkeraden aarzelden niet te verklaren, dat zij niet begrepen, hoe hunne leeraars er mede konden rondkomen'. *Handelingen* 1873, 66.
116. *Handelingen* 1874, 58-59.
117. *Handelingen* 1876, 42. Het is overigens opvallend hoe weinig belang Hoenderdaal toekent aan dit voorstel. 'We horen weinig van de uitwerking van deze motie'. G.J. Hoenderdaal, *Maatschappelijke bewustwording en uitspraken van de Remonstrantse Broederschap*, (Kort bestek 20), Utrecht 1978, 5. Ook als het niet een directe uitwerking is van de motie is veel van wat er in de jaren hierna gebeurt te verklaren uit de achter de motie liggende gevoelens, namelijk dat de Broederschap uitgebreid moet worden en dat daarvoor propaganda moet worden gemaakt.
118. *Handelingen* 1877, 24-43.
119. Idem, 27.
120. 'Want die Broederschap is geen vereeniging voor inwendige zending, geen Zendelinggenootschap, maar een Broederschap van uitgeworpen hervormden, uitgeworpen, omdat hun de belijdenis en verkondiging des Evangelies naar hun opvatting ontzegd werd, en alleen tot een afzonderlijk kerkgenootschap vereenigd onder protest, zonder ooit hun rechten als leden der Ned. Herv. Kerk op te geven, en slechts voor zoolang als de behartiging hunner godsdienstige belangen en de uitoefening hunner godsdienstige rechten in Evangelische vrijheid en verdraagzaamheid, hun in de groote Herv. Kerk, waartoe zij behoorden, werd onmogelijk gemaakt'. Idem, 32.
121. Idem, 35.
122. Ibidem.
123. Idem, 38.
124. Idem, 78-79.

125. Nadere informatie over de Arnhemse gemeente is te vinden in: A.J. Maris, 'De Remonstrantse gemeente te Arnhem van 1878-1903' in *De Remonstrantse gemeente te Arnhem honderd jaar*, Arnhem 1978, 10-23 en E.W.H. Laman Trip-Kleinstarink, *Kerkelijk Leven in Arnhem. Historisch-sociografische schets, in het bijzonder van de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente*, z.p., 1958.
126. *Handelingen* 1878 (maart), 6.
127. Idem, 7.
128. Nadere informatie over dr. L.H. Slotemaker is te vinden in: D. Tjalsma, 'Dr. Lambertus Hendrik Slotemaker (1830-1911), godgeleerde en gevierd redenaar' in A.G. Schutte (ed.), *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992. Overal lieten zij hun sporen na*, Zutphen 1922, 211-221 en J. van Loenen Martinet, 'Levensbericht van Dr. L.H. Slotemaker' in *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1912, vanaf 148.
129. In deze commissie hebben zitting: De Vries van Heijst, Maronier, Hooykaas, Rogge en Bok.
130. 'Alle de tegenwoordige inschrijvingen zijn geschied "tot versterking van de kas der Broederschap in het algemeen", en "in het bijzonder om haar in staat te stellen, allereerst te Arnhem en waar dit verder noodig mocht blijken, hare roeping tot bescherming en handhaving harer beginselen te vervullen; allen echter ook op voorwaarde, dat door de Groote Vergadering op het verzoek der Arnhemsche broeders gunstig worde beschikt'. Idem, 24.
131. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1878, 42-43.
132. Aangenomen kan worden dat Van Teutem, Van der Hoeven en G. van der Pot tegengestemd hebben. Van de potentiële tegenstemmers waren afwezig C.W. van der Pot en J. Tideman.
133. Een groot gedeelte van de correspondentie aan Tiele is bewaard gebleven in de handschriftencollectie van de Bibliotheek van de Universiteit te Leiden. Zie hiervoor A.L. Molendijk, 'The Heritage of Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)' in *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis* 80 (2000), 78-114.
134. Brief van J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 01-02-1878 en brief van J.W. Bok aan B. de Vries van Heijst, I. Hooijkaas, J.H. Maronier en H.C. Rogge d.d. 01-02-1878, UBL, BPL 2709 C 1, 54 en 55.
135. Brief W. van der Hoeven aan C.P. Tiele, d.d. 03-02-1878, UBL, BPL 2709 C 3, 67.
136. Ibidem.
137. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele, d.d. 15-02-1878, idem nr. 57.
138. Ibidem.
139. Brief van J.W. Bok aan C.P. Tiele, idem nr. 58.
140. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 28-02-1878, 62.
141. Brief van J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 06-03-1878, idem nr. 63.
142. Informatie over de oprichting van de gemeente Groningen is te vinden in: *"... een in waarheid vrijzinnige gemeente". Beknopte geschiedschrijving van de Remonstrantse Gemeente Groningen*, Groningen 2003, *Remonstrants Gereformeerde Gemeente Groningen, 1878-1953*, Groningen 1953 en C.E. s' Jacob-Visser e.a., *Arminianen in Groningerland. Terugblik en uitzicht*, Groningen 1878. Zie ook B.C.J. Mosselmans, *Afscheidswoord tot een aandenken geschonken aan de leden en begunstigers der Remonstrantsche Gemeente te Groningen 1 maart 1891*, Groningen 1891, idem, *Toespraak gehouden den 7den Juni 1903 ter herdenking van het 25jarig bestaan der Remonstrantsche Gemeente te Groningen*, Lochem 1903 en idem, *Uit het leven voor het leven. Voordrachten en toespraken, opgedragen aan zijne gemeente, Groningen 1890*. Zie ook E.H. Cossee, '"Wij hebben wat anders en beters te doen". Ds. B.J.C. Mosselmans en de stichting der Remonstrantse Gemeente te Groningen' in G. van Halsema Thz. (e.a. ed.), *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen 1990, 261-266.
143. Brief B.C.J. Mosselmans aan C.P. Tiele d.d. 11-04-1878, nr. 82.
144. *Handelingen* 1878 2, 74.
145. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele, d.d. 29-05-1878, 67.
146. Brief van H.W. Kalff aan C.P. Tiele d.d. 22-05-1878, nr. 86.
147. *Handelingen* 1878,2 58.
148. Voor een overzicht van de geschiedenis van alle (nieuwe) gemeenten zie ook J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aanteekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten, tweede druk bewerkt door H.C. Rogge en B. Tideman*, Amsterdam 1905.
149. Zie voor de geschiedenis van deze gemeente: *De Remonstrantse Gemeente te Meppel 100 jaar. Beknopt overzicht van de geschiedenis der Remonstrantse Gemeente te Meppel van 17 december 1879 tot 15 december 1979, naar aanleiding van het 100-jarig bestaan*, z.j., z.p..
150. *Remonstrantse gemeente Lochem 1879-1979*, z.j., z.p.

151. Zie ook A.M. van Oosten Slingeland, *Gedenkschrift 1885-1985: Remonstrantse Gemeente Doesburg*, Doesburg 1985.
152. J.H. Maronier, *Wat willen de Remonstranten? Toespraak gehouden in de Remonstrantse Vereeniging te Doesborgh den 18 November 1877*, Doesborgh, 1877.
153. Voor informatie over deze gemeente zie *Remonstrantse gemeente te Hoogeveen 1886-1986*, z.j., z.p.. Zie ook Aalders, A.,'Remonstrantse Gemeente Hoogeveen. Geschiedenis' <http://www.remonstranten.org/-hoogeveen/ index.html>, april 2003.
154. Kenmerkend voor het belijdende karakter van de Broederschap rond het midden van de twintigste eeuw is de formulering in de Kerkorde van 1950. 'De geloofsbelijdenis vinde haar geregelde plaats in de eredienst. Zij worde op de hoogtijdagen voorgelezen'. *Kerkorde der Remonstrantse Broederschap* (1950), z.j., z.p..
155. Voor een uitgebreide bespreking van geloofsbelijdenissen binnen de Remonstrantse Broederschap zie E.J. Kuiper en Th.M. van Leeuwen, *Als een vuurbaken. Teksten over de functie van belijdenissen naar remonstrants inzicht*, Zoetermeer 1994 en J.F. Goud en K.J. Holtzapffel (ed.), *Wij geloven – wat geloven wij? Remonstrants belijden in 1940 en nu*, Zoetermeer 2004.
156. Vanaf 1928 krijgt dit eerste artikel van het reglement de naam beginselverklaring. Voor alle duidelijkheid zal deze term, hoewel een anachronisme, ook gebruikt worden voor de eerdere eerste artikelen van de eerdere Reglementen. Zowel in 1861 als in 1879 functioneert dit eerste artikel namelijk reeds als een beginselverklaring waarin het wezen van de Remonstrantse Broederschap tot uitdrukking wordt gebracht.
157. 'Aangezien de Leer der Waarheid, die naar de godzaligheid is, zoo als de Almagtige God dezelve heeft ingegeven in de H. Schriftuur, bijzonder des Nieuwen Testaments, vervat de laatste en volkomene openbaring van zijnen wil, gedaan door Jezus Christus, zijnen Zoon, moet dezelve ook altijd vastgehouden worden, en men onveranderd daarbij blijven en daarom blijft de Societeit der Remonstranten, door des Heeren genade, vast en onbewegelijk geresolveerd, om zich aan de H. Schriftuur onveranderlijk te houden, en dienvolgens aan de Christelijke gemeenten niets voor te dragen, te leeren of te prediken, dan hetgeen derzelve H. Schriftuur, volgens hare beste wetenschap, geheel en al gelijkvormig is, naardien dezelve H. Schriftuur is en blijft de eenige regel van alles, wat een mensch weten, gelooven, hoopen en doen moet, om zalig te worden'.
158. 'Ook blijft de Societeit eendragtig bij hetgeen dezelve in den jare 1620-1621, toen zij door de zoogenoemde Synode Nationaal te Dordrecht, met groot onregt gecondemneerd, en uit alle kerkelijke bedieningen uitgesloten zijnde, zich daarbij nog met vele calumnien overvallen, en zwaarlijk vervolgd en verdrukt vond, om de belijdenis der waarheid, die naar de godzaligheid is, bijzonder in het leerpunt van Gods eeuwige predestinatie, en de aanklevende punten, mitsgaders om den vrede der kerke, door onderlinge verdraagzaamheid, naar vermogen betracht te hebben, in de Latijnsche en Nederduitsche talen in openbaren druk heeft uitgegeven en verklaard, onder den titel: *Confessio sive Declaratio, enz., of Belijdenis of Verklaring van het gevoelen der Leeraren, die in de geunieerde Nederlanden Remonstranten worden genaamd, over de voornaamste artikelen der Christelijke Religie*'.
159. 'Als de Societeit verklaart, dat zij bij deze Belijdenis blijft, zoo is hare meening niet, dat zij dezelve houdt, of gehouden wil hebben, voor eenen regel des geloofs, [...] want zij kent geenen regel des geloofs buiten de H. Schriftuur, bijzonder des Nieuwen Testaments, gelijk boven gezegd is. Zij ook niemand aan deze Belijdenis of Verklaring preciselijk verbinden, als aan een rigtsnoer, waarvan men geen haar breedte zou mogen wijken, maar zij heeft, met die verklaring van haar gevoelen, geen ander oogmerk gehad, dan de Goddelijke waarheid meer aan den dag te brengen, den vrede der kerke te bevorderen, en te gelijk van zich te weren verscheidene blamen en valsche beschuldigingen, waarmede hare partijen haar hebben zoeken te bezwaren'. Het oogmerk van deze Belijdenis of Verklaring geen ander zijnde, dan de bevordering van de waarheid, godzaligheid en vrijheid van geweten, benevens de regte oefening der onderlinge verdraagzaamheid in het Christendom, zoo stelt de Societeit deze hare Verklaring zeer gaarne tot ieders onderzoek, genegen zijnde de nadere waarheid altijd plaats te geven, gelijk het behoort, wanneer dezelve haar zal aangewezen zijn. Haar eenig oogmerk is, het regte middelpad te houden tusschen de naauwe verbindtenis aan menschelijke schriften en regelen, in zaken van Godsdienst, aan de eene en de ongebonde licentie en ongeregeldheid, van alles, wat elk in den zin komt, in materie des geloofs, onbedachtelijk den volke voor te dragen, aan de andere zijde: gelijk dit in breede is aangewezen in de voorrede van de gezegde Belijdenis, bij welke voorrede, zoo wel als bij de Belijdenis, de Societeit der Remonstranten, bij dezen, verklaart zich te houden, terwijl zij hare tijdelijke Commissie aanbeveelt, om voor de nakoming van het gestatueerde in dit en de drie vorige artikels te zorgen'. Dit artikel geeft de Sociëteiscommissie de gelegenheid om Tiele aan te spreken op de uitgave van *De teekenen des tijds*.

160. *Is "De Remonstrantsche Broederschap op vijf Arminaansche artikelen gegrond?". Toespraak gehouden in de vereeniging "zelfstandig godsdienstig leven" op 20 November 1877*, Amsterdam 1877, 17. In 1877 schrijft Maronier over dit wijzigingsvoorstel in een noot bij een lezing voor de remonstranten te Doesburg: 'De woorden: "overeenkomstig de schriften," in het hoofdartikel, werden, in de vergadering die de wet herzag, na eene langdurige discussie, slechts met eene kleine meerderheid aangenomen. [...] Bij eene nieuwe herziening onzer wet, zullen dan ook de genoemde woorden zonder twijfel vervallen'. J.H. Maronier, *Wat willen de Remonstranten? Toespraak gehouden in de Remonstrantsche Vereeniging te Doesborgh den 18 November 1877*, Doesborgh 1877, 17. Ook Tiele spreekt hierover, een jaar later bij de inwijding van de gemeente Arnhem. 'Wij [de modernen] zouden enkele uitdrukkingen niet gekozen hebben; wij poogden zelfs – en 't waren niet louter modernen die het deden, maar ook een geloovig supranaturalist doch volbloed Remonstrant – wij poogden er eenige verandering in te maken. Het gelukte ons niet. Trouwens, 't is nu 17 jaren geleden; de nieuwe richting was nog in haar opkomst, haar vertegenwoordigers ook in ons midden waren nog weinige. Het gelukte ons niet, maar wij berustten met blijdschap. Wij wisten wel, hoe weinig letters en vormen bij ons beduiden, hoe machteloos zij steeds bij ons waren geweest, hoe er bij ons nooit aan gedacht werd daarvan wapenen tegen den broeder te smeden. Wij achtten ze vrij onschadelijk 't geen ook bij de uitkomst is gebleken. Wij zagen er in, wat er alleen mee bedoeld werd: een poging om uit te spreken, dat de Broederschap een Christelijk kerkgenootschap is, en men wist dat toenmaals niet beter dan in dien vorm te doen; de meerderheid achtte destijds die bepalingen nog kenmerkend voor het Christendom'. C.P. Tiele en L.H. Slotemaker, *Toespraken gehouden bij den inwijding der Remonstrantsche Gemeente te Arnhem op Zondag 7 April 1878*, Arnhem 1878, 8-9.
161. Brief J.A.M. Mensinga aan C.P. Tiele d.d. 08-05-1879, UBL, BPL 2709 C III, 101.
162. *Handelingen* 1879, 8.
163. Idem, 77.
164. Idem, 86-87.
165. Idem, 87-88.
166. Idem, 89-90.
167. Idem, 92.
168. De moderne richting volgt de schriftkritiek die de historiciteit van de bijbelse geschriften ontkent. Dientengevolge zijn ook de bijbelse geschriften menselijke geschriften. Zie ook mijn: 'Tiele als leidsman van de Remonstrantse Broederschap' in E.H. Cossee en H.D. Tjalsma (ed.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, Rotterdam 2002, 51-64.
169. *Handelingen* 1879, 93-94.
170. Idem, 95.
171. Idem, 95-96.
172. Idem, 97.
173. Idem, 98.
174. Idem, 136.
175. Idem, 155.
176. C.W. van der Pot sluit zich later aan bij dit standpunt. Bij de bespreking van de beginselverklaring spreekt hij als zijn mening uit dat dit alleen kan worden gewijzigd als de gemeente zelf gehoord is en niet alleen door zichzelf aanvullende kerkeraden. Idem, 159.
177. Idem, 162.
178. Ibidem.
179. Van Hooykaas (predikant te Rotterdam): De Broederschap der Remonstranten heeft met de Christelijke Gemeente aller eeuwen de bevordering van het godsrijk tot haar eenig doel en recht van bestaan. Zij is zich bewust, wettige afstammelinge en vertegenwoordigster van de oudNederlandsche reformatie te zijn. Getrouw aan haren oorsprong en hare geschiedenis, zal zij steeds, met besliste verwerping van allen leerdwang en uitsluitend het Evangelie van Jezus Christus als haren grondslag erkennende, haar grondbeginsel van vrijheid en verdraagzaamheid voorstaan en handhaven.
    Van B. Tideman (predikant te Haarlem): De Remonstrantsche Broederschap is eene Vereeniging van die Protestanten, welke krachtens het beginsel der Hervorming het Evangelie van Jezus in vrijheid en verdraagzaamheid belijden en verkondigen.
180. *Handelingen* 1879, 169.
181. Prof. Tideman, C.W. van der Pot, G. van der Pot, W. van Oorde en de kerk van Waddinxveen verklaren tegen te stemmen. Wie de andere tegenstemmers zijn is uit de bronnen niet duidelijk.
182. *Handelingen* 1879, 183.

183. Idem, 200.
184. Idem, 242-243.
185. Idem, 242.
186. Idem, 250.
187. Cursivering van mij, TB. Juist het spreken over Jezus Christus is bij modernen niet populair. Het gaat hun vooral om de mens Jezus, het zedelijke voorbeeld bij uitstek.
188. Geciteerd in *De Hervorming*, 21 juni 1879.
189. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 24-06-1879, 78.
190. Brief van C.W. van der Pot aan Grote Vergadering, 01-06-1880, HUA inv. 94.
191. J. Herman de Ridder, *Veertigjarige Evangeliedienst in de Remonstrantsche Broederschap herdacht*, 's-Gravenhage 1881.
192. Idem, 14.
193. Idem, 18-19.
194. Brief van G. van der Pot aan Grote Vergadering, 30-05-1881, inv. 94.
195. Naar de mondelinge traditie wil, zou Van der Pot zijn gemeenteleden geadviseerd hebben hervormd te worden na zijn overlijden.
196. C.E. Hooykaas, 'De plaats van de Broederschap in het Nederlandsche Protestantisme' in G.J. Heering (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919, 182.
197. D. Verdonk, *De gebroeders Hugenholtz en het ontstaan van De Vrije Gemeente* (niet uitgegeven doct. scriptie, theol. fac. RUL), Leiden 1981. E.H. Cossee, 'De Stichting van De Vrije Gemeente, haar voorgeschiedenis en uitwerking' in J.D. Snel e.a. (ed.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*. Twaalfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Delft 2000, 99-116.
198. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1878, 113-114.
199. Idem, 1878, 14-15.
200. *De Hervorming*, 4 mei 1878.
201. Zie hiervoor uitgebreider de paragraaf over het zelfbeeld.
202. Deze brochures worden hieronder besproken.
203. *De Hervorming*, 8 juni 1878.
204. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1878, 114-115.
205. *De Hervorming*, 22 juni 1878.
206. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1879, 361-373.
207. Idem, 362-363.
208. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1880, 1-12.
209. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele, d.d. 30-10-1877, 52.
210. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele d.d. 04-12-1877, 53.
211. J. van Leeuwen, *Toespraak tot de Remonstrantsche Gemeente te Berkel, gehouden op 1 october 1865, tenbesluite zijner Evangelie-bediening in haar midden*, Amsterdam 1865, 10-11.
212. *Handelingen* 1868, 55-87.
213. Idem, 63.
214. Idem, 72.
215. Idem, 82.
216. *Gedenkschrift van de viering van het 250-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, te Rotterdam op 1 en 2 Junij 1869*, Rotterdam 1869.
217. Idem, 6.
218. Idem, 12.
219. Het is waarschijnlijk dat deze lezing een voorstudie is van zijn monumentale *De Stichting der Remonstrantsche Broederschap 1619-1634*.
220. *Gedenkschrift*, 64.
221. 'Thans zijn wij in dit opzicht nog zoo verre niet. En wat het voortbestaan der Broederschap aangaat, hoe lang of hoe kort, hoe klein of hoe groot, dat is voor ons de hoofdzaak niet, maar dat zij wezenlijk en waardiglijk allereerst het levende Christendom in haren kring kweeke, en voorts de ééne, vrije, evangelische kerk in Nederland bevordere', idem, 77-78.
222. Idem, 22-23.
223. Idem, 24.

224. Ibidem.
225. Idem, 29-30.
226. Idem, 33-34.
227. Idem, 39.
228. Idem, 40 en 41.
229. Idem, 41.
230. Idem, 42.
231. Idem, 44-45.
232. M. Cohen Stuart, *God die den wasdom geeft, alles. Afscheidwoord bij het nederleggen van zijn evangeliebediening in de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam den 27 juli 1873*, Rotterdam 1873, 18-19.
233. Bedoeld is hier het besluit tot verplaatsing van het Seminarium, noot TB.
234. M. Cohen Stuart, *God die den wasdom geeft*, 16-19.
235. Geciteerd in: *De Hervorming*, 4 mei 1878.
236. J.H. Maronier, *Wat willen de Remonstranten? Toespraak gehouden in de Remonstrantsche Vereeniging te Doesborgh den 18 November 1877*, Doesborgh, 1877.
237. Idem, 16-17.
238. Idem, 16-17.
239. J.W. Bok, *Is "de Remonstrantsche Broederschap op vijf Arminaansche artikelen gegrond?". Toespraak gehouden in de vereeniging "Zelfstandig godsdienstig leven" op 20 November 1877*, Amsterdam 1877.
240. Idem, 9.
241. Idem, 10. Bok heeft dit standpunt al eerder verwoord in zijn functie als lid van de commissie van vijf kerken in 1872. Zie hierboven.
242. Idem, 10-11.
243. Idem, 13-14.
244. Idem, 16.
245. Idem, 25-26.
246. Idem, 27-28.
247. C.P. Tiele en L.H. Slotemaker, *Toespraken gehouden bij de inwijding der Remonstrantsche Gemeente te Arnhem op Zondag 7 April 1878*, Arnhem 1878.
248. H.V. Hogerzeil, *Naar de Remonstrantsche Broederschap?*, Arnhem 1878.
249. C.P. Tiele en L.H. Slotemaker, *Toespraken*, 7.
250. *Idem*, 10.
251. *Idem*, 12.
252. *Idem*, 14. Een jaar later zal overigens blijken dat de Arnhemse gemeente, eenmaal toegetreden tot de Broederschap, wel degelijk de vrijheid neemt om voorstellen te doen bij de vaststelling van het nieuwe reglement van de Broederschap die een verwijdering betreffen van elementen die niet pasten bij de moderne geloofsopvatting. Hierin gaan de nieuwe gemeenten veel verder dan de bestaande. Zie hiervoor de bespreking van de Grote Vergadering bij het vaststellen van de nieuwe beginselverklaring in 1879.
253. Idem, 20-21.
254. Idem, 23.
255. Idem, 26.
256. Idem, 27.
257. C.P. Tiele en B.C.J. Mosselmans, *Toespraken gehouden bij de inwijding der Remonstrantsche Gemeente te Groningen op Zondag, 28 Juli 1878*, Groningen 1878.
258. Idem, 3-4.
259. Idem, 5.
260. Idem, 7.
261. Idem, 8-9.
262. Idem, 10.
263. Idem, 21-22.
264. Idem, 25-26.
265. Idem, 27.
266. B.C.J. Mosselmans, *Toespraak gehouden den 7den Juni 1903 ter herdenking van het 25jarig bestaan der Remonstrantsche Gemeente te Groningen*, Lochem 1903, 7.

267. J.H. de Ridder, *Veertigjarige evangeliedienst in de Remonstrantsche Broederschap herdacht*, ‘s Gravenhage 1881.
268. Idem, 23-24.
269. Opvallend is dat De Ridder actief is geweest binnen de commissie die aan fondsenwerving heeft gedaan om de opname van nieuwe gemeenten, in het bijzonder die te Arnhem, mogelijk te maken. Zie hierboven.
270. J.H. de Ridder, *Veertigjarige evangeliedienst*, 21-22.
271. C.E. Hooykaas, ‘De plaats van de Broederschap in het Nederlandsche Protestantisme’ in G.J. Heering (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919, 163-186, in het bijzonder vanaf 176.
272. Idem, 180-181.
273. Voor een overzicht van de ledenaantallen zie tabel op blz.00. Zij zijn ontleend aan de jaarlijkse tabellen in de *Handelingen*, terwijl steeds het aantal algemene leden van een gemeente opgeteld wordt bij de gewone leden.
274. Zo stond C.L. de Jong (een leerling van Tideman en de moderne richting toegedaan) van 1866 tot 1906 in Nieuwkoop. Zijn collega H.A. van Oorde diende van 1859-1866 de gemeente te Hazerswoude, terwijl hij daarna tot zijn emeritaat in 1908 predikant in Zwammerdam was. In zijn in memoriam in *URB* wordt vooral zijn plichtsgetrouwheid geroemd als secretaris van de Algemene Vergadering en later daarbij ook van de Commissie voor de remonstranten in de verstrooiing. *URB* 1919-1920 (31), 17-19.
275. De predikant van Frederikstad, J.A.M. Mensinga, wordt hier niet tot de nieuw-modernen gerekend omdat hij niet behoort tot de grote groep predikanten die overkomt naar aanleiding van de verslechtering van positie van moderne hervormden na 1867. Hij is tot 1850 predikant in verschillende hervormde gemeenten. Hij zal pas enige tijd nadat hij predikant van de gemeente Frederikstad is geworden overgaan tot de Remonstrantse Broederschap. Mensinga is wel de moderne richting toegedaan.
276. De bijzondere positie van de Verenigde Christelijke Gemeente als samenwerkingsverband van doopsgezinden en remonstranten sluit een indeling in deze categorie niet uit. Zij beroept in 1881 buiten de Doopsgezinde en Remonstrantse predikanten om de hervormde predikant W.M. de Vries, die in deze jaren waarschijnlijk hervormd blijft, althans zich niet aansluit als lid bij de Verenigde Christelijke Gemeente.
277. *Handelingen* 1880, 16-18, het citaat staat op 16.
278. *Handelingen* 1881, 14-15 en 65-71.
279. Leden van deze commissie zijn Joost van Vollenhoven (vast lid van de vergadering en bestuurslid te Rotterdam), prof. Tiele, J.G. Brouwer Nijhoff (afgevaardigde van Utrecht), J. van der Hoop (afgevaardigde van Rotterdam) en B.G. de Vries van Heijst.
280. *Handelingen* 1882, 18, 55-59 en 125-127.
281. HUA, inv. 101.
282. *Handelingen* 1883, 15, 53, 81-82 en 89-95.
283. Artikel 17, dat stelt dat schriftelijke adviezen of amendementen toegelicht moeten worden.
284. *Handelingen* 1884, 16, 29-31.
285. Zie *Staat in de Vrijheid*, 106.
286. Archief van de Remonstrantse gemeente Waddinxveen, Notulenboek 1893-1950, notulen van de vergadering van 25 april 1897. Dit archief bevindt zich in de Remonstrantse Kerk te Waddinxveen.
287. Verslag van de gemeente Waddinxveen aan de Commissie tot de Zaken, brief Van der Pot aan Sociëteitscommissie, 3 Februari 1896, HUA, inv. 664.
288. Notulenboek, 2 juli 1897, 23 mei en 25 augustus 1898. Zie voor deze brand: G. van der Pot, *Na den bliksembrand. Toespraak gehouden in de Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Waddinxveen op 4 juli 1897*, Hoenderloo, 1897. Dit geschrift bevindt zich onder meer in het Gemeentearchief Rotterdam, Archief Van der Pot, inv. D 28.
289. Idem, 13 november 1898.
290. Overigens is deze weergave van het besluit in de notulen van Waddinxveen niet correct, zie *Handelingen* 1899, 109.
291. Notulen 4 juni 1899.
292. *Handelingen* 1906, 20.
293. Idem, 28.
294. Brief G. van der Pot aan C.P. Tiele, 29-10-1890, UBL BPL 2709 C 3, 187. Ook vindt er een kleine, vriendelijke correspondentie plaats bij het overlijden van de vader van G. van der Pot, Combertus Willem, idem, 193, 196 en 204.
295. *URB* 1906-1907 (18), 164-165.

296. Notulen van 10 januari 1907.
297. HUA, inv. 664, verslag over het jaar 1907.
298. Ibidem.
299. Idem, Verslag over het jaar 1908.
300. Idem, verslag over het jaar 1909.
301. Ibidem.
302. Van 1827 tot 1830 was hij predikant te Waddinxveen.
303. J.W. Bok aan C.P. Tiele, 26-2-1886 en 3-3-1886, UBL BPL 2709 C I, 121 en 122.
304. '... en ten opzichte van Gouda mogen wij berichten, dat de opgave van 430 leden in plaats van 530, zoo-als ten vorigen jare, gegrond is op eene vergelijking van de ledenlijst met de cijfers, bekend bij den Burgerlijken Stand, zoodat deze buitengewoon groote achteruitgang niet werkelijk heeft plaatsgehad, maar het vermoeden wettigt, dat vroegere opgaven te hoog zijn geweest'. *Handelingen* 1904, 30-31. 'De schijnbare vermindering in ledental te Gouda is toe te schrijven aan eene nauwkeuriger controle dan tot dusver gehouden werd. Dit jaar werd voor het eerst een gedrukte ledenlijst samengesteld, waardoor juister dan te voren het ledenaantal is bepaald'. *Handelingen* 1905, 36.
305. J.M.J. Boerema, *De afscheidingsbeweging in het derde kwart van de 19e eeuw en de stichting van een Remonstrantse gemeente in de stad Groningen*. Deze scriptie bevindt zich in de bibliotheek van het gemeentearchief te Groningen.
306. Boerema maakt melding van een 70-jarige vrouw die zich aanmeldt als lid van de gemeente, maar kort daarop weer opzegt om haar plaats in het Pepergasthuis niet in gevaar te brengen. Zie idem, 35.
307. C.E. s' Jacob, 'Wat bezielde de gemeente in 1878' in E. Huizinga e.a. (ed.), *Arminianen in Groningerland*, 10.
308. Ibidem.
309. J. Tideman, *Biografische Naamlijst*, Amsterdam 1905[2], 373.
310. *URB* 1889-1890 (1), 159-164 en 1905-1906 (17), 150.
311. Zo is het bijvoorbeeld geregeld in Amsterdam, bij de Remonstrantse gemeente en bij de Vrije Gemeente.
312. Th.M. Elshof-Beuvens, *Godsdienst in Doesburg buiten de volkskerk. Een onderzoek naar de geschiedenis van zes kerkgenootschappen na 1796* (doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, KUN), z.p. 1998, 36-47.
313. Hier wordt de volgende definitie gehanteerd. 'Remonstrant' zijn zij die hun opleiding aan het seminarium hebben afgelegd en via het proponentsexamen van de Broederschap predikant geworden zijn. De 'Hervormden' hebben hun opleiding elders genoten en zijn eerst predikant geweest in één (of meerdere) gemeenten van die kerk.
314. Het betreft: J.H.W. Bisschop Boele, G. Buisman, G. van Gorkom, J.G. Hagen, P. Heering, I. Hooykaas sr, A.K.E. Horst, A.P.G. Jorissen, B.C.J. Mosselmans, L.R. Oldeman, H.L. Oort, A.M.A. Reijnders, H.P. Schim van der Loeff, L.H. Slotemaker, W.H. Stenfert Kroese, W.A. Terwogt en W.M. de Vries.
315. *Handelingen* 1880, 9.
316. In een beperkt aantal bronnen komt de spellingsvariant 'Beyerman' voor. In dit proefschrift wordt de hoofdvorm van de naam gebruikt, behalve in citaten en literatuurverwijzingen die de variant gebruiken.
317. Lees Struben, noot TB.
318. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele, 10?-02-1883, UBL BPL. 2709 C III, 98.
319. Brief B. Struben aan C.P. Tiele, 27-05-1889, UBL BPL 2709 C 3, 170.
320. Ibidem. Art. 84 van het *Algemeen Reglement* beperkt de beroepbaarheid van niet-remonstrantse predikanten. Slechts wanneer er geen remonstranten beroepbaar zijn (het aantal predikantsplaatsen het aantal predikanten en proponenten overstijgt) mag er buiten de Broederschap worden beroepen.
321. Brief B. Struben aan C.P. Tiele, 15-09-1889, UBL BPL 2709 C 3, 173 en J.H. de Ridder aan C.P. Tiele, idem, 174.
322. Brief H.J. Steghgers aan C.P. Tiele, 12-04-1891, UBL BPL 2709 C 3, 192.
323. Zie hieronder, hoofdstuk 3.
324. Brief J.W. Bok aan C.P. Tiele, 14-11-1881, UBL BPL 2709 C 1, 95.
325. Brief H.N. van Teutem aan C.P. Tiele, 05-02-1880, UBL, BPL 2709 C 3, 107.
326. Van Teutem acht zoon G. van der Pot dus geen geschikte kandidaat voor Rotterdam! Hij is de enige predikant van die richting.
327. Brief J.H. Maronier aan C.P. Tiele, 18-01-1888, UBL BPL, 2709 C 3, 145.
328. J.W.F. Dorleyn e.a., *De Remonstrantse Kerk te Delft 1639-1989*, Delft 1989, 41.
329. *Handelingen* 1885, 28-30.
330. *Handelingen* 1888, 69. Opvallend in dit citaat zijn de 'zwevende Vereenigingen van de NPB'. Het klinkt

alsof het vanzelfsprekend is dat de Broederschap die inlijft. De bescheidenheid om niet op 'proselietenjacht' te gaan is hier niet meer herkenbaar.

331. Idem, 74.
332. *Handelingen* 1889, 64.
333. Ibidem.
334. Idem, 104.
335. *URB* 1889-1890 (1), 74-81 en 82-87.
336. *Handelingen* 1894, 74.
337. Er zijn ook pogingen hiertoe geweest in Haarlem en Middelburg.
338. Voor een beschrijving van de geschiedenis van vrijzinnigen in Leiden zie K.M. Witteveen, 'Honderd jaar Vrijzinnig Hervormd in Leiden' in *Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse. Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Verenging van Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest*, Leiden, 1998, 9-86. Zie ook C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*, Kampen 2005, 264-267.
339. H. Oort, *Het antwoord van den kerkeraad*, z.p., z.j., 3.
340. Idem, 7-8.
341. Eerder al was Van Manen betrokken bij een streven in Vlaardingen om te verhinderen dat vrijzinnigen de Hervormde Kerk zouden verlaten. Zie hiervoor Eduard Verhoef, *W.C. van Manen. Een Hollandse Radicale theoloog*, Kampen 1994, in het bijzonder 52.
342. H. Oort, *Het antwoord van den kerkeraad*, z.p., z.j., 15.
343. W.C. van Manen, *Wat nu? Aan de vrijzinnige leden der Ned. Hervormde gemeente te Leiden : een voorstel*, Leiden 1897.
344. Idem, 13.
345. *Handelingen* 1897, 37.
346. *Handelingen* 1898, 33-34.
347. H.G. Hagen, *Mijne verhouding tot de vrijzinnige hervormden te Leiden*, Leiden 1899.
348. Idem, 21-22.
349. Idem, 24.
350. Idem, 51.
351. De geschiedenis van deze gemeente wordt beschreven in: J.F. van Eck (ed.), *Vrijheid en verdraagzaamheid. Jubileumboekje, samengesteld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente Dordrecht, haar ontstaan en eerste ontwikkeling*, Dordrecht 1997; E.H. Cossee (e.a.), *Eenheid in het nodige. Gedenkboekje, samengesteld ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan der Remonstrants Gereformeerde Gemeente te Dordrecht*, Dordrecht 1977 en E.H. Cossee, 'De Remonstrantse Gemeente te Dordrecht' in *Kwartaal en teken*, jrg. 4, no. 1). Zie ook F. van Eck, *Huis van steen en woord. Remonstrantse Kerk 1901-2001*, Dordrecht 2001.
352. Zie onder meer het eerste gedrukte verslag van de Remonstrantse gemeente te Dordrecht over het jaar 1897-1898, Gemeentearchief Dordrecht, Archief Remonstrantse gemeente, inv. 147. (Hierna aangehaald als GAD + inv. nr.)
353. GAD, inv. 12 en 63.
354. GAD, inv. 1.
355. Idem, brief 23-11-1896, GAD inv. 12 en 63.
356. Regelmatig zijn er voorstellen in de hervormde synode besproken die de richtingenstrijd zouden moeten beslechten. Uiteindelijk sneuvelden deze voorstellen telkens. Zie hieronder voor de remonstrantse reactie hierop.
357. Brief 27-08-1897, GAD Inv. 63.
358. Een verslag van deze bijeenkomst is onder meer te vinden in de *Dordrechtsche Courant*, 4 oktober 1897.
359. Het is zeer opvallend dat de gemeenten Delft, Amersfoort en Schoonhoven genoemd worden. Deze gemeenten bestonden reeds voor de opkomst van het modernisme. Wel zijn deze gemeenten sterk gegroeid. Delft en Amersfoort zijn tot twintig keer gegroeid in de periode 1845-1900.
360. *De Hervorming*, oktober 1897.
361. Zie A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 19863, 218-219. Zie ook C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*, Kampen 2005, 250-253.
362. 'Dordrecht' ingezonden brief van W.Schuurman en B.D. Eerdmans in *De Hervorming*, 9-10-1897.

363. Brief H.Y. Groenewegen, 15-10-1897, GAD inv. 12 en 63.
364. *De Hervorming*, 26 oktober 1897.
365. 'Met het welgegrond vertrouwen, dat gij mijn beleefd bedanken billijken, mijne handelwijze op de juiste waarde schatten zult, en mijn wensch zult aannemen, dat uw door mij gewaardeerd, doch geenszins gedeeld streven moge medewerken tot bevordering van de ware vroomheid in Dordrecht, noem ik mij hoogachtend [...]', brief van Keller van Hoorn aan bestuur, 30-10-1897, nr. 47, GAD inv. 12 en 63.
366. Brief P. Steen aan bestuur Remonstrantse vereniging, 29-10-1897, GAD inv. 12 en 63, nr. 48.
367. Brief Schim van der Loeff, 13-11-1897, GAD inv. 12 en 63, nr. 66.
368. Notulen van het bestuur, 27 maart 1898, GAR, Rem.Ger. Gem. inv. 21. Wel dient het stel telkens na het avondmaal terugbezorgd te worden
369. Zie *Algemeen Reglement* artt. 110-115.
370. De uitzondering van Lochem is te meer opmerkelijk daar deze nieuwe gemeente, zoals gezegd, ook veel leden kende die niet tot de hogere sociale laag behoorden: de boeren/pachters van het Landgoed De Cloese en de werknemers van de Naeffs fabriek.
371. Voor deze tabellen is gebruik gemaakt van peiljaren. Deze jaren zijn uitgezocht op een zo groot mogelijk aantal nieuwe gemeenten dat voor het doel collecteert. Steeds is uitgerekend hoe groot het percentage, opgebracht door de uitgekozen gemeenten, van de totale opbrengst voor deze collecte is. Voor het percentage van de leden is steeds gekeken naar die gemeenten die voor dat jaar werkelijk bijgedragen hebben. In deze tabellen is dus geen rekening gehouden met het feit dat bepaalde moderne gemeenten niet bijgedragen hebben. Wanneer dit wel zou gebeuren, worden de percentages anders en is de relatieve bijdrage van nieuwe gemeenten nog veel kleiner. De peiljaren zijn voor de twee collecten niet gelijk daar de gemeenten niet elk jaar voor beide doelen collecteren.
372. Arnhem, Groningen en Meppel.
373. Arnhem, Groningen, Hoogeveen en Lochem.
374. Arnhem, Groningen, Lochem en Meppel.
375. Arnhem, Dordrecht, Groningen, Lochem en Meppel.
376. Arnhem, Groningen en Lochem.
377. Arnhem, Groningen, Hoogeveen, Lochem en Meppel.
378. Groningen, Hoogeveen, Lochem en Meppel.
379. Doesburg, Dordrecht, Groningen, Hoogeveen, Lochem en Meppel.
380. Voor deze conclusie is het niet nodig om ook onderzoek te doen naar andere collecten ter plaatse. Nergens blijkt uit de bronnen dat de financiële situatie in Groningen problematischer is dan elders. Verder is van belang de wijze van inzameling voor de Broederschap. Hier is sprake van een inschrijving bij leden. Leden worden dus individueel gevraagd bij te dragen aan de Broederschap. Als zij dat veel minder dan gemiddeld doen (waarbij het gemiddelde bepaald wordt door een zeer groot aantal leden in veel verschillende gemeenten) is de conclusie evident genoeg.
381. De informatie over het NZG is voornamelijk ontleend aan: A.J. van den Berg, *Kerkelijke strijd en zendingsorganisatie. De scheuring in het Nederlands Zendelinggenootschap rond het midden van de negentiende eeuw*, Zoetermeer 1997. Zie ook F. Rosingh, 'Remonstrantse Broederschap en Zending, een historisch overzicht' in A.M. van Peski (ed.), *Oecumene en Remonstrantse Broederschap: het wederzijds appèl*, Lochem 1961 (Oriëntatiereeks, nieuwe reeks nr. 2, 1961: 2), 1-12.
382. *Handelingen* 1897, 66.
383. De informatie over de NPB is o.a. ontleend aan: *Doel en werkkring van den Nederlandschen Protestantenbond*, Amsterdam 1886, *De Nederlandsche Protestantenbond 1870-1895*, Amsterdam z.j., H.U. Meijboom, *De Nederlandsche Protestantenbond van 1870-1920. Rede uitgesproken te Utrecht den 26sten October 1920 ter gelegenheid van het gouden feest van den bond*, Groningen 1921, A.A.H. Hoytink, 1870/1970. 100 jaar N.P.B., z.p. 1970, P.J.C. Korver, '125 jaar NPB: kerk of vereniging' in E.A. Delvaux-den Boer (e.a., ed.), *Balans in Beweging. Contouren van een vrijzinnige geloofsgemeenschap*, Zwolle 1996 en D. Jansen, 'Kan er uit Nazareth iets goeds komen? 'Onze Krans' te Dokkum: een opmaat van de Nederlandse Protestantenbond' in *DNK* 1996 (19, nr. 44), 1-18. Zie ook de scriptie P.J.C. Korver, *De geschiedenis van de NPB: 125 jaar kerk of vereniging*. 384. De eerste jaren wordt gesproken van het Protestantenbond, daar bond afgeleid is van verbond. Later zal men grammaticale regels terzijde schuiven en spreken over de bond. Hier wordt de laatste aanduiding gebruikt.
385. Naar de geschiedenis van de NPB is relatief weinig onderzoek verricht. Slechts op details bestaan er diepgravende studies. De in een vorige noot genoemde literatuur is geschreven ten behoeve van verschillende jubilea van de bond. Nader onderzoek naar deze organisatie en haar belang voor de ontwikkeling van het modernisme in Nederland is zeer gewenst. In dit proefschrift kan nu noodgedwongen slechts op een

beperkte wijze ingegaan worden op de NPB en de wijze waarop deze zich verhoudt tot de Remonstrantse Broederschap. De dissertatie, C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*, Kampen 2005, biedt vanuit het perspectief van Eerdmans een interessante kijk op bepaalde ontwikkelingen binnen de NPB.

386. H.U. Meyboom, *De Nederlandsche Protestantenbond van 1870-1920*, Groningen 1921, 5.
387. Verslagen van het Hoofdbestuur en van de Commissies aangaande de Staat en de Werkzaamheden van den Nederlandschen Protestantenbond en Beschrijving van den ... Nederlandschen Protestantendag. Deze beide reeksen zijn doorgenomen voor de onderzochte periode.
388. *Handelingen* 1890, 30-31.
389. *Verslag* 1888/1889, 3.
390. *Verslag* 1889/1890, 7.
391. *URB* 1895-1896 (7), 77-80.
392. Idem, 78.
393. *URB* 1889-1890 (1), 131-142.
394. *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 1889, 314-338.
395. *URB* 1889-1890 (1), 136.
396. Idem, 140.
397. Idem, 142.
398. P.H. Hugenholtz, 'Remonstrantsche Broederschap of Vrije Gemeenten?' in *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 1890, 200-207.
399. De Vrije Gemeente wil bewust anti-kerkelijk zijn en alle kerkelijkheid weren. Zo hebben leden van deze gemeente die ook lid zijn van een kerkgenootschap geen stemrecht. *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 1890, 369-379.
400. Idem, 206-207.
401. *URB* 1890-1891 (2), 8-17.
402. Idem, 8.
403. Idem, 14.
404. Idem, 15.
405. *URB* 1901-1902 (13), 12-28, citaat op 28.
406. *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 1901, 307-309.
407. *URB* 1901-1902 (13), 115.
408. *Handelingen* 1881, 12.
409. *Handelingen* 1883, 11-12.
410. *URB* 1892-1893 (4), 66-70.
411. Idem, 69.
412. *URB* 1893-1894 (5), 76-78.
413. *URB* 1896-1897 (8), 81-83.
414. Idem, 83.
415. *URB* 1897-1898 (9), 86-88.
416. Idem, 88.
417. *URB* 1899-1900, (11), 63-64.
418. Idem, 64.
419. *URB* 1889-1890 (1), 28-35.
420. Idem, 29.
421. Idem, 31.
422. *URB* 1889-1890 (1), 73-78.
423. 1890-1891 (2), 146-154.
424. Idem, 151.
425. Idem, 154.
426. *Handelingen* 1882, 44-55, 85-97 en 144-159.
427. Idem, 148.
428. Idem, 50-51.
429. Het is opvallend dat nu juist deze twee, zeer moderne, wellicht niet al te zeer remonstrantse, predikanten dit standpunt toegedaan zijn.
430. *Handelingen* 1882, 93.
431. *Handelingen* 1889, 30-31.

432. *Handelingen* 1905, 38-39.
433. *Handelingen* 1906, 37.
434. *Handelingen* 1908, 29 en 118-121.
435. *Handelingen* 1881, 28.
436. *Handelingen* 1886, 51-53.
437. *Handelingen* 1887, 52-54 en 72-75.
438. Idem, 52-53.
439. Idem, 73.
440. *Handelingen* 1889, 43.
441. *Handelingen* 1893, 8-9, 55 en 82-86.
442. *Handelingen* 1896, 9.
443. Idem, 63.
444. Hier blijkt dat ook in Middelburg pogingen zijn geweest om vrijzinnigen te organiseren tot een remonstrantse gemeente.
445. 'Want terwijl thans die arme broeders en zusters in de verstrooiing òf zich zelf helpen òf op andere wijze geholpen worden, zouden zij bij het vernemen, dat er een fonds voor hen geschapen was, plotseling opwaken, en misschien in grooten getale zich aanmelden om te genieten van die heerlijke instelling, die er toch immers wezen zou om gebruikt te worden. Armbesturen en Hervormde Diakonieën zouden zich haasten zulke personen naar ons fonds te verwijzen, want hoe gaarne een College ook bedeelen moge, nog liever schuift het zich zodra mogelijk een bedeelde van den hals'. *Handelingen* 1897, 49.
446. *Handelingen* 1898, 8-9, 49-54, 93-96.
447. *Handelingen* 1898, 53.
448. *Handelingen* 1900, 24-26.
449. Idem, 25.
450. *Handelingen* 1902, 112-126 en 181-182.
451. Idem, 117.
452. Handelingen 1904, 11-14, 52-53 en 100-104.
453. Handelingen 1906, 12, 62 en 116-117.
454. Handelingen 1907, 6-7, 57-58, 86-91 en 102-110.
455. Idem, 108-109.
456. Als enige levensbeschrijving is mij bekend: M. Niemeijer, *Dr. L.N. de Jong (1869-1937)*, Gouda 1941 (In de serie Probleemcomponisten, nr. 1, uitgegeven door de Nederlandse Bond van Probleemvrienden). In deze publicatie wordt vooral ingegaan op de schaakcomposities door De Jong gemaakt. Nadere informatie over zijn proponentsexamen is ontleend aan het *Album Studiosorum* van het Seminarium der Remonstranten (lopend archief van het Seminarium der Remonstranten te Leiden).
457. Ibidem.
458. L.N. de Jong, *De grondslag onzer Wereld- en Levensbeschouwing*, Schiedam 1902.
459. K. Tissingh, 'De kerk te Ruinen' in *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 1926 (44), Assen 1926, 99-101.
460. *URB* 1896-1897 (8), 179-189.
461. Idem, 188.
462. *URB* 1897-1898 (9), 59-67.
463. Idem, 66.
464. Idem, 90-103.
465. Idem, 96.
466. Idem, 97.
467. Idem, 103.
468. Idem, 103-108 en 130-140.
469. Idem, 107.
470. Idem, 137-138.
471. Idem, 171-180.
472. Idem, 173.
473. Idem, 179.
474. Idem, 180.
475. Zie idem, 205-214. Voor het vervolg van de discussie zie ook *idem*, 1898-1899 (10), 29-33, 64-73, en 117-134.
476. 'De openbaring Gods in de natuur, *idem*, 161-171.

477. Brief L.N. de Jong aan H.P. Schim van der Loeff, secretaris van de Sociëteitscommissie, 26-3-1900, HUA inv. 192 nr. 156.
478. *URB* 1901-1902 (13), 12-28 en 33-47.
479. Idem, 46-47.
480. Brief L.N. de Jong aan Sociëteitscommissie, 16 maart 1900, HUA inv. 192.
481. Brief L.N. de Jong aan H.P. Schim van der Loeff, d.d. 20-3-1900 HUA inv. 192.
482. Brief L.N. de Jong, 26-3-1900, nr. 156 HUA inv. 192.
483. Brief L.N. de Jong aan C.D. Sax, 27-3-1900 HUA inv. 192.
484. Ibidem.
485. L.N. de Jong, *Het eene noodige. Een laatst woord als Remonstrantsch Predikant*, Schiedam 1900.
486. Idem, 12.
487. Idem, 14.
488. Idem, 17.
489. Brief C.D. Sax aan H.P. Schim van der Loeff, 2-4-1900 HUA inv. 192.
490. Rondschrijven Sociëteitscommissie, nr. 169.
491. Telegram van C.P. Tiele aan C.D. Sax, 7-4-1900, HUA inv. 174.
492. Brief C.D. Sax aan H.P. Schim van der Loeff, 9-4-1900, HUA inv. 192 nr. 174.
493. Ibidem.
494. Brief B. Tideman aan H.P. Schim van der Loeff, 14-5-1900. HUA inv. 192 nr. 205.
495. Deze gevoelens zullen enerzijds gebaseerd zijn op zakelijke verschillen van mening over bijvoorbeeld de naam van de remonstrantse gemeenten (Tideman handhaaft de langere naam) en de positie van het Seminarium binnen de Broederschap (zie hiervoor) en anderzijds persoonlijke zaken. Het lijkt erop dat de verhouding Tideman-Tiele niet de beste is en wellicht is dat te verklaren uit het feit dat Tiele de vader vanTideman, J. Tideman is opgevolgd, waarbij deze opvolging niet zonder strijd is verlopen.
496. Rondschrijfbrief van Sociëteitscommissie, nr. 209 HUA inv. 192.
497. Brief C.L. de Jong aan H.P. Schim van der Loeff, 24-4-1900, HUA inv. 192 nr. 188.
498. *Handelingen* 1900, 20.
499. Brief L.N. de Jong aan H.P. Schim van der Loeff, 15-5-1900, HUA inv. 192 nr. 207.
500. Rondschrijfbrief van de Sociëteitscommissie, nr. 209 HUA inv. 192.
501. *URB* 1900-1901 (12), 19-23
502. Idem, 23.
503. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1897, 315.
504. *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, 1900, 204.
505. O.a. *Idem*, 256-267.
506. L.N. de Jong, *Verlossing!*, Schiedam 1900.
507. Idem, 36.
508. *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 1901, 310.
509. Hier dank ik mw. B. Bicker Caarten-Haentjens voor allerlei nadere toelichtingen en voor het gebruik van enige stukken uit het familiearchief. Voor het geschil zie ook *Kerkgebouw Remonstrantse Gemeente te Haarlem honderd jaar 1887-1987*, z.p., z.j., 47-49.
510. Over Haentjens zie N. Blokker, 'Bij het verscheiden van Antonie Hendrik Haentjens' in *Remonstrants Weekblad*, 27 april 1968, W.B.-Z 'Dr. A.H. Haentjens. 15 September 1901-1931' in *URB* 1930-1931 (42), 92-93, W.Bl.-Z, 'Vijf en twintig-jarige ambtsvervulling van A.H. Haentjens' in URB 1924-1925 (36), 46, P. Smits, 'De theologische ontwikkelingsgang van het Haagsch Genootschap in zijn tweede eeuw' in *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*, 's-Gravenhage 1985, 59-70, vooral 69-70 en P.M. Luca s.v. 'Haentjens, Antonie Hendrik' in *BLNP*.
511. In 1901 schrijft de consulent H.P. Schim van der Loeff een brief ter felicitatie van het bestuur bij het beroep van Haentjens: 'Ik weet [...] dat de keus van stemgerechtigden voor velen Uwer eene teleurstelling was, maar ik weet ook, dat Gij u als vroede mannen bij de beslissing van de stembus nederlegt'. Hier tegenover staat het gedicht van het bestuurslid De Fouw in 1903, wanner Haentjens bedankt voor een op hem uitgebracht beroep:

''k Hoor 't hem nog zeggen en ik reken
't Was in ons eerste samenzijn:
"Mijn werk moog' voor mij-zelven spreken",
En d'uitkomst kon niet beter zijn!

Men draagt hem hier als op de handen,
Men prijst zijn omgang, looft zijn werk,
En deed hij veler wensch niet stranden,
Hij "stond" reeds in de grootste Kerk!
En wat wel meest ons kon bekoren,
Wat wij vergeten, nimmer, nooit:
Al wat hij ons deed zien en hooren,
Was met bescheidenheid getooid.

Dat is Uw kroon, nog meer Uw glorie,
Gaat daarop trotsch, volkomen vrij;
Uw "haantje" kraai' nog vaak victorie,
De Kerk hier, vaart er gunstig bij!
Blijf lang nog, voor ons allen samen,
De herder, leeraar, trouwe vriend, -
Gij onze mentor, op wiens namen
Wij dragen roem en ... welverdiend!'

Gemeentearchief Haarlem, archieven van de Remonstrants Gereformeerde gemeente Haarlem, inv. 47 (hierna: GAH + inv. nr.).

512. Hier volgt geen uitgebreide beschrijving van de theologie van Haentjens. Er wordt volstaan met een beschrijving van het verloop van het conflict. Voor het betoog dat de Broederschap een richtingkerk geworden is, maakt het niet uit dat het verwijt aan Haentjens genuanceerd moet worden. Hier meld ik slechts dat het verwijt dat Haentjens orthodox geworden zou zijn, onjuist is. Als links-hegeliaan kon hij, terwijl hij zelf een links-modern standpunt innam, gebruik maken van 'orthodoxe' terminologie, daar die door hem in een volstrekt ander hermeneutisch kader werd gebezigd dan dit door de orthodoxie gebeurde.
513. Na het overlijden van C.P. Tiele in januari 1902 is de Rotterdamse predikant H.Y. Groenewegen benoemd als zijn opvolger.
514. Brief A.H. Haentjens aan Bestuur van de Rem.geref. Gemeente, 8 juni 1905, GAH inv. 47.
515. *De Standaard*, 22 juni 1905.
516. Brief L.N. de Jong aan Bestuur van de Rem.Geref.Gem. te Haarlem, 28 mei 1905, GAH inv.47.
517. *Uit de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente, te Haarlem*, 1905.
518. Idem, 1905, 19-20.
519. Zo J.H.W. Bisschop Boele en I. Hooykaas (idem, respectievelijk 30-31, 41-42).
520. Idem, 30.
521. Idem, 43.
522. De volgende citaten zijn ontleend aan ten dele anonieme brieven gericht aan het bestuur, geschreven in de maanden september en oktober 1905, GAH inv. 47.
523. *URB* 1905-1906 (17), 126-127.
524. E.W.H. Laman Trip-Klein Starink, *Kerkelijk leven in Arnhem. Historisch-sociografische schets, in het bijzonder van de Remonstrants Gereformeerde Gemeente*, 1958, 164.
525. *URB* 1891-1892 (3), 5-18, 41-51, 101-106 en 139-149.
526. Uiteindelijk bleken er slechts 15 gemeenteleden tegen afschaffing te zijn.
527. *URB* 1891-1892 (3), 17.
528. Idem, 49.
529. Idem, 50-51.
530. Idem, 109.
531. Idem, 147.
532. J.H. Maronier, *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, tweede afdeeling. De christelijke godsdienst*, Purmerend 1900[12].
533. Idem, 138-139.
534. Idem, 140.
535. Idem, 141-142.
536. J.W. Bok, *Godsdienst, christendom, kerkelijke gemeenschap. Cursus voor meer ontwikkelde aankomende leden der Gemeente. Godsdienstig leesboek voor beschaafde Christenen*, Amsterdam 1888, 299.
537. *URB* 1901-1902 (13), 121-123.

538. Ibidem.
539. Idem, 173-180.
540. Idem, 175-178.
541. Idem, 180.
542. *URB* 1890-1891 (2), 59-66 en 110-112 en 1891-1892 (3), 33-40.
543. *URB* 1891-1892 (3), 38.
544. *URB* 1890-1891 (2), 120.
545. J.H. Maronier, *Geen andere naam. Toespraak bij het nederleggen der Evangeliebediening op 23 April 1893*, Meppel 1893, 5.
546. Zie brieven J.H. Maronier aan C.P. Tiele, 03-02-1871, 03-03-1873, 20-12-1873 en 05-01-1874, UBL BPL 2710.
547. Brief J.H. Maronier aan C.P. Tiele, 26-11-1880, UBL BPL 2709 C 1, 87. Deze brief is ten onrechte in de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* toegeschreven aan J.W. Bok.
548. Brief J.H. Maronier aan C.P. Tiele, 08-06-1891, UBL BPL 2709 C 3, 198.
549. Brief J.H. Maronier aan C.P. Tiele, 26-11-1891, UBL BPL 2709 C 3, 202.
550. *URB* 1892-1893 (4), 8-23.
551. Idem, 17.
552. Opvallend is hier dat Maronier niet de gelijkstelling maakt, die later wel gebruikelijk zal worden, namelijk dat de Broederschap per definitie de moderne richting toegedaan dient te zijn. Hier is het oudremonstrantse geluid herkenbaar dat de Broederschap ruimte moet laten voor verschillende theologische stromingen. Tegelijkertijd blijkt hieruit dat er tenminste nog een 'behoudende' minderheid in Rotterdam aanwijsbaar is.
553. *URB* 1892-1893 (4), 57-61.
554. Idem, 59.
555. *URB* 1893-1894, (5), 189-203.
556. Idem, 202.
557. *URB* 1895-1896 (7), 182-188.
558. Idem, 187.
559. Zie ook hierboven voor de kerkbouw in Friedrichstadt in 1854.
560. Geciteerd in: *URB* 1895-1896 (7), 73.
561. *Handelingen* 1896, 17.
562. Idem, 18-19.
563. Een overzicht van remonstrantse kerkbouw biedt: E.H. Cossee, 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten' in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, 1994, (dl. 10), 73-120. Voor vrijzinnige kerkbouw in het algemeen zie zijn ''Men vraagt naar meer wijding, en bovenal, naar meer karakter' Ontwikkelingen in de kerkbouw van de Nederlandse vrijzinnigheid' in H.C. Endedijk en J. Vree (ed.) '*Niet een handvol, maar een land vol*'. *Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800) (10), Zoetermeer 2002, 145-171.
564. W.H. Lenselink en A. Rot (ed.), *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 jaar Remonstranten in Amersfoort*, Amersfoort 1994.
565. Idem, 104.
566. *De Remonstrantse gemeente te Arnhem honderd jaar*, Arnhem 1978, E.W.H. Laman Trip-Klein Starink, *Kerkelijk leven in Arnhem. Historisch-sociografische schets, in het bijzonder van de Remonstrants Gereformeerde Gemeente*, z.p. 1958 en *URB* 1903-1904 (15), 132-136..
567. J.W.F. Dorleijn e.a., *De Remonstrantse Kerk te Delft 1639-1989*, Delft 1989 en G. Buisman, *Afbreken en opbouwen. Toespraken*, Delft 1896.
568. G. Buisman, *Afbreken en opbouwen. Toespraken*, Delft 1896, 7-8.
569. Idem, 9.
570. Idem, 14-15.
571. Ibidem.
572. Idem, 31.
573. Idem, 36.
574. *Gedenkschrift 1885-1985, Remonstrantse Gemeente Doesburg*, De Steeg 1985 en Th.M. Elshof-Beuvens, *Godsdienst in Doesburg buiten de volkskerk. Een onderzoek naar de geschiedenis van zes kerkgenootschappen na 1796* (doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, KUN), z.p. 1998, 36-47.
575. Voor de literatuur over de Dordtse gemeente en haar kerkgebouw: zie hierboven.

576. *De Remonstrantsche Kerk te Dordrecht. Een herinnering aan de plechtigheden van de steenlegging en de inwijding van het kerkgebouw op 9 October 1900 en 28 April 1901*, Dordrecht 1901, 11.
577. Idem, 16.
578. A. van Houten, *Kerk aan de Laan. Geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap te 's-Gravenhage en omstreken*, Hilversum 1996 en E.H. Cossee, 'De Remonstranten te 's-Gravenhage en hun kerkgebouw aan de Laan' in *Jaarboek Die Haghe* 1974, 85-124.
579. P. Heering, *Onsterfelijkheid. Paaschpreek gehouden 14 April 1895 bij de laatste godsdienstoefening in de Oude Remonstrantsche Kerk*, 's-Gravenhage, 1895.
580. Idem, 4.
581. Idem, 14-15.
582. Idem, 18-19.
583. *URB* 1895-1896 (7), 49-53.
584. Idem, 51.
585. P. Heering, *Wederkeeren. Rede gehouden bij de inwijding der nieuwe Remonstrantsche Kerk te 's-Gravenhage, 22 Maart 1896*, 's-Gravenhage 1896.
586. Idem, 10-11.
587. Idem, 12-13.
588. Idem, 20.
589. *Remonstrants Gereformeerde Gemeente Groningen. 1878-1953*, Groningen 1953.
590. Voor een uitgebreide beschrijving van het kerkgebouw zie *Kerkgebouw Remonstrantse Gemeente te Haarlem honderd jaar 1887-1987*, Haarlem 1987.
591. B. Tideman Jzn., *De Remonstranten te Haarlem. Herinneringen en wenken bij het verlaten der oude en het betrekken van de nieuwe kerk der Remonstranten te Haarlem*, Haarlem 1887.
592. Idem, 53.
593. Idem, 72.
594. Idem, 75.
595. Idem, 77.
596. *Remonstrantse Gemeente te Hoogeveen, 1886-1986*, Hoogeveen 1986. Zie ook A.Aalders, 'Remonstrantse Gemeente Hoogeveen. Geschiedenis' <http://www.remonstranten.org/hoogeveen/index .html>, april 2003. Zie ook idem, 'Remonstrantse kerk 100 jaar (1894-1994)' in *De veenmol* 1994-ii (11), 93-101.
597. *URB* 1899-1900 (11), 157-161 en 185-196.
598. Idem, 191.
599. *Feestboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente te Lochem*, Lochem, z.j.
600. *Beknopt overzicht van de geschiedenis der Remonstrantse Gemeente te Meppel van 17 december 1879 tot 15 december 1979, naar aanleiding van het 100-jarig bestaan*, z.p., z.j. en E.J.Wilzen-Bruins, *De Remonstrantse Kerk te Meppel*, Meppel 1945.
601. *75 jaar Remonstrantse Kerk Oosterbeek, 5 mei 1982*.
602. J.G. de Bijll Nachenius-Sterkenburg, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)*, Rotterdam 1987; idem, *Schuilen in Waterstad. De Remonstrantse Kerken aan de Vissersdijk te Rotterdam*, Rotterdam 1997, H. Evers en J.P. Stok Wzn., 'De Nieuwe Remonstrantsche Kerk te Rotterdam' in *Bouwkundig Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 1898; R. Miedema, *Mijn vader en zijn werk*, Lochem 1934, 62-65; H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, Rotterdam 1906 en A.P.G. Jorissen, H.Y. Groenewegen, J.H. de Ridder, *De oude en de nieuwe kerk, Remonstrantsch Gereformeerde gemeente Rotterdam*, 1897.
603. A.P.G. Jorissen, H.Y. Groenewegen, J.H. de Ridder, *De oude en de nieuwe kerk, Remonstrantsch Gereformeerde gemeente Rotterdam*, 1897, 11.
604. Idem, 51-52.
605. Idem, 69-70.
606. H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, Rotterdam 1907, 131.
607. G. Bloemendaal, 'Remonstranten in de Zilverstad' in *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, 1991 (16, nr. 1), 13-32.
608. N. Blokker, *Remonstrantsch Gereformeerde Gemeente te Utrecht, 1632-1932. Iets uit het leven der gemeente*, Utrecht 1932.
609. C.P. Tiele, 'Theologie en Godsdienstwetenschap' in *De Gids* 1866 II, 205-244, idem, 'Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van Wet op het lager onderwijs' in *De Gids*, 1869 II, 121-

138 en idem, 'Godsdientwetenschap en theologie' in *Theologisch Tijdschrift*, 1867, 38-52..
610. C.P. Tiele, *De plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis*, Amsterdam 1873.
611. G.J. Heering, 'Beteekenis en taak van het Remonstrantsche Seminarium. Herdenkingsrede bij het driehonderdjarig bestaan uitgesproken op Maandag 29 October 1934 in het Groot-Auditorium der Leidsche Universiteit' in G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het Seminarium der Remonstranten driehonderd jaar 1634-1934*, Amsterdam 1934, 16.
612. *Handelingen* 1888, 133-137.
613. *Handelingen* 1891, 8, 46-48, 51-54 en 69-73.
614. Idem, 52- 54.
615. 'Omtrent het plan aangaande studenten van art. 84 had ik niets gehoord, maar 't verheugt me, dat het u aanleiding gaf tot die ontboezeming aan 't slot van uwen brief, waar gij spreekt over "kleine plagerijen.". [...] Werkelijk, gij doet niet goed er aan, de zaak van die zijde te beschouwen. In niemands hart is die gedachte, en dan moogt gij haar ook niet voeden. Dat er iets van dien aard in uw ziel was, vermoedde ik reeds in '88. Als voorzitter der vergadering herinner ik me alles nog levendig. Gij hebt toen het gewicht van uw persoonlijken invloed in de schaal gelegd, meer dan de woorden van de Hand. bl. 36 zouden doen vermoeden. Ik heb dat zeer betreurd, en ik bid u, doe dat dit jaar niet weêr. Ik verzeker u van ons aller hoogachting, waardeering en sympathie. [...] Maar dan moet ge ook aan anderen overlaten, het feit te releveeren, dat gij in de zaak betrokken zijt, en van gevoeligheid op dit punt geen blijk geven'. Brief H.P. Schim van der Loeff aan C.P. Tiele, 25-04-1891, UBL BPL 2709 C 3, 194.
616. Brief J.W.G. van Maanen aan C.P. Tiele, 29-05-1891, UBL BPL 2709 C 3, 197.
617. *URB* 1891-1892 (3), 55-68.
618. *URB* 1891-1892 (3), 111-116.
619. Idem, 115.
620. *URB* 1901-1902 (13), 125-131.
621. Idem, 128.
622. Idem, 129.
623. *Handelingen* 1892, 16-17, 44-49, 54-55 en 75-81.
624. Notulen van de Commissie tot de Zaken, 16 november 1895, HUA inv. 101, 395.
625. Idem, 18 jan. 1902, HUA, inv. 102.
626. Ibidem.
627. Met Tiele zou overwogen kunnen worden of bij Tideman persoonlijke motieven meespelen.
628. L.W.R. Rauwenhoff, 'De kerk' in *Theologisch Tijdschrift* 1867 (1), 1-37. Voor een bespreking van dit artikel zie P.L. Slis, *L.W.R. Rauwenhoff 1828-1889. Apologeet van het modernisme*, Kampen 2003, 166-173.
629. De invloed van deze 'nuttigheids'gedachten is duidelijk te herkennen in de nieuwe beginselverklaring van 1879 van de Remonstrantse Broederschap: '[…] het godsdienstig leven te bevorderen'.
630. L.W.R. Rauwenhoff, 'De kerk', 30.
631. Idem, 33.
632. C.P. Tiele, *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap. Gifford-Lezingen, gehouden in de Universiteit te Edinburgh*, Amsterdam 1900, eerste reeks en tweede reeks.
633. Idem, tweede reeks, 143-144.
634. Idem, 147.
635. Deze term zal pas na de hier beschreven periode in zwang geraken.
636. *Handelingen* 1891, 85.
637. '... waarom heeft de schrijver niet aangestipt de vraag of het goed is dat onze gemeenten zich noemen Remonstrantsch-Gereformeerd? In mijn oog is dit een belangrijke vraag. Het opzettelijk hier en daar aannemen van dien naam, die voor den tijd van Van der Hoeven niet bekend was, acht ik verkeerd, althans niet wenschelijk. Het is mogelijk dat ik daarin dwaal, en ik had gehoopt dat de man, die in kennis van onze historie mij verre de baas is, hierover ook eenig licht zou ontsteken'. *URB* 1897-1898 (9), 122.
638. Deze naam wordt overigens al gebruikt door J.W. Bok. Zie bijvoorbeeld het titelblad van J.W. Bok, *Is "De Remonstrantsche Broederschap op vijf arminiaansche artikelen gegrond?"*, Amsterdam 1897, waar hij zich zelf aanduidt als 'Dr. J.W. Bok, rem.-herv. pred. te Amsterdam'.
639. *URB* 1898-1899 (10), 148.
640. Idem, 201-202.
641. *URB* 1899-1900 (11), 46-47.
642. *URB* 1899-1900 (11), 77.

643. Idem, 107.
644. *Handelingen* 1900, 52-53.
645. *Handelingen* 1900, 96.
646. *URB* 1900-1901 (12), 141-143.
647. Idem, 142.
648. Zo L.R. Oldeman. 'Het zal u natuurlijk niet bevreemden, dat ik niet stil sta bij mijn overgang uit de Hervormde Kerk naar de Remonstrantsche Broederschap. Dat was voor mij geen overgang. Die op vrijzinnig standpunt staat, kent geen kerkgenootschappelijk verschil in dogmatischen zin en zoo heb ik mijn overgang dan ook niet anders beschouwd dan als een gaan van de eene gemeente naar de andere om daar in denzelfden geest en naar dezelfde godsdienstige beginselen werkzaam te zijn'. L.R. Oldeman, *Alles is gave. Toespraak gehouden bij den herdenking van zijn 40-jarigen ambtsvervulling op Zondag 27 April 1913*, Rotterdam 1913, 5.
649. G. van Gorkom, 'Afscheidswoord' in *URB* 1896-1897 (8), 200-213.
650. P. Heering, *De godsdienst als levenslicht. Intreêrede 22 Mei 1887*, 's-Gravenhage 1887, 17.
651. P. Heering, *Afscheidswoord uitgesproken op zondag 8 mei 1887 in de Remonstrantsche Kerk te Meppel*, Meppel 1887, 13-14.
652. G. Buisman, *Afscheidsrede gehouden op 28 October 1906*, Delft z.j., 7.
653. Idem, 8.
654. A.M.A. Reijnders, *Afscheidsgroet aan de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amsterdam op 30 September 1923*, Zandvoort z.j. 4-6.
655. H.L. Oort, *Abraham des Amorie van der Hoeven jr. Herinneringsrede*, Utrecht 1895, 21.
656. C.P. Tiele, *De Remonstrantsche Broederschap in haar beginsel en doel. Gedenkrede van veertigjarigen dienst in de Broederschap. Uitgesproken in de Remonstrantsche Kerk te Rotterdam den 12en November 1893*, Meppel 1893.
657. Idem, 7.
658. Idem, 8. Zie voor dit standpunt ook al het artikel van J.H. de Ridder jr., *URB* 1(1889-1890), 40-48 (abusievelijk genummerd 58-66).
659. Idem, 9.
660. Idem, 11.
661. Idem, 16.
662. Idem, 17.
663. Zie ook mijn 'Negentiende eeuwse remonstrantse visies op de toekomst' in E.H. Cossee en H.D. Tjalsma (ed.), *Toekomstverwachting bij de Remonstranten door de eeuwen heen*, Utrecht 2002, 29-42.
664. Over deze herdefinitie zie ook mijn 'Tiele als leidsman van de Remonstrantse Broederschap' in E.H. Cossee en H.D. Tjalsma (ed.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, Rotterdam 2002, 51-64.
665. *URB* 1889-1890 (1), 1.
666. Brief W.M. de Vries aan C.P. Tiele, 24-01-1889, UBL BPL, 2709 C 3, 161.
667. *URB* 1889-1890 (1), 33-39 (abusievelijk genummerd 51-57), 36.
668. Idem, 38
669. Idem, 82
670. *URB* 1890-1891 (2), 36.
671. *URB* 1897-1898 (9), 74.
672. *URB* 1904-1905 (16).
673. *URB* 1895-1896 (7), 124-136.
674. Idem, 136.
675. Zie *WNT* s.v. 'vrijzinnig' en 'vrijzinnigheid'. Zie ook A.L. Molendijk, 'De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme in Nederland' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1996 (50), 22-134, vooral 124-125.
676. *URB* 1904-1905 (16), 97-115.
677. Idem, 103.
678. Ibidem, 114.
679. J.H. Maronier, *Geschiedenis van het Protestantisme van den Munstersche vrede tot de Fransche Revolutie 1648-1789*, Leiden 1897, 251.
680. Zie ook A.L. Molendijk, 'De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme in Nederland', 127.
681. G. Collins, *Kort begrip der Bijbelsche geschiedenis*, Arnhem 1866 en idem, *Leidraad tot het godsdien-*

stig onderwijs, Arnhem 1866.
682. J.H. Maronier, *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, tweede afdeeling, de christelijke godsdienst*, Purmerend 1900[12].
683. Idem, 130.
684. Idem, 132.
685. Idem, 133.
686. J.H. Maronier, *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, eerste Afdeeling, geschiedenis van den godsdienst, derde gedeelte*, 1897[9], 97.
687. J.W. Bok, *Godsdienst, christendom, kerkelijke gemeenschap. Cursus voor meer ontwikkelde aankomende leden der Gemeente. Godsdienstig leesboek voor beschaafde Christenen*, Amsterdam 1888.
688. Idem, 264.
689. Idem, 270-271.
690. Idem, 316.
691. Idem, 319.
692. Idem, 320.
693. Het proefschrift van W.R.M. Noordhoff beschrijft veel van deze ontwikkelingen vanuit een sociaal-psychologisch perspectief. Daar de methoden van dit proefschrift en zijn proefschrift ver uit elkaar liggen, sociologisch en psychologisch tegenover kerkhistorisch, zal hier geen uitgebreide bespreking van dit unieke werk plaatsvinden. Wel zal hiernaar worden verwezen wanneer zijn systematische uiteenzettingen verhelderend zijn voor de lijn van dit proefschrift. W.R.M. Noordhoff, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme. Een sociaal-psychologische studie* (diss.), Lochem 1933.
694. L.J. van Holk, 'Het Vrijzinnig-Protestantsche Kerkbegrip' in *Vox Theologica* Assen 1933 (Jaargang 4, nr. 5), 121-126.
695. Deze korte beschouwing is ontleend aan: J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)' in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*, Utrecht 1989, 65-88.
696. Zeer gedegen is de studie van Heering in de eerste druk van zijn dogmatiek, G.J. Heering, *Geloof en Openbaring*, Arnhem 1935, 94-271. In de derde druk (Arnhem 1950) is dit gedeelte beknopt samengevat.
697. Zie zijn polemiek over de christologie in *URB*, zoals beschreven in het vorige deel.
698. J.P. Heering noemt als voorbeeld L.J. van Holk die enerzijds lijkt aan te sluiten bij de rechtsmoderne voorkeur voor de wat tradionelere vormen van christendom, maar anderzijds godsdienstfilosofisch meer past bij het linksmodernisme.
699. *Levensrichting* 1938-1939 (4), I, 1-3.
700. *Levensrichting* 1938-1939 (4), II, 3-5. Naschrift Nienhuis: 6-7.
701. *Levensrichting* 1939-1940 (5), I, 27-39.
702. Voor een overzicht van zijn werken en de theologische waardering van Heering zie E.P. Meijering, *Van Roessingh via Schilder tot Kuitert. Een eeuw denken over christelijk geloven*, Kampen 1999, 27-42 en A.H. Idema, 'Transformatie der vrijzinnige theologie: de betekenis van G.J. Heerings 'Geloof en Openbaring' in S. Bouman en E.J. Kuiper (ed.), *Remonstrantse toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 57-84.
703. A.H. Idema, 'Transformatie der vrijzinnige theologie:de betekenis van G.J. Heerings 'Geloof en Openbaring' in S. Bouman en E.J. Kuiper (ed.), *Remonstrantse toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 62. 'Maar ondanks deze nadruk op de kerk, ontwikkelt de vrijzinnige theoloog zelf geen kerkbegrip of ecclesiologie (leer over de kerk)'. Elders, in referaten voor de Algemene Vergadering, spreekt Heering zich hier nadrukkelijker over uit.
704. G.J. Heering, *Geloof en Openbaring*, Arnhem 1935, 47-48.
705. K.H. Roessingh, *Verzamelde werken*, Arnhem 1926-1929. Over Roessingh zie H.J. Adriaanse (ed.), *Karel Hendrik Roessingh. Theoloog op het breekpunt van de tijd*, Utrecht 1987, E.P. Meijering, *Een eeuw denken over christelijk geloven. Van Roessingh via Schilder tot Kuitert*, Kampen 1999, 12-26. C. Post Uiterweer-Roessingh, *Karel Hendrik Roessingh 11.3.1886 – 29.10.1925. Een beeld van zijn persoonlijk leven*, Warnsveld/Amsterdam 1996. Voor de christologie zie zijn: 'De uitgangspunten eener christologie op den grondslag der kritische theologie' in *Verzamelde werken*. dl 2, 321-346.
706. Over de vrouw in het ambt is in remonstrantse kring nog niet veel geschreven. Wel kan verwezen worden naar: W.S. Wiardi Beckman, 'Verlangend naar heelzijn' in *Bij ons niet nodig? Vrijzinnige stemmen over feministische theologie*, Kort Bestek 26, Utrecht 1986, 5-7 en E.J. Kuiper, 'Het Seminarium der

Remonstranten 1634-1984' in S. Bouman en E.J. Kuiper, *Remonstrantse toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 11-56. Zie ook L.W. van Reijendam-Beek, 'Het waagstuk van de voorgangsters; vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950' in *In de waagschaal* 1988 (n.s. 16), 556-563, A. Groenendijk, 'De zusterkerken' in M. Bakema en L. Sluis-Sluis (ed.), *Een ander ambt. Vijfentwintig jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen 1994, 55-91, in het bijzonder 70-73, F. Dröes, 'Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland' in J. Bekkenkamp (e.a., ed.), *Proeven van vrouwenstudies theologie* Deel 1, 53-111 en M. Osterman, 'Vrouwelijke predikanten als buitenstaanders (1923-1958) in F. Droës (e.a., ed.), *Idem*, Deel 3, 167-206. In S. Delhaas, *7 portretten van domina's*, Nijmegen 1995, zijn gesprekken opgenomen met dr. J.L. Klink en ds. J. Ph. Feikema waarin zij ingaan op de (on)mogelijkheden voor vrouwen binnen het ambt in de Remonstrantse Broederschap.

707. *Handelingen* 1899, 20-21, 104-105 en 109.
708. *Handelingen* 1900, 53-58 en 77-82.
709. *Handelingen* 1912, 63-64.
710. De reglementen van de gemeenten behoeven goedkeuring van de Commissie tot de Zaken.
711. *Handelingen* 1914, 14.
712. *URB* 16 (1904-1905), 137-161.
713. Idem, 153.
714. *Handelingen* 1907, 122.
715. Bij de discussies in 1915 blijkt dat de volgende personen in 1907 ook tegengestemd hebben: C.E. Hooykaas, G.J.W. Oldeman en P. Tideman
716. *URB* 1907-1908 (19), 165-182.
717. Idem, 173.
718. *Handelingen* 1909, 90.
719. Ibidem.
720. Jaarverslag 1909-1910, 10, RAG inv. 48.
721. In doopsgezinde kringen vindt de openstelling van het predikantschap plaats in 1905, terwijl Annie Zernike in 1911 intrede doet in haar eerste gemeente.
722. Handelingen 1915, 99.
723. 'Deze plechtigheid, door onze twee vrouwelijke dominees geleid, was een novum in ons Broederschapsleven en verdient om dit uniek karakter en om haar grooten ernst een eervolle vermelding'. *URB* 1928-1929 (40), 187.
724. In de onderzochte perioden zijn er de volgende getallen. Onder Tideman zijn 12 studenten toegelaten, van wie 2 de opleiding voortijdig verlaten hebben. Bij Tiele zijn 31 studenten door het admissie-examen gekomen, terwijl 7 het Seminarium verlaten. De hoogleraar Groenewegen laat 21 studenten toe, terwijl 5 de opleiding verlaten. Gestorven proponenten (tijdens de studie) worden hierbij niet meegerekend.
725. Dit wordt geconstateerd in *URB* 1931-1932 (43), 127: 'Onze Groningsche collega wordt eenig in zijn soort, nu in heel 't Oosten en Noorden van ons land de predikantsplaatsen voor langer of korter tijd door vrouwen zijn bezet: Hoogeveen, Lochem, Doesburg, Alkmaar, Hoorn. Wij dingen niets af op 't prachtige werk dat daar wordt verricht – de berichten luiden aan alle kanten goed – maar gevoelen hier toch vragen rijzen, wanneer wij denken aan de toekomst'.
726. Mondelinge mededeling van ds. G.S. Westerouen van Meeteren.
727. Voor dit gedeelte wordt vooral gebruik gemaakt van E.J. Kuiper, 'Het Seminarium der Remonstranten 1934-1984' in S. Bouman en E.J. Kuiper, *Remonstrantse Toetsen*, Utrecht 1984, 24-31.
728. Zie notulen van het College van Professor en Curatoren, 29 april 1924. Dit notulenboek bevindt zich in het lopend archief van het Seminarium der Remonstranten te Leiden.
729. Notulen van het Convent van predikanten van de Remonstrantse Broederschap, 14 april 1931.
730. Idem, 10 april 1934.
731. In de marge van de notulen verzoekt Mackenzie bij de volgende vergadering deze formulering wat te matigen: 'heeft later gezegd dit wel ruimer te willen formuleeren'.
732. Notulen van het Convent van predikanten, 5 oktober 1934.
733. Hier speelt de onuitgesproken vooronderstelling dat vrouwelijke predikanten, zo zij zouden trouwen, hun ambt behoren neer te leggen. Hoewel dit in de reglementen voor de godsdienstleraressen officieel is vastgelegd, is dit voor de vrouwelijke predikant nooit vastgesteld in het *Algemeen Reglement*. Toch was dit waarschijnlijk een geaccepteerde maatschappelijke praktijk.
734. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 31-35.
735. *Handelingen* 1937, 48-50 en 123-129. Een beeld van de waardering hiervan door vrouwelijke studenten

– gesproken wordt van een judaskus – wordt gegeven in de IKON documentaire De Reünie: Kaap de Goede Hoop, uitgezonden op 25 november 1990 en nog verkrijgbaar bij de IKON.

736. Idem, 129.

737. Juist hier blijkt de onrechtvaardigheid van de situatie. Vrouwen die over de juiste vooropleiding beschikken en soms ook al enige opleiding daarbij en ervaring hebben, worden geweigerd, terwijl mannen met een zeer beperkte opleiding in korte tijd aangesteld worden en niet verplicht zijn de gehele opleiding te volgen. Zie hiervoor het (uitgebreide) getuigenis van mw. J.Ph. Feikema in: S. Delhaas, *7 Portretten van domina's*, Nijmegen 1995.

738. Zie over het ontbreken van theologische overwegingen bij de toelating van vrouwen ook: E.B.A. Poortman, 'De positie van de vrouw in de Remonstrantse Broederschap', in *Vox Theologica. Interacademiaal Theologisch Tijdschrift* 1942 (14), 21-23. Hierin constateert zij niet alleen dat er geen (bijbels) theologische argumenten aan de orde geweest zijn, maar stelt zij ook dat door het gebrek aan theologische reflectie de fundering van het besluit in de remonstrantse meningsvorming geleden heeft. 'Maar het antwoord zou zeker steviger gegrond zijn in het geloofsbewustzijn, dan in het door tijd en omstandigheden bewogen en snel wisselende persoonlijke oordeel'. (22).

739. Volgens de mondelinge overlevering was Groenewegen geen gemakkelijk mens. Dit soort achtergronden bij besluitvorming laat zich moeilijk bewijzen uit schriftelijke bronnen. Een voorbeeld waaruit iets blijkt van het karakter van Groenewegen is te vinden in de correspondentie van Roessingh die gedeeltelijk bewaard is in de UBL. Op 23 maart 1914 schrijft Groenewegen een brief aan Roessingh waarin hij de uitnodiging om deel te nemen aan het promotiediner afslaat. In zijn proefschrift heeft Roessingh hem, naar het oordeel van Groenewegen, op een onbehoorlijke wijze – want te weinig – bedankt. 'Ik las nog slechts uwe Inleiding. Maar ik zie daaruit, dat het een illusie is geweest toen ik meende ook voor u iets meer te hebben gedaan en iets meer te zijn geweest dan het college-geven in een paar ambtelijke vakken medebracht'. In een vervolgbrief, na een reactie van Roessingh, geeft Groenewegen nogmaals aan hoezeer hij het betreurt dat Roessingh hem in de inleiding van zijn proefschrift niet behoorlijk bedankt heeft: 'Het feit is niet weg te nemen en niet goed te maken, dat gij het misverstand hebt gewekt alsof, naar uw meening, ik in al die jaren u niets meer heb gedaan en niets anders ben geweest dan iedere andere Prof. wiens colleges gij nu eenmaal hadt te volgen. Dat heeft men uit uwe Inleiding gelezen. En niemand kan er iets anders uit lezen. Als gij gevoeld hadt hoe mij dat aan moest doen, en bedacht hadt welk een indruk dit naar buiten maakt en zal blijven maaken, zoudt gij, naar ik blijf vertrouwen, mij dit hebben bewaard'. UBL, BPL 2825: 94 en 95. Overigens is het inderdaad opvallend dat de promoverende remonstrantse proponenten in die periode (Schim van der Loeff, Heering, Sax, Haentjens, Van Holk, Miedema, Lente en C.E. Hooykaas) de seminariumhoogleraar (Tiele en Groenewegen) veel uitgebreider bedanken. Roessingh lijkt bewust gekozen te hebben voor een minimalistische benadering. In een brief van P.D. Chantepie de la Saussaye aan zijn leerling K.H. Roessingh klinkt ook iets dergelijks door: 'Groenewegen heeft dan revanche [sic!] genomen op zijn nederlaag. Brengt hij nu het seminarie weer naar Amst. over?'. Brief P.D. Chantepie de la Saussaye aan K.H. Roessingh, 19 juli 1916, UBL BPL 2825: 94. De beraadslagingen in het bestuur van de Haagse remonstrantse gemeente geven ook aanleiding tot deze gedachte. 'Moet men Prof. Groenewegen als seminariumhoogleeraar trachten te behouden of niet? We weten dat Prof. Groenewegen veel uit zijn studenten weet te halen. Het studeeren onder hem is niet altijd prettig: maar wel vormend'. Notulen 11 september 1916. Ook de redacteur van *De Hervorming* zinspeelt op persoonlijke kwesties als hij schrijft in een artikel 'Roering in de Remonstrantsche tent' over de moeilijkheid welk standpunt men zou moeten innemen: 'Want wij zouden in de remonstrantsche beweging moeten inzitten, persoonlijk, om te kunnen weten of onze stem aan de eene dan wel aan de andere partij zou gegeven zijn. Immers het kan niet anders of, ook bij de erkenning van de groote gaven, de werkzaamheid en den ijver van prof. Groenewegen, moet de waardeschatting van diens persoonlijkheid als leider en ziel van het Seminarie haar gewicht in de schaal hebben gelegd'. *De Hervorming* 1916, 322-323. Hiertegen spreekt het verslag van het Groningse bestuur, 6 september 1916. Bisschop Boele benadrukt dat er niets persoonlijks is. De Marees van Swinderen (voorzitter Commissie tot de Zaken) verklaart: 'G. staat als docent en als mensch hoog aangeschreven; hij is zeer gewild bij de studenten, is een uitstekend leeraar en opvoeder. 't Is in het belang der Broederschap, dat zijn invloed op onze jonge Remonstr. theologen bestaan blijft'. RAG, inv. 3.

740. Brief van Theologische Faculteit aan Commissie tot de Zaken, juni 1916. HUA, inv. 996.

741. *Handelingen* 1916 2e, 8.

742. Idem, 12-13.

743. Rondschrijven Commissie tot de Zaken, 10 augustus 1916, HUA, inv. 996. De in deze paragraaf verder genoemde brieven zijn ook hier te vinden.
744. Zo spreken bijvoorbeeld sommige leden van het Amsterdamse bestuur zich uit in een extra vergadering die op 5 september 1916 wordt belegd om het standpunt voor de bijzondere Algemene Vergadering vast te stellen. Uiteindelijk kunnen slechts 4 van de 14 bestuursleden instemmen met het voorstel (RGA, inv. 612, 15). Op gelijke wijze spreekt men zich uit in Oude Wetering. 'Na langdurige beraadslagingen blijft dat men algemeen van oordeel is dat de verplaatsing niet zou zijn in 't belang van het seminarium omdat de Leidsche academie de voorkeur verdient boven de Amsterdamsche en omdat de persoonlijke belangen, die blijkbaar met dit voorstel samenhangen, niet mogen opwegen tegen het groote broederschapsbelang dat gelegen is in het behouden van het Seminarium te Leiden'. Nationaal Archief, Archief van de Remonstrantse Gemeente Oude Wetering, inv. 9, notulen 27 augstus 1916.
745. Brief van de predikanten J. Beijerman, N. Blokker, J.H.W. Bisschop Boele, G.J. Heering, P. Heering, C.E. Hooykaas, L.B. Houtgast, R. Miedema, G.J.W. Oldeman, L.R. Oldeman, A.C. de Regt, K.H. Roessingh, G.J. Sirks en W.J. Wegerif aan de vaste leden van de Algemene Vergadering en de besturen van de gemeenten. HUA, inv. 28..
746. Zie hiervoor o.a. de discussies over remonstranten in Dordrecht en Zwolle.
747. *Theologisch Tijdschrift* 1916 (50, N.R. 8), 430.
748. In potlood is in margine bijgeschreven: 'Hij moest zich schamen'.
749. Deze brief, gedateerd Huis ter Heide 8 sept 16 is niet geadresseerd. De aanhef is slechts 'amice'. Vermoedelijk is hij gestuurd aan een van de leden van de Commissie tot de Zaken, Van Stolk of Stenfert Kroese?
750. *Handelingen* 1916 2e, 37-38.
751. Brief H.Y. Groenewegen aan W.H. Stenfert Kroese, 27 september 1916.
752. Brief H.Y. Groenewegen aan W.H. Stenfert Kroese, 1 november 1916.
753. Een merkwaardige datum gezien het aanbod van Groenewegen en de nadrukkelijke afwijzing daarvan.
754. Brief H.Y. Groenewegen aan J. van Hoboken, 29 november 1918, HUA inv. 1006.
755. Dat De Louter geen aanhanger van G.J. Heering is, moge blijken uit een kleine polemiek die De Louter en Heering gevoerd hebben in *De Hervorming*. Dit betreft een onverkwikkelijke discussie over de zeer positieve beoordeling van de oratie van Roessingh in 1916 door Heering. Volgens De Louter doet Heering alsof Roessingh alles zelf verzonnen heeft, terwijl reeds Cannegieter, een tijdgenoot van De Louter, deze zaken besproken heeft. De Louter vraagt zich af waarom de jeugd zo weinig eer wil laten aan een vorige generatie geleerden. De discussie in repliek en dupliek wordt door de redacteur van het blad beëindigd in een slotwoord waarin hij stelt dat De Louter kinderachtig en paternalistisch discussieert. *De Hervorming* 1916, 14 oktober, 4 november, 11 november, 25 november, 2 december en 9 december. Later zal De Louter zich weer mengen in de discussies rond de maatschappelijke kanten van de verkondiging.
756. 'Maar er is [..] niemand anders dan Heering voor'. En 'En nu 3 Januari! Wat wordt er om dat professoraat heen gemopperd! Ik hoop hartelijk dat Heering het wordt, die een geestelijke kracht zal zijn. Wat mijn oude vriend de Louter beweegt zoo tegen hem […] is mij raadselachtig. Hij kan toch niet den halve of heele Bollandist Haentjens wenschen'. Brieven P.D. Chantepie de la Saussaye aan K.H. Roessingh, 8 november 1916 en 22 december 1916, UBL BPL 2825: 94.
757. Notulen van het bestuur, 27 december 1916, GA Arnhem, inv. 6.
758. G.J. Sirks, 'Het Seminarium der Remonstranten 1917-1949' in F. Kleijn (e.a., ed.), "In koninklijke dienst". *Opstellen aangeboden aan Professor Dr. G.J. Heering op zijn zeventigste verjaardag 15 Maart 1949*, 30-45.
759. Idem, 36-37.
760. *Handelingen* 1918, 105.
761. Voor de getallen is hier gebruik gemaakt van de jaarstukken van de Remonstrantse Broederschap zoals die telkens zijn opgenomen in de *Handelingen*.
762. Zie hiervoor de artikelenreeks van P. Eldering, 'Zestig jaar in dienst van de Broederschap', *Remonstrantsch Weekblad*, 19-7-1952 t/m 6-9-1952, in het bijzonder de artikelen van 26-7-1952, 4-5.
763. De volgende getallen zijn van toepassing voor de gemeente Groningen:

jaar	percentage van de leden	percentage van de bijdrage
1906	9,56	2,09
1910	8,83	4,21
1915	8,66	5,11

764. *Handelingen* 1908, 41.

765. *Handelingen* 1911, 91.
766. Overigens is dit niet een probleem van enkel de Remonstrantse Broederschap. Ook in andere kerkgenootschappen spelen dezelfde problemen. Voor de negentiende eeuw gaat D. Bos uitgebreid in op de financiële positie van de predikant. D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk: beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999.
767. *Handelingen* 1908, 34-38 en 81-84.
768. *Handelingen* 1911, 97.
769. *Handelingen* 1916, 86-87 en 109-112. Het betreft de predikanten: Van Assendelft, J. Beijerman, J.A. Bijerman, Bisschop Boele, Blokker, Eldering, G.J. Heering, I. Hooykaas, Horst, Houtgast, Klaver, Lente, Lindeman, Mackenzie, G.J.W. Oldeman, Oort, De Regt, Roessingh, Sax, Sirks, Stenfert Kroese, Wannée en Wegerif. Niet ondertekenaars zijn: Reijnders, L.R. Oldeman, Van Oorde en Miedema.
770. *Handelingen* 1918, 10-12, 55-79, 119-146.
771. Idem, 57.
772. *Handelingen* 1922, 22-23, 43-46 en 76-87.
773. Idem, 23.
774. Idem, 83.
775. In een artikel in het tijdschrift onderbouwt hij dit standpunt nader. URB 1922-1923 (34), 54-57. De Lange wil vrijwillige bijdragen aan het subsidiefonds blijven stimuleren om daarmee gelden aan armlastige gemeenten te kunnen doneren. 'Een quotum is dwang, en bijdragen komen uit vrije wil. Een quotum wordt opgelegd aan een bepaalde gemeente, die haar gelden voor andere doeleinden bijeengaart en die als zoodanig met de huishouding van andere gemeenten niet te maken heeft, al wil zij van haar overvloed wel wat afstaan', 56.
776. Een van de wijzigingen is het behoud van het subsidiefonds. Gemeenten blijven hiervoor inzamelen, maar kunnen de opbrengst direct verrekenen met het te betalen quotum.
777. *Handelingen* 1923, 22-23, 41-42 en 64-70.
778. Idem, 68-69.
779. *Handelingen* 1926, 34-35.
780. *Handelingen* 1927, 33.
781. *Handelingen* 1936, 72.
782. *Handelingen* 1938, 71.
783. Over het Convent van Remonstrantse predikanten is slechts één afzonderlijke historische publicatie geschreven: D. Tjalsma, *Kroniek van het Convent van Remonstrantse Predikanten 1917-1947*, Utrecht 1997. Zie daarnaast ook: *URB* 1927-1928 (39), 88-94 en 119-121 en *Levensrichting* 1937-1938 (3), III, 28-32.
784. *Handelingen* 1926, 76-86. Deze rede is een vervolg op een in het tijdschrift verschenen artikel met dezelfde titel waarin hij de nadruk legt op de noodzaak van een orgaan binnen de Broederschap dat haar standpunten naar binnen en buiten toe uitdraagt. De Broederschap moet staan voor haar geestelijke belangen. Voorts moet er, naar het inzicht van Kleyn, voor gewone gemeenteleden meer ruimte zijn zich te informeren over de ontwikkeling van gedachten binnen het kerkgenootschap, doordat zij toegelaten worden bij de Algemene Vergadering. *URB* 1925-1926 (37), 81-89.
785. *Handelingen* 1926, 37.
786. Eerder zijn zij hiervoor aangezocht als een commissie van het Convent, dat vanaf oktober 1925 over deze zaak spreekt.
787. Naast de getalsmatige informatie uit de jaarverslagen van de Commissie tot de Zaken, zoals die in de Handelingen zijn opgenomen, is hier vooral gebruik gemaakt van: H. Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen 1992.
788. Voor de volledigheid is nog te noemen een relatief grote groep hervormden (ongeveer vijftig mensen) die ontevreden zijn met de Hervormde gemeente van Gelselaar en lid worden van de remonstrantse gemeente van Lochem. Deze overgang geeft aanleiding tot een kleine discussie tussen de redacteur van *URB* en een bijdrage in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* waarin remonstranten verweten wordt zelfgenoegzaam te zijn en in plaats van te streven naar het belang van de algemene vrijzinnigheid 'lokkend en lonkend' geweest te zijn. De reactie op dit verwijt is simpel: 'Ze hebben, gedwongen, hun kerk verlaten en bij de Broederschap een open deur gevonden – doodgewoon. 't Hele geval had voor ons niets te maken met de beteekenis der vrijzinnigen buiten of de vermeende knusheid binnen de Broederschap'. Zie voor deze zaak: *URB* 1921-1922 (23), 186 en 1922-1923 (24), 33.

789. Idem. De (uitgebreidere) tabel bevindt zich op 269.
790. Knippenberg maakt gebruik van de zielentallen, zoals die in de volkstellingen gegeven zijn.
791. Dit percentage is ontleend aan de volkstellingen en geeft dus aan wat het percentage van de gehele bevolking is, dat zichzelf 'remonstrant' noemt.
792. Dit zijn de ledentallen zoals die vermeld worden in de jaarverslagen van de Commissie tot de Zaken aan de Algemene Vergadering. Voor de eerste jaren zijn de cijfers niet beschikbaar voor deze jaren. Een vergelijking kan dus alleen maar gemaakt worden van 1880. Vanaf dat jaar verschijnen deze getallen jaarlijks in de *Handelingen*.
793. *Levensrichting*, 1934-35 (1), nr. 1, 50-55.
794. *URB* 1907-1908 (19), 115.
795. J. Roest, *Vrije vogels. De geschiedenis van de vrijzinnige protestanten in Vlaardingen*, Rijswijk 1983. Hier is ook gebruik gemaakt van het ongeïnventariseerde archief van deze gemeente, zoals het gedeponeerd is bij het Stadsarchief te Vlaardingen. Zie ook E.H. Cossee, 'Het modernisme in de classis' in H. ten Boom e.a. ed., *Geloof, opbouw en strijd. De geschiedenis van de classis Rotterdam*, Delft 2001, 107-131, in het bijzonder 124-126.
796. Idem, 34.
797. Notulen van het bestuur van de afdeling Vlaardingen van de NPB, 20 mei 1901, Archief van de Rem. Ger. Gemeente Vlaardingen.
798. M.H. Schippers, *Over het wenschelijke voor Vrijzinnigen eene eigen Gemeente, met name eene Gemeente der Remonstrantsche Broederschap te stichten*, z.j., z.p.. Dit geschriftje is gevonden in het archief van de Remonstrants Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen, ongeïnventariseerd, Stadsarchief Vlaardingen.
799. Idem, 17-18.
800. Idem, 21.
801. Idem, 22-23.
802. Brief van J.H.W. Bisschop Boele aan bestuur NPB Vlaardingen, 15 januari 1908, archief Rem. Ger. Gemeente Vlaardingen.
803. *Handelingen* 1911, 67-73.
804. *De Hervorming* 1911, 38.
805. Idem, 46.
806. Idem, 53.
807. Idem, 61.
808. Idem, 62.
809. Ibidem.
810. Idem, 66-67.
811. *URB* 1910-11 (22), 161-172.
812. In een kleine noot (165) reageert Groenewegen fel op het feit dat remonstranten geacht worden zich te verdedigen wanneer zij zichzelf organiseren. 'En meenen de vrijz. Hervormden waarlijk dat de Remonstranten zich tegenover hen hebben te "verdedigen" indien hetgeen men voor zijn godsdienst en kerk meent te moeten doen niet naar hun zin is? Dan vrees ik, dat zelfs bij hen de 17e eeuw nog een weinig nawerkt'.
813. *URB* 1914-1915 (26), 15-27.
814. Idem, 18-19.
815. Deze uitspraak is vanuit de remonstrantse traditie niet vanzelfsprekend. Terwijl aan de ene kant altijd de nadruk gelegd werd op de verworteling in de geschiedenis van het vaderlandse protestantisme, werd dit meestal gecombineerd met de erkenning dat de Hervormde Kerk, met de in wezen tot haar behorende Remonstrantse Broederschap, daar de voortzetting van was. Groenewegen toont hier een grotere distantie tot de Hervormde Kerk dan enige decennia hiervoor gebruikelijk was.
816. *Handelingen* 1914, 126.
817. *URB* 1914-1915 (26), 35-48.
818. Zo zijn er de reacties van de Commissie in de Handelingen (1914, 72-74) en URB 1914-1915 (26), 83-85. Op deze plaatsen wordt de inhoudelijke discussie niet heropend, maar wordt aan de hand van de *Handelingen* aangetoond dat de commissie nergens haar boekje te buiten is gegaan.
819. In dit proefschrift spelen vier personen uit de familie Hooykaas een rol. Dr. I. Hooykaas (predikant te Rotterdam, overgekomen uit de Hervormde Kerk, zijn twee zonen C.E. en I. Hooykaas, predikanten in de Broederschap en hun neef (?) dr. I. Hooykaas, die geen theoloog is maar rector van een gymnasium. Deze

laatste is gedurende enige tijd curator van het Seminarium. Dit alles is ook de reden waarom er soms voorletters worden gebruikt.
820. Idem, 40.
821. Idem, 45.
822. Idem, 46.
823. Zie voor de Haagse kwestie: artikelen in *URB* (1927-1928 (29), 144-158, 161-186 en 1928-1929 (30), 23-32), Notulen en correspondentie van het Bestuur, archief Den Haag en dossier archief Utrecht
824. Mededeling van prof.dr. G.J. Hoenderdaal.
825. *Handelingen* 1919, 115.
826. *URB* 1918-1919 (30), 40-45.
827. Zie vorige deel.
828. Zie voor de achtergronden van deze gemeenten: Handelingen 1935-1941 en HUA, inv. 830-832.
829. Er wordt ook geld bestemd voor de vereniging van remonstranten in Eindhoven (zie hieronder). Zij krijgen gedurende drie jaren fl. 1800 per jaar. Daar wordt de jonge proponent N. van Gelder benoemd.
830. *Handelingen* 1938, 120.
831. *Handelingen* 1939, 124-125.
832. Ibidem.
833. HUA, inv. 830-832.
834. *Levensrichting* 1939-1940 (5), nr. 4, 15.
835. Voor de bespreking van de geschiedenis van de vrijzinnige beweging in de Hervormde Kerk wordt hier gebruik gemaakt van: K.A. Beversluis, *Een halve eeuw strijd en opbouw. Ontstaan en ontwikkeling der Vrijzinnige Hervormde Beweging*, Assen, 1953, J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, dl. III, Assen 1935, K.M. Witteveen, 'Honderd jaar Vrijzinnig Hervormd in Leiden' in K.P. Baljon-van den Ende (e.a. ed.) *Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse. Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest*, Leiden 1998, 9-85 en K.M. Witteveen, *Modern geloven. Een korte schets van de geschiedenis van de VVH*, Maarssen 1995.
836. K.A. Beversluis, *Een halve eeuw strijd en opbouw. Ontstaan en ontwikkeling der Vrijzinnige Hervormde Beweging*, Assen 1953, 41.
837. Idem, 46.
838. Zie bijvoorbeeld voor Alkmaar, *Handelingen* 1905, 38. Doordat er nu ook modern-hervormd gecatechiseerd wordt, kunnen er minder catechisanten worden verwacht. In 1923 maakt men expressis verbis melding van een verminderd kerkbezoek. 'Het kerkbezoek onderging vermindering. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het beroepen van eenen Vrijzinnigen predikant in de Ned. Herv. Kerk alhier; veel Hervormden, die vroeger trouwe bezoekers waren, laten zich thans niet meer, of wel zeer zelden zien'. (*Handelingen* 1923, 14). In Hoorn is de getalsmatige positie van de gemeente afhankelijk van de Hervormde Kerk. Zo schrijft ds. Klaver bij het 300-jarig jubileum van de gemeente: 'Waren er tijden, b.v. in 1907, toen na 't vertrek van den toenmaligen predikant Dr. Terwogt het ledental tot plm. 40 was teruggegaan – er kwamen ook perioden van bloei – maar tot groote uitbreiding kwam de gemeente nooit en zal ze ook niet komen, omdat in Hoorn de Ned. Herv. Gem., gediend eerst door vier, nu door drie predikanten, vrijzinnig is, waardoor toetreding van Vrijzinnig-Hervormden, zooals in andere plaatsen, hier overbodig is'. (*URB* 1931-1932, 81). In een beschrijving van de geschiedenis van de nieuwe gemeente Doesburg bespreekt de predikant H.P. Schim van der Loeff de bijzondere positie van zijn gemeente. 'Ook de krachtige actie der laatste jaren om de vrijzinnigen te vereenigen binnen de Ned. Hervormde kerk doet zich ernstig gevoelen. Men mag over deze beweging denken zooals men wil – zeker is ze schadelijk voor kleine kringen gelijk de onze, die, als eenige vertegenwoordigster der vrijzinnige beginselen temidden eener streng confessioneeele gemeente de toevlucht moesten zijn voor alle verdrukte modernen. (*URB* 1907-1908 (19), 82) In de nieuwe gemeente te Dordrecht (*Handelingen* 1911) verwacht men minder kerkbezoek en minder kerkelijke bijdragen, wanneer er daar uiteindelijk weer een vrijzinnig predikant beroepen is.
839. Hier verraadt Beijerman nog de oude visie op de Hervormde Kerk, die vanaf de keus voor het modernisme binnen de Remonstrantse Broederschap, zeldzamer wordt.
840. *URB* 1905-1906 (17), 91-92.
841. *URB* 1908-1909 (20), 94.
842. *URB* 1929-1930 (41), 154-155.
843. *URB* 1911-1912 (23), 33.
844. Idem, 39.
845. *URB* 1929-1930 (41), 155.

846. *URB* 1914-1915, (26), 137.
847. Deze woorden refereren aan een citaat uit het formulier waarmee proponenten moeten instemmen voordat zij beroepbaar zijn als predikant in de Hervormde Kerk. De woorden 'geest en hoofdzaak' slaan op de inhoud van de belijdenisgeschriften. Door het gebruik van deze termen kan een modern theoloog die niet letterlijk instemt met de belijdenisgeschriften toch zijn instemming betuigen, omdat hier ruimte wordt gemaakt voor een prioritering en uitleg van deze geschriften. Zie voor deze kwestie A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 19863, 267-275.
848. *URB* 1916-1917 (27), 76.
849. *URB* 1912-1913 (24), 31-32.
850. *URB* 1915-1916, 68.
851. *URB* 1918-1919 (30), 148.
852. Ibidem.
853. *URB* 1919-1920 (31), 10-11.
854. Ibidem.
855. *URB* 1922-1923 (34), 119-120.
856. *URB* 1926-1927 (38), 71.
857. *URB* 1929-1930 (41), 97.
858. *URB* 1912-1913 (24), 50-63.
859. Idem, 51-52.
860. Het is moeilijk om hier aan de indruk te ontkomen dat Blokker deze woorden uitspreekt om hervormden te werven voor de remonstrantse gemeente.
861. *URB* 1912-1913 (24), 55.
862. Idem, 56.
863. Idem, 59.
864. Over de 'kerkelijkheid' en de zelfbeschouwing van de NPB zijn nog geen diepgravende studies verschenen. Een beknopt overzicht biedt wel de onuitgegeven scriptie: P.J.C. Korver, *De geschiedenis van de NPB. 125 jaar kerk of vereniging*. z.p. z.j..
865. Deze kwestie zal in later tijden nog nadrukkelijker gaan spelen, wanneer in deze afdelingen de behoefte aan doop en avondmaal opkomt. Zolang echter gebruikgemaakt wordt van ambtsdragers en doopinschrijvingen van hervormde en remonstrantse afkomst, is men nog geen kerkgenootschap. De hedendaagse praktijk van afdelingen van de vrijzinnige geloofsgemeenschap die zelfstandig dopen en avondmaal bedienen zijn de uitkomst van een al vroeg ingezet proces van kerkvorming, waarmee de NPB zijn oorspronkelijke doelen volstrekt anders invult.
866. Zie J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925) in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest*, 109. Naar mijn gevoelen is de zaak toch principiëler dan Heering stelt, 'een naamskwestie'.
867. Aangezien de NPB zich niet beschouwd als kerkgenootschap, is er ook geen kerkrechtelijke achtergrond voor een doop. In de praktijk wordt er wel binnen NPB-afdelingen gedoopt. Deze doop vindt dan plaats onder verantwoordelijkheid van een hervormde of remonstrantse gemeente en wordt daar in het doopboek bijgeschreven.
868. *URB* 1926-1927 (38), 103-109 en 172-179.
869. Idem, 109.
870. *De Stroom*, 5 maart 1927.
871. *URB* 1926-1927 (38), 173.
872. Idem, 178.
873. Zo zijn er in 1924 federatiepogingen in Utrecht. Mackenzie beklaagt zich: 'dat helaas de kwade reuk, waarin Remonstranten vanouds staan, nog niet vervlogen is en volgens den voorganger der geplaagde Vrijzinnig Hervormden de tijd voor samenwerking nog niet gekomen is'.
874. Notulen van het Convent, 1 februari 1924.
875. G.J. Hoenderdaal, 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940), in: B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest*, 161-297, 276.
876. *Levensrichting* 1938-1939 (4) IV, 10-22.
877. Idem, 16.
878. *Levensrichting* 1939-1940 (5) IV, 8-17 en Notulen van het Convent, 2 februari 1940.

879. Zie ook hierboven de mening van Blokker over de activiteiten van de Remonstrantse Broederschap in het Gooi.
880. Voor een algemeen overzicht van de verschillende vrijzinnige organisaties zie B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en Tijdgeest.* Voor de specifieke vragen van een vrijzinnige verzuiling zie J.C.H. Blom, 'Het geloof van de radio op Vrijdagavond. Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968' in J.H.J. van den Heuvel (e.a.), *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*, Baarn 1986, 73-146, vooral 76-88. Zie ook G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (ed.), *Staat in de vrijheid*, Zutphen 1982. Voor een kritische analyse van de vrijzinnige zuil zie vooral A.L. Molendijk, 'De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme in Nederland' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1996 (50), 122-134.
881. Cf. Th. M. van Leeuwen in 'Woord vooraf' in C. Boer (e.a. ed.), *Het Jonge Hart. Het verhaal van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (1915-1985)*, Zoetermeer 1994, 9.
882. C. Boer (e.a. ed.), *Het Jonge Hart*, 116-125 en 279-285.
883. Deze organisatie wordt 'niet als het aangewezen orgaan voor remonstrantse jongeren' aangeduid. *URB* 1929-1930 (41), 169-170.
884. *URB* 1921-1922 (33), 57.
885. Idem, 53.
886. Idem, 56.
887. Idem, 129-131, reactie Mackenzie, 131-133.
888. *URB* 1923-1924 (35), 48.
889. *URB* 1931-1932 (33), 142-149.
890. Deze Vergadering, voor het eerst gehouden in 1866, is een ontmoetingspunt van vrijzinnige (links- en rechtsmoderne) theologen. In dit kader vinden veel theologische debatten plaats. Verslagen van deze vergaderingen zijn te vinden in de jaargangen van *De Hervorming*. Voor meer informatie zie ook S.L. Verheus, *Honderd jaar vergadering van moderne theologen (1865-1966). Kleine kroniek van een eeuw verbondenheid in vrijheid, op verzoek van het moderamen, ter gelegenheid van de honderdste vergadering*, z.p., 1966.
891. K.H. Roessingh 'Eenheid en organisatie van het vrijzinnig protestantisme' in *Verzamelde werken*, II, 437-450.
892. Idem, 439-440.
893. Idem, 448.
894. Reglement voor de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestanisme, gec. bij J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925) in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest*, 135.
895. J..A. de Koning, *De Beginselverklaring van het Vrijzinnig Protestantisme. Een toelichting*, Utrecht 1935.
896. Idem, 5.
897. L.J. van Holk (e.a.), *Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh. Theologische verantwoording*, Assen 1937, (Van Gorcum's Theologische Bibliotheek 6).
898. Voor informatie over de VPRO zie J.H.H. van den Heuvel (e.a.), *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*, Hilversum 1986, N.A. Bruining en J.A. de Koning (e.a.), *Rond radio en televisie. Een bundel opstellen voor Dr. E.D. Spelberg bij zijn afscheid van de V.P.R.O.*, Arnhem 1963, A. Kooyman en M. van Rooy, *De potentie van een dwerg. Een halve eeuw VPRO van Spelberg tot Servet*, Amsterdam 1976.
899. E.D. Spelberg, *Een radiogemeente. Brieven en beschouwingen*, Amsterdam 1945.
900. *URB* 1925-1926 (37), 166-169.
901. *URB* 1928-1929 (40), 145-146, het citaat op 146.
902. Zie voor nadere informatie en literatuuroverzicht over de oecumene in Nederland n het algemeen: J.N. Bakhuizen van den Brink (e.a.) *Handboek der kerkgeschiedenis*, IV, Leeuwarden 1985, 319-327. Voor de positie van de remonstranten in de oecumene zie E.H. Cossee, 'De Remonstranten en de Wereldraad van Kerken' in *DNK* 1998 (21), 48, 40-53, G.J. Hoenderdaal, 'De remonstranten en de oecumenische ontwikkelingen' in S. Bouman en E.J. Kuiper (ed.), *Remonstrantse Toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 209-221, A.M. van Peski, 'De remonstranten en de oecumene' in H.J. Adriaanse (e.a.), *In het spoor van Arminius. Schetsen en studies over de Remonstranten in verleden en heden aangeboden aan Prof. Dr. G.J. Hoenderdaal ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, Nieuwkoop 1975, 211-221 en idem, *Oecumene en Remonstrantse Broederschap: het wederzijdse appèl* (Oriëntatie nieuwe reeks 2), Lochem 1961.

903. Zo was er geen remonstrant aanwezig bij de conferentie in Stockholm 1925. Deze afwezigheid (en ook die bij een Hugo de Groot-herdenking) leidt in het jaarverslag van het College van professor en curatoren tot een opvallend scherpe veroordeling. *Handelingen* 1926, 37. Zie ook de bespreking van het referaat van F. Kleyn over de geestelijke leiding van de Broederschap (deel 3, hoofdstuk 2).
904. *Handelingen* 1919, 23, 77 en 151-160. Zie ook de bespreking hieronder van de jubileumtoespraken.
905. Idem, 158.
906. *URB* 1919-1920 (31), 24-30.
907. Idem, 28-29.
908. *Handelingen* 1920, 71.
909. *Handelingen* 1920, 51-52.
910. *URB* 1929-1930 (41), 14-37.
911. Idem, 27.
912. Idem, 29.
913. Idem, 34-35.
914. Idem, 36.
915. Idem, 37.
916. *URB* 1930-1931 (42), 11-27.
917. Idem, 25.
918. *Handelingen* 1931, 98-100.
919. *Levensrichting* 1936-1937 (3), 1, 6-7.
920. *Levensrichting* 1936-1937 (3), 104-108.
921. Idem, 107.
922. *Levensrichting* 1939-1940 (5), I, 11-23.
923. Heering citeert hier de Institutie van Calvijn.
924. Voor een principiële bespreking van (bredere) vrijzinnige kritiek zie C.J. Bleeker, 'Behoort het vrijzinnig protestantisme tot de una sancta' in *Theologie en Practijk* 1939 (2), 130-149.
925. *Levensrichting* 1939-1940 (5), I, 21.
926. Idem, 22.
927. Idem, 23.
928. *Levensrichting* 1939-1940 (5), II, 1-13. Eerder had hij al in zijn proefschrift betoogt dat de oecumenische kerkbeschouwing het beste past bij het vrijzinnig-protestantisme. W.R.M. Noordhoff, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme*, Lochem 1933, ondermeer 127.
929. Idem, 3.
930. In deel 3, hoofdstuk 6 komt het begrip 'randstaat' van G.J. Sirks uitgebreid aan de orde.
931. *Levensrichting* 1939-1940 (5), II, 9.
932. Idem, 12.
933. Ibidem.
934. J.H. de Ridder e.a., *Bij het morgenuur. Een boek voor het gezin*, Amsterdam 1902.
935. Idem, 120.
936. Zie hiervoor ook: G.J. Hoenderdaal, *Maatschappelijke bewustwording en uitspraken van de Remonstrantse Broederschap*, Utrecht 1978 (Kort bestek 20) en H.J. de Kievid, 'Een stukje geschiedenis over de verhouding geloof en politiek in vrijzinnige (remonstrantse) kring' in *Geloof, kerk en politiek*, z.p. 1969 (Kort bestek 13). Noordhoff bespreekt deze ontwikkeling in zijn proefschrift en geeft een interessante verklaring van de verschillende standpunten door te wijzen op de plek die het geloof in het godsdienstige gemeenschapsleven inneemt. Zolang de gemeenschappelijke horizon van cultuur en religie wordt bepaald door het liberalisme, is er geen probleem. Wanneer verschillende politieke meningen met elkaar gaan strijden, zal de neiging ontstaan om de politieke stellingname niet meer te rekenen tot de kernvragen van het leven waar ook de godsdienst bijhoort. Dan worden de politieke of maatschappelijke kesties buiten het geloofsleven geplaatst en zal de leus 'geen politiek op de kansel' opgeld doen. De godsdienst wordt hiermee geïsoleerd en gescheiden van het praktische leven. W.R.M. Noordhoff, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme. Een sociaal-psychologische studie*, Lochem 1933, 101-105.
937. Een interessante uitzondering verdient vermeld te worden. De Amersfoortse predikant I. Hooykaas zou op 31 augustus, in plaats van een koningsgezinde, een zeer kritische, ongepaste preek hebben gehouden. Dit kan niet anders dan wijzen op een zeer afwijkend politiek standpunt. Brief J.G. Gleichman aan C.P. Tiele, 11-09-1898, UBL BPL 2709 C 3, 227.

938. *Handelingen* 1897, 86.
939. *Handelingen* 1914, 99.
940. *URB* 1899-1900 (11), 89.
941. *Handelingen* 1905, 81 en 92-93 en 1906, 45 en 82-83.
942. Het is niet helemaal duidelijk uit het verslag van de vergadering of Maronier hier duidt op een concreet geval. In elk geval blijkt hier niets van in de uitslag van die verkiezingen van het jaar 1905. *Bijdragen tot de statistiek van Nederland LV. Statistiek der periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gehouden in 1905*, 's-Gravenhage 1905.
943. Het Algemeen Reglement kent deze mogelijkheid niet. De uitgebreide curatorenvergadering (not.) stelt echter dat waar het niet verboden is, deze toevoeging wel gedaan mocht worden. Onder Groenewegen zijn er enkele studenten die met dit iudicium afstuderen. Het betreft Blokker, Miedema, Roessingh en Sirks. Onder andere seminariumhoogleraren worden deze iudicia niet meer toegekend.
944. M.J.A. Moltzer, 'Wat het leven mij heeft geleerd' in J.J. van Loghem (e.a., ed.), *Wat het Leven mij heeft geleerd*, Arnhem 1952, 151-160, het citaat op 155-156.
945. Wijdingswoord van Prof. Dr. W. Banning bij de crematie van Mr. M.J.A. Moltzer op 22 November 1960, mij ter beschikking gesteld door mw. A. Wiarda-Moltzer.
946. *URB* 1914-1915 (26), p .192.
947. *Handelingen* 1918, 147-151.
948. In de remonstrantse kerken werden in die tijd zitplaatsen verhuurd tegen verschillend tarief. Hoe meer men betaalde, hoe lager en hoe dichterbij de kansel men zat. De door Beijerman bedoelde plaatsen, zijn de gratis plaatsen die ter beschikking werden gesteld aan de armen en de bedeelden.
949. Voor de tekst zie *URB* 1921-1922 (33), 33-51.
950. Idem, 41.
951. Idem, 45.
952. I.A. Nederburgh, *De Kerk als maatschappelijk geweten. Bedenkingen tegen Prof. Dr. G.J. Heering's betoog hiertegenover*, Den Haag 1921.
953. Idem, 11.
954. Idem, 19.
955. *URB* 1921-1922 (33), 117-129.
956. Idem, 127.
957. I.A. Nederburgh, *Politiek in de kerk? Repliek aan Prof. Dr. G.J. Heering*, z.p. z.j..
958. Idem, 1.
959. Idem, 3.
960. Idem, 7.
961. G.J. Heering, 'Nog eens: "De Kerk als Maatschappelijk Geweten"' in *URB* 1921-1922 (33), 173-179.
962. *URB* 1922-1923 (34), 30.
963. Notulen Convent van Predikanten, 3 februari 1922.
964. *Handelingen* 1922, 5-6.
965. *Handelingen* 1922, 88-101.
966. Idem, 95.
967. Idem, 98-99.
968. Zonder dat Eldering het expliciteert, verwijst hij naar de kwestie-Haentjens. Al tien jaar eerder gaat Eldering in op deze kwestie. Zie deel 3, hoofdstuk 6. Zie ook *Remonstrantsch Weekblad* 6-9-1952, 2.
969. *Handelingen* 1923, 77.
970. Idem, 81.
971. *De Hervorming* 1923, 265-267, 292-294, 307-309, 331 en 332. De redacteur ds. A.C. Schade van Westrum reageert op het referaat van Eldering. Hij plaatst zijn kanttekeningen omdat hij de nadruk legt op het feit dat een gemeente iets van een predikant mag verwachten. Wie om de een of andere reden daar niet meer aan wil voldoen, is moreel gedwongen terug te treden. S.v.W. stemt gedeeltelijk in met de kritiek op de kerken, maar verkiest een evolutionaire in plaats van een revolutionaire verbetering. Terwijl predikanten de 'opvoeding' in de gewenste richting ter hand nemen, moet het gewone werk gedaan blijven worden. Eldering blijft ageren tegen de blasfemie van een godsdienst die blijft staan bij de 'oneindige waarde van iedere menschenziel' met het heil van de enkeling tegenover een christendom dat staat voor het heil van de gemeenschap. S.v.W. daarentegen poneert dat een kerk die naast het universele van de godsdienst geen ruimte meer heeft voor het individuele, ophoudt christelijk te zijn.
972. *URB* 1923-1924 (35), 97-107.

973. Idem, 104.
974. *URB* 1923-1924 (35), 108-121.
975. Idem, 119.
976. Idem, 132-139.
977. Idem, 136.
978. Idem, 139.
979. Idem, 173-181 (met reactie Eldering).
980. Idem, 178.
981. Idem, 181.
982. *URB* 1924-1925 (36), 9-26
983. Idem, 20.
984. Idem, 25-26.
985. *URB* 1914-1915 (26), 65-73.
986. Idem, 68.
987. Idem, 70.
988. *URB* 1915-1916 (27), 92-106, 133-139 en 181-184.
989. *Remonstrantsch Weekblad* 6-9-1952, 2. Zie ook de notulen van het Bestuur, 29 november 1917, GAR, inv. 23.
990. J.C.A. Fetter, *Herinneringen*, Arnhem 1958, 115.
991. H.J. Mispelblom Beijer, *Grijpt de hamers! Vrije weergave van een preek, uitgesproken in de Remonstrantse Kerk te Oosterbeek, op 5 Aug. 1923, naar aanleiding van de Vlootwet*, Drachten 1923 en idem, *Het recht van de sterkste*, Den Haag z.j.. Mispelblom Beijer noemt zich nadrukkelijk socialist. Zie idem, 'Waarom werd ik socialist' in *Bevrijding. Orgaan van de Bond van Religieuze Anarcho-communisten*, juni 1926.
992. *Handelingen* 1925, 50.
993. In dit jaar telt de Broederschap 16.405 leden.
994. *Handelingen* 1925, 80.
995. *URB* (1925-1926) 37, 20.
996. Idem, 21-22.
997. *Handelingen* 1925, 83.
998. Idem, 85-86.
999. Zie hiervoor ook: John Exalto, 'Dit koninkrijk tartende oorlogsbedrijf. Het christen-antimilitarisme van de rechts-modernist G.J. Heering (1879-1955)' in *DNK* dec. 1998 (49, vol. 21), 23-43.
1000. *Handelingen* 1931, 31-33, 63-64 en 86-93 en Idem, 1932, 27-30.
1001. Zo spreekt zij zich uit:
a. De Remonstrantsche Broederschap veroordeelt alle krenking, en zeker alle smalende krenking van de godsdienstige overtuiging.
b. Zij moet aanneming van dit wetsvoorstel echter ten stelligste ontraden – immers hier dreigt de mogelijkheid van willekeurig toepassing en daardoor loopt de geestelijke vrijheid gevaar.
c. Zij wenscht het bedoelde kwaad beteugeld te zien door de levende kracht van den godsdienst zelf'.
1002. *Handelingen* 1933, 82-83 en 86-87.
1003. L.J. van Holk, *De beteekenis van Volk en Staat en hun verhouding tot Godsdienst en Kerk*, Hillegom 1934, oorspronkelijk verschenen in URB 1933-1934 (45), 138-156
1004. Idem, 3.
1005. *Handelingen* 1935, 76.
1006. *Levensrichting*, 1935-1936 (1), 19-31.
1007. Idem, 21.
1008. Idem, 23.
1009. Idem, 25.
1010. Deze kwestie komt uitgebreid aan de orde in de notulen van het Convent van predikanten, vanaf 1932-1935.
1011. *Handelingen* 1921, 54.
1012. *Handelingen* 1929, 68.
1013. Voor de volgende opsomming van remonstrantse kerkbouw wordt gebruikgemaakt van: E.H. Cossee, 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten' in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, deel 10 1994, 73-120.

1014. R. Miedema (ed.), *Religie en bouwkunst*, Huis ter Heide 1928 en R. Miedema (ed.), *Religie en bouwkunst. Verhandelingen van het 2e congres voor religie en bouwkunst, gehouden op 10 en 11 Juli 1929 in het Oolgaardhuis te Arnhem*, Huis ter Heide 1929.
1015. Idem, 5.
1016. Idem, 45.
1017. Wegerif gebruikt hier heel bewust de slotformule uit de beginselverklaring van 1879.
1018. Idem, 86.
1019. Idem, 95.
1020. *URB* 1932-1933 (44), 171-182.
1021. De Rotterdamse kerk bezit veel glas-in-lood ramen.
1022. *URB* 1932-1933 (44), 182.
1023. Jaarverslag 1925-1926, 3, RAG, inv. 48.
1024. E.H. Cossee, 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten' in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, dl. 10, 1994, 84.
1025. Zie deel 1.
1026. Jaarverslag 1927-1928, RAG inv. 48.
1027. Zie over de kerkbouw te Boskoop: I. Smit-Nijhof, *Vrij zinnig leven in Boskoop. Drie eeuwen kerkelijk leven binnen het vrijzinnig protestantisme 1643-1967*, Noorden 1997 en het artikel van Van Nooten bij de inwijding van het kerkgebouw in *URB* 1932-1933 (44), 98-113.
1028. Idem, 104.
1029. Idem, 111.
1030. Een verslag van deze plechtigheden alsmede een korte schets van de geschiedenis is te vinden in: *De nieuwe Remonstrantsche Kerk te Amsterdam. Geopend en ingewijd 17 en 18 Juni 1933*, Amsterdam 1933.
1031. Zie hierover deel 2.
1032. Dit moge blijken uit deze korte zin van N. Blokker in het tijdschrift: 'Het fraaie gebouw met zijn slanke torenspits trekt dadelijk de aandacht en de aanblik van het interieur is verrassend en indrukwekkend tegelijk. Hier is – door den architect Roodenburgh – een geheel geschapen, dat onmiddellijk aanspreekt als plaats van gemeenschap en vereering'. *URB* 1933-1934 (45), 33.
1033. E.H. Cossee, 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten' in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, deel 10 1994, 87.
1034. R. Miedema, *Hedendaagsche kerkelijke bouwkunst van buiten- en binnenland en haar beteekenis voor liturgie en oecumenische beweging*, 's-Gravenhage 1936, 31.
1035. *De nieuwe Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1933, 15.
1036. *Idem*, 17.
1037. Wel heeft Mosselmans opvolger, J.A. Beijerman, in 1894 de kwestie aan de orde gesteld binnen het bestuur. Hij is van mening dat afschaffing van doop en avondmaal onwettig waren. Groningen zou een voorstel tot wijziging van het Algemeen Reglement moeten indienen, waarin het aan gemeenten overgelaten zou worden of de plechtigheden afgeschaft zouden mogen worden. RAG, inv. 22, notulen 5 april 1894.
1038. De meeste artikelen in *URB* over liturgie zijn de uitwerkingen van een werkzaamheid bij het Convent van predikanten.
1039. Zie hiervoor o.a. M.A. Vrijlandt, *Liturgiek*, 's-Gravenhage 1989[2], 123-128.
1040. *URB* 1913-1914 (25), 15-23.
1041. Merkwaardigerwijs zal Eldering later om principiële redenen – als protest tegen het besluit dat niet-predikanten niet mogen voorgaan – de toga afleggen. Op een andere plek noemt hij het in de literatuur onbekende feit dat er in de Groningse gemeente geen toga gedragen werd. Dit is te begrijpen vanuit de zeer laagkerkelijke opvatting die daar heerste. Eldering schrijft over het aanpassingsvermogen van predikanten aan plaatselijke eigenaardigheden: 'Dezelfde beleefdheid, jaren achtereen tegenover de gemeente te Groningen betoond, waarvan het Bestuur de predikanten van elders verzocht niet in toga te willen optreden, mag nu ook wel in acht genomen worden tegenover de gemeenten, waar het Bestuur aan eenvormigheid in den dienst de voorkeur geeft'. Idem, 21. Over de achtergrond van de predikantentoga zie E.H. Cossee, 'Het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant' in A.L. Molendijk, *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, 147-164. Voor uitgebreidere informatie zie M.J. Aalders, *De komst van de toga. Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels*, 1796-1898, Delft, 2001.

1042. Al enige tijd vóór Eldering heeft de Hoornse predikant A. Klaver dit blijven zitten gelaakt. 'De gemeente zit – rustig, alsof het betaamt om rustig leunend den driewerf Heilige te begroeten'. *URB* 1911-1912 (23), 192.
1043. Hierover zal later bijv. in de Haagse gemeente gesproken worden. 'Het eerste nommer van het lokale Maandblad der Remonstrantsche Gemeente te 's-Gravenhage *Van Maand tot Maand* (24 april 1915) bevat eene pleitrede tot weglating van het gebed bij den aanvang der godsdienstoefening "*uit een liturgisch oogpunt*."' *URB* 1915-1916 (27), 37.
1044. *URB* 1913-1914 (25), 23.
1045. Overigens bestaat de avonddienst dan nog. In Rotterdam worden in de winter op zondagavonden diensten gehouden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog worden deze diensten gestaakt omwille van het tekort aan brandstof, om kort na de oorlog weer hervat te worden. Niet lang daarna worden ze definitief afgeschaft.
1046. *URB* 1913-1914 (25), 178-183.
1047. De volgende gemeenten worden in de loop der jaren genoemd: Amersfoort, Den Haag, Boskoop, Haarlem, Leiden, Lochem, Oude Wetering, Rotterdam, Schoonhoven, Utrecht en Vlaardingen.
1048. *URB* 1915-1916 (27), 37-56. Nachenius schrijft vrij regelmatig in *URB* over diverse religieuze onderwerpen, vaak over de traditie van de Romana met het doel een genuanceerd beeld van haar traditie te geven, zodat ook vrijzinnigen er iets van kunnen leren.
1049. *URB* 1916-1917 (28), 144-151.
1050. Zie voor de behandeling van een Haagse liturgische conferentie: *De Stroom* 7 oktober-28 november 1922.
1051. *URB* 1919-1920 (31), 114-124.
1052. Idem, 124.
1053. *URB* 1921-1922 (33), 11-25.
1054. Idem, 24-25.
1055. *URB* 1921-1922 (33), 151-156.
1056. *URB* 1924-1925 (36), 78.
1057. *URB* 1925-1926 (37), 110-118.
1058. Idem, 116.
1059. *URB* 1925-1926 (37), 176-182.
1060. Idem, 180.
1061. *URB* 1925-1926 (37), 129-139.
1062. Zie ook A.A. in 't Veld, 'De Broederschap in het heden'. in G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (ed.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten*, Zutphen 1982, 152-156.
1063. *URB* 1927-1928 (39), 9-27.
1064. *URB* 1928-1929 (40), 14-28.
1065. De stelligheid waarmee Heering dit voorschrijft, bevestigt het feit dat het gebruik dat enkel de mannen stonden bij het gebed in remonstrantse gemeenten nog bestond, ten tijde van dit referaat.
1066. *URB* 1928-1929 (40), 53-61.
1067. Idem, 54.
1068. Idem, 60.
1069. Notulen Convent van predikanten, dec 1928.
1070. Voor dit antwoordlied stelt Sirks enige nummers voor uit de bestaande bundel. Pas later, wanneer men vindt dat de bestaande liederen niet voldoen, ontstaat het bekende remonstrantse antwoordlied op de melodie van psalm 134, dat weleens de 'tune' van de remonstranten is genoemd.
Tot U, Heer, is ons hart gericht;
hier zijn wij, open voor uw licht.
Gij geeft ons kracht tot stilt' en strijd;
kom tot ons, Eeuw'ge, in de tijd.
Amen.
1071. Deze opvallende plaats voor de stilte wordt toegeschreven aan invloed vanuit de Barchemse Woodbrooker geloofsgemeenschap die weer een oorsprong bij de Quakers heeft. Opvallend is dat bij deze introductie in de remonstrantse liturgie geen nadere toelichting wordt gegeven. Zie ook Th.M. van Leeuwen, 'De Eredienst' in E.H. Cossee (e.a.), *De Remonstranten*, Kampen 2000, 69-97, in het bijzonder 79.
1072. *URB* 1933-1934 (45), 111-122.
1073. Hier laat Cramer bewust de plaatsnaam weg.

1074. *URB* 1933-1934 (45), 120.
1075. Idem, 119.
1076. *Levenslicht* 1936-1937 (2), 51-54.
1077. Idem, 53.
1078. Idem, 54.
1079. Notulen ledenvergadering 28 oktober 1921, RAG, inv. 3.
1080. RAG, inv. 65: 1922: 2, 1923: 7, 1924: 3, 1925: 1, 1926: 1, 1927: 0 en 1928 2.
1081. Het referaat over de taak van de predikant, elders in dit deel behandeld.
1082. *URB* 1923-1924 (35), 68-75.
1083. Idem, 74.
1084. Idem 124-127.
1085. *URB* 1924-1925 (36), 118-125.
1086. Idem, 124.
1087. Idem, 135-142.
1088. Idem, 164-169. Opvallend is dat de term 'nuchterheid' ook een rol speelt in de discussie tussen Mosselmans en De Ridder jr. over doop en avondmaal. Zie hiervoor deel 2.
1089. Idem, 167.
1090. Ibidem.
1091. *De Stroom*, 15 juni 1929. Voor een discussie over deze dooptheologie met de doopsgezinde predikant S.H.N. Gorter, zie de nummers van 22 juni en 29 juni.
1092. Ibidem. Ook Van Holk maakt melding van andere dan trinitarische formules: 'Deze [formule] is soms trinitarisch en ook wel alleen "in Christus"'. (Notulen Convent, dec. 1928). Zie ook notulen convent, april 1936.
1093. Ibidem.
1094. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 2-6. Dit artikel is de uitwerking van een bijdrage voor het convent in april 1936.
1095. Gekozen is voor een zeer letterlijke vertaling van het Griekse voorzetsel 'eis', dat 'tot' kan betekenen. In elk geval is niet bedoeld: 'in de naam van' als 'namens'.
1096. *Handelingen* 1906, 11-12, 68-69 en 100-110.
1097. Jaarverslag 1906-1907, RAG, inv. 48.
1098. *Handelingen* 1906, 105.
1099. Zie hiervoor *URB* 1915-1916 (27), 120-121 en M. Broekhuijse-Brom, *Heilige huizen en heilige huisjes: geschiedenis van kerk en geloof in Nieuwkoop, Noorden en Woerdense Verlaat*, Nieuwkoop 1994, 110-111. Uitgebreidere informatie is ook te vinden in HUA, inv. 990.
1100. Volgens Van Holk worden het meest de kleine, persoonlijke bekertjes gebruikt. Zeldzaam (maar komt dus wel voor!) is de viering met brood alleen. Notulen Convent, dec. 1928.
1101. *De Stroom* 14 mei 1927.
1102. *URB* 1920-1921 (32), 143-154.
1103. Idem, 145.
1104. Idem, 151.
1105. Idem, 153.
1106. Notulen Convent, februari 1929. Deze besprekingen en de ervaringen in de praktijk hebben geleid tot het formulier dat uiteindelijk in de remonstrantse gemeenten gebruikt zal gaan worden en te vinden is in de *Liederenbundel ten dienste van de Remonstrantse Broederschap* en het *Kanselboek, Orden van dienst en verantwoordingen der plechtigheden van de Remonstrantse Broederschap*, z.p. 1953. De precieze formuleringen van de verschillende concept-teksten zijn moeilijk te achterhalen.
1107. Ook elders blijkt deze relatieve lage opkomst van de gemeente. Merkwaardig daarbij is dat dit avondmaal in zekere zin ook functioneert als rite de passage voor de nieuwe leden. De bevestiging van de nieuwe leden vindt speciaal plaats op palmzondag zodat de nieuwe leden op Goede Vrijdag voor het eerst (en vaak dus ook voor het laatst!) kunnen aanzitten. Het bevestigt dus het toetreden tot een (avondmaals)gemeenschap, terwijl die gemeenschap (de bestaande gemeente) het avondmaal mijdt.
1108. *URB* 1931-1932 (43), 144-149.
1109. Idem, 152.
1110. *URB* 1925-1926 (37), 91-95.
1111. Idem, 94-95.
1112. Voor een uitgebreide bespreking van de opzet van deze eerste Broederschapsdag zie URB 1925-1926

(37), 139-142. In *URB* 1926-1927 (38), 20-30 is een uitgebreid verslag opgenomen.
1113. *URB* 1926-1927 (38), 30.
1114. *URB* 1929-1930 (41), 180.
1115. Idem, 177-188.
1116. Idem, 184.
1117. Idem, 186.
1118. *URB* 1930-1931 (42), 27-30.
1119. Idem, 45-46, citaat 46.
1120. Idem, 91-93, citaat 92.
1121. *URB* 1932-1933 (44), 49-58.
1122. HUA, inv. 105-106.
1123. *Levensrichting*, 1937-1938 (3), IV, 9-17 en 1938-1939 (4), II, 21-28.
1124. Idem, p 13.
1125. *URB* 1927-1928 (39), 65-87.
1126. *URB* 1933-1934 (45), 65-69.
1127. Zie ook mijn: 'Beginselverklaringen der Remonstrantse Broederschap' in M.A. Bosman-Huizinga (ed.), *Beginselvast. Over de beginselverklaring van de remonstranten* (Remonstrants Vlugschrift 13), Utrecht z.j., 8-21.
1128. Notulen van het Convent van predikanten, 3 december 1926.
1129. D. Tjalsma, *Kroniek van het Convent van Remonstrantse predikanten 1917-1947*, Utrecht 1997, 19.
1130. Notulen van het College van Professor en Curatoren, 3 maart 1927.
1131. *URB* 1927-1928 (39), 9-27. Dit referaat is ook afzonderlijk uitgegeven en heeft een grote verspreiding gekend. Er zijn 5000 exemplaren gedrukt.
1132. Idem, 10.
1133. Idem, 22.
1134. Hier is bij Heering sprake van voortschrijdend inzicht. Heering zelf geen zijn verandering in opvatting toe. Idem, 30.
1135. Idem, 27-30, citaat 30.
1136. Zie deel 2, hoofdstuk 4.
1137. *URB* 1927-1928 (39), 56.
1138. *URB* 1927-1928 (39), 56-59.
1139. *URB* 1927-1928 (39), 97-100.
1140. Idem, 98.
1141. Ongelukkigerwijs zijn deze reacties niet meer te vinden in het archief van de Broederschap. Een groot gedeelte van de correspondentie over deze jaren ontbreekt.
1142. HUA inv. 104.
1143. *Handelingen* 1928, 31-35, 79-85 en 87-88.
1144. Niet ten onrechte constateert J.P. Heering dat het begrip 'gemeenschap' van groot belang is in deze periode. Tegenover de moderne maatschappij, met haar échec van de Eerste Wereldoorlog, kiest men voor het romantische ideaal van een 'gemeenschap'. De opkomst van dit begrip is te danken aan de cultuurfilosoof F. Tönnies, die het onderscheid tussen 'Gesellschaft' en 'Gemeinschaft' onderzoekt. Zijn gedachten, voor het eerst gepubliceerd in 1887, vieren hoogtij in het *interbellum*. Binnen de vrijzinnigheid zal de gedachte en het woord grote invloed krijgen: in de nieuwe remonstrantse beginselverklaring, in het gemeenschapsleven als ideaal van de vrijzinnige jeugdbeweging, in het Woodbrookers-werkverband voor modern-religieuze bewustwording, *gemeenschap* [curs. van mij, TB] en cultuur, de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers enz. Zie hiervoor J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)' in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest*, 57-160, in het bijzonder: 119-120.
1145. *Handelingen* 1928, 82.
1146. HUA, inv. 292.
1147. Idem, 5.
1148. J.A. Beyerman, *De Remonstrantsche Broederschap*, Baarn 1907 en Baarn 1930[2].
1149. *De Remonstrantsche Broederschap. Wat zij is en wat zij wil*, Lochem 1928, 19.
1150. Idem, 24.
1151. Idem, 32.
1152. Idem, 33.

1153. Idem, 39.
1154. *URB* 1926-1927 (38), 41-53 en 70-76.
1155. Idem, 43.
1156. Idem, 50.
1157. Idem, 73.
1158. Later zal deze suggestie nader worden uitgewerkt door F. Kleyn en dan leiden tot uitbreiding van de Commissie tot de Zaken. Zie hierboven, deel 3, hoofdstuk 2..
1159. *Levensrichting* 1935-1936 (1), 110-114.
1160. Idem, 114.
1161. Getallen ontleend aan bespreking bij Convent van predikanten, december 1934.
1162. Net als *URB* lopen de jaargangen van *Levensrichting* van juni tot juni. In het notenapparaat zullen verwijzingen naar dit blad steeds plaatsvinden door vermelding van jaargang en paginanummer. De jaargangen 3, 4, 5 en 7 tellen niet door, zodat daar steeds het afleveringsnummer vermeld zal worden.
1163. *Levensrichting* 1935-1936 (1), 2
1164. *Handelingen* 1939, 43, 47-51 en 128-131.
1165. *Handelingen* 1938, 131.
1166. *Handelingen* 1939, 50.
1167. Deze opmerking van Heering over het afleggen van de ambtskledij is opmerkelijk. Slechts op één andere plaats ben ik in de bronnen tegengekomen dat de toga niet meer gedragen werd, namelijk in de Groningse gemeente. Wat de andere remonstrantse gemeenten betreft, valt hier weinig over te zeggen. Wel is duidelijk dat de Dordtse gemeente bij haar oprichting van Tiele een toga aangeboden krijgt, waaruit blijken mag dat het bestuur daar de ambtsdracht wel degelijk op prijs stelt. (Of dit betekent dat Tiele zelf geen predikantstoga meer draagt bij kerkdiensten is de vraag.) Zie E.H. Cossee, 'De Remonstrantse Gemeente te Dordrecht: haar ontstaan en eerste ontwikkeling' in *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 4 (1978), 5-12.
1168. *Handelingen* 1939, 52.
1169. Idem, 53.
1170. Idem, 129.
1171. Zie o.a. *URB* 1889-1890 (1), 40-48.
1172. *De Stroom* 21 oktober 1922.
1173. Notulen van het Convent van predikanten, 4 april 1931. Eerder al had J.H. Smit Sibinga gepleit voor belijdende teksten die een plek in de liturgie zouden kunnen krijgen. *URB* 1925-1926 (37), 181.
1174. J.A. de Koning, *De Beginselverklaring van het vrijzinnig protestantisme. Een toelichting*, Utrecht 1938 en L.J. van Holk (e.a.), *Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh*.
1175. *Beginselverklaring van het Vrijzinnig Protestantisme*, art. viii.
1176. Tot dit verband behoren de volgende remonstrantse theologen: G.J. Heering, L.J. van Holk, J.A. de Koning, J.A. van Nieuwenhuyzen, W.R.M. Noordhoff, W.N. van Nooten, E.B.A. Poortman, J.H. Smit Sibinga, P.D. Tjalsma en W.S. Wiardi Beckman.
1177. H. de Vos, 'Koninkrijk Gods, Kerk en Samenleving' in L.J. van Holk (e.a.), *Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh. Theologische verantwoording*, Assen 1937, 101-123, citaat 115.
1178. G.J. Heering, *Wat ons staande houdt. Getuigenissen uit donkeren tijd*, Zeist 1940.
1179. Een ander voorbeeld van de uitzonderlijkheid van deze tijden is de Barchem-cursus die van 5-10 augustus 1940 wordt gehouden. (*Levensrichting* 1940-1941, 41-48). Ter onderlinge bemoediging wordt een cursus gehouden voor ongeveer 70 deelnemers. Het gehalte aan bijzondere sprekers is zeer hoog: G.J. Heering over 'het Wezenlijke', G.J. Sirks over 'het verlangen naar God', W.F. Zuurdeeg over 'Gods antwoord, het Evangelie', J.W. (Vinke)-Herfst over 'Geloof', R. Miedema over 'De betekenis van de kunst voor het geloof', S.H. Spanjaard over 'Twijfel', A.G. Günther over 'Gehoorzaamheid en dienst', I. van Dalfsen over 'Quakerisme', N. Blokker over 'het gebed' en tenslotte weer G.J. Heering over 'Het uitzicht'. Bijna alle toonaangevende remonstrantse theologen zijn hier verzameld, terwijl ook de onderwerpkeuze niet toevallig zal zijn.
1180. *Levensrichting* 1940-1941 (6), 1-6.
1181. Idem, 5-6.
1182. *Levensrichting* 1940-1941 (6), 55-60.
1183. Idem, 57.
1184. Bij de wezenstriniteit worden de drie goddelijke personen, Vader, Zoon en Geest, geacht één van wezen te zijn, terwijl in de uitleg van de openbaringstriniteit de eenheid gelegen is in datgene wat God open-

baart. '[...] God [maakt] zich kenbaar als de Almachtige, Zijn liefde openbaart in Christus [...] en Zijn Heiligen Geest doet werken in onze harten'. *Idem*, 58.

1185. Voor uitgebreidere informatie over deze belijdenis zie E.J. Kuiper en Th.M. van Leeuwen, *Als een vuurbaken. Teksten over de functie van belijdenissen naar remonstrants inzicht*, Zoetermeer 1994, 77-86 en J.F. Goud en K.J. Holtzapffel, *Wij geloven – wat geloven wij*, Zoetermeer 2004.
1186. De liturgische commissie van het Convent van predikanten zal enkele maanden later een redactiewijziging vaststellen: 'Hij brengt ons Gods eeuwige liefde nabij, die vergeeft en verzoent'. *Levensrichting* 1940-1941 (6), 85.
1187. Hier wordt later gelezen: 'Hem zij de lof en de eer...'.
1188. G.J. Heering, toespraak tot de Algemene Vergadering 1941, gec. bij E.J. Kuiper en Th.M. van Leeuwen, *Als een vuurbaken*, 85.
1189. *Levensrichting* 1940-1941 (6), 78-85.
1190. *Levensrichting* 1941-1942 (7), I, 14-33.
1191. Idem, 26.
1192. Gouden vrijheid, uit bekende rede van Episcopius tijdens de Dordtse synode en een topos in remonstrantse (apologetische) literatuur: 'Daarom, zoeken wij geene alles in twijfel stellende theologie, maar die gouden vrijheid, welke tusschen slavernij en ongebondenheid het midden houdt'. Gec. bij E.H. Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in T.G. Kootte (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Utrecht 1994, 9-35, citaat 26.
1193. *Levensrichting* 1941-1942 (7), I, 32.
1194. Idem, 33.
1195. *Levensrichting* 1941-1942 (7), II, 11-17.
1196. Idem, 16-17.
1197. *Levensrichting* 1941-1942 (7), III, 2-9.
1198. Idem, 9-10.
1199. Idem, 10.
1200. L.J. van Holk e.a., *Geloofsbezit en levensrichting. Inleiding tot het godsdienstig leven in de Remonstrantsche Broederschap*, Zeist 1940. Het boekje biedt helaas geen inzicht welke artikelen, door de verschillende auteurs geschreven zijn.
1201. Idem, 154.
1202. Idem, 159-160.
1203. Idem, 166.
1204. Idem, 172.
1205. *URB* 1922-1923 (34), 10.
1206. Idem, 16.
1207. Na het schetsen van de praktische communistische opvatting van iemand als Domela Nieuwenhuis, die zich geen gezonde maatschappij kan voorstellen zonder dat iedereen toegang heeft tot de productiemiddelen om door middel van eigen arbeid in zijn bestaan te voorzien, kiest hij positie door een dubbele vraag, die vermoedelijk als retorisch beschouwd moet worden: 'Hier wordt dan toch een vrijmaking der samenleving voorgestaan op een grondslag waarvan wij moeten vragen in hoeverre deze overeenkomt met of afwijkt van den grondslag onzer Broederschap, namelijk het evangelie van Jezus Christus'.
1208. *URB* 1923-1924 (35), 104. Opvallend is dat in hieropvolgende jaren verschillende ideeën van Wegerif in de praktijk zullen worden gebracht. Hij wijst op een mogelijke 'kerkachtige vereeniging met veel propaganda-bijeenkomsten' en noemt als voorbeelden de doopsgezinde gemeentedag en de gemeenschapszin van de Vrijmetselarij. In de jaren die volgen komen vergelijkbare initiatieven in de Broederschap tot leven en breekt een 'verkerkelijking' van de Broederschap door.
1209. *URB* 1922-1923 (34), 168-182. en notulen Convent, 10 april 1923. Over vergelijkbare zaken spreekt Heering nogmaals op de eerste Broederschapsdag, *URB* 1926-1927 (38), 21-23. De kortheid van de samenvatting van de lezing door Blokker laat zien wat er veranderd is. In het opkomende rechtsmodernisme kan de kerkbeschouwing als volgt aangeduid worden: 'De Rem. Broederschap wilde eerst geen kerk zijn, maar is het toch geworden en wil het thans ook wezen Zij heeft getoond, dat een on-confessioneele kerk bestaanbaar is en minder met scheuring wordt bedreigd dan de confessioneele'.
1210. Th. de Bèze (Beza) (1519-1605) was Calvijns opvolger in Genève, die zijn leer (in strengere zin) uitwerkte.
1211. *URB* 1922-1923 (34), 169.

1212. E. Troeltsch is van grote invloed voor de vrijzinnige theologie in deze jaren. Zie voor een bespreking hiervan o.a.: J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925) in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest*, 148-150.
1213. *URB* 1924-1925 (36), 13.
1214. Idem, 14.
1215. Idem, 14-15.
1216. Idem, 15.
1217. *URB* 1927-1928 (39), 33-42 en 43-51.
1218. Idem, 35.
1219. Idem, 41-42.
1220. Idem, 50.
1221. Idem, 51.
1222. *Levensrichting*, 1935-1936 (1), 84-88.
1223. Idem, 86.
1224. Idem, 87.
1225. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 1-2.
1226. Idem, 2.
1227. Idem, 55-58.
1228. Zie hiervoor K.H. Roessingh, 'De uitgangspunten eener Christologie op den Grondslag der kritische Theologie' in *Verzamelde werken* II, Arnhem 1926, 321-346.
1229. Zie daarvoor ook: L.J. van Holk, *De goddelijke offerande. Een godsdienstig ontwerp*, Leiden, 1936 en 1941[2].
1230. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 58.
1231. *Levensrichting* 1939-1940 (5), III, 6-16.
1232. Idem. 10.
1233. Idem, 11.
1234. Idem, 15.
1235. *URB* 1911-1912 (23), 65-73.
1236. Idem, 67.
1237. Idem, 73.
1238. Idem, 115-120.
1239. *URB* 1912-1913 (24), 92-94.
1240. Idem, 94.
1241. Idem, 116-118.
1242. Zie hieronder het standpunt van Maronier over de naam remonstrants of remonstrants-gereformeerd. Bij het 25-jarig jubileum van de Dordtse gemeente spreekt haar predikant W.J. Wegerif ook over deze kwestie: 'Een vrijzinnig dogma heeft onze Broederschap nooit aanvaard. Wij zijn als Christenen vrijzinnig en vrij, maar als Remonstranten alleen vrij, plaats latend ook voor niet-vrijzinnige geloofsovertuiging. Orthodoxere predikanten treden ook geregeld op dezen kansel op om het Evangelie naar hunne overtuiging te verkondigen'. *URB* 1922-1923 (34), 123.
1243. *URB* 1916-1917 (28), 70-73.
1244. Idem, 70.
1245. Opvallend is dat Maronier hier Des Amorie van der Hoeven ervan beticht 'al met den dubbelen naam zoo'n beetje den draak te steken', terwijl hij eerder aangehaald werd als autoriteit achter de uitgebreide naam.
1246. *Remonstrantsch Weekblad* 6-9-1952, 2.
1247. Voor een beschrijving van de festiviteiten zie *URB* 1919-1920 (31), 3-16 (rede van G.J. Heering), 19-23 (festiviteiten) en 37-53 (preek J.A. Beijerman). Ook de *Handelingen* 1919 besteden er aandacht aan: 3-10 (festiviteiten), 27-40 (toespraak voorzitter, ds. G.J.W. Oldeman), 120-137 (rede Heering) en 137-147 (rede Groenewegen).
1248. *URB* 1919-1920 (31), 47.
1249. Idem, 51.
1250. Idem, 53.
1251. *Handelingen* 1919, 35.
1252. Idem, 39
1253. Idem, 123.

1254. Idem, 128.
1255. Idem, 130.
1256. Idem, 133.
1257. Ibidem.
1258. Idem, 136.
1259. Zie hiervoor de paragraaf over de verplaatsing van het Seminarium, elders in dit hoofdstuk.
1260. *Handelingen* 1919, 141.
1261. Idem, 142.
1262. Plannen voor federatie worden besproken in deel 3, hoofdstuk 3.
1263. *Handelingen* 1919, 145.
1264. G.J. Heering (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919.
1265. Idem, vii.
1266. Idem, 35.
1267. Al eerder, als voorzitter van de Algemene Vergadering in 1916 heeft Hooykaas duidelijk gesproken over deze kwestie. Toen stelde hij dat de Broederschap niets anders is dan een verzameling uitgestoten hervormden. 'Diep in ons leeft toch de overtuiging dat wij Remonstrantsche Hervòrmden zijn; wij spreken – naar ieder weet – geen geheimtaal en hanteeren geen afzonderlijke gebruiken, maar zijn en blijven Hervormden, die om der vrijheid wille uitgestooten en slechts voorloopig in een afzonderlijke broederschap vereenigd zijn'. De Broederschap moet ervoor waken, hoezeer de moderne theologie ook geliefd is, een eenzijdig vrijzinnig genootschap te willen zijn. 'Onze Broederschap, die nimmer confessioneel heeft willen zijn, is het ook niet, kan en mag het ook niet zijn ten gunste van de moderne theologie, al hebben wij die nog zoo lief', *Handelingen* 1916, 19.
1268. G.J. Heering (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919, 165.
1269. Idem, 180-181.
1270. Idem, 186.
1271. G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het Seminarium der Remonstranten driehonderd jaar 1634-1934*, Amsterdam 1934.
1272. H.C. Differee, *Tentoonstelling ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van het Seminarium der Remonstrantsche Broederschap in de Lakenhal te Leiden geopend op 29 October 1934*, z.p., z.j..
1273. G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het Seminarium der Remonstranten*, 20.
1274. Idem, 40.
1275. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 17-31.
1276. Zie hiervoor G.J. Sirks, 'Geschiedenis en karakter van het Remonstrantsche Seminarium' in G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het Seminarium der Remonstranten*, 43-173, in het bijzonder 67.
1277. *Levensrichting* 1936-1937 (2), 31.
1278. *Levensrichting* 1937-1938 (3), 4, 9-28.
1279. Idem, 13.
1280. *Ibidem*.
1281. Voor de positionering van de Broederschap is dit een belangrijk begrip bij G.J. Sirks. Zie hieronder.
1282. De verwijzing naar Joh. 3:16 zal niet toevallig zijn. Deze tekstplaats wordt al gebruikt in de Remonstrantie (II).
1283. *Levensrichting* 1937-1938 (3), 24.
1284. Idem, 28.
1285. Ibidem.
1286. *Levensrichting* 1938-1939 (4), I, 25-36.
1287. Idem, 32.
1288. Idem, 33-34.
1289. Idem, 34.

Bijlagen

Afkortingen

AR	Algemeen Reglement der Remonstrantsche Broederschap (1879).
diss.	dissertatie
DNK	Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800.
e.a.	en andere of en anderen.
ed.	editor of editores.
GA	Gemeentearchief
GAD	Gemeentearchief Dordrecht.
GAR	Gemeentearchief Rotterdam.
HUA	het Utrechts Archief, indien niet nadrukkelijk anders vermeld, is het Archief van de Remonstrantse Broederschap bedoeld.
ibidem	op dezelfde plaats
idem	dezelfde (publicatie, auteur of handschrift).
RAG	Rijksarchief Groningen
URB	Uit de Remonstrantsche Broederschap.
WNT	Woordenboek der Nederlandsche Taal.
z.j.	zonder jaar (van uitgave).
z.p.	zonder plaats (van uitgave).

Geraadpleegde archieven

Amsterdam, Gemeentearchief Amsterdam
Archief van de Remonstrantse Gemeente Amsterdam

Dordrecht, Stadsarchief Dordrecht
Archief van de Hervormde Gemeente Dordrecht
Archief van de Remonstrantse Gemeente Dordrecht

Groningen, Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven
Archief van de Remonstrantse Gemeente Groningen

Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland
Archief van de Remonstrantse Gemeente Haarlem

's-Gravenhage, Nationaal Archief
Archief van de Remonstrantse Gemeente Oude Wetering
Archief van de Remonstrantse Gemeente Nieuwkoop

Leiden, Regionaal Archief Leiden
Archief van de Remonstrantse Gemeente Leiden

Leiden, Seminarium der Remonstranten
Lopend Archief van het Seminarium der Remonstranten

Oude Wetering, Remonstrantse Kerk
Archief van de Remonstrantse Gemeente Oude Wetering

Rotterdam, Gemeentearchief
Archief Familie Van der Pot
Archief van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam

Utrecht, Het Utrechts archief (=HUA)
Archief van de Nederlandse Protestantenbond
Archief van de Remonstrantse Broederschap
Archief van de Remonstrantse Gemeente Utrecht

Vlaardingen, Stadsarchief
Archief van de Remonstrantse Gemeente Vlaardingen

Waddinxveen, Remonstrantse Kerk
Archief van de Remonstrantse Gemeente Waddinxveen.

Literatuur

75 jaar Remonstrantse Kerk Oosterbeek, 5 mei 1982.

Aalders, A., 'Remonstrantse kerk 100 jaar (1894-1994)' in *De veenmol* 1994-ii (11), 93-101.

Aalders, A., 'Remonstrantse Gemeente Hoogeveen. Geschiedenis' <http://www.remonstranten.org/-hoogeveen/index .html>, april 2003.

Aalders, M.J., *De komst van de toga. Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels, 1796-1898*, Delft 2001.

Adriaanse, H.J. (ed.), *Karel Hendrik Roessingh. Theoloog op het breekpunt van de tijd*, Utrecht 1987.

Aken, L.J.N.L. van, *De Remonstrantsche Broederschap in verleden en heden*, Arnhem 1947.

Algemeen Reglement der Remonstrantsche Broederschap, z.p. 1879.

Amorie van der Hoeven, A. des, *Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam, op den 28 Oct. 1834 plegtig gevierd*, Leeuwarden 1840.

Amorie van der Hoeven, A. des, *Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten op den 28 october mdcccxxxix gevierd*, Leeuwarden 1840.

Arminianen in Groningerland. Terugblik en uitzicht, Groningen 1978.

Bakhuizen van den Brink, J.N. (e.a.), *Handboek der kerkgeschiedenis*, IV, Leeuwarden 1985[4].

Baljon-van den Ende, K.P. (e.a. ed.), *Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse. Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest*, Leiden 1998.

Barnard, T.R., 'Beginselverklaringen der Remonstrantse Broederschap' in Bosman-Huizinga, M.A. (ed.), *Beginsel-vast. Over de beginselverklaring van de remonstranten*, (Remonstrants Vlugschrift 13), Utrecht z.j., 8-21.

Barnard, T.R., 'Het bisschopsambt van de hoogleraar van het Remonstrants Seminarium' in Buitenwerf, R. (ed.), *Theologische Studiën 2001. Vijfjaarlijks tijdschrift. Feestbundel ter gelegenheid van het 105-jarig bestaan van het Collegium Theologicum c.s. Concordia Res Parva Crescit*, Leiden 2001, 11-16.

Barnard, T.R., 'Het verstoten kind tot de vrijheid geroepen. Ontwikkelingen binnen de Remonstrantse Broederschap in de tweede helft van de negentiende eeuw' in *DNK*, 20 (1997), 3-22.

Barnard, T.R., 'Hij voert de titel van eerwaarde …' in Brons-Alberti, C.E. (ed.), *Kerkhistorische Studiën. Lustrumbundel S.S.S. 1996*, Leiden, 1996, 193-203.

Barnard, T.R., 'Negentiende eeuwse remonstrantse visies op de toekomst' in Cossee, E.H. en Tjalsma, H.D. (ed.), *Toekomstverwachting bij de Remonstranten door de eeuwen heen*, Utrecht 2002, 29-42.

Barnard, T.R., 'Tiele als leidsman van de Remonstrantse Broederschap' in Cossee, E.H. en Tjalsma, H.D. (ed.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, Rotterdam 2002, 51-64.

Beknopt overzicht van de geschiedenis der Remonstrantse Gemeente te Meppel van 17 december 1879 tot 15 december 1979, naar aanleiding van het 100-jarig bestaan, z.p. z.j.

Berg, A.J. van den, *Kerkelijke strijd en zendingsorganisatie. De scheuring in het Nederlands Zendelinggenootschap rond het midden van de negentiende eeuw*, Zoetermeer 1997.

Beversluis, K.A., *Een halve eeuw strijd en opbouw. Ontstaan en ontwikkeling der Vrijzinnige Hervormde Beweging*, Assen, 1953.

Beyerman, J.A., *De Remonstrantsche Broederschap*, Baarn 1907 en 1930[2].

Bijdragen tot de statistiek van Nederland LV. Statistiek der periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gehouden in 1905, 's-Gravenhage 1905.
Bijll Nachenius-Sterkenburg, J.G. de, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)*, Rotterdam 1987.
Bijll Nachenius-Sterkenburg, J.G. de, *Schuilen in Waterstad. De Remonstrantse Kerken aan de Vissersdijk te Rotterdam*, Rotterdam 1997.
Biografische Naamlijst van de Remonstrantse Professoren Predikanten en Proponenten, z.p., 1977.
Bleeker, C.J., 'Behoort het vrijzinnig protestantisme tot de una sancta?' in *Theologie en Practijk* 1939 (2), 130-149.
Bloemendaal, G., 'Remonstranten in de Zilverstad' in , 1991 (16, nr. 1), 13-32.
Bloemendaal, G., *Tweehonderd jaar Commissie tot de Zaken*, z.p. 1996.
Blokker, N., *Remonstrantsch Gereformeerde Gemeente te Utrecht, 1632-1932. Iets uit het leven der gemeente*, Utrecht 1932.
Blom, J.C.H., 'Het geloof van de radio op Vrijdagavond. Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968' in Heuvel, J.H.J. van den e.a.), *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*, Baarn 1986, 73-146.
Boer, C. (e.a ed.), *Het Jonge Hart. Het verhaal van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (1915-1985)*, Zoetermeer 1994.
Boerema, J.M.J., *De afscheidingsbeweging in het derde kwart van de 19e eeuw en de stichting van een Remonstrantse gemeente in de stad Groningen*. Deze scriptie bevindt zich in de bibliotheek van het gemeentearchief te Groningen.
Bok, J.W., *Afscheidswoord aan mijne gemeente en vrienden te Utrecht*, Amsterdam 1868.
Bok, J.W., *Godsdienst, christendom, kerkelijke gemeenschap. Cursus voor meer ontwikkelde aankomende leden der Gemeente. Godsdienstig leesboek voor beschaafde Christenen*, Amsterdam 1888.
Bok, J.W., *Is "De Remonstrantsche Broederschap op vijf Arminaansche artikelen gegrond?". Toespraak gehouden in de vereeniging "zelfstandig godsdienstig leven" op 20 November 1877,* Amsterdam 1877.
Bos, D., *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuw Nederland* (diss.), Amsterdam 1999.
Bosman-Huizinga, M.A. (ed.), *Beginsel-vast. Over de beginselverklaring van de remonstranten* (Remonstrants Vlugschrift 13), Utrecht z.j..
Broekhuijse-Brom, M., *Heilige huizen en heilige huisjes: geschiedenis van kerk en geloof in Nieuwkoop, Noorden en Woerdense Verlaat*, Nieuwkoop 1994.
Brouwers, J. (e.a.), *Wat we nog weten. Amsterdamse remonstranten in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2005.
Bruining, N.A. en Koning, J.A. de (e.a.), *Rond radio en televisie. Een bundel opstellen voor Dr. E.D. Spelberg bij zijn afscheid van de V.P.R.O.*, Arnhem 1963.
Buisman, G., *Afbreken en opbouwen. Toespraken*, Delft 1896.
Buisman, G., *Afscheidsrede gehouden op 28 October 1906*, Delft 1906.
Codex iuris canonici, Vaticaanstad 1982.
Cohen Stuart J.W.T., *Dr. Martinus Cohen Stuart (1824-1878)* (onuitgegeven scriptie), z.p. z.j.
Cohen Stuart, M., *Een laatst woord tot mijne gemeente, naar Hand. XX:32. Afscheidsrede gehouden te Alkmaar, den 31 Januarij 1858*, Alkmaar 1858.
Cohen Stuart, M., *God die den wasdom geeft, alles. Afscheidwoord bij het nederleggen van zijn evangeliebediening in de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam den 27 juli 1873*, Rotterdam 1873.
Cohen Stuart, M., *Twaalf kanselredenen*, Utrecht 1860.
Cohen Stuart, M., *Zes kanselredenen bij bijzondere gelegenheden uitgesproken*, z.p. 1872.

Collins, G., *Kort begrip der Bijbelsche geschiedenis*, Arnhem 1866
Collins, G., *Leidraad tot het godsdienstig onderwijs*, Arnhem 1866.
Coq, A. le, *Wat vlied' of bewijk'. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973* (diss), Kampen 2005.
Cossee, E.H., *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een Remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (diss.), Kampen 1988.
Cossee, E.H., *De Remonstranten aan de Oude Wetering*, Dordrecht 1980.
Cossee, E.H., 'De Remonstranten en de Wereldraad van Kerken' in *DNK* 1998 (21), afl. 48 (mei), 40-53.
Cossee, E.H., 'De Remonstranten te 's-Gravenhage en hun kerkgebouw aan de Laan' in *Jaarboek Die Haghe* 1974, 85-124.
Cossee, E.H., 'De Remonstrantse Gemeente te Dordrecht' in *Kwartaal en teken*, jrg. 4, no. 1).
Cossee, E.H., 'De Stichting van De Vrije Gemeente, haar voorgeschiedenis en uitwerking' in Snel, J.D. (e.a. ed.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw. Twaalfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 2000, 99-116.
Cossee, E.H., 'Het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant' in Molendijk, A.L., *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europ*a, Hilversum 2003, 147-164.
Cossee, E.H., 'Het modernisme in de classis' in H. ten Boom e.a. ed., *Geloof, opbouw en strijd. De geschiedenis van de classis Rotterdam*, Delft 2001, 107-131.
Cossee, E.H., 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten' in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, 1994, (dl. 10), 73-120.
Cossee, E.H., 'Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil' in Van den Berg, J. (e.a. ed.), *Aspecten van het Réveil*, Kampen 1980, 74-88.
Cossee, E.H., ''Men vraagt naar meer wijding, en bovenal, naar meer karakter' Ontwikkelingen in de kerkbouw van de Nederlandse vrijzinnigheid' in Endedijk, H.C., en Vree, J. (ed.) *'Niet een handvol, maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800) (10), Zoetermeer 2002, 145-171.
Cossee, E.H., 'Van Amsterdam naar Leiden. Het Remonstrants Seminarie tijdens het professoraat van Joannes Tideman (1855-1872)' in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, deel LV, afl 1, Leiden 1974, 74-83.
Cossee, E.H., *Verwantschap en verwijdering. De Groninger godgeleerden en het Unitarisme*, z.p. 1992.
Cossee, E.H., '"Wij hebben wat anders en beters te doen". Ds. B.J.C. Mosselmans en de stichting der Remonstrantse Gemeente te Groningen' in G. van Halsema Thz. (e.a. ed.), *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen 1990, 261-266.
Cossee, E.H., '"Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst". Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologeet van het Modernisme' in Kuiper, D. Th. (e.a. ed.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, (1), Kampen 1993, 17-33.
Cossee, E.H. (e.a.), *De Remonstranten*, Kampen 2000.
Cossee, E.H. (e.a.), *Eenheid in het nodige. Gedenkboekje, samengesteld ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan der Remonstrants Gereformeerde Gemeente te Dordrecht*, Dordrecht 1977.
Cossee, E.H. en Tjalsma, H.D. (ed.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, Rotterdam 2002.
Cossee, E.H. en Tjalsma, H.D. (ed.), *Toekomstverwachting bij de Remonstranten door de eeuwen heen*, Utrecht 2002, 29-42.
De Nederlandsche Protestantenbond 1870-1895, Amsterdam z.j..
De nieuwe Remonstrantsche Kerk te Amsterdam. Geopend en ingewijd 17 en 18 Juni 1933, Amsterdam 1933.

De Remonstrantsche Broederschap. Wat zij is en wat zij wil, Lochem 1928.
De Remonstrantsche Kerk te Dordrecht. Een herinnering aan de plechtigheden van de steenlegging en de inwijding van het kerkgebouw op 9 October 1900 en 28 April 1901, Dordrecht 1901.
De Remonstrantse Gemeente te Meppel 100 jaar. Beknopt overzicht van de geschiedenis der Remonstrantse Gemeente te Meppel van 17 december 1879 tot 15 december 1979, naar aanleiding van het 100-jarig bestaan, z.p. z.j..
Delhaas, S., *7 portretten van domina's*, Nijmegen 1995.
Diferee, H.C., *Drie eeuwen kerkgeschiedenis. 1630 – 9 september – 1930. Gedenkboek van het 300-jarig bestaan der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1930.
Diferee, H.C., *Tentoonstelling ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van het Seminarium der Remonstrantsche Broederschap in de Lakenhal te Leiden geopend op 29 October 1934*, z.p. z.j..
Doel en werkkring van den Nederlandschen Protestantenbond, Amsterdam 1886.
Dorleijn, J.W.F. (e.a.), *De Remonstrantse Kerk te Delft 1639-1989*, Delft 1989.
Drees, W.B. (ed.), *Een beetje geloven. Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, Amsterdam 1999.
Driel, C.M., *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*, Kampen 2005
Dröes, F., 'Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland' in Bekkenkamp, J. (e.a. ed.), *Proeven van vrouwenstudies theologie* Deel 1, 53-111.
Duivesteijn-Ockeloen, J., *De opkomst, bloei en teloorgang van de Remonstrantse Gemeente in Bleiswijk, 1610-1865* (doctoraal scriptie Open Universiteit) Rotterdam 2003.
Eck, J.F. van (ed.), *Vrijheid en verdraagzaamheid. Jubileumboekje, samengesteld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente Dordrecht, haar ontstaan en eerste ontwikkeling*, Dordrecht 1997.
Eck, J.F. van, *Huis van steen en woord. Remonstrantse Kerk 1901-2001*, Dordrecht 2001.
Elshof-Beuvens, Th. M., *Godsdienst in Doesburg buiten de volkskerk. Een onderzoek naar de geschiedenis van zes kerkgenootschappen na 1796* (doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, KUN), z.p. 1998.
Evers, H. en Stok, J.P. Wzn., 'De Nieuwe Remonstrantsche Kerk te Rotterdam' in *Bouwkundig Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 1898.
Exalto, J., 'Dit koninkrijk tartende oorlogsbedrijf. Het christen-antimilitarisme van de rechts-modernist G.J. Heering (1879-1955)' in *DNK* dec. 1998 (49, vol. 21), 23-43.
Feestboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente te Lochem, Lochem, z.j..
Fetter, J.C.A., *Herinneringen*, Arnhem 1958.
Gorkom, G. van, *Tiental leerredenen*, Arnhem 1866.
Goud, J.F. en Holtzapffel, K.J. (ed.), *Wij geloven – wat geloven wij? Remonstrants belijden in 1940 en nu*, Zoetermeer 2004.
Groenendijk, A., 'De zusterkerken' in Bakema, M. en Sluis-Sluis, L. (ed.), *Een ander ambt. Vijfentwintig jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen 1994, 55-91
Groenewegen, H.Y., *De Remonstrantie op haren driehonderdsten gedenkdag: 1610 – xiv Januari – 1910*, Leiden 1910.
Groenewegen, H.Y., *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, Rotterdam 1906.
Groenewegen, H.Y., *Kanselwerk*, Dordrecht 1901.
Groenewegen, H.Y., *Preeken*, Dordrecht 1899.
Haaxman jr., P.A., *In memoriam Ds. P. Heering*, Den Haag 1922.

Haentjens, A.H., *Fragmenten uit de geschiedenis van de Remonstrantsche Broederschap* (Oriëntatiereeks IX), Lochem 1959.
Haentjens, A.H., *Simon Episcopius als apologeet van het Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst* (diss.), Leiden 1899.
Hagen, H.G., *Mijne verhouding tot de vrijzinnige hervormden te Leiden*, Leiden 1899.
Heemskerk, H., *Onze Vader, die in de hemelen zijt! Het gebed des Heeren bewerkt voor de gemeente*, Haarlem 1852.
Heering, G.J., en Sirks, G.J., *Het Seminarium der Remonstranten driehonderd jaar 1634-1934*, Amsterdam 1934.
Heering, G.J. (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden 1919.
Heering, G.J., *Geloof en Openbaring*, Arnhem 1935-1937 en 1950[3].
Heering, G.J., *Onderzoek naar het wezen van het zedelijk oordeel* (diss.), Leiden 1906.
Heering, G.J., *Wat ons staande houdt. Getuigenissen uit donkeren tijd*, Zeist 1940.
Heering, J.P., 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)' in B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*, Utrecht 1989, 65-88.
Heering, P., *Afscheidswoord uitgesproken op zondag 8 mei 1887 in de Remonstrantsche Kerk te Meppel*, Meppel 1887.
Heering, P., *De godsdienst als levenslicht. Intreêrede 22 Mei 1887*, 's-Gravenhage 1887.
Heering, P., *Onsterfelijkheid. Paaschpreek gehouden 14 April 1895 bij de laatste godsdienstoefening in de Oude Remonstrantsche Kerk*, 's-Gravenhage, 1895.
Heering, P., *Wederkeeren. Rede gehouden bij de inwijding der nieuwe Remonstrantsche Kerk te 's-Gravenhage, 22 Maart 1896*, 's-Gravenhage 1896.
Heuvel, J.H.H. van den (e.a.), *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986,* Hilversum 1986.
Hoeksel, P. en Tromp, J., *Geschiedenis van de synagoge te Alphen aan den Rijn: het gebouw en zijn gebruikers*, Alphen aan den Rijn 1996.
Hoenderdaal, G.J., 'De remonstranten en de oecumenische ontwikkelingen' in Bouman, S. en Kuiper, E.J. (ed.), *Remonstrantse Toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 209-221.
Hoenderdaal, G.J., 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940)' in Klein Wassink, B. en Leeuwen, Th. M. van (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*, Utrecht 1989, 161-297.
Hoenderdaal, G.J., *Maatschappelijke bewustwording en uitspraken van de Remonstrantse Broederschap* (Kort Bestek 20), Utrecht 1978.
Hoenderdaal, G.J. en Luca, P.M. (ed.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de Remonstranten*, Zutphen 1982.
Hofstede de Groot, P., 'De Groninger rigting volgens C. Ullmann' in *Waarheid in liefde*, 1872, 832-836.
Hogerzeil, H.V., *Naar de Remonstrantsche Broederschap?*, Arnhem 1878.
Holk, L.J. van (e.a.), *Geloofsbelijdenis van het werkverband-Roessingh. Theologische verantwoording*, Assen 1937, (Van Gorcum's Theologische Bibliotheek 6).
Holk, L.J. van, 'Het Vrijzinnig-Protestantsche Kerkbegrip' in *Vox Theologica,* Assen 1933 (Jaargang 4, nr. 5), pp. 121-126.
Holk, L.J. van, *De beteekenis van Bergson voor de philosophische theologie* (diss.), Leiden 1921.
Holk, L.J. van, *De beteekenis van Volk en Staat en hun verhouding tot Godsdienst en Kerk*, Hillegom 1934.
Holk, L.J. van, *De goddelijke offerande. Een godsdienstig ontwerp*, Leiden, 1936 en 1941[2].

Holk, L.J. van, *Encyclopaedie der theologie*, Assen 1938.
Holk, L.J. van, *Geloofsbezit en levensrichting*, Zeist 1940.
Hoolboom, B., *De eisen van de tijd. Het Modernisme in de Remonstrantse Broederschap als graadmeter van de negentiende-eeuwse tijdgeest* (onuitgegeven doctoraalscriptie maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam), Rotterdam 1997.
Hooykaas, C.E., *Oud-christelijke ascese. Onderzoek naar de getuigenissen betreffende het ascetische leven in het christendom der eerste en tweede eeuw* (diss.), Leiden 1905.
Houten, A. van, *Kerk aan de Laan. Geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap te 's-Gravenhage en omstreken,* Hilversum 1996.
Hoytink, A.A.H., *1870/1970. 100 jaar N.P.B*., z.p. 1970.
Huizinga, J., 'De Groninger richting' in *Verzamelde werken*, dl. 8, Haarlem 1951, 139-163.
Jansen, D., 'Kan er uit Nazareth iets goeds komen? 'Onze Krans' te Dokkum: een opmaat van de Nederlandse Protestantenbond' in *DNK* 1996 (19, nr. 44), 1-18.
Jong, L.N. de, *De grondslag onzer Wereld- en Levensbeschouwing* (diss), Schiedam 1902.
Jong, L.N. de, *Het eene noodige. Een laatst woord als Remonstrantsch Predikant*, Schiedam 1900.
Jong, L.N. de, *Verlossing!*, Schiedam 1900.
Jorissen, A.P.G., *Aan mijne vrienden. Drie toespraken*, Rotterdam 1898.
Jorissen, A.P.G., Groenewegen, H.Y., Ridder jr, J.H. de, *De oude en de nieuwe kerk, Remonstrantsch Gereformeerde gemeente Rotterdam*, 1897.
Kanselboek, *Orden van dienst en verantwoordingen der plechtigheden van de Remonstrantse Broederschap*, z.p. 1953.
Kerkgebouw Remonstrantse Gemeente te Haarlem honderd jaar 1887-1987, z.p. z.j..
Kerkorde der Nederlandse Hervormde kerk 1951.
Kerkorde der Remonstrantse Broederschap 1950.
Kerkorde van de Remonstrantse Broederschap 1989.
Kievid, H.J. de, 'Een stukje geschiedenis over de verhouding geloof en politiek in vrijzinnige (remonstrantse) kring' in *Geloof, kerk en politiek*, z.p. 1969 (Kort bestek 13).
Kleijn, F. (e.a. ed.), *"In koninklijke dienst". Opstellen aangeboden aan Professor Dr. G.J. Heering op zijn zeventigste verjaardag 15 Maart 1949*, Arnhem 1950.
Klein Wassink, B. en Leeuwen, Th.M. van (ed.), *Tussen Geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*, Utrecht 1989.
Knippenberg, H., *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen 1992.
Koning, J.A. de, *De Beginselverklaring van het Vrijzinnig Protestantisme. Een toelichting*, Utrecht 1935.
Kootte, T.G., (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Utrecht 1994.
Kooyman, A. en Rooy, M. van, *De potentie van een dwerg. Een halve eeuw VPRO van Spelberg tot Servet,* Amsterdam 1976.
Korver, P.J.C., *De geschiedenis van de NPB: 125 jaar kerk of vereniging* (onuitgegeven scriptie).
Korver, P.J.C., '125 jaar NPB: kerk of vereniging' in E.A. Delvaux-den Boer (e.a. ed.), *Balans in Beweging. Contouren van een vrijzinnige geloofsgemeenschap*, Zwolle 1996
Kuiper, E.J., 'Het Seminarium der Remonstranten 1634-1984' in Bouman, S. en Kuiper, E.J. (ed.), *Remonstrantse toetsen. Ervaringen met de theologie 1934-1984*, Utrecht 1984, 11-56.
Kuiper, E.J. en Leeuwen, Th. M. van, *Als een vuurbaken. Teksten over de functie van belijdenissen naar remonstrants inzicht*, Zoetermeer 1994.
Laman Trip-Kleinstarink, E.W.H., *Kerkelijk Leven in Arnhem. Historisch-sociografische schets, in het bijzonder van de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente*, z.p., 1958.
Langeveld, C.M., *In en uit het verborgene. Geschiedenis van de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente Zwammerdam 1619-1982*, Bodegraven 1983.

Leeuwen, J. van, *Toespraak tot de Remonstrantsche Gemeente te Berkel, gehouden op 1 october 1865, ten besluite zijner Evangelie-bediening in haar midden*, Amsterdam 1865.
Leeuwen, Th. M. van, 'Wat zongen de Remonstranten?' in *Adrem* (2003, 14), 3
Leeuwen, Th.M. van, 'De Eredienst' in E.H. Cossee (e.a.), *De Remonstranten*, Kampen 2000, 69-97
Leeuwen, Th.M. van, in 'Woord vooraf' in C. Boer (e.a. ed.), *Het Jonge Hart. Het verhaal van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (1915-1985)*, Zoetermeer 1994
Lenselink, W.H. en Rot, A. (ed.), *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 jaar Remonstranten in Amersfoort*, Amersfoort 1994.
Lente, W.J., *Het leven en werken van Johan Jakob Wettstein* (diss.), Leiden 1902.
Liederenbundel ten dienste van de Remonstrantse Broederschap, Amsterdam 1943.
Lindeboom, J., *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, dl. III, Assen 1935.
Manen, W.C. van, *Wat nu? Aan de vrijzinnige leden der Ned. Hervormde gemeente te Leiden : een voorstel*, Leiden 1897.
Maris, A.J., 'De Remonstrantse gemeente te Arnhem van 1878-1903' in G.J. Hoenderdaal, *De Remonstrantse gemeente te Arnhem honderd jaar*, Arnhem 1978.
Maronier, J.H., *Geen andere naam. Toespraak bij het nederleggen der Evangeliebediening op 23 April 1893*, Meppel 1893.
Maronier, J.H., *Geschiedenis van het Protestantisme van den Munstersche vrede tot de Fransche Revolutie 1648-1789*, Leiden 1897.
Maronier, J.H., *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, tweede afdeeling, de christelijke godsdienst*, Purmerend 1900[12].
Maronier, J.H., *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, eerste Afdeeling, geschiedenis van den godsdienst*, derde gedeelte, 1897[9].
Maronier, J.H., *Wat willen de Remonstranten? Toespraak gehouden in de Remonstrantse Vereeniging te Doesborgh den 18 November 1877*, Doesborgh, 1877.
Meijboom, H.U., *De Nederlandsche Protestantenbond van 1870-1920. Rede uitgesproken te Utrecht den 26sten October 1920 ter gelegenheid van het gouden feest van den bond*, Groningen 1921.
Meijering, E.P., *Een eeuw denken over christelijk geloven. Van Roessingh via Schilder tot Kuitert*, Kampen 1999.
Meijering, E.P., *Vijftig jaar onder theologen. Hoe het veranderde en gelijk bleef*, Zoetermeer 2002.
Mensinga, J.A.M., *Mijne twee merkwaardigste leerredenen. Uitgegeven ten behoeve van den wederopbouw der kerk van de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Frederikstad aan de Eider*, Amsterdam 1852[2].
Miedema, R., *De heilige Menas* (diss.), Rotterdam 1913.
Miedema, R., *Hedendaagsche kerkelijke bouwkunst van buiten- en binnenland en haar beteekenis voor liturgie en oecumenische beweging*, 's-Gravenhage 1936.
Miedema, R., *Mijn vader en zijn werk*, Lochem 1934.
Miedema, R. (ed.), *Religie en bouwkunst*, Huis ter Heide 1928.
Miedema, R. (ed.), *Religie en bouwkunst. Verhandelingen van het 2e congres voor religie en bouwkunst, gehouden op 10 en 11 Juli 1929 in het Oolgaardhuis te Arnhem*, Huis ter Heide 1929.
Mispelblom Beijer, H.J., *Grijpt de hamers! Vrije weergave van een preek, uitgesproken in de Remonstrantse Kerk te Oosterbeek, op 5 Aug. 1923, naar aanleiding van de Vlootwet*, Drachten 1923.
Mispelblom Beijer, H.J., *Het recht van de sterkste*, Den Haag z.j..
Molendijk, A.L., 'De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme in Nederland' in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1996 (50), 122-134.

Molendijk, A.L., 'The Heritage of Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)' in *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis* 2000 (80), 78-114.
Moltzer, M.J.A., 'Wat het leven mij heeft geleerd' in J.J. van Loghem (e.a. ed.) *Wat het leven mij heeft geleerd*, Arnhem 1952, 151-160.
Mosselmans, B.C.J., *Afscheidswoord tot een aandenken geschonken aan de leden en begunstigers der Remonstrantsche Gemeente te Groningen 1 maart 1891*, Groningen 1891.
Mosselmans, B.C.J., *Toespraak gehouden den 7den Juni 1903 ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Remonstrantsche Gemeente te Groningen*, Lochem 1903.
Mosselmans, B.C.J., *Uit het leven voor het leven. Voordrachten en toespraken, opgedragen aan zijne gemeente*, Groningen 1890.
Nederburgh, I.A., *De Kerk als maatschappelijk geweten. Bedenkingen tegen Prof.Dr. G.J. Heering's betoog hiertegenover*, Den Haag 1921.
Nederburgh, I.A., *Politiek in de kerk? Repliek aan Prof. Dr. G.J. Heering*, z.p. z.j..
Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten, 1984 (68), 59-62.
Niemeijer, M., *Dr. L.N. de Jong (1869-1937)*, Gouda 1941 (In de serie Probleemcomponisten, nr. 1, uitgegeven door de Nederlandse Bond van Probleemvrienden).
Noordegraaf, H., *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt* (diss), Baarn 1994.
Noordegraaf, H., *P. Eldering (1868-1954). Een radicaal sociale predikant in de Remonstrantse Broederschap*, Gorinchem 2006.
Noordhoff, W.R.M., *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme. Een sociaal-psychologische studie* (diss.), Lochem 1933.
Oldeman, L.R., *Alles is gave. Toespraak gehouden bij den herdenking van zijn 40-jarigen ambtsvervulling op Zondag 27 April 1913*, Rotterdam 1913.
Oorde, W. van, *De Remonstrantsche Broederschap. Overzigt van haren tegenwoordigen staat* II, Amsterdam 1856.
Oorde, W. van, *Ondervinding en Getuigenis. Gedachtenisrede op Zondag, den 11den Mei 1873 in het kerkgebouw der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Haarlem, bij de herdenking zijner vijf-en-twintigjarige Evangeliebediening aldaar*, Haarlem z.j..
Oort, H., *Het antwoord van den kerkeraad*, z.p. z.j..
Oort, H.L., *Abraham des Amorie van der Hoeven jr. Herinneringsrede*, Utrecht 1895.
Oosten Slingeland, A.M. van, *Gedenkschrift 1885-1985: Remonstrantse Gemeente Doesburg*, Doesburg 1985.
Osterman, M., 'Vrouwelijke predikanten als buitenstaanders (1923-1958)' in F. Droës (e.a. ed.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, Deel 3, 167-206.
Peski, A.M. van, 'De remonstranten en de oecumene' in H.J. Adriaanse (e.a.), *In het spoor van Arminius. Schetsen en studies over de Remonstranten in verleden en heden aangeboden aan Prof. Dr. G.J. Hoenderdaal ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, Nieuwkoop 1975, 211-221.
Peski, A.M. van, *Oecumene en Remonstrantse Broederschap: het wederzijdse appèl* (Oriëntatie nieuwe reeks 2, 1961: 2), Lochem 1961.
Poortman, E.B.A., 'De positie van de vrouw in de Remonstrantse Broederschap', in *Vox Theologica. Interacademiaal Theologisch Tijdschrift* 1942 (14), 21-23.
Post Uiterweer-Roessingh, C., *Karel Hendrik Roessingh 11.3.1886-29.10.1925. Een beeld van zijn persoonlijk leven*, Warnsveld/Amsterdam 1996.
Pot, G. van der, *Na den bliksembrand. Toespraak gehouden in de Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Waddinxveen op 4 juli 1897*, Hoenderloo 1897.
Rabach, H., 'Zum Geburtstag der Remonstrantischen Kirche in Friedrichstadt – ein Rückblick' in *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* (Frühjahr 2004, no. 67), Friedrichstadt 2004, 5-12.

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1986[3].

Rauwenhoff, L.W.E., 'De kerk' in *Theologisch Tijdschrift* 1867 (1), 1-37.

Reijendam-Beek, L.W. van, 'Het waagstuk van de voorgangsters; vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950' in *In de waagschaal* 1988 (16), 556-563.

Reijnders, A.M.A., *Afscheidsgroet aan de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amsterdam op 30 September 1923*, Zandvoort z.j..

Remonstrants Gereformeerde Gemeente Groningen, 1878-1953, Groningen 1953.

Remonstrantse gemeente Lochem 1879-1979, z.p. z.j..

Remonstrantse gemeente te Hoogeveen 1886-1986, z.p. z.j..

Ridder jr., J.H. de e.a., *Bij het morgenuur. Een boek voor het gezin*, Amsterdam 1902.

Ridder sr., J.H. de, *Veertigjarige Evangeliedienst in de Remonstrantse Broederschap herdacht*, 's-Gravenhage 1881.

Roessingh, K.H., *Verzamelde werken*, Arnhem 1926-1929.

Roest, J., *Vrije vogels. De geschiedenis van de vrijzinnige protestanten in Vlaardingen*, Rijswijk 1983.

Rosingh, F., 'Remonstrantse Broederschap en Zending, een historisch overzicht' in A.M. van Peski (ed.), *Oecumene en Remonstrantse Broederschap: het wederzijds appèl*, Lochem 1961 (Oriëntatiereeks, nr. 2, 1961: 2), 1-12.

Sax, C.D., *Carolus Niëllius* (diss.), Amsterdam 1896.

Schim van der Loeff, G.L.zn., *Onderzoek naar de herkomst en de strekking der zeven brieven van Ignatius in de korte recensie* (diss.), Leiden 1906.

Schippers, M.H., *Over het wenschelijke voor Vrijzinnigen eene eigen Gemeente, met name eene Gemeente der Remonstrantsche Broederschap te stichten*, z.p. z.j..

Sirks, G.J., 'Het Seminarium der Remonstranten 1917-1949' in F. Kleijn (e.a ed.), *"In koninklijke dienst". Opstellen aangeboden aan Professor Dr. G.J. Heering op zijn zeventigste verjaardag 15 Maart 1949*, Arnhem 1950, 30-45.

Slis, P.L., *L.W.E. Rauwenhoff 1828-1889. Apologeet van het modernisme*, Kampen 2003.

Smit-Nijhof, I., *Vrij zinnig leven in Boskoop. Drie eeuwen kerkelijk leven binnen het vrijzinnig protestantisme 1643-1967*, Noorden 1997.

Smits, P., 'De theologische ontwikkelingsgang van het Haagsch Genootschap in zijn tweede eeuw' in *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*, 's-Gravenhage 1985, 59-70.

Spelberg, E.D., *Een radiogemeente. Brieven en beschouwingen*, Amsterdam 1945.

Teutem, H.N. van (ed.), *Gedenkschrift van de viering van het 250-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, te Rotterdam op 1 en 2 Junij 1869*, Rotterdam 1869.

Tideman, B. Jzn., *De Remonstranten te Haarlem. Herinneringen en wenken bij het verlaten der oude en het betrekken van de nieuwe kerk der Remonstranten te Haarlem*, Haarlem 1887.

Tideman, B., *Overzicht van de Geschiedenis der Remonstranten*, Amsterdam 1897.

Tideman, J., *Historisch overzigt van de catechetische literatuur der Remonstranten: den Hoogleeraar Abraham des Amorie van der Hoeven, op het feest van de vijf en twintig jarige vervulling van zijn hoogleeraarsambt, den 29 November 1862, als feestgave aangeboden*, Rotterdam 1852.

Tideman, J., 'Gedenkrede met aantekeningen' in Teutem, H.N. van, *Gedenkschrift van de viering van het 250-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, te Rotterdam op 1 en 2 Junij 1869*, Rotterdam 1869.

Tideman, J., *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten*, 1905[2].

Tideman, J., ‘De empirische grondslag der moderne theologie’ in *Jaarboeken, voor wetenschappelijke theologie*, nieuwe reeks, dl. V, 1862.
Tideman, J., ‘De kinderdoop’ in Baumhauer, T.K.M. von (e.a. ed.), *Geloof en vrijheid. Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Rotterdam 1881, 15de jaargang, afl. 6.
Tideman, J., ‘Dogmatiek voor onzen tijd’ in *Godgeleerde bijdragen voor 1865*, 1-52.
Tideman, J., *De Remonstrantie en het Remonstrantisme. Historisch onderzoek*, Haarlem 1851.
Tideman, J., *De Remonstrantsche Broederschap. Overzigt van haren tegenwoordigen staat*, Amsterdam 1845.
Tideman, J., *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634* (2 delen), Amsterdam 1871 en 1872.
Tideman, J., *Frederikstad aan de Eider en hare Hollandsche gemeente. Historische mededeelingen omtrent beider stichting*, Rotterdam 1852.
Tideman, J., *Theologische Studien*, Amsterdam 1863
Tideman, J.,(e.a.), *Zestal leerredenen*, Amsterdam z.j..
Tiele, C.P. en Mosselmans, B.C.J., *Toespraken gehouden bij de inwijding der Remonstrantsche Gemeente te Groningen op Zondag, 28 Juli 1878*, Groningen 1878.
Tiele, C.P. en Slotemaker, L.H., *Toespraken gehouden bij de inwijding der Remonstrantsche Gemeente te Arnhem op Zondag 7 April 1878*, Arnhem 1878.
Tiele, C.P., ‘Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van Wet op het lager onderwijs’ in *De Gids*, 1869 II, 121-138.
Tiele, C.P., ‘Godsdientwetenschap en theologie’ in *Theologisch Tijdschrift*, 1867, 38-52.
Tiele, C.P., ‘Theologie en godsdienstwetenschap’ in *De Gids* 30/2 (mei 1866), 205-244.
Tiele, C.P., *De plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis*, Amsterdam 1873.
Tiele, C.P., *De Remonstrantsche Broederschap in haar beginsel en doel. Gedenkrede van veertigjarigen dienst in de Broederschap. Uitgesproken in de Remonstrantsche kerk te Rotterdam den 12en November 1893*, Meppel 1893.
Tiele, C.P., *Gedenkrede bij het 250 jarig bestaan van het Seminarium der Remonstranten uitgesproken op den 28 October 1884*, Leiden 1884.
Tiele, C.P., *Het Evangelie van Joannes beschouwd als bron voor het leven van Jezus*, Amsterdam 1855.
Tiele, C.P., *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap. Gifford-Lezingen, gehouden in de Universiteit te Edinburgh, Amsterdam 1900*, eerste reeks en tweede reeks.
Tissingh, K., ‘De kerk te Ruinen’ in *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 1926 (44), Assen 1926, 99-101.
Tjalsma, D., ‘Dr. Lambertus Hendrik Slotemaker (1830-1911), godgeleerde en gevierd redenaar’ in Schutte, A.G. (ed.), *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992. Overal lieten zij hun sporen na*, Zutphen 1992, 211-221.
Tjalsma, D., *Kroniek van het Convent van Remonstrantse Predikanten 1917-1947*, Utrecht 1997.
Tromp, Joh. *De zogenaamde overgang van de Remonstrantse Broederschap tot het modernisme (niet uitgegeven paper voor het vak Remonstrantica, Seminarium der Remonstranten)*, z.p., z.j..
Verbeek, A., *‘Menniste Paus’ Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (diss.), Hilversum 2005.
Verdonk, D., *De gebroeders Hugenholtz en het ontstaan van De Vrije Gemeente* (niet uitgegeven doct. scriptie, theol. fac. RUL), Leiden 1981.
Verheus, S.L., *Honderd jaar vergadering van moderne theologen (1865-1966). Kleine kroniek van een eeuw verbondenheid in vrijheid, op verzoek van het moderamen, ter gelegenheid van de honderdste vergadering*, z.p., 1966.
Verhoef, E., *W.C. van Manen. Een Hollandse Radicale theoloog*, Kampen 1994.

Vree, J., *De Groninger Godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen 1984.
Vrijlandt, M.A., *Liturgiek*, 's-Gravenhage 1989[2].
Vuyk, S., *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders 1800-1860*, Amsterdam 1998.
Vuyk, S., *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek* (diss.), Amsterdam 1995.
Wiardi Beckman, W.S., 'Verlangend naar heelzijn' in *Bij ons niet nodig? Vrijzinnige stemmen over feministische theologie*, Kort Bestek 26, Utrecht 1986, 5-7.
Wilzen-Bruins, E.J., *De Remonstrantse Kerk te Meppel*, Meppel 1945.
Witteveen, K.M., 'Honderd jaar Vrijzinnig Hervormd in Leiden' in K.P. Baljon-van den Ende (e.a. ed.), *Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse. Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest*, Leiden 1998, 9-85.
Witteveen, K.M., *Modern geloven. Een korte schets van de geschiedenis van de VVH*, Maarssen 1995.

Tijdschriften/reeksen

AdRem.
De Hervorming. Nieuw Kerkelijk Weekblad.
De teekenen des tijds. Weekblad gewijd aan de belangen der godsdienst (1858-1859).
Handelingen van de Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Protestantenbond.
Handelingen van de Groote Vergadering der Remonstrantsche Broederschap (1852-1940).
Jaarboek van den Nederlandschen Protestantenbond.
Levensrichting. Driemaandelijksch tijdschrift van de Remonstrantsche Broederschap, Utrecht (1935-1940).
Uit de Remonstrantsche Broederschap, Meppel (1889-1934).

Handschriften

Leiden, Universiteitsbiblioteek Leiden
BPL 2709-2710, brievencollectie C.P.Tiele

Leiden, Seminarium der Remonstranten
Notulen van het College van Professor en Curatoren
Album Studiosorum der Remonstrantse Broederschap
Handschriften Dr. H.N. van Teutem

Utrecht, Remonstrantse Broederschap
Notulen van het Convent van remonstrantse predikanten

Zusammenfassung

Diese Dissertation gibt eine beschreibende Analyse der Geschichte der Remonstrantischen Bruderschaft zwischen 1850 und 1940. Diese Analyse führt zu einer Feststellung einer impliziten, remonstrantischen Ekklesiologie. Ausgangspunkt bei dieser Beschreibung ist die Frage nach dem remonstrantischen Selbstbild in jenen Jahren. Wie hat die Bruderschaft sich selbst betrachtet? Welche Meinung hatte sie von sich selbst, und wie verhielt sich diese mit ihrem praktischen Handeln? Es fällt auf, wie oft innerhalb der Bruderschaft die Frage nach ihrer Identität zur Diskussion steht. In jenen Jahren verändert sich die kleine Bruderschaft von einer Glaubensgemeinschaft, die sich als „verstoßenes Kind" mit der großen vaterländischen Kirche verbunden weiß, über eine moderne, liberal-protestantische Gesellschaft zu einer bekennenden Kirche.

Das verstoßene Kind: die Remonstrantische Bruderschaft um 1850

Um 1850 ist die Remonstrantische Bruderschaft sehr klein. Sie hat nur etwa 2.700 Mitglieder, die in sehr wenigen etwas größeren, aber meistens in sehr kleinen Gemeinden zusammenkommen.

Bezeichnend für diese Periode ist die gegenseitige Toleranz. Mehrere theologische Strömungen funktionieren nebeneinander. Hauptrichtung ist eine gemäßigt orthodoxe Strömung, ähnlich der Groninger Schule. Die Seminarprofessoren A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855) und J. Tideman (1807-1891) und andere führende Pastoren hängen dieser Richtung an. Rechts im theologischen Spektrum hängen nur einige wenige der pietistischen Erweckungsbewegung an. Wichtigster Vertreter ist hier M. Cohen Stuart (1824-1874). Um 1850 entwickelt sich die moderne Theologie, die sich durch eine kritische Bibelbetrachtung kennzeichnet, welche einigermaßen Abstand nimmt vom Dualismus in der Theologie. Diese Strömung betrachtet traditionell kirchliche Elemente wie Liturgie und Diakonie sehr kritisch. Anführer dieser Strömung sind J.W. Bok (1831-1889), J.H. Maronier (1827-1920) und vor allem der spätere Seminarprofessor C.P. Tiele (1830-1902).

Ekklesiologisch fühlt sich die Remonstrantische Bruderschaft zu der Zeit sehr verbunden mit der Kirche, aus der sie 1619 hervorgegangen ist, der Niederländischen Reformierten Kirche. Sie betrachtet sich zutiefst als Teil dieser Kirche. Als "verstoßenes Kind" wartet sie den Moment ab, in dem die „Mutter" sich ihrem Kind annehmen wird. Dieser Ausgangspunkt ist nicht nur ein Lippenbekenntnis, sondern erweist sich auch aus dem praktischen Handeln der Glaubensgemeinschaft. Sie sucht nicht nach Konkurrenz mit ihrer Mutter und gründet ganz bewusst keine neuen Gemeinden in Orten, in denen sie mit der Reformierten Kirche konkurrieren würde. Übrigens wird in den Jahren auch in vielen Orten zusammengearbeitet. Das Verhältnis zwischen den beiden Glaubensgemeinschaften ist herzlich. Wenn eine remonstrantische Gemeinde aufgehoben wird, ist es zu der Zeit vollkommen logisch, dass ihre Mitglieder zur Niederländischen Reformierten Kirche übertreten. Dass dieser Ausgangspunkt das Ende

der Bruderschaft bedeuten könnte, wird sehr wohl erkannt. Die Bruderschaft habe ihre von Gott gegebene Aufgabe vollendet und könne in Dankbarkeit darauf zurückblicken, wie die Prinzipien von Freiheit und Verträglichkeit, zu denen sie schon seit ihrer Gründung stand, in breiteren Kreisen zum Gemeingut geworden seien. 1869 feiert die Bruderschaft, in Anwesenheit des Präses der Reformierten Synode, ihr 250-jähriges Jubiläum als "Geburtstag einer bejahrten Mutter". Die reiche Vergangenheit wird gefeiert; es gibt keine Zukunft mehr, auf die man sich freuen könnte. Zu der Zeit werden einige kleine Gemeinden aufgehoben: Berkel, Bleiswijk, Hazerswoude, Noordwijk, Woerden und Zegwaart. 1861 charakterisiert sich die Bruderschaft im ersten Artikel der Kirchenordnung, in ihrer Grundsatzerklärung, folgendermaßen: „Die Remonstrantische Bruderschaft ist eine christliche Kirchengemeinschaft, in welcher das Evangelium Jesu Christi gemäß den Schriften in Freiheit und Verträglichkeit bekannt und verkündigt wird".

Das verstoßene Kind zur Freiheit gerufen: die Remonstrantische Bruderschaft wird zu einer modernen Gesellschaft

Mit dem Aufkommen der Orthodoxie in der Reformierten Kirche, Folge der Demokratisierung dieser Kirche nach der Veränderung des Wahlsystems im Jahre 1867, wird sich vieles ändern. In der Remonstrantischen Bruderschaft gewinnt die moderne, liberale Auffassung an Bedeutung. In der Reformierten Kirche wird die Lage des Modernismus immer schwieriger.

In drei Phasen zwischen 1870 und 1880 entscheidet sich die Remonstrantische Bruderschaft für einen völlig neuen Kurs. 1872 wird das Seminar von Amsterdam nach Leiden verlegt, wo man die neuen Seminaristen in einem völlig modernen Geist ausbilden wird. Dies bedeutet auch den Abschied von Professor Tideman, dessen Nachfolger der moderne Tiele wird. 1878 bricht man mit dem früheren ekklesiologischen Modell, indem man Gruppen moderner Reformierter als neue Remonstrantengemeinden anerkennt. Dann treten Gruppen aus Arnheim unter der Leitung von L.H. Slotemaker (1830-1911) und aus Groningen unter B.C.J. Mosselmans (1830-1911) über. Ein Jahr später, im Jahre 1879, wird eine neue Kirchenordnung der Remonstrantischen Bruderschaft festgelegt. Die Bindung mit dem alten Glaubensbekenntnis von 1621 wird völlig gelöst, und eine explizit moderne Grundsatzerklärung wird formuliert: "Die Bruderschaft der Remonstranten setzt sich zum Ziel, getreu ihrem Grundsatz von Freiheit und Verträglichkeit und gegründet auf das Evangelium Jesu Christi, das religiöse Leben zu fördern". Der Pastor von Friedrichstadt, J.A.M. Mensinga (1809-1891), bezeichnet diesen Beschluss als den bedeutendsten seit der Gründung der Bruderschaft im Jahre 1619. Dieser Übergang zum Modernismus verläuft nicht ohne Widerstand. Eine ältere Generation von Pastoren – und wahrscheinlich auch von Gemeindemitgliedern, aber das lässt sich viel schwieriger beweisen – schließt sich dieser Veränderung nicht an. J. Tideman und H.N. van Teutem (1802-1889) fühlen sich der Bruderschaft entfremdet. Vater und Sohn Van der Pot schauen aus der Entfernung zu. G. van der Pot (1842-1906), der Sohn, wird bis zu seinem Tod jährlich betonen, dass dieser Schritt, in dem die Bruderschaft seines Erachtens aufgehört habe, eine christliche Kirche zu sein, ein falscher gewesen sei.

Der goldene Mittelweg zwischen Unglauben und dogmatischem Christentum: die Remonstrantische Bruderschaft zwischen 1880 und 1905

Jedoch muss der Übergang zum Modernismus in materieller Hinsicht als einen Erfolg betrachtet werden. Die Bruderschaft wird zwischen 1850 und 1900 mehr als viermal so groß werden: von ungefähr 2.700 Mitgliedern im Jahre 1850 bis 12.000 im Jahre 1900. Die meisten bestehenden Gemeinden wachsen, und in Arnheim, Doesburg, Dordrecht, Groningen, Hoogeveen, Lochem, Meppel und Vlaardingen entstehen neue Gemeinden. In vielen Remonstrantengemeinden werden bestehende Kirchen umgebaut und vergrößert. Auch werden neue Kirchen erbaut. Die Bruderschaft verändert sich in eine moderne Glaubensgemeinschaft. Kirchenräte werden künftig Vorstände genannt, Kirchenälteste werden Vorstandsmitglieder. Es werden Stimmen laut, Diakonien abzuschaffen. Die kirchlichen Zeremonien wie Taufe und Abendmahl büßen an Bedeutung ein. In manchen Gemeinden wird das Abendmahl nicht mehr gefeiert, in Groningen wird die Taufe abgeschafft.

Es entsteht ein erneutes Interesse für die Geschichte, die zur Legitimierung des Übergangs zum Modernismus gebraucht wird. Diese reinvention of tradition geht davon aus, dass, falls die frühen Remonstranten dasselbe gewusst hätten wie die modernen, sie auch modern gewesen wären. So kann das Verfassen des Glaubensbekenntnisses von 1621 als „unremonstrantisch" betrachtet werden.

In den Jahren sucht die Remonstrantische Bruderschaft bewusst nach einer Zunahme der Mitgliederzahl. Pastoren setzen sich in Verbindung mit Gruppen, die übertreten möchten. Um einen solchen Übertritt zu ermöglichen, werden Gelder zur Verfügung gestellt. Ausgangspunkt ist, dass alle Modernen eigentlich in die Remonstrantische Bruderschaft gehörten. Die Remonstrantische Bruderschaft betrachtet sich selbst zu der Zeit als die angemessene Alternative zwischen Unglauben und orthodoxem onservatismus. Remonstranten betrachten sich als Apologeten eines modernen Christentums. Bezeichnend für diesen Zeitraum ist, dass man sich ganz bewusst von kirchlichen Formen und Anmaßungen trennt. Zu der Zeit will die Bruderschaft keine Kirche sein und hat folglich eine sehr 'niedrige Ekklesiologie', das heißt eine sehr geringe Meinung von der Institution 'Kirche'. In den Jahren kann man Unterschiede feststellen zwischen alten und neuen Remonstranten.

Während in 'alten' Gemeinden kirchliche Bräuche länger aufrechterhalten bleiben, gibt es anscheinend nur einen geringen Unterschied zwischen den 'neuen' Gemeinden in Arnheim und Groningen und der liberalen Amsterdamer Freien Gemeinde, die bewusst auf alle kirchlichen Formen und Bräuche verzichtet. Das Gefühl von Verbundenheit mit der 'alten' Bruderschaft ist bei den neuen Remonstranten geringer. Dies mag unter anderem aus der Tatsache hervorgehen, dass die Einnahmen aus den Kollekten für die Bruderschaft in den neuen Gemeinden wesentlich niedriger sind. Bei dem enormen Zuwachs an neuen Mitgliedern fällt auf, dass um 1890 der größte Teil der amtierenden Pastoren nicht remonstrantischer Herkunft ist oder die Ausbildung am Remonstrantischen Seminar genossen hat.

Dass man sich für den Modernismus entschieden hatte, bedeutet gewissermaßen einen Abschied von dem alten, toleranten Bild einer Bruderschaft, in der unterschiedliche theologische Richtungen nebeneinander existieren konnten. Probleme um die Pastoren L.N. de Jong (1869-1937) in Oude Wetering, A.H. Haentjens (1876-1968) in Haarlem und die

Nachfolge von G. van der Pot in Waddinxveen zeigen, dass innerhalb der Bruderschaft verschiedene Ansichten in geringerem Maße geduldet werden als in früheren Tagen. De Jong ist theologisch zu viel nach links gerückt. Seine Frage nach dem möglicherweise Beschränkenden des christlichen Ausgangspunkts wird nicht geduldet. Als es heißt, Haentjens predige in Haarlem die körperliche Auferstehung Christi, ist man beunruhigt darüber, dass die Orthodoxie sich wiederum in der Remonstrantischen Bruderschaft durchsetzen könnte. Die Bruderschaft hat sich in eine liberale Glaubensgemeinschaft verändert, in der man sich eigentlich keine Orthodoxie mehr denken kann. Als 1906 der letzte gemäßigt orthodoxe Pastor in der Bruderschaft, G. van der Pot, stirbt, erlaubt die Bruderschaft nicht, dass ein Pastor von außerhalb der Bruderschaft berufen wird, der einer gleichen theologischen Richtung wie Van der Pot anhängt.

Von moderner Gesellschaft zu bekennender Kirche: die Remonstrantische Bruderschaft zwischen 1905 und 1940

In den Jahren zwischen 1905 und 1940 wird die Bruderschaft wieder einen neuen Kurs wählen. Unter der Leitung von K.H. Roessingh (1886-1925) und G.J. Heering (1879-1955) wird der Rechtsmodernismus, mit seinem stärkeren Nachdruck auf Dualismus und kirchliches Bewusstsein, Anklang finden. Die Bruderschaft verändert sich von einer Gesellschaft zur Förderung der Religion in eine liberale Bekenntniskirche. Sie empfindet das Bedürfnis, sich immer mehr zu äußern und sich damit zum Evangelium zu bekennen. In gesellschaftlicher Hinsicht kann man davon einen Anfang sehen in der bekannten Rede von G.J. Heering über die Kirche als gesellschaftliches Gewissen. In mehreren Phasen wird es immer logischer, dass die Bruderschaft – während sie das früher nachdrücklich unterließ – anfängt, sich öffentlich über gesellschaftliche Fragen auszusprechen. So äußert sie sich über Gesetzentwürfe in Bezug auf Gotteslästerung und Wehrdienstverweigerung. 1935 kommt es – ohne dass noch darüber gesprochen wird, ob eine solche öffentliche Äußerung wünschenswert wäre – zu einem abfälligen Urteil über den totalitären Staat, wie der sich in Deutschland entwickelt.

Auch in dogmatischem Sinne äußert sich die Bruderschaft von nun an immer häufiger. Mit der Gründung des Konvents Remonstrantischer Pastoren schafft der Seminarprofessor, G.J. Heering, ein Forum für die Entwicklung theologischer Gedanken. Alle Elemente der Dogmatik werden da erörtert. Seit 1927 wird der Ruf nach einer neuen Grundsatzerklärung hörbar, die dem bekennenden Charakter einer Glaubensgemeinschaft mehr gerecht werden soll. Zur selben Zeit fordert G.J. Sirks (1887-1969) Aufmerksamkeit für liturgische Verantwortungen, die remonstrantischen Gottesdiensten und dem Feiern darin von Taufe und Abendmahl eine neue Anregung geben sollen.

Die neue Grundsatzerklärung von 1928 – die anscheinend mehr von Theologen als von Gemeindemitgliedern getragen wird – ist ein Beweis für diese neue Erkenntnis: “Die Bruderschaft der Remonstranten ist eine Glaubensgemeinschaft, die, verwurzelt in dem Evangelium Jesu Christi und getreu ihrem Grundsatz von Freiheit und Toleranz, Gott verehren und Ihm dienen will”. 1928 erscheint auch ein ‘Propagandaheftchen’, *De Remonstrantse Broederschap: wat zij is en wat zij wil* (d.h. Die Remonstrantische Bruderschaft: was sie ist und wofür sie steht), in dem viel mehr als früher auf den Inhalt des christlichen Glaubens eingegangen wird, wie er in der Remonstrantischen

Bruderschaft lebt. In den dreißiger Jahren werden unter der Leitung von Sirks neue liturgische Formeln zustande kommen, die den Gottesdiensten in der Bruderschaft ein neues Gesicht geben.
Als der Konvent Remonstrantischer Pastoren 1940 der Remonstrantischen Bruderschaft in Glaubensbekenntnis anbietet, darf die Bruderschaft mit Recht eine 'Bekenntniskirche' genannt werden. In dem Bekenntnis fällt auf, wie die Kirche Gegenstand des Glaubens ist. Während sie auf dem Höhepunkt des Modernismus, am Ende des neunzehnten Jahrhunderts, sich selbst ganz bewusst keine Kirche nennen wollte, schließt sie sich 1948, bei nur wenigen Gegenstimmen, von ganzem Herzen dem Weltkirchenrat an. 1915 beschließt die Generalversammlung, dass in der Bruderschaft auch Pastorinnen berufen werden können. Im Entscheidungsprozess fällt auf, dass offenbar keine theologischen Erwägungen mitgespielt haben. Die Bruderschaft schließt sich dem Zeitgeist an. Das macht deutlich, für wie wesentlich man es hält, dass die Bruderschaft eine moderne Glaubensgemeinschaft ist, die sich der Zeit anschließt und sich ihr nicht abwendet. In den ersten Jahren können Frauen lediglich Pastorin in kleinen, ländlichen Gemeinden oder Hilfspredigerin in einer großstädtischen Gemeinde werden.
Zu der Zeit ist das Nachdenken über die Art und Weise, wie die Remonstrantische Bruderschaft als Kirche funktioniert, ein wichtiges Thema im Diskurs innerhalb der Bruderschaft. Durch die aufkommende Ökumene herausgefordert, wächst das Gefühl von Verbundenheit mit anderen Kirchen. Sie betrachtet sich als Teil der Gemeinschaft der Heiligen. Gerade die in ihr existierende Freiheit und Toleranz sollten ein Vorbild für die Ökumene der Gesamtheit der Kirchen sein.
In neunzig Jahren hat sich in der Bruderschaft vieles verändert, genauso wie in der allgemeinen Geschichte viel geschehen ist. Das verstoßene Kind, die kleine, bescheidene Glaubensgemeinschaft, die sich neben ihrer großen Mutterkirche befand, ist erwachsen geworden. Viel mehr Menschen haben sich ihr angeschlossen, und ihr Einfluss hat bedeutend zugenommen. Sie hat ihren eigenen Platz im kirchlichen Spektrum gefunden, als bekennende Kirche, Teil der Gemeinschaft der Heiligen, die die Kirche bildet.

Register

In dit register zijn de namen van personen opgenomen. Verwijzingen naar secundaire literatuur, naar de noten en de Duitse samenvatting zijn niet opgenomen.

Amorie van der Hoeven jr., A. des 225, 424
Amorie van der Hoeven sr. , A. des 14, 20, 24, 28, 83, 88, 92, 96, 158, 221, 222, 223, 225, 226, 288, 316, 425, 427, 436, 439
Anastasius Veluanus 405
Anrooy, P. van 360
Arkenbout Schokker, A.L. 247
Arminius, J. 195, 200, 228, 229, 383
Assendelft, H. van 121, 182, 247
Aurelius, Marcus 150
Bakker, S.K. 285-287, 413
Barth, K. 356
Banning, W. 323
Beijerman, J. 272
Beijerman, J.A. 124-126, 151-153, 179, 184, 193, 209, 212-214, 220, 227, 229, 230, 289, 293, 299-301, 324, 325, 331, 350, 354, 356, 357, 377, 378, 380, 383, 387, 388, 416, 417
Berg, van den 341
Bicker Caarten-Haentjens, B. 10
Bisschop Boele, J.H.W. 249, 262, 284, 285, 366
Bisschop 229
Bloem, H.W. 128, 350
Bloemendaal, G. 10
Blokker, N. 294, 301, 302, 306, 354, 357, 417, 427
Bok, J.W. 25, 31, 35, 37-39, 47, 49, 58-63, 65, 67, 72, 74-76, 79, 81, 82, 94-97, 105, 107, 114, 116, 124, 127, 143, 147, 188, 231-234, 383
Boerendonk, C. 287
Breggen, J. van der 72, 75
Bruining 258
Bruining, N.A. 310
Brunner, E. 356
Buisman, G. 127, 195, 196, 224
Burger, C.M. 359
Burk, J. van 204
Calvijn, J. 428
Carrer 180
Chantepie de la Saussaye, P.D. 213, 265
Cock, H. de 28
Cohen Stuart, M. 37
Cohen Stuart, M. (pred.) 24, 25, 38, 39, 41, 53, 54, 77, 79, 91-93, 120, 142
Cramer, H. 347, 360, 361
Del Court van Krimpen 211
Delhez, F. 134. 340
Dhont 272

Eerdmans, B.D. 134, 136, 137, 260
Eldering, P. 144, 150, 166-170, 178, 243, 244, 249, 256, 261, 293, 315, 331-338, 341, 352-354, 362-364, 375, 377, 399-401, 404, 405-407, 409, 410, 413-417, 432, 437
Episcopius, S. 13, 20, 65, 66, 200, 224, 225, 330, 374, 379, 391, 396
Erasmus, D. 405, 428, 429
Evers, H. 204
Fangman, H.W. 134
Feikema, J.Ph. 10
Fetter, J.C.A. 244, 253, 255, 266, 275, 310, 337
Foest 160
Frevel, A.M.L. 253, 254
Friedrich III van Sleeswijk Holstein 22
Fries de Vries, W.J.J. 47
Geertsma, K. 398
Gelder, N. van 10
Génestet, P.A. de 195, 230, 424
Gorkom, G. van 44, 74, 78, 120, 168, 169, 210, 214, 223, 246
Gorter, S.H. 304
Goudsmit jr., A. 371
Graaf, H.T. de 240
Groenewegen, H.Y. 134-138, 144, 147, 149, 151, 153, 165, 179, 184, 194, 197, 198, 205, 211, 212, 221, 222, 247-251, 255, 258-263, 265, 284, 285-290, 293, 295, 339, 366, 388, 399, 409, 416, 417, 422-425, 432, 438
Groenewegen, J.H. 312, 329, 330
Groot, de 275, 381
Groot, H. de 226, 275
Günther, A.G. 247, 252, 256, 257
Haentjens, A.H. 111, 159, 166, 178-180, 183, 184, 214, 218, 236, 245, 264, 330, 340, 364, 369, 373, 377, 380, 392, 404-406, 413, 437
Hagen, H.G. 131, 133, 134
Hartman 250
Hartman-Verpoorten, P.C. 417
Haverschmidt, F. 282
Heemskerk, H. 29, 38-40, 67, 82, 113, 114
Heering, A.C. 247
Heering, G.J. 11, 13, 15, 24, 65, 183, 209, 237, 240, 242-244, 256, 264-266, 269, 271, 274, 300, 312, 313, 315-317, 320, 325-330, 333, 337, 338, 341, 344, 345, 358, 370, 372, 373, 377, 378-380, 383, 384, 386, 390, 391, 393, 394, 396-399, 405, 406, 416, 417, 420, 422-429, 432, 438
Heering, H.J. 10, 293
Heering, P. 64, 121, 146, 157, 198, 199, 220, 223, 280, 281, 417
Heering-van Bosse, A. 338
Heydeman 262
Hille, E.G.W. van 373
Hoboken, J. van 264
Hoenderdaal, G.J. 10, 305
Hoeven, van der 375
Hoeven, W. van der 49, 54, 59-61
Hofstede de Groot, P. 25
Hogerzeil, H.V. 62, 98, 99
Holk, L.J. van 11, 240, 242, 273, 307, 313-315, 318, 320, 333, 341, 342, 355, 359, 363, 364, 367, 373, 380, 383-385, 388, 389, 393, 394, 401, 411, 412, 417

Hooykaas, C.E. 110, 118, 119, 251, 254, 260, 264, 270, 274, 281, 285, 289, 290, 295, 300, 312, 315, 316, 331, 335, 336, 355, 359, 364, 365, 391, 404, 406, 407, 409, 413, 417, 424, 425
Hooykaas, ds. I. 261, 281, 290, 295, 297, 298, 313, 338, 339, 341, 417
Hooykaas sr, dr. Is. (pred.) 41, 49, 56, 73, 113, 116, 120, 123, 124, 145, 146, 209, 210, 282, 295
Hooykaas, dr. J. 259, 261, 290, 373
Hooykaas, S.H. 10
Horst, A.K.E. 64, 123, 157, 194, 375, 417
Houtgast, L.B. 340, 427
Houwin 189
Hugenholtz, F.W.N. 79, 145
Hugenholtz, P.H. 78-80, 149, 150, 151, 177, 178, 293, 409
Hugenholtz, Ph.R. 78, 80, 81, 147
Hussem, W.F.K. 45
Jacobson 342, 380, 381
Jentink, A. 188, 189
Jong, C.L. de 175, 181, 182
Jong, L.N. de 111, 159, 166-178, 180, 210, 218, 437
Jorissen, A.P.G. 50, 120, 121, 127, 129, 195, 204, 205, 207
Josselin de Jong, P. 117
Junius, F.J.J.A. 89
Kalff, H.W. 63
Kalff, J. 220
Kalthoff, A. 322
Keller van Hoorn, P. 134, 135
Kersbergen 180
Klark, F.A.G. de 10
Klaver, A. 298
Kleyn, F. 275, 304, 431
Knappert, E. 37
Knappert, L. 298
Konijnenburg, van 64
Koning, J.A. de 294, 305, 343, 392
Kosters, M. 133, 145
Kraus, J. 261
Kruimel, H. 247, 249, 284
Kuenen, A. 125, 145
Kuiper, A. 250, 252
La Gro, J.L. 249
Labberton 53
Lange, K.Th.G. de 272
Lammers, Th.J. 372
Lao Tse 314
Lebret, J. 204
Leemans 35
Leeuwen, F.E. van 293
Leeuwen, J. van 46, 84, 92
Leeuwen, van 129
Lente, W.J. 338, 417
Lente-Faber, A. 338
Lindeman, C.M.A.A. 427
Lodewijk Napoleon 207
Loenen Martinet, J. van 145
Loman, A.D. 150

Louter, J. de 213, 262, 264, 338, 340, 399
Luther, M. 335, 428
Maanen, J.W.G. 48, 50, 210, 231
Mackenzie, W. 254, 255, 308, 340, 369, 401, 408, 409, 427
Manen, W.C. van 131-134
Mankes-Zernike, A. 251
Marees van Swinderen, de 292
Maris 294
Maronier, J.H. 25, 31, 37, 39, 47, 52, 53, 56, 64, 65, 72, 79, 84, 93, 94, 105, 107, 114, 127, 146, 187, 190-192, 209, 231-234, 249, 322, 383, 415, 416
Mensinga, J.A.M. 23, 27, 47, 68, 106, 107
Meulen, van der 154
Midderigh-Bokhorst, D. en J. 241
Miedema, R. 51, 254, 260, 262, 312, 346, 350, 381, 417, 427
Mispelblom Beijer, H.J. 338
Modderman 59
Modderman, H.J.W. 252
Molenaar, I. 46
Mosselmans, B.C.J. 61, 62, 75, 80, 101, 102, 105, 121-123, 126, 134, 143, 146, 156, 185, 186, 187, 189, 201, 209, 214, 334, 348, 362
Moltzer, M.J.A. 322, 323, 367
Nachenius, H.W. 354
Nederburgh, I.A. 326-329, 333, 334, 335
Nes, K. van 348
Niemeyer, C.J. 145, 296, 297
Nienhuis, J. 243, 244
Nolen, J. 343
Noordhoff, W.R.M. 279, 310, 316, 318-320, 377, 379, 410, 440
Nooten, W.N. van 348
Oldeman, G.J.W. 157, 287, 295, 417, 420
Oldeman, L.R. 121, 274
Oorde, W. van 18, 41, 44, 73, 75
Oort, A.J. 64, 203
Oort, H. 131, 132-134, 145
Oort, H.L. 225, 261, 264, 321, 333
Opzoomer, C.W. 144
Ortlieb, P. 251, 417
Paardekoper 342
Paardekoper-van Royen, A.A. 254
Passchier de Fijne 229
Pierson, A. 130
Pino, A. 308
Poortman, E.B.A. 10, 247, 255,
Pot C.W.zn., G. 72, 74, 76, 78, 82, 107, 108, 112-121, 142, 146, 182, 209, 218, 236, 413, 424, 437
Pot, C.W. van der 24, 29, 38-40, 42, 44, 52, 55, 56, 73, 76, 77, 82, 107, 127, 142
Rappold, F.W. 252, 254-257, 345, 401, 417
Rauwenhoff, L.W.R. 214-217
Reael 229
Regt, A.C. de 249, 361, 417
Reijnders, A.M.A. 120, 225, 227, 312, 350, 362
Ridder jr. J.H. de 121, 125, 126, 146, 161, 168, 169, 186, 189, 192, 203, 221, 222, 282, 321
Ridder sr. J.H. de 24, 38, 58, 74, 77, 103-105, 114, 120, 155, 156, 198, 199, 209
Riehm, W. 281, 282

Ritter, P.H. sr. 125, 267
Roessingh, K.H. 10, 15, 16, 237, 240, 243, 245, 265, 308, 309, 338, 392, 411, 427
Roessingh-Everts, G.S.M. 338
Roest Crollius, A. 325
Roest van Limburg 128
Rogge, H.C. 56, 67, 180, 203, 209, 222
Romeyn, A. 64, 249
Roodenburgh 350
Rossen, C. van 19
Rothe, R. 215
Royen, A.J. van 326, 331, 339
Royen, J. F. 254
Sax, C.D. 171-173, 175, 261, 264, 286, 375, 417
Schade van Westrum, A.C. 333
Scheltema, M.W. 29
Schermerhorn, W. 255
Schim van der Loeff, H.P. 121, 126, 134, 135, 138, 161, 170, 173, 175, 179, 203, 210, 213, 214, 222
Schim van der Loeff G.L.zn, H.P. 146, 299
Schippers, M.H. 282-284
Schneider, J.W. 10
Scholten, J.H. 14, 36, 223, 243
Sickesz, C.J. 203
Siegmund-Schultze, F. 406
Sirks, G.J. 256, 265, 312, 316, 319, 325, 331, 340, 342, 345, 346, 356, 358, 360, 368, 373-375, 377, 378, 380, 381, 400, 417, 426- 429, 438
Sissingh, H.J. 362
Slotemaker, L.H. 57-61, 64, 74-76, 79, 80, 82, 98-100, 123, 127, 134, 151, 156, 190, 194, 195, 209, 214, 322
Smit Sibinga, J.H. 357
Snellen, M. 249, 281
Söderblom, N. 313, 319
Sohm, R. 389
Sparnaay, K.F. 204, 251, 253, 264, 267, 289, 291, 292, 305, 339, 367, 381, 408, 417
Spelberg, E. 310
Steen, P. 134
Steghgers, H.J. 126
Stenfert Kroese, W.H. 181, 214, 249, 260, 263, 281, 284, 285, 289, 295, 414, 415, 420, 423
Stok, H. 204
Stolk, B. van 181, 260, 261, 267, 271, 366, 417
Struben, B. 126
Stuart, A.A. 35, 82
Tagore 314
Teutem, H.N. van 24, 32, 38-40, 42-44, 54, 58, 65, 77, 82, 84, 87-90, 107, 108, 120, 127, 142, 223, 413
Tideman Jzn., B. 34, 35, 50, 64, 73, 75, 124, 128, 151, 174, 176, 179, 181, 201, 202, 204, 210, 214, 220-223, 229, 230, 246, 249
Tideman, J. 14, 18, 20, 23, 24, 29, 34, 36-39, 43, 44, 56, 61, 62, 66, 68-74, 77, 82, 84, 85, 87-89, 92, 107, 108, 114, 142, 158, 159, 213, 214, 265, 375, 390, 426, 436
Tideman, M.C. 192, 246
Tideman, P. 179-181, 184, 251, 252, 380
Tiele, C.P. 24-26, 31-35, 37, 39, 40, 43, 49, 58, 59, 62, 65, 68, 70-73, 79, 81, 97-101, 105, 106, 114, 117, 118, 120, 124, 126-128, 142, 143, 146, 156, 166, 171, 173-176, 185, 191, 192, 208-210, 212, 213, 216, 217, 225-229, 234, 237, 243, 287, 300, 313, 334, 375, 388, 415, 426, 427, 438
Tjalsma, P.D. 275, 301, 356, 401, 429, 430

Tolstoj, L. 337
Troeltsch, E. 406
Uytenbogaert, J. 28, 66,198, 200, 221, 229, 316, 405
Vaillant, W.H. 361
Vinke-Herfst, J.W. 10
Viruly, C.E. 58
Viruly, T.P. 58
Vollenhoven, H. van 37
Vollenhoven, J. van 54, 55, 56, 58
Vos, H.B.L. 370, 371
Vos, H. de 393
Vries van Heijst, B.G. de 57, 160
Vries, W.M. de 120, 125, 227, 228, 282
Wannée, J.C. 119, 291, 292, 367, 437
Watteville, W.H. de 58
Wegerif, W.J. 301, 312, 313, 333, 342, 346, 347, 377, 384, 385, 387, 394, 395, 405, 427
Went-van der Vring. A.E.A. 10
Westerouen van Meeteren, F.M. 342, 371
Westerouen van Meeteren, G.S. 252
Wiarda-Moltzer, A.S. 10
Wiardi Beckman, W.S. 252, 253, 308
Wijngaarden, van 312
Willem I, koning 45
Wingerden, H.L. van 10
Zeeman 180
Zuurdeeg, J. 295

Curriculum vitae

Tjaard Roeland Barnard werd op 1 april 1968 geboren. Van 1980 tot 1987 volgde hij voorbereidend wetenschappelijk onderwijs aan het Willem de Zwijgercollege te Bussum. Van 1987 tot 1994 studeerde hij aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Leiden. De begeleiding voor het hoofdvak vaderlandse kerkgeschiedenis vond gedeeltelijk plaats aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. De begeleiding voor het bijvak Nieuwe Testament vond gedeeltelijk plaats aan de Faculté Autonome de Théologie Protestante van de Université de Genève (Zwitserland). Het doctoraalexamen godgeleerdheid werd op 25 februari 1994 afgelegd.

Van 1987 tot 1995 studeerde hij tevens aan het Seminarium der Remonstranten te Leiden. Het proponentsexamen van de Remonstrantse Broederschap werd afgelegd op 1 juli 1995.

Van 1 augustus 1995 tot 1 november 2000 was hij assistent-in-opleiding bij het Seminarium der Remonstranten. Van 1 augustus tot 1 november 1995 voltijds, daarna voor 75%. Vanaf 1 november 1995 tot 1 februari 1999 was hij predikant bij de Remonstrantse Gemeente Nieuwkoop (25%). Van 1 februari 1999 tot heden is hij predikant bij de Remonstrantse Gemeente Rotterdam. Van 1 februari 1999 tot 1 november 2000 voor 25%, daarna voltijds.

Van 1 september 2001 tot 1 juli 2004 was hij tevens voorganger van de Afdeling Oud-Beijerland van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB.